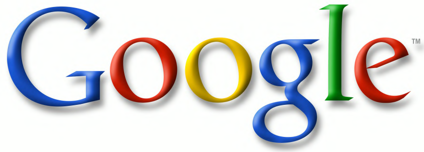

Geijers

SAMLADE

SKRIFTER

ERIK GUSTAF GEIJERS

SAMLADE SKRIFTER.

SJETTE BANDET.

STOCKHOLM 1874.
P. A. NORSTEDT & SÖNER,
KONGL. BOKTRYCKARE.

SVENSKA FOLKETS HISTORIA.

TREDJE DELEN.

TILL KARL X GUSTAF.

Desse uppöfvade den unge prinsen i alla för en konung nödiga stycken, och Skytten i synnerhet i det latinska språket, samt i historien och Sveriges lag. Som hans herr fader var en allvarsam regent och stridbar herre, samt hans fru moder (utom till kroppen dägelig och väl vuxen) af mod och sinne hög och ädel; så vardt ock han strängt uppfödd och hållen till arbete, dygd och mandom.

»När han begynte taga till i åren, enkannerligen sedan han nått det tionde året, blef han af sin herr fader mer och mer, allt efter som han tillväxte, tillåten att höra och bivista de allmänna rådslagen. Han måste ock alltid vara tillstädes vid sändebuds förhör (audiens), och blef honom på sistone af hans herr fader pålagdt, att gifva dem svar, att således vänjas vid höga saker och deras handterande. Efter den tiden var full med krigsoroligheter, blef konungens hof idkeligen besökt och uppvaktadt af många officerare, icke allenast svenska, utan ock tyska, franska, engelska, skotska, nederländska, samt några Italienare och Spaniorer, som vid det nederländska, då nyligen upprättade tolf-åra stilleståndet med Spanien sökte sin lycka i Sverige. Desse besökte den unge prinsen som oftast, efter hans herr faders vilja och befallning, och med deras diskurser öfver andra folks förda krig, slagtningar, belägringar, krigsdisciplin till lands och vatten, fästningsverk, skepp och sjöfart uppmuntrade och uppväckte den unge herrens förut af naturen derhän böjda håg och sinne, att han tillbragte fast hela dagarne med frågor öfver det som en- och annorstädes i krigen sig hade tilldragit. Derjämte förskaffade han sig i sina unga år en temmelig insigt i krigsvetenskapen, enkannerligen om de sätt och medel, hvarigenom han måtte kunna föra ett ordentligt, väl inrättadt och Sveriges rikes omständigheter enligt krig; hafvande sig prins Mauritzes af Oranien väsende och sätt lika som en regel föreställdt. Igenom de ofvannämdes omgänge och tal, deri hvar och en berättade det berömligaste om sin nation, blef den unge herren upptänd att göra likt andra, och att än vidare öfvergå dem.

»Han vann ock i sina unga år en fullkomlig kunskap och färdighet i många främmande språk, så att han talade latin[2],

[2] Enligt anteckningar i *Handlingar till Skandinaviens historia*, VIII: 38, kände konungen ock grekiska språket. Det heter: »Om Xenophon, den han helst läste på grekiska, sade Hans Maj:t, att han intet erkände någon mera än Xenophon att vara en rätt militiæ historicus». Det tillägges, att han, ännu några år efter sitt uppstigande på tronen, be-

tyska, nederländska, franska och italienska rent såsom en infödd, samt hade af det polska och ryska språket äfven någon försmak.

»När han nu fylt sina femton år gjorde hans herr fader honom till storfurste af Finland samt hertig af Estland och Vestmanland och lät strax inrymma honom Vesterås stad samt en god del af Vestmanland; deröfver prinsen satte herr Johan Skytte till landshöfding.» —

Berättelsen är af Axel Oxenstjerna, som väl förtjenar att om sin konungslige vän ega första ordet.

Konung Karl IX var en öm och omsorgsfull far. »Först och främst frukta Gud» — heter det i hans egenhändiga minnessedel för sin son Gustaf Adolf — »hedra fader och moder: bevisa dina syskon broderlig benägenhet: älska din faders trogne tjenare: löna dem efter tillbörlighet: var miskundsam emot dina undersåtar: straffa det onda: älska det goda och spakfärdiga: tro alla väl, dock efter lägenhet, och lär först känna personen: håll öfver lag oansedt personen: förkränk ingen mans välfångna privilegier, så vidt de med lagen öfverenskomma: förminska ej ditt fursteliga uppehälle, utan med vilkor, att de det bekomma måga komma i håg hvadan de det fått hafva», — —[3]. Till sin andre son Karl Filip skrifver konungen lika allvarsamma som kärleksfulla bref[4]. — Modren var ett stolt och strängt fruntimmer; sedermera nog partisk för denne yngre son, hvars rättigheter såsom hertig hon försvarade med ett nit, som lätt kunnat leda till för riket vådliga följder, om ej Gustaf Adolf

---

gagnade sin läromästare herr Johan Skytte till vidare fortkomst i studierna. »Hvar enda dag gaf han åtminstone en eller annan timme till läsning, hållande framför allt af Grotii skrifter, synnerligen hans traktat: de jure belli et pacis.»

[3] »En Minneszedell för min Sån Göstaff Adolff». *Palmsköldska handskrifterna*, T. 58, s. 467. Ex manuscripto regis Caroli IX.

[4] Till hertig Karl Filip att hans fursteliga nåde fliteligen studerar; den 7 Oktober 1611. » — Efter wi förnimme att du intet flitigt vill akte dine studia, och wi ingalunde vele att du ännu skalt öfvergifve att studera; derför så hafve wi nu sändt härifrån till dig denne af adel, ädle och välbördig Matthias Soop, hvilken wi vele hafve hos dig, den der ock skall lära dig fransöska. Du skalt ock vare D. Johan lydaktig och flitigt studera, att du ock måtte lära latin. Om du detta gör, så skole wi af faderlig benägenhet mycket godt gifva dig. Var flitig, så blifver du vis och förståndig». Karl Filip (född den 23 April 1601) var då på elfte året. Den nämde doktor Johan lärer vara D. Johan Chesnecopherus, prinsens lärare, ehuru äfven Johan Skytte hade befattning med Karl Filips uppfostran.

varit lika god son som stor konung [5]. Af sina hoffröknar fordrade hon viss spånad och väfnad om dagen [6]; och emot Danmark bibehöll hon, oaktadt alla klagomål, så länge hon lefde, titeln af herraväldet äfven »öfver Lapparne i Nordlanden», som varit ibland krigsorsakerna med denna makt och derför af Gustaf Adolf bortlades [7].

Näst de stora naturgåfvorna och de ovanliga framstegen väcker det tidiga införandet i det offentliga lifvet vår uppmärksamhet. Det låg till en del i tidens seder. Men Karl hade ock egna skäl dertill. På en ännu osäker tron var det honom af vigt, att nationen skulle tidigt lära känna tronföljaren; och Gustaf Adolf kan sägas ha uppväxt under folkets ögon. Valet af hans lärare hänsköts till ständerna [8]. Redan på tionde året föres han i rådet, och knappt fjortonårig, stadd med drottningen på en resa till södra delen af riket, emottager han af konungen, sin fader, följande förmaning: »var benägen emot dem som din hjelp söka, så att du icke låter dem tröstlöse från dig gå; såsom ock, om någon sannfärdiga klagomål gifver dig till känna, att du dem upptager och låter oss förnimma, och så mycket dig är till görandes hjelper hvar och en till sin rätt, och det fliteligen drifver hos våre ståthållare, fogdar och befallningsmän; då sker dig med Guds hjelp lycka» [9]. Också finner man snart egentliga regeringsärenden genom Gustaf Adolf afgjorda, dels i hans eget hertigdöme, dels i allmänhet å konungens vägnar; hvarvid han stundom nytjar sitt inflytande till förbön och bemedling med modrens råd. Ej mindre tidigt framlyser hans krigslust. Den femtonårige ynglingen vågade år 1610 begära befälet i kriget mot Ryssland. »Dock, då detta förtroddes åt andra [10] — säger Axel Oxenstjerna — blef han det året, icke utan missnöje, tillbakahållen och måste blifva i sin herr faders hof intill dess han fylt sitt sextonde år och

[5] Han ber, »att hon ej från honom måtte vända sitt moderliga hjerta». Till H. Maj:t drottningen. Svartsjö den 3 Mars 1618.

[6] Sådant nedlades den tiden i »kronans fatabur», och räkenskap hölls deröfver. *Palmsköldska handskrifterna*, T. 78. Det berättas, att drottningen till sömnad mätte ut tråden med aln.

[7] Se danska klagomålen 1619 och drottningens svar. *Hallenberg*, Gustaf Adolfs Historia, IV: 815. »Hennes son hade makt att regera sitt rike, men icke att befalla något öfver hennes person».

[8] Det heter om Johan Skyttes val dertill: »auctoritate ordinum regni».

[9] Karl IX:s bref till Gustaf Adolf den 12 Juli 1608.

[10] Jakob de la Gardie, som i stället fick befälet, kallar sig Gustaf Adolfs »förordnade lieutenant». *Hallenberg*, I: 47.

var inträdd i det sjuttonde. Då, nämligen år 1611 i April månad, sedan konung Kristian IV i Danmark hade uppsagt freden och förklarat krig, blef prinsen af sin herr fader, efter gammal plägsed, på riksdagen den 24 April förklarad för skicklig att bära värja, hvilken honom ock dagen efter på det präktigaste sätt öfverantvardades. Strax derpå lät han samla ihop krigsfolket i Vestergötland, särdeles det främmande som der låg i vinterläger, att med dem möta sin herr fader i Jönköping, som ock skedde, och tillika tåga åt Kalmar (som då var belägradt), samma stad till undsättning. I detta Kalmare-tåg har denne unge herren, den tiden hertig, under sin herr faders konung Karls styrelse, gjort sitt första prof såsom krigsman, bivistat alla märkeliga värf och förrättningar, mestadels sjelf styrt och anfört de förnämsta, och dervid blifvit från början till slutet» [1]. — Att intyget är sant, derom vitna förstörandet af Kristianopel — Danskarnes förnämsta vapenplats i Blekinge [2] — och återtagandet af Öland: bägge Gustaf Adolfs bedrifter och de lyckligaste förrättningar i detta krig. Kalmar hade, oaktadt ringheten af försvarsmedlen [3], troligen utan Krister Somes förräderi ej gått förloradt. Ty, säger en utländsk, för Sverige ingalunda partisk samtida historieskrifvare om denna tidens Svenskar: »de försvarade ej sina män med vallar, utan sina vallar med män» [4].

Att den gamle konungen nämde sin äldste son till storfurste i Finland och hertig uti Estland, är ej utan sin märklighet. Rådet hade i Kalmare stadga förklarat, att dessa länder aldrig borde blifva hertigdöme för en svensk prins; troligen emedan under stridigheterna inom konungahuset de mer än en gång varit i fara att söndras från riket. Karl deremot stälde just här Gustaf Adolfs anspråk, såsom på en förpost, mot Ryssland och Polen; och då han tillika verkligen inrymde

[1] Axel Oxenstjernas förr anförda berättelse om Gustaf Adolfs ungdom.
[2] *Jahn*, Historie om Calmar-krigen, Kjöbenhavn 1820, s. 127.
[3] I sitt sista svar till Kristian IV tyckes Karl IX erkänna, att den brist af krut, hvarpå Krister Some skylt, kunnat vara verklig. »Fattades det honom krut, borde han ha försvarat sig med stenar», skrifver konungen. Att Krister Some för öfrigt var förrädare, bevisas af hans uppfordring till svenska befälhafvaren på Borkholm att äfven gifva sig, och af hans danska pension.
[4] *Peleus*, L'histoire de la dernière guerre de Suède, en la quelle sont amplement decrits les sièges, combats, rencontres et batailles des Suédois contre les Danois. Paris 1622. Författaren skref efter berättelser af franskt krigsfolk, som tjenat i Sverige.

honom Vestmanland och gaf sin yngre son sitt eget forna hertigdöme, nämligen Södermanland, Nerike och Vermland, så hade han äfven derigenom planterat makten af sitt hus i hjertat af landet. Det skedde med billigt afseende på framtida säkerhet. Ty, oaktadt Norrköpings arfförening, var tronföljden oviss; mest genom den eljest så beslutsamme Karls egen tvekan. Det tecknar denne konung, att han var den man i Sverige som aldrig kunde förmå sig att underkänna sin brorsons, hertig Johans, oförverkade anspråk; och det är en seger af en ädel statskonst, att han gjort dessa anspråk oskadliga genom att erkänna dem. Johan behandlades i allo som hans egen son. Då Karl år 1605 öfvergick till Lifland, satte han honom i regeringen. Johan njöt lika undervisning med Gustaf Adolf, och, ehuru fem år äldre, af samma lärare. Det var under hans uppfostran inom det kungliga huset som den af föräldrarne gynnade kärlek till Gustaf Adolfs syster Maria Elisabeth hos hertigen uppstod, som förde till bägges förening. Så vågade Karl i sitt testamente[5] lemna ständerna valet emellan Johan och Gustaf Adolf.

Också antog, efter sin faders död, Gustaf Adolf ej genast konunganamnet, och riket var i tvänne månader utan konung. En riksdag utskrefs till Nyköping af enkedrottningen och hertig Johan, som med sex rikets råd emellertid förestodo styrelsen. Ständerna förklarade sig vilja förblifva vid de förra besluten. Hertig Johan afstod från sina anspråk emot någon tillökning af sitt hertigdöme[6], och både han och enkedrottningen afsade sig all befattning med regeringen; ehuru de, enligt Norrköpings arfförening och den aflidne konungens testamente, egt föra den tills tronföljaren fylt aderton år och till tjugufyra års ålder i densamma deltaga. »Den 10 Dec. 1611 — skrifver Axel Oxenstjerna[7] — begynte Nyköpings riksdag, och första framsättningen till ständerna skedde i drottningens, hertig Johans och rådsherrarnes namn. Den 17 afsade sig drottningen och hertig Johan, genom mig, förmynderskapet och regeringen, hvilken de i ständernas närvaro uppdrogo åt hertig

[5] Uppsatt redan 1605.

[6] Hans furstendöme, Östergötland och Dalsland, förökades med fyra härad i Vestergötland. Han erhöll försäkran att få tillbyta sig de kungliga arfvegods, som voro belägna i hertigdömet, och blifva betald för hvad han på sitt arf hade att fordra.

[7] Se hans latinska anteckningar i sin almanacka. *Palmsk. handskrift.* T. 35, s. 109.

Gustaf Adolf. Den 26 emottog hertig Gustaf Adolf, i ständernas närvaro, den honom öfverantvardade riksstyrelsen, gifve Gud i en lycklig stund!» — Gustaf Adolf nämde sig med sin faders titel: »Sveriges, Götes och Vendes utvalde konung och arffurste.» Han var i första månaden af sitt adertonde år; hans kansler, hvars ord vi nyss anfört, tjuguåtta år gammal [8].

I en mer utblottad ställning har väl svårligen en konung emottagit ett rike. Sverige hade sedan Gustaf I:s tid ej njutit freden. Ser man tillbaka på det inre tillståndet under de förflutna femtio åren: huru mycken oro och söndring! — Brödrakrig, borgerligt krig, stridigheter både om religionen och kronan, tvänne konungar störtade! — Karl lemnade sin son, på en blodbestänkt tron, krig med alla grannar. Och kastar man blicken framför sig: krig, åter krig nästan utan afbrott, under långa kommande tider! — Vi äro vid den tidpunkt då svenska vapen genom Gustaf Adolf skulle blifva för verlden vigtiga; och vi ämna äfven att hädanefter egna åt krigshistorien den större uppmärksamhet den påkallar. Tjenligt synes oss dock att först och främst samla tilldragelserna i den inre, vanligtvis föga eller blott i allt för spridda drag bemärkta styrelsen till ett helt, och dermed begynna taflan af konung Gustaf Adolfs regering. Det är en förgrund, upplyst af krigets lågor. Den ära, som tål anblicken, måste ega äfven andra anspråk på efterverldens hyllning, än vapnens glans.

Vi begynna med hvad närmast rör sjelfva författningen. Den största förändringen i detta afseende hade *arfriket* blifvit; och striden derom var knappast utkämpad. Den hade blifvit förd under omständigheter som lärorikt visa, huru i politiken ej alltid frihetens ord äro tillförlitliga kännetecken på hennes verkliga intressen. Hvem tviflar på, att dessa intressen i Sverige under unionen i sjelfva verket föreställdes af böndernas uppror och riksföreståndarnes laglösa makt? Under det allt hvad svensk laglig frihet hette af de store endast användes för att åt unionskonungarne bibehålla namnet, åt sig sjelfva utöfningen af makten. Gustaf Vasa genomdref upproret till laglighet och qväste det sedan, men befann sig med detsamma rakt motstäld samma parti, som så länge till sin egen fördel nytjat lagens täckmantel. Så blef konungamaktens grundande i Sverige, som öfver allt i nyare historiens början, ett verk af genomgripande godtycke; och hvem kan likväl neka, att den

[8] Född den 16 Juni 1583.

fosterländska enhet och sjelfständighet, som så befästades, i sjelfva verket var frihetens sak? Bästa beviset derför är, att den förnämsta lagliga borgen för sakernas nya ordning, nämligen kronans ärftlighet, var i ett halft århundrade hemligen hufvudföremålet för de stores fiendskap, under det de förde svenskmanna rätt och frihet på tungan. Med Karls befästande af sin faders verk tycktes man i Sverige nog ha erfarit ytterligheternas vådor, för att återvända till en medelväg; och Gustaf Adolfs konungaförsäkran kan kallas en ny regeringsform, ämnad att på alla sidor länka makten inom lagliga gränser. Men huru vidtogs den? I hast, under krig och nöd. Huru skulle den utveckla sina verkningar? Under fortsatt krig och nöd, fast tillkommen ära. — Omständigheterna voro allt för gynnande, att ej friheten åter skulle bli de mäktigares, på bekostnad af både öfverhet och folk.

Gustaf Adolfs konungaförsäkran är grundad på den i gamla lagboken införda konungaeden, men innehåller derjämte åtskilliga nogare bestämningar och inskränkningar. Det godtycke, som under förra regeringen gjort mångas olycka, föranledde nu en uttrycklig bekräftelse på den genom lagen helgade grundsats, att ingen på blott angifvelse, eller utan att känna sin anklagare och med honom ställas inför rätta, måtte fängslas och dömas. Konungen skulle hålla alla ständer — särdeles adelståndet — i tillbörlig vördning, och hvart och ett embete vid sin myndighet och makt, samt ej någon från sådana embeten degradera och afsätta, med mindre han lagligen dömd blifvit. Landslagens stadgande, att utan folkets samtycke hvarken ny lag borde göras, eller ny skatt åläggas, eller krig föras utom rikets gränser, bestämdes ytterligare med tillägg, att dertill fordrades både hertig Johans, rådets och ständernas bifall. Dessförutan skulle hvarken krig, fred, stillestånd eller förbund ingås. Rådet återinsattes i dess medlarekall emellan konung och folk, och ständerna undanbådo sig att med allt för täta riksdagar besväras. Vid kronans stora behof sattes derigenom ständernas rätt att sig sjelfva beskatta i fara; helst i konungaeden om skatterna temligen obestämdt yttras, att de ej skulle påläggas »utan rådets vetskap, och deras samtycke som vederbör». Så öktes både från konungens och folkets sida rådets makt; och till bevis derpå blef det stadgande i gamla konungaeden, som förbjuder Sveriges konung att bortskänka och minska kronans egendom, uteslutet ur den unge Gustaf Adolfs försäkran.

Konung Karl IX hade ej bekräftat adelns privilegier. Det finnes ett förslag till en sådan bekräftelse, som konungen efter sin kröning meddelade rådet [9], hvilket svarade sig ej derom kunna besluta utan adelns hörande, hvarför konungen bjuder adeln att sända fullmäktige af hvarje landskap till Stockholm den 10 Juni 1608 för att sig öfver privilegierna yttra. Sammanträdet lärer egt rum, men ej ledt till ändamålet; ty i konungens svar på adelns inlagda skrift heter det: att de erbjudna privilegierna, som af synnerlig nåd och bevågenhet och ej af pligt blifvit beviljade, snarare hade bort med tacksamhet emottagas, helst de voro förmånligare än konung Johans; men som adeln ej vore nöjd dermed, upprepar konungen sitt förr en gång gjorda anbud att bekräfta konung Johans privilegier; hvilket likväl ej kom till verkställighet [10]. — Karls erbjudna privilegier, om de ej fullt uppgå mot Sigismunds, innehålla i sjelfva verket, jämförda med Johans, ökade förmåner, ja hittills nya friheter för adeln, t. ex. rättighet att sjelf välja rikets marsk eller fältherre af tre herrar, som konungen sätter ståndet i förslag. Man finner tillika, hvad man i adliga privilegierna ej skulle söka, en ny föreslagen inrättning af sjelfva riksstyrelsen, genom rådets fördelning efter särskilda styrelsegrenar. Utom de fem höga riksembeten, drots, marsk, amiral, kansler och skattmästare, som förvara riksens regalier, skulle rådets antal vara tjugu (hvilket adeln fann allt för litet); af dessa borde fyra (en ibland dem akademi-kansler) vara satte öfver Upsala akademi och alla skolor i riket; två föredraga alla högmålssaker för konungen; och fyra var kammarråd. Dessutom skulle en stallmästare ha inseende öfver allt konungens rytteri, och en tygmästare öfver arkli och munition; dock kunde desse, liksom kammarråden, äfven tagas ibland förtjente adelsmän utom rådet. — De erbjudna förmånerna lära alla befunnits tvetydiga, då konungen ville göra beloppet af adelns rusttjenst (ty storleken af den årliga ränta, enligt hvilken den borde utgå, är i förslaget lemnad öppen) till föremål för ny bestämmelse; och denna omständighet, jämförd med konungens äldre anbud att för alltid upphäfva rusttjensten, emot lika skattskyldighet för frälsejord som annan, visar att Karl endast så vida kan kallas adelns fiende, som han ville att dess rättigheter skulle motsvaras af dess lagliga skyldigheter.

---

[9] Örebro den 22 Febr. 1608. *Palmsk. handskrift.* T. 152, s. 727.
[10] Bekräftelsen finnes skrifven, men ej utfärdad.

I sjelfva verket hyllade han, strängare än någon, sin tids hela begrepp om adel, enligt hvilket adelsmannen var framför andra konungens och kronans borne tjenare. — Hvarje adelsman, riddare eller sven skulle vid årlig vapensyn sjelf å sin goda häst sitta i full vapen »både å lekamen och benom», färdig att på egen bekostnad följa sin konung i krig till landamäret och fjorton dagar derutöfver. Det var sed och Sveriges lag [1], och för hvar adelsman lika. Ty märkligt är, att liksom den äldre beskattningen tog hvar så kallad fullsuten bonde lika i skatten, utan afseende för öfrigt på större och mindre egorymd, så känner ock den gamla lagen, utöfver den personliga ryttaretjenst hvarigenom skattfrihet förvärfvades, ingen skilnad emellan den rikare och fattigare adelsmannen. Det skulle blott tillses, att den, som sålunda ville förvärfva frälse, hade gods nog att hålla sig sjelf och sin häst i vapen. — Utan tvifvel borde olika förmögenhet göra, i afseende på rusttjensten, en betydlig skilnad på de tider då en herremans makt vanligen mättes efter mängden af de män, med hvilka han red öfver landet. Denna makt hade för ofta gjort sig fruktansvärd, för att vara okänd; men till en sådan herremans egen hederskänsla synes det ha varit lemnadt, med huru stort följe han vid vapensynen ville inställa sig till kronans tjenst; åtminstone känna vi från äldre tider inga bestämmelser derom. Sådan var, enligt lagens bokstaf, adelns rusttjenst af egna gods. Föga bättre synes kronans rätt ha varit iakttagen vid den som utgick af förläningarna, då ett giltigt vitne intygar, att rusttjensten i allmänhet, och således äfven den af förläningarna, före Gustaf I:s tid utgjordes »efter vilja och beqvämlighet» [2].

Gustaf Vasa har först i Sverige upphäft den gamla orättvisan så i skatt som skattfrihet: det förra genom skattläggning *efter jordetalet*, det senare genom rusttjenstens utsättande *efter viss ränta*, både af arfvegods och förläning [3]. Adeln synes ej ha förlåtit honom det [4]. Också lät den ej tvinga sig till lydnad; och konungens klagan, att rusttjensten utgjordes »ganska skröpeligen», fortfar under hela hans tid. Han måste tänka på andra utvägar; och att han uppsteg på tronen med en svensk adelsmans begrepp, visar sig äfven i hans sätt att öka

[1] *Landslagen*, Konunga-balken, kap. 11.
[2] Jfr II del. s. 182.
[3] Bestämningen af rusttjensten i detta afseende skedde i Vesterås 1525, och sedan flere gånger under konungens regering.
[4] Se gref Brahes klagomål, II del., l. c.

sin makt som konung. Dertill hörer hans bemödande att personligen bli den störste jordegare i Sverige, och hans många så kallade afvelsgårdar i alla delar af riket, på hvilka han höll eget krigsfolk; liksom adeln höll sådant för egen räkning på sina sätesgårdar. Det omtalas, att ännu i hans dagar herr Sten Eriksson Lejonhufvud hade åtta till tio adelsmän i sitt eget hof och red ut med hundrade hästar, och att andra hans vederlikar, såsom Svante Sture, Per Brahe, Gustaf Johansson (Roos) och Gustaf Olsson (Stenbock), aldrig kommo till någon herredag utan att tillsammans vara sex till sjuhundra hästar starke. Uppgifterna äro tagna ur en skrift om »hvad förmån de gamla slägter fordom haft för det gemena frälset eller adeln»[5]. Den synes vara från den tid då Karl den elfte fullkomligt bröt dessa slägters makt; men den öfverklagade förändringen, som egentligen var den gamla kungsadelns öfvergång till en kunglig adel, har (ehuru till grundsatsen redan uttalad af Magnus Ladulås) först med Gustaf Vasa och arfriket trädt i full verksamhet. Öfvergången visar sig på flerfaldigt sätt; och ej minst uti konungarnes förökande af det så kallade »gemena frälset», som var en kunglig brefadel. Men äfven den högre adeln förvandlades till en sådan. Ty detta var meningen med de genom kunglig nåd af Erik XIV först införda grefve- och friherrevärdigheterna; hvarför det ock länge var ton bland de stora slägterna att anse dessa värdigheter med likgiltighet och i stället tala om svenska adelsmäns gamla likhet[6]. Konungarne togo dem på orden. De yrkade å sin sida, att adeln endast derför njöt sina privilegier, emedan hvarje svensk adelsman vore född till kronans tjenst och ej hade rättighet att sig derifrån afhålla, hvilket Gustaf Adolf kallade att »ligga hemma på soporna»[7]. Derför finner man ock i flera denna tidens

[5] *Palmsk. handskrift.*, T. 152, s. 277. Af dessa de stores beväpnade följen får man ock förklara den seden att sätta *flere* personer i så kallad »slottslofven», eller till befälhafvare på en fästning. Det ökade besättningen, genom hvars och ens följe eller betjening, och dessa befälhafvare bevakade dessutom hvarandra. Man finner ännu detta bruk i början af Gustaf Adolfs regering.

[6] Ett yttrande af Axel Oxenstjerna i denna mening, då sedermera Kristina erbjöd honom hertiglig värdighet, är bekant. I rådet sade han 1640: »Adeln och ridderskapet i Sverige hafva *æqualitatem privilegiorum* och äro *jure proprio æquales*, ehuru väl man kan sig evertuera och bringa sig upp. Sammaledes hafva ock *Poloni* (den polska adeln) *æqualitatem privilegiorum;* den ringaste skryter af att han är en *eques Polonus*, stigande af moderlifvet i stigbögelen.» *Palmsk. handskr.*, T. 190.

[7] *Registratur* för 1626, s. 214.

adelsbref, att den, som upphöjdes i adligt stånd, gaf sin skriftliga förbindelse att låta bruka sig i hvad konungen honom ålade. Ju mindre den adliga rusttjensten svarade emot sitt ändamål (klagomålen, att den ej vederbörligen utgöres, fortfara beständigt), desto mer yrkas dessa allmännare grundsatser. De gälde väl i synnerhet krigstjensten; men fingo äfven inom detta fält en vidsträcktare användning. Konung Johan III förklarade år 1573, att hvar adelsman, som var öfver 17 år och ej förmådde göra rusttjenst, borde, för att behålla adlig sköld, åtminstone tjena för *besoldning;* ty i kronans tjenst måste han vara [8]. Karl IX fordrade, att alla adelns söner, som till laga år komne voro — (äfven de, hvilkas fäder han halshuggit eller fördrifvit) — skulle komma till vapensyn och följa honom i kriget [9]; hvarför man ock nu får höra talas om *adliga frivillige* och *adelsbussar* [10], tjenande såsom gemena knektar, äfven till fot och mot sold. Rättigheten att förvärfva adlig frihet för skattehemman utsträckte Karl genom sina *sköldknektar* äfven till dem som på egen utrustning ville tjena till fot [1]. Rusttjensten för förlänta kronans gods och inkomster utgjordes också af embetsmännen, som, adlige eller ej, alla på detta sätt lönades; och man finner att Karl har fordrat den äfven af fogdar, häradsskrifvare och länsmän [2]. Det var en lemning från det barbari, då all kronans tjenst var *krigstjenst,* och all *klerkdom* (såsom fordom studier kallades) endast tillhörde kyrkan. Efter reformationen vidgar sig äfven i detta afseende synkretsen; och då Karl ville i Sveriges lag stadga förlust af frälse för den adelsman, som ej genom krigsöfning eller bokliga konster gjorde sin son skicklig till det allmännas tjenst, så har han tydligt nog uttalat hvad han af rikets adel fordrade.

Vi ha ansett vigtigt att utreda det begrepp, hvarunder Gustaf Adolf emottog Sveriges adel. Derunder innefattades allt så väl civilt som militäriskt befäl, i verldsligt hänseende

---

[8] *Hallenberg*, I: 153.

[9] »I skolen tillsäga Gustaf Baners söner och andra af adel, som hafva söner som till laga år komne äro och kunna göra oss och kronan tjenst, att de ock komma hit med.» Tänkesedel för några af rikets råd d. 24 April 1611.

[10] *Hallenberg*, I: 156; III: 7, not a.

[1] »I konung Karl IX:s tid kallades mången ädel och välbördig, som ej var af adel – och blefvo den tiden alle soldater, som höllo sig väl, hållne för adelsmän.» Riksmarsken grefve Jakob de la Gardie i rådet 1648. *Palmsk. handskr.*, T. 190.

[2] *Hallenberg*, I: 160.

nästan all rikets offentliga tjenst; hvarför adeln ock ansåg anspråket på rikets embeten såsom sin högsta rätt[3]; liksom den, genom adlandet, i sig upptog all dit hörande skicklighet: ett förhållande som den ej underlät att mot bönderna, ehuru ej alltid med framgång, göra gällande, då desse klagade öfver adelns tillväxt[4]. På samma gång var likväl adeln egentligen krigsstånd; ty hvarje adelsman var åtminstone gemen soldat, om ej annat, och dertill född. Karl hade förstärkt krigsståndets inflytelse med att särskildt kalla *krigsbefälet* till riksdag[5], hvilket sedan länge iakttogs. Axel Oxenstjerna anmärker det såsom en egenhet för Sverige[6]. Krigsfolket (som sände fullmäktige både af befäl och gemenskap), ehuru utan egen röst, förstärkte adeln vid riksdagarne, hvilka hvarje till laga år kommen adelsman ansågs pligtig att bivista[7]. Lägg härtill långvariga och lyckliga krig, och man har *militär-monarkien* färdig. Sverige hade blifvit en sådan och betraktades under denna synpunkt af sina största statsmän[8]. Den militäriska andan

[3] »Det är det högsta *jus* vi hafve, att vi äre *capaces munerum publicorum*, hvilket *jus* är *onerosum*», säger Axel Oxenstjerna i rådet. *Palmsk. handskrift.*, T. 190.

[4] Då rikskansleren på en riksdag, vid böndernas klagomål öfver adelns tillökande, sade: »det är edre egne söner som adlas», svarade en ur hopen: »du gör oss ringa glädje med att öka hedningarne.» *Hermelin*, Apophtegmata Sveonum. Nordinska handskr.

[5] Ifrån Söderköpings riksdag 1595. Vid riksdagen 1611, då Gustaf Adolf besteg tronen, hade man i första riksdagskallelsen uteglömt krigsbefälet; det godtgjordes genom en egen kallelse, enligt hvilken hvar ryttmästare och knekt-höfvidsman med några af befälet skulle komma tillstädes. Man finner eljest, att hvar fana eller kompani skickar fullmäktige. Till Helsingfors riksdag 1616 kallades ryttmästare och höfvidsmän (kaptener) med en af befälet samt två af gemena ryttare och knektar. *Hallenberg*, IV: 486, not. a.

[6] »Sverige hafver, det ingen annorstädes är, *ex necessitate temporum* gjort krigsståndet till ett stånd i riket.» Yttrande i rådet 1642. *Palmsk. handskr.*, T. 190, s. 483.

[7] Ibland adelns fordringar vid Gustaf Adolfs anträde till regeringen var, att före hvar riksdag få del af de angelägnaste der förekommande ärenden, för att hemma derom öfverlägga, på det ej *hvarje adelsman* skulle nödgas infinna sig vid riksdagen. — Senare tillskref man krigsbefälets närvaro vid riksdagarne Gustaf Adolf. År 1664 talar ridderskapet och adeln om »konung Gustaf Adolfs gode intention, som, förutan andra förmåner som han adeln gifvit hafver, dem till assistence fogat krigsbefälet, som, utan att hafva någre vota, bemälte stånd skulle gå till handa, så att de tillika med rikets råd kunde balancera de andra stånden». — *Adlersparre*, Histor. Samlingar, III: 383.

[8] »Att Sverige intet länge kan blifva utan krig, dicterar *situs regni et loci;* och hafva intet våre konungar eller galne hufvuden, som några

genomträngde allt; och svenska diplomater och lärde, personer som lefvat med pennan i hand, tala med ringa aktning om främmande okrigiska furstar: »gamle herrar, utom krig uppfödde, i gemäkligt lefverne, som sjelfve äro inga soldater och hafva ingen soldat i rådet, utan allenast en hop *œconomos* och *litteratos*». — Sådant är här *commune malum*, skrifver Adler Salvius om de tyska ständer[9]. Med en sådan anda och en ung hjelte till konung, må man ej förundra sig öfver anspråk, som öfverensstämde nära nog med verkligheten, men först efter hjeltens död tydligare låta höra sig: att adeln vore företrädesvis riksstånd i Sverige, att adelsmannen var omedelbar, bonden (under honom) blott medelbar rikets undersåte[10], hvaraf. under förmyndareregeringar, sedan föddes adelns formligen uttalade påstående: »att icke öfverröstas af de andra stånden vid riksdagarne»[1].

Det behöfdes för detta stigande inflytande knappt någon aristokratisk plan. Likväl har äfven denna funnits hos den tidens store, ibland hvilka Axel Oxenstjerna på en gång var den mest upplyste och den mest storsinnade. Han hyllade, i adlig mening, helt och hållet gamla svenska frihetsbegrepp om konungamaktens gränser och dolde ej dessa tänkesätt[2],

säga, varit orsakerna dertill.» Axel Oxenstjerna i rådet 1636. *Palmsk. handskr.* l. c., s. 392.

[9] »De afgöra selon le droit civil. quand le seul droit de canon est necessaire.» Så skref den tiden en svensk juris utriusque doktor. sjelf borgareson, Adler Salvius, om hofvet i Celle. till rikets råd. Lübeck d. 20 Jan. 1631. (*Palmsk. handskr.*, Ministerielle bref.) Dock må man komma i håg, att han var länge Gustaf Adolfs sekreterare och så förfaren i krigssaker. att han som svensk minister i Hamburg sjelf författat militäriska planer.

[10] »Vi äre alle *subditi regni*. bönderna *mediate*, vi *immediate*.» Riksdrotsen gref Per Brahe i rådet. »Man bör billigt æstimera ridderskapets här i Sverige privilegier högt, efter som de förnämligare äro än som tyske adelsmäns privilegier, hvilka icke äro immediate ständer i det romerska riket, utan föga annat än furstarnes slafvar.» Axel Oxenstjerna i rådet 1636. *Palmsk. handskr.*, T. 190. Den nämde, eljest högt förtjente riksdrotsen P. Brahe omvände år 1642 sitt nyss anförda yttrande, då han i rådet förmente, att Kongl. Maj:t skulle uti sina bref intet nämna adeln för *undersåtar*, efter det vore *servile*, och ju högre herren, desto högre tjenaren. *Adlersparre*, Hist. Samlingar, IV: 115.

[1] Utdrag af protokollen, hållna i rådkammaren år 1644. *Adlersparre*, l. c. III: 362.

[2] »Det är disreputerligt att tala om *subditorum motibus*. Gifver man efter, så följer inbördes uppror. Nekar man *subditi* uti sådana fall att tala, så bifaller man och indrager *tyrannidem in rempublicam et*

och var likväl Gustaf Adolfs vän! Så förstå hvarandra stora själar.

Det går en sägen genom svenska historien om *Oxenstjernska* och *Skytteska* partiernas stridande politiska grundsatser: en strid emellan aristokrati och demokrati, för hvilken man ställer rikskansleren å ena och Gustaf Adolfs lärare, sedan riksrådet, Johan Skytte å andra sidan[3] i spetsen; och man tillskrifver Gustaf Adolf märkvärdiga yttranden i anledning deraf[4]. De motsäga ej hvad vi för öfrigt känna om personer

rerum omnium confusionem. Uti sådana fall, när en ser sitt fädernesland opprimeras, alla *jura majestatis* omkullkastas, och hela *regnum* redigeras in *formam provinciæ*, skulle man då kunna öfvertala en till tysthet? Det är ett verk som kostar mångas halsar. Hade icke våre förfäder fattat en god resolution under Engelbrekt och gamle konung Gustaf, vi hade i denna dag legat under Danmark med samma condition som Norge.» Axel Oxenstjerna i rådet 1640. *Palmsk. handskr.*, T. 190. Jfr hans yttranden till Whitelocke om revolutionen i England, uti dennes *Dagbok öfver sin ambassade till Sverige* 1653. Dock fordrade han en *stark* regering och var den republikanska författningen ej bevågen. »Hvar man vet hvad *bestia* respublica är. Sverige kan intet utan *regie* guberneras. I Sverige är *populus* mäktigast, om den icke blifver af *regibus* näpst», säger han i rådet 1650.

3 En smädeskrift mot Karl säger, att han var naturlig son af denne konung, hvilken han ock till utseende och kroppsställning skall liknat. Då Gustaf Adolf upphöjde Skytten till friherre, fick han sitt rum på svenska riddarhuset näst efter Karl IX:s naturlige son Gyllenhjelm.

4 »Herr Johan Skytte — var i hemlig politisk strid med rikskansleren herr Axel Oxenstjerna — Skytte ville alldeles göra kohl på den gamla förnäma adeln, hvilkens tilltagsenhet konung Karl IX så väldeligen knäckt. Konungen trodde, att den nu mera intet vore farlig, och att, då Hans Maj:t smekte och hölle kort bägge partierna, kunde de väl få vara att vaka på hvarandra, men icke komma just ofvanpå någondera. Konungen hade dessutom sin egen tanke om Skyttes idé, misstänkande dess följder farligare för sjelfva konungamakten än den gamla adelns projecter nu mera. Han sade till den kloke herr Sten Bjelke, för hvilken konungen hade ett stort förtroende: Skyttianerna kunna väl hafva den tanken att styra utan konung, då I andre åtminstone viljen hafva en för syns skull. Adeln är ett medelstånd, och synnerligen de rike ibland dem, som kan uppväga Skyttianerna; hindra att de icke klösa konungen midt under deras kattesmek. I andre ären i er natur för högdragne att så tillgå: man skall endast akta sig att ni intet komma att regera under konunganamnet, ty aristokratien är så hårdhändt. Jag vill väl hålla med rikskansleren, att demokraterna äro deremot blodtörstiga, om de komma till väldet. Dessutom ingen gloire med dem under deras eviga split och träto; sådan utvisar alla tiders historia detta partiets regeringssätt; och stackare den konung som låter dåra sig af deras låckemat, ännu sämre än de andres hårdhandsketag.» — Anteckningar rörande konung Gustaf Adolf den store i *Handl. till*

och saker från denna tid. År 1613 hör man Johan Skytte klaga, att han ryckes ur sitt lugn och ifrån konungens person genom andra uppdrag, att detta sker med konungens vilja, och att till och med fråga varit att aflägsna honom ur konungens tjenst; han ber Axel Oxenstjerna motverka dessa planer [5]. Senare omtalas skarpa ord emellan dessa herrar [6]. Skytte, ehuru fortfarande brukad i höga och vigtiga befattningar, var likväl en mer teoretisk än praktisk man, synes ej egt kanslerens outtröttliga verksamhet (den säkraste väg till Gustaf Adolfs ynnest) och får slutligen såsom generalguvernör öfver Lifland derför af konungen uppbära temligen hårda förebråelser [7]. Kansleren omfattas deremot med ett växande förtroende, ja med en vänskap som väl aldrig från konung till undersåte uttryckt sig ädlare [8]; men konungen håller sig, ehuru dess obenägenhet för folkväldet af andra hans yttranden är bekant [9], likväl oberoende af sin minister i dennes politiska meningar; och äfven hans tänkesätt i afseende på de adliga privilegierna kan anföras till styrka derför.

Skandinaviens historia, 8 del., s. 15. Den okände författaren (som skref först 1739) utger sjelf sina underrättelser för traditionela, men anför deras härkomst från en betydande man, sjelf smed af sin egen lycka, kongl. rådet gref Lindsköld på 1680-talet, hvilken hade dem från Gustaf Adolfs tidehvarf. — Man finner samma tradition i de bekanta *Anecdotes de Suède* från Karl den elftes tid.

5 Litteræ Joh. Skytte ad Ax. Oxenstjerna. Gripsholm d. 26 Juli 1613. *Palmsk. handskr.*, T. 371.

6 Då Skytte en gång kom sent i rådet, sade Axel Oxenstjerna: att han troligen blifvit uppehållen med att läsa Macchiavell. »I kunnen den af naturen», svarade Skytte. — När efter konungens död Oxenstjerna kom hem från Tyskland och spisade hos Skytte, sade dennes lille dotterson: »är detta en af de fem kungarna.» Skytte bannade gossen. Oxenstjerna log och sade: »grisen grymtar som svinet.» — »*Rem acu tetigisti*», sade han en gång då Skytte dissentierade i senaten: — en allusion på att Skyttes fader, borgmästaren i Nyköping, het Bengt *Skräddare*. *Hermelin*, Apophtegmata. Nordinska handskr.

7 »Alle de förslag I öfversändt äre uppfylde med en hoper excuser och argumenter. Beder I velen taga eder andre till exempel, som sitta i fast större besvär och dock söka utvägar att komma oss till hjelp. hvilka om I velen æmulera, skall eder näppeligen fattas lägenhet.» Gustaf Adolf till Johan Skytte. Stettin den 1 Mars 1631. *Registr.* i riksarkivet. Ett annat bannebref, dat. Usedom d. 28 Juni 1630, *ibid.*

8 Se i synnerhet det bekanta brefvet af d. 30 December 1630.

9 »Denn in ihm (dem Pöbel) ist kein *consilium, non ratio, non discrimen, non diligentia.*» Gustaf Adolf till sin svåger kurfursten af Brandenburg (brefvet är tydligen till honom) d. 25 Jan. 1620. *Palmsk. handskr.* T. 36, s. 903.

Emellan de af Karl erbjudna och de af Gustaf Adolf vid sitt uppträde på tronen för ståndet utfärdade privilegier, ehuru de senare visserligen äro fördelaktigare, befinnes mindre skilnad än man skulle förmoda. Sjelfva bestämmandet af rusttjensten till en god häst och varaktig karl för 400 marks ränta (ungefär 266⅔ riksdaler i specie) skilde sig ej i detta afseende från konung Johans privilegier, hvilka Karl erbjudit sig att bekräfta. Personliga förhållanden gjorde den största förändringen. Den unge konungens hjertelag mot de af hans fader förföljda gamla slägterna, hans mildhet som godtgjorde mången hårdhet och aftorkade många tårar, hans tacksamhet för en samdrägtigt bekräftad tronföljd, hans rättvisa som först bortlade fadrens och farfadrens fruktansvärdaste vapen, de godtyckliga konfiskationerna, hans frikostighet, det hopp som vid honom så allmänneligen fästes, sjelfva hans ålder som tog och behöfde råd: allt detta verkade försonande. Gustaf Adolfs uppträde på tronen var en försoning efter långvarig borgerlig tvedrägt i Sverige. Den firades i hast, midt under de största faror, utan noggrant mäklande om vilkoren. Den vigtiga riksdag, som nu bestämde tronföljd, regeringsform, bevillning och besked på ständernas besvär, upptog en tid af tre veckor [10]; och samma dag, som Gustaf Adolf bekräftade adelns privilegier, reste han i kriget.

En kort erfarenhet var tillräcklig att om dessa bringa honom på andra tankar. Högeligen missnöjd, så väl med adelns försummelse af rusttjensten, som med andra tilltag utöfver privilegiernas lydelse, lät han efter danska krigets slut i Januari 1613 uppsätta en förklaring öfver de adliga privilegiernas rätta förstånd; och det var Johan Skytte, åt hvilken han sjelf öfverlemnade den [1]. Af gunst och tacksamhet — heter det — för det Sveriges adel, med andre rikets inbyggare, hade upphöjt hans ätt till kunglig värdighet, och senast utvalt och korat

[10] Riksdagen i Nyköping från d. 10 Dec. 1611 till d. 1 Jan. 1612. Adelns privilegier äro daterade d. 10 Jan. 1612. Samma dag for konungen till armeen.

[1] Projekt till uttydning på ridderskapets och adelns privilegier i *Palmsköldska handskr.*, T. 153, med bifogad anteckning: »Dhette uppsats till uthtyding öfver Ridd. och Adelns Privil. är funnet ibland Herr Johan Skyttes Acter, uppå hvilket den Sal. Herren med sin egen hand hafver skrifvit: Dhette skall granneligen förvaras, lyder om det missbruk, som skeer af en part uthaf Adelen, och är mig öfverlefvererat uthaf H. K. Maj:t sjelf. Salig Michel Olofsson (då riksens sekreterare) hafver det ställt (författat).»

honom till rikets regerande herre, hade han efterlåtit dem sådana privilegier som näppeligen förr någon Sveriges konung; han hade förnummit att en part litet kunna skönja på sådana välgerningar, utan missbruka de gifna privilegier, särdeles i denna fejdetid, hvarför de må veta, att han kan återkalla hvad han gifvit och bestämma privilegiernas rätta förstånd, på det ej hvar och en må dem tyda och vränga som honom synes. Men så skola desse privilegier förstås: att ändock deri förmäles, huru som frälsegods ej skola läggas under kronan, så framt icke adelsmannen förer afvog sköld emot sin konung, så gäller ock Sveriges lag, som, ibland andra fall då frälse förverkas, i allmänhet stadgar, att frälsejord må läggas under skatt när tjenst ej deraf uppehålles; hvarför de af adeln, som i det danska kriget hvarken varit sjelfve med eller hållit sin rusttjenst, utan stungit sig undan, under det konungen sjelf låg i marken mot rikets fiender [2], skola sin adliga frihet förlora, med mindre de göra sin lagliga ursäkt och af nåd njuta ny stadfästelse. Det erinras, att rusttjensten borde utgå så af arfvegods som förläning. Det anmärkes såsom missbruk: att adeln ej blott inom frihetsmilen kring sätesgårdarne, utan i allmänhet befriar sina bönder äfven i förläningarna för skjutsfärd, gästning och annan hjelp; att adeln bygger sig så många sätesgårdar den behagar, och för dessa yrkar samma frihet som för dem den sjelf bebor, samt sålunda försvarar en mängd folk för utskrifning; att, medan adelns hus och gårdar i städerna blifvit undantagna från all borgerlig tunga, den olagligen, sjelf eller genom andra, brukar borgerlig näring, ja uppehåller krogar och sedelösa samlingsställen; att den på samma sätt missbrukar sin tullfrihet till landköp och utrikes handel både för egen och andras räkning m. m. Angående förbruten adlig egendoms återfall till slägten inskärpes: att de vilkor, hvarunder en sådan nåd kan åtnjutas, måste bero på konungen; »ty hvar konungarne alltid skulle vara skyldige att gifva af kronans ränta och egendom, och intet fall tillåtas att sådant frälse kunde falla konungen och kronan till igen, så gåfves derigenom tillfälle att konungen en gång nödgades taga det med våld och rätt igen, som kronan af dess ränta i så månto vore förminskadt, efter som det ock i konungens ed, i den

---

[2] »Tröste Gud - - skrifver en konungens följeslagare i kriget d. 2 Aug. 1612 — hvad bistånd Kongl. Maj:t haft hafver: öfver åtta personer af adel hafva icke hela detta tåget varit med Kongl. Maj:t.» *Hallenberg*. II: 447.

femte artikel, uttryckeligen förmäldt och efterlåtet varder.» Det var denna artikel i den gamla konungaeden, som blifvit förbigången i Gustaf Adolfs försäkring. Vid kröningen år 1617 lät han sjelf införa den i sin ed. Att han kände sin rätt, visar äfven beslutet på hans andra riksdag år 1612, att alla på behaglig tid gifna förläningar skulle återkallas, tills undersökning hunnit ske med hvad rätt de innehades, »emedan snarast sagdt största delen af rikets drätsel och ränta vore förlänt»[3].

Detta beslut blef i det hela utan verkan. Naturligt nog, då i sådana förläningar, så stora olägenheter de ock både för öfverhet och undersåtar medförde, äfven lönerna för all rikets tjenst af ålder utgingo, och det ondas botande således hade fordrat en ny lönereglering för hela staten; hvartill brinnande krig ej gåfvo tid och förstörda finanser ej medel. Man ser konungen merendels bragt till nödvändigheten att gifva med ena handen hvad han med den andra återtagit. Stora förtjenster och lysande tapperhetsprof kräfde belöningar, hvilka *han* minst kunde jäfva; och eröfringarna i de ryska och polska krigen gåfvo för hans frikostighet nya tillgångar. Äfven kungörandet af konungens nyssnämda förklaring öfver adelns privilegier uteblef. Men att han väl kom i håg den, synes af hans före sin kröning uppsatta egenhändiga anmärkningar i detta ämne. I anledning deraf blefvo äfven några punkter af rådet ändrade, innan konungen, som nu sjelf utströk sitt namn och lät sönderbryta sigillet under 1612 års privilegier, sedermera utgaf de nya[4]. Om dessa äfven föga skilja sig från de

[3] »Thet hade allt till then tiden länge varit ett missbruk i Sverige med förläningar, hvilket man intet egentelig kan kalla uthan (annat än) crонones ordinarie intrader, som fördeltes emellan them som uti konungens och crонones tjenst blefve brukade. Alle sådane förläningar blefve i ett öppet konungsligit placat återkallade - - — — till thess Hans Maj:t måtte öfverse hvad förläning hvar och en åtnöte, och hvad personer them behölle, item hvad tjenst the theremot gjorde.» *Widekindi,* Gustaf Adolfs Historia och Lefvernesbeskrifning. s. 116. *Hallenberg,* II: 745.

[4] »Konung Gustafs animadversiones emot adliga privilegierna med egen hand skrefne och finnas uthi archivo»: afskrift (omkring år 1672) i en landshöfding H. Järta tillhörig gammal samling af handlingar. Originalet förkom i slottsbranden år 1697. Den första anmärkningen är ställd mot § VII, att ingen adelsman må bestrickas, fängslas eller inmanas, utan alltid njuta lejd till och ifrån ting; hvarvid konungen skrifver: »Sådant styrker öfvermod och orätt, hvilket den principalaste sak är, som mig bör efter konungslig ed afstyra. Skulle jag besvärja denna punkt, som förtager lagen sin auctoritet, så måste nu theraf följa, thet jag lofvar först mig vilja all orätt nedertrycka och

äldre, så röjer dock hela detta förhållande, att mycket i adliga privilegier endast gälde tills vidare. I konungens besvär öfver adeln vid 1617 års riksdag fästa vi i synnerhet uppmärksamhet vid tredje punkten: »att man icke enkannerligen vet hvilke rätte frälsemän äro, utan de allena som man kallar adelsmän

sedan ingen adelsman för sitt brott straffa, hvilket vore tu *contraria*, som sig illa skicka, och vore mig besvärligit sådant jurament att göra. Är för den skull förändring af nöden.» Rådet och adeln förbundo sig att ändra detta, så att en adelsman ej skulle njuta lejd och adlig borgen, om han greps i *uppenbar*, grof missgerning. På samma sätt skulle adelns tjenare och landbönder, å bar gerning gripna, kunna fängslas af konungens befallningsman och i konungens häkte insättas, nämligen om de grepos utom det slottslän, der husbonden är boende; skedde det åter inom länet, skulle de af konungens fogde levereras i husbondens häkte till nästa ting. — »Hvar nu ändring tillåtes i denna punkt, tillägger konungen, så kan det väl ske i flere; såsom att jag skall vara förpligtad att uppenbara hvad mig förtroligen sagdt varder» (näml. hemliga anklagelser och förtal mot adeln), hvilket nu så ändrades: att konungen ej skulle låta dem blifva ostraffade, som något tala uppå en riddare och adelsman, hvilket hans heder, ära och goda rykte angår. Såsom föremål för ändring anmärkes vidare af konungen: missbruket med kronans förlänta sakören, hvarigenom många brott, äfven lifssaker, stickas undan för böters skull — landköp och fiskerier, som adeln olagligt öfvade — adelns vidsträckta jus patronatus i tillsättandet af prester — nya sätesgårdar med olagligt försvar för handtverkare, samt undantag från skjuts och gästning — crimina læsæ majestatis (mot Sigismundska partiets nyss före kröningen särdeles verksamma stämplingar) — slutligen tillägger han: »att privilegia måste gifvas *salvo jure tertii.*» Alla dessa punkter förbigås af rådet, utom att vid nittonde § i privilegierna tillsattes: att ändock adelns landbönder, som under deras sätesgårdar en mil när äro belägne skola för gästning och skjutsning frie vara, så gäller detta ej om bönderna i de adeln beviljade län. — Rådets och adelns attestatum om dessa förändringar afgafs den 26 Oktob. 1617 (*Widekindi*, s. 431), men rådets särskilda försegling eller bekräftelse derpå ej förr än den 17 Juli 1619 (*Palmsk. handskr.*, T. 153), och säges deri, att sedan de återgifvit de förra privilegierna, Kongl. Maj:t emot dessa förändringar »lofvat dem andre, öfversedde och förbättrade, under Kongl. Maj:ts secret åter igen att bekomma»; hvaraf man skulle sluta, att de nya privilegierna år 1619 ännu *icke* voro underskrifna. Emellertid äro de först 1619 af rådet högtidligen bekräftade förändringar redan ordagrant införda i 1617 års privilegier, såsom dessa hos Ignatius Meurer i Stockholm 1634 på trycket utgåfvos, daterade Upsala den 8 Okt. 1617; hvilket ej kan ega sin riktighet. Konungen befann sig denna dag icke i Upsala, dit han först reste från Stockholm den 10 Okt. till kröningen, som verkstäldes den 12 Okt. (se *Widekindi*, s. 431; *Hallenberg*, IV: 628). De adliga privilegierna synas således, då den kungliga underskriften sedermera gafs, ha blifvit *antedaterade* och dervid misstag begånget på dagen; ty tryckfel kan det ej vara, då i Kri-

och hafva sköld och hjelm, eller ock de som kunna sitt gods frälsa på vissa konditioner och vilkor»; emedan deri låg en anledning till upprättandet af svenska riddarhuset, som skedde 1625. Konungen biföll adelns egen anhållan derom, till belöning för den beredvillighet hvarmed den upptagit hans vid detta års riksdag gjorda framställning till ständerna om underhållandet af en ständig krigshär. Dermed upphörde i sjelfva verket rusttjensten att vara grunden för adlig frihet[5], och den gamla striden derom fick åtminstone ej lika betydelse. Adeln slöt sig tillsammans såsom helt och hållet ärftlig, ehuru öppen för all förtjenst. Dess hufvudsakligen krigiska bestämmelse förblef, hvarför ock i Sverige en ständig här och ett ständigt riddarhus voro samtidiga inrättningar. — Hvad man ock må säga om den första, strängt aristokratiska öfvervigten i detta riddarhus (hvarigenom sedan framkallades den söndring inom detsamma, hvilken under Karl den elfte bröt adelns makt), den var å ena sidan en följd af de stora slägternas en gång gifna och ännu af allmänna meningen uppehållna företräde för det gemena frälset, och den var å den andra ett bevis att denne krigiske konung i ett krigiskt kungadöme likväl ej eftersträfvade enväldet. Hvad han för framtiden menat med de stora värdigheter, hvilka han slöt omkring sig, hvad han ämnat med Sveriges adel, är för öfrigt lika obestämdt som hvad han ämnat med Sverige sjelft. Man ser öfver allt stora spår, men ej slut på vägen, spridda föresatser till en slutsats, vid hvilken döden trädde emellan. Att han höll hand öfver sin skapelse (som utan honom ock blef någonting helt annat), är dock säkert. Det blef sed efter honom att för adliga anspråk

stinas privilegier för adeln de åberopade af 1617 bära samma datum. Striden, om 1612 års privilegier verkligen varit underskrifna (se *Widekindi*, s. 23; *Hallenberg*, I: 252), afgöres genom en afskrift i förr nämda samling af ett sekreteraren Erik Simonsson Wijnblads intyg, att konungen låtit till honom genom kansleren öfverlemna 1612 års privilegier, på hvilka han sjelf utstrukit sitt namn. Palmsköld hade före slottsbranden sett de kasserade privilegierna med detta betyg i arkivet. *Handskr.*, T. 116.

[5] Riddarhuset tillerkändes alla böter för försummad rusttjenst. Denna hade år 1622 blifvit nedsatt till 500 dalers ränta; af fattige adelsmän fingo två, högst tre förena sig om att hålla en häst. En ny ordning om rusttjensten utfärdades 1626. Samma år skref konungen till ståthållaren i Estland, att de adelsmän, som ej äro nog förmögne att kunna rida för sina gods, skulle ställa sig under hans eget lifkompani, så att ingen sig tjensten undanhåller; det vore den hoftjenst han begärde, men inga *uppvaktare*. *Hallenberg*, V: 451.

från hans regering hemta stöd. Den tidens aristokrater äro ej alltid häruti giltiga vitnen. Hans omgifning var ej af samma tanke. Det frambryter äfven hos de bättre: att han var »en heroisk herre — af sådant humeur, att han till att dämpa androm, och att hans makt skulle blifva dess större, kastade handen i andras privilegier»[6]; och den enda hårda, uppsåtliga orättvisa man mot en undersåte om konungen kan nämna, begicks i fråga om en ung ädling, som var stolt nog att neka en personlig uppvaktning, hvilken han ansåg under sin värdighet[7].

I Gustaf Adolfs privilegier för rikets råd, ridderskap och adel, att i Stockholm upprätta ett riddarhus[8], anmärka vi hufvudsakligen: hela ridderskapet, så gammalt som nytt i Sverige och Finland, skall antecknas och delas i ätter, efter trenne ordningar eller klasser; den första innefattande dem som till

[6] Gref P. Brahes ord i rådet 1636. *Palmsk. handskr.*, T. 190, s. 449. Likaledes den gamla hjelten Jakob de la Gardie: »Det var gemenligen salig konung Gustaf Adolfs natur, att han gerna augmenterade sina regalia och kongeliga höghet, och diminuerade och afskar andras privilegier.» Yttrande i rådet 1636, l. c., s. 439.

[7] »Vår undersåte Erik Brorsson (Rålamb) hafver sig emot oss ohörsamligen anstält (skrifver Gustaf Adolf till rådet, Höchst d. 19 Nov. 1631), och vår vilje och befallning i så måtto föraktat, att då vi i går om aftons sute med åtskillige främmande furstar till aftonmåltid, och ingen annan var tillstädes som för bordet träda och oss tillbörligen i ett sådant samqväm uppå akta kunde, så hafve vi honom sjelf befalt, på det icke allt skulle snöpligen tillgå, att träda till bordet och der det vanliga credentzerandet förrätta; så hafver han denne vår befallning, i sådana furstars och herrars præsens, och den nödtorften (då ingen annan var för handen) så litet ansett, att han strax hafver tagit af salen sitt afträde och oss den måltiden ingen vidare tjenst gjort.» Konungen befalte, att han skulle hemskickas och dömas. Ynglingen afvek, hvilket så uppretade konungen att han skref hem, det Rålambs gamle fader, Bror Andersson, då president i Åbo hofrätt, skulle afsättas och alla hans förläningar indragas, tills han sisterar sin son, emedan han honom ej bättre upptuktat. Det blef dervid, oaktadt rådets upprepade intercession. Erik Rålamb dog ung i Paris 1635, uti Grotii hus, af hvilken han, liksom af Axel Oxenstjerna mycket värderades. *Adlersparre*, Hist. Samlingar, I: 151 ff.

[8] Den 6 Juni 1626. »Ther till att förvara sine privilegia, hålla theres samquemder, bröllop och andre solenniteter, så ock anrätte ther en schola eller collegium för theras ungdom; - jämväl: att ridderskapet må uthi rijksdagerne och möten komma på riddarhuset tillsammans. ther ordenteligen öfvervägha och deliberera the äranden som blifve proponerade, såsom ock eljest ther ordinarie möthas åth såsom på en Burße, the ther några tvister sin emellan hafve, som icke medh rättegång utan medh förlijkning tracteres. eller the ther eljest sin emellan hafva något att förhandla.»

herrestånd äro upphöjda genom grefve- eller friherrevärdighet. efter åldern af denna värdighet; den andra dem som kunna bevisa, det någon af deras förfäder varit bland rikets råd, hvarefter deras säten en gång för alla genom lott skulle bestämmas; den tredje alla andra som frälse tjena, och skola de taga säte, de äldre efter lott, de yngre efter adelsbref; hvar ätt skall låta göra sig ett familjeinsegel med vapnet utan namn, hvilket allenast brukas i riksdagsbeslut och allmänna akters beseglande; främsta säte på riddarhuset innehafve rikets råd, men utan stämma, för öfrigt hvarje ätt en röst, afgifven genom den som ätten väljer eller konstituerar till familjens hufvud för den riksdagen; alle andre (ty hela ridderskapet, som laga år uppnått och ej har laga förfall, måste komma till riksdag) stånde på golfvet, höre och tige; stämmorna samle den, som i hvarje klass främsta rummet innehar, i ett förtäckt fat, uppräkne dem offentligen och antvarde dem till landtmarskalken; pluraliteten af stämmorna i hvar klass utgöre klassens votum, »så att hela ridderskapet består på trenne stämmor» efter klasserna. Landtmarskalk hafve rätt att sammankalla ridderskapet, inför det föredraga konungens propositioner, moderera diskurserna, upptaga vota och genom sekreteraren författa beslutet. Han nämnes af konungen. — Besynnerligt nog: denna befattning tillskrefs i allmänhet en ganska vidsträckt makt: ty det heter: »hvad som med vårt tillstånd påbudet och slutet varder af ridderskapet, det skall landtmarskalken exseqvera, och ingen fördrista sig att sätta sig der upp emot; hvaruti ock våre ståthållare i provinserna hjelp och hand läna skole.» — De gamla slägternas öfvervigt framlyser i röstberäkningen efter klasserna, liksom adelns öfvervigt i allmänhet uti den bibehållna fordran att den mangrant borde infinna sig vid riksdagarne[9]. Det var också landtmarskalken som med två adelsmän af hvarje klass skulle öfverlemna rikskansleren riksdagsbeslutet.

Krigsbefälet fortfar att kallas till riksdagarne. Besluten äro utfärdade af »Sveriges rikes råd och ständer, grefvar, fri-

---

[9] Axel Oxenstjerna finner deri en nödig försigtighet. Ibland skäl, som rikskansleren under förmyndarestyrelsen år 1642 anförde i rådet emot adelns begäran att skicka utskott till riksdagarne, nämnes, att det tillhörde deras värdighet (interest dignitatis) att de uppehålla sina vota, som är en stor dignitas och libertas uti riket, och att de komma tillsammans att afvärja mycket ondt som påkomma kan. *Palmsk. handskr.*, T. 190.

herrar, biskopar, adel, klerkeri, krigsbefäl, borgare och menige allmoge»[10]; men krigsbefälet, ehuru ej nämdt i riddarhusordningen, räknas till adeln. Adelns ordförande talar både för sitt stånd och för härens högre och lägre fullmäktige. Vid de öfverläggningar, som föregingo konungens kröning, göra »adeln och krigsfolket» gemensamma anmärkningar vid den försäkran som konungen affordras, och adelns ed till Gustaf Adolf svors af »Sveriges ridderskap och adel, krigsbefäl och menige krigsfolk»[1].

Med allt detta adelns förstärkta inflytande har likväl konungen, i afseende på *alla* stånd, den makt som höfves en anförare, sista ordet i öfverläggningar och beslut. Sådant intages bäst af *riksdagsordningen*, som nio år tidigare än riddarhusordningen, år 1617, föreslogs; emedan mycken oordning hittills varit med riksdagar, och många kommit okallade. När riksdag skulle begynnas och ständerna samlas på rikssalen, borde konungens stol sättas främst, hertig Karl Filip sitta på hans högra och hertig Johan på hans venstra sida; dernäst vid långväggen till höger de fem riksens höga embeten, till venster de öfriga rikets råd; vidare å högra sidan, på vissa dertill förordnade bänkar, grefvar, friherrar, adel, näst adeln krigsbefälet; till venster, näst rådet, biskoparne och presterskapet; derefter borgerskapet; nederst, midt i salen, bondeståndet. Endast riksdagsmän kunde vara närvarande; utom den unga adeln, som stod vid dörren. Sedan konungen af ständerna blifvit beledsagad på salen och helsat dem, skulle först hvar arffurste, sjelf eller genom fullmäktig, derpå en af ridderskapet (landtmarskalken efter riddarhusordningens utfärdande) på adelns och krigsbefälets, slutligen ärkebiskopen å *samtliga* ofrälse ståndens vägnar göra konungen underdånig lyckönskan; hvarefter konungen öfverlemnar de punkter, om hvilka ständerna böra rådslå, och åter beledsagas i sin kammare. Dermed stiga ständerna åter till hopa på rikssalen, och derifrån hvart stånd i sin kammare att öfverväga punkterna och sitt svar och betänkande skriftligen författa. Detta, »hvar det icke på en dag ske kan, må ske på två, tre eller flere»; hvarunder ständerna äfven, om de så vela, må sammankomma till gemensam öfverläggning. Till hemlighetens bibehållande förordnas allmogen edsvurna skrifvare, och i samma ändamål

[10] Så länge arffurstarne lefde och enkedrottningen var sin yngre sons förmynderska, ser man hennes och furstarnes namn främst i riksdagsbesluten.

[1] Se eden hos *Stiernman,* Riksdagars och Mötens Beslut, I: 728.

å ej heller konungens propositioner (de enda öfverläggnings-mnen) af någon hemtagas, utan skola ständerna på sina för-rdnade rum dem öfverläsa, berådslå och betänka. När svaren ro färdiga, samlas ständerna åter och intaga sina säten. Då ill Kongl. Maj:t åter komma till dem och förhöra svaren, vilka hvart stånd särskildt genom sina deputerade öfverant-arda skall skriftligen och samma svar sedan med skäl för-lara. »Är nu Kongl. Maj:t med svaret till freds: väl och godt. Ar der något betänkande uti, då replicerar Kongl. Maj:t anten krifteligen eller munteligen, efter som sakens vigtighet kräfver. Hvar ock någon skiljaktighet finnes emellan ständernas resolu-ioner, då må i Kongl. Maj:ts närvaro hvart stånd genom en f de sina försvara och förfäkta sin mening, på det, när skälen re förhörde, man desto bättre kan hålla dem mot hvartannat ch bese, hvilken den bästa grunden hafver; så länge att de unna skäligen förenas, eller *»Kongl. Maj:t tager deraf det äst är»*[2]. — Denna ordning blef af ständerna »såsom god, kickelig och sirlig» antagen.

Enkla former! De första bestämda för en svensk stånds-iksdag; och likväl i sjelfva verket föga skiljaktiga från de ldsta, i hvilka konungen talade till landshären och tillrop af-gjorde beslutet. Också var ståndsrepresentationen ännu ej ullt utbildad. Man kan egentligen blott säga detta om det örsta ståndets, som ock öfverväxte de öfriga. Mycket var ännu obestämdt. Alla adelsmäns närvaro (så vidt de ej hin-drades af år, sjukdom eller rikets tjenst) var, om ock laglig, likväl föga möjlig. Af presterskapet kallades gemenligen bi-skopen i hvart stift, med en ledamot af kapitlet, samt en prest af hvart härad; af borgerskapet borgmästaren och en af rådet eller menigheten i hvarje stad; af bönderna en eller två från hvart hä-d[3]. Täta och korta riksdagar, svåra vägar, krig och andra hinder gjorde, att mången riksdagsman uteblef, särdeles från aflägsnare

---

Ordning som hållas skall uthi Rijksens Ständers möther och samman-kompster, så ock uthi omröstandhe på Rijkzdagen, giord i Örebro d. 24 Jan. 1617. *Stiernman*, l. c. I: 706.

[3] Vid riksdagen 1611, då Gustaf Adolf emottog regeringen, ändrades den första riksdagskallelsen i så måtto, att då allenast 2:ne prester (utom biskopen och en ledamot af kapitlet) ifrån hvart stift först blifvit kallade, sedan tilldades att en prest skulle komma från hvarje härad, »såsom förr varit vanligt». Till riksdagen 1611 kallades tvänne bönder från hvart härad, likaledes 1617. Vid andra tillfällen (t. ex. 1635) kallades blott »en skickelig och beskedlig danneman» af hvarje härad.

landsorter. Så hunno inga från Finland till riksdagen i Örebro 1614, hvilken varade något öfver en månad; hvarför konungen på en sammankomst i Borgo lät en del af de finska ständerna bekräfta de svenskas beslut, och tog de öfrigas underskrifter i länen[4]. År 1616, under ryska kriget, höll konungen i Helsingfors en egen riksdag på en vecka med Finlands ständer, hvilka beviljade en lika gärd som den, hvilken utgått 1613. Finnarne förmante derpå svenska ständerna i ett eget bref att vara lika beredda till fäderneslandets försvar, hvilket de så mycket snarare förmodade, som de sjelfve mest lidit af kriget. Denna förmaning besvarades först af ständerna i Småland, som, församlade i Kalmar, med tacksägelse för Finnarnes nit lofva att med samma beredvillighet utgöra gärden, hvilken ock af konungen genast utskrefs öfver hela riket, med ursäkt att tiden ej annorlunda tillät[5].

Vi finna här således provincialständer på visst sätt beslutande för hela riket; och de åberopade exemplen visa oss äfven, huruledes bevillning åtages, under det dess belopp lemnas obestämdt. Den gärd, hvarom i det föregående handlas, var den så kallade *landtågsgärden* till krigsfolkets underhåll. Vid 1612 års riksdag lofvade bönderna att komma Kongl. Maj:t till hjelp med en sådan »efter förmögenhet och ämne», hvarom konungens utskickade gode män i landsorterna skulle ytterligare med dem handla[6]. Detta var vanligt med gärder som utgingo i naturalier. Deremot begynte den tanken göra sig gällande, att penningehjelp borde beviljas och bestämmas på allmän riksdag[7]. Dock gjorde nöden äfven härifrån undantag. Då 1613, efter freden med Danmark, Elfsborgs lösen skulle betalas i silfver, sammankallade konungen, för att ej så ofta betunga landet med riksdagar, i stället ett utskott af ständerna, bestående af tvänne adelsmän från hvart landskap, biskoparne och en prest från hvarje domkapitel, samt borg-

---

[4] Ständernas i Finland beslut (i Helsingfors och Borgo län) d. 30 Juli 1614. *Stiernman*, l. c. I: 698. Jfr *Hallenberg*.

[5] Se finska ständernas bref till Sveriges ständer, och Smålands ständers bref till Finnarne, hos *Widekindi*, l. c. ss. 339, 340.

[6] Allmogens biafsked om den hjelp de beviljat hafva. Stockh. d. 25 Nov. 1612. *Stiernman*, l. c. I: 678. I bestämd bevillning åtogo sig bönderna på samma tid 4 daler (2⅔ riksdaler specie) af hvart krono- och skattehemman, och skulle två fullsätes frälsebönder räknas mot en krono- eller skattebonde.

[7] År 1614 visste riksråden ej annat medel till ryska krigets utförande än att handla med allmogen om undsättning; penningehjelp vore ej i

ıästare och råd i Stockholm, å städernas vägnar[8], hvilka till-ka med rikets råd skulle derom öfverlägga. Det heter väl i eras förslag, att de »ingen af de andra ständer, som icke till-;ädes äro, härmed i någon måtto velat præjudicera eller dem eras betänkande och samtycke betaga». Men förslaget blef ällande såsom beslut; och den drygaste bevillning, som dit-lls i Sverige utgått, blef ej annorlunda samtyckt[9]. Tvänne ɔljande riksdagars stillatigande härtill ansågs såsom ett ut-ryckligt bifall. Så betaltes en million riksdaler på sex år, en tid då det fordrades en tunna råg att anskaffa en riks-aler[10]. Det var i rikets högsta nöd; hvarför ock konungen ch rådet till Elfsborgs lösen sände sitt eget silfver på myntet, ch adeln för sina underhafvande ej njöt något undantag[1].

allmogens makt, ej heller kunde konungen sådant påbjuda utan allmän riksdag, hvilken icke borde hållas i konungens frånvaro; men gemene man kunde snarast öfvertalas till en ansenlig landtågsgärd, och för den skull hade de författat förslag till samma gärd. Puncta Senatus Consulti hos *Widekindi*, s. 240. Gärden blef utskrifven.

[8] Jfr *Hallenberg*, II: 665.

[9] *Stiernman*, I: 689.

[10] Elfsborgs lösen utskrefs på fyra år, men sista afbetalningen skedde först den 20 Januari 1619, då bevillningen lemnade ett öfverskott af 200,000 svenska daler (133,333⅓ riksdaler specie) som användes till gäldande af andra kronans skulder; *Hallenberg*, IV: 810. Till Elfsborgs lösen betalte, enligt beslutet d. 22 Juli 1613, ridderskapet och adeln för hvar häst de borde hålla i rusttjenst, 32 r:dr årligen, en biskop 40 r:dr, en kamererare eller sekreterare 40 r:dr, en superintendent, stads- eller sockneprest 16 r:dr (dock skulle biskopen jämka, att det skedde efter förmögenhet), en professor eller skolmästare 8 r:dr, en kapellan i städerna 4 r:dr, en kapellan på landet 2 r:dr, en räntmästare, myntmästare och tullnär 50 r:dr, en fogde eller skrifvare 16 r:dr, en underlagman och lagläsare 12 r:dr, vid kavalleriet hvar ryttmästare, löjtnant eller fänrik 20 r:dr, vid infanteriet hvar knekthöfvidsman, löjtnant eller fänrik 12 r:dr; hvar gemen ryttare, lansknekt, drabant och andra sådana som besuto hemman, samt borgare och bönder, frälst eller ofrälst utan åtskilnad, 2 r:dr (dessutom borgare och bergsmän efter förmögenhet); hvar dräng af 15 års ålder 1 r:dr, hvar piga ½ r:dr, m. m. Bevillningen skulle utgå i goda gilla riksdalrar eller godt silfver, 2 lod och ett qvintin räknadt på riksdalern. Den som ej egde riksdalrar, in- eller utländska, fick betala i gångbara svenska penningar, dock icke i mindre mynt än halfdalrar (då 6 mark eller 1½ daler räknades på riksdalern), eller ock i koppar, jern, spanmål, då ett pund koppar värderades till 1½ r:dr, ett skeppund stångjern till 4 r:dr, en tunna hvete till 1½ r:dr, en tunna råg eller malt till 1 r:dr. Se beslutet hos *Stiernman*, I: 684, och *Hallenberg*, II: 667.

[1] Nämligen enligt beslutet. I verkställigheten klagar konungen öfver underslef.

Riksdagsordningen gjorde ej slut på dylika oformligheter Den innehöll om sättet för bevillning intet särskildt förordnande, och i denna fråga voro lag och häfd dels obestämda, dels stridiga. Vi ha anmärkt, huruledes redan tidigt flera utskylder aflagt sin ursprungligt tillfälliga natur af bevillning och blifvit stående skatter[2]. Utgående i en mängd olika persedlar efter olika landsorters natur (en olikhet som än i dag eger rum), utgjorde de tillsammans den så kallade *årliga räntan* redan i de äldsta bibehållna kronans jordeböcker från Gustaf I:s tid. Nya grenar inympas allt jämt på den gamla stammen. Så finner man, vid den tid landslagen utgafs, allmänna besvär gängse, som denna lag sjelf ej nämner och landskapslagarne till och med förbjuda. — Under unionen, då i så många afseenden våld gick för rätt, tyckas flera sådana besvär ha uppkommit genom de utländska fogdarne, *bygnadshjelp* och *dagsverken* till slotten (hvilka besvär dock till en del äro äldre), *inqvartering* af krigsfolk och *gärder* till dess uppehåll under åtskilliga namn, samt *fodring* af hästar för konungens och dess embetsmäns räkning[3]. Karl Knutssons fogdar voro ej bättre än de utländska. Sturarne förskaffade allmogen någon lisa, särdeles gäller detta om Sten Sture den äldres förvaltning; men krigstillståndet blef från hans sista dagar till unionens slut oafbrutet, och de store synas under den allmänna oordningen, såsom innehafvare af kronans län, väl ha sörjt derför att de nya besvären ej måtte råka i förgätenhet. Sålunda hade folkets gamla sjelfbeskattning allt mer blifvit föremål för de rådandes godtycke. Förhållandet ändrades föga under de första Vasa-konungarne; i synnerhet som, enligt landslagen, bevillning ej var hvad i senare mening kallas riksdagsfråga[4], och representationen ännu länge vacklade emellan landskapsständer och riksständer. Den förstärkta konungamakten trädde naturligtvis emellan; och så ser man Gustaf I stundom utskrifva stora skatter blott med rådets åberopade bifall. Hans söner voro i detta afseende ej samvetsgrannare; och framför allt visar Johan III:s oordentliga regering, med få riksdagar och snart sagdt ständiga krig, en följd af dryga, egenmäktigt utskrifna skatter, oaktadt de af ständer beviljade

[2] Jfr I del, s. 233.

[3] Jfr redan drottning Margaretas ursäkt i detta afseende, I del. s. 169.

[4] Den skedde, i de fall då lagen sådant tillät (se I del. s. 235), genom öfverenskommelse med de särskilda landskapen.

nu voro högre än någonsin, och, t. ex. vid konung Eriks afsättelse, hvar femte penning utgick af fast och löst, och 1573 hvar .tionde penning af all lös egendom[5]. Man träffar godtyckligt utskrifna gärder — den så kallade *landtågsgärden* eller andra motsvarande — nästan årligen[6]. Karl IX:s täta riksdagar förändrade förhållandet till någon del; och vid 1602 års riksdag ser man till och med en beviljad gärds belopp bestämdt, ehuru den utgick i varor[7]. Dock blef detta ej regel. Uti samma riksdagsbeslut säga ständerna: »hvad skjutsfärder och gästningar (högst dryga besvär) angår; item de många små persedlar som undersåtarne i deras årliga skatt pläga utgöra; desslikes åker- och ängerödning: det hafve vi allt hemstält vår nådige furste och herre; och hvad hans fursteliga nåde derutinnan med sitt råds råde framdeles gör och stadgar, riket och undersåtarne till godo, dermed vele vi låta oss nöja, och oss såsom hörsamme undersåtar derefter rätta, och kan det efter lägenheten i lagboken infördt blifva.» Om också detta sista åsyftade att sådant nu en gång för alla måtte blifva lagligen bestämdt, så ser man likväl att ständerna uppdragit bestämmelsen åt regeringen. Den *ekonomiska lagstiftning,* som ännu är svensk konungs ensak, innefattade sålunda fordom äfven en temligen vidsträckt *beskattningsrätt.*

Det sades vid Gustaf Adolfs graf: »han kom till riket med två tomma händer, men tog ingen sitt ifrån med våld; utan hvad riksens nödtorft kräfde, lät han sin allmoge på fri möte veta, att de måtte sakerna betänka och efter lagen hjelpa till kronones behof»[8]. I jämförelse med föregående tider har detta omdöme sin riktighet; och det hör till denne konungs odödliga ära, att han, den störste krigare på Sveriges tron, var den minst våldsamme regenten af sin stam. De som så mycket orda om de skattebördor, med hvilka han belastat svenska jorden, borde åtminstone veta, att hvad som under honom skedde med lag, oftast före honom skett med olag, och att godtycket, som förut nästan var regel, nu visar sig

---

[5] Johan Skyttes yttrande i rådet 1627. *Palmsk. handskr.*

[6] Enligt anteckningar ur kammar-kollegii arkiv, oss benäget meddelade af P. E. Bergfalk.

[7] Mandat uppå den hjelp som bönderna hafva beviljat; Stockholm d. 17 Juni 1602. *Stiernman,* I: 541.

[8] Personalier till likpredikan öfver Gustaf Adolf i Stockholm d. 22 Juni 1634 af *Johannes Botvidi.*

såsom undantag. — Tiderna voro svåra och pröfvande; de lagliga formerna, såsom vi sett, obestämda. Deraf olikhet i dessas tillämpning, äfven efter *riksdagsordningens* utfärdande. *Utskotten*, som sedermera öfvertagit en så vigtig del i svenska riksdagshistorien, begynna med den vigtigaste, att sjelfva, en riksdag i sammandrag, besluta med riksens ständers rätt. Ty än kallas ständerna i gemen, än åter, då omständigheterna fordra hastiga beslut, blott »några de förnämste af rikets ständer». Likväl voro riksdagarne täta; ty Gustaf Adolf styrde, liksom sin far, i oupphörligt samråd med rikets ständer, äfven i hvad till rikets yttre politik hörde[9]. År 1617 var allmän riksdag både i Örebro och Stockholm, då ständerna till polska kriget beviljade den förr omtalta *landtågsgärden*, nu till bestämdt belopp. År 1620 sammankallades till Stockholm några fullmäktige af adeln från hvar landsort, biskoparne samt utskickade från en del af städerna, för att jämte rikets råd och ståthållarne i länen rådgöra om tvistigheterna med Danmark; och detta utskott beslöt åläggandet af de så kallade *boskapspenningarna*, som under tvänne år skulle utgå efter antalet af hästar, större och smärre kreatur samt utsädets belopp. Det var en förmögenhetsafgift, hvari frälsets bönder deltogo till hälften mot krono- och skattebönder, och hvarifrån preståndet samt städerna löste sig genom särskild bevillning. År 1621 var allmän riksdag, då landtågsgärden förnyades, och åter 1622, då *lilla tullen* och *accisen* infördes samt boskapsskatten förlängdes, hvaremot konungen eftergaf halfva den så kallade bygningshjelpen. På riksdagen 1624 fördubblades boskapspenningarna på tvänne år; och år 1625 åtogo sig alla stånd *qvarntullen* till uppehållandet af en ständig krigsmakt. År 1627 höllos tvänne riksdagar, i Februari och December. På den förra förnyades åter bevillningen af boskapspenningarna; på den senare begynte qvarntullen förvandlas i den personela afgift som kallas *mantalspenningar*. Tillika valdes, enligt konungens önskan, ett *hemligt utskott af alla fyra stånden*, för att, med riksens ständers rätt, yttra sig om religionskriget i Tyskland. Utskottets betänkande är af den 28 Januari 1628 och gillades år 1629 af de åter församlade ständerna. Detta var

[9] »När konung Gustaf Adolf lefde, frågade han ständerna i gemen, om han skulle draga hit eller dit, *nam quod populus vult, Deus vult*; men *huru* han skulle taga saken före, det communicerade han intet med ständerna, utan med några af rådet, *sub fide silentii*.» Axel Oxenstjerna i rådet 1640. *Palmsk. handskr.*

den sista allmänna riksdag under Gustaf Adolfs regering. Åren 1630, 1631, 1632 voro blott riksens ständers utskott af adel, presterskap, krigsbefäl och borgare tillhopakallade, ehuru dessa sammankomster äfven kallas riksdagar. Vid det första af de sistnämda hemstälde konungen (emedan inhemskt krigsfolk fans nog att hemma bevaka gränserna, och han derute mest kunde bruka främmande), om ej undersåtarne ville lösa sig från utskrifningen med penningar. »Men alldenstund — svaras det — en part af oss hafva hållit något svårt före en sådan summa penningar för denna gången att bevilja, helst emedan den menige allmoge, som detta mest angår, icke sjelf hafver varit tillstädes; ty är af Kongl. Maj:t för godt ansedt att förordna kommissarier, som emellan nu och hösten resa i hvart landskap och der kalla adel och oadel till hopa och med dem fullkomligen aftala hvad de i så måtto göra vele». Konungens egna bref härom till landskapens menigheter äro daterade från flottan, på hvilken han var i begrepp att öfvergå till Tyskland[10]. — Först i början af följande året underrättar honom rådet, att hvarken denna så kallade utskrifningshjelp eller boskapsskatten, i anseende till dålig årsväxt, kunde utgå; ehuru den senare skatten vid 1629 års riksdag blifvit å nyo för tvänne år beviljad. Konungen, just då stadd i största behof, eftergaf likväl bägge. »Vi vilja hellre mista hjelpen — skrifver han — än gifva anledning till förtal, och att orättrådiga föreståndare sin taska med allmogens svett och blod späcka, och oss och armeen med disputer betala»[1].

På riksdagsvalen har konungen ej öfvat allt det inflytande som regeringen efter honom tillät sig. Man ser, att biskoparne mest utsett preseståndets riksdagsmän[2]; och att borgmästarne i städerna ansetts för sjelfskrifna dertill, kan slutas af riksdagskallelserna. Man märker, att konungen stundom undviker böndernas närvaro, och hellre, i synnerhet då han sjelf är frånvarande, kallar ett ständernas utskott. Dock hade bönderna vid allmän riksdag i hans tid fullkomligen fritt språk. Det

---

[10] Elfsnabben d. 9 Juni 1630. *Registratur* i riksarkivet.

[1] Till rikets råd. Neubrandenburg d. 3 Febr. 1631. *Registr.* — 1632 d. 18 Febr. beslöt ständernas utskott boskapsskattens fortfarande ännu i två år.

[2] Före 1624 års riksdag skrefs till biskoparne, att de skulle taga med sig till riksdagen de beskedligaste och förståndigaste prestmän, som kunde begripa fäderneslandets fara, veta att meddela några råd, och med hvilka man kunde tala förtroligen. *Hallenberg,* V: 135.

synes bäst af de försigtighetsmedel deremot, som Kristinas förmyndareregering sedermera fann sig befogad att vidtaga[3].

Vi hafva anfört alla Gustaf Adolfs riksdagar efter riksdagsordningens antagande, och tillika alla de utlagor som efter honom blifvit beständiga. Såsom man ser, voro de det ännu icke i hans dagar, utan förnyades merendels tid efter annan af ständerna. Först genom de fortsatta krigen öfvergingo de till stående skatter. I deras fördelning sökte han så mycket som möjligt närma sig till grundsatsen af likhet för alla stånd, efter förmåga, hvilken regel ofta så väl af konung som ständer inskärpes. I riksdagsbeslutet om lilla tullens införande yttra sig ständerna: »den vele vi samteligen, utan åtskilnad af hvad stånd vi äre, ingen undantagandes, vara undergifne, på det af ens och annans frihet icke ett stort underslef förorsakas måtte, och således göras kronan onyttigt hvad vi till krigens utförande väl beslutit och lofvat hafva; dock så framt samme tull befinnes framdeles efter någon tid skadelig och oss odrägelig, då förse vi oss till Kongl. Maj:t ödmjukeligen, att den icke blifver continuerad»[4]. Vid 1625

---

[3] Före 1635 års riksdag skref förmyndareregeringen till landshöfdingarne, att, såsom de väl sjelfve veta huru svårt det är att komma till något slut med allmogen på riksdagar, efter häradena merendels pläga förordna till riksdagsmän »dem som framtalige äro och ringa besked med sig hafva», alltså begäres nådeligen, det de (dock »caute och *in secreto*») ville derhän arbeta, att sådane personer måge till riksdagsmän förordnas, som äro »väl affectionerade och af förstånd och gemüth tjenlige» att rådslå med de andre ständer om riksens högvårdande ärenden; hvilket landshöfdingarne sålunda »med maner och discretion efterkomma skulle». Stockholm d. 3 Sept. 1635. Ur *Nordinska handskrifterna*. — Man finner sedermera kronofogdarne välja allmogens riksdagsmän, hvarvid de skickade dem som åtogo sig det för bästa köpet, under det fogdarne sjelfva till högre belopp uppburo herredagspenningarna. Detta förbjöds genom resolution på allmogens besvär 1672 (jfr *Stiernman*, Riksdagars och Mötens Beslut, II. s. 1649); utan skulle hädanefter häradshöfdingen med nämden välja skicklige och beskedlige män till herredagskarlar. Men 1680 förklarade konung Karl XI: Kongl. Maj:t ogillar alldeles, att häradshöfdingarne välja och utsätta herredagsmän bland allmogen; vill för den skull nådigst, att allmogen må sjelf utvälja och förordna sine herredagsmän efter eget behag och godtycko, allenast landshöfdingarne tillse att gode och skickelige män dertill tagas. Men hvad skärskådandet af deras anbringande vidkommer, som landshöfdingarne förmena först borde af *dem* ske, så kan allmogen på allmän riksdag ej förnekas att framföra alla de besvär och klagomål som de kunna hafva att andraga. *Stiernman*, 1 c. II. s. 1839.

[4] Adeln blef dock personligen befriad från lilla tullen.

års riksdag, då qvarntullen antogs, anföres såsom skäl: »att de hjelper och ovisse skatter, som nu landet påligga, icke mycket ville förslå — efter ty de förnämste ständer och rikaste i landet med sine hjon, landbönder och folk äre der frie före»; hvarför »vi upptänkt, öfverenskommit och gillat, att en tull kronan må tilläggas af all den säd som föres till qvarn att malas, ehvad den tillhörer adel eller oadel, lekt och lärd, ingen undantagande som under Sveriges krona är besuten eller der vistas». Adeln förbinder sig särskildt dertill, af den kärlek de som trogne undersåtar och patrioter bära till Kongl. Maj:t och fäderneslandet. Af adeln har ingen svensk konung före Gustaf Adolf fordrat och erhållit större uppoffringar. Den svåraste återstod, då med 1627 års riksdag all hittills gällande frihet för *utskrifning* upphörde. »Efter riket bäst försvaras af infödde svenske krigsmän», säga ständerna, »hafve vi samtelige oss derhän förenat, att vi, Kongl. Maj:t till underdånigste tjenst och riket till undsättning, velom en allmän utskrifning respective tillstädja och undergå, uti hvilken hvar tionde man som hittas så på krono som skatte, så på frälse (både innan och utan friheten) som på preste-, fogde-, skrifvares och andre frihetsgårdar, skall utnämnas till att brukas uti kronans tjenst för en landsknekt[5]. Sammaledes skall ock i städerna hvar tionde man skrifvas till båtsman». Dock skulle sådant, emedan det sträfvar emot adliga privilegier och andra friheter, ej lända efterkommandom till förfång. Så förblef det till Gustaf Adolfs död. Vid samma riksdag medgaf adeln, att frälsets bönder skulle utgöra boskapsskatten lika med krono- och skattebönder. — Det är af sådana stora, oförnekeliga drag, som man skall döma till den anda som denna tid lifvade Sveriges ständer.

Likväl höras äfven klagomål öfver skatterna; och de nya infördes ej utan oroligheter. År 1620 klagas, att den hjelp, som hittills plägat utgå till kronan, förorsakat missnöje och ofta måst afkortas, emedan den fattige och husarme gifver lika med den rike och förmögne, hvarigenom månge blifvit boslitne och hemmanen ödelagde[6]; derför skulle den nu beslutna bo-

---

[5] Såsom för öfrigt förpligtad till krigstjenst, förblef likväl adeln personligen (och äfven för sitt husfolk) fri. Dess underhafvande hade eljest vanligen endast till hälften mot andra bönder deltagit i utskrifningen.

[6] Se riksdagsbeslutet. Man gjorde väl skilnad emellan fullsutna bönder och andra (de förra kallas ock *helgärdsbönder*, de senare *halfgärdsbönder*, och två af dessa svarade i gärder mot en af de förstnämda,

skaps- och åkerskatten rättas efter hvars och ens förmögenhet. Men då, till dess utrönande, presten, länsmannen och kyrkans sexmän i hvar socken skulle uppskrifva hvarje bondes kreatur och utsäde, finnes lätt att sådant äfven borde medföra stora olägenheter. *Landtullen* och *accisen* lade i Sverige förr okända band på den inre rörelsen. Alla städer fingo *stakett* med *portar* och *tullhus*. *Uppsyningsmän* eller *brokikare*, såsom de vanligen kallades, blefvo anstälda. Vid marknadsplatserna inne i landet skulle detsamma iakttagas. De vanligaste hussysslor, *brygg*, *bak*, *slagt*, fingo ej mera i städerna fritt idkas. Också väckte allt detta i början stort missnöje. Konungen klagar, att i Stockholm en hop oroliga menniskor öfverfallit tullnärerna och med tull- och accis-ordningen »gjort apespel och gäckeri», hvarför sådana freds- och förbudsbrytare hotas, efter ransakning och dom, med döden[7]. En mjölnare halshöggs sedan på Upsala torg, emedan han vid Elfkarleby marknad uppeggat bönderna att neka till tullen, såsom vore den ej af ständerna beviljad; i Vestergötland, der bönderna vid Hofva marknad fördrefvo uppsyningsmännen och nedrefvo samt uppbrände tullhusen, dömdes tvänne af anstiftarne till döden; och Vermlänningarne, som vid marknaden i Bro (sedermera Kristinehamn) företagit sig dylikt oråd, fingo endast nåd emedan upploppet mest skett af okunnighet om den utfärdade förordningen[8]. Den sedermera särskildt införda *qvarntullen* var en besvärlig skatt[9], så mycket mer som, för nödig uppsigts skull, alla smärre öfverflödiga bäcke- och väderqvarnar och slutligen äfven handqvarnarne, hvilka de fattige mest brukade, skulle utdömas. Detta fans hårdt och ogörligt och väckte äfven oroligheter[10], hvarför ock konungen skref hem från Tyskland: »handqvarnarne må blifva som de äro; vi hålle det för qvarn-

liksom två torpare åter mot halfgärdsbonden; jfr beslutet om landtågsgärden 1617), men *alla* fullsutna bönder, utan afseende på skilnaden i förmögenhet för öfrigt, betalade lika. (Jfr I del. s. 234.)

[7] Patent om tullbetjentes försvar. Stockholm d. 26 Nov. 1623. Sjötullen eller stora tullen var gammal. Den uppbars äfven emellan Sverige och Finland, och emellan östra och vestra Sverige, hvilket senare afskaffades 1649.

[8] Detta skedde efter konungens död, se *registratur* för 1638.

[9] En tunna råg gälde nu $1\frac{1}{2}$ r:dr specie. Tullen derför var i det närmaste $\frac{1}{6}$ r:dr, d. v. s. en niondedel afgick till kronan, utom tullen till qvarnegaren.

[10] Såsom i Oppunda härad i Södermanland. *Registratur* för 1627.

tull nog, när en arbetar så armarne värka»[1]. Vi ha redan nämt, att denna skatt öfvergick till de så kallade *mantalspenningarna*. Dermed återtogs, ehuru mot konungens önskan, den personela beskattning som med samma namn redan under Karl IX någon tid utgått af de ofrälse stånden till krigsmaktens underhåll, men af Gustaf Adolf såsom menlig för de fattiga blifvit afskaffad[2].

Hårdast drabbade utskrifningarna under så långvariga krig. »Dermed — säger Axel Oxenstjerna — äre åtskillige sätt hållne i förra konungars tid: under tiden har man tagit alla drängar; i konung Eriks och Johans tid alle torpare, och hvar flere än en bonde äro fundne på hemmanet, äre de öfrige utskrifne; under tiden har man gått efter mantalet, under tiden efter gårdetalet»[3]. För att ge ett begrepp huru dermed tillgick i Gustaf Adolfs tid, vilje vi anföra ett utdrag ur konungens fullmakt för utskrifnings-kommissarierna[4] öfver hela riket år 1627, sedan vid riksmötet i början af detta år ständerna till största delen upphäft de forna undantagen. Bönderna skola sammankallas häradsvis ifrån predikstolen, med förmaning att mangrant infinna sig, derjämte prester, hoftjenare, krigsbefäl, krigsfolk, båtsmän, fogdar, arrendatorer (af kronans inkomster), skrifvare, fogdekarlar, länsmän och fjerdingsmän. Presterna skola förut, med tillhjelp af länsmän och kyrkans sexmän, upprätta en längd på allt manfolk af femton år och derutöfver, och äro för sannfärdigheten deraf ansvarige. Tillsyn dermed skola häradshöfdingen och häradsfogden hafva. På utskrifningsdagen skola kommissarierna först låta uppläsa sin fullmakt och efterfråga om alla äro till städes. Derpå skola de taga för sig prestens rulla, och när *nämden* är satt (de samma tolf bönder som suto i häradets ting) skall allmogen indelas i rotar, tio skatte- och kronobönder och tio frälsebönder i hvar rote. I

[1] Till rikets råd, Werben d. 6 Aug. 1631. *Registr.* Derom säger likväl Axel Oxenstjerna: »när konungen gaf fritt att bruka handqvarnarne, blef qvarntullen förlorad och drog ej sedan 50,000 daler öfver hela riket.»

[2] Under konung Karl IX hade så kallade *mantalspenningar* (äfven *hjonelags-* och *folkpenningar*) senast blifvit beviljade 1610 på ett år. På Gustaf Adolfs första riksdag afskaffades de. *Stiernman*, I: 662. Förvandlingen af qvarntullen i mantalspenningar började 1627. Dock omtalas särskildt mantalspenningar för presterskapet i 1624 års riksdagsbeslut. Qvarntullen blef 1655 i de större städerna åter upplifvad.

[3] Axel Oxenstjerna i rådet 1641. *Palmsköldska handskrifterna*, T. 190.

[4] Den 12 Febr. 1627. *Registratur* för detta år i riksarkivet.

roteskrifningen skall man ej gå efter *hemmantalet*, utan efter *mantalet*[5]. Vid nämningen skall iakttagas: att den, som nämnes i hvar rote, är frisk och sund, stark af lemmar och, så mycket skönjas kan, modig[6], i år ifrån aderton till tretio och deröfver; att der drängar funnes i roten, de togos framför bonden, dock så, att sonen blifver förskonad för de föräldrar som redan ha en son i tjenst, eller redan mistat en sådan mot fienden, om annan råd finnes; äfven skall hemmanens lägenhet tagas i betraktande, så att den som har större hemman blifver så mycket mer i valet förskonad. Kommissarierna skola i roten räkna så från- som närvarande, och de senare skola svara för de förra. Blifver någon undandold, plikte derför både presten, länsmannen och nämden (så många som öfvertygas ha vetat derom), och den undandolde skrifves bland lösdrifvare. För det missbruk, som skett med legning[7], skulle hvarken krigsbefälet eller kommissarierna ega att en sådan tillåta, utan det skulle bero på de af konungen utnämde mönsterherrar (sedermera upphörde legningen[8] helt och hållet). Från utskrifning är ingen fri, undantagande adelns enskilda hof- och gårdsfolk (dock ej försvarsfolket), samt presterskapets nödiga folk i städer och på landet. På bergs- och salpeterbruk, gevärsfaktorier och skeppsvarf skulle likväl endast det öfverflödiga folket skrifvas, och på landet alla nybyggare så mycket som möjligt skonas[9]. Lösdrifvare ingå ej i rotering, utan äro sjelfskrifna till krigstjenst; dock må ej de, som mistat äran, eller uppenbara oger-

---

[5] Hvilket dock här ej betyder antalet af *manspersoner*, utan antalet af *hushåll*, utan afseende på innehafvande större eller mindre hemmansdel (jfr *Hallenberg*, IV: 546, not. a.); så att ej tio manspersoner tillsammans, utan tio hushåll stälde en knekt; dock finnes exempel på det förra.

[6] Konungarne Gustaf I och Karl IX (den senare berömmer sig sjelf deraf) voro stora fysiognomister i detta och andra afseenden, och Gustaf Adolf eftergaf dem ej.

[7] Se klagomålen öfver de »tjufstycken», som i detta och andra afseenden skedde år 1616, hos *Hallenberg*, IV: 547. År 1618 straffades en kapten tillika med hans löjtnant och fänrik till döden, emedan de i Småland våldsamt förrättat utskrifning och gynnat otillåten legning; *ibid.* 726.

[8] Ifrån och med år 1628. *Utkast till en historia om Södermanlands regemente*, 2 St., s. 45.

[9] I riks-registraturet för 1627 d. 10 Febr. finnes ett särskildt konungens bref om en sådan frihet för nybyggare i Vermland, Nerike, Vestergötland och Dalsland. Konungen säger sig sjelf ha befalt dessa nybyggens anläggning, och att dermed en god början vore gjord.

ningsmän, mördare, mandråpare och horkarlar antagas[10]. — På samma sätt skall båtsmansskrifning ske i städerna. Längderna dertill skola uppsättas af befallningsmännen med borgmästare och råd. På landet skola presternas mantalslängder årligen granskas samt sedan inläggas i häradskistan. Obehaget för presterna att deltaga i sådana förrättningar mildrades genom den vigt deras ord hade hos regeringen, som lät den grundsatsen gälla, att de borde se på folkets bästa. Gustaf Adolf sjelf ansåg dem som ett slags *tribuni plebis* och behandlade deras stånd med mycken varsamhet[1]. Häradshöfdingen och fogden skulle vid utskrifningarna låta sig så det allmännas som den enskildes rätt vara om hjertat. Att nämden i samma ändamål var till städes gaf hela den stränga åtgärden ett folkmässigt utseende. Nämden borde ransaka, hvilka skulle utskrifvas. Nämdens frånvaro gjorde hela förrättningen olaglig[2]. Stundom öfverskred den sina gränser. Så finner man 1614 Dalkarlarne vägra embetsmännen att hålla utskrifningen, och förrätta den sjelfva; hvarmed konungen förklarade sig den gången nöjd, för att stilla föregående oroligheter[3], orsakade dels af utlagornas dryghet, hvarför Dalkarlarne anklagade adeln[4], dels af det straff som öfvergått deras hemrymda knektar. Ett mera vidt utseende uppror uppstod 1624 vid blekingska gränsen, i Småland, började af knektarne der i landet emot deras öfverste Patrik Ruthven, en Skottländare. Hufvudmannen var, såsom fordom i Dacke-fejden (med hvilken konungen förliknar

---

[10] *Registrat.* för 1618, cit. i *Södermanlands regementes historia*, 2 St., s. 43. — De öfriga i hvar rote betalte till den utskrifne soldaten så kallade rotepenningar.

[1] »Konung Gustaf Adolf höll alltid presterskapet vid godt humeur; ty de äro såsom *tribuni plebis*», sade den gamle grefve Jakob De la Gardie i rådet 1645. *Palmsk. handskr.*, T. 190. Flere af de store voro derför ej goda på presterna: »I England äro genom presternas tillskyndan alle like gjorde såsom svinefötter», sade gref Per Brahe år 1650 i rådet.

[2] Se klagomålen 1613, då detta någon gång hände, hos *Hallenberg*, II: 715.

[3] *Hallenberg*, III: 331. Vid samma tillfälle omtalas att i Dalsocknarne funnos tjugufyra menigheternas egna föreståndare, som kallades *edsvurne*.

[4] Prosten Elof Tersérus i Leksand, bekant för både sin egen och sin hustrus (hon kallades *Stormor i Dalom*) myndighet i denna landsända, lät i anledning deraf i kyrkorna uppläsa ett af sig författadt försvar för adelsståndet, hvaraf dock Dalkarlarne synas ha hemtat föga uppbyggelse.

detta uppror), äfven nu en utlänning. Det qväfdes i sin början genom anstiftarnes straff. En del af de upproriska bönderna skickades med sina hushåll till Ingermanland. På de öfrigas försäkran att vilja hålla sig stilla befalte konungen ransakningens upphörande. På samma sätt behandlades år 1627 en upprorsrörelse i Orsa socken i Dalarne, för hvilken en skräddare stält sig i spetsen. Anstiftarne dömdes till döden; fyra sändes till Ingermanland (då Sveriges Sibirien), de öfriga fingo nåd; och konungen utfärdade sitt bref, att ingen skulle tillvita Dalkarlarne den upproriska hopens förseelse[5]. Följande året nekade Kinds och Redvägs härad i Vestergötland att betala mantalshjelpen. Konungen skref hem från Preussen, att sådant kommer af uppsyningsmännens »otidiga snorkande och pockande», hvarför, »emedan allmogen är i sig sjelf villig och god», de skola inställa sina barbariska procedurer med hugg och slag, eller straffas; i nödfall kunde krigsfolk, »dock ej ur samma provins», mot de upproriska nytjas. Bönderna återvände till lydnad på en skriftlig föreställning från konungen, att kriget fördes till försvar för deras kristliga religion[6].

Om utslaget af den nyss skildrade utskrifningen upplyser oss Axel Oxenstjerna: »när konung Gustaf Adolf råkade i det stora preussiska kriget, beviljades utskrifningen efter mantalet, och fick kronan då i förstone uti ett års utskrifning öfver hela riket 15,000 man, och i nästföljande utskrifningar 12,000; men sedermera, då hvar och en fick tid att tänka på underslef, icke öfver 6- till 7,000.» Han tillägger: »utskrifning efter *mantalet* var den gamla seden, och konungen sökte förgäfves öfvertala allmogen att låta den ske efter *gårdetalet*, så att gårdarne sins emellan skulle sluta om en karl»[7]. De antydda underslefven voro utan tvifvel af flera slag. Vi vilje endast anföra ett, emedan det säkerligen bidragit till den olikhet i beskattning, som i afseende på skattehemmanen öfverklagas. Det bestod deri, att egare af mindre hemmansdelar ofta sjelfva angåfvo sig för helt gårdetal, emedan det var grundsats att i utskrifningen taga de mindre framför de mera besutna[8]. — Gustaf Adolfs afsigt, att vissa hemman skulle sammansätta sig

---

[5] *Registratur* för 1627.

[6] Till rikets råd, Dirschau d. 24 Juli 1628. *Registr.* Den 4 Sept. frikallar konungen Dalarne dels till hälften, dels helt och hållet, från mantalspenningarna.

[7] Axel Oxenstjerna i rådet 1642. *Palmsk. handskrifterna*, T. 190.

[8] Jfr *Frosteri* Krigs-lagfarenhet.

att anskaffa knekt, utfördes fullständigt af konung Karl den elfte genom knektekontrakten, i följd hvaraf hemmanen genom frivillig öfverenskommelse uppsatte och, utan minskning i kronans inkomster, underhöllo soldaterna. Men om man med svenska indelningsverket menar en vid jorden fästad och efter provinserna indelad skyldighet att uppsätta och underhålla krigshären, så är Gustaf Adolf grundläggaren till hvad Karl den elfte fullbordade. Det var en nyhet i Europa och en egenhet för Sverige. »Somlige riksens tarfvor äro af den beskaffenhet» — säger Erik Oxenstjerna i rådet år 1655 — »att de enkannerligen fordra jordegods och kunna icke med penningar ersättas, om man dem ock hade. Bäst synes detta af militiestaten. Huru skulle soldaterna hafva deras uppehälle och hemvist, der de icke vore med gods försedde? Och är detta ibland det förnämsta som konung Gustaf Adolf hafver här i riket med stort beröm inrättat; hvilket andre nationer sökt imitera, men allt härtill utan frukt»[9]. — »Konung Gustaf Adolf» — yttrar Axel Oxenstjerna — »ordinerade milisen efter provinserna»[10]. Redan konung Karl den nionde, som ordnade rytteriets boställen och lön[1], tilldelade den utskrifne soldaten en åttondels gård fri för alla ovissa utlagor och en dalers ränta af något hemman. Gustaf Adolf gjorde denna så kallade tilldelning allmän för alla regementen, ehuru med några olikheter[2]: öfver- och underbefäl, till och med korporalen, derjämte krigspresterna (4 på regementet), regementsskrifvare, rättegångsväbel, rättegångsskrifvare, barberare (d. v. s. fältskärer) och profosser fingo dessutom hemman och lön sig tilldelta[3]. Redan i hans tid slöt en och annan provins knektekontrakt med kronan för att slippa utskrifningen. Så anhålla

---

[9] *Palmsk. handskr.*, T. 191. Se *rådsprot.* för d. 24 Apr. 1655 i riksark.

[10] *Palmsk. handskr.* l. c. Yttrande i rådet 1647.

[1] Gustaf Adolf ordnade detta ytterligare (jfr *Hallenberg*, IV: 730). Rusttjensten införlifvades till en del med detta indelta rytteri. En ryttmästare egde rätt att få förläning och göra rusttjenst för 4 hästar, löjtnanten och fänriken med 3, presten och skrifvaren med en hvardera.

[2] »Efter det gemena fotfolket i Finland ej äro så försörjde med ⅛ hemman, som de här i Sverige, och ödmjukeligen bedja om någon frihet, så må de vara frie från boskapsskatten och upptaga så mycket ödesland de vilja mot vissa års frihet.» Konungens bref af d. 23 Apr. 1627. Ryttarne må ha sina hemman fria från skjuts och gästning. Bref af d. 27 April 1627. *Registr.*

[3] Se Södermanlands regementes tilldelning för år 1632 i samma *Regementes historia.*

Vesterdalarne år 1629 att få förblifva vid sitt gamla kontrakt af den 14 Febr. 1623. År 1630 begära Österdalarne detsamma, hvilket bifölls med tillägg, att, om de ville betala rotepenningarna till konungen, så skulle han i stället förse deras knektar med kläder och kost, såsom andra[4]. Men i allmänhet upphörde de fruktade utskrifningarna först i Karl den elftes dagar, ehuru de då ingångna knektekontrakt med provinserna blefvo genom de så ofta förnyade uppsättningar af folk under Karl den tolfte ännu mer tryckande. Det öfverstiger våra begrepp hvad Sverige i dessa tider och under så långvariga krig har burit.

Tillgångarna synas föga svarande emot de stora företagen. 1620 års stat[5] upptager kronans inkomster i penningar och varuvärden (hvilka senare likväl ej finnas fullständigt utförda) tillsammans till 1,280,652 svenska daler, svarande i det närmaste mot 853,768 riksdaler specie eller 2,276,714 nu gällande svenskt banko. De stego väl sedermera under denna regering betydligt, så väl genom de nya skatterna som genom återfallet af hertig Karl Filips furstendöme (Södermanland, Nerike och Vermland) och andra län, hvilka dödsfallen inom konungahuset förenade med kronan[6] (ehuru man härvid får afdraga att både pest[7] och missväxt på 1620-talet hemsökte Sverige); men inkomsternas otillräcklighet visas bäst af de *utomordentliga* hjelpmedel regeringen nödgades anlita, i synnerhet för att till krigen åtkomma reda penningar, hvarpå var stor brist, under det

[4] Se konungens bref af d. 5 Febr. 1629 och d. 13 Febr. 1630 i dessa årens *registratur*. År 1624 ingick en del af Vestmanland, för att slippa utskrifning, ett knektekontrakt, att af hvarje sex hushåll utgöra en knekt, den de ville underhålla då han var hemma, och förse honom med vägkost då han fordrades till tåg. *Hallenberg*, V: 122.

[5] Se ett utdrag deraf hos *Hallenberg*, IV, bilagan n. III.

[6] Karl Filips hertigdöme, det sista någon svensk prins innehaft, kom med hans död 1622 till kronan. Redan förut hade detsamma skett med Östergötland, Dalsland och fyra härad i Vestergötland efter hertig Johans död 1618. Då Katarina Stenbock, konung Gustaf I:s sista gemål, år 1621, och Kristina, Gustaf Adolfs mor, år 1625 gingo ur tiden, återföllo bägge dessa drottningars lifgeding till kronan.

[7] Pesten hemsökte 1620, 1621, 1622 södra delen af riket och Finland, så att utskrifningarna måste inställas, eller, såsom år 1621, femton och sexton års gossar tagas till krigstjenst. Till Stockholm kom den i slutet af 1622, och följande året bortryckte den der 20,000 menniskor. Samma år härjade den i Östergötland. I Mars månad 1625 yppade den sig åter i Stockholm och ytterligare 1629 och 1630, då hofvet (hvilket äfven skett 1622) flyttade från hufvudstaden. Flera af dessa år, såsom 1621, 1623, 1630, voro tillika missväxtår.

ronans inkomster (som just derför svårligen låta beräkna ig i penningevärde) mest utgingo i varor och personliga tjenstarheter både utom och inom de i riksstaten upptagna titlar. å förekommer en mängd särskilda besvär, hvaribland *skjutsärd* och *gästning* utan tvifvel voro för landet de mest tryckande, och dessutom frivilliga hjelpgärder, dagsverken och örslor för allehanda behof, hvilka konungen ursäktar dermed, att undersåtarne måste se på tidsens lägenhet». De utomrdentliga hjelpmedlen voro:

I) *Lån.* Rikets gäld hade Gustaf I betalt. Erik XIV jorde ny; och den växte under hans efterträdare. Gustaf dolf beklagar sig deröfver redan i början af sin regering. nkedrottningen, till hvilken han år 1615 vände sig i detta mne, tröstade honom dermed, att det vore omöjligt på samma ång föra krig och betala gammal skuld, samt rådde att ej rkänna någon sådan äldre än år 1598, då Karl IX låtit utgå itt öppna påbud, att kronans fordringsegare skulle inlemna ina räkningar eller vara sin fordran förlustige[8]. Nya lån jordes. — För de i Holland upptagna betaltes sex och en jerdedels procent årlig ränta[9]. För inrikes lån var räntan io procent och deröfver, och kronan måste dessutom gifva ant[10]. Å ett lån af 200,000 svenska daler lemnades åt nkedrottningen år 1624 kronans vanliga inkomster af Nerike underpant för räntan. För ett annat lån af 50,000 daler rhöll hon tolf procent, ehuru ej summan af henne betaltes i enningar, utan i koppar[1]. Ja, för de i handels- eller koppar-

[8] Det synes som hade rådet blifvit följdt. I sin hemställan till enkedrottningen upptager Gustaf Adolf ingen gäld äldre än från 1605. *Hallenberg*. III: 335.

[9] *Hallenberg*, IV: 875.

[10] I 1627 års registratur förekommer följande bref: »Efter vår troundersåte och läsemästare i Upsala välärde m:r O. Laurelius hafver försträckt oss och kronan till detta långvariga krigs continuation 532 daler 24 öre svenska; så hafve vi deremot efterlåtit honom och hans arfvingar till säker underpant en vår och kronans skattegård Svedja i Vaxala socken, fritt och qvitt för alle visse och ovisse persedlar, för dess ränta, nämligen *tio procent* om året, att besitta och njuta intill dess oss och kronan lägligt är honom eller hans arfvingar summan att betala, och skall gårdens ränta aldrig nu eller framdeles dragas honom af hufvudsumman.» Stockholm d. 26 April 1627. — Ett ungefär dylikt pantebref till professoren d:r Wallius i Upsala för ett lån af 800 daler förekommer i 1628 års *registr.* d. 18 Jan. Räntan på lån i Sverige var både före och efter Gustaf Adolfs tid 10 procent. Jfr *Hallenberg*, V: 201, n. *b*.

[1] *Hallenberg*, V: 131.

kompaniet insatta kapitalen förband sig regeringen år 1628 att betala tjugu procent, om de hos kronan finge innestå i fyra år[2].

II) *Försäljning* och *förpantning* af kronans egendom, samt förpantning af dess inkomster. Försäljningen skedde till adeln under evärdligt frälse[3]; förpantningarna äfven till andra, i synnerhet förmögna borgare och köpmän, ofta utlänningar. Så bortförpantades Finspång med dess län i Östergötland[4], nästan hela Småland och Öland, hela Gestrikland och Åland, en del af Vestergötland, hela Dalsland, Salbergets, Nora, Lindes och flera bergslager, kungsgårdar, bruk och smärre lägenheter. En del af dessa förpantningar förvandlades sedermera till årliga arrenden, hvilka äfven utsträcktes till tullen, bergsbruken, och uppbörden i hela län och provinser[5].

III) *Monopolier*, genom hvilka regeringen, i eget eller åtskilliga kompaniers namn, sökte bemäktiga sig rikets handel. Redan förut tillvällade sig konungarne en förköpsrätt af in- och utländska varor[6]. Att en så stor del af uppbörden utgick i naturalier, nödgade regeringen att befatta sig med handel, hvilken skedde genom en så kallad *kronans köpman*, under inseende af riksskattmästaren och kammarråden. På dessas anmälan, i början af Gustaf Adolfs regering, att de ej medhunno de dem åliggande göromål, tillsattes år 1612 under dem en särskild embetsman, som, med tillhjelp af kronans köpman och en handlingsskrifvare, skulle emottaga alla i kronans förrådshus ingående varor och deremot förskaffa hvad

[2] Försäkring för participanterna i handelskompaniet. Stockholm d. 28 April 1628. *Registraturet*, samt hos *Stiernman*, Commerce-förordn.

[3] Se exempel hos *Hallenberg* (V: 134) af 1621, 1623, 1625. Samma år konungen dog, hade han äfven utfärdat en förordning om kronohemmans försäljning. *Nordinska handskr.*

[4] Till Vilhelm de Besche från Lüttich, men i sjelfva verket åt dennes borgesman Louis De Geer, år 1618. Denne sistnämde, i svenska bergshandteringens och näringarnas häfder märklige man säges vanligen ha inkommit i riket först 1628. Men i ett bref från Gustaf Adolf till Axel Oxenstjerna af d. 6 Nov. 1627 yttrar sig konungen, att »Louis De Geer är nu kommen i landet»; och den 31 Dec. s. å. får De Geer tillstånd att njuta Prestholmen i Norrköping till skeppsbygnadsplats. *Registr.* för 1627.

[5] *Hallenberg*, IV. 877 följ.

[6] Konung Gustaf I:s ordinans af d. 16 Mars 1552 och konung Johans tullartiklar af d. 11 Maj 1586. *Stiernman*, Oecon. och Commerceförordningar, I: 127, 343. — Förköpsrätten omtalas ock i de gamla lagarne.

som behöfdes till kronans behof, samt ega inseende öfver tullen och handeln i allmänhet. Befattningen var frestande till orättmätig vinst. Också anklagades dess förste innehafvare, historieskrifvaren Erik Göransson Tegel, för grofva underslef[7]. Ifrån 1614 fick denna kronans handel en större utvidgning, då vid riksdagen nämda år beslöts, att de till Elfsborgs lösen inflytande medel skulle användas till kopparköp och för kopparen skaffas riksdalrar. Derigenom blef kronan ensam uppköpare vid Kopparberget, ehuru hon ofta upplät denna sin rättighet, och i allmänhet utförseln af varan, åt andra. Afkastningen vid Falu grufva hade ifrån 3,000 skeppund, som i konung Johans tid ansågs mycket, stigit till omkring 12,000. Kopparen var, såsom Axel Oxenstjerna säger, »den ädlaste vara, hvilken Sveriges krona kunde berömma sig af». Regeringen ville ej släppa detta förnämsta medel till reda penningar; men synes, då den till Elfsborgs lösen bestämda bevillningen 1619 upphörde, ha saknat medel att förlägga bergslagen. Den uppdrog derför samma år kopparhandeln åt ett kompani, som tillika erhöll alla det redan år 1615 privilegierade handelskompaniets rättigheter i afseende på handel i allmänhet. Detta så kallade *kopparkompaniet*, hvars privilegier flere gånger förnyades, måste likväl år 1629 till kronan återlemna kopparköpet, sedan kompaniet, efter fåfänga försök att hålla kopparen vid allt för högt pris, — hvartill äfven hörde den år 1625 först i Sverige införda *kopparmyntningen*, — slutligen, genom företagets natur och regeringens inverkan, sett sig ur stånd att uppfylla sina förbindelser[8]. Några lyckligare år och främmande länders exempel hade höjt konungens förhoppningar om sådana handelssällskap; hvarför han äfven hade i sinnet att uppdraga all rikets jernhandel åt ett *jernkompani*, hvars privilegium äfven finnes utfärdadt. År 1624 privilegierades, på en Nederländares förslag, ett »*generalhandelskompani* till Asien, Afrika, Amerika och Magellanika», hvarom konungen 1627 handlade med ständerna och särskildt samma år tillskref biskoparne[9], helst sällskapet äfven skulle arbeta på hedningarnes omvändelse. Företaget blef ej alldeles

[7] Han dömdes derför af hofrätten 1614 (*Hallenberg*, III: 265), men slapp lindrigt nog.

[8] Jfr afhandlingen: *Om det gamla Koppar-compagniet och Kopparmyntningen under Gustaf II Adolfs tid*, af O. Wingqvist. *Skandia*, 4 B. År 1626 väckte kompaniets förfarande upprorsrörelser bland bergsmännen.

[9] Till bisperna om det indianske compagniet, d. 27 Apr. 1627. *Registr.*

utan frukt[10]; ehuru den i privilegierna uttryckta förmodan, att det ock kunde gifva medel till »statens defension», hos mången deltagare torde väckt en fruktan som, efter förluster, gaf sig luft i klagomål[1]. Derpå, sedan städerna vid 1629 års riksdag åtagit sig att hålla ett visst antal fartyg så till rikets försvar som kommerciernas befrämjande, följde ett *skeppskompani*[2], som år 1630 förentes med general-handelskompaniet. Slutligen förbehölls år 1628 äfven *salthandeln* och 1631 *spanmålshandeln* åt kronan; bägge blefvo likväl inom kort, emot hög tull, frigifna[3].

Dessa nödhjelpsmedel kunna räknas till denna regerings mest betungande åtgärder. De mångfaldigade hvad Svensken föga fördrager, mellanmakterna i förhållandet till öfverheten. Allt hvad som genom förmögenhet egde inflytande blef, såsom långifvare, förläningsinnehafvare, förpaktare, ledare af riktande företag, en sådan mellanmakt, som gjorde regeringen ej mindre än undersåten af sig beroende. Deraf denna i så många afseenden kraftfulla styrelses vanmakt, att, så som den ville, alltid vaka för de lägres bästa. Derför beder och förmanar

---

[10] Detta gaf anledning till anläggandet af kolonien »Nya Sverige» vid Delaware-flodens utlopp i Norra Amerika, hvilken redan skall blifvit påtänkt i konungens tid, ehuru utförandet lärer blifvit uppskjutet. Tillstånd till koloniens stiftelse gafs af regeringen 1640, och öfverstlöjtnant Johan Printz förordnades d. 15 Aug. 1642 till den förste guvernör. Promemoria angående Nya Sverige. *Palmsk. handskrifterna*, T. 74.

[1] I anledning af anmaningen till presterskapet att uppmuntra insättningar i kompaniet och sjelfva dertill bidraga finnas från denna tid några verser, som begynna:

O arma prest lägg thig ej i
Directors- och köpmans-compagni.
Vinningen veta the till sig draga,
Försträckningarne får thu på thig taga.

Nordinska handskrifterna.

[2] Dermed tillgick strängt. Göteborgs fullmäktige förbundo sig äfven 1629 att till rikets tjenst utrusta och underhålla två bevärade skepp. Ståthållaren fick befallning att påskynda verkställigheten och berättigades göra utmätning hos de motvillige samt befordra dem till straff. På klagan, att sådant stridde mot privilegierna, blef detta ändradt, och ärendet uppdraget magistraten. *Granberg,* Göteborgs Historia, I: 25.

[3] Den förra år 1629. *Stiernman,* Commerce-förordn. I: 985; den senare innan 1631 års slut, såsom ses af ett konungens bref till Pfaltz-grefven Johan Casimir den 1 Nov. 1631. *Registr.* Flera finansförslag gjordes, som ej möttes af synnerligt förtroende, deribland konungens proposition år 1619 om en banks inrättande i hvarje stad. *Registr.*

den ofta, der den borde befalla; och förundran, att upprepade straffbref ej verka, förgår, då man finner föremålet vara en mäktig förläningshafvare eller en rik, af kronan påräknad participant i kopparkompaniet[4]. Den rättvisan återstår åtminstone, att krigen varade nog länge, att *ingen* slutligen skulle undgå deras tyngd.

Å andra sidan har ingen styrelse framkallat större krafter. Gustaf Adolfs regering gör i hvarje hänseende i Sverige epok. I *näringarna*, i *förvaltningen*, i *lagskipningen*, i *uppfostran* är detta lika synbart; och det återstår att äfven betrakta den under dessa synpunkter. Vi begynna med att anföra en utlännings omdöme om både land och folk på denna tid. »Detta rike — säger Vilhelm Usselinx[5] om Sverige — har mycken fördel framför andra länder med hamnar, trävirke, viktualier, arbetslön, koppar, jern, stål, beck, tjära, skytt och annan krigsmunition. Invånarne här i landet äro ett hårdt folk, som kunna fördraga köld och hetta, äro läraktige, behändige, käcke. Dertill med äro de sin öfverhet lydige och ringa benägne till myteri och uppror; hvarmed de öfvergå månge andre nationer och folk. Dem felas ingenting, allenast de öfva sig att blifva förfarne till sjös, ty dem på förstånd, snällhet och mod alls intet brister; och der de blefve något litet öfvade, skulle de lätteligen blifva gode skeppstimmermän, helst medan de mest allesamman veta att umgås med bila. Hvad anlangar åtskilliga manufakturer uti fint lärft, kläde, sayan, boy, bombasien m. m., så verkas slikt ganska ringa här i landet, endels för den skull att dertill felas tillfång och materia, såsom ock att man icke hafver utvägar att föryttra varorna. Men på förnuft och snällhet hafva

---

[4] Man kan hos *Hallenberg* göra bekantskap med den vildsinte gref Sten Lejonhufvud, om hvilken konungen klagar, att han gjort honom mer besvär än halfva Finland, samt med den för sina våldsamheter i Viborgs län beryktade Joakim Berndes. Den senare var en af de förnämsta delegarne i kopparkompaniet, och konungen behöfde hela hans inflytande att t. ex. år 1622 upprätthålla denna för kronans behof vigtiga inrättning.

[5] Bördig från Antwerpen, densamme som gaf förslaget till Södersjökompaniet i Sverige. Han kom med fördelaktiga intyg från prins Moritz af Oranien och General-staterna i Holland, der han varit upphofsman till stiftelsen af ett vestindiskt kompani. De anförda orden äro ur hans *Bericht über die Australische oder Suder-Compagnie in Schweden*, tryckt i Stockholm 1626, och samma år der utgifven i svensk öfversättning af Erik Schroderus.

de ingen brist, ty man ser bönderna kunna allehanda handtverk. De timra, snickra, smida, baka, brygga, väfva, färga, sömma skor och kläder, m. m.; dermed de alle andre nationer uti Europa öfverlägsne äro, då uti andre land nästan ingen skulle understå sig att lämpa sin hand till något handtverk som han icke hade lärt. Hustrurna och döttrarna göra många konstiga saker med väfvande och sömmande och andre lustige konster, hvarutaf synes, att de äre förståndige och sinnrike nog. Det är väl sant, att de icke kunna komma till den fullkomlighet, som finnes uti andra land, der man alltid blifver vid ett embete (handtverk) och deruti framhärdar uti lång tid, man efter man, ifrån föräldrar till barn. — Men det är oryggeligt, att den som hafver nimme (fattningsgåfva) och förstånd, att han kan med en hast lära och utaf sig sjelf påfinna något, densamme skulle ock blifva perfekt och fullkomlig, så framt han från ungdomen blefve och öfvade sig uti enahanda. Somlige — tillägger författaren — äre i den meningen, att denne nation skall vara till omåttelig mat och dryck, såsom ock till lätja begifven, och vill för den skull ej beqväma sig till något stadigt arbete. Huru derom vara kan, låter jag blifva i sitt värde».

Den naturliga skicklighet, som denne utlänning hos Svensken skildrar, hade väl i synnerhet vändt sig åt kriget, men den väckelse derifrån utgick blef äfven i afseende på idogheten djupt ingripande. Man har antagit Sveriges inhemska fotfolk vid år 1624 att ha stigit till fyrtio tusen man [6]; kanhända allt för högt, då Axel Oxenstjernas intyg finnes, att konungen till en början ej begärde en stående nationel milis till högre belopp än tjugufem tusen man [7]. I alla fall är säkert, att styrkan var olika efter utskrifningarnas olika utslag. På samma tid uppgick det inhemska rytteriet blott till tre tusen fem hundrade man (utom adelns rusttjenst) [8]; hvartill den nu öfverklagade bristen på goda hästar lärer bidragit [9]. Också sökte

[6] *Hallenberg*, V: 119.

[7] Axel Oxenstjerna i rådet 1647. *Palmsk. handskr.*, T. 190. Likväl enligt konung Karl IX:s egen uppgift vid 1610 års riksdag, bestod krigsmakten redan då af 40,000 man, det utländska krigsfolket inberäknadt. På samma riksdag samtyckte allmogen att endast i Sverige, utom Finland, skulle 25,000 man fotfolk utskrifvas. *Hallenberg*.

[8] *Hallenberg*, V: 114.

[9] »Bönder och prester hafva i förra tider haft gode hästar; nu intet. Causa är, att de i konung Karl IX:s tid måst skaffa hästar, så att

.n förnämligast värfva utländska ryttare. Men krigshärens .dlande styrka är här af mindre vigt än den omständigheten, . den af landet till största delen kläddes, beväpnades och .sågs med alla förnödenheter. Om uniform var ännu ej fråga. .n enda mig bekanta förordning af Gustaf Adolf i detta af-.ende är, att han år 1621 påbjöd: »det knektarne skulle skaffa . tjenlige kläder, och sådane som en krigsman anstode, intet seendes så mycket materien, som att de skickeligen gjorde .efvo»[10]. Dock kallas ännu i preussiska kriget svenska sol-terna för oansenliga bondeknektar, i anseende till deras släta ädebonad; och de skinnpelsar, med hvilka de förvarade sig ot kölden, förskaffades genom en särskild *pelsegärd* ända till .32. Svenska soldaten har i bondekläder gjort Sveriges mest .ande krig, liksom svenska officeraren utan ordensprydnader[1]. .ädesfabriker till armeens behof (de första i Sverige) anlades Jönköping, Nyköping, Kalmar, Arboga, Kongsör[2]; äfvensom ländskt kläde förekommer införskrifvet, mest för det utländ-a krigsfolket; men den inhemska soldatens beklädnad, och, ad ännu mer är, hans beväpning, var till en stor del hus-.jd. Vapensmide var på denna tid i Sverige ett slags landt-

de blefvo förtagne, och så alstret (racen) fallit». Axel Oxenstjerna i rådet 1646. *Palmsk. handskr.*

[10] *Södermanlands regementes historia*, 2 St. s. 31. I afseende på rytteriet var han nogare. Dock gälde detta mest beväpningen. Konungens drabanter hade gula snören på kläderna. För rotepenningarna var knekten skyldig att köpa sig sjelf undervärja och kläder, emedan honom icke bestods några kläder af kronan, innan han tjent året om. Dock anskaffades äfven sedermera ej sällan beklädningen genom frivilliga bidrag af allmogen, hvarom konungen år 1622 ber ståthållarne med bönderna öfverenskomma.

[1] Riddarslaget förekommer visserligen, dock sparsamt och ej i nyare mening, såsom också synes af det förslag hvilket år 1648 förevar i rådet, »att inrätta en riddareorden, som allestädes i verlden vore i bruk; men i Sverige vore ingen». Många buro Gustaf Adolfs bild af silfver eller annan metall på bröstet, likväl ej såsom någon af öfverheten beviljad utmärkelse. I segern vid Hessisch-Oldendorf 1633, under hertig Georgs af Lüneburg befäl, buro alla i slaget deltagande svenska officerare och soldater Gustaf Adolfs bild på bröstet. *Herzog Georg von Braunschweig und Lüneburg. Beiträge zur Gesch. des dreissigjährigen Krieges, nach Originalquellen des königl. Archivs zu Hannover*, von Fr. Graf von der Decken, Hannover 1834, II: 180.

[2] Den äldsta i Upsala år 1612 anlagda synes ha utgått. Ett schäferi inrättades i Jönköping, och bönderna bjödos förskaffa sig tyska får (sådana hade redan Karl IX införskrifvit) i stället för de svenska. Kronan hade fårhjordar vid flere kungsgårdar, och kontrakt förekomma med kronans fårvaktare.

mannanäring. Musköter, hvilkas anskaffande i utländska armeer ännu förorsakade så mycken svårighet, förfärdigades här på bygden i nästan alla landskap af så kallade *rörsmeder*, bönder som suto på hemman, hvilkas skatt afräknades i arbetslönen. De erhöllo denna för öfrigt så i penningar som persedlar, äfvensom materialerna, af kronan, och stodo under vissa faktorer, efter en af konungen underskrifven ordning [3]. Konsten hade troligen utgått ur kronans gevärsfaktorier [4] och inskränkte sig ej blott till dessa vapen. Äfven harnesk och spetsar till pikarne förfärdigades på bygden, och spetsarne borde vara så härdade, att de beto på harnesken, om smeden skulle få betaldt för sitt arbete. En arklismedja inrättades i hufvudstaden; kanoner, ifrån fyrtioåtta-pundiga till ett-pundiga, götos vid Byssegjutaregården i Stockholm och vid Finspång; krut tillverkades, ehuru ej nog för behofvet, vid Nacka och Vällinge, och tjugusex salpeterbruk funnos i riket.

I närmaste sammanhang med denna krigiska idoghet stod bergväsendet genom de tillgångar det gaf. Behofvet och hoppet sammansatte sig att utvidga föreställningen om de fördelar deraf kunde hemtas. De mest lysande begrepp om Sveriges metalliska rikedom spridde sig till andra länder och indrogo i riket utländska kapital [5]. Konungen gaf åt detta ämne den största uppmärksamhet, inkallade främmande bergsmän [6], gjorde

---

[3] Se denna hos *Hallenberg*, V: 127. Hvar rörsmed skulle enligt denna ordning leverera 52 stora musköter med allt tillbehör om året. Sådana rörsmeder omtalas i Upland, Norrland, Finland, Dalarne, Vestmanland, Nerike, Vestergötland, Östergötland, Småland, samt der och i Vermland äfven harneskmakare. Dock införskrefvos också utländska gevär ifrån Lübeck och Nederländerna, såsom år 1623 genom Louis De Geer. *Hallenberg*, V: 112.

[4] Af dessa omtalas under Gustaf Adolf de första i Arboga och Finspång, hvarest gjordes musköter med snapplås, pistoler, harnesk, klingor; sedermera tillkommo andra faktorier i Jönköping, Norrköping, Söderhamn. Konungen förordnade väl också, att rörsmederna skulle inflytta till städerna; men man ser att det ej iakttogs.

[5] Herr Johan Skytte förtalde, huru Louis De Geer sagt: »att vi här i Sverige hafve Indien, hvar vi rätt kunde bruka bergen». Rikskansleren refererade hvad Saxo Grammaticus sagt om den *thesauro* i Nordlanden; item hvad herr Karl Bonde hafver sagt om Vermland, »att det för bruken kunde æquipareras med ett konungarike». Rådsprotokoll för 1636 i *Nordinska handskrifterna.*

[6] Ibland dessa inkommo på 1620-talet från Tyskland äfven bröderna Kristofer och Karl Geijer, bägge förordnade till bergmästare.

nya anläggningar, utfärdade nya ordningar för bergslagerna [7] och besökte dem sjelf emellan sina fälttåg. Ifrån Louis De Geers förvärfvande af Finspång, hvartill sedermera (under Kristina) kommo Dannemora-verken, som drefvos genom de af honom införskrifna vallonska smeder, begynner en ny drift i bruksrörelsen [8]. Flere utlänningar nedlade sina penningar i svenska bergverk, och kopparkompaniet har förtjensten af att i Sverige ha infört gårmakeriet. Den första koppar renades sålunda i Säter. Bergverken fingo en egen öfverstyrelse, hvilken i sin berättelse till Kristina yttrar sig: »att konung Gustaf Adolf, som icke allenast i *scientia militari* öfvergick alle *principes sui seculi*, utan ock i *prudentia civili* ej hade sin like, också sett huruledes bergverken ej så excolerades som sig borde, i det metallerna utfördes i grofva sorter, som de tyske städer för ringa värde uppköpte och sedan i manufaktur upparbetade, hvilken de på det dyraste till oss utmånglade, så att, hvad svårast var, Sveriges konungar fordom från främmande land alla ammunitionssaker måste införa låta. Ty fann Hans Majestät rådeligt att låta upprätta gårmakeri, allehanda hammarsmedjor, manufakturer och faktorier. Sedan, då krigen allt mer upptogo tiden, har Hans Maj:t först förordnat öfverste Siegroth till bergshauptman, och honom till bergmästare adjungerat Georg Griesbach och till bergsskrifvare Jost. Frank. Men strax Hans Maj:t var kommen till Tyskland, befalte han rikets råd inrätta ett fullkommeligt *bergs-amt*, som dessa saker förestå skulle» [9]. Bergväsendets bättre drift inverkade på handeln, åt hvilken den gaf rikets förnämsta utförsel. Hvilken omsorg egnades åt stadsmannanäringar (kanhända på landets bekostnad) må inhemtas deraf, att sjutton städer under denna krigiska regering

---

[7] Såsom: Ordning för Kopparberget 1625, Garpenbergs bergsordning 1624, flera kongl. bref och ordningar angående Sala silfvergrufva 1621—30, m. fl.

[8] Huru väl det behöfdes, visar sig i de af *Hallenberg* meddelade utdrag ur räkenskaperna för flera kronans bruk (bilagor till del. II). Vid Dannemora-bruken (de yppersta i Sverige), såsom Löfsta, Österby, Gimo, hvilka Louis De Geer 1641 förvärfvade, tillverkades 1613 omkring 3- à 400 skeppund stångjern om året med en oerhörd åtgång af materialier. År 1638 säger Axel Oxenstjerna i rådet: »der vi tillförene utskeppat vårt jern och koppar till Danzig och Lübeck och igenköpt kitlar och spik, är nu detta här hemma beställdt.»

[9] Bergs-amtets hemställan d. 10 Nov. 1648. *Palmsk. handskr.*, T. 80. Bergs-amtet inrättades 1630, konfirmerades 1634, fick guvernör och assessores 1637 och begynte kallas bergs-kollegium 1649.

dels anlades, dels privilegierades [10]; ibland dem *Göteborg*, som, jämte Nylödöse förstördt under danska kriget, men å nyo grundadt af Gustaf Adolf, nu emottog bägge städernas borgerskap, tillika med inkallade skotska, tyska, nederländska borgare, och af konungen sjelf besöktes 1624, då han på stället vidtog flera författningar till stadens upphjelpande. Genom stadgan om städernas administration och uppkomst år 1619 ordnades i allmänhet deras styrelse; och handelsordningen af år 1614 hade infört skilnaden emellan upp- och stapelstäder. Den sistnämda gaf anledning till långvarig klagan, hvilken till en del härledde sig af gamla ovanor, till en del ock hade sin grund i allt för stor inskränkning af en loflig frihet. De gamla städerna klagade öfver de nya; särdeles voro de norrländska städerna, som blifvit anlagda på forna marknadsplatser och fiskelägen, der all handel hittills hade idkats af Stockholms och de öfriga Mälare-städernas borgare, föremål för dessas missnöje. De städer, som fått rättighet till utrikes sjöfart, kände sig föga belåtna med denna utmärkelse, på en tid då ej en gång Stockholm egde ett enda skepp för utländsk handel, hvarför kronan afstod till staden tvänne fartyg för detta ändamål. Hufvudstaden, som hade sin förnämsta handel inom landet med bergslagerna, klagade mest; och då, för att blidka dess borgare, den finska handeln inskränktes till Stockholm, klagade de andra. Enkedrottningen, furstarne, adeln fordrade egna friheter för sig [1]. — Förbudet af landthandel, liksom försöket att inskränka handtverkerierna till städerna, möttes af egna hinder i landets natur. Regeringen förebrådde de handlande deras ringa idoghet och beroende af utlänningen [2]. Handelsståndet syntes föga

---

[10] De äro: Göteborg, Hernösand, Söderhamn, Umeå, Luleå, Piteå, Torneå, Norrtelje, Sala, Alingsås, Borås, Falun, Säter; dessutom i Finland och Ryssland Gamla Karleby, Ny-Karleby, Nystad och Kexholm. I Göteborgs privilegier af d. 4 Juni 1621 försäkras staden om tullfrihet och fullkomlig skattfrihet på sexton år, hvilket dock ej blef särdeles noga iakttaget. 1624 vid sin närvaro i Göteborg föreslog konungen staden inrättandet af ett handelskompani på Vermland. Det skulle uppköpa allt tackjern och låta smida det till stångjern, samt äfven handla med trävaror. Det blef ej af.

[1] Jfr om allt detta *Hallenberg*.

[2] »Att borgare i Sverige äro prackare, kommer deraf att de lefva så öfverflödigt i allehanda mat, kläder, hus». Axel Oxenstjerna, *Palmsk. handskr.* Konungen klagade: »att de för en ringa vinst eller bettlepennings skull läto bruka sig till de främmandes drängar». Ibland hinder för städernas uppkomst i Sverige räknar Axel Oxenstjerna år 1636: 1) Kopparberget (troligen det forna kopparkompaniets stora

böjdt att utbyta detta mot ett ännu strängare beroende af regeringen. Visst är, att detta tidehvarf befästade prohibitivsystemets grundsatser i Sverige. Den mäktigaste driffjädern dertill var styrelsens behof att taga handeln i egen hand, och verkningarna deraf ha vi redan antydt. Den inre rörelsen har den likväl mäktigt befordrat. — Landsvägarne, om hvilka konungen säger, att de i de flesta landsorter »voro så trånga och steniga, att de snarare måtte kallas gångstigar», blefvo uppröjda. Hjelmare kanal, började af konung Karl IX, fortsattes af Gustaf Adolf[3]. I detta som andra afseenden umgicks man med stora planer, hänvisande på en framtid, som sent skulle uppgå[4].

Hvad embetsmannamyndighet är, har man först under denna regering lärt i Sverige. Förut ser man endast striden emellan de stores makt och konungarnes godtycke; och af dessa bägge var det den förra som under den svenska medeltiden blifvit laglig. Den gamla ordningen, eller oordningen, var en mångregering af *länsinnehafvare*. Detta barbariska begrepp om embetsman begynner bryta sig, men till en början endast genom våldsamma, laglösa medel. Dessa medel voro, omkring konungen, hvad vi kallat *sekreterareregementet*, och, under honom, i landsorterna, *fogderegeringen*, bägge, af miss-

---

handelsprivilegier); 2) kronoarrendena, som togo de bästa borgare ur städerna; 3) salig konungens värfningar, då många borgarebarn togo värfning och, sedan de blifvit officerare, lockade andra; 4) att konungen gjorde många borgare i Stockholm till adelsmän, i den mening att uppmuntra handelsståndet; men när de blifvit adelsmän hafva de satt sitt kapital bort i jordegods och således qvitterat handeln. — Äfven de norrländske städer, säger han, anlades till en del ur en militärisk synpunkt: »på det krigsfolket der kunde hafva deras borgeläger, och landet populeras, der förr voro björnar och vargar».

[3] Enligt en mig af P. E. Bergfalk meddelad anteckning om ett konung Karl IX:s bref af d. 19 Juli 1610 var då den graf mellan Hjelmaren och Mälaren, som Kongl. Maj:t ansett nyttig, af allmogen med knektarnes hjelp till en stor del färdig. I 1629 års riksregistr. för den 22 Mars förekommer ett bref från Gustaf Adolf till allmogen i Åkerbo och Glanshammars härad om fortsättning af Hjelmarens ledande i Arboga å, hvaremot dem lofvas tre års frihet för utskrifning.

[4] »Der dependerar en stor nytta för riket af att de navigable sjöarne conjungeras medelst slussar med Östersjön och sins emellan, så att man utur Hjelmaren kunde komma till Stockholm, utur Vettern till Norrköping, utur Venern till Göteborg, utur Siljan till Kopparberget — — hvilket regeringen och rådet ej vill förgäta». Axel Oxenstjerna, betänkande till regeringen och rådet i Sverige, Frankfurt am Mayn d. 8 Okt. 1633. Hans egenhändiga koncept på Upsala bibliotek.

troende till rådet och ståthållarne, anförtrodda åt personer af lägre stånd, af konungarne enskildt beroende, ofta öfverklagade och likväl ett nödvändigt ondt. Så regerade ännu de första Gustavianska konungarne. Karl IX krossade den gamla makten hos ståthållarne, dessa »konungar hvar i sin landsort», såsom han sjelf benämde dem; och först efter honom vågade Gustaf Adolf samla stora, men underordnade, lagliga myndigheter omkring sin tron. Den spänning, hvari riket befann sig, fordrade strängt tilldragna regeringstömmar. Man förmärker en större enhet i makten å högsta ort, och, såsom dess oundgängliga vilkor, en större arbetets fördelning i förvaltningen, så mycket som det öfvervägande krigsväsendet tillät. Ty den fart, som intrycktes i denna del af styrelsen, tog alla de öfriga med sig. Hvad Axel Oxenstjerna sedan utvecklade i regeringsformen af år 1634, en fullständig embetsmannahierarki, med en makt, i flera afseenden äfven minskande folkets gamla politiska rättigheter, de fem höga riksembeten i spetsen för lika många grenar af förvaltningen, med tillhjelp af dertill förordnade rådsherrar, och vissa konsilier eller kollegier, nu först satta i genomgripande sammanhang med landtregeringen: allt detta tillhör Gustaf Adolfs tidehvarf och fann redan under honom i betydlig del sin användning. Rådet återfick ett lagligt inflytande [5], hvilket konungen höll inom sina gränser. Krigsförvaltningen erhöll genom krigskollegii inrättande ett nytt skick [6]. Kansliet, som Axel Oxenstjerna kallar *anima regni*, ordnades först af denne rikskansler [7], som ock grundlagt riksarkivet [8].

---

[5] »Konung Gustaf Adolf gjorde intet utan råds råde: — ideo amatus venerabilis; — dock gjorde han det mer, att han icke skulle synas orsaken till händande olyckor, än af necessitet». Ax. Oxenstjerna i rådet 1642. *Palmsk. handskr.*

[6] Krigskollegii instruktion af år 1630; dock var det tidigare i verksamhet och kallas konungens krigsråd. Amiralitetskollegii organisation under riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhjelm, i synnerhet från 1619.

[7] Förordning om kanslipersoners embeten 1612, och ytterligare den 1 Nov. 1619. Kansliordning af år 1620. En annan odaterad tros vara af 1626. För att uppsöka rikseus gamla handlingar och monument förordnades Johan Bureus till riksantiquarius och häfdesökare samt fick sin instruktion den 20 Maj 1629.

[8] Förut hade riksens kanslerer handlingarna mest hemma hos sig. Karl IX hade under fejden med Sigismund tagit dem till sig i Nyköping. År 1613 fick »riksens historicus Johan Messenius kansliets gamla handlingar och sekrete-saker om hand», hvilka efter hans onåd 1614 öfverlemnades till secretarius regni Michel Olofsson († 1615) och efter honom åt Peder Månsson Utter, som fick instruktion 1620 och först

Uppbörden underkastades nogare föreskrifter[9]. *Fogdarne*, som hittills i flera afseenden stått omedelbart under regeringen, ställdes nu under *landshöfdingarne* eller *ståthållarne* i länen. Dock märkes ännu misstroendet till de senare, dels i den korta tiden för deras förvaltning och de täta redogörelserna, dels i den makt man, oberoende af landshöfdingen, var benägen att gifva åt *landssekreteraren* och *landskamereraren*[10]. Landshöfdingen skulle i Maj månad hvarje år fordra alla fogdar i länet till redogörelse inför sig och kamereraren, hvilken vid midsommar skulle inleverera räkenskaper och qvittenser i kronans räkningekammare i Stockholm. Från 1623 begynte man föra en rikshufvudbok. — Rättegångar i kammarsaker, som i början afgjordes i hofrätten, drogos 1624 under kammarråden.

En öfverdomstol hade i ett halft århundrade och längre varit ett erkändt behof. Erik XIV:s försök med den kungliga nämden föll med honom och räknades sedan af adeln ibland hans brott. De gamla räfst- och rättaretingen i landskapen hade upphört. Karl IX sökte upplifva dem såsom en öfverdomstol för riket och utöfvade äfven sin domsrätt med skiftevis till hofvet inkallade domare från landet. Så förbereddes *hofrätten*, som blef Gustaf Adolfs verk. — Uti rättegångsord-

---

begynte handlingarnas ordnande, hvarefter riksarkivet under Kristinas tid iståndsattes. Skolmästaren i Nyköping Bengt Ingolfsson kallades af Gustaf Adolf till Stockholm och inrättade på fem års tid, utan någon annans tillhjelp, kammararchivum »af de förströdde räkningar som lågo inkastade i tvänne stora hvalf på slottet — som hö i en lada». *Palmsk. handskr.* Under medeltiden kallades arkivet »riksens häfdegömma». *Konunga- och Höfdingastyrelsen.*

[9] Ordning hvarefter kronans räntor uppbäras skola, d. 24 Juli 1624. — Märkligt att bönderna' få rättighet att sjelfva välja edsvurna sockenskrifvare, som i frågan om utlagornas rätta påföring skulle kontrollera fogden. — Bönderna hade rätt att både till- och afsätta denne sin skrifvare. Den uppbördsman, som fordrade eller uppbar redan betalta utlagor, skulle straffas till lifvet, och landshöfdingen ega makt verkställa domen utan vidare förfrågan.

[10] Sådan var åtminstone Axel Oxenstjernas mening, »att landsadministrationen borde bestå *in triumviratu*, näml. landshöfdingens, sekreterarens och kamererarens embeten, hvilka senare ej borde dependera af landshöfdingen, utan immediate af regeringen; dock att de, ceteris paribus, æstimera landshöfdingen för en *vice-rege* i provincien». (Referente cancellario aulico coram senatu 1636. *Nordinska handskrift.*). Den första landshöfdingeinstruktionen är af den 8 Jan. 1635. Hvarje landshöfding borde årligen göra reda för sin förvaltning vid de tre heliga kungars tid i Stockholm, kunde ej öfver tre år innehafva länet och borde derefter aflägga en allmän redogörelse.

ningen af år 1614, hvaröfver konungen vid riksdagen i Örebro begärde ständernas betänkande, stadgades att, såsom konungen ej alltid kunde personligen deltaga i rättegångssaker, skulle en hofrätt instiktas uti Stockholm, bestående af fjorton personer, nämligen: riksdrotsen såsom president, fyra af rikets råd, en vice-president af adel, fyra adlige bisittare och fyra andre lärde och lagfarne män. Den nya domstolen, som i rikskanslerens invigningstal äfven kallas *parlament*, insattes högtidligen på Stockholms slott den 19 Maj 1614. Det var Svea hofrätt. År 1623 fick Finland sin hofrätt i Åbo, och genom regeringsformen af år 1634 tillkom sedermera en egen hofrätt äfven för Götarike. »Hvad bemälte rätter hafva gagnat, vitna alle landets inbyggare, höge och låge, fattige och rike», sades efter Gustaf Adolfs död [1]. Icke dess mindre möttes inrättningen i början af många betänkligheter. De framställdes egentligen på enkedrottningens vägnar, men de stores fruktan, att se sin makt förminskad, framlyser. Ibland arfvet från Sveriges medeltid var ock att hela lagskipningen blifvit adelns egendom; och, ehuru landslagen stadgade, att »konungen i rike sino af Gudi högste dom hade öfver alle verldslige domare», befans denna makt i utöfningen ingalunda försäkrad, såsom bäst ses af adelns i privilegierna förbehållna rätt till domaresysslorna, hvilkas inkomster till den grad ansågos lika med andra förläningar, att man någon gång finner dem uppburna äfven af fruntimmer [2]. I anmärkningarna mot Gustaf Adolfs rättegångsordning anses orådligt, att en enda konungslig rätt efterträder de gamla räfst- och rättaretingen. Men dessa hade längesedan upphört; och ibland orsakerna till deras upphörande var utan tvifvel, att de store i dessa provinsiela ting förmådde mer än konungen. Deraf Gustaf Vasas och hans söners så ofta till utseendet oordentliga personliga ingripande i rättvisans gång. Det var ett mindre ondt mot ett större, försök att göra konungamakten gällande, tills det lyckades Gustaf Adolf att äfven i detta hänseende lagligen befästa den [3]. Enligt

[1] Personalier till hans likpredikan.
[2] Se ett exempel hos *Hallenberg*, III: 128, not a.
[3] Så länge hertigdömen funnos, d. v. s. till 1622, voro också hofrätter i dessa, men ej beständiga, utan sådana som konung Karl IX redan sammankallat, af för tillfället valda ledamöter. Man vädjade från dessa till den konungsliga hofrätten, så att invånarne i hertigdömena hade en instans mer i rättegången. Detsamma gälde i grefve- och friherreskapen. Man vädjade från grefven eller friherren såsom öfverdomare till den kungl. hofrätten.

första inrättningen skulle hofrätten döma konungs dom; ja man finner exempel att den i början till och med pliktfällt den, som hos konungen vågade besvära sig[4]. Tvetydigheten af dess instruktion i detta hänseende häfdes, så att parterna lemnades öppet att söka konungens revision; men alla högmålssaker och lifssaker skulle af hofrätten blott upptagas *ad referendum* och underställas konungen.

Vi ha haft tillfälle att genomgå åtskilliga af dessa till konungen refererade mål, som visa flera märkligheter. Uppenbara dråpare straffar konungen till lifvet, med befallning att målseganden skall leverera igen böterna, om han sådana uppburit. I mindre svåra fall sker nåd, om målseganden ej står efter den anklagades lif, och angående böter heter ej sällan, att de må förlika sig som dem emellan åsämjes. Om hor förklarar konungen, att det skall dömas, som i Sveriges rike sedvanligt varit hade, efter *Guds lag*, men limitation och benådning stå hos Kongl. Maj:t eller, i dess frånvaro, hos den konungsliga rätten[5]. Pinliga förhör finnas någon gång af hofrätten anordnade. I ett tvifvelaktigt dråpsmål föreskrifver konungen, att den anklagade skall förmanas af presterna och sedan skrämmas med torturen, dock icke torqueras eller pinas. Tvångsarbete förekommer såsom straff (det kallas att »gå under kalkbaljan»), äfven »arbete på galeyerna». Fyra tjufvar från bergslagen benådade Kongl. Maj:t till lifvet, men de skola »relegeras öfver till Lifland till adeln, att blifva deras tjenare och trälar»[6]. Konungens kärlek till rättvisan yttrade sig stundom i sultaniska ordalag. Det heter i Svea hofrätts protokoll den 5 November 1618: »Kongl. Maj:t hafver rådt och förmanat den konungsliga nämd, att de ingen part skulle döma till viljes; och så framt någondera af domarena dömer antingen Kongl. Maj:t eller någon annan till viljes, då vill Hans Maj:t statuera ett sådant exempel på honom, att han vill låta draga huden af honom och spika den på domstolen och öronen på kåken»[7]. Konungens personliga ingripande i rättens gång förblef, oaktadt de nya formerna. Allmogen ville ingalunda aflägga sin vana att med sina klagomål vända sig rakt till sin konung, som ofta afgjorde hela saken i första hand, eller meddelade sin

---

4 *Hallenberg*, III: 271.

5 Lansknektar, som öfvergifvit sina äkta hustrur och gjort hor med löskonor, dömer konungen till döden.

6 Refererade högmål 1619, 20. *Palmsk. handskrift.*, T. 118.

7 *Nordinska handskr.* n:r 105, oinb. qu.

föreskrift att derom skulle ransakas, eller lät höra råd, förmaningar, hotelser. Den som fruktade för våldsamheter fick ett konungens *försvarelsebref*; den som ej kunde få ut sin fordran, ett *manebref* till gäldenären o. s. v.; och det besynnerligaste är, att sjelfva den nya rätten ej tvekar att ifrån sig gifva sådana bref och föreskrifter. Hofrättens fiskal kallades *riksfiskal* och var allmän åklagare. Förut nämdes denne embetsman, svarande mot senare tiders justitiekansler, äfven *riksprofoss*. I och genom hofrätten blef det skriftliga förfarandet inför domstolarne vanligare än förr. Dock sökte man så mycket som möjligt upprätthålla den gamla grundsatsen, att rättvisans skipande borde vara oberoende af advokater. Ännu Axel Oxenstjerna sade: »procuratores borde förbjudas, efter det corrumperar justitien». — Derför var en tydlig lag ett så mycket större behof. Sedan den gamla *landslagen* på konung Karl IX:s befallning blifvit i tryck utgifven, sträckte Gustaf Adolf nu samma omsorg till *stadslagen*, hvilken utgafs år 1618[8]. Konungens frånvaro i krigen afbröt allt för ofta hans egen vaksamhet öfver rättvisan. Rikets råd blir i sjelfva verket högsta domstolen, såsom ofta fallet hade varit redan före hofrättens instiktelse. — I allmänhet väcker en så våldsam tid med så få rättegångar vår förundran. Föreskriften, att underrätterna skulle ingifva sina domböcker till den nya domstolen, åstadkom mycken förlägenhet, då det hände, att de på hela året ej haft en enda rättegång att afgöra. Sådant öppnar en blick i det inre af sederna och hänvisar på det Sveriges dolda kapital, som någonstädes måtte ha funnits, för att uthärda så stora ansträngningar, så mycken nöd och oro. Ett sådant kapital låg i sederna; och i detta som i andra afseenden utgör Gustaf Adolfs tidehvarf den egentliga öfvergången ifrån Sveriges medeltid. Den gamla blodshämden försvinner för lagen; men alla slägtband äro ännu i hela sin naturliga friskhet och utöfva,

[8] Den äldsta svenska stadslag var den så kallade *Bjærköa-rätten*. Sedermera utgafs en utförligare stadslag under konung Magnus Eriksson, men hvilken äfven kallas med nyssanförda benämning, såsom ses af ett bref af konung Albrekt, som finnes tryckt hos *Björner*, De Stockholmiæ antiquæ situ, nomine et legibus. Det är för invånarne i Ulfsby i Finland, »ut jure civili, dicto Byarkölagh, seu libro legum per carissimum in Christo avunculum nostrum, dominum Magnum, Dei gratia Sueciæ et Norvegiæ regem, pro utilitate civitatum et villarum forensium in regno nostro Sueciæ nuper edito — — uterentur. — Datum apud castrum Aboense A. D. MCCCLXV feria sexta post festum beatæ Agathæ virginis.»

betagna sin våldsamma öfverdrift, blott välgörande verkningar. Ingen är ensam. Hvar och en har ett hem, en slägt, en hjelp att påräkna. Man bar mycket, men gemensamt, och Sverige var som en man. Också var allmänna tillståndet vid konungens död ingalunda sådant, som man efter så många krigsår skulle föreställa sig. D'Ogier, som i sällskap med franske ambassadören comte D'Avaux om vintern 1634 besökte Sverige, säger i sin dagbok, att han i hela landet ej påminner sig ha sett någon naken och trasig. Bondgossar och flickor sprungo glädtigt bredvid slädarne, och ehuru man for med fri skjuts, tycktes bönderna ingalunda tröga att skjutsa, troligen, tillägger han, emedan de eljest ej äro hårdt beskattade. Vid en resa till Kopparberget såg han allmogen samlas vid en kyrka i Dalarne och utbrister: »detta bondfolk är hvarken trasigt eller svultet som hos oss» [9]. Det bestod likväl af menniskor, för hvilka det ej var sällsynt att blanda bark i sitt bröd. Man fann sig ej olycklig. Ett stort närvarande, en stor framtid lifvade allas mod.

Denna tro på framtiden visar sig uti ingenting bättre hos Gustaf Adolf sjelf än i konungens odödliga inrättningar för allmänna uppfostran. Vi behandla detta ämne i sammanhang med kyrkan. — Biskoparnes myndighet hade Johan III ökat. De tillvällade sig rättigheten att besätta alla prestgäll, äfven dem som konungarne förut bortgifvit, och beskyldes att för mutor förordna flere prester än behof gjordes [10]. Karl IX befalte derför, att när biskopen ville förordna en prest till ett ledigt prestgäll, skulle socknemännen först gifva sitt samtycke, att de ville antaga den föreslagne till sin lärare, och presten, med bevis om detta samtycke, derpå söka konungens bekräftelse; ej heller skulle någon vigas till prest, förr än konungen dertill gifvit sitt tillstånd och fått veta hvar han behöfdes. Då Gustaf Adolf uppsteg på tronen, hade biskoparne utverkat återkallelse af denna författning. Vid sin kröning lofvade konungen i allmänhet att beskydda *kyrkans rätt* och svarade, då adeln och krigsbefälet deröfver begärde förklaring, att han dermed förstod kyrkoordningen och sin skyldighet att uppehålla kyrkor och skolor till Guds ära och församlingens nytta. Seende allt i stort, ville han äfven gifva enhet åt kyrkoför-

---

[9] »Plebs illa rusticana neque lacera neque jejuna est, ut apud nos. An ergo est clementiore et beatiore situ Suecia, quam nostra Gallia?» *Ogerii* Ephemerides, Paris 1656, pp. 127, 195.

[10] *Hallenberg*, I: 199.

fattningen, men stötte dervid på svårigheter vid bestämmandet af kyrkans förhållande både till det verldsliga regementet och inom sig, hvilka dittills varit oafgjorda. Särdeles lärorika äro i detta afseende handlingarna om hans föreslagna *generalkonsistorium*[1]. Enligt den första instruktionen af år 1623 skulle ett sådant bestå af sex andliga och sex verldsliga ledamöter: de förra ärkebiskopen, biskoparne i Strengnäs och Vesterås, konungens hofpredikant, förste teologie professorn i Upsala och pastor primarius i Stockholm; de senare riksdrotsen, tvänne förordnade af rikets råd och tre af hofrätten. Detta konsistorium skulle samlas årligen på viss dag i hufvudstaden, under för hvar vecka ombytt presidium af drotsen och ärkebiskopen. Inför detsamma borde föredragas så väl alla besvär öfver domkapitlen som andra ecklesiastika mål, som lända till Kongl. Maj:t och tarfva rättelse. Samma kollegium skulle öfverse kyrkoordningen, samt när den af Kongl Maj:t blifvit gillad, vaka öfver dess efterlefnad och tillika hafva inseende öfver allt klerkeri i riket, öfver akademier och skolor, öfver hospital och barnhus. Ibland mål, som tarfva rättelse, räknas: att ofta träta och oenighet emellan bisperna och deras underliggande församlingar infalla om kyrkoherdevalet, så att församlingarna klaga, att dem med våld kyrkoherdar blifva påtrugade, eller ock bisperna öfver församlingarnas ohörsamhet, hvarvid än den ena än den andra parten söker genom orätt berättelse utverka konungsliga bref till sin fördel[2]. Derför skulle hädanefter den besvärande delen stämma den andra inför detta konsistorium, och der rättas dem emellan efter dom. Förteckning skall ock upprättas på alla de *beneficia*, som *regalia* kallas, der Kongl. Maj:t hafver ett *speciale jus patronatus* öfver. Konsistorium generale skulle årligen förordna några, antingen af sitt medel eller andre, att visitera alla skolor i riket och der tillika med stiftets biskop hålla *examen publicum;* det skulle ock vaka öfver renlärigheten samt ega inspektion och censur öfver boktryckare och bokförare. — Presterskapet meddelade vid 1624 års riksdag öfver denna konungens proposition sitt betänkande. Deri säges, att de gerna såge ett sådant konsistorium upprättadt, allenast det i sanning vore och blefve ett *consistorium ecclesiasticum*, så att verldslig dom och kyrkans eller Guds

---

[1] *Nordinska handskr.*, n:r 67, qu.

[2] Adelns vidsträckta jus patronatus gjorde detta ofta till en strid emellan adeln och biskoparne.

församlings dom icke förblandas. *Status controversiæ* vore: hvem Gud hafver befalt föda och regera sin församling? Ehuru alla, och öfverheten mest, voro pligtige att sig härom vårda, dock hafver Gud framför andra och förnämligast förtrott detta embete presterna, hvilka, när någon oro sig yppat i Guds församling, sådant igenom *concilia, synodos* och *prestemöten* efter sakens beskaffenhet rättat; och ändock sådana möten varit utskrifna af kejsare och konungar, likväl hafva de icke dömt i saken, utan lemnat det biskopar och prester i våld; och hvad desse beslutit, det hafva de sedan hållit hand öfver och hulpit att det måtte ställas i verket. — För den som känner Upsala möte år 1593, der största delen af rikets biskopar och prester endast hade sitt affall att afbedja, under det den mindre delen, skollärarne och de verldsliga stånden, med hertig Karl befästade den svenska reformationens verk, måste det förefalla oväntadt, att man nu vågar åberopa samma möte ibland exemplen på presternas uteslutande domsrätt i församlingen; hvarvid tillägges, att »*andre*[3] kunde rättare kallas *defensores, directores, patroni* eller något sådant, efter de allenast för en utvärtes nytta och beqvämlighet äro till städes, och samqvämet dessförutan kan hafva sitt fullkomliga skick och *esse*». — »Samma skäl hafver sig ock med *consistoriis*, hvilka äro föga annat än små och ordinarie *concilia* för de saker som dageligen förefalla; — hvarför det väl kunde vara nyttigt, att en myndig politisk person tillförordnades att komma prester till försvar och hjelp, när sådant behöfdes; men att han skulle ordinarie vara öfver alla saker, ville icke tjena. Eljest blifver i sjelfva verket densamme ock en prest och öfverste biskop, och faller så tillhopa på en person högsta rösten både i andligt och verldsligt regemente, näst konungen». — »Skulle verldsliga personer deltaga i konsistorium, så kunde ock prester fordra delaktighet i hofrätten och andra verldsliga domstolar, der frågor, som röra prester, kyrkor och Guds församling, ofta förekomma. Bäst är, att hvarje ärende handteras *in suo foro.* I konsistorium begär man icke att handla andra saker än de, som *jure divino* och efter församlingens bruk höra dertill; och ett *consistorium generale* kunde hållas, när presterskapet till riksdag varder sammankalladt».

Konungen, som säger sig vara *defensor ecclesiæ* samt såsom sådan skyldig att hafva en inspektion på Guds försam-

[3] Således ock konungar.

ling i sitt rike, gjorde tvänne nya förslag i samma ämne vid 1625 års riksdag. Enligt det ena skulle konsistorium generale egentligen bestå af andlige, med några tillskickade politiske personer, som å Kongl. Maj:ts vägnar, dock utan rösträttighet, skulle vara till städes. I det andra nämnas ej heller dessa senare, utan endast att Kongl. Maj:t ville antaga några gudfruktige, skicklige och vällärde *theologos* sig till hjelp; och skulle det nya kollegium bestå af tre konungens hofpredikanter, en förnämlig *teologie professor* från Upsala och *pastor Holmiensis*; helst biskoparne svårligen kunde mistas från sina stift. Men biskoparne befunnos nu lika ovillige att underkasta sig lägre prestmäns domsrätt, som presterna i allmänhet att erkänna lekmäns. Hela förslaget förföll; ej utan konungens stora missnöje[4]; och blef, då det åter upptogs af Kristinas förmyndarestyrelse, blott en partisak emellan preseståndet och adeln.

Vid Upsala universitet fortfor oenigheten emellan lärarne, särdeles Messenius och Johan Rudbeck, samt deras partier ibland de studerande, ännu under de första åren af konungens regering, och födde af sig så förargliga uppträden, att konungen skref till professorerna: »om vi ej sjelfve hade förfarit och visste hvad gagn och nytta, som bokliga konster med sig hade, hade vi föga orsak att oss om samma akademi något beflita, eller med någon synnerlig gunst och nåd vara bevågne emot dem, som der brukade blifva och icke mer och bättre akta hvad deras kall och embete kräfver, än sin egen äregirighet, privata hat och afund; dock på det skammen icke må taga öfverhand, och vi då en gång med sådana lättfärdiga saker

---

4 »Konung Gustaf Adolf har sagt till bisperna, när de ej ville dertill bifalla, att han svor, det bisperna, om de något syndade eller otillbörligt committerade, skulle de föras inför den kongl. hofrätten och der plikta för gerning sino. — Principalaste intentionen med konsistorium generale var, att bisperna skulle vara förpligtade göra redo och räkenskap för sin administration». Jakob De la Gardie i rådet 1636. — »Kongl. Maj:t ville blifva lisad af de stora besvären. Kom någon om justitieväsendet, visade Kongl. Maj:t dem till hofrätten — om räntorna till kammaren. Men hvart han skulle visa den klagande presten var Kongl. Maj:t oviss om, och derför önskade han det sjette kollegium inrättadt». Gabriel Oxenstjerna i rådet 1636. — »Afsigten var att conservera *concordiam* bland ständerna, men bisperna sökte intet annat än *augmentum suæ jurisdictionis* och *diminutionem jurisdictionis magistratus*. D:r Johan Rudbeckius, episcopus Arosiensis, turberade det generale konsistorium, var ock till den hela villervallan och oppositionen i konung Gustaf Adolfs tid orsak». Axel Oxenstjerna i rådet 1636. *Palmsk. handskrifterna*, T. 190.

blifva förskonte och sådant deras hat och buller en ända taga, vilja vi med detta vårt öppna konungsliga mandat strängeligen och allvarligen hafva befalt, att professorerna skola nu *per suffragia* välja en *rectorem*, och hvarken den rektor som sist valdes, eller den som tillförene varit hafver, skola sig med akademiens styrelse befatta, till dess oss blifvit lägligt ditskicka några våre gode män att derom ransaka» [5]. Så mycket mer hedras konungen både af det sätt, hvarpå han återstälde ordningen, och den vishet och frikostighet, hvarmed han värdade sig om lärosätet. Messenius och Rudbäck, bägge lika häftige som skicklige, aflägsnades, men till hedrande och vigtiga befattningar [6], och läroverket blef ett hufvudföremål för konungens omsorg. År 1620 hemstälde han till biskoparne på hvad sätt lärdom och kunskaper måtte befordras i riket; akademien och skolorna voro illa inrättade, så att få funnos skicklige till predikoembetet, men alldeles inga till regeringsärenden; magistratspersonerna i städerna voro så olärde, att de ej kunde skrifva sina namn; de studerande hindrades af fattigdom, och undervisningen vid akademien af allt för många ferier. Lärarne voro prester, hvadan undervisningen i religionen någorlunda kunde gå an, men som presterna icke sjelfva förstodo hvad till regering och borgerligt lefverne hörde, så kunde de icke heller lära det någon annan, så att, ehuru besvärliga tiderna voro, var dock större brist på dugligt folk, särdeles i krigsväsendet och hoflefvernet, än på penningar. Biskoparne skulle derför föreslå: huru många kungliga skolor och gymnasier voro i riket nödiga; hvad som der förnämligast borde läras; huru goda lärare kunde erhållas och lika undervisningssätt införas; huruledes de så kallade socknegångar, hvarigenom de studerande sjelfva på bygden sammantiggde sitt underhåll, kunde afskaffas, och i dess ställe en viss afgift införas, som kyrkoherdarne borde uppbära. De skulle yttra sig: huru många professorer behöfdes vid akademien, och, efter brist var på lärde män inrikes, från hvilka orter sådane borde inkallas; huru professorerna borde lönas, emedan det nu brukliga sättet med

[5] *Hallenberg*, II: 766.

[6] Messenius blef rikshistoriograf och assessor i hofrätten, Rudbeck först konungens hofpredikant, sedan biskop i Vesterås. Misstanken på Messenii religion hade utan tvifvel hufvudsaklig del i striden. Han var hemlig katolik, misstänktes för förbindelser med Polen och slutade sitt lif i fängelse.

kyrkotionde vore olämpligt och gaf det ena året mer, det andra mindre; huru kommunitetet för studenterna, akademiens privilegier och lärarnes redogörelse borde inrättas. Slutligen fordrade konungen deras betänkande om hospitalen, helst då den elaka smittsamma sjukdomen *spetälska* begynte taga öfverhand vid sjösidan, mest i Finland; hvad kronan bekostade på hospitalen bortstals, och de fattige handterades der värre än hundar.

Biskoparnes svar är underligt och enfaldigt. Men konungen lade sjelf hand vid verket; och det är hans enskilda frikostighet, som Upsala universitet har att tacka för sitt bestånd. Genom gåfvobref af den 31 Augusti 1624 förärade Gustaf Adolf af de nu i hans hand förenade Gustavianska arfvegodsen omkring tre hundra tretton hemman till Upsala akademi, med förklaring, att som dessa hemman voro hans *arf och egne*, han förunnade dem åt akademien till *dess evärdeliga, alltid blifvande egendom*. Utom sin donation anslog konungen till universitetet kronotionden af flera socknar i Vestmanland och Helsingland, gaf prebendepastorat åt teologerna, samt ett bondehemman i löntillökning åt hvar och en af de öfriga professorerna; dessutom tre tusen två hundrade femtio daler årligen till ett kommunitet för studenter, med särskildt anslag för inköp af inventarier, samt lön för styresman och betjening; vidare två tusen fem hundrade daler årligen till underhåll för stipendiater, och hundrade daler till årliga belöningar åt dessa; hvarjämte han skänkte universitetet sitt eget boktryckeri, stiftade dess bibliotek genom föräring af sin egen boksamling, förordnade det en årlig inkomst, och lät bygga det (sedermera af Karl XI tillökta) hus, som ännu kallas *Academia Gustaviana*. — Till rikets gymnasier är äfven Gustaf Adolf upphofsman; ty ehuru af ålder den inrättning fans, att vid domkyrkorna vissa lektorer hade underhåll af kyrkotionden, gjorde konungen deraf först ordentliga lärohus med flere lärare och större inkomster. Det första gymnasium i Sverige inrättades i Vesterås 1620 (tillökt 1623 och 1627); det andra i Strengnäs 1626; det tredje i Linköping 1628, och samma år erhöll Finland, som redan 1618 fått ett gymnasium i Viborg, ännu ett i Åbo.

Så blef denne store konung midt under kriget stiftare af Sveriges undervisningsverk och påminner derigenom, att äfven hans vapen fördes för den menskliga odlingens heliga sak. Derför offrade han på dess altare hvad andra skulle användt på vapnen. Och i hvilken tid? Det fins intet högre och ädlare hopp än det, som Gustaf Adolf nedlagt om Sveriges

framtid i dessa sina stiftelser. De blefvo ej mindre politiskt än vetenskapligt vigtiga. Ty om Sverige från denna tid framgent så ofta sett män ur hyddan stiga genom kunskaper och förtjenst till rikets högsta värdigheter, så är detta ock Gustaf Adolfs verk.

Konungens föresyn lifvade de store. Riksrådet Johan Skytte, hvilken blef den förste ordentlige kansler för Upsala akademi (dess privilegier bekräftades af konungen 1626), hade, tvänne år förr än Gustaf Adolf skänkte sina arfvegods till universitetet, der stiftat en ny lärostol för statskunskap och vältalighet, som ännu bär hans namn. Riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhjelm anlade skolor och stiftade stipendier. Med riddarhuset var i dess början ett *collegium illustre* för adliga ynglingar förenadt. Det upplöstes af pesten år 1629. Oaktadt de härjande farsoterna, var stor brist på läkare, och man synes föga ha känt behofvet deraf. Mönnickhof, en utländsk officerare i svensk tjenst, som stupade vid belägringen af Augdow 1614, plägade berömma Sverige för tre ting; »att det hade en konung, en religion och en medicus; hvilket vore tecken till sundhet» [7].

---

[7] Jakob De la Gardie i rådet 1645. *Palmsk. handskr.*

ANDRA KAPITLET.

DET DANSKA, RYSKA OCH POLSKA KRIGET.

Ett senare slägte har svårt att föreställa sig fäderneslandets tillstånd den tid, då Blekinge, Skåne, Halland, Bohuslän icke voro svenska, då Sverige var stängdt från Öresund och nästan helt och hållet från Nordsjön. Deri ligger en hel fornålder af dunkelhet, svaghet och barbari, afstängning från Europa, och de första svenska eröfringars riktning åt östern. Med växande kraft, efter Gustaf Vasa, blef denna inskränkning i alla afseenden olidlig. Det är Gustaf Adolf som sprängt den; och betraktar man omständigheterna, har det skett genom ett nästan förtvifladt försök. Den hjelte, som slutade med att föreskrifva Europa lagar, begynte med att i egentligaste mening värja sig sjelf mot en i hjertat af landet öfvermäktig fiende, måste i *Kalmar* och *Elfsborg* återsöka nycklarne till sitt eget rike och, såsom han sjelf sade, genom en svår fred rädda sin krona [1].

»Det af utländsk fiende alltid okufvade Sverige» har blifvit ett stående talesätt i nyare svensk vältalighet. Våra förfäder, som afvärjt faran, voro långt ifrån att icke erkänna både hennes möjlighet och verklighet. Hon hade derför gått dem allt för nära på lifvet. Så länge Danmark, såsom de sjelfva plägade säga, kunde när som helst »bita Sverige i hälen», var Sverige förlamadt. Man har efteråt förundrat sig öfver, att de ej började med att afskudda sig denna närmaste fiende, ja förebrått Gustaf Adolf och hans män, att de, med öfverhoppande af Skåne, Halland och Blekinge, kunde söka eröfringar på andra sidan vattnet. Lyckliga vishet, som, ställd utom händelserna, lagstiftar för dem!

Gustaf Adolf gjorde sin fred med Danmark ej såsom han *ville*, utan såsom han *kunde;* han stridde ej af val, utan af

---

[1] Enligt Axel Oxenstjernas berättelse i rådet 1643. *Palmsk. handskr.*

nödvändighet med Ryssland och Polen; han öfvergick slutligen till Tyskland i en lifssak för protestantismen och sin egen krona. Men tror man, att han glömt hvad hans tid hade många skäl att minnas bättre än vi, så vet man ej, eller glömmer, att det mer än en gång å Sveriges sida var fråga om en frontförändring mot Danmark af det tyska kriget, att Gustaf Adolf tänkte den, att Oxenstjerna efter honom verkstälde den, och att hvad Karl Gustaf utförde, i plan var ett arf efter dem bägge. Har man dessutom förgätit hvad det är att *öfverflygla* sin fiende? Och att det var från Tyskland, på Jutland och Seland, som Skåne, Halland och Blekinge vunnos? Annorlunda äro aldrig eröfringar på Danmarks bekostnad gjorda. Så gick det till, att Sverige fullständigade sig inom sina naturliga gränser, sedan det kastat sina förposter på andra sidan Östersjön genom intagandet af den motliggande Östersjö-kusten; hvilken politiken af Gustaf Adolfs tidehvarf kallade »en bastion för Sveriges krona» [2]. Nu äro utanverken intagna, och vi filosofera i sjelfva hufvudfästningen.

Hela det bergiga Småland var fordom gränsland mellan Sverige och Danmark, och, såsom vanligen gränsländer, fullt af osäkerhet. Dråpare, fredsbrytare, lurendrejare togo lätt sin tillflykt från det ena riket till det andra. Den ofta förbjudna utförseln af varor gäckades oupphörligt. Grannarne på båda sidor fejdade på hvarandra i fred och höllo till hopa i krigstider. Gränssocknarnas menigheter slöto då ej sällan sins emellan en så kallad *bondefred*. *Smålänningar* och *Dalkarlar* voro denna tiden beryktade såsom de oroligaste Svenskar [3]. I Småland hade den farliga Dackefejden under Gustaf Vasa sträckt sina rötter på båda sidor om gränsen; och Gustaf Adolf egde under sin regering en gång skäl att frukta ett lika uppror. Det så kallade *snapphane*-kriget var inhemskt i dessa bygder. Den skånska skogsbons och Blekingsbons, äfven efter föreningen med Sverige, länge bibehållna vilda seder och fiendtliga trotsighet hade sin grund i dylika förhållanden. Nu var Kalmar i Dan-

[2] »Pommern och sjökanten äro såsom en bastion för Sveriges krona. och består deri vår säkerhet mot kejsaren, och var den förnämsta orsaken, som bragte salig Hans Maj:t till vapen. Den respekt vi nu hafve af Polen, den hafve vi för Pommerns skull, efter som det ligger Polen på sidan». Axel Oxenstjerna i rådet 1644, l. c. Om hans härmed sammanhängande plan i kriget mot Danmark mera på sitt ställe.

[3] »Småland och Dalarne äro kitsligt folk». Riksdrotsen Per Brahe i rådet 1645. *Palmsk. handskr.*

skarnes våld, och Småland låg öppet för fienden. — Å en annan sida omslöto det danska Halland och det norska Bohuslän i vester nästan helt och hållet det svenska Vestergötland; hvilket af naturen rikt begåfvade landskap dessutom var afskuret från hela det öfriga riket, i norr genom hertig Karl Filips, i öster genom hertig Johans furstendömen, bägge under egna regeringar, som för Vestergötland voro obeqväma grannar. Ty enkedrottningen, styrande för sin yngre son, var mer än billigt betänkt på egna fördelar, och hertig Johans förvaltning ett exempel af misshushållning. Endast vid Göta Elfs utlopp nådde Vestergötland till hafvet. Här hade Karl IX anlagt Göteborg, »Juten en nagel i ögat», såsom man denna tiden uttryckte sig i Sverige. — Den nyss anlagda staden förstördes ock af Danskarne under kriget, och konung Kristian IV:s hufvudföremål, sedan Kalmar fallit, var att bemäktiga sig Elfsborgs och Gullbergs fästningar, som här på svenska sidan försvarade Göta elf.

Den unge Gustaf Adolf hastade från sin första riksdag till kriget, men erbjöd tillika fred och bortlade genast den omtvistade titeln af Lapparnes konung. Den trumpetare, som förde fredsförslaget, blef vid gränsen af Danskarne tillbakavisad, och vid en senare underhandling om fångbyte fick svenska konungen endast heta *hertig*. 1612 års fälttåg begyntes af Danskarne midt i vintern. I Januari månad utföllo de ifrån Kalmar, ödelade en stor del af Småland, brände Vexiö stad och Kronobergs slott samt hotade Jönköping. På samma tid gjorde konung Kristian sjelf från den norska fästningen Bohus vid Göta elf ett försök till en nattlig öfverrumpling af Gullbergs fästning. En fem gånger upprepad storm blef så tappert afslagen af ståthållaren Mårten Krakou och, sedan han blifvit sårad, af hans oförskräckta fru, Emerentia Pauli[4], att konungen med förlust måste aftåga. I det nyss förut af Danskarne intagna Ny-Lödöse hade alla manspersonerna blifvit mördade. Nu härjades Vestergötland, Gamla Lödöse, Skara, och öfver tre tusen gårdar ödelades[5]. — På samma tid var en del af svenska hären, under hertig Johan och fältmarskalken Krus, sysselsatt med ett lika ströftåg i Halland, der aderton socknar sköflades, och en betydlig förlust vid återtåget, ej långt från Falkenberg, tillfogades danske konungen, som dervid var nära att sjelf blifva fången, om ej Kristian Barnekou uppoffrat sitt

---

[4] Knekthustrurna hulpo henne dervid.

[5] *Hallenberg*, enligt danska intyg, I: 303, 307.

eget lif för sin konungs räddning. Fläckar på en stor sten vid vägen kalla bönderna ännu för »Kristian Barnekous blod». Med en annan del af svenska styrkan hade Gustaf Adolf uppbrutit från Ryssby skans nära Kalmar, och infallit i Skåne för att draga fienden till försvar af eget land. Skåne fans oförsvaradt, och tjugufyra socknar härjades. Vid återtåget blef Gustaf Adolf, som skickat förut största delen af sitt folk, ej långt från gränsen i Vestra Göinge härad öfverfallen af de från Småland återvändande Danskarne. Slaget stod på isen af Vidsjö sjö om aftonen den 11 Februari. Många stupade eller drunknade. Konungen sjelf kom med sin häst under isen, men frälstes af kammarjunkaren Per Baner och en behjertad ryttare under Uplands fana, vid namn Thomas Larsson, som derför fick ett hemman, Igelstad i Romfertuna socken, hvilket hans efterkommande besitta än i dag. Rykten, att Gustaf Adolf omkommit, utspriddes både inom och utom Sverige. Så fördes detta krig äfventyrligt och grymt, å båda sidor med lika förbittring. Om sommaren såg man åkrarne i Småland osådda, och på hästar var sådan brist, att ej en gång de, som reste i konungens angelägnaste ärenden, kunde få skjuts. Man ur huse hade, så väl i Småland som en del af Vestergötland, blifvit uppbådad mot fienden.

Man rustade sig till sommarfälttåget, Danmark med samlad, Sverige med delad makt, då man tillika hade ofred med Ryssland och Polen. Också blefvo Danskarne förr färdiga. Deras styrka, till en stor del värfvade utlänningar, ryckte i början af April ur vinterlägren, mönstrades vid Helsingborg och deltes i tvänne härar, den ena, talrikare, under konung Kristians eget befäl, ämnad mot Vestergötland, den andra under fältmarskalken Gerdt Rantzou emot Småland, Öland och Östergötland. En del af danska flottan, så väl utrustad »att oceanen — säger Fransmannen Peleus — skulle beundrat den, om han haft ögon», seglade till Kalmar, under det en annan del af densamma inneslöt Elfsborg, hvars belägring konung Kristian sjelf företog i början af Maj månad, innan Stjernsköld, som derom hade Gustaf Adolfs befallning, hunnit förstärka dess besättning, hvilken blott utgjorde fyra till fem hundra man, under ståthållaren Olof Stråles befäl. Denna vigtiga fästning kapitulerade den 24 Maj efter nitton dagars belägring. Fyrtio kanoner, utom annat krigsförråd, och sex svenska örlogsskepp föllo i fiendens händer. Den 1 Juni gaf sig det af utländskt folk mest besatta Gullberg nästan utan motstånd, med åttio kanoner,

fem hundrade musköter och lifsmedel för ett helt år. På samma tid hade de i Lidköping förlagda skotska och irländska knektarne sjelfva plundrat och fördrifvit invånarne i staden och flyktade derpå vid Danskarnes ankomst. Ty konung Kristian tågade nu med en här af tretiotvå fanor till fot och elfva till häst in i Vestergötland. Deremot hade Gustaf Adolf blott att sätta en styrka af elfva fanor till fot och åtta till häst[6]; hvarför han i början undvek drabbning. Då han slutligen erbjöd den[7], förstärkt af hertig Johan från Östergötland, drog sig Kristian, hvars folk led af hunger och fältsjuka, efter trenne veckors ströfvande tillbaka till Gullberg och gaf derigenom Gustaf Adolf tillfälle att vända sig mot Rantzou. Denne hade på sin sida begynt fälttåget med intagande af Ryssby skans, som förstördes, och derefter med eröfringen af Öland, hvartill redan under vintern Danskarne gjort fåfänga försök. Nu blef Borgholms fäste intaget; hela ön härjades och brändes; alla prester (de hade uppmuntrat bönderna till motstånd) bortfördes fångna till Danmark. Rantzou, återkommen från Öland, tågade upp åt kusten, vek af vid Em-ån inåt landet, undanträngde vid Högsby de sista svaga lemningarna af det svenska manskap, som hållit Ryssby skans besatt, tågade derefter till Vimmerby, hvilken stad han af invånarne fann öfvergifven; vände sig derpå åter mot kusten, brände Vestervik och sträckte sina härjningar ända till Söderköping, som hade samma öde. Nu nödgades han, med en af oordningar, brist och de tyska knektarnes uppstudsighet nära upplöst här, i största hast återvända; och Gustaf Adolf, som ej hann enligt sin afsigt afskära honom återtåget till Kalmar, tillfogade honom dock dervid ansenlig förlust. — Det var under detta med de största personliga ansträngningar förenade tåg (i följd af hvilka den unge konungen sedermera i Jönköping inföll i en sjukdom) som han förnam, att konung Kristian åter var sjelf i antågande mot denna stad. Jönköping var, sedan Elfsborg och Kalmar fallit, den vigtigaste post i södra Sverige, »en nyckel för det nedre landet», hvarför man ock med all ifver arbetade på dess ännu ofullbordade befäst-

---

[6] Fanornas storlek var olika. *Peleus* räknar dem i svenska och danska armeerna till sex eller sju hundrade man. Enligt denna beräkning skulle danska styrkan varit minst 25,000, och den svenska omkring 11,000 man. *Jahn* (Historie om Kalmarkrigen) uppgifver Kristians här till 22,500 man, och hela danska styrkan i Sverige (Rantzous här inberäknad) till omkring 40,000.

[7] *Hallenberg*, II: 429.

ning. Gustaf Adolf hade ifrån början fruktat, att de bägge fiendtliga skarorna här skulle söka sin föreningspunkt; och sådan synes äfven fälttågets plan ha varit. — Huru högt den konungslige ynglingen stod öfver sina underbefälhafvare, visar ingenting bättre, än att hans bägge ståthållare på Jönköping, Göran Månsson Stjerna och Sten Klasson Bölja, föreslogo honom att spränga fästningen i luften och draga sig tillbaka. I allmänhet blef han i detta krig eländigt betjenad; och i början af Gustaf Adolfs tidehvarf, så rikt på stora krigare, klagas högt öfver brist på anförare [8]. I Jönköping voro ej öfver åtta personer af adel med konungen. Hertig Johans sekreterare skrifver: »Gud bättre, det är ingen som lyder annan, och derför går det som det går» [9].

I denna Sveriges sista stora fara från danska sidan är det Gustaf Adolf personligen och svenska bonden som räddat riket. Bönderna, som (med undantag af några socknar i Vestergötland och på Dalsland, hvilka underkastade sig fienden) visade det största nit för landets försvar, ödelade hellre sjelfva sina gårdar, än att lemna dem till rof åt de härjande skarorna. De drogo sig in i skogarne, gjorde der förhuggningar, öfverföllo hvar helst tillfälle gafs den af plundringslusta spridda fienden och tillfogade honom ständiga förluster. Dertill uppmanades de af konungen. Det var det lilla kriget som här tillintetgjorde de stora planerna. Dessa hindrades äfven deraf, att den utländske värfvade knekten denna tid mer beherskade sin anförare, än denne honom. — Rantzou hade dragit sig tillbaka vid underrättelsen om sin konungs första återtåg; Kristian sjelf bröt upp från Jönköping vid underrättelsen om Rantzous och vände på närmaste vägen åt Halland tillbaka inom egna gränser.

Biomständigheter i detta krig äro rörelserna från norska sidan, och konung Kristians sista försök mot Stockholm. I begynnelsen af kriget hade Gustaf Adolf utfärdat en uppmaning till Norrmännen att förena sig med Sverige. De svarade derpå med infall i Dalsland och Vermland. Af tolf hundrade man Nederländare och Skottar, som för svensk räkning blifvit värfvade, öfverfördes största delen från Skotland af Mönnichhofen, en nederländsk officerare, som lade till med sina skepp vid

---

[8] *Ibid.* II: 441.

[9] *Ibid.* II: 455. Ett svenskt nationalfel, enligt Axel Oxenstjerna, som år 1636 sade i rådet: »det är ett gammalt ordspråk om de svenske: *ordinant, reordinant, et tamen sine ordine vivunt*». Palmsköldska handskr.

Trondhem, men, här tillbakaslagen, landade vid Stördalen, der intet motstånd mötte. Härifrån ströfvade han tvärt öfver Norge in i Jämtland och Herjedalen, som bägge under kriget af Svenskarne blifvit intagna; hvarefter hans folk förlades i Stockholm och sjöstäderna. — En annan del af samma värfvade manskap, som under öfverste Sinclairs befäl landsteg i Romsdalen i Norge, blef under vägen derifrån till Gudbrandsdalen af norska bönderna i ett trångt pass förstörd. — Svenska flottan under riksamiralen Göran Gyllenstjerna hade, till konungens stora missnöje, i hela kriget ingenting uträttat, och då konung Kristian sjelf efter återkomsten till Köpenhamn gick om bord på sin flotta, tretiosex segel stark, och, efter att i Kalmar ha tagit med sig återstoden af Rantzous soldater, seglade ända in i Stockholms-skären, drog sig svenska flottan tillbaka under Vaxholms fästning. Den danska följde efter. Konung Kristian steg sjelf i land vid Vaxholmen och lät beskjuta fästningen. — Nyheten spridde sig hastigt öfver hela landet. Dalkarlarne reste sig sjelfmant för att tåga till hufvudstadens försvar. Gustaf Adolf skyndade genom natt och dag från Jönköping, kom kl. 3 om morgonen den 10 September till Stockholm och begaf sig tvänne timmar derefter i spetsen för Mönnichhofens folk till Vaxholm. Han hoppades kunna i det trånga farvattnet förstöra den danska flottan, som af motvind qvarhölls. Samma dag vände sig vinden, och danskarne voro afseglade, innan konungen kom fram.

Freden gjordes behof på bägge sidor. Äfven konung Kristian, den nu till utseendet starkare, hade uttömt om ej Danmarks, likväl sina egna tillgångar. Hans makt var ganska inskränkt. Danska adeln var ohågad för krigets fortsättning, emedan dess konung »derigenom kunde blifva stolt och undertrycka dem och deras frihet», skref svenska rådet till Gustaf Adolf [10]. Ett möte om fångbyte ledde till fredshandel under engelsk bemedling. Axel Oxenstjerna och trenne andra rikets råd voro svenska fullmäktige. Den 19 Januari 1613 slöts, efter nära tvänne månaders underhandlingar, freden med Danmark i Knäröds kyrkoby vid Laga å i Halland. Sverige af trädde anspråken på Sonnenburgs fästning å Ösel, herraväldet öfver Sjölapparne från Titisfjord till Varanger i Norge och återgaf Jämtland och Herjedalen, som under kriget blifvit intagna. Deremot erhöll det tillbaka Kalmar och Öland och skulle efter sex år återfå Elfsborg, som emellertid borde lösas

[10] *Hallenberg*, II: 485.

med en million riksdaler, eller i vidrigt fall med sju derunder lydande härad samt städerna Ny-Lödöse, Gamla Lödöse och Göteborg för evärdelig tid tillfalla Danmark. — Det var andra gången inom fyrtio år, som Sverige återlöste Elfsborg, sin dåvarande enda plats vid Vesterhafvet, ur Danskarnes händer, denna gång öfver sexdubbelt dyrare än första gången [1]. — Det var en lifsfråga för Sveriges rike. Också betalte Sveriges folk derför, i de svåraste tider, den drygaste bevillning, som någonsin af landet utgått. — Tullfrihet i Sundet för svenska skepp och fri handel mellan bägge rikenas undersåtar voro äfven bland fredsvilkoren.

Förenta Nederländerna hade äfven erbjudit sin bemedling. Konung Kristian afböjde den, af missnöje med Staterna. Dessa ville ej erkänna danska väldet i Sundet, gjorde invändningar mot tullen och närmade sig till Sverige. De i detta afseende redan under kriget började underhandlingar föranledde 1614 ett femtonårigt förbund, hvarigenom Sverige biträdde det redan förut mellan Lübeck och General-staterna ingångna försvarsförbundet till beskydd för handeln; »dock — tillades å svenska sidan — oförkränkt Sveriges höghet och herravälde öfver Östersjön»: hädanefter en stående grundsats i svenska politiken. — Vi anmärka, att i detta förbund stadgas, det Staterna och konungen i Sverige hädanefter ville hålla ständiga sändebud hos hvarandra. Sådant blef nu först sed. — Följande året kom en särskild nederländsk beskickning till Sverige. I sändebudens berättelse om sitt företräde heter det, att Hans Maj:t stod framför sin konungsliga stol med obetäckt hufvud, klädd i svart broderadt satin och med en svart sidenmantel, i anseende till sorgen efter hans nyligen aflidne morbror hertigen af Holstein; öfver konungen var en himmel; på högra sidan lågo regalierna å ett marmorbord med silfverfötter; konungen till sin person var lång, välbildad, ansigtet hvitlett och något långlagdt, håret ljust, skägget spetsigt, något stötande i gult; han är, säga de, full af mod mot sina fiender, dock ej hämdgirig, utan ganska godhjertad, dertill klok, af förstånd, vaksam, verksam, synnerligen vältalig och älskvärd i umgänge med en hvar; af hans ungdom kan man vänta stora saker [2]. Genom dessa utskickade tillbjödo äfven General-staterna sin bemedling i ryska kriget.

---

[1] I stettinska freden år 1570 återlöstes Elfsborg med 150,000 r:dr.
[2] *Journal der Legatie ghedan 1615 ende 1616.* Gravenhagen 1619, p. 123.

De stridigheter om tronföljden, som föregingo Romanowska husets upphöjelse, bragte Ryssland på undergångens brant. Det har funnits en tid, då Svenskarne beherskade Newa och Novgorod, Polackarne innehade Smolensk och Moskwa, och då, sedan Warschau nyss hade sett en afsatt zar föras i triumf[3], Stockholm såg en rysk beskickning för att begära en svensk prins till storfurste: det var vid konung Karl IX:s död. Novgorod hade af Jakob De la Gardie begärt antingen Gustaf Adolf eller Karl Filip till regent; valet leddes, efter underrättelsen om den förres anträde till svenska regeringen, på den senare; och största delen af Ryssland förente sig, af hat till Polackarne, i detta val. Gustaf Adolf visade föga ifver att förskaffa sin bror denna värdighet. Man ser, att han önskade hålla tillfället öppet, tills han, efter vunnen fred med Danmark, kunde vända det till Sveriges nytta. Derför uppsköts (äfven genom enkedrottningens farhågor) prinsens afsändande; och då den unge Karl Filip ändtligen i början af Juli 1613 anlände till Viborg, hade Ryssarne i Moskwa redan utkorat den sextonårige Michael Romanow till zar. Det var, efter fyra störtade falska Demetrier, en så farlig höghet, att han ville undfly den och att hans mor utbrast i klagorop vid underrättelsen. Novgorods förblifvande vid svenska valet var nu endast skenbart och tvunget.

Man märker vid denna tid någon köld emellan konungen och hjelten af det ryska kriget, Jakob De la Gardie, som, lemnad utan understöd från Sverige, men redan länge i sina eröfringar utöfvande en furstlig makt, var nära att gifva Ryssland en herskare och såg detta hopp försvinna. Den varsamhet, hvarmed Widekindi talar om detta missförstånd[4], visar, att det är fråga om konungens person. Det synes ha väckt missnöje att De la Gardie ledde ett val, hvarvid först varit fråga om Gustaf Adolf sjelf, honom oåtspordt på Karl Filip. Om så är, har detta missnöje varit ögonblickligt. Enligt sitt öppna sätt erkänner konungen sjelf i bref till De la Gardie[5], att hans egen första åsigt i ämnet haft sin grund »i okunnighet och ett i hast fattadt betänkande om sakernas ställning». På Sveriges säkerhet och nytta måste man framför allt se. Han hoppas föga för Karl Filip och misstror Ryssarne: »hos dem alla vore ett inbundet hat mot alla främmande nationer, tillika med en plump högfärd». »Så snart vårt krigsfolk der i landet är sam-

[3] Wassily Schuisky med sina bägge bröder.
[4] *Historia belli Sveco-Moscovitici*, pp. 337, 344.
[5] Af Stockholm d. 29 Apr. 1613.

ladt» — skrifver han i ett annat bref till de svenska fullmäktige vid underhandlingarna — »vilje vi icke längre låta draga oss vid näsan, som härtill skedt är, utan veta antingen vi af dem skole hafva fiendskap eller vänskap». — De la Gardie får befallning att, om fienden blefve honom öfvermäktig, lemna Novgorod och söka förena sig med konungen, men förut göra staden med slottet för fienden onyttig; »oss ligger mer makt på eder och vårt goda folk, än som på Nougården», tillägger konungen [6]. — Han hade nu, emot enkedrottningens och rådets upprepade föreställningar, fast beslutit att sjelf utföra det ryska kriget, gick öfver från Finland till Narwa och derifrån till belägringen för Augdow, hvilken fästning, efter tvänne stormar, genom dagtingan gaf sig i hans våld den 10 September 1614. Tio dagar efter Augdows eröfring skref han till sin älskade Ebba Brahe: »besynnerligen tackar jag hans gudomeliga allsmäktighet, som mig hafver den ära gjort, att jag uti edert faveur hafver mina fiender öfvervunnit» [7]. Ebba Brahe, dotter af riksdrotsen gref Magnus Brahe, var Gustaf Adolfs ungdomskärlek. Hvad af deras brefvexling ännu är bibehållet visar ostridigt att konungen med henne ämnat dela sin tron. Kärleksvisor af honom, äfven under detta fälttåg diktade, finnas än [8]. Gustaf Adolf älskade musik och sång och spelade sjelf väl på luta [9]. Den stränga enkedrottningen trädde emellan de bägge älskande. Hon utverkade först ett uppskof på några år, som också sannade hennes förutsägelse, att trohet i en kärlek utan hopp ej var bland den unge hjeltens egenskaper [10], och bortgifte derpå Ebba Brahe till Jakob De la Gardie.

Denne medtäflare i Gustaf Adolfs ungdomsära och ungdomskärlek bibehöll sig segerrikt i Novgorod, tills han på upprepad anhållan blef hemförlofvad, och Evert Horn intog hans plats i denna stad, hvars af svenska krigsfolket hårdt handterade invånare nu visade sig motsträfvigare än förr och

6 *Hallenberg*, III: 50, 183.
7 l. c. III: 258. Under sina bref brukade han sammanfläta begynnelsebokstäfverna af hennes och sitt namn.
8 Flera sådana förvaras i Skoklosters bibliotek.
9 »Non solum musicam valde amplexus est, sed ipse illi operam dedit, dum nempe fidibus testudinis, reginæ quasi et principis omnium instrumentorum, optime cecinit». *Petri Joh. Ungii* Encomium Musicæ, habitum Upsaliæ in aud. Gust. d. 21 Maj 1638.
10 År 1616 födde den vackra Margareta Cabeliou (dotter till en rik holländsk, i riket inflyttad köpman) af Gustaf Adolf en naturlig son Gustaf Gustafsson, sedermera grefve af Vasaborg.

sade till Horn, att de hellre ville dö än skilja sig ifrån det moskauska herrskapet. Gustaf Adolf återvände till Sverige med föresats att begynna nästa års fälttåg genom Pleskows belägring, i fall ej Ryssarne innan dess ville beqväma sig till en för Sverige fördelaktig fred. Underhandlingarna derom uppehöllo honom under våren 1615; men den 8 Juli var han åter i Narwa och lemnade der De la Gardie, hvilken sedermera användes vid den under engelsk och holländsk bemedling förda fredshandeln. Sjelf ryckte Gustaf Adolf för Pleskow med fältmarskalken Evert Horn[1], som vid Ryssarnes första utfall ur fästningen stupade; näst Jakob De la Gardie den störste hjelten i detta krig, statsklok, tapper, bildad, af Gustaf Adolf djupt sörjd. Med belägringen för Pleskow gick ojämt; knappt var konungen dit ankommen, förr än den engelske fredsmäklaren John Merich hotade att afbryta alla underhandlingar, om den fortsattes. Då fredshandeln, vid hvilken Ryssarne lika hårdnackadt tvistade om de minsta som om de betydligaste ämnen, emellertid ej framskred, återtogs belägringen och afbröts åter genom nya föreställningar af konungens egna fullmäktige. Under tiden hölls staden innesluten med fem fasta läger, och belägringsarbetet närmade sig allt mer till murarne. Tvänne torn hade blifvit nedskjutna. Men då en utaf Gustaf Adolf vågad storm slutligen afslogs, och hans folk af sjukdom allt mer försvagades, upphäfde han belägringen, efter nära tvänne månader, och öfvergick i slutet af Oktober från Lifland till Finland, der han tillbragte vintern, höll riksdag med finska ständerna och följde de ryska underhandlingarna. Svenskarne hade begynt med att begära äfven Novgorod; de nedsatte sina fordringar till Ingermanland och Kexholms län. Derpå ville Ryssarne ej höra. Underhandlingarna, som afbrötos i Februari månad 1616 (då äfven de holländska sändebuden hemreste), blefvo genom den engelske medlaren åter började i Oktober samma år. Af de sista fordringarna ville Gustaf Adolf ingenting afstå. »Fästningarna Kexholm, Nöteborg, Jama, Koporie och Ivangorod» — skrifver han till sin moder och rådet[2] — »voro såsom en nyckel för Finland och Lifland och stängde Ryssen från Östersjön; återfinge Ryssen Nöteborg eller Ivangorod eller ock bägge

[1] Jakob De la Gardie, den tid han var öfverbefälhafvare i detta krig, kallas *fältherre*, Evert Horn dels *fältmarskalk*, dels fältherrens *öfverste löjtnant*. Hans embete svarade mot *general-löjtnant* i senare tider. *Hallenberg*, III: 401.

[2] Af Åbo d. 26 April 1616.

och framdeles lärde känna sin makt, sjöns beqvämlighet och de många fördelar af strömmar, sjöar och stränder, som han ej kunnat eftersinna eller rätt nytja, då kunde han icke allenast angripa Finland på alla orter, och bättre om sommaren än om vintern, hvilket han hittills icke förstått, utan ock i anseende till sin stora makt uppfylla Östersjön med fartyg, att Sverige skulle vara i ständig fara: konungen hade sjelf vid Newa under sin resa besett lägenheten och funnit huru nödig en säker gräns mot Ryssland vore». — Det är Rysslands störste fiende på Sveriges tron som här talar, liksom anade han Peter den stores plan. Hundrade år derefter hade Karl XII den för ögonen och anade intet.

Det blef dervid. — Fyra månaders nya underhandlingar gjorde ingen förändring. Den 27 Februari 1617 tecknades fredsfördraget i Stolbowa[3], hvarigenom till Sverige afträddes Kexholm och dess län samt de fyra fästningarna Ivangorod, Jamburg, Koporie, Nöteborg med alla derunder liggande land och lägenheter[4]. Zaren skulle gifva Sveriges konung titel af Ingermanland och Karelen, bekräfta Rysslands afsägelse af anspråken på Lifland och betala 20,000 rubel. Deremot återställdes Novgorod och alla andra svenska eröfringar; dock skulle Augdow med dess län förblifva i svenskt våld, tills freden af zaren blifvit bekräftad och gränserna reglerade. — Jakob De la Gardie hade äran att underteckna den fred, som sålunda slutade det tioåriga ryska kriget. Det var — sade Gustaf Adolf i sitt tal till ständerna efter freden[5] — ej den ringaste bland de välgerningar, som Gud Sverige bevisat hade, att Ryssen, med hvilken vi af ålder lefvat i ett ovisst tillstånd och en farlig lägenhet, nu måste till evig tid släppa det rofhus, hvarifrån han oss tillförne så ofta oroat hafver; han vore en farlig granne, hans landamären sträckte sig från Östersjön till Norra och Kaspiska hafven och ginge Svarta hafvet nära; han hade en mäktig adel och öfverflöd på bönder, folkrika städer och kunde ställa stora härar i fältet; nu kunde denne fiende

---

[3] En by emellan Tichwina och Ladoga, som nu ej mera finnes.

[4] Kexholm, ursprungligen anlagd af Svenskarne, vid elfven Woxens utlopp i Ladoga; Ivangorod, fordom äfven kalladt det ryska Narwa, gent öfver ån mot Narwa; Koporie, Jamburg, ännu städer af samma namn i Ingermanland; Nöteborg, nu Schlüsselburg, vid Newas utlopp ur Ladoga.

[5] På riksdagen i Stockholm 1617. Jfr hans tal vid riksdagen i Örebro i början af samma år. Talen finnas införda, efter konungens egenhändiga koncept, i *Widekindis* Gustaf Adolfs historia.

ej utan vår goda vilja komma med en båt i Östersjön; de stora sjöarne Ladoga och Pejpus, Narwiska ån, tretio mils breda moras och starka fästningar skilja oss ifrån honom; Ryssland vore stängdt från Östersjön; »och förhoppas jag till Gud — tillägger konungen — att det härefter skall blifva Ryssen svårt öfver den bäcken att hoppa». — Den grund, der S:t Petersburg nu står, blef svensk. På gränsen upprestes en sten med Sveriges tre kronor och denna inskrift på latinska språket: »Här satte rikets gränser Gustaf Adolf, Sveriges konung. Må hans verk, under en nådig Försyn, blifva varaktigt!» [6].

Han upphörde sedermera aldrig att på Ryssland fästa ett uppmärksamt öga. Han lät gifva sig berättelser om dess inre tillstånd midt under sin segerbana i Tyskland; och trenne särskilda sådana, af riksrådet Johan Skyttes tre söner till konungen öfverlemnade, finnas än. Den regerande storfursten, säga de, är okrigisk. Hans far, patriarken, utöfvar i sjelfva verket högsta makten. Den högre adeln, *knäsarne*, är genom storfurstarnes tyranni förminskad till några få familjer; den lägre adeln, *bojarerna*, är deremot ganska talrik; om bägge gäller, att de måste tjena sig upp från lägsta graderna, och alla äro skyldiga egendom och lif åt storfursten. Hela denna adel är krigisk, men afundas gemensamt det främmande krigsfolket i storfurstens tjenst, som lefver i öfverflöd. Tvänne hufvudorsaker äro till Rysslands svaghet: den ena är de andliges förderf (hvar ett brott begås är en munk med), hvadan uppfostran är jämmerlig, så att fylleri och blodskam äro laster hvarmed skrytes; den andra de främmande soldaterna. Ty Moskoviterna, ehuru de hata allt utländskt, kunna utan främlingar mot främlingar ingenting uträtta. Allt hvad de uträtta sker genom trolöshet och öfverlägset antal. Den inhemska soldaten får ingen sold, hvarför han röfvar; i fästningars försvar har han alltid visat sig berömlig. Adeln får i beskickningar och krigståg hålla sig sjelf och söker på annat sätt taga igen sin skada. Ty för uppbörden finnes ingen viss lag, utan ståthållarne preja hvad

---

6 *Huc regni posuit fines Gustavus Adolphus,*
Rex Sueonum, fausto Numine duret opus!

Limites positi anno 1617. — Gränsregleringen fullbordades först 1621, efter vidlyftiga underhandlingar, hvarunder Ryssarne vid ett tillfälle vände baken åt Svenskarne och yttrade, att tvänne helige män, aflidne några hundrade år förut, nu uppstått och på vår Herres vägnar lofvat, att Ryssland skulle sträcka sin gräns till Åbo, om man åter komme i krig med Sverige. *Hallenberg,* IV: 788.

de kunna, eller bevilja eftergift för mutor. Det lägre folkets tillstånd i ryska riket är af fyra orsaker eländigt: genom träldom, genom folkens mångfald, genom skatterna, och slutligen genom helgdagarne, som egnas åt utsväfningar. Lagarnes beskydd gifves ej. Bönderna, som måste arbeta fem dagar i veckan för sina herrar, ega endast den sjette och sjunde dagen för sig sjelfva. Storfurstens inkomster bestå i flera slag: 1) i *myntet*, hvilket förr i Ryssland var godt, men nu omslås af främmande mynt till lägre värde, hvarpå storfursten vinner hvar tredje penning; 2) i *spanmål*, hvars pris storfursten egenmäktigt bestämmer; 3) i *drycker*, ty all dryck, utom vatten, i synnerhet det så kallade *kwass*, får ej förtäras utom på storfurstens krogar i hela ryska riket; äfven *bad*, som denna nation framför andra älskar, har storfursten förbjudit alla ofrälse att taga hemma i husen, utan måste det ske för en styfver i kronans bad; 4) i *sobelskinn*, som äro storfurstens monopolium till så högt pris, att de nu säljas lägre i Lifland och i Tyskland än i Ryssland; 5) för öfrigt i *handel*, hvilken storfursten nu idkar genom sina egna köpmän, till stor förlust för det engelska handelssällskapet i Ryssland; af varorna tager han sjelf det bästa; hvad som ej kan försäljas, plägar han tillskicka någon rik köpman att betala, som derför måste tacka såsom för en nåd. Träldomen anses hos Moskoviterna ej för en skam, utan för en heder. De berömma sig alla af att vara storfurstens trälar; och hans vilja är lag, äfven om han skulle befalla någon att döda fader eller moder. På det att sådant tillstånd må bibehållas, är det dem förbjudet att lemna riket, af fruktan att, om de komma till främmande furstar och folk, dessas bildning skulle göra dem träldomen vederstygglig. — Svenskarne säga de sig nu älska framför andra; men frukta dem mer, och anse ingen med oss kunna i krigskonsten jämföras; i synnerhet sedan de förnummit Hans Majestäts framgång, öfver all förmodan, i Tyskland emot papisterna, hvilka de afsky [7].

Efter ryska freden begynte Gustaf Adolfs rykte i Europa. Riksrådet Johan Skytte, som 1617 afgick på en beskickning till Danmark, Lübeck, Nederländerna och England, att motarbeta Sigismunds anläggningar, skrifver hem, att han öfver

---

[7] Relationes Moscoviticæ Johannis, Benedicti et Jacobi Skytte. *Palmsk. handskr.*, TT. 97, 186.

allt hör sin konungs beröm, och skattar sitt fädernesland deraf lyckligt[8].

Det polska kriget återstod. Dess skådeplats hade varit Lifland, hvarest af hufvudfästningarna Svenskarne innehade Rewel, Narwa och Wittensten, men Polackarne Riga, Dünamünde och Kockenhusen. Vid konung Karl IX:s död var ett stillestånd till Juni månad 1612; det blef förlängdt till den 1 Oktober 1613, derefter ytterligare på fyra månader, och ändtligen på tvänne år eller till den 20 Januari 1616. Mot slutet af dess förlopp började polska stämplingar åter bli särdeles verksamma inom Sverige och sattes i gemenskap med vidsträckta, redan förut i fråga stälda planer, hvilka vi här ej med tystnad kunna förbigå, emedan de hänvisa på framtiden. Sigismund stod genom religion och skyldskap i nära förbindelse med Habsburgska huset. Ferdinand, sedermera den andre kejsaren af det namnet, och konung Filip III i Spanien voro hans svågrar. Till den senare skickade han en affällig svensk, som utverkade att alla svenska fartyg och laddningar i spanska hamnar och farvatten förklarades för krigsbyte[9]. Ungefär vid samma tid omtalar en nederländsk häfdatecknare[10] en hemlig, genom en jesuitisk brefvexling röjd plan. Danmark borde retas till krig mot Sverige, Spanien sluta stillestånd med Nederländerna, men derefter bemäktiga sig Öresund och derigenom både stänga Östersjön för Holländarne och åter förhjelpa Sigismund till Sveriges tron. Konung Karl IX omtalar denna plan i en egenhändig anteckning[1]; och Holländarne affärdade verkligen i anledning deraf till konung Kristian IV en beskickning, som likväl kom för sent att hindra utbrottet af danska kriget, och dessutom af konungen med föga aktning bemöttes[2]. Stillestånden med Polen hade aldrig medfört hopp om fred, då Sigismund alltid förbehöll sin rätt till Sveriges rike. Han ansåg sig, genom sin son Wladislaws val till storfurste af ett ryskt parti, äfven ega anspråk på Ryssland och protesterade mot de i freden i Stolbowa gjorda afträdelser. Nu ämnade

---

[8] Litteræ Johannis Skytte ad Axelium Oxenstjerna. Londini 8 Dec. 1617. *Palmsk. handskr.*, T. 371.

[9] l. c. T. 190.

[10] *Hallenberg*, I: 95, efter *van Meteren*.

[1] »Konungens i Spanien fundament till att anrätta sin *monarchiam* var uti konung Karl IX:s tid *Helsingör*, hvilket han mente sig kunna bekomma, om konung Sigismundus i Polen kommit till Sverige». Afskrift i *Palmsk. saml.*, T. 58.

[2] *Non agitur de religione, sed de regione*, svarade han sändebuden.

an anfalla Sverige. En österrikisk grefve von Althan hade ɔfvat att dertill i Tyskland värfva en här, och Spaniorerna att trusta en flotta från Dünkirchen; polska ständerna hade beiljat understöd; värfningar och krigsbevillningar för samma ndamål skedde i polska Preussen; Hansestäderna förmanades tt tills vidare afhålla sig från all gemenskap med Sverige, medan Gud innan kort skulle öppna för dess rättmätige konung ägen till sitt arfrike; till konung Kristian IV afgick sändebud ıed löfte om Elfsborgs fullkomliga afträdande, hvarjämte Spaien erbjöd Danmark förbund mot Holland, och gemensamt ıed Polen mot Sverige; uppmaningar till uppror mot Gustaf ıdolf och smädeskrifter mot hans far utspriddes inom riket [3]. 'å samma riksdag, då Gustaf Adolf meddelade ständerna den yska freden, måste han således förkunna dem krigets nya utrott med Polen. Väl svarade å fiendens sida utförandet ingaında mot de stora förslagen; »ty Sigismund — såsom en polsk äfdatecknare säger — företog allting otidigt och bakvändt» [4]. :mellertid träffades försvarsanstalter både i Sverige och Estınd. Stjernskjöld, som blifvit sänd att i Nederländerna värfva

[3] Jfr *Hallenberg*. Göran Nilsson Posse utgaf nu den bittra smädeskriften: *Hertig Karls Slagtarebänk.* År 1615, då redan de svenska landsflyktige med dylika medel begynte röra sig, var det som historieskrifvaren Johan Messenius, anklagad, men ej öfverbevist, att hafva haft hemlig brefvexling med Polen, insattes i fängelse, der han förblef till sin död 1636. — Då Johan Baazius år 1642 utgaf sitt *Inventarium Eccles. Svio-Goth.*, och der omtalade Messenius såsom dömd till ständigt fängelse för förrädisk brefvexling med Polen, skref dåvarande regering till Baazius: »Nu vele vi Messenii sak icke defendera; men så kunna vi honom ej heller för något förräderi, uppror eller mera dylikt beskylla, lemnandes honom under Guds dom. Väl hafver man emot honom haft starke præsumtioner — — men alldenstund hos honom ej är funnet hvad man præsumerade — — ty är han ej heller till några *perpetuos carceres* condemnerad, utan allenast i förvar hållen på misstankar. Nu, emedan han i sitt fängelse mycket skrifvit uti *historia patriæ*, som länder till fäderneslandets heder, — derför drage vi i betänkande sådana beskyllningar att låta honom tillvita — emedan det tjenar att göra våra *historicorum relationes suspectæ.* Derför bör detta uttagas eller omtryckas, innan exemplaren distraheras». *Riksregistrat.* för 1643. I boken finnes stället, p. 663, oförändradt.

[4] *Piasecki*, Chronica ad an. 1616. *Verum omnia intempestive et præpostere et magis ad præmonendum hostem fiebant. Nihilque de istis cum consiliariis Polonis conferebat, sed cum Svecis et Germanis tantum, qui pauci, illique rerum et præsentis belli ducendi inexpertes, in ejus aula erant.* Ibland desse nämnas Frans Ternagel, en flyktig Tysk, som Sigismund gjort till svensk rikskansler, och den ifrån Sverige landsflyktige Gabriel Poze (troligen Georg Posse).

krigsfolk och i Danmark utverka fri fart för två tusen genom Sundet, öfvergick i början af Juli månad 1617 till land. — Dünamünde blef genom den af Polackarne fördri hertig Vilhelm af Kurland till Svenskarne öfverlemnadt; Per och Salis intogos, äfven med tillhjelp af hertigens gen Wolmar Farensbach, hvilken likväl sedan öfvergick till fien och förenade sig med lithauiske fältherren Radziwill. De undsatte Riga, utanför hvilken stad en skans af Svensk blifvit eröfrad, som nu åter gick förlorad. Om vintern 1 gjorde Polackarne infall i svenska Lifland och Estland med m och brand, och drogo sig derefter tillbaka. Gustaf Adolf s tyckte ej till Stjernskjölds anhållan att få öfva vedergällni rätten: han borde icke efter fiendens exempel draga ut ströfveri, utan, om tillfället så medgaf, anfalla någon fästn men under tågandet handtera det värnlösa folket i fienc land med samma skonsamhet som Sveriges egna unders »Vi hafve icke ärnat — skrifver konungen — föra krig bonden, den vi hellre se behållen än platt förderfvad». sådana tänkesätt, och ehuru Sigismund på en nyss från I mark försökt fredsbemedling gifvit det vanliga svaret, samty Gustaf Adolf, på Estlänningarnes begäran, till ny underhand om stillestånd, »på det alla måtte förnimma, att han icke efter något krig, om fred och stillhet vore till att nå, och det arma Lifland icke i grund på båda sidor måtte blifva derfvadt». Det nya stilleståndet, hvarvid Svenskarne beh hvad de innehade, slöts på tvänne år, räknadt från Mich messan 1618 till samma tid 1620, samt med trenne måna uppsägning. På detta stillestånd erhölls aldrig bekräftelse Polen. Gustaf Adolf uppsade det efter den förlupna ti likväl med tillägg att han önskade freden, hvarom han

Gustaf Adolf sitt råd utfärda en förklaring till polska rådet, att han emot sin vilja måste föra krig mot Polen, under det samma rike tillika var anfallet af kristenhetens arffiender Turkarne. Han samlade i Juli månad 1621 hären och flottan för att sjelf öfvergå till Riga.

Från hamnen vid Elfsnabben, under det flottan uppehölls af motvind, utfärdade Gustaf Adolf sina *krigsartiklar*. De äldsta svenska krigsartiklar äro konung Gustaf I:s af år 1536. Sedermera utgåfvos sådana äfven af Erik XIV och Johan III. Föranledda, såsom det synes, hade de blifvit genom det främmande värfvade krigsfolket i svensk tjenst. Detta bestod först endast af Tyskar. Under Erik XIV inkommo några tusen Skottar i riket, hvarom redan af Gustaf I underhandling blifvit börjad. En fana engelska ryttare antogs af Johan III. Nederländska soldater och äfven ett regemente franska ryttare af Karl IX. Konungen befalte med synnerlig varsamhet behandla de senare: »Fransoserna — skrifver han — är godt folk, dock underlig till sinnes, derför må man med lämpa omgå med dem, gifva dem goda ord och icke slå dem»[6]. Det är bekant att ur krigshandtverket, för sold drifvet, de stående härarne uppkommo. Innan dessa blefvo nationala, sålde sig krigaren till den mestbjudande och utgjorde öfver hela Europa en egen fribytare-republik, ibland hvars medlemmar de *tyska lansknektarne* länge voro de berömdaste. De vilkor, hvarunder ett soldatsamfund — det vill säga ett *regemente* under sin *öfverste* — gaf sig i en herres tjenst, innehöllos i ett besvuret så kalladt *artikelbref*[7]. Soldaten var, utom tjensten, temligen oberoende af sitt befäl, öfverstarne voro åter fursten eller den af honom förordnade öfverbefälhafvaren (som gemenligen blott genom titeln af *fältöfverste* skildes från de öfriga) endast med en ganska vilkorlig lydnad förbundna. Om sådana förhållanden vitnar tillräckligt äfven den svenska krigshistorien för dessa

---

gewisse *Capita*, darauf ein stillestandt möchte verlängert werden nach Pollen geschicket, in hofnung das die billickeit und der eigen *Pericul* den hochmuth (das *vitium* der *nation*) sollte corrigiren. *Sed naturam expellas furca, tamen usque recurrit.* Darauf ist erfolget die schöne *Plenipotentz*». — Gustaf Adolf till sin svåger kurfursten af Brandenburg. Aus dem Lager vor Riga d. 29 Aug. 1621. *Palmsk. handskrift.*, T. 36.

[6] C. *Adlersparre*, Afhandling om svenska krigsmakten, i Vitterhets-, historie- och antiqvitets-akademiens handlingar, III: 313.

[7] Se *Ur George von Frundsberg, oder das deutsche Kriegshandwerk zur Zeit der Reformation*, von Barthold. Hamburg 1833.

tider, som så ofta omtalar myteri af de utländska knektarne inbördes blodig fejd emellan dessa, då de voro af olika nationer (såsom mellan Skottar och Tyskar i konung Johans lifländska krig), och de största våldsamheter mot svenska undersåtar. Emot detta så ofta öfverklagade onda synes konung Eriks krigsartiklar lemna föga hjelp, då de stadga att, om någon af krigsfolket våldförde landets invånare, alla knektar under samma fana skulle sjelfva ransaka derom och göra den misshandlade rätt eller gemensamt ersätta skadan [8]. Uti krigsrätt öfver soldater, enligt samma artiklar, skulle eljest en nämd af tolf eller tjugufyra man »ärligt, godt krigsfolk» sitta, dock icke af det egentliga befälet. Voro åter högre officerare anklagade, så borde äfven sådana sitta i krigsrätten. Indelningen i regementen [9] införde i Sverige först konung Erik XIV. Den förföll, liksom allt hvad till krigsväsendet hörde, under Johan III, men upptogs åter af Karl IX, dock olika, och blef först varaktig med Gustaf Adolfs inrättning af en ständig fosterländsk krigsmakt.

Gustaf Adolfs krigsartiklar äro författade med hans egen hand. Konungen, såsom »Guds domhafvande på jorden», är högsta domaren så i krig som fred. Krigsfolket skulle hafva sin särskilda *öfver-* och *underrätt*, nämligen så länge de voro under tåg och i krig. Underrätter voro *regementsrätten* för fotfolket och *ryttarerätten* för rytteriet. I regementsrätten var öfversten ordförande, eller i hans ställe öfverstelöjtnanten. Bisittare skulle väljas af hela regementet, nämligen två kaptener, två löjtnanter, två fänrikar, två sergeanter, två furirer och två förare. I ryttarerätten var öfversten för kavalleriet ordförande, eller i hans ställe ryttmästaren för konungens liffana. Bisittare skulle väljas af alla ryttarefanor, nämligen tre ryttmästare, tre löjtnanter, tre fänrikar och tre korporaler. I öfverrätten förde *riksmarsken* eller i hans frånvaro *fältmarskalken* ordet. Marskens bisittare voro *fältmarskalken, generalen af artilleriet, fältvaktmästaren* [10], *generalen för kavalleriet, fältqvartermästaren*

[8] *Hallenberg*, II: 524.

[9] Till en början så stora, att hvartdera bestod af tolf fänikor, tillsammans 6,000 man. Hvarje fänika utgjorde således 500. Karl IX förminskade den till 400, 300, ja äfven till 200 man.

[10] Synes ha svarat mot *generalmajor*. År 1612 förordnades »erlig och manhaftig Hans Otte till *chargentmajor* eller *öfverstevaktmästare* på Elfsborgs fästning; han skall hafva derstädes alla saker i god akt, särdeles med vakt och vård mot fienden». *Registr.* — Äfven inom regementena förekommer ej *majoren*, utan i stället *öfverstevaktmästaren*.

och *mönsterherrarne*, slutligen alla *öfverstarne*, (eller i deras frånvaro öfverstelöjtnanterna), nämligen först öfversten för konungens hofregemente, dernäst öfverstarne för Uplands, Vestergötlands, Smålands, Östergötlands, Norrlands, Finlands och Karelens regementen [1], slutligen öfverstarne för de värfvade regementena, efter ålder i tjensten. Öfver- och underrätt hade dessutom sekreterare eller rättegångsskrifvare, samt rättegångsväbel eller vaktmästare. I öfverrätten var *general-profossen* anklagare; han hade makt att antasta och i fängelse sätta dem han fann brottsliga, men icke att låta *justificera*, det är afrätta, utan derom erhållen särskild befallning. Den som satte sig emot honom, hans löjtnant eller drabanter, miste lifvet. I underrätten var *regements-profossen* anklagare; han egde samma rätt vid sitt regemente och *fane-profosserna* vid sina fanor, som general-profossen i lägret. — Till öfverrätten hörde alla högmålsbrott och större förbrytelser, och alla civila mål, som vädjades från underrätten. I brottmål tillstaddes intet vad; dock skulle domen underställas marsken, eller konungen om han var närvarande. I brottmål, som gå å lif, lem eller ära, skall rättegången hållas inom en ring af krigsfolket, under bar himmel; är det civil sak, hålles rättegången i paulunet (tältet). — Straffen äro: lifsstraff, till hufvud och hand, med mer och mindre vanära, det skamligaste att hängas; hvilket hvar tionde man måste undergå efter lottning, om en fana ryttare eller ett regemente knektar tagit till flykten under drabbning, förr än de icke mer kunde bruka sidovärjorna (de öfriga skulle tjena utan fana, ligga utom qvarteret och göra lägret rent, tills de »med manhet sin villa botat hade»); för öfrigt straffas med trähäst, fängelse i jern, vatten och bröd, gatulopp, penningböter, afsättning och degradering för befälet, skymflig förvisning ur lägret för de gemena. — Prygel tillåtes ej [2]. Horor lidas

Den förste generalmajor i svenska armeen var gref Frans Bernhard von Thurn (son af Böhmarnes anförare), hvilken, då han år 1623 gick i svensk tjenst, konungen utnämde till *major öfver sitt fält*. *Hallenberg*, V: 111. Dock kallas Thurn äfven *general-fältvaktmästare*.

[1] Det var således regementenas ordning och antal år 1621. Ett regementes styrka var olika. Man finner sådana af tjugufyra kompanier (hvarje kompani till 150 man), men äfven af sexton och af åtta kompanier.

[2] Fälttygmästaren gref von der Decken i sin *historia om hertig Georg von Braunschweig und Lüneburg*, Hannover 1834, säger om dessa krigsartiklar, II: 113: »de utmärkas i jämförelse med andra af samma tid genom en anda af humanitet, som bildar en stor kontrast med

ej i lägret[3]. Men vill någon hafva sin hustru med sig, stånde det honom fritt. — Gudstjenst skola krigspresterna hålla hvarje söndag, och en predikan i veckan, om tillfälle så gifves; bön skall ske morgon och afton. Tillsammans utgöra regements- och ryttarepresterna ett *fältkonsistorium*, i hvilket konungens hofpredikant eller generalens predikant presiderar. — Dessa krigsartiklar skulle en gång i månaden för hvarje regemente uppläsas. För första gången upplästes de nu af rikskansleren för hela lägret, bestående af nio regementen fotfolk och tio kompanier ryttare, tillsammans tjugu tusen man, uppstälda i full slagtordning på Årsta äng.

Hela det kungliga huset var här samladt. Det hade blifvit förminskadt genom hertig Johans och hans gemåls död, i unga år, 1618, efter ett olyckligt, såsom det säges, af svartsjuka förbittradt äktenskap[4]. Efter den mjeltsjuke men tappre Johan återföll Östergötland till kronan. Nu såg hären sin konung omgifven af gemål, moder, svärmor och bror, af hvilka de förstnämda kommo att bjuda honom farväl, innan han reste till kriget, den siste att dervid vara honom följaktig. Sin brud hade han sjelf utsökt. Samma år Ebba Brahe bortgiftes (1618) gjorde Gustaf Adolf en hemlig sjöresa från Kalmar till Tyskland i början af Augusti månad, och var redan den 20 Augusti till Kalmar återkommen. Det tros, att han under denna tid okänd varit i Berlin och sett prinsessan Maria Eleonora[5], om hvilken hans agent Birkholdt redan tvänne år förut till honom skrifvit. År 1619 skickade han sin kammarjunkare Gustaf Horn till kurfursten af Brandenburg Johan Sigismund och dess gemål Anna, med tillkännagifvande att konungen ämnade besöka Tyskland och personligen försäkra sig om flere tyska furstars vänskap; Horn skulle gifva akt, om man åstundade konungens besök i Berlin, och yttra sin önskan om en giftermålsförbindelse emellan sin konung och brandenburgska huset, i fall vid hofvet något samtal derom förefölle. Sjelf tyckes konungen redan vara säker om sin brud; ty han gör anstalter till hennes emottagande i Stockholm och bereder sig att sjelf af-

Karl V:s straffkodex. Det var i svenska armeen förbjudet att straffa de gemena soldaterna med prygel; blott vid grofva insubordinationsfel bekommo de fuktel med värjan».

[3] Till ett regemente tyska lansknektar hörde eljest så nödvändigt en skara lösaktiga qvinnor, att dessa stodo under en egen officer, som hade titel af *Huren-Weibel*.

[4] Enligt en anteckning i *Nordinska handskrifterna*.

[5] *Hallenberg*, IV: 887.

꞉mta henne. Resan blef uppskjuten genom den gamle kurırstens död och hans son Georg Vilhelms anträde till rege.ngen. Men i April månad 1620 reste Gustaf Adolf sjöledes ·ån Stockholm, kom åter okänd till Berlin och friade persongen[6]. Han besökte under titel af en svensk kapten äfven falziska hofvet och återvände hem efter tvänne månaders frånaro. Då yppade han för rådet denna giftermålshandel, hvilken an med sin moders råd begynt. Att fullborda den sändes .xel Oxenstjerna, som hemförde den kungliga bruden. Biıgret firades den 25 November på Stockholms slott. Maria lleonora var då på sitt tjuguförsta år och erkändes allmänt ɔr en fullkomlig skönhet. — Hon blef nu sjuk af sorg öfver onungens bortresa och nedkom med en dödfödd dotter samma ag han afseglade. Detta skedde den 24 Juli 1621. Flottan estod af ett hundrade fyrtiåtta skepp och tio jakter. Den kingrades af storm. Det skepp, på hvilket Gustaf Adolf och .arl Filip befunno sig, måste gå till Pernau, hvarifrån konngen och hertigen reste landvägen till Riga. Dit samlades.

---

[6] »Anno 1620 var Kongl. Maj:t till Sverige min allernådigste konung obekänd uti Berlin, hos brandenburgiska kurfurstinnan enkan, och der aftalte ett äktenskap emellan Kongl. Maj:t och hennes nåde fröken Maria Eleonora». Axel Oxenstjernas annotat. *Palmsköldska handskr.*, T. 36. Ur konungens egen anteckning derom anföre vi följande: »Lördagh komme wij till Bherlin; natten tillförende låge wij i en by, hette Blisendorp, thedan följde min svåger (Pfaltzgrefven Johan Kasimir), först till Potsstamb, och ther finge wij bref af unge C. F. (Churfursten), och som wij thet finge, rede wij till Sällendorp — skildes vidh Pfaltzgrefven — Oss var nembt ett Losement hos Retzlou, när wij kommo thit, sågh han oss för engelske soldater an, och ville intet läna oss hus, efwen så hos en annan. Ändtelig komme wij in uti Arnheimbs losement och ther blefve wij intagne. Arnheimb visste ther intet af, men kom ock therin, förfärade sig. (Genom Arnheim gaf konungen kurfurstinnan tillkänna att han var kommen och begärde tala med henne). — Gick fördenskull kl. 9 (om söndagen) på slottet: kom rätt till predikans begynnelse. Widh jag kom uthi förmaket, ther folket och junkrarne sutto, undrade sig hvar man hvadh jag för en war och hvadh jag ville. Interim gick predikan an, texten var om Rijka Mannen, företalet huru wij här uthi verlden leeka een Comedie, och huru åtskilligt Gudh, som all ting regerar, uthdeelar personerne, som wij menniskor her uthi verlden agera skole. (Derpå omtalar konungen predikans indelning). Sedan predikan var ändat skaffades the af vägen, som man ville intet hafva till tillsijare: och jag kallades in. Mitt tahl till C. F. (Curfurstinnan). Hennes svar. Sedan fördes jag uthi Hertigen af Kurlands kammar. Discurrerades om hvadh passerat ·ar på reesan. Medan vardt måltijden färdig, och jagh bedin att ·lifva till Måltijds». — — Ex mss:to R. Gust. Ad. *Palmsk. handskr.*, ' 36 (tryckt i *Stockholms Magazin* III del. s. 177).

de skingrade skeppen, och den 5 Augusti gick riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhjelm utan hinder in i Düna-strömmen, under det invånarne i Riga tände eld på sina förstäder. Gustaf Adolf förskansade svenska lägret, på en sandhöjd öster om Riga, i fyra afdelningar. I första lägret fördes öfverbefälet af konungen och hertigen och af deras underbefälhafvare gref Filip af Mansfeld och Gustaf Horn. Andra lägret, till höger, anfördes af Jakob De la Gardie, som landvägen från Finland tillfört konungen förstärkning. Till venster, vid godset Hintz, var tredje lägret, under Herman Wrangel, hvilken hade blifvit utnämd till fältmarskalk (som denna tiden betydde fältherrens löjtnant). Fjerde lägret, under skotske öfversten Seatons befäl, låg närmare staden vid en väderqvarn. Vid andra stranden af Düna och på dess holmar, gent emot Dünamünde fästning, anlade Herman Fleming förskansningar. Riksamiralen Gyllenhjelm och vice amiralen Klas Fleming hindrade med flottan all tillförsel till staden.

Sedan underhandlingar förgäfves blifvit försökta, begynte konungen den 13 Augusti Rigas belägring. Förskansningarna på holmarne i Dünaströmmen fullbordades under fiendens eld. Från alla sina förskansningar besköto nu Svenskarne staden. Man räknade att öfver tusen kulor om dagen, stundom hundrade i timmen (deribland äfven glödgade), inkastades, vägande från tjugufem till sextiofyra skålpund. Härigenom blefvo stadens trenne hörnfästen, den så kallade Sandporten och äfven de tjugu fot breda bröstvärnen så skadade, att de ej kunde tjena de belägrade till fullkomligt skydd. Den 29 Augusti begynte konungen att fylla stadsgrafven med risknippor. Samma dag skrifver han till sin svåger kurfursten af Brandenburg, att staden gör ett tappert försvar, att han nu vore kommen till grafven och hoppades det bästa: »detta är *status belli;* — *reipublicæ status* vore allt för vidlyftig att beskrifva under kartouernas dunder» [7]. Riga försvarades af sitt borgerskap, som sig till hjelp endast hade tre hundrade soldater. Sigismund hade lofvat undsättning från Danzig. Denna undsättning uteblef. Lithauiske fältherren Radziwill lät äfven försäkra staden om hjelp och visade sig vid denna tidpunkt af belägringen, eller i de sista dagarne af Augusti, på andra sidan Düna med polskt rytteri, men drog sig tillbaka efter ett fåfängt försök

[7] Det ofvan citerade brefvet af d. 29 Aug. Konungen tillägger: »Ich muss meines hauses elend beklagen, darinnen Gott mich gestraffet hat, indeme meine gemahlin ein dot geboren kind zur welt gedragen».

att öfvergå floden. — Gustaf Adolf uppfordrade nu den 2 September den åt sig sjelf lemnade staden. Då under rådets öfverläggningar med de polska embetsmännen den svenske trumpetarens återkomst länge fördröjdes, ansåg konungen detta såsom en uppenbarligen förkunnad fortsättning af fiendtligheterna. Han lät åter beskjuta fästningsverken och äfven göra försök till vallarnes bestigande, hvarvid de stormande dels stupade, dels sprängdes i luften af fiendens minor. I tvänne derpå följande dagar och nätter fullföljdes anfallen, både från svenska lägret och från skeppen på floden. Hörnverken och sidofästningen vid Jakobsporten, Sandporten och Nya porten voro nedskjutna. Under natten blef öfver den till en del fylda grafven en bro slagen, hvarpå manskap öfverfördes. Men bron blef sönderskjuten, slutligen uppbränd, och många omkommo. Efter tre dagar återsändes först svenska trumpetaren ur staden, med förebråelser att anfall skett under det rådet öfverlade; sin besvurna trohet mot polska konungen och republiken kunde staden ej bryta, lemnandes till Guds behag hvad deraf följa kunde. — Mineringen fortsattes nu med så stor ifver å båda sidor, att Svenskarnes och stadens manskap äfven möttes och krigade i minorna, under det anfall och utfall vexlade vid de tillgängliga delar af murarne. Den 11 September hade Svenskarne på tre ställen undergräft fästningsverket, som redan hade stora öppningar. Vattnet ur grafven hade begynt afledas, tvänne broar hade öfver den blifvit slagna, och konungen beslöt en allmän storm till följande dagen, hvarom hans egenhändiga utförliga order ännu finnas. Den skulle ske om qvällen den 12, sedan staden hela dagen blifvit beskjuten med glödande kulor; men innan den företogs, blef Riga ännu en gång uppfordradt. Rådet begärde trenne dagars vapenhvila, i väntan att den lofvade polska undsättningen innan dess skulle hinna fram. Konungen beviljade stillestånd endast till följande morgonen, då rådet samtyckte att underhandla om stadens uppgifvande. Den skulle lyda under Sverige med samma vilkor som förr under Polen. Den 16 September intågade Gustaf Adolf med hela sin här i Riga. Den mildhet, hvarmed staden behandlades, berömma vänner och fiender. Belägringen hade varat i sex veckor, hvarunder konungen, som, till att uppmuntra soldaterna, stundom sjelf tillika med sin bror sågs i löpgrafvarne med spaden i hand, flere gånger var i lifsfara. När han på sandhöjden utsåg lägerplats, slog en styckekula ned på det ställe, som han ögonblicket förut hade lemnat;

under belägringen blefvo en gång flere personer skjutna vid hans sida, deribland en Stackelberg, hvars blod stänkte på konungens kläder; en annan gång for en styckekula i hans eget tält förbi hans hufvud[8]. — Efter eröfringen af Riga tågade Gustaf Adolf in i Kurland, af hvars hertigar den ene gifvit sig under hans beskydd, den andre blifvit Polen trogen. Mitau intogs. Flera lifländska fästningar föllo under det följande af hösten i konungens händer. Dorpt och Kockenhusen återstodo. — Redan i Riga hade hertig Karl Filip blifvit sjuk. Han skrifver den 15 November derifrån till sin syster Katarina, att hans ögon blifvit förmörkade för sjukdoms skull, men att hans bror fördrifver honom tiden med ljufligt samtal och umgänge[9]. Brefvet är för öfrigt fullt af skämt. Hans sjuklighet tilltog. Gustaf Adolf måste vid sin hemresa lemna honom i Narwa. Der dog Karl Filip den 25 Januari 1622 i sitt tjugondeförsta år. Han var en tystlåten, hurtig och tapper yngling, som brann af begär att utmärka sig, och hade nytjat Axel Oxenstjernas bemedling att få deltaga i kriget. Gustaf Adolf sörjde sin bror högt och har sjelf skrifvit hans personalier. — »Han hade mod och hjerta — säger konungen — att kunna genomgå hvad verldens svink och ostadighet hade honom förekastat. — Af älskan till fäderneslandet hafver han uti den sista polniska fejden ej velat blifva hemma, på det han med sitt exempel Sveriges unga ridderskap uppväcka måtte. — Till dig, o fädernesland, hade han en rättskaffens kärlek, och höllt det hederligt att dö för fäderneslandsens skull. — O fädernesland, hvad hafver du mist? — Din konungaslägt är nu kommen igen på en mansperson, som för få år sedan florerade med tre unge och vuxne herrar. — Det göres icke behof att jag i detta sinne din sorg öker, i det jag upprepar hvad olycka och villervalla deraf förorsakas skulle, om dig hände den olycka att du dig konung åter igen leta skulle» — —[10]. Karl Filip är den siste svenske konungason med eget hertigdöme. Det blef sedan grundsats att aldrig gifva sådana län; och Kristina kallar denna grundsats »en konungahusets hemlighet» (*arcanum domus regiæ*).

---

[8] *Hallenberg*, IV: 946—965.

[9] *Palmsk. handskrifterna*, T. 36.

[10] l. c. *Ex mss:to reg. Gust. Adolphi.* — Tvänne år före sin död hade Karl Filip ingått ett hemligt giftermål med Elisabet Ribbing, dotter till riksskattmästaren Seved Ribbing. Hon födde kort efter hans död en dotter, Elisabet Gyllenhjelm, som blef gift först med Axel Tureson Natt och Dag, sedan med Balthasar Marskalk.

Gustaf Adolf, som i medlet af Januari månad 1622 hade hemrest genom Finland, var åter i Lifland med början af Juni. Han bröt in i Kurland för att undsätta Mitau, eller, då detta vid samma tid blifvit intaget af fienden, belägra det. En fältfeber ibland hans folk, hvaraf han sjelf tvänne gånger angreps (ehuru han sökte hålla detta hemligt för soldaterna), hindrade hans framgång. Vid ett personligt möte med furst Radziwill erbjöd konungen åter fred och slutade det på latin förda samtalet med dessa ord: »vinnlägg dig om att, såsom våra händer nu förenas, vi ock till sinnelag må blifva ense, på det jag en gång må kunna föra de troppar I här sen, för eder välfärd, emot Turken»[1]. Han slöt åter ett års stillestånd med Polen, sörjde för Rigas försvar, ordnade Liflands styrelse och vände i Augusti hem tillbaka. Det polska stilleståndet förlängdes från ett till tvänne, och slutligen till trenne år; men ansågs, då det ej af Sigismund bekräftades, så opålitligt, att när denne konung om sommaren 1623 gjorde ett tåg till Danzig, man fruktade ett anfall på Sverige, hvarför Gustaf Adolf med sin flotta, sjelf inneslutande Danzigs hamn, aftvang staden den försäkran, att derifrån ingen fiendtlighet under stilleståndet mot Sverige skulle föröfvas. Året 1624 är ett af de få, som konungen fått använda till inrikes omsorger; det följande utbröt åter kriget.

Gustaf Adolfs tredje fälttåg mot Polen fullbordade Liflands eröfring och försäkrade genom Kurlands besittningen af Riga. Första planen var att riksamiralen skulle försöka sin lycka mot Windau och andra orter vid kurländska kusten, för att derigenom förvirra Polackarnes och Lithauernas anslag samt dela deras uppmärksamhet. Genom tillslutandet af de tvänne hamnarne Windau och Liebau kunde dessutom all den lifländska samt en del af den polska och ryska handeln komma Riga och Sverige till godo. — Besittningen af Östersjö-hamnarne är hädanefter ett stående syftemål för Gustaf Adolfs politik; den utvidgar sig inom kort från de lifländska till de kurländska, de preussiska, de tyska. — Gustaf Horn affärdades till Finland för att med två regementen finska knektar och tolf kompanier

[1] »Da operam, ut sicut nunc manibus jungimur, ita et animis conjungamur, ut aliquando istum peditatum et copias meas, quas cernitis, pro vestra salute contra Turcam afferre queam». Colloquium inter sereniss. Sueciæ regem et ducem Radziviliuin mense Septembri 1622. *Palmsk. handskr.*, T. 36. Då man ser Gustaf Adolf efter Sigismunds död söka Polens krona, påminner man sig dessa ord.

landryttare begifva sig till Narwa, förstärka sig ur garnisonerna i Ingermanland och Estland, samt sedan gemensamt med Jakob De la Gardie anfalla staden och fästningen Dorpt i Lifland. Då fienden sålunda nödgades dela sin styrka åt Kurland och Dorpt, ämnade Gustaf Adolf med det främmande fotfolket samt det svenska och värfvade rytteriet anfalla Kockenhusen och andra orter utmed Düna-strömmen, och så vidt möjligt göra sig till herre af floden. Den 17 Juni 1625 afgick konungen med sex regementen till fot och åtta kompanier till häst på en flotta af sjutiosex fartyg från Sandhamn och landsteg den 2 Juli vid Riga. Riksamiralen, i stället för att utgå med flottan, förordnades der till befälhafvare, medan generalguvernören De la Gardie var sysselsatt med Dorpts belägring. Krigsförråd sändes uppefter Düna på smärre fartyg; konungen följde floden och ryckte fram mot det redan af Baner inneslutna Kockenhusen, som gaf sig den 15 Juli; hvarpå den 18 följde intagandet af Seelburg på kurländska sidan, sedan konungen här gått öfver Düna. Anfallet på Kurland hade han nu förbehållit sig sjelf. Under tåget mot Mitau lågo de befästa städerna Birze i Lithauen och Bauske i Kurland uti hans väg. Efter Birzes intagande, som skedde efter några dagars belägring den 26 Augusti, kunde Polackarne ej utan svårighet komma in i Lifland, hvaremot Lithauen stod för Svenskarne öppet. Bauske togs med storm den 17 September; hvarefter Mitau gaf sig genom dagtingan. I slutet af månaden återvände konungen till Riga och inrättade der en flotta af smärre fartyg, som ständigt borde underhållas till stadens försvar. — Emellertid hade Dorpt af De la Gardie och Horn den 16 Augusti blifvit eröfradt. Polackarne erbjödo åter underhandling. Gustaf Adolf sände rikskansleren, som under detta tåg var honom följaktig, att möta de polska fullmäktige, men afslog all vapenhvila. Fram på hösten samlade sig Polackarne i tvänne läger, ett under Sapieha och Gosiewski, ett annat under Radziwill, samt nalkades Düna. Konungen slog läger först vid Kockenhusen, i uppsåt att åter gå öfver floden [2], sedan vid Berson, då platsens osundhet, brist och sjukdom nödgat honom öfvergifva sitt förra lägerställe. »På denna väg — säger han i ett bref — har jag mer ömka sett än någonsin så länge jag i kriget varit; här måste jag smula för folket, som man plägar göra

---

[2] Vid en rekognoscering i detta afseende blef hästen under konungen till döds skjuten af en falkonetkula från andra sidan strömmen.

ör hönsen; så oflitigt hafver Måns Mårtensson (krigskommissarien) sakerna bestält». — Att bevara krigsfolket för sjukdom anskaffades bränvin och hvitlök. Emot kölden försågs det med pelsar och dubbla strumpor (ett par af ull och ett par af kläde, som räckte långt uppå byxorna) samt med vattentäta ryska halfstöflar. Sjukdomen sträckte sig äfven till konungens närmaste omgifning. »Jag är *sekreterare* och *kamererare* — skrifver han i ett annat bref till rikskansleren — vore jag *kalefaktor,* så vore jag *omnia tria*». Rikskansleren borde i sin stad äfven med ömhet låta sig vårda om de sjuka, dock noga tillse att icke några funnos »som lögo på vår Herre».

Underhandlingarna blefvo fruktlösa, och Gustaf Adolf beslöt att midt i vintern, såsom han yttrar sig, »göra fötter under fienden», som låg vid byn Wallhof i Kurland under Sapiehas befäl, innan denne kunde förena sig med Radziwill, hvilken befann sig längre tillbaka i trakten af Bauske. Den 5 Januari 1626 gick konungen med rytteriet och tusen musketerare öfver Düna. Under marschen natten emellan den 6 och 7 träffades en fiendtlig trupp, som blef tillbakaslagen. Om morgonen den 7 angrep konungen fienden, som fans uppstäld på slätten framför sina förskansningar och hade antändt byn. Ett häftigt ryttareanfall afgjorde segern. Mellan fem och sex hundrade af fienden blefvo på platsen; ett hundrade femtio gemena och flere officerare blefvo fångna, ibland dem anföraren Gosiewski; trossen och fyra kanoner föllo i Svenskarnes händer[3]. Radziwill, som var i antågande, drog sig nu skyndsamt tillbaka. Lifland var befriadt från fienden. — Innan sin afresa vidtog konungen åtskilliga författningar för landets regering, försvar och krigsfolkets underhåll. I sista afseendet må nämnas upprättandet af en så kallad *soldatkoloni* af 600 man i och omkring Dorpt. Knektarne fingo jord sig tilldelad, hvilken bönderna skulle hjelpa dem bruka, och i stället vara fria från arbete till kronan. Konungen mötte i Rewel sin längtande gemål och återreste till Sverige för att följa sin mor till grafven. Enkedrottningen var den 8 December 1625 afliden. Hon hade varit en sträng mor, och en sjelfrådig regentinna så i sitt lifgeding som i Karl Filips hertigdöme. Gustaf Adolf visade hennes minne den största vördnad och bekräftade alla hennes förordnanden.

[3] Enligt Gustaf Adolfs eget bref till De la Gardie, dat. Radziwilski den 8 Jan. (dagen efter slaget). Konungen hoppas att denna defaite skall afskräcka fienden från flere conrser öfver Düna. *Registratur* för 1626.

Han lät äfven fortsätta bygnader, som hon börjat; emedan hon, såsom han sade, hade företagit dem till sin åminnelse.

Efter slaget vid Wallhof afstannade krigsrörelserna, och man ingick en vapenhvila på sex veckor, hvilken efter konungens afresa förlängdes till den 21 Maj. Konungen befalte De la Gardie att derefter ej inlåta sig i någon kortare vapenhvila, utan att likväl afslå underhandlingar: han borde framför allt blifva herre öfver Düna och bevaka de i Kurland intagna fasta orter, »som voro förborgar för Lifland»; för den del af landet hertigen af Kurland ännu innehade, och som föga tjente för Sveriges afsigter, kunde neutralitet under vissa vilkor beviljas. Sjelf hade konungen beslutit att flytta kriget från Düna till Weichsel. Det var att gå Polackarne på lifvet och att komma Tyskland närmare. Dermed begynnes den afdelning af det polska kriget som äfven kallas det *preussiska.*

Planen hade politiska svårigheter. Konungen behöfde en hamn i Ost-Preussen, och dess hertig, under polsk länshöghet, var hans egen svåger, kurfursten af Brandenburg. Gustaf Adolf lät ej derigenom afskräcka sig. Sedan han förstärkt sitt inhemska och utländska krigsfolk, afseglade han den 15 Juni med en flotta af 150 skepp och en här af tretton regementen till fot och nio kompanier till häst, ankrade vid Pillau den 26 och bemäktigade sig nästan utan motstånd denna stad; ty en preussisk besättning af 300 man i den hamnen försvarande skansen utrymde denna, då de ej kunde hindra landstigningen. Fyra svenska örlogsskepp lemnades för Pillau; med sex, som sedermera förstärktes af flera, sändes riksamiralen till Danzigs redd att äfven der bemäktiga sig tulluppbörden. Sjelf riktade Gustaf Adolf anfallet mot de egentligen polska besittningarna och seglade från Pillau till Braunsberg, der han landsatte sitt folk en half mil ifrån staden. Emot fiendens eld tågade Svenskarne upp under vallen, upphöggo stadsportarne och förföljde den polska besättningen, som i flykten antände förstäderna. Braunsberg öfvergick till konungen den 30 Juni, Frauenburg den 1 Juli, det starka Elbing den 6 Juli, det väl befästade Marienburg den 8, dessutom flera mindre städer. Efter intagandet af Dirschau den 12 Juli slog konungen der en brygga öfver Weichseln och sträckte sina eröfringar på vestra sidan från Mewe till Stargard, Putzick, Zarnowitz vid pommerska gränsen. Med skäl säger Gustaf Adolfs hofpredikant om detta tåg, att konungen intog städer »med sådan hastighet, som om

han ridit genom landet»[4]. Invånarne voro till en stor del evangeliskt sinnade, och det religionsförtryck Sigismund låtit dem erfara gjorde dem Gustaf Adolf benägna. Jesuiternas, de andliges, den polska adelns, alla deras gods, som voro polska kronan tillgifne, förklarades förbrutna. Endast de, som frivilligt gåfvo sig under svensk lydnad, fritogos från plundring. Hvar morgon skulle ur lägret utskickas tre hundrade man fotfolk under en öfverste, samt ett hundrade femtio ryttare under en ryttmästare. Dessa skulle gemensamt indrifva byte, och allt bytet samlas vid lägret samt der fördelas af *general-vaktmästaren* och *general-gevaldigern*, först hvad som behöfdes till konungens kök, dernäst till generalerna, sedan till officerarne, och slutligen till det öfriga krigsfolket. Hvar och en, som vid ett sådant tåg eller eljest beträddes med godtycklig plundring, blef hängd; samma straff träffade den som plundrade i en by, der qvarter var, eller der salvagarde var gifven; ej heller fick någon, vid lifsstraff, inqvartera sig sjelf, innan qvartermästaren tilldelat honom qvarter[5]. Königsberg erhöll neutralitet[6], Dan-

---

[4] *Johannes Botvidi*, Likpredikan öfver Gustaf Adolf.

[5] Denna förordning utfärdade Gustaf Adolf d. 30 Juni 1626. Jfr konungens trossordning af d. 23 Juli 1627. *Registr.*

[6] Öfver denna neutralitet, öfver Pillaus besättande och konungens uppförande i anseende till hertigdömet Preussens dubbla förhållande både till Polen och Brandenburg finnas märkliga yttranden i hans samtal med de preussiska deputerade genast efter sin öfverkomst. Det är bekant, sade han, att de voro konungens i Polen ärftliga undersåtar och således hans (Gustaf Adolfs) fiender; han hade dock strax i början förklarat, det han ej kommit att tillfoga sin herr svåger eller detta landet något fiendtligt: »att jag intagit hamnen (Pillau), sade han, det har jag gjort *jure naturali, civili et omni jure*; ty konungen i Polen, min fiende, hade ju kunnat komma till mig i Sverige med sin krigsflotta, och är Danziger hamn mig ej så skadlig; ty den är endast 5 till 5½ aln djup, och kan således ingen krigsflotta der in- och utkomma, men deremot anser jag Pillau, på dess 14 fots djup, beqväm för örlogsskepp, hvarför jag måste den till mina staters säkerhet intaga och befästa. Det är sant, det är endast ett hål, hvarigenom jag måste vidare fram; hvarför det lärer blifva eder svårt att, i anseende till samma hamn, försvara er inför kronan Polen, och hafven I derifrån ej annat än fiendskap att förvänta. Bättre vore att ej häruti inblanda eder herre, min svåger. -- I mästen i detta fall bero af eder sjelfve. Ty I sjelfve hafven hopsmidt dessa förbund med konungen och kronan Polen och deruti invecklat min herr svågers fader. Dessa förbund skola med tiden nödvändigt nedtrycka edra hufvuden. Derför vore billigt att I togen mitt parti, emedan vi äro af samma religion och förvandter. Jag betygar vid Gud, att jag menar eder redligt och godt; ty om jag något elakt menade, så hade jag ej

zig ville deremot ej emottaga den, utan förklarade uppenbar fiendskap mot Sverige. Emellertid befästade konungen sitt läger i Dirschau. De många garnisonerna hade försvagat hans här. Den förstärktes i slutet af Augusti genom rikskansleren, som förde nytt folk från Finland; det ifrån Lifland väntade under Thurn dröjde deremot, till konungens missnöje, men ankom slutligen och gjorde honom nog stark att möta Sigismund, som ändtligen samlat sin här vid Graudentz och derpå belägrade Mewe, »för hvilken kåk — säger Gustaf Adolf — han låg i fjorton dagar utan att något uträtta», och derpå tvangs till återtåg. Axel Oxenstjerna förordnades till »konungens *legat* öfver krigsfolket i Preussen och *generalgubernator* öfver de städer och land Sverige der innehade». Gustaf Adolf gick om bord i slutet af Oktober vid Pillau, som han låtit befästa, och var den 5 November i Stockholm. — Den 7 December, kl. 8 om aftonen, föddes honom här hans dotter *Kristina* [7]. »Då var jag hos konungen i hans kammare ensam — säger den yngre gref Per Brahe i sin Tänkebok — och hade då konungen en stark skälfvesot (tertiana), hvilken han om hösten fick i Preussen. — Konungen fäktade med mig dubbelt i matsalen några dagar och slog så att skälfvan släppte honom».

I Lifland hade sommaren och hösten förgått i underhandlingar, än med Polen, än enskildt med Lithauen, afbrutna af krigsrörelser utan synnerligt eftertryck. Konungen var missnöjd med De la Gardies overksamhet, i synnerhet som underrättelser kommit att Polackarne åter inryckt i Lifland. Jakob De la Gardie var bekant ej mindre för sitt hjeltemod än för

lemnat efter mig på ryggen staden Königsberg». — Om sitt krigsfolk säger konungen: »desse, som jag nu hos mig har, äro väl arme svenske bonddrängar, dålige till utseendet och illa klädde; men de slås bra och hoppas inom kort blifva bättre klädde. Hvar och en af desse går framåt, och kunna de väl gå upp mot rödrockarne och Kossackerna. — Jag hade bort gå rätt fram till Königsberg, men jag har skonat min svåger och dess land. — Jag märker väl, att I villen hålla medelvägen; men medelvägen blir eder halsbrytande. Jag säger eder: *vinco aut vincor, vos maculabimini.* — I mästen hålla med mig eller kronan Polen. Jag är eder religionsförvandt: jag har en fröken från Preussen till gemål; jag vill strida för eder och befästa staden; jag har goda ingeniörer med mig, förstår ock något sjelf deraf och vill sedan mot kronan Polen och sjelfve djefvulen mig försvara». Samtalet finnes i Hallenbergs efterlemnade handskrifter och synes vara taget ur Hoppes manuskript: *Decennale Borussiæ fatum*, som jag ej sett.

[7] Utom den första dödfödda prinsessan år 1621 hade drottningen den 16 Okt. 1623 äfven nedkommit med en dotter, i dopet kallad Kristina, som dog följande året den 21 Sept. 1624.

sin maklighet, och ej egnad att i en underordnad plats utmärka sig. Långa tider förgingo, utan att han skref ett bref[8]. Fältherrens förslag att vinna ett längre stillestånd, mot afträdande af några bland de kurländska fästningarna, fann ej behag inför konungen. »Det förundrar oss — skrifver han till De la Gardie den 11 Januari 1627 — att vi ej hört något af eder sedan den 16 Oktober. Så kärt eder är att undvika vår onåd, så måsten I hålla oss Birzen och Bautske tillhanda, hvilka platser äro af större importans än I till äfventyrs tänka kunnen»[9]. De la Gardie svarade på dessa förebråelser med segern öfver Polackarne vid Wenden[10].

Inrikes omsorger och beredelser till det andra preussiska fälttåget upptogo vintermånaderna. Regeringen under konungens förestående frånvaro uppdrogs såsom vanligt åt de hemmavarande af rådet. De skulle sammankomma i rådkammaren tvänne gånger i veckan, måndag och torsdag från kl. 8 till 11 f. m., och dessemellan så ofta det behöfdes, samt hålla riktigt protokoll och registratur öfver besluten[1]. Befälet öfver allt krigsfolk hemma i landet uppdrog konungen åt sin svåger, pfalzgrefven Johan Kasimir. Med de nya utlagorna, särdeles qvarntullen, skulle man varsammeligen förfara, att ej i Kongl. Maj:ts frånvaro något tumult och uppror skedde, och der sådant förnummes, hellre något eftergifva till lägligare tid. Den egennytta några officerare drifva med »otidigt förlof af knektar» skall hämmas, och de brottslige af fiskalen anklagas inför hofrätten[2]. Värfningar hade blifvit anstälda både i Tyskland och Skotland. Gustaf Horn sändes att förstärka Liflands försvar

[8] Sådant var likväl ej sällsynt hos denna tidens embetsmän. Den 8 Januari 1627 skrifver konungen till Nils Bjelke, generalguvernör i Finland, och på samma dag till ståthållarne på Viborg, Reval och Narwa, att de på hela sommaren, och en rund tid sedan, ej låtit höra af sig, hvilket konungen ej vet om det kommer af brist på bläck och papper eller af oförmodad lätja och lastelig försummelse; då det eljest vore dem väl vetterligt, att gubernatorer åtminstone en gång i månaden borde afgifva berättelse om tillståndet i deras län. *Registr.*

[9] *Registr.* för 1627.

[10] Konungen förmodar, att fältherren efter victorian vid Wenden fått fienden ur Lifland, — bör till sommaren gifva sig in i Kurland eller Lithauen, eller ock i Lifland hålla sig vid Keggum, der han kan kommendera Düna-floden. Till fältherren d. 12 Februari 1627. *Registr.*

[1] Instruktion för rikets råd under Kongl. Maj:ts frånvaro, Stockholm den 15 Juni 1626. *Registraturen.* En lika lydande för 1625 hos *Hallenberg.*

[2] Den 9 Juli 1627 skrifver konungen till Nils Stjernsköld, då kommendant i Pillau: »och skolen I derhos hafva akt, att icke en part af

med det finska krigsfolket. Ibland detta omtalas äfven *båge-knektar*[3]; så att bågen ej ännu var helt och hållet aflagd i svenska armeen; ehuru redan under danska kriget anmärkes, att svenska knekten nästan allmänt var beväpnad med musköten, och att äfven ryttaren antagit den och aflagt lansen.

Om sin öfverfart till Preussen år 1627 skrifver konungen till sin svåger pfalzgrefven[4]: »vi gingo den 4 Maj med temlig vind till segels och äre den 8 med hela flottan lyckligen ankomne till Pillau. Sakerna här i landet hafve vi funnit i en god stat, sätta nu folket i land och ämna gå fienden under ögonen, som inalles är 9000 man stark och förhåller sig mest på sina vanliga platser i Pomerellen; dock har han ryckt fram på Danziger-Werder. Pfalzgrefven måste påskynda ryttarnes och rekryternas öfversändande från Sverige. Kurfursten har låtit föra folk en mil eller två nära Pillau och fordrar det af oss igen, hvilket vi nekat; få se hvad han företager». Till rådet skrifver konungen kort derefter[5]: »kurfurstens fordran att återfå Pillau har genom underhandling blifvit undanröjd; han gör ej mer mot oss, än han för syns skull är tvungen, på det Polen ej må beröfva honom länet». Och i ett följande bref: »vi hafve lagt oss i traktat med vår svåger kurfursten, och är på sistone så vidt kommet, att emellan honom samt hertigdömet och oss en vapenhvila är upprättad till Mikaelis. Sedan hafve vi låtit förstärka skansen vid Pillau och der inlagt tre regementen. Med de öfriga hafve vi begifvit oss till *Höfft*[6], der fienden lagt sig gent öfver vid Danziger-Werder, att med sina stycken förtaga oss tillförseln. Der resolverade vi den 25 Maj, efter han var svag, att honom angripa. Dispositionen var, att vi genom grefven af Thurn och herr Johan Baner första anfallet göra ville och sedan dem sekundera med pikenerarne. Folket fördelades på sine båtar; och hade allt gått väl, om hvar gjort sin devoir och våre ordres blifvit efterföljde. Men blott en båt, under Axel Duvall, kom på andra stranden.

dem, som sägas dö bort, af officerarne stickas in på skeppen och sändas af åt Sverige och sedan införas i rullorna för döde och begrafne».

3 Till Nils Bjelke om krigsfolket i Finland d. 27 April 1627. *Registr.*

4 Pillau d. 10 Maj 1627. *Registr.*

5 Den 16 Maj. *Ibid.*

6 *Haupt* eller *Höft*, en förra året af Svenskarne intagen skans vid Danzig, hade kort efter konungens öfverkomst till Pillau Polackarne sökt återtaga, hvarvid staden Danzig understödde dem med 1,400 man till fot och två kompanier till häst. Anfallet blef afslaget af fältmarskalken Herman Wrangel, och fienden förlorade tre kanoner.

De öfrige blefvo sittande på sanden. En part rodde dit vi dem ej beordrat, så att allt vardt turberadt. Då satte vi oss i en liten båt att redressera sakerna. Och efter i sädane occasioner något varmt tillgår, blefve vi ock med ett skott sargade i buken. Dock böre vi tacka Gud, att det oss till lif eller helsa intet skadade, utan förhoppas efter få dagar kunna dirigera verket efter vår sedvana. — Nu måste vi låta afföra folket, som ej lidit synnerlig förlust. Grefven af Thurn blef sargad och kapten Axel Duvall fången. — Efter oss intet tviflar, att detta skall spridas kring och exaggereras, derför hafve vi velat eder hela sakens förlopp förständiga, på det I icke sjelfve blifven perplexe, och, der något annat utsprides om vår person, I då veten huru allt är tillgångit». — Brefvet är skrifvet samma dag[7] och innehåller tillika underrättelse om nederländska sändebuds ankomst till Elbing, »utan tvifvel om fred emellan oss och Polen — skrifver konungen — kommerciernas frihet med Danzig och öppning af Weichseln». — Sedan konungens sår blifvit läkt, samlade han sitt folk vid Dirschau, i mening att angripa Koniecpolski, som hade sitt läger en half mil derifrån. Men då kom tidning att general Potocki belägrade Braunsberg, som genom hemligt förstånd med borgerskapet ocksä nära fallit i hans händer, om ej konungen skyndsamt kommit till undsättning. Han förföljde fienden fem mil intill Wormditt. Emellertid gick Mewe öfver till Koniecpolski: en förlust, som konungen ersatte genom ett nu bättre lyckadt anfall mot fiendens skansar gent emot Höfft, som den 4 Juli blefvo eröfrade. »Vi hafve aviserat eder — skrifver konungen till rådet — om den victorie, hvarigenom skantsarne, som Danzigarne hade upprättat, blifvit utan synnerlig blodsutgjutelse intagna. — Efter kunskap om kurfurstens affall, och att han ville skaffa fienden en ansenlig förstärkning, hafve vi lemnat kansleren vid Höfft och dragit den 12 Juli in i furstendömet att hindra denna succurs. Vid Morungen mötte vi den, 1800 man till fot och fyra kompanier ryttare med fem metallstycken. De blefvo af grefve Thurn och oss omringade, gåfvo sig genom ackord och gingo gerna i vår tjenst. För kurfurstens skull hafve vi sändt hem en del. — Vi hafve härtill med stor vedermöda — tillägger konungen — uppehållit folket med hvad vi här i landet kunnat upp-

[7] Berwalde d. 26 Maj 1627. *Registr.* »Ingen blef skjuten i båten mer än konungen, men nio skott gingo igenom båten midt emellan konungen och mig». Gref P. Brahes *Tänkebok*. Konungen styrde sjelf båten.

bringa. Det förundrar oss högeligen, att vi intet fått från Sverige mer än några tusen daler, som litet eller intet förslå»[8]. — Konungens egna bref underrätta oss fortfarande om krigshändelserna och nya personliga faror. »Mot fienden — skrifver han till sin svåger pfalzgrefven — hafve vi spelt mästare hittills: först i en liten skärmytsel den sista Juli emellan Dirschau och fiendens läger, då vi slagit två kompanier husarer [9] och fyra kompanier Kossacker med en ringa trupp af våra ryttare; sedan den 7 Augusti, då vi utförde allt vårt kavalleri ur lägret och fienden äfven sitt emot oss, har hälften af vårt rytteri (ty det öfriga, till nitton kompanier, har ej kommit att drabba) slagit fienden på flykten, att han hufvudstupa in i sitt läger måst förlöpa, dit fältherren sjelf (Koniecpolski) utan hatt och till fot sig måst frälsa. Månge förnäme officerare hafva för honom blifvit sargade eller slagne, tre fanor eröfrade, och, så framt ej aftonen kommit, hade vi väl kunnat drifva fienden ur lägret. Följande dagen hafve vi till häst och fot oss presenterat för fiendens läger och låtit våra stycken spela derin, så att han syntes allt dirigera till flykt; men Gud har ej så behagat, då han strax i början vid ett pass, dädan vi fiendens musketerare drifva ville, har låtit oss sjelfve drabbas i högra axeln, utmed halsen, af ett muskettskott, hvarmed vår dessein blifvit bruten och victorien förhindrad. — Vi tacke dock Gud, som så hafver denna skada disponerat, att vi förhoppas snart komma till rätta igen. — Det synes som kejsarens victorier i Tyskland allt för mycket animera våra fiender»[10]. — Det sista bekräftas af Axel

[8] Till rådet d. 27 Juli 1627. *Registr.*

[9] Eller *sperryttare* — så kallas vanligen *husarer* i denna tidens språk.

[10] Till pfalzgrefven, Dirschau den 14 Aug. 1627. *Registr.* Adler Salvius skrifver två dagar derefter till rådet: »lodet, hvarmed Hans Kongl. Maj:t, Gud bättre, blef sargadt, hafver gått in strax ofvan på bröstbenet, två tum bredt ifrån strupan på högre axelen; och sitter nu bak uppå ryggen inemot *spinam dorsi*, nästan på det öfre hörnet af det högre skulderbladet. Ty der synes en liten hygel, lika som der låge en fjerdedel af en båll (kula) under huden. Så efter detta muskettelodet ligger der och premerar den *nervum*, genom hvilken *vis animalis* gifver högre armen all sin *motum* och *sensum*, derför äre Hans Maj:ts tu minste fingrar på högre handen något stupide. — Hans Maj:t kan fuller skrifva någorlunda fin stil; men efter Hans Maj:ts namn, Gustavus Adolphus, måste skrifvas med en bug (böjning) af hela armen, så kan Hans Maj:t det intet göra för lodets skull *sine magno dolore*. Eljest är Hans Maj:t, Gud ske lof, frisk och sund. — Vi hoppas att lodet, anten *per putrefactionem* eller annorledes, skall kunna komma till att tagas ut. — Herre Gud vare lof, som Hans Maj:t intet till lifvet hafver skada låtit! — Gud gifve Hans Maj:t det sinnet, att Hans

Oxenstjerna. »Fienden har redan fått förstärkning — skrifver han — från kejsaren, som skickat hertigen af Holstein med dess regemente konungen i Polen till hjelp. Blir således föga något af med traktaten; ehuru de nederländske gesandter göra dermed sin flit. Med kurfursten af Brandenburg står det och sjuder. Dock hoppas jag det bästa. — Konungen är nu så vida återstäld, att han kan sitta till häst. — De polske kommissarier föreslå ej annat, än att Sveriges rike skulle deras konung och hans posteritet restitueras, Lifland och Preussen återlemnas, och all omkostnad på kriget betalas. På sådant vele vi ej höra. Konung Sigismund och prins Uladislaus äro nu komne till polska lägret»[1]. — Under konungens vistande i Dirschau, som fördröjdes till den 26 September, öfverlemnade en engelsk legat honom strumpebands-orden. Den 10 Oktober intog han Wormditt, efter en kort belägring[2]. Guttstadt föll äfven i Svenskarnes händer. Konungen reste derefter till Sverige och lemnade befälet i Preussen åt rikskansleren, som åter måste åtaga sig denna, i finansielt ännu mer än militäriskt hänseende besvärliga befattning[3]. Stjernsköld, utnämd efter riksamiralen Gyllenhjelm till befälhafvare på flottan, blef, då han skulle hemföra denna, den 18 November häftigt anfallen af tio danzigska och polska skepp. En af hans kaptener sprängde sitt skepp i luften hellre än att gifva sig. Stjernsköld hade ämnat

Maj:t blifver ifrån sådane små occasioner; efter såsom detta skedde vid en occasion, när Hans Maj:t satt på hästen och genom ett perspectiv rekognoscerade det ena af fiendens pass».

[1] Rikskansleren till Gabriel Oxenstjerna och rådet. Dirschau d. 15 och 28 Aug. 1627. *Registr.* I det förra af dessa bref beskrifver kansleren belägenheten sålunda: »emellan båda lägren var vid pass en half mils slätt land, utan skog och dike, dock något högländt, på ena sidan höga jordberg, på andra danzigska *Neringen*, och lopp en *rännil* eller *pass* under polska lägret, så ingen kunde komma derhän eller ut, med mindre han måtte flera igenom passen».

[2] Vid detta tillfälle gjordes första profvet med *läderkanoner*, dem en tysk friherre Wurmbrandt i Gustaf Adolfs tjenst säges hafva påfunnit. De utgjordes af ett tunt kopparrör, starkt ombundet med tåg och öfverdraget med läder, kunde beqvämligen föras emellan tvänne ryttare och göra flera skott, innan de behöfde läskas.

[3] Konungen skref till kansleren följande våren: »vi hafve gjort förslag (och sände eder härmed) på så många penningar som vi på det högsta kunna eder hvar månad skaffa, och må I utgifterna så vidt möjligt derefter disponera. Hvar det icke vill räcka till, kan man betala på den ena orten och åter igen göra gäld på den andra». Till rikskansleren d. 31 Mars 1628. *Registr.* Genom bref af d. 12 Juli 1628 kallar konungen Louis De Geer till sig i Preussen, för att i vexelsaker vara behjelplig.

göra detsamma, då han blef skjuten. Hans skepp och lik föllo i fiendens händer. — På lifländska sidan hade, med eller utan öfverenskommelse, mest varit stillestånd. Ett sådant inträdde äfven under vintern i Preussen.

Mellantiden utmärktes, såsom vanligt, af en ej mindre rastlös verksamhet än fälttågen. Denna är hos Gustaf Adolf alltid och i alla riktningar lika beundransvärd [4] och skulle personligen ännu mer framträda, om vi ej, för ämnets skull, särskildt behandlat den inre styrelsen. Vi tillägga blott här en anmärkning, som vid genomgåendet af denna tids handlingar faller i ögonen. Konungen är till den grad medelpunkt och lifskraft i denna regering, att jämförelsevis overksamhet inträffar hvar han ej sjelf befinner sig; i synnerhet så snart han ej kan lemna den outtröttlige kansleren att företräda sin plats. Man skulle ej tro, att under en tid af så stora ansträngningar den hemmavarande regeringens göromål synas föga talrika, så att, såsom rådsprotokollen förmäla, rådet stundom ej förehaft annat än att läsa holländska avisorna [5]. Går det för långt, väcker ett ljungande bref från konungen de slumrande ur dvalan.

I de fortsatta underhandlingarna med Polen hade kurfursten af Brandenburg erbjudit sin bemedling. »Det kunne vi ej väl lida — yttrar sig konungen till kansleren — ehuru han gerna må hafva den äran *in ceremonialibus*. Han har i förslag att få *hela Preussen* af Polen, emot det att han med Danziger stad refunderar oss *sumtus belli;* hvartill de högtrafvande Poler sig näppeligen skola förstå» [6]. Dessa förhållanden inveckladе sig allt mer. Fred ville ej Sigismund ingå, utan med vilkor af sin rätt till Sveriges krona; för ett långvarigare stillestånd fordrade hans underhandlare afträdande af allt hvad Sverige eröfrat. »För Preussen och Lifland skulle väl de Poler vilja släppa sina förmenta pretentioner till en tid, för att sedan

[4] Den sträckte sig äfven till hans ryska undersåtars religionsangelägenheter. I bref till ståthållaren Henrik Månsson på Kexholm befaller konungen d. 5 Mars 1627, att invånarne skulle välja två män ibland sig, hvilka konungen ville skicka till Konstantinopel, att den ene må bli vigd till biskop af patriarken och sedan kunna viga andra prester. Den 7 April 1628 får en rysk diak nåd, med vilkor att af trycket utgifva en rysk katekes. *Registr.*

[5] Nämligen sådana de denna tid funnos, bestående dels i handskrifna underrättelser, dels i lösa tryckta papper, hvilka då och då utkommo. *Hallenberg*, V: 365.

[6] Till kansleren d. 8 Febr. 1628. *Registr.*

åter upptaga dem», säger konungen. — »Hvad titlarne angår, må konungen af Polen kalla sig hvad han vill, men icke konung af Sverige. Kunde finnas någon *modus* att ingen af oss nämdes, vore bäst». — Gustaf Adolf förbjuder att sluta stillestånd, utan med vilkor att under tiden eröfringarna bibehållas, i synnerhet de preussiska hamnarne; »all den stund papisterna redan hafva så många hamnar vid Östersjön, att det ej är rådligt efterlåta dem flera. — Hållen underhandlingarna öppna, tills man får se, hvart saken vänder sig med de *kejserske*[7]. — Gifven före, att I ingen besked ännu från oss bekommit. — Vi måste nu vända oss till *Riga*, der sakerna något sällsamt förevetta, men förmode innan pingst hafva gjort ifrån oss vårt *exercitium* i Lifland, för att sedermera antingen med makt komma till Preussen, eller ock hem att *försvara vårt rikes gränser»*[8]. — Ryktet om en spansk flottas ankomst i Östersjön förnyade sig. »Vi kunne ej se annat, än att det syftar på *Öresund;* vi befalle, att alle skepp i riket hållas på alla händer i god beredskap», skrifver han längre fram till rådet[9]. — Orsaken till konungens beslut att sjelf öfvergå till Lifland var åter missnöje med Jakob De la Gardie. »I veten sjelf — yttrar han sig till kansleren — att grefve Jakob är i sina consilier och handlingar något trög, så ock mycket blöt i sitt kommando och har de mesta saker uträttat genom Gustaf Horn. — Vi hafve derför uppdragit krigsväsendet åt Gustaf Horn och befalt grefve Jakob residera i Riga såsom gubernator öfver staden och landet»[10]. Då Horn derpå slog Polackarne, som under Gosiewski gått öfver Düna och inträngt i Lifland, ändrade konungen sitt beslut, öfvergick till Preussen och ankom den 15 Maj 1628 till Pillau. Intagandet af Neuenburg (hvilket likväl åter gick förloradt) och af Strassburg voro de betydligaste förrättningar under detta fälttåg, som var besvärligare än något af de föregående, då fienden på intet sätt lät förmå sig till fältslag. Dess hufvudstyrka var samlad i Graudentz, beläget på en holme i Ossa-strömmen och omgifvet af kärr; hvarför konungen måste uppgifva tanken på en belägring. »Fienden — skrifver Adler Salvius[1] — strider med en ny konst, drifver

[7] Till densamme d. 18 Nov. 1627 och d. 31 Mars 1628. *Registr.*
[8] Det senast citerade brefvet.
[9] Den 20 Juni 1628 *Registr.*
[10] Instruktion för Gustaf Horn i Lifland d. 20 April. - Bref till Axel Oxenstjerna d. 21 Apr. 1628. *Registr.*
[1] Till Johan Skytte d. 8 Okt. 1628. *Registr.*

folk och få undan — men flyr för batålj som för elden». Underrättelserna om återtåget gifva en bedröflig skildring. »Officerare som tjent i tretio år — säger densamme [2] — veta aldrig sådant tillstånd varit i vår armé. Afgången är öfver fem tusen man alla redan, sedan vi drogo ifrån Ossa, och löpa ännu våre svenske dageligen bort. De främmande äro så ovillige, att man intet annat än myteri har att förvänta, och vi hafve inga medel att göra dem villige. Konungen har ingenting fått göra i Preussen, af fruktan från tyska sidan. I landet är allt elände. Inga goda qvarter; fyra hus på ett regemente; vägarne så slemma, att man ej kan komma med stycken en half mil om dagen. Fienden hugger efter och afskär all tillförsel». — Ändtligen förlades armeen i vinterqvarter, och konungen öfvergick i slutet af Oktober till Sverige; sedan öfverstyrelsen i Preussen å nyo blifvit uppdragen åt Axel Oxenstjerna, som med tillhjelp af fältmarskalken Herman Wrangel äfven afhöll fienden under vintern. — Det stora tyska kriget begynte draga denna närgränsande krigslåga till sig. Detta är det utmärkande i Gustaf Adolfs båda sista preussiska fälttåg. Under det nyss beskrifna hade han redan tagit Stralsunds försvar. Vid det nu pågående mötte honom en kejserlig här i Preussen. Strax efter sin öfverkomst i slutet af Maj 1629 skrifver han till rådet från Elbing [3]; »här finne vi Arnheim för oss med en kejserlig armé af 8000 till fot och 2000 till häst, eller tjugusex kompanier, utan tvifvel med stora desseiner, när de sig med polska armeen conjungerat. Vi kunne derför ej så snart komma hädan och hafve i anledning af de förändrade omständigheter låtit författa en ny proposition till ständerna, hvilken vi öfversände. Hållen dem tillsammans ännu några veckor! — Fienden synes hafva något anslag på Königsberg. Vi vete ej, huruvida vår svåger sig deruti inlåtit [4]. Hemifrån hafve vi förskrifvit mera folk till Königsbergs försvar. Tre af de nyvärfvade skotska regementen må blifva någon tid i Sverige att vänja sig vid vår disciplin. Riksamiralen (Gyllenhjelm) och viceamiralen (Klas Fleming) skola med nio våra största skepp samt med de sexton, hvilka städerna lofvat, tills vidare ligga i Dalehamn; men Johan Baner skall med sex örlogsskepp hålla navigationen öppen till Stralsund, och Erik Ryning med tre smärre skepp försvara Kalmar». — »Ännu —

[2] Till rikskansleren d. 13 Okt. 1628. *Registr.*
[3] Den 27 och 29 Maj 1629. *Registr.*
[4] Kurfursten förnyade sedan neutraliteten.

säger han i ett följande bref till kansleren[5] — äro de kejserske med penningar utrustade och lära intet få, förr än konungen kommer. Ginge vi dem innan dess på lifvet, så kanske de till en stor del ginge på vår sida». — Koniecpolski hade samlat sin styrka vid Graudentz, och föreningen emellan honom och Arnheim gick för sig den 15 Juni, utan att Gustaf Adolf kunde den hindra. Konungen hade framträngt till Marienwerder, men drog sig nu tillbaka till det väl befästade Marienburg, för att der invänta förstärkning från Sverige. Han lät trossen taga genaste vägen öfver Stum, men marscherade sjelf, för att betäcka den, på högra handen utmed floden Liebe till byn Honigsfeldt. Der begynte fienden låta se sig, som med förenad styrka uppbrutit att afskära konungen vägen. En skärmytsel uppstod vid arriergardet, under hvilken konungen lät de öfriga trupperna fortsätta marschen. »Då hände sig — säger han — att i det vi läto secundera en vår patrouille, som utskickad var åt Risenburg, den fienden attrapera ville, hafva våre och enkannerligen Rhengrefven[6] (ehuruväl vi oftare läto honom derifrån afråda) likväl så vidt inlåtit sig med fienden emot vår vilja, att fienden fått tid med sin ganska force att komma öfver, och är så med all makt fallen in. Och ehuruväl de våre fattade modet och ville sig något mot honom opponera, såsom de ock intet illa drabbade, blefvo de likväl så hårdt trängde, att de äro förströdde och tagit flykten, lemnandes fienden tio läderstycken, som vi hade förordnat att stå vid bemälte vår arrieregarde. — Och ändock vi som oftast sände bud efter de andre våre trupper, så kunde det icke så hastigt efterkommas, både emedan de voro genom Rhengrefvens otidige skärmytsel allt för vidt afkomne, såsom ock att vi sjelfve voro vid arrieregarden occuperade att bringa de skingrade trupper tillsammans. — Dock likväl, sedan Hans Wrangel med sin och Ekholtz sqvadron och Baudissins regemente äro komne oss till succurs, hafva de icke allenast, näst Gud, salverat de andre våre trupper, utan ock repousserat fienden allt inemot Honigsfeldt tillbaka. Sedan vi nu tid fingo att ställa vårt rytteri i ordre (ty fotfolket hade vi redan låtit gå förut till Marienburg), och fienden såg oss icke allenast vara sig i rytteriet egal, utan ock öfverlägsne, då hafver han fuller gjort sin flit att få sitt fotfolk till sig och med all makt åter angripa oss; men sedan äre vi med

[5] Liessow d. 2 Juni.
[6] Rhengrefven Otto Ludvig, en af konungens öfverstar.

god ordre afmarscherade. Och då han två resor ville något emot oss attentera, först vid en by och sedan vid ett litet pass, är han alltid tappert och med ingen sin ringa förlust slagen tillbaka och hafver på sistone hållit sig stilla; men vi hafve med god ordre retirerat folket hit till Marienburg. Skadan belangande, då äre på vår sida blefne vid pass två hundra man, men, såsom ögonskenligt var, af fienden intet mindre; så att, om icke de läderstycken och fem cornett (fanor) vore oss i första drabbningen frånkomne, då vore att tvifla, hvilken mera skada i denna skärmytsel lidit hade». Det är konungens egen berättelse om hvad Polackarne kalla segern vid Stum. Den fara, hvari han sjelf sväfvat, förtiger han. Derom förmäler en anteckning af Axel Oxenstjerna. »År 1629 den 17 Juni [7] uti slaget med Polackarne vid Stum, som gick skarpt till, fick en af fienden konung Gustaf Adolf i gehänget, men konungen viftade det öfver hufvudet och gaf det med hatten i sticket. Sedan fick åter en annan honom i armen och ville släpan med sig; men Erik Soop kom dertill och sköt Polacken af hästen och räddade konungen» [8]. — Gustaf Adolf förskansade sitt läger under Marienburgs murar. Hans folk led af en pestartad fältsjuka. Fienden följde efter, men kunde, sedan Jakob De la Gardie, som blifvit hemkallad från Lifland och nu till Preussen beordrad, tillfört konungen förstärkning från Sverige [9], ingenting uträtta; ehuru täta skärmytslingar föreföllo emellan de båda befästade lägren, och konung Sigismund sjelf med sina bägge äldsta prinsar infann sig hos de sina. »Men han hafver inga penningar medbragt — säger Gustaf Adolf — utan endast löfte om tre månaders sold i Augusti, hvilket på de kejserske allena gör öfver tre tunnor guld och synes svåre att uppbringa. — Ännu hafva de kejserske intet uträttat, och såsom de, emot de förnämste ständers vilja och vetskap, af konungen och hans parti äro indragne, så blifva de ock allt mer förhateliga. — Arnheim ligger ännu med tre regementen för Montau (en af Svenskarne besatt skans vid Weichseln). —

[7] Gamla stilen, såsom alltid i de handlingar vi följa. — Den nämnda berättelsen finnes i ett konungens bref till rådet och ett annat till pfalzgrefven Johan Kasimir, Marienburg d. 23 Juni, af hvilka det senare finnes tryckt i *Adlersparres* Historiska Samlingar, III: 105. Konungen säger sig inberätta förhållandet, »på det I må stoppa dem munnen till, som något argare utsprida».

[8] *Palmsk. handskr.*, T. 37.

[9] Den 11 Juli. Han hade med sig både inhemskt och utländskt krigsfolk, deribland tusen Engelsmän (eller Skottar) af Spens värfvade.

Just då vi aktade göra oss färdige att gå öfver till Sverige, ir konungens i Frankrike sändebud baron de Charnacé kommen till oss i lägret, erbjudande sin mediation till en traktat med ienden. Vi hafve beviljat underhandling om ett stillestånd på de vilkor kansleren sistledne vinter föreslog och hafve dertill förordnat på vår sida kansleren, fältmarskalken och herr Johan Baner, hvilka den 30 Juli äro med de polniske sammankomne. ler då afgjordes, att oss så af konungen som republiken Polen iteln af Sveriges konung gifvas skulle»[10]. — Underhandlingarna fortsattes hela Augusti under fransk, och ifrån September månads början äfven under engelsk bemedling. De voro ej sällan fara att afbrytas (det skedde verkligen en gång) så väl genom Svenskars och Polackars som medlarnes stridande anspråk [1]. Gustaf Adolf afvaktade ej deras slut, utan återreste till Sverige. Den 16 September 1629 slöts det sexåriga stilleståndet med Polen, vid Altmark nära Stum, under bar himmel. Strassburg Dirschau, Wormditt, Mehlsack, Frauenburg återlemnades till Polen, Mitau till hertigen af Kurland; Marienburg, Stum, Danziger Haupt skulle kurfursten af Brandenburg ega att beätta under stilleståndet. Gustaf Adolf behöll Elbing, Braunsberg, Pillau och Memel. Religionsfrihet stadgades för både protestanter och katoliker, och fri handel emellan båda rikenas undersåtar.

---

[10] Till rikets råd om hvad som förelupit i lägret vid Marienburg, den 22 Juli (skrifvet af sekreteraren Grubbe), och Gustaf Adolfs eget bref till pfalzgrefven Johan Kasimir den 1 Aug. *Registr.*

[1] »Tvisten om *præcedentien* emellan de engelske och franske gesandter se vi ej huru den skall slitas, då ingendera vill gifva efter. Trakteren I derför *realia* utan någonderas mention och låt dem traktera hvar för sig». Gustaf Adolf till Axel Oxenstjerna, Fiskhausen den 8 Sept. — Dock synes konungen böjd att ge Frankrike företrädet, som ock iakttogs.

TREDJE KAPITLET.

DET TYSKA KRIGET.

Gustaf Adolf var fyra och tretio år, således i blomman af alla ungdomens krafter. Det fans redan ej i Europa ett större och skönare namn. »Denne Sveriges konung — säger Richelieu [1] — var en ny uppgående sol, — ung, men af ett stort rykte. — Tysklands skymfade eller fördrifna furstar höjde till honom blicken i sin nöd, såsom seglaren mot nordens stjerna». — Ifrån 1614 visa sig underhandlingar emellan de tyska protestanterna och Gustaf Adolf. Han emottog då i Narwa ett sändebud från landgrefven Moritz af Hessen-Cassel, med uppmaning att sluta det ryska kriget och, i afvaktan på kommande händelser, icke begifva sig ur sitt fädernesland; en förening vore ingången af flere kurfurstar och ständer i Tyskland emot katolikerna till försvar för den fria religionsöfningen; England, Nederländerna, Schweitz hade deri deltagit; man ämnade offentligen kalla konungen af Sverige till medlem af samma förbund. — Denna inbjudning följde strax derefter en egen utskickad från Heilbronn, der de evangeliske nyss haft en sammankomst. Brefvet derom, dateradt den 25 Febr. 1614, var underskrifvet af kurfursten af Pfalz Fredrik V, pfalzgrefven af Zweybrücken Johan II, hertigen af Würtemberg Johan Fredrik, markgrefven af Baden Georg Fredrik, fursten af Anhalt Kristian och markgrefven af Brandenburg Joakim Ernst. Gustaf Adolfs svar betygade hans goda vilja, men framstälde tillika utförligt de hinder, som ännu, så länge ryska och polska krigen varade, motsatte sig hans önskningar. I ett bönedagsplakat af den 6 Maj 1615 uppmanade han sina undersåtar till förböner för deras trosförvandter [2].

---

[1] *Memoires de Richelieu.* Paris 1823.

[2] *Hallenberg,* III: 246 ff.

Enighet var hvad som mest fattades dessa. Kur-Sachsen hade begynt med att hellre (förgäfves) söka inträde i katolska ligan [3], än erkänna det reformerta Pfalz i spetsen för evangeliska unionen; och då den olycklige Fredrik V af Pfalz lika hastigt förlorade som vann den honom af det upproriska Böhmen erbjudna kronan, ser man Johan Georg af Sachsen, sedan han låtit sina teologer bevisa, att Lutheranerna voro närmare religionsförvandter med katolikerna än med de reformerta, emot pant af Lausitz hjelpa kejsaren till att undertrycka religionsfriheten i Böhmen [4]. Tretioåra kriget var börjadt.

Vid den stora förstörelse i Tyskland, genom kejsarens, Spaniens och ligans förenade vapen, som följde på kurpfalziska husets olycka och evangeliska unionens upplösning, blefvo det skandinaviska nordens monarker snart deras tryckta trosförvandters enda återstående hopp; så mycket mer som af Tysklands båda mäktigaste protestantiska furstar Sachsen förblef kejserligt sinnadt, och Brandenburg, styrdt af påfliga rådgifvare (såsom man offentligen förebrådde det i Sverige), visade föga allvar för den gemensamma saken [5]. England, Holland och

---

[3] *Raumer*, Gesch. Europas seit dem Ende des funfzehnten Jahrh., III: 354.

[4] Då hertig Johan Ernst af Sachsen-Weimar ville biträda kurfursten af Pfalz, afstyrktes han af wittenbergska teologerna, ibland annat ur det skälet, att hertigen vore förbunden hjelpa kejsar Ferdinand, emedan Guds son blifvit under den romerske kejsaren född till verlden. *Hallenberg*, IV: 801, efter *Londorp*. Den svage Fredrik V, styrd af sin puritanskt sinnade engelska gemål och sin häftige hofpredikant Scultetus, visade sig å sin sida högst otålsam ej blott mot katoliker, utan äfven mot Hussiter och Lutheraner. Under sitt korta böhmiska välde lät han i Prag förstöra bilder och målningar i kyrkorna, förbjuda klockringning, ombyta altaren mot bord, och silfver- och guldkalkarne vid nattvardens utdelning mot träkalkar. *Raumer*, l. c. III: 391. Gustaf Adolf biträdde kurfursten af Pfalz med krigsförråd. Instruktion för Mårten Pauli att föra 8 kanoner och 4,000 kulor till Böhmen, d. 26 Aug. 1620. *Registr.*

[5] Då brandenburgska hofvet i sin skriftvexling med Sverige begynte sätta kurfurstens titel framför konungens och kalla Gustaf Adolf *Königl. Würden* i stället för *Majestät*, skrefvo de svenska rådsherrarne till de brandenburgska: »wäre die abnehmende reputation mit wortten vnnd grossem nahmen zue repariren, als würde sich Ih. Königl. May. weinig difficultiren vnd wolten gantze Pappier damit erfüllen. — — Unsere meinung ist zwar gutt vnd dirigiret zue erhaltung Freundschafft, gutter correspondence vnd vffwachs des allgemeinen Euangelischen Wesens, — — weilen Wir aber mercken vnd spüren, das Euer Hoff gutten theils wird mit Bäpstischen Consiliariis regieret, haben Wir leichtlich zue muthmassen, was vnsere wohlmeinung fruchten werde. — — Schreiben im nahmen der H. Reichs Räthe an die geheime

Frankrike sökte att förmå både Danmark och Sverige till krig mot österrikiska huset och katolska ligan. Gustaf Adolf underrättade sjelf Kristian IV om de vilkor han föreslagit, då man anmodat honom om utförandet af protestanternas krig: vilkor, utom hvilkas uppfyllande han ej kunde inlåta sig i företaget. De voro: ett säkert förbund emellan alla intresserade makter, öfverstyrelsen af kriget för honom sjelf, en krigshär af tretiosex regementen till fot och åtta tusen ryttare, gemensamt (till en tredjedel på hvar) anskaffad af honom sjelf, af England och af Tysklands deltagande ständer, försäkran om månatlig sold för densamma och inrymmandet af tvenne goda hamnar, en vid Östersjön och en vid Vesterhafvet; detta förslag hade af honom skett, innan han hade sig bekant, att någon annan hufvudman var påtänkt för kriget; nu vore saken förändrad, säger han, sedan konungen i Danmark åtagit sig dess utförande; men, såsom man anser kriget kunna säkrare företagas med tvänne krigshärar än med en[6], ville Gustaf Adolf ej undandraga sig att taga befälet öfver den ena, med förbehåll att penningehjelpen lika fördelades; sjelf vore han till en början nöjd med tio regementen soldater och fem tusen ryttare och ville anskaffa artilleri och krigsförnödenheter på egen bekostnad, men förbehöll sig fri värfning i de förenade makternas länder, att ingen fred utan hans samtycke med kejsaren och ligan skulle slutas, och att hans säkerhet skulle tillbörligen afses; ehuru han ej fordrade, att hans bundsförvandter skulle inblandas i hans enskilda krig mot Polen. Katolikerna i Tyskland, tillägger konungen, borde angripas i deras egna nästen, hvartill fyra vägar förde, den första uppåt Wesern genom Westphalen till Hessen och Pfalz, den andra uppåt Elben genom Sachsen till Böhmen, den tredje uppåt Odern genom Pommern och Mark-Brandenburg, den fjerde genom Cassuben och Polen, båda åt Schlesien. Den första ansåg Gustaf Adolf särdeles tjenlig för konungen af Danmark, äfven den andra, om Sachsen dertill lemnade sitt bifall; den tredje ogillade han, emedan den skulle föra kriget in i hans svåger kurfurstens af Brandenburg land och dit inlocka Polackarne;

Brandeburgische Räthe. Gripsholm d. 8 Aug. och 10 Dec. 1623. *Hallenberg*, V: 101.

[6] Detta förslag kom, enligt Gustaf Adolfs eget yttrande (*Hallenberg*, V: 338), från prins Moritz af Oranien. Hvardera armeen borde vara 25,000 man; med den ena skulle konungen i Sverige anfalla kejsarens arfländer, med den andra konungen i Danmark fördrifva ligans armé och återställa Pfalz.

den fjerde ansåg han beqvämligast för sig sjelf, emedan den både förde in i fiendens land, och Brandenburg med Pommern derigenom försäkrades mot Polen, som blefve sysselsatt med eget försvar[7]. Hans vilkor funnos, såsom det heter, »något besvärliga»[8], men påskyndade Kristian IV:s beslut[9].

Politiskt betraktadt, visar oss utbrottet af den stora strid, hvari Norden nu äfven skulle invecklas, sönderfallandet af det inre *tyska* statssystemet; hvartill religionen dels var orsak, dels var förevändning. Det återstäldes efter tretio års krig, så godt ske kunde, i yttre afseende, såsom del af ett *europeiskt* jämvigtssystem. Mellantiden är utmärkt genom de mångahanda planer, som hvar och en politisk upplösning af sig föder, äfventyrligare och djerfvare ju mindre denna ännu hunnit sätta sig. Huru djupt skulle ej kejsaremakt och författning i tyska riket ha fallit, att den svage Fredrik V vågade gripa efter Böhmens krona! — Å katolska sidan blef detta tillgrepp signalen för ett länge, i brist af ledare (det fick en sådan i Ferdinand II), återhållet utbrott af en djup förbittring. Pfalziska huset förlorade allt. Dess kurvärdighet konfiskerades för katolska ligans räkning och öfvergick till Bayern; hvarvid påfven uppmanar kejsaren »att skåda himmelrikets öppnade portar, och härar af änglar stridande för honom i de tyska lägren»[10]. En allmän förföljelse träffade protestanterna i Böhmen, Österrike, Pfalz. Många tusen vandrade omkring utan hus och hem. Sådana olyckliga strömmade till fanorna af de *krigiska äfventyrare,* hvilka ifrån *Ernst af Mansfeld* och den unge *Kristian af Braunschweig* (den siste den vildaste krigare på sin tid, och likväl en protestantisk biskop!) sedermera i allt större

---

7 Gustaf Adolfs resolution, gifven Kongl. Maj:ts till Danmark sändebud, Stockholm den 10 Maj 1625. l. c. 325 330.

8 Så hade England yttrat sig, säger Gustaf Adolf sjelf i ett bref till Kristian. l. c. 331.

9 Salvius, som af Gustaf Adolf nytjades i dessa underhandlingar, skref 1646 till A. Liljehök: att sedan Holländarne, Frankrike och Holland i sju år arbetat med konungen i Danmark, att han skulle gå i krig med kejsaren, var intet argument så mäktigt, som när de funno på att sända den kur-brandenburgska gesandten Bellin till Sverige, att offerera konung Gustaf direktionen af samma krig, föreslåendes att skaffa Hans Maj:t Wismar och Bremen, der Hans Maj:t kunde med sin armé anlända. »När de sedan secret och artigt läto konungen i Danmark den acceptation och förslag veta, då sade han, att det skall *Dälen förbyde hannem,* och gick så dermed löst». *Palmsk. handskr.*

10 Breve af den 22 Dec. 1622.

mått utmärka detta krig och under växande elände fostrade den om religion och fädernesland likgiltiga *soldatesca*, med hvilken man såsom en egen makt slutligen måste underhandla i freden. I stort framträda dessa förhållanden med *Albrecht von Waldstein*, gemenligen kallad *Wallenstein*, en böhmisk adelsman, som, då kejsaren, för att sjelf ej bero af ligan, önskade sig en egen här, hvartill medel fattades, kastade sina ögon öfver Tyskland och förklarade: en liten här kunde han ej uppsätta, men väl femtio tusen man; de skulle underhålla sig sjelfva. — I honom fick konung Kristian IV, redan slagen den 27 Aug. 1626 vid Lutter af ligisterna under Tilly, en ny fiende[1], som dref honom ej blott ur Tyskland, utan ur Holstein och Jutland och tvang honom till freden i Lübeck den 6 Juni 1629, der konungen återfick sina länder och uppoffrade sina bundsförvandter. Mecklenburg, hvars hertigar fördrefvos, hade Wallenstein tagit för sig sjelf, och fick det af kejsaren såsom ärftligt län. Han belägrade Stralsund, och erhöll till sina öfriga titlar äfven den af »general öfver det oceaniska och baltiska hafvet»[2]. Med hvilket bländverk af stora planer han, under ständigt bevakande af egna fördelar, älskade att omgifva sig, derom vitnar tidigt Gustaf Adolfs eget bref till konungen i Danmark. »Vi hafve nogsamt kunnat se — heter det — att den påfviska ligans dessein har varit dirigerad på Östersjön, försökandes sådant än indirecte, än directe, än genom underkufvandet af de förenta Nederländerna, än genom vårt rike Sverige, slutligen ock genom Danmark. Dertill nytjas ej blott våld, utan ock practiker och anslag, såsom vi nu förnimme eders kärlighet vara erbjudet imperii Romani nye admiralitet, och föreslaget emot krigskostnadernas

---

[1] Wallensteins första uppträdande i nedre Tyskland är karakteristiskt. »Die Herannährung der Wallensteinschen Armee kündigte sich auf eine seltsame Weise an. Zigeunerbanden, zu 10 bis 15 Mann stark, ein jeder Zigeuner mit zwei langen Feuerröhren versehen, Weiber zu Pferde mit sich führend, ein Paar Pistolen am Sattel habend, liessen sich in vielen Gegenden als Vortrab blicken. Diese Parteien zogen auf ungebahnten Wegen, legten sich in Büschen und Gehölzer in Versteck, kundschafteten Alles aus, raubten und plünderten, wo sie keinen Widerstand fanden, und berühmten sich in Wallensteins Bestallung zu stehen». *von der Decken,* Herzog Georg von Braunschweig und Lüneburg, 1: 155.

[2] Redan på riksdagen i Speijer 1567 hade kejsar Maximilian II föreslagit att utaf de burgundiska, westphaliska och sachsiska kretsarne uppsätta ett riksamirals-embete och utnämna en riksamiral. *Neubur,* Beytrag zu der Gesch. des dreissigjähr. Krieges, Leipz. 1772, s. 36.

ersättning att afträda Sundet; lika som oss ock i dessa dagar förslag under handen gjorde äro att conjungera oss med kejsaren emot eders kärlighet, då man icke allenast till evig fred med konungen i Polen och polniska kronan, och att ständigt behålla Lifland och Preussen, oss förhjelpa ville, utan ock uppdraga oss Danmarks tron till län af kejsaren, och mycket sådant mera, i mening att med sådana practiker hindra bägges vår conjunction. — Utslaget hafve vi förut befarat, väl vetandes motpartiets makt, enighet, flit och constance, men deremot deras, som i vår sak interesserade äro, split, oaktsamhet och obeständighet. Hvadan ock deras makt, som conjungerad väl varit fiendens öfverlägsen, är så kraftlös blefven, att ingen sig förmått defendera, utan låtit den ene bortrappas efter den andre, till allas skada och förderf. Vi hafve fuller hos våra vänner gjort påminnelse derom, att man, afskiljandes alle privatinteressen, må gripa till sådana consilia, hvarigenom det gemena väsendet kunnat räddas. Men vår välmening har blifvit illa uttydd, så att vi, sättande allt tillbaka, allenast måst se till att utföra vårt krig med Polen och dymedelst divertera den polska makten, att den sig ej med de andre ligister conjungerar. Eders kärlighets extremitet gör oss af hjertat ondt, men hade önskat att eders kärlighets intention att förena sig med oss till Östersjöns försvar blifvit oss förr kunnig. — Likväl hafve vi genast efter vår hemkomst velat skrifva, på det verket må under vintern till Östersjöns defension och bägge rikenas försvar kunna uppgöras». Detta bref skref konungen i Kalmaresund den 21 Oktober 1627, genast efter sin hemkomst från det andra preussiska fälttåget[3].

På de tyska sjöstäderna, i synnerhet Stralsund, var hans uppmärksamhet framför allt riktad. Han ville för intet pris tillåta kejsaren få fast fot vid Östersjön. Endast ett ögonblick ser man honom uppgifva denna föresats, men genast omfatta den med förnyad ifver. Om sommaren 1627 hade han sändt Per Baner till norra Tyskland med instruktioner, som i anseende till noggrann kännedom af dess furstars personliga karakter och politiska förhållanden äro mästerstycken[4]. Hufvudändamålet var, att Wismar och Rostock hvarken måtte intaga kejserlig, ej heller dansk, utan hellre *svensk* garnison, hvilket hertigarne af Mecklenburg i sin nöd äfven begärt; ehuru dessa

---

[3] *Registr.* för 1627.
[4] Till P. Baner, Elbing d. 6 Juli 1627. *Registr.*

hertigar, säger konungen, vore i hjertat (liksom hertigen af Holstein och ärkebiskopen af Bremen) »helt och hållet kejserske» och dertill afundsjuka på hvarandra, hvarför Baner i umgänget med dem borde iakttaga stor försigtighet. Det regemente, som under öfverste Duvalls befäl skulle afgå till att besätta Wismar, var redan utsedt, då Wallensteins eröfring af Mecklenburg tillintetgjorde denna plan. Detta var äfven den tidpunkt, då Gustaf Adolf för ett ögonblick uppgaf allt deltagande i Tysklands angelägenheter. Baner återkallades, »efter de katolske nu synas, Gud bättre, hafva bekommit öfverhand»[5]; Duvall hemsändes med sitt regemente, »emedan sakerna i Tyskland äro mycket förändrade, och vi nu icke äre sinnade att engagera oss i detta tyska väsendet», skrifver konungen[6]. Snart förändras detta tänkesätt; och redan i början af November samma år yttrade han till rikskansleren om Danskarnes förluster: »det är sant, att fienden har tagit dem ej allenast Holstein och Jutland ifrån, utan ock att de sjelfve råkat i desperation och oenighet. Vi kunne svårligen undgå att i detta kriget invecklas, efter faran kommer dageligen närmare»[7].

Hertigarne af Mecklenburg, Gustaf Adolfs fränder, voro fördrifna. De sökte hjelp i Sverige, der deras söner funno tillflykt[8]. Gustaf Adolf öppnade sitt rike till fristad för alla förföljda religionsförvandter[9]. Hertig Bogislaus XIV af Pommern var den siste af sin stam. Det sades på denna tid, att kejsaren ville bemäktiga sig och, oaktadt Brandenburgs anspråk, behålla hertigdömet[10]. Wallenstein synes benägen att för egen

---

[5] Till P. Baner, Dirschau d. 15 Sept. 1627. *Registr.*

[6] Till pfalzgrefven Johan Kasimir i Sverige, Dirschau d. 17 Sept. 1627. *Registr.*

[7] Till kansleren om sakerna i Danmark. Stockholm d. 6 Nov. 1627. *Registr.*

[8] »Vi äre af de meckelborgiske förstars bedröfvelige tillstånd bevekte att låta underhålla och försörja deras söner, de unge hertigarne, uti vårt konungarike». Gustaf Adolf till rikets råd, Dirschau d. 1 Juli 1628. *Registr.*

[9] Hans patent derom af d. 12 Nov. 1627.

[10] *Chemnitz,* Schwed. Krieg, I: 7, säger: »weil man damahln von einer prætension, so der Hertzog in Bäyern auf Pommern haben solte — — allerhand gefährliche discurs geführet, vermutheten viel verständige Leute: es möchte, auf des letzten Fürsten Todesfall, dem Churfürsten zu Brandenburg die succession streitig gemachet werden, und die schwere Einqvartierung zu einer künftigen Jülichschen seqvestration angesehen sein».

räkning lägga denna eröfring till Mecklenburgs[1]. Han lät besätta Pommern och Rügen och gaf befallning om utrustandet af en flotta: »åtta och tjugu hamnar skola finnas i Pommern — skrifver han till sin underbefälhafvare Arnheim — de måste alla besättas och befästas. — Se till att vi blifva starke till sjös åt våren, ty hvad som återstår att göra, måste ske till sjös. — Konungen i Spanien remitterar nu 200,000 kronor till underhåll af 25 örlogsskepp. — Kejsaren begär det på det högsta. — Jag hoppas vi ännu skola uppsöka dem på deras öar; ty för svensken fruktar jag mig alldeles icke»[2]. — Låtsadt förakt och verklig fruktan för Gustaf Adolf omvexla i dessa Wallensteins bref. Farhågan får slutligen öfverhand och yttrar sig i de häftigaste förslag. Under det han fortsätter de med Gustaf Adolf öppnade underhandlingar, befaller han oupphörligt Arnheim att låta bränna svenska flottan. Det är ovisst, om den stora belöning af 35,000 Thaler, som han hemligen utlofvar såsom pris för ett i dunkelhet höljdt, men farligt anslag i Sverige, har afseende på flottan eller på konungens egen person. Han förutser i honom sin farligaste fiende och rådfrågar stjernorna om Gustaf Adolfs lycka[3].

Stralsund var nyckeln till Östersjön. Också säges Wallenstein hafva svurit, att han skulle bemäktiga sig denna fästning, om den äfven med kedjor vore fästad vid himmelen. Stralsund i kejsarens hand hade blifvit vändningspunkten i Gustaf Adolfs bana. För Stralsund kastade han sig i det tyska kriget. — Redan 1625 lät han försäkra staden, att, om den komme i någon nöd, han vore benägen till dess hjelp[4]. Vid den nu hotande faran upprepar han denna försäkring[5], men är i början tveksam om sättet för verkställigheten. »Vi hafve skickat grefven af Solms till Danmark — skrifver han till rikskansleren den 29 Mars 1628 — att föreställa konun-

[1] »Er wird — skrifver Wallenstein om hertigen i Pommern — ob Gott will, nicht einen Krieg mit uns anfangen. Ich wollte, dass ihm die Lust ankäme, so stände Pommern Meklenburg gewaltig glatt an». *Förster*, Wallenstein, Potsdam 1834, s. 127.

[2] *Förster*, Wallensteins Briefe, Berlin 1828, I: 155, 168, 267.

[3] *Förster*, Wallenstein, ss. 106, 107.

[4] *Hallenberg*, V: 339.

[5] Ett bref från en borgare i Stralsund vid namn Joakim Rodes till Åke Axelsson (Natt och Dag) var första anledningen dertill. Konungen uppdrager genom bref, dateradt Ulfvesund d. 8 Febr. 1628, den sistnämde att försäkra om hans beredvillighet att komma staden till undsättning. *Registr.*

gen, huru högt det interesserar både Danmark och Sverige, att Stralsund ej kommer i kejsarens hand. *Allena* kunne vi ej denna sak företaga, ehuru gerna vi ville. Men konungens i Danmark medel äro små och saken vigtig. Vi hafve tagit den i noga betänkande. Vi kunde derigenom divertera Wallensteins armé ifrån de preussiska gränserna. Vi komme sålunda ock de kejserlige så nära under ögonen, att vår stat och fäderneslandets gränser kunde vara alldeles fria från det tyska krigsväsendet. Vi kunde understödja Danmark från Stralsund och der hålla vår skeppsflotta tillhopa, i fall någon farlighet sig yppar från Vestersjön, der man förnimmer fienden mycket rusta och hafva bemäktigat sig öfver tretio köpfärdsskepp, som inrättas till örlog, och lätteligen mot hösten vore att förvänta. Vi kunde ock begagna tiden, medan städerna vackla, innan desperation kastar dem i kejsarens händer. Deremot slår oss för hufvudet, att till detta verk behöfves en temmelig stor armé, som måste underhållas med reda penningar, emedan der på orten inga tillgångar finnas; hvilket är oss omöjeligt. Att derutinnan lita på de andre städer är intet bevändt; ty de sätta sig just emot kejsaren, emedan de inga penningar utlägga vilja. Ovisst är ock, om städerna vilja acceptera, att en främmande herre kommer dem till undsättning; helst af oss ingen har sådant begärt. — Derför hafve vi beslutit gifva denna sak någon tids respit». Konungen släppte den likväl intet ögonblick ur sigte; och då det belägrade Stralsund från Danzig begärde krut, hvilken begäran, i följd af ett polskt förbud, afslogs, begagnade konungen tillfället att sjelf sända staden en läst krut[6], med ett vänskapligt bref till borgmästare och råd. Hans utskickade Georg Borchardt, som hade hemligt uppdrag att erbjuda svensk hjelp[7], följdes tillbaka af Stralsunds deputerade, hvilka i lägret vid Weichseln den 30 Maj 1628 hos konungen hade företräde. Han skrifver derom till rikets råd: »de stralsundiske sändebud hafva klageligen gifvit oss till känna, huru de denna vinter blifvit trakterade af de kejserlige,

[6] Denna anlände den 17 Maj. Den 31 Maj kom en ny skänk från konungen, bestående i 100 tunnor krut, 6 kanoner, 100 oxar. *Neubur*, l. c., s. 13.

[7] Vid hans instruktion i riksregistraturet den 8 Maj 1628 anmärkes, att Borchardt endast fick genomläsa den, men ej taga den skrifteligen med sig. Blefve han tagen af de kejserlige, skulle han protestera, att konungen ej visste sig vara i någon uppenbar fiendskap med kejsaren.

som med list och hot sökt blifva mästare af staden och dess hamn, för att sedan med en der anrättad skepps-armada göra hela Östersjön ofredlig, tvinga angränsande riken och städer till den påfviska träldomen och här uttränga de gamla allianser genom falska traktater. Häröfver är så vida kommet, att öfverste Arnheim (som säges vara gjord till fältmarskalk) utan något föregånget förhör belägrat staden på alla sidor, och, oansedt hertigen af Pommern, Hamburg och Lübeck sig interponerat, föreslagit sådana vilkor som värre äro än döden. I denna stora fara hafver Stralsund sökt oss, som varit ovisse hvad vi skulle resolvera, seendes på ena sidan faran af att ligisterna occupera en sådan hamn vid Östersjön, och det vissa krig som efter Stralsunds öfvergång för Sverige skulle följa, men å den andra det polska kriget och de difficulteter som här äro för hand. På sistone hafve vi utvalt det minsta onda. Vi vilje ej låta Stralsund komma i kejsarens hand, om det af oss förekommas kan. — Dermed vore Danmark och Sundet förloradt, och sedan komme ordningen till Sverige, om ock faran för någon tid kunde afvändas. Huru skulle sedan vår flotta räcka till att hålla Sveriges, Finlands och Liflands kuster fria? Dessutom har kejsaren redan i fjol styrkt konungen i Polen emot oss[8], lagt hand i vägen för fred och stillestånd och söker nu alla medel att vända kriget från sig och hålla det här gående. — Vi hafva derför undsatt Stralsund med 600 man till fot och en del ammunition under öfverste Frits Rosladin, efter vi förnimme dem hafva brist på goda karlar och kapitener, samt skickat vice-amiralen Klas Fleming att accordera med råd och menighet i Stralsund»[9]. Der slöts den 25 Juni 1628 alliansen emellan Stralsund och Sverige, äfven märklig genom ordalagen i dess tredje artikel, »att staden Stralsund hädanefter skall beständigt förblifva vid konungen och Sveriges krona», hvilket å svenska sidan, ej utan afsigt, nytjade uttryck dock af staden förklarades endast röra dess trohet som bundsförvandt[10]. Stralsunds borgare öfversände qvinnor och barn

[8] Nämligen med den hjelptropp af 4,000 man, som då under hertigens af Holstein befäl sändes till Sigismunds understöd.

[9] Marienburg d. 2 Juni 1628. *Registr.*

[10] »Stralsund — skrifver Salvius till rikskansleren från lägret vid Ossa den 1 Sept. 1628 — har ändtligen begärt *patrocinium* och offererat *clientelam tantum nominalem*. Jag har, på Kongl. Maj:ts behag, *oblique* föreslagit *subjectionem realem*, men efter det ena för oss och andra för dem hafver varit betänkeligt, har befunnits bäst lemna saken *in*

till Sverige[1] och försvarade sig med hjeltemod. Staden var medlem af Hanseförbundet, hvars fordom stora, nu slocknade makt för sista gången anropades i Stralsunds angelägenheter. — Gustaf Adolf, hvars blick ingenting undgick, sökte förgäfves att derigenom väcka förbundet till nytt lif, för att sjelf i Tyskland uppträda såsom Hansestädernas beskyddare[2]. Han hade redan beslutit att, om nöden så fordrade, ifrån Preussen sjelf komma Stralsund till hjelp[3], och, då detta afvändes genom Danmarks deltagande i stadens försvar[4], sände han rikskansleren att bekräfta det nyligen ingångna förbundet och en ny svensk hjelptropp under öfverstarne Lesle och Nils Brahe. Denna qvarstannade äfven efter belägringens upphäfvande; och Gustaf Adolf hade redan fast fot i Tyskland.

Med året 1628 kan man således anse konungens deltagande i tyska kriget för gifvet. Redan i December månad 1627, då rikets ständer i Stockholm voro samlade, begärde han, att de ville nämna ett utskott af alla fyra stånden, för att med honom några hemliga saker förhandla. Detta utskott yttrar sig den 12 Januari 1628: »efter hans Kongl. Maj:t låtit oss veta, uti hvad farligt tillstånd alle våre religionsförvandter i Tyskland råkade äro, och huruledes kejsaren och den påfviska ligan den ena fursten och staden efter den andra

suspenso till våren. Derpå står hela handeln, att kommer Kongl. Maj:t med en royal armee och tager in Rügen, så hyllar nog staden realiter Hans Maj:t». *Registr.*

1 Tre hundrade af dem drunknade på återfarten. *Neubur*, l. c., s. 125.

2 »Oss synes de (nämligen Stralsunds borgare) i denna convent i Lübeck vilja göra sin högsta flit att persuadera de andra Hansestäder till att träda i förbund med Hans Maj:t och begära Hans Maj:t till hufvud och patron för societeten». Salvii nyss anförda bref.

3 »Vi hafve ytterligare betänkt saken om Stralsund och resolverat att, der det vår undsättning behöfver, gå dit med nio regementen, allt svenskt folk, då man, efter belägringens upphäfvande, sedan efter tidens lägenhet kunde besluta, om någon större armea dresseras skulle, eller, sedan man sörjt för stadens och hamnens defension, öfver vintern gå med det öfriga folket till Sverige eller Preussen. Här finne vi för godt blifva så starke, att vi kunna dela vår armé och med en del gå defensivt, med en annan offensivt till väga». Konungen till rikets råd. Dirschau den 30 Juni 1628. *Registr.*

4 »Hade det behöfts, hade vi sjelfve ämnat komma Stralsund med en royal succurs till hjelp; men alldenstund sådant af eders kärlighet är förekommet, så att ingen succurs vidare behöfves, hafva vi vändt våra tankar mot Polacken». Gustaf Adolf till konungen af Danmark den 20 Aug. 1628. *Registr.* Jfr instruktion för Axel Oxenstjerna på hans beskickning.

betungat och kufvat hafva, huruledes de inkräktat alla furstendömen som gränsa till Östersjön och ändtligen Danmark vår närmaste nabo, så att, hvar Gud samma farlighet icke afvänder, vi deraf intet annat hafve att vänta än rikets yttersta förderf eller ock ett långvarigt och besvärligt krig; — alltså lofve vi, på våra och våra medbröders vägnar, som oss till fullmäktige gjort hafva, — att vi mot Kongl. Maj:t och vårt fädernesland vilje göra och handla som redelige män väl anstår, — och hafva osparadt för denna vår rättvisa sak lif, lefverne och all förmåga». Huru vidt utseende striden var, insåg konungen bättre än någon: »det är så vida kommet — skrifver han till Axel Oxenstjerna den 1 April 1628 — att *alle de krig, som i Europa föras, äro blandade uti hvarandra och vordne till ett*»[5]. Han kände sin kallelse att ingripa i denna stora strid, men var ännu ej med sig sjelf ense om sättet. Tvänne omständigheter delade hans uppmärksamhet, den ena kriget med Polen, den andra förhållandet till Danmark.

Innan Stralsunds fara kallade honom till hjelp, ämnade han att från Polen falla ligan och kejsaren i flanken. »Polen är dertill beqvämligt — yttrar han i nyss anförda bref till Oxenstjerna — det är ett stort, fruktbart och öppet land, vanmäktigt och kraftlöst oss att förhindra, fiendtligt, fastän det erbjuder traktat, papistiskt och af påfven drifvet, aflägse, så att de kejserske ej skola hafva lätt att dissipera den armé, som man med råd och tid der kunde formera». Om medlen dertill är han icke tvehogse. »Det är ett land fullt med städer och byar, som alldeles öppne äro — säger han — alltså menar jag, att man der på *Wallensteiniskt vis* kunde samla en armé, som vore att opponera Wallenstein; *hvarpå vi i alla fall uti längden tänka måste*». — Ord som, liknande en eldstrimma, synas utkastade i framtiden — märkliga för denna tid och för detta krig! — Stralsunds fara kallade blicken närmare; och från denna stund är emellan konungen och Oxenstjerna endast fråga om, huruvida kriget skall föras *defensivt* i Tyskland och *offensivt* i Preussen, eller tvärt om. Kansleren var af den förra, konungen af den senare meningen; och hans skäl äro åter högst märkliga. »Jag förnimmer eder mening — skrifver han den 5 Mars 1629 — att man med ett *bellum offensivum* i Preussen fortfara skulle och allenast genom Stralsunds garnison och flottan försvara oss mot Wallenstein, såsom ock med flottan

[5] *Skand. Handl.*, 1: 151.

ruinera Wallensteins skepp uti hamnarne. Jag kan denna eder mening ej gilla. Ty, såsom jag af alla edra bref förstår, är det nu mera så utätet i Preussen, att, hvar någon makt der skulle samlas, den ingen annan fiende behöfde än hungern. — Derutöfver kan ock det offensiva kriget i Preussen utan min närvaro ej beqvämligen föras, och synes denna tiden icke lida att jag mig från Östersjön och flottan långt skiljer. — Hvarför statuerar jag, att man i Preussen i tillkommande år en defensiv örlig föra måste, till hvilket jag hoppas att medel finnas kunna — om annars tullen i Pillau sin devoir görandes varder[6]. Dernäst hvad I menen uti edert bref, att man bättre kriget *defensive* i Tyskland föra kan, och, såsom våre förfäder i Lifland Ryssens välde brutit hafva genom Reval stad, skulle ock vi genom Stralsund göra detsamma mot kejsaren; så är detta väl ett likt exempel, men omständigheterna alldeles deremot. Ty Ryssen hade icke en båt, dermed han oss till sjös skada kunde, och icke en man som sig på sjön förstod. Deremot hafver denne fiende otaliga vilkor skeppsutredningar att anställa, hafver ock begynt allareda sig till sjös att rusta, och felas honom, som verldenes välde under sig eger, intet på folk som vett och förstånd på sjön hafva; så att ojäfveligt är, om honom gifves tid, att han ju varder oss öfverlägsen. — Hvad skulle det nu oss hjelpa, om vi hölle Stralsund, men fienden blefve herre öfver sjön? Är ej heller möjeligt att i hamnarne ruinera hans skepp med våra. Ty der han sin skepp liggandes hafver — efter hvad jag förnimmer från konungen i Danmark — hafver han sig således befästat, att man ej kommer åt att göra honom skada. Hvarför, hvar man till lands icke söker att afhända fienden hamnarne, ser jag inga medel, huru man i längden riket försvara skall. — *Sedem belli* måste man derför annorstädes förlägga än i Sverige; ty vi äre ingenstädes svagare än i Sverige. I veten sjelfve, huru vidlyftige stränder och många hamnar vi hafve att sköta. — Hvad I sägen, att inga medel i Tyskland vore att hoppas, kan jag ej alldeles neka, men, om vi der öfverhanden finge, tror jag icke der vara så öde, att ju någon hjelpreda der vore att hitta. Eljest gör

[6] I ett föregående bref till rikskansleren den 26 Dec. 1628 tillkännagifver konungen, att nöden ej tillåter att skona det brandenburgska Preussen. »Vi hafve redan brukat furstendömet till rytteriets underhåll och räkna det för lika mycket om man brukar det mer». *Registr.* 1629 säger konungen om tullen på Pregel, att den detta år gifvit 500,000 rdr.

Spens mig hopp, att man af England kan hafva något att vänta. Camerarius aviserar oss, att General-staterna tränga deruppå att vårt förbund måtte förnyas. Hansestäderne äro tvehogse. Om någon lycka är på vår sida, vore hjelpen icke desperat. — Detta hafver bevekt mig, att jag med all flit drifver uppå den i förslaget describerade armeen[7] att bringa på fötterna; och, änskönt I mig förekasten dess ringhet och fiendens två starka armeer, så måste I besinna, att fiendens armeer äro besvärade med långa distrikt och många garnisoner, som alle med mannamakt hållas måste. Sedan bestå fiendens saker mycket *in fama*, och, der han herradömet i marken förlorade, vore hans saker slätte nog. Eljest är ock Tillys arme långt afsides, så att det mesta skall i Pommern vara gjordt, innan han kan persuaderas att komma Wallenstein till hjelp. — Hvad eljest uträttas kan eller icke, vet Gud allena, som vilja till att begynna, kraft till att fullfölja och lycka väl till allt att ända, mildeligen förlänandes varder, om det till hans heliga namns ära och vår salighet lända kan; och kunne I *disputando* snarare evincera besvärligheten, än som jag möjligheten, hvarför jag, hvad jag uträtta förmenar, hellre i verket än på papperet bevisa vill»[8].

Man ser att *förkänslan af seger* är det egentligen bindande i konungens slutsatser[9]. Också kallar Axel Oxenstjerna, som om detta krig aldrig ändrade sina tankar, beslutet »ett öde — en gudomlig skickelse — en snillets ingifvelse, men som hade hindrat konungen ifrån att förvärfva öfverväldet i

---

[7] »Vi kunna intet gå med någon stark armé öfver; ty vi måste hålla mycket infanteri i Sverige för Danmarks skull. Så att vi måste mest bruka främmande — 15,000 knektar och 9,000 hästar hafve vi på förslaget». Gustaf Adolf i rådet d. 27 Okt. 1629. *Palmsk. handskr.*

[8] Till rikskansleren. Jönköping d. 5 Mars 1629. Ex manuscripto regis Gust. Ad. i *Palmsköldska handskrifterna*, T. 37, p. 1925. Vi ha, såsom vanligt, blott utdragit det förnämsta. Brefvexlingen i samma ämne fortsattes emellan konungen och kansleren. — Ännu den 26 Sept. 1629 skrifver konungen till Oxenstjerna: «alldenstund vi ej ännu äre fullkomligen resolverade hvad heller vi den tyske expeditionen oss påtaga skole, eller på annat sätt gifva oss till fördrag med kejsaren, derför begäre vi edert *consilium* deröfver med första». *Registr.*

[9] Denna förtröstan yttrar sig äfven i brefvet till kansleren den 26 Dec. 1628: »vi hafve här bifogat ett förslag, hvaraf I möjligheten af hela verket kunnen se. Ock ändock medlen ej synas längre förslå än på fyra månader, så — får man någon fast fot till kriget, varder Gud och tiden lärandes, huru man sig vidare stärka skall».

Norden»[10]. Huruvida Gustaf Adolf ansåg ett sådant ändamål främmande för den bana han nu beträdde, må det följande visa.

Stilleståndet med Polen befriade honom på detta håll från en fiende. Men vid samma tid gjorde Danmarks fred med kejsaren förhållandet på en annan sida tvetydigt. — I April månad 1628 hade emellan Sverige och Danmark ett förbund blifvit slutadt, hvarigenom Gustaf Adolf förband sig att under kriget mot kejsaren förstärka danska flottan. De dertill ämnade svenska skepp nytjades till Stralsunds försvar, som för bägge makterna blef gemensamt, men slutligen endast öfverlemnades åt svenskarne[1]. Danmarks enskilda fred i Lübeck följande året störde det goda förhållandet, ehuru utseendet af sämja bibehölls. Man lade i Sverige, genast och länge efteråt, Danmark till last, att svenska fullmäktige ej vid fredskongressen blifvit emottagna; ehuru denna vägran utgått ifrån de kejserlige och för Gustaf Adolf hvarken tycks ha varit oförväntad eller särdeles ovälkommen[2]. Å andra sidan kunde ej

[10] »Jag rådde salig Hans Majestät, att han intet skulle begifva sig med armeen på tyske bottnen — hade Hans Maj:t lydt mitt råd, så hade han blifvit *arbiter totius Septemtrionis*». — Axel Oxenstjerna i rådet 1636. Konungens beslut kallar han ett *fatum*, en *dispositio divina*, en *impetus ingenii*.

[1] Den 25 Maj (allt gamla stilen) 1628 kom danske öfversten Holk med tre kompanier Skottar och ett kompani Tyskar, inalles 600 man, till Stralsunds hjelp. Den 20 Juni anlände åtta svenska skepp, som förde krigsmunition och den första svenska hjelptroppen under öfverste Rosladin. Den 9 Juli kom avantgardet af danska flottan med 1,000 man friska troppar till Stralsund, men, då Skotländaren öfverste Lesle den 17 och 18 Juli ditförde en ny svensk hjelptropp, lät konung Kristian IV den danska besättningen i Stralsund gå om bord på flottan, från hvilken han sjelf gjorde en landstigning i Pommern, men tvangs, slagen vid Wolgast af Wallenstein, att med förlust åter inskeppa sig.

Uti instruktionen för Alexander Lesle såsom »öfver-kommendeur i Stralsund» föreskrifves, att officerarne för Stralsunds eget tyska krigsfolk skulle svärja konungen i Sverige trohetsed, och mer än 300 man danskt folk ingalunda tillåtas qvarblifva i staden under hvad förevändning som helst. Den 17 Sept. slutades emellan svenska rikskansleren och konung Kristian IV öfverenskommelse härom. — Gref Nils Brahe var förordnad till biträde åt Lesle, och om denne sistnämde krigare (som sedan uppsteg till svensk fältmarskalk) heter det, att *emedan han sjelf icke kunde läsa*, skulle grefve Brahe föreläsa honom konungens befallningar. Memorial och bref till Lesle och och gref Nils den 1 Dec. 1628. *Registratur*.

[2] Salvius, som var sekreterare vid den afsända legationen, blir instruerad på tre fall: 1) Om de kejserlige skjuta saken på långbänken och till kejsaren. 2) Om de strax snöpligen och ohöfligen afslå hela kommissionen. 3) Om de tillåta Svenskarne traktera såsom mediatorer eller

Kristian IV dölja sina känslor, då han såg Gustaf Adolf uppträda för en sak, hvilken han sjelf måst öfvergifva. Vid ett personligt möte mellan dem bägge[3], ännu under påstående fredsunderhandlingar i Lübeck, svarade han på Gustaf Adolfs begäran om råd, huru det tyska kriget bäst måtte föras, endast med den frågan: »hvad *han* (Gustaf Adolf) hade med kejsaren att göra? hvi *han* blandade sig i det tyska väsendet?» Nyss förr än Gustaf Adolf öfvergick till Tyskland fruktade han till och med ett fredsbrott af Danmark. Det undgick ej en blick sådan som hans, att han här lemnade en fara *bakom sig*. »Vi äre tvifvelaktige, hvad vi först eller sist begynna skole —

---

för eget, Stralsunds och Mecklenburgs intresse. Refusera de legationen, så skall han deremot remonstrera, det Hans Maj:t ej vill komma såsom fiende, utan såsom kejsarens och konungens i Danmark vän, för att bringa till väga billiga konditioner (de voro ej mindre än Danmarks, Holsteins, Mecklenburgs, Pommerus, hela nedra och öfra sachsiska kretsarnes restitution i deras förra skick); hvilka konditioner Salvius skulle taga tillfället i akt att under handen utsprida hos furstar och städer, och derigenom låta se Hans Maj:ts billiga intention. Karakteristiskt heter det: »svara de härpå snöpligen, — *så skall han desto mer lägga sig i disputats med dem*, på det han må utpressa en sådan resolution, att Hans Maj:t visst kan se, om de vilja vara vänner eller fiender». Instruktion för gesandterna till Danmark och Tyskland den 26 Januari 1629. *Registr.*

[3] Den 20 Febr. 1629. Derom skrifver Gustaf Adolf sjelf till rikskansleren: »processen var denna, att nu mer än två vintrar å slag hafver gifvits till känna att mycket godt kunde verkas, om jag mötte konungen i Danmark; men dels lät mig i fjord min tid icke till, dels trodde jag, att det skulle gå som gångit är, derför låddes jag icke märkat. — Nu fruktade jag att offendera, om jag allt för *constans* vore i nekande. förklarade mig för den skull nöjd att möta den 20 i förledne månad. Vi möttes åt i Ulfsbäcks prestegård. Jag var värd och konungen gäst; litet åts der, mycket dracks der af ondt vin, som till äfventyrs ock frusit varit hade. På konungens sida föll ingen proposition annat än om tu eller tre skepp, icke efter de behöfdes, utan *ad augendam famam*. Jag proponerade 4 punkter: 1) att man skulle förlika sig om enahanda mening om lübeckska handeln; 2) förena sig om fredsmedlen i allmänhet; 3) förbund emellan båda rikena enligt de konditioner som å båda sidor belefvades; 4) efter jag märkte att han excuserade fattigdomen på penningar, mente jag att nå ett godt råd, begärde för den skull hans betänkande huru man det tyska kriget bäst föra måtte». Derpå följde det i texten anförda svar. Gustaf Adolf tillägger: »till de första två punkter svarade han, att han hade sändt sina konditioner till kejsaren, der kunde han intet gå ifrå; förbundet måste ske med ständernas samtycke; der ville tid till. När jag detta såg, tackade jag Gud att jag fick tiga stilla, och lät så passera'n igen». *Palmsk. handskr.*, T. 37, s. 2023. (Afskrift efter Gustaf Adolfs original. men med orätt datum).

skrifver han till kansleren — efter konungen i Danmark hemligen värfvar, förskansar Ruden (han lät på denna lilla ö vid Peenemünde taga tull) och står i handel med pommerska landtständerna att köpa Rügen»[4]. Den svenske befälhafvaren i Stralsund får derför befallning att ofördröjligen besätta Rügen och derifrån fördrifva de kejserlige; hvilket skedde. I Hamburgs stridigheter med Danmark erbjöd konungen staden sitt bistånd[5]. Efter öfverkomsten till Tyskland berättades, att danska flottan beredde sig att löpa ut i Östersjön. De märkliga genomgripande befallningar, som konungen för ett sådant fall gaf, visa tillräckligt, med hvilken spänd uppmärksamhet han bevakade denna granne[6]. I propositionen till ständernas utskott i Sverige år 1631 förutsätter han äfven sannolikheten af ett krig mot

[4] Stockholm den 17 Mars 1630. *Registr.* »Det är verldskunnigt att konungen i Danmark vill gifva en summa penningar för Rügen». Salvius till svenske residenten Fegræus den 8 April 1630. *Registr.*

[5] Konungen skrifver till rikskansleren den 2 Juni 1630, att konungen i Danmark och Hamburg råkat i öppen ruptur vid Glückstadt, och att städerna hålla för, att detta sker med kejsarens connivens. Man borde begagna tillfället att, oaktadt den offension Danmark deraf kunde taga, förmå städerna till förbund med Sverige och under hand poussera dem att sjelfve begära det. *Registr.*

[6] »Fegræus averterar om de præparationer i Danmark ske till sjös. Jag har derför skrifvit till rådet att hafva akt, *om danska flottan löper ut i Östersjön*». I sådant fall bjuder konungen att svenska flottan skall samlas i Stockholm med tre regementen, och Skeppsholmen retrancheras med stycken, så att flottan der kan defendera sig, emedan icke bataille borde hazarderas. Matthias Soop skall med två regementen försvara Kalmar, Öland skall besättas, garnisonerna på Elfsborg, Viborg och Åbo skola förstärkas. Med det öfriga svenska krigsfolket till häst och fot, samt adelns rusttjenst, skall fältherren Jakob De la Gardie intaga *Skåne* och sätta sig vid *Sundet*, »*till dess vi till undsättning komma kunde*», säger konungen. På samma tid bör från Lifland anfall ske på Ösel, för att afhända Danmark denna ö, och på Norge genom bönderna i Dalarne och Norrland. Härom skrifver konungen, Stettin d. 2 Aug. 1630, på samma dag till pfalzgrefven Johan Kasimir, till rikets råd, till Axel Oxenstjerna, som förde styrelsen i Preussen, och till Johan Skytte, nu utnämd guvernör i Lifland. *Registr.* - För att finna, huru detta sammanhängde med hans första plan för tyska kriget, anföra vi följande ord ur konungens bref till Axel Oxenstjerna, Stettin den 1 Mars 1631: »vi sjelfve kunne ej göra fäderneslandet större tjenst än att rensa sjösidan, bemäktiga oss Rostock, Wismar, Mecklenburg och blifva mästare öfver Elben». *Registr.* Derpå går ock konungens yttrande i rådet ut, vid öfverläggningen om det tyska kriget den 27 Okt. 1629. »*In, per, prope* konungens i Danmark land och strömmar måste det föras», säger han. *Palmsköldska handskr.*

Danmark; och hans order om hösten samma år röja, att han ansåg det nära för hand[7].

På en allmän riksdag gillade ständerna det betänkande, som deras utskott redan afgifvit om det tyska kriget. De önskade, att konungen måtte »föra kriget det längsta möjligt är från Sveriges gränser och sätta dess börda i fiende land». Med detta den 29 Juni 1629 i konungens frånvaro fattade riksdagsbeslut kan man anse Sveriges deltagande i kriget afgjordt. Emellertid låg det Gustaf Adolf om hjertat att personligen öfvertyga sitt råd; och de korta anteckningarna om hans öfverläggningar med senaten i Upsala den 27 Oktober och den 3 November 1629, »huruvida kriget borde föras offensivt eller defensivt»[8], äro ibland de märkvärdigaste handlingar till dess historia. Axel Oxenstjerna var frånvarande i Preussen. Vi känna redan hans tanke. Denna saknade nu likväl ej en förespråkare. Den förfäktades i rådet af Johan Skytte, eljest Oxenstjernas politiske motståndare. I de nämda anteckningarna finnas skälen för och emot, i nästan syllogistisk form, och mer på latin än svenska, i konungens namn framstälda. Här ligga i korta ord ljusstrimmor kastade öfver Sveriges, Tysklands, Europas, kristenhetens intressen, som vitna om det snille, hvarifrån de utgått, men också om eröfrarens hopp. Man ser Gustaf Adolf framför en stor framtid — det närmaste klart, det aflägsnare dunkelt — dragen kanske ännu mer till det obestämda än till det närmaste målet — med förkänsla både af seger och död — utan öfvermod, men så utan fruktan, att

---

[7] »Vi förmärke af eder skrifvelse, att konungen i Danmark practiserar att göra sin son till krigsöfverste i neder-sachsiske kretsen. Deremot må I protestera, att, om han turberar oss detta krig, *absolutum directorium*, så vele vi förena oss med fienden och draga oss härifrån. Fortsätter han sine värfningar, skolen I remonstrera, att sådane värfningar äro oss suspecte. — Aflåter han ej med värfningarna, så måste Totten logera sig in i Holstein». Gustaf Adolf till Salvius. Höchst den 26 November 1631. *Registr.* Axel Oxenstjerna lemnar i bref till konungen, dat. Elbing den 8 Januari 1631, ett utförligt betänkande på fall af fredsbrott med Danmark, hvilket han anser sannolikt: »jag kan intet annat döma, än att, så framt detta Eders Maj:ts tyska krig fullföljes, vi utan all tvifvel med Danmark (förr eller senare) drabba måste». — »Då menar jag att Eders Kongl. Maj:t kriget i Tyskland ordnade så godt ske kunde — men vände på Danmark all sin kraft till lands och vatten — sättjandes öfver på Danskens öar och helst antastandes hufvudet, som är Sundet och Köpenhamn — och att vid samma tid Skåne attaquerades».

[8] *Palmsk. handskr.*, T. 37, s. 1985 ff.

en inre fröjd och tillförsigt, som äfven förespeglingen om den olyckligaste utgång ej det minsta förmår att rubba, öfver allt framlyser. På Skyttes inkast, att han satte sin monarki på spel, svarade han: »alla monarkier hafva gått från en slägt till en annan; en monarki består ej i personer, utan i lagar»[9]. Han förutsåg krigets långvarighet[10]. Då rådet vid omröstningen den 3 November gemensamt gått in på konungens tanke, slutade Gustaf Adolf med följande ord: »jag förmanar eder att I detta alltså drifven, att antingen I eller edra barn derpå se en god utgång, — den Gud förläne! Jag ser mig sjelf ingen rolighet mer hafva att förvänta, förr än den eviga roligheten».

Förtröstan på segern visar sig äfven i tvänne andra omständigheter. Danmark, efter sin fred, hade tillika med Brandenburg erbjudit bemedling emellan konungen och kejsaren, och Danzig blifvit beramad till underhandlingsort[1]. Ett kejserligt sändebud, men med en fullmakt, som nekade Gustaf Adolf konungatiteln, infann sig. De svenska fullmäktige dröjde. Gustaf Adolf lät genom Oxenstjerna skriftligen meddela sina fordringar[2]. Konungens egen tanke om underhandlingen finnes uttryckt af svenska ständernas utskott i deras yttrande om densamma: »efter vederpartens uppsåt är osäkert och utgången

[9] *Contra offensivum dom. Skyttius. Ratio a nostra monarchia.* Kejsaren är stark; alla, *Danus* och andra, hafva stött sig på honom. — *Esset contra Deum et conscientiam tentare subversionem monarchiæ.* Respondet rex: *omnes monarchias transivisse de una familia in aliam — non consistit in personis, sed in legibus, monarchia.* På ett annat Skyttes inkast: *si rex erit victor, non se adjungent Germani, sin victus, se subtrahent,* svarades: *si rex victor, illi præda erunt.*

[10] Redan om bord på flottan skref han till Axel Oxenstjerna den 2 Juni 1630: »hela detta kriget synes komma att vara länge nog, och mer *mora* och *tedio* än *impetu* att ändas». *Registr.* Förutsägelsen, att endast de stridandes trötthet efter lång tid skulle sluta det, träffade in.

[1] »På alla fall hafve vi begynt sno en *telam tractatus* med de kejserske». — »De kejserske vilja med oss tractera och hafva allaredo kommit öfverens om orten, nämligen Danzig, i början af Maj. Fören edra tankar derom på papperet, efter det synes bli en act af stor consideration. Vi hafve ock strax gifvit det Frankrike, England och Staterna till känna och skickat till Frankrike sekreteraren Lars Nilsson». Konungen till kansleren den 17 och 25 Mars 1630. *Registratur.*

[2] Konditioner för traktaten med de kejserske. Stockh. den 14 Maj 1630. *Registr.* »I fredshandeln med kejsaren är ock tvifvel om titeln, och har man slutligen ej titulerat honom *Cæsarea Majestas,* utan *Serenitas,* efter hans första bref till Kongl. Maj:t är för defekt i titeln tillbakaskickadt». Sekreteraren Grubbe till rådet den 7 Nov. 1630.

oviss, derför hållom vi rådligast, att Hans Maj:t strax följer efter med vapnen och drifver traktaten under hjelmen»[3]. Att konungen icke dess mindre lade så stor vigt på detta anbud, synes mest ha skett för att ge den största offentlighet åt de vilkor, hvarunder han endast förklarade sig kunna nedlägga vapnen; och då dessa vilkor, sedan nu kriget lagt tyska riket för kejsarens fot, i hufvudsaken likväl ej innefattade mindre än hela det norra protestantiska Tysklands återställande i sitt förra skick; så fans det något skäl för den kejserlige kommissarien baron Dohnas utrop: »hvad kunde konungen i Sverige begära mer, om han stode segrande midt i Tyskland?» Med sådant tänkesätt uppträdde den protestantismens försvarare, om hvilken kejsaren berättas föraktligen yttrat sig: »vi hafva åter bekommit en liten obetydlig fiende»[4]. Å andra sidan, ehuru vigtigt Frankrikes bistånd var för konungen, har han likväl begynt kriget det förutan; både för att vara och visa sig fri i det stora företaget. Richelieu önskade ingenting högre än att deruti inleda honom. Charnacé kom tvänne gånger till Sverige endast i detta ändamål, sista gången i Mars månad 1630, då han träffade konungen i Vesterås. Det hörde till hans instruktion att förmå konungen *begära* Frankrikes förbund; och han sparade i detta afseende ej sitt smicker, öfvertygad att, om det gjorde sin verkan, företagets svårigheter skulle i alla fall framkalla den önskade begäran. Gustaf Adolf, sade han, vore i hela Tyskland väntad såsom en Messias; folket skulle gifva sitt hjerta för att föda hans här; *hans* blefve fördelen och äran af detta krig; konungen i Frankrike ville nöja sig med att se sin vän beundrad i verlden och att förhjelpa honom till *kejsaredömet i Östern*, om han det eftersträfvade[5]. Man ser hvad slags smicker troddes verka på hjelten. Gustaf Adolf stod ej att vinna med vackra ord[6]. Han svarade sig om tyska furstarnes sinnesstämning ega helt andra underrättelser; kurfursten i Sachsen hade låtit säga honom,

[3] Riksdagsbeslut i Stockholm den 14 Maj 1630.

[4] »Wir haben wieder ein kleines Feindle bekommen». *Ludolff*, Schaubühne des XVII Secul. lib. 30, p. 565.

[5] »S'il vouloit penser a l'empire d'Orient, ce qui ne lui seroit pas difficile, ayant, avec sa vertu et sa reputation, un tel ami que le roi (de France)». *Memoires de Richelieu.*

[6] »Il repartit à son ordinaire fort judicieusement et avec très-grande discretion». *Ibid.*

att, om han öfverginge till Tyskland, kurfursten skulle förena sig med kejsaren emot honom; densamme hade nekat att emottaga konungens till kurfurstarne stälda bref[7]; han visste dessutom af god hand, tillade han leende, att de första som emot honom skulle gripa till vapen vore Bayern och katolska ligan. såsom hvars beskyddare Frankrike ville uppträda i detta förbund. — Han lät emellertid framställa sina vilkor, men afvaktade, då svårigheter gjordes, ej svaret från Frankrike, utan beslöt sig — såsom Richelieu sjelf säger — till kriget »utan att vara försäkrad om Frankrikes allians»[8].

Emellertid fortsattes rustningarna med konungens vanliga verksamhet och, då det gälde, äfven med stränghet. Städerna i riket, som på 1629 års riksdag åtagit sig att uppsätta sexton goda och värbara skepp innan årets slut, hade vid den föreskrifna tiden ej uppfylt sitt löfte. Deras fullmäktige ställdes till rätta inför rikets råd, der de anklagades af advokatfiskalen i hofrätten Anders Bergius; och »efter vi — heter det i deras förnyade förpligtelse af den 9 Dec. 1629 — nogsamt af honom äre öfvertygade blefne, att vi vårt löfte och gifne försäkring försummeligen efterkommit, och bekänna måste, att vi förtjent Kongl. Maj:ts straff och onåd, derför hafve vi fallit till bönen, underdånigst begärande att Kongl. Maj:t intet ville skärpa rätten emot oss». De lofvade nu att i Maj månad 1630 skeppen skulle vara på Stockholms ström. Den till krigsmaktens öfverförande bestämda afdelning af svenska flottan[9] samlades sedermera i Elfsnabbens hamn i Södermanlands-skären. Den ut-

[7] Efter ett år kom ändtligen kurfurstarnes svar på denna konungens i April månad 1629 aflåtna skrifvelse, hvarpå konungen åter svarade: »han hade tvekat att bryta deras bref, då den titel, som han af Gud och förfäder emottagit, i tjugu år med mannamod uppehållit och till lifvets slut ville försvara, på utanskriften af brefvet ej vore honom gifven. Han hade likväl öppnat det, med förbehåll att det ej måtte lända till præjudicium i framtiden. Men beklagade att, i anseende till fundamentet af hans klagomål, ingenting deri vore besvaradt». Collegio Electorali. Stockholm den 7 April 1630. *Registr.*

[8] »Tandis que dura ce pourparler avec Charnacé, le roi de Suède — se resolvoit à la guerre sans être assuré de l'alliance du roi». *Ibid.* Till rikskansleren skrifver Gustaf Adolf, Stockholm den 17 Mars 1630: »orsaken, hvarför vi ej denna gången kunnat sluta med Charnacé i Vesterås, är, att vi icke funnit godt vid detta sakernas [illegible] högt förobligera oss till konungens af Frankrike nutum [illegible] allenast för tre tunnor gull. *Registr.*

[9] Hela flottan utgjorde år 1626 sjutiotvå större och min[illegible] ligen 4 stora skepp, 8 medelstora, 20 mindre, 8 och 2 boyortar. *Hallenberg*, Ms.

gjordes af tjuguåtta större och mindre örlogsfartyg, utom flera köpfärdsskepp, på hvilka kavalleriet öfverfördes, samt åtskilliga smärre platta fartyg, inrättade för landning och flodfart, hvarje sådant försedt med tre fältstycken och rymligt nog att intaga hundrade man. Beloppet af den styrka konungen till Tyskland öfverförde kan ej med fullkomlig noggrannhet bestämmas. I de nyss omtalade underhandlingarna med Frankrike ville han aldrig uppgifva den, förmodligen för att dölja dess litenhet, och såsom ett säkerhetsmått i detta afseende må äfven anses hans befallning om våren 1630, att ingen utan pass egde att begifva sig ur riket[10]. Efter en ungefärlig beräkning utgjorde de nitiotvå kompanier till fot och sexton kompanier till häst, med hvilka han öfvergick till Tyskland, vid pass femton tusen man. Rytteriet, nära tre tusen man, var helt och hållet svenskt, fotfolket endast till hälften; det öfriga bestod af Tyskar och ett regemente Skottar. Utom detta krigsfolk tog konungen med sig ett stort förråd af allehanda krigsförnödenheter och ett förträffligt artilleri[1]. (Torstensson, nu öfverste vid artilleriet, sedermera dess chef, hade redan gjort sig ett namn i detta vapen.) Äfven medfördes skyfflar, spadar, hackor, pallisader, för att i hast och nödfall förskansa sig till motvärn[2].

---

[10] Dat. den 12 April. *Registr.* för 1630.

[1] »Die Königliche Artillerie war von grossen und kleinen Stücken — insonderheit hat der König eine treffliche schöne Art, sehr vieler kleinen Regiments-Stücken, damit er so geschwind zu schiessen wusste, dass er wohl acht mahl, ehe ein abgerichteter Musqvetirer sechs mahl, zum Schusse fertig werden kunte». *Khevenhiller*, Annales Ferdin. XI: 1289. Konungen sköt således med sina kanoner fortare än fienden ur handgevären.

[2] Den till Tyskland öfverförda hären uppgifves af *Chemnitz*, I: 48, sålunda: Till häst åtta kompanier Smålänningar under grefve Per Brahe, och åtta kompanier Vestgötar under Erik Soop. Till fot två kompanier af Lignoffsky och Heusler, fyra svenska regementen, hvartdera af åtta kompanier, under grefve Nils Brahe, Georg Johansson, Lars Kagg och Karl Hård, tre svenska sqvadroner under grefve Joakim Brahe, Axel Lilje och Axel Duvall. (*Sqvadron* i denna tidens språk betyder en afdelning af krigsmakten både till häst och fot, liksom det nytjas äfven om afdelningen af en flotta; af summan på infanterikompanierna ses, att *fyra* kompanier här räknas på *en* sqvadron fotfolk). Af Tyskar, öfverstarne Didrik Falkenbergs och Klas Dieterichs regementen, bägge om åtta kompanier; två kompanier af öfverste Halls regemente, generalmajor Kniephausens tolf och öfverste Mitschefals åtta nyvärfvade kompanier, samt ändtligen öfverste Mac-Keys åtta kompanier Skottar, tillsammans sexton kompanier till häst och nitiotvå till fot. Kompaniernas styrka var ej alltid lika och varierar t. ex. hos det inhemska fotfolket emellan 100 och nära 200 man. — De

Regeringen hemma anförtroddes åt rikets råd, men enkannerligen åt tio rådsherrar, som stadigt skulle blifva i hufvudstaden, om ej utomordentliga behof fordrade deras närvaro i provinserna. Revisionssaker egde äfven rådet upptaga och afgöra efter hvad lag förmådde[3]. Denna regerings verksamhet svarade ej mot konungens fordringar. Han hade till en del förutsett det och derför särskildt lemnat öfverinseendet öfver hela krigsväsendet i Sverige åt sin svåger pfalzgrefven Johan Kasimir[4], en synnerligen drifvande och flitig herre. Konungen uppdrog åt honom följande året äfven en lika befattning med rikets drätsel.

Den 19 Maj kallade Gustaf Adolf i Stockholm de närvarande rikets ständer inför sig, framstälde för dem sin unga dotter (nu på fjerde året) såsom arfvinge till riket, anbefalde henne åt deras trohet, slöt henne i sina armar och tog ett rörande farväl. Ur hans tal, vid hvilket intet öga var fritt från tårar, anmärka vi följande: »efter som väl mången skall sig imaginera och inbilla, att vi detta krig utan gifven orsak oss uppåtaga, så tager jag Gud, den allra högste, till vitne, uti hvilkens åsyn jag här sitter, att jag detta ej af eget bevåg eller lust till krig företagit, utan är jag dertill märkeligen i flera år förorsakad till det högsta derför, att våre förtryckte religionsförvandter måtte befrias ifrån det påfviska oket, hvilket

nämda grefvarne Pehr, Nils och Joakim Brahe voro bröder. Af dem kommenderade den förstnämde Smålands kavalleri, de bägge senare Uplands och Norrlands regementen till fot. Joakim Brahe dog, efter öfvergången till Tyskland, den 18 Sept. i Stettin.

[3] Instruktion för rådet i konungens frånvaro. *Registr.* De tio regementsråden voro riksdrotsen gref Magnus Brahe, riksmarsken gref Jakob De la Gardie, riksamiralen friherre Karl Karlsson Gyllenhjelm, friherre Gabriel Oxenstjerna Bengtsson, Klas Horn, friherre Gabriel Oxenstjerna Gustafsson (rikskanslerens bror), Per Baner, Johan Sparre, Klas Fleming, Herman Wrangel.

[4] Instruktion för pfalzgrefven, huru han krigsväsendet i Kongl. Maj:ts frånvaro förestå skall. Stockholm den 27 Maj 1630. *Registr.* Han blef således härutinnan satt vid sidan af riksmarsken och fältherren Jakob De la Gardie. I en särskild instruktion för den senare af den 3 Juni samma år heter det, att pfalzgrefven skall synnerligen hafva militärbefälet på Kalmar fästning, i Östergötland och Småland, fältherren i Upland och Norrland, fältmarskalken Herman Wrangel i Vermland, Vestergötland och på Elfsborgs fästning. Liksom nu De la Gardie, fick sedermera presidenten i räkningekammaren Klas Fleming pfalzgrefven bredvid eller öfver sig i sitt departement. Man ser att detta konungens stora förtroende ej gjort pfalzgrefven lika behaglig för rådet.

vi ock förhoppas med Guds nåd skall kunna ske. — Och efter gemenligen hända plägar, att krukan bärs så länge till vattens att hon på sistone söndergår, så varder ock med mig gångandes, att jag, som uti så många occasioner och farligheter för Sveriges rikes välfärd hafver utgjutit mitt blod, och likväl allt härtill genom Guds nådiga beskydd ej till lifvet blifvit skadad, det dock på sistone låta måste; ty vill jag, före min afresa denna gången, eder samtelige Sveriges när- och frånvarande ständer Gud den allra högste hafva befalt, önskandes att vi efter detta usla och mödosamma lefvernet, efter Guds behag, måge mötas och finnas i det himmelska och oförgängliga». — Han vände derefter sitt tal särskildt till hvarje riksstånd och slöt med en bön ur konung Davids nitionde psalm.

Den 30 Maj gick konungen i Elfsnabbens hamn om bord på flottan, som var delad i fyra så kallade »sqvadroner». På den första befalte konungen i egen person, och under honom generalen öfver infanteriet Johan Baner[5]; på den andra riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhjelm, på den tredje skeppsmajoren Bubbe, på den fjerde amiralen Erik Ryning. Flottan borde, om den af storm skingrades, först samlas vid Ölands norra udde, sedan i nödfall under Bornholm, men dess rätta kosa borde från Elfsnabben ställas till kusten af Vorpommern och den så kallade Greifswalds ö[6]. En mängd regeringsärenden i särskilda ämnen upptogo tiden i sista ögonblicken, och skulle ensamma kunna anföras såsom bevis, både på denne konungs verksamhet och derpå, att i Sverige det största som det minsta är konungens omsorg. Instruktioner till regering och råd, vigtiga meddelanden till Axel Oxenstjerna i Preussen (der konungen fruktade en diversion af de kejserlige, hvarför han ber honom ej sända för mycket folk ifrån sig), skrifvelser till ståthållarne, biskoparne och landskapens menigheter om utskrifningshjelpen, bekräftelse af donationer till Upsala universitet, förordnanden om hans naturlige sons undervisning[7], bref i rättegångsärenden, frihetsbref för fjerdingsmän på deras gårdar, nådebref för gamla soldater eller deras enkor (ett ämne, åt hvilket Gustaf Adolf alltid egnade en synnerlig uppmärk-

---

[5] Hans fullmakt att vara general öfver hela infanteriet utfärdades likväl först efter öfverkomsten till Tyskland och är daterad Stettin den 13 Juli 1630. *Registratur.*

[6] *Chemnitz.*

[7] Fullmakt för Herman Meijer att vara præceptor för Gustaf Gustafsson, med 400 r:drs lön. Elfsnabben den 3 Juni 1630. *Registr.*

samhet), finnas alla af konungen daterade om bord på sjelfva flottan. En ihållande sydvestvind hindrade denna länge att utlöpa, tvang den, äfven sedan den kommit i sjön, att åter söka hamn och gjorde öfverfarten, som varade i fem veckor, så långsam och besvärlig, att ny proviant måste hemtas från sjöstäderna[8]. Midsommardagen år 1630 (man anmärkte att jämt hundrade år förflutit sedan augsburgiska bekännelsen öfverlemnades) kastade konungen ankar vid den lilla ön Ruden, nära det vestligaste af Oderns tre utlopp, under ett häftigt åskväder. Kusten syntes full af eldar. De hade blifvit upptända af fienden, som likväl dragit sig tillbaka till sitt läger vid Anklam. Konungen, som sjelf satte sig i en båt att rekognoscera, var den som förde nyheten derom till sitt folk; hvarefter han befalte landstigning. Denna skedde i de omtalda platta fartygen, ej på ön Ruden, utan på Usedom[9]. Sjelf steg han först i land, knäföll och utgöt sitt hjerta i en brinnande bön. Derpå tog han äfven sjelf först spaden i hand; och i den mån landstigningen fortgick, arbetade ena hälften af folket oupphörligt på uppkastandet af förskansningar, under det den andra stod stridsfärdig under vapen[10]. Så landsattes elfva regementen under natten; de öfriga följde; kanonerna, trossen och rytteriet sist. Man begagnade sig af de förskansningar, som funnos qvar efter Danskarnes infall i Pommern. Innan kort stod hären i ett förskansadt och bestyckadt läger, som i sig inneslöt byn Peenemünde. Konungen tilltalade derefter sina krigare: ej endast för sin egen och sitt rikes skull, utan för sina förtryckta trosförvandter hade han inlåtit sig i ett krig, med hvars utförande de skulle förvärfva sig ett odödligt lof hos efterverlden; de behöfde ej frukta denna nya fienden, det vore densamma som de slagit i Preussen; genom deras

[8] »Vi äro genom det stränga och svåra motvädret i största besvär så ledes råkade, att provianten är mestadels åtgången. Vi kunne ej utan fara af undergång åter begifva oss till sjös, förr än vi provianterat för någon tid». Konungen till rikets råd, Middelstens hamn den 14 Juni 1630. *Registr.*

[9] »Vi äre lyckligen arriverade och hafve utan allt motstånd satt vår fot på landet Usedom. Nu fordras blott tillförsel; särdeles i förstone, tills vi någre platser mäktige blifva kunne. Assisteren vårt kammarråd! Pådrifven tillförseln från Sverige efter våre anordningar!» Usedom den 29 Juni 1630. *Registr.* Under samma datum tackar konungen särskildt pfalzgrefven för hans stora flit.

[10] *The Swedish Intelligencer,* London 1634, I: 49. Såsom det tyckes, af ett åsyna vitne.

tapperhet hade han tvungit Polen till ett sexårigt stillestånd; han hoppades ock, om de redligt med honom hölle ut, att vinna för sig och sitt rike, för religion och förvandter i Tyskland fred och säkerhet; de voro gamla soldater, som kände kriget ej blott sedan gårdagen, som med honom delat mången lyckans omvexling, och som ej skulle förlora modet om de ej genast hade allting fullt upp; han skulle föra dem mot en fiende, som riktat sig på hela detta utsugna lands bekostnad; endast hos fienden vore penningar, öfverflöd och allt hvad de begärde till finnandes[1]. Lesle i Stralsund, som i detta ändamål blifvit förstärkt från Sverige, hade redan i medlet af April rensat ön Rügen från fienden och förenade sig nu med konungen, som fördref de kejserlige äfven från öarne Usedom och Wollin, och sedan Wolgast gifvit sig efter sex dagars belägring (garnisonen tog till största delen svensk tjenst) och städerna Wollin samt Cammin äfven gått öfver, var konungen herre öfver Oderns mynningar; men den egentliga nyckeln till Oder var Stettin, tillika den enda stad i Pommern som ej innehade kejserlig besättning. Två timmars segling förde konungen öfver Frische Haff. Den gamle Bogislaus af Pommern, som redan genom en beskickning till Stockholm sökt afvända Gustaf Adolfs öfvergång, fann honom nu med en slagfärdig här oförmodadt utanför sin hufvudstads murar[2]. En kort underhandling följde, i hvilken den starkare föreskref lagar. Svenskarne ingingo i staden på samma gång som den från samtalet med konungen återvändande hertigen. Strax såg man de nordiska gästerna, efter deras outtröttlige anförares vana, i fullt arbete

[1] *Chemnitz.*

[2] »Vi hafve fruktat, att medan vi med några små platsers intagande voro occuperade, de kejserlige endera sjelfve skulle bemäktiga sig Stettin, eller hindra oss derifrån. Vi hafve derför för några dagar sedan resolverat att, sedan Gud gifvit oss Ysedom och Wollin i händer, försöka om vi med vårt infanteri denna stad i vårt våld bringa kunde. I går om morgonen seglade vi med en god vind från Ysedom, kommo hit litet efter middagen, landsatte folket och intogo några fördelar under staden. Då är hertigen, efter några missitationer, utkommen till oss på platsen och hafver beviljat intagande af garnison. Och ändock vi måst, för fiendens skull, som ligger i nejden, hertigen eljest i allt cedera och hvälfva lasten in på oss, så förmode vi dock det i längden så ställa, att vi ingen skada deraf hafva. Fortifikationen är ganska slätt, så att, om vi det förut vetat och ej haft afseende på de oskyldiga borgares ruin, vi lätt kunnat occupera platsen med gewalt. Nu ärna vi sätta staden i bättre defension». Konungen till kansleren. Fältlägret vid Stettin den 11 Juli 1630. *Registr.*

att förbättra stadens fästningsverk, och i det fördrag hertigen måste afsluta förbehöll sig redan konungen besittning af Pommern efter dess nuvarande barnlöse beherskares död, tills hans krigskostnader blifvit betalde. Fjorton dagar voro nu förlupna sedan konungens landstigning. Stettin öfvergick den 10 Juli. Det var, näst Stralsund, det andra steget in i Tyskland.

Under allt detta gjorde Torquato Conti, kejserlig befälhafvare i Pommern, ehuru med en öfverlägsen makt, föga motstånd. Han syntes ha föresatt sig mindre att hindra infallet i Pommern än konungens ytterligare framgång; hvarför han samlade sin styrka uti Anklam vid Peene och i Gartz vid Oder, under det han, på kejserlig befallning, genom besättandet af Landsberg vid Warta, afskar den nya fienden vägen till Schlesien och kejsarens arfländer. Stettin hade han förgäfves sökt öfverraska, innan det till Gustaf Adolf öfverlemnades. Genom den grymmaste framfart i landet hade denne Italienare vid sitt namn fästat äfven en större afsky, än den folket vanligen egnade Wallensteinska härförare; och denna afsky var ej nu mera åtföljd af en lika fruktan, sedan kejsaren på riksdagen i Regensburg, åt det i klagomål åtminstone eniga Tyskland, måst uppoffra den man, med hvilken han kufvat det. — I det ögonblick Gustaf Adolf landsteg miste Wallenstein befälet. Det var att lossa ett band, som sammanhöll hundra tusen man, af hvilka ej få sedan öfvergingo i fiendens led. — I allmänhet uppträdde konungen i den för sig lyckligaste tidpunkt. Den för högt spända bågen hade brustit i Wallensteins hand. Derpå följde ett tillstånd af lamhet och upplösning, en allmän motverkan mot kejsaremakten och framträdandet af dessa medelpartier, som så ofta beteckna öfvergången från en ytterlighet till en annan, men i en författning sådan som den tyska, der man under oändliga former kunde vara half eller hel fiende mot sin lagliga öfverhet, voro vanliga. Vi finna Bayern och Sachsen, hvar på sin sida, i spetsen för sådana partier, med skönt ljudande namn af riksfrihet och författning för samma egna intressen, som krigiska äfventyrare mer ohöljdt hyllade. Hvad Gustaf Adolf emot denna tidens konstitutionsväsende och en sådan det heliga romerska rikets författning förskyllat, såsom tyska patrioter förmena, kunna vi ej inse. Man vise oss ett hån, ett förakt, ett brott deremot, som tyska furstar ej sjelfva täflade att begå, under det de klagade öfver främmandes ärelystnad! Det var en öfverkonstlad, inom sig sönderfallande statsbygnad, i hvilken en inkastad religionsstrid hade växt till

en Europas och mensklighetens sak. Deraf den främmande inflytelsens nödvändighet! Deraf ock i en upplöst samhällsordning den enskilda hjeltekraftens naturrätt! Här var banan för Gustaf Adolf, förtröstande »på Gud och sitt segrande svärd»[3].

På Stettins intagande följde Damms och Stargards genom hemligt förstånd med borgerskapet, som emottog Svenskarne såsom befriare. Desses stränga krigsaga väckte ej mindre beundran än deras konungs personliga egenskaper[4] och var en fullkomlig motsats till de kejserliges tygellöshet, som i synnerhet efter det slutna förbundet emellan Gustaf Adolf och hertigen af Pommern rågade måttet af omensklig grymhet mot landets olyckliga invånare. Det var Wallensteins här — utan den starka hand som tämde vilddjuret — nu sölande sig, för egen lust, i laster och brott. Tvänne för detta Wallensteinska officerare, Italienare som gått i Gustaf Adolfs tjenst, upptäcktes i lägret vid Stettin med förräderi emot hans egen person. Han erhöll varning för flera sådana mordanslag, af Jesuiter anstiftade, och skref äfven hem till Sverige, att man borde slå efter jesuitiska utskickade, som fått tillfälle att insmyga sig i riket[5]. — Tilly, ligans och Bayerns fältherre, som nu äfven blifvit kejsarens, var ännu aflägse, men närmade sig till nedra Tyskland. Han fann Magdeburg i sin väg. Detta stifts fördrifne administrator, markgrefven Kristian Vilhelm af Brandenburg, som redan i Sverige uppsökt Gustaf Adolf[6], kastade sig, efter nyheten om hans landstigning, in i Magdeburg (hvars borgare för honom grepo till vapen) och förklarade sig genast offentligen för konungen, som, ehuru han rådt till större varsamhet, likväl lofvade hjelp, skickade medel till värfning och en svensk befälhafvare. Administratorn af Magdeburg var ej den enda tyska furste, som redan öppet förklarade sig för Gustaf Adolf. Yngre söner af Tysklands protestantiska furstehus gingo (under det de äldre merendels höllo med kejsaren) tidigast på Sveriges sida. Så hertig Frans Karl af Sachsen-

---

[3] *Cum Deo et victricibus armis.* Konungens valspråk.

[4] »Quant à la personne de ce roi, on ne voyoit en ses actions qu'une severité inexorable envers les moindres excès des siens, une douceur extraordinaire envers les peuples et une justice exacte en toutes occasions». *Mem. de Richelieu.* VI: 419.

[5] Han hade fått denna sista underrättelse från Holland. Till rikets råd. Stettin den 31 Juli 1630. *Registr.*

[6] Han var en yngre bror till konungens svärfar, den aflidne kurfursten Johan Sigismund i Brandenburg.

Lauenburg, liksom senare hans broder Frans Albert; så hertig Georg af Braunschweig-Lüneburg, som, efter att ha pröfvat sin lycka i Danmarks och kejsarens led, nu erbjöd sin tjenst åt Gustaf Adolf [7]. Af regerande hus blef, efter det pommerska, Hessen-Kassel Sveriges första, liksom i följden trognaste bundsförvandt. Eljest sökte till och med de fördrifna hertigarne af Mecklenburg, konungens fränder [8], och hvilkas familj han lemnat tillflykt i Sverige, i början hellre sin säkerhet i kejsarens nåd än i förbund med konungen; ehuru dessa hertigars återställande var ett af Gustaf Adolfs första syftemål. Det var honom nödvändigt att försäkra sig om Östersjö-kusten, innan han inträngde i Tyskland. Alla hans steg dertill utmärktes af den största försigtighet; hvilken dygd han äfven i bedömandet af krigshändelser säges vida mer aktat än djerfheten. Det oaktadt var redan hans första krigsplan så djerf, att den med häpnad måste uppfylla hvar och en, som nogare känner den dagliga förlägenhet i afseende på medel, med hvilken han hade att kämpa [9].

---

[7] Hans anbud dertill har skett kort efter konungens öfverkomst. Gustaf Adolf meddelar den 15 Juli 1630 från Stettin åt Salvius hertigens erhållna bref, och ber Salvius råda hertigen att ur braunschweigska landet fördrifva fienden, som der ej vore synnerligen stark. *Registr.*

[8] Af de bägge bröderna Adolf Fredrik och Johan Albert af Mecklenburg var den senare gift med Margareta Elisabet, som var syskonbarn till Gustaf Adolf och enda barn af hertig Kristofer till Mecklenburg med Elisabet, konung Gustaf I:s yngsta dotter.

[9] Till tyska kriget anslogos fem särskilda poster af kronans uppbörd i Sverige. Först 429,145 svenska daler (hvar daler ungefär ⅔:dels riksdaler specie) af landets räntor och andra inkomster; för det andra ett genom faktoren Weiwitzer för konungens räkning upptaget lån till 202,781 riksdaler specie; för det tredje 1,711 skeppund koppar, som skulle utsändas och genom Salvius försäljas i Hamburg; för det fjerde 12,400 tunnor spanmål, som skulle levereras i betalning för försålda kronogods; för det femte 3,646 läster spanmål, mest från Lifland, genom Johan Skytte. — Dessa medel skulle på vissa terminer innan årets slut öfversändas. De inflöto ej enligt beräkning, såsom ses af konungens klagomål. Den 31 Juli skrifver han från Stettin till rikets råd: »I veten, att vi allt sedan vi begåfvo oss ur riket icke hafve bekommit derifrån den ringaste penning på alle våre anordningar, — hafve ej heller här någon contribution att förvänta, emedan vi måst bevilja hertigen (af Pommern) att blifva vid sin jurisdiction, rätt och regering såsom förut. Gören derför eder flit, att vi må blifva undsatte; ty folket växer dageligen». — Och ytterligare, Stettin den 3 Sept.: »vi hafve, oaktadt alla befallningar och förmaningar, liten eller ingen assistens ännu fått från Sverige. Nu, fast vi genom denna stads occupation fått något bistånd, äre dock våre utgifter så excessivt store, att det föga förslär, efter vi hvar tionde dag till fotfolkets underhåll

Gustaf Horn hade från Finland och Lifland tillfört honom en ansenlig förstärkning. I sina bref till den i Preussen befallande kansleren påskyndar han oupphörligt det derifrån väntade manskapets ankomst, hvilken likväl ej kunde ske förr än sent på hösten. Han lemnade Horn i Stettin att bevaka Conti,

---

allena behöfve öfver 30,000 r:dr. *Registr.* för 1630. -- Att fylla det bristande måste man låna och anticipera (såsom konungen säger »excolera crediten»), eller tillgripa så utomordentliga medel som att göra spanmålshandeln till regale. Hvad en sådan administratör som Axel Oxenstjerna, oaktadt svårigheterna af hans egen ställning i Preussen, under sådana omständigheter var för konungen, kan ej beskrifvas. Den outtröttligaste verksamhet, för hvilken nästan ingenting fans omöjligt, befästade bandet emellan dessa bägge, för öfrigt hvarandra så olika, store män. Det märkliga brefvet från Gustaf Adolf till kansleren, dat. Golnow den 4 Dec. 1630, tillhör denna tidpunkt. »Jag hafver bekommit edert rådslag om tillkommande års örlig — skrifver konungen — jag ser deraf eder trohet mot mig och fäderneslandet. Den der lefver varder seendes sakernas framgång, och efterkommande varda prisandes edert ros. -- Gören för den skull väl och tröttens icke vid att arbeta till min och rikets tjenst, särdeles att fullborda edert råd uti kornhandeln. — — Gud, som allt i värjo hafver, hjelpe oss väl igenom vintern, så förmodar jag, att genom eder flit och sorgfällighet sommaren skall falla sig lättare. — Vårt tillstånd skulle jag eder förklara, men min hand, som af de dirschauske slängar är styf vorden, tillåter det ej väl. Dock veten, att fienden är svag af infanteri och lika i kavalleri, men hafver stor fördel i qvarteren (ty hela Tyskland är hans rof underkastadt). Jag samlar mitt folk här vid Oder-strömmen och har i mening snart vapen och qvarter med fienden att skifta. Och ändock saken är god och rättvis, så är dock utgången för syndens skull oviss, oviss är ock menniskans lifstid. Ty förmanar jag eder och beder för Kristi skull, att, om ej allt ginge efter vilja, I dock ej viljen släppa modet. Min åminnelse och de minas välfärd låter eder till det bästa vara befallad; och gören så mot dem — som jag ock göra ville mot eder och edra, om jag efter Guds vilja lemnades så länge, att I mig behöfden på sådant sätt; betraktandes mig såsom den der nu på tjugonde året med mycken möda, men, Gudi lof, med mycken heder vårt fädernesland förestått hafver; den der ock fäderneslandet med alle dess trogne inbyggare älskat, ärat och för dess ära hafver lif, gods och gode dagar vanvördat; den der i verlden ingen annan skatt sökt, än att göra till fyllest mitt stånds pligt. De mine äro, för min skull och om mig något vidkommer, i många måtto medömkan värde, qvinkön, modren rådlös, dottren en späd jungfru, eländige om de få råda, och i fara om andre öfver dem råda få. *Storge naturalis* (den naturliga kärleken) trycker mig dessa linier utur pennan emot eder, som ären ett instrument, mig af Gud gifvet, många tunga saker att igenomdrifva. Dock detta så väl som lif och själ och allt hvad Gud mig gifvit hafver befaller jag uti hans heliga våld, otvifvelaktigen hoppandes i verlden det bästa, och efter detta lifvet frid, fröjd och salighet. Detsamma önskar jag ock eder i sinom tid».

som i grannskapet samlat sina troppar vid Gartz och Greiffenhagen, och derifrån äfven, under konungens frånvaro, mot svenska lägret företog ett anfall, som misslyckades. Sjelf begaf sig konungen tillbaka åt kusten (der det af fienden återtagna Wolgast genom belägring å nyo eröfrades) för att sjöledes angripa Rostock och Wismar samt göra ett infall i Mecklenburg [10]. Men flottan hindrades af motvind [1]. Konungen, ifrån Stralsund, intog Damgarten och Ribnitz och ingick i Mecklenburg. Men förslaget på Mecklenburg, der fienden hunnit förstärka sig, de forna landsherrarne ingenting kunde eller vågade företaga, och hertig Frans Karl af Sachsen-Lauenburg, som gripit till vapen, af Pappenheim blef slagen och tillfångatagen, måste uppgifvas, och konungen, genom de preussiska tropparnes dröjsmål, utan hopp att bringa fienden detta år till fältslag, såg sig för vintern inskränkt till det utplundrade Pommern [2]. Vid denna tid yttrar han sig sålunda i bref till Axel Oxenstjerna och rikets råd: »kejsaren synes väl med oss till en förlikning inclinera [3], likväl utan andra fredsvilkor, än att vi, utan afseende på vår och våre naboars säkerhet, skulle oss i vår förra

[10] »Efter det ligger oss makt uppå att få fast fot i Mecklenburg, både för qvarterens utvidgande och Magdeburgs undsättning — derför hafve vi resolverat att i Guds namn fortgå till Mecklenburg och försöka vår lycka vid Wismar eller Rostock». Konungen till kansleren. Wolgast d. 8 Sept. 1630. *Registratur.*

[1] En del af denna hade återvändt till Sverige; den andra bevakade efter landstigningen pommerska kusten och blockerade, under amiral Blum, Wismars hamn, der en kejserlig eskader af femton örlogsfartyg i December förlorade sitt amiralskepp emot Svenskarne. *Swedish Intelligencer.* Jfr *Chemnitz,* I: 91.

[2] »Vi hade hoppats bekomma de preussiska tropparne så tidigt, att vi fått tillfälle bringa fienden till något slag ännu i höst — men förnimme nu, att dessa troppar endast långsamt och efter hand kunna fortskickas. Måste oss således benöja med desse ringa qvarter vi här hafve. Hela Förpommern är nästan ruineradt och till största delen i fiendens händer. I Hinterpommern ser ej heller väl ut. Vi ha föga annat än de förderfvade öarne att tillita, och ur Sverige kunne vi intet mer förmoda för årsens tid och deras administration, som der hemma sitta». Till kansleren, Stralsund den 31 Okt. 1630. *Registr.* Den 5 följande November skrifver konungen till pfalzgrefven, sin svåger i Sverige: »vi hafve måst uppgifva expeditionen mot Mecklenburg, sedan fienden der blifvit så stark att vi, med det folk vi här hade, ej der kunde göra några progresser. — Nu äro de preussiske troppar till en del komne till Stargard och till en del under marsch». *Registr.*

[3] De diplomatiska förhandlingarna, såsom af föga inflytande, lemna vi derhän.

ovisshet retirera. Vi äre af den mening, att ingen förlikning kan ingås, med mindre *öfver hela Tyskland en ny religionsfred varder ingången och confirmerad*, och våre naboar sättas i deras förra stånd, så att vi genom deras trygghet kunne vara trygge. Till hvilken ända vi inga andra medel finne, än att vi *kejsaren sjelf* något närmare antasta, och derhos *klerkeriet* som på hans sida är. Ty der vi åt kejsarens arfländer komma kunde och honom således hans egne medel förtaga, samt afskära honom de kontributioner han nu af våre trosförvandter pressar, så att hela krigstyngden fölle på det påfviska klerkeriet, då kunde vi ock för oss och våre religionsförvandter vinna en fred, som vi hade reputation af. Dertill hafve vi ämnat nästa år uppsätta *åtskilliga armeer*, nämligen så, att vi med en armé under vår egen direktion maintenerade denna kanten af Östersjön, medan Gustaf Horn och Teufel med tvänne armeer försäkrade oss dominium öfver *Oder*, på den ena sidan hölle Brandenburg i devotion och på den andra kunde intränga i Schlesien. Med fjerde armeen i Magdeburg (der administratorn redan har 3000 man och några 100 hästar) hoppas vi kunna tillhålla oss *Elben*, och genom denna och vår egen armé gifva både Brandenburg och Sachsen luft och tillfälle att med oss cooperera. Till femte armeen gifva oss anledning ärkebiskopen af Bremen samt städerna Braunschweig, Hildesheim m. fl., som redan till oss inclinera och med Salvio secrete correspondera. Denna armé borde fästa sig vid *Weser*. — Hvad till planen behöfves sen I af förslaget. Vi vele till krigsstaten behålla stora tullen, salt-licenten, åtta tusen skeppund koppar samt hundra tusen riksdaler af arrendena och boskapsskatten. Alla öfriga räntor hafve vi till ordinarie staten deputerat». I brefvet till Oxenstjerna tillägger konungen: »huru dessa armeer skola bringas upp och underhållas, måste vi bekänna är största difficulteten. — Dock äre vi af den tanken att, om folket kunde bringas upp, och hvar armé blefve så stark, som föreslaget är, då skulle hvarje armés hufvud och föreståndare nogsamt kunna finna råd, på de orter der han blefve förordnad, att söka sig sjelf medel och utvägar till underhåll» [4].

Blockaden af Kolberg till lands och vatten, med de rörelser den å båda sidor föranledde (fästningen med 1500 mans besättning öfvergick först den 2 Mars följande året), var det

[4] Till rikets råd om kriget, Ribnitz den 8 Okt.; till kansleren om tillkommande års armeer, Ribnitz den 1 Okt. 1630. *Registr.*

vigtigaste under hösten [5]. Vintern inträdde (och den var detta år sträng), men dermed följde, till fiendens förundran, ingen hvila. Vid vinterfälttåg voro Gustaf Adolfs soldater vana. Vi nämde, att de kejserlige vid Gartz och Greiffenhagen på båda sidor om Oder hade samlat sin hufvudstyrka. Julaftonen intogs, under konungens eget befäl, Greiffenhagen med storm, efter ett tappert försvar af den 2500 man starka besättningen, som till det mesta stupade; hvilket så förskräckte den kejserlige fältmarskalken Schaumburg (som efterträdt Conti i befälet), att han lemnade Gartz under natten, sprängde sitt krutförråd i luften, kastade sina kanoner i vattnet och flydde genom Küstrin (hvars portar öppnades för de kejserlige, men tillslötos för de förföljande Svenskarne), för att med öfverlefvorna af sin här invänta Tilly i Frankfurt an der Oder [6]. Så slutades året 1630.

Frankrike, som dragit fördel af konungens uppträdande i Tyskland, för att i Italien lyckligt sluta sitt krig mot Spanien och Österrike [7], förnyade anbudet af sitt förbund; och Charnacé, från början vitne till hans framgångar, öppnade åter underhandlingar [8]. Efter åtskilliga svårigheter angående ceremonielet, hvarvid Gustaf Adolf yrkade och genomdref grundsatsen af alla konungars likhet, afslöts i Beerwalde den 13 Januari 1631 subsidietraktaten med Frankrike på sex år, räknade från första propositionen i Vesterås den 5 Mars 1630. Konungen skulle för det redan förflutna året bekomma 120,000, men sedermera årligen 400,000 r:dr, hvaremot han förband sig att ställa minst tretio tusen man till fot och sex tusen till häst, lemna katolska religionen fri i de orter, som underkastades hans vapen, och

[5] Att konungen mot slutet af året ämnat återvända till Sverige (hvilken afsigt. han dock uppgaf), ses af tvänne befallningar till hans resident Fegræus i Danmark af den 5 Nov. och 7 Dec. 1630, att begära lejd för honom att fara landvägen genom Danmark, i fall han för vinterns skull ej sjöledes kunde komma till Sverige. *Registr.*

[6] Schaumburgs bref till Tilly skjuter skulden på den fullkomliga demoralisationen i den för detta Wallensteinska armeen.

[7] Richelieu säger sjelf om den franska underhandlaren vid freden i Chierasco: »il y rencontrera plus de facilité qu'il n'eut fait, par l'avantage que recevroient les affaires du roi de la descente du roi de Suède en Allemagne: car il formera contre eux un si grand orage de guerre, que toute la maison d'Autriche en sera ébranlée, et leur empire réduit a telle extrémité, qu'ils le tiendront eux-mêmes pour perdu». *Mem. de Richelieu*, VI: 395.

[8] »Franska gesandten har åter varit här och tillbudit oss 120,000 r:dr så länge hans herre är sysselsatt med italienska kriget, och derefter 400,000 r:dr årligen. — Vi behöfve penningarna; men begäre eder advis». Konungen till kansleren. Stettin den 23 Juli 1630. *Registr.*

ligan neutralitet, nämligen om dess medlemmar begärde och sjelfva iakttogo den. — Konungen hade inryckt i Brandenburg upp efter Oder. Han vände sig först till Landsberg, men förvandlade, då denna fästning redan af Tilly blifvit undsatt, dess belägring i en blockad och uppgaf äfven för denna gången anfallet på Frankfurt, der Tilly redan befann sig med tretiofyra tusen man. Han lemnade Horn i granskapet af Landsberg att iakttaga Tilly, drog sig tillbaka till Stettin och gjorde derifrån i köld och snö [9] en sidorörelse mot Mecklenburg och Pommern, der den ena fasta platsen efter den andra — Neu-Brandenburg, Loitz, Malchin, slutligen Demmin — med de kejserliges magasin innan kort tid föllo i hans händer. »En sådan general — säger Skotten Monro (då i Gustaf Adolfs tjenst) — vill jag gladeligen tjena; men en sådan general skall jag svårligen mera se, hvars sed det var att vara den förste och siste i faran, som vann sina officerares kärlek genom deltagande i både mödor och farligheter, som visste så väl huru hans krigare skulle läras att uppföra sig efter tid och omständigheter, vara omsorgsfull så om deras rykte som helsa, färdig att förese allting och kände både sina fienders grundsatser och krigsmedel, deras rådslag, deras armeer, konst och krigsaga, äfvensom naturen och belägenheten af de platser de innehade [10]. Han tvekade aldrig att låta verkställa hvad han

[9] »We brake up from Stettin, taking our march towards New-Brandenburg, the earth clad over with a great storm of snow, being hard frost. We carried along great canons of batterie, and a number of small canons, being well provided of all things belonging to artillery; our little army consisting then of 8,000 horse and foot, having left the rest of the army under command of the feltmarshall Horn before Landsberg in the Mark». *Monro*, Expedition with the worthy Scots regiment, called Mac-Keys regiment, London 1637, II: 14. Före belägringen af Demmin förstärktes konungen af generalmajor Kniephausen och hade då 15,000 man i tjenstgöring, enligt de listor på både *friska* och *sjuka*, som alla öfverstar måste ingifva till konungen; hvilket Monro omtalar såsom ett eget i svenska armeen infördt bruk. De svenska pelsjackorna kommo under detta vinterfälttåg soldaten väl till pass.

[10] L. c II: 16. Bristen på goda kartor och den stora vigt konungen lade på noggrann lokalkännedom utsatte honom just derför i *rekognoseringar* personligen oftast för stora faror, i synnerhet som han var närsynt. Så vid belägringen för Demmin, der konungen, under en rekognoscering med kikaren i hand, föll ned till midjan i ett träsk, emedan isen brast under honom. Skotten kapten Dumaine, den närmast vakthafvande officeren, ville skynda till hans hjelp, men han vinkade honom med hatten att blifva stilla, för att ej ådraga sig uppmärksamhet af fienden, som emellertid deråt riktade en lifligt eld.

en gång befalt. Det fans ingen ändring i hans order. Han tyckte ej om officerare, som saknade qvickt begrepp, men lät dock ingen ifrån sig skiljas, förr än han var säker att hans order voro förstådda». Svårigheter lät han föga gälla. En officer, som vid förbättrandet af Stettins befästning ville urskulda sig med att jorden var frusen, lät han sätta i arrest, sägande: »i saker, som krigets nödtorft fordrar, finnes ingen undskyllan».

Efter Kolbergs öfvergång återstod i Pommern endast Greifswald ointaget, hvilken fästning först, efter den tappre kommendantens död, uti Juni månad kapitulerade. — Tilly, upptänd af harm öfver de flesta öfriga kommendanternas förhållande, bröt in i Mecklenburg efter konungen och återtog Neu-Brandenburg. Om hans krigssätt må vitna, att han der lät två tusen man, svenskt folk (till hvilka deras konungs befallning att retirera ej framkommit), springa öfver klingan[1]; ett hundrade femtio andra läto hellre nedsabla sig i den lilla platsen Feldberg än de uppgåfvo den. Tilly återvände efter dessa bedrifter till Magdeburgs belägring. Strax ryckte konungen mot Frankfurt an der Oder med aderton tusen man och två hundrade kanoner, som fördes på Oder-strömmen. Den 2 April började han att beskjuta staden, som försvarades af sex tusen man; följande dagen togs den med storm[2]. Löjtnanten Anders Auer,

Under ett kulregn, som lyckligtvis lemnade honom oskadad, hjelpte sig konungen sjelf upp, och satte sig sedan vid vaktelden hos den nämde officeraren, som tog sig friheten att förebrå honom att han onödigt så blottstälde sitt lif. Konungen hörde tåligt och bekände sitt fel; men han kunde ej hjelpa det, sade han, emedan sådant var hans sinnelag, att han trodde ingenting väl gjordt, som han ej gjorde sjelf. Han tog genast en stark middag och en god dryck vin i sitt kalla tält, bytte derpå först om kläder och gick så åter mot fienden.

[1] *Khevenhiller* säger: »weil sie sich einmuthig resolvirt eher zu sterben, als sich zu ergeben».

[2] Då Svenskarne nalkades staden, ropade de kejserlige till dem: »I strömmingsätare, hafven I ätit opp alla edra läderkanoner för hunger?» *Swed. Intelligencer*, I: 89. Konungen lemnar om Frankfurts intagande följande berättelse till rikskansleren den 9 April: »då vi ej visste hvart Tilly ämnade taga vägen från Ny-Brandenburg, drogo vi till Schwedt att inhemta kunskap. Emellertid förnummo vi, att han vändt sig mot Magdeburg. Då hafve vi brutit upp till Frankfurt an der Oder, både för att vara konventet i Leipzig närmare, och till att divertera Tilly och engagera honom i batalj; sättandes fältmarskalken (Horn) öfver Odern in i Neumark till att maintenera Hinter-Pommern, med ordres att belägra Greifswald och, om möjligt, göra en diversion i Mecklenburg. Vi kommo till Frankfurt den 2 April, hvarvid fienden tände eld på förstäderna. Den 3 läto vi göra batterier och kommen-

som först bestigit muren, fick tusen riksdaler och kaptens fullmakt i lifregementet. Konungen förföljde fienden, vände sig derpå till Landsberg, intog det den 16 April[3] och fordrade nu Küstrin och Spandau af kurfursten i Brandenburg, för att kunna undsätta Magdeburg.

Denna begäran var af en beskaffenhet att göra ett beväpnadt besök i Berlin oundvikligt. »Jag kan ej förtänka kurfursten, min svåger, — sade konungen vid detta tillfälle — att han är sorgse blifven; ty att jag begär farliga och betänkeliga saker är ostridigt; men jag begär dem ej för min, utan för kurfurstens, hans lands och hela kristenhetens bästa. — Min väg går till Magdeburg»[4]. — Man vågade ej neka hvad så begärdes. Men för att kunna bjuda Tilly spetsen, fordrades äfven Kur-Sachsens medverkan. Det för protestantiska saken så vigtiga Magdeburg (det hade motstått hela Wallensteins makt) var för ingen dyrbarare än för kurfursten af Sachsen. Denna riksstad med sitt stift skulle i norra Tyskland blifva det första

derade några trupper att under favör af kanonerna löpa an på stadsvallen, icke ens tänkandes sålunda få sjelfva staden in. Men våre drefvo fienden ej blott genast från utanverken och vallen, utan följde honom i samma furie på hälarne inunder stadsporten, och en del med några få stormstegar, likasom flygandes öfver muren, kommo in i staden och fäktade så länge, tills de andre öppnade portarne med petarder. Nu slogo de våre fienden på flykten och nedhöggo mänge, äfven högre officerare, — andre blefvo fångne. De öfrige sökte refugium öfver bron på andra sidan Odern (icke ens tänkandes på den skans de vid broändan väl besatt hade) och hafva ej stannat förr än ett godt stycke väg in i Schlesien. All fiendens ammunition och tjugu fanor äro våra. Oansedt Tilly, då han fick kunskap om vårt tåg, i en il ryckte efter, så har han dock ej hunnit längre än till Alt-Brandenburg. Vi ha nederlagt största delen af denna fiendens armé och allestädes klappat upp hans Krabater. Med kavalleriet och några musketerare hafve vi nu begifvit oss till Landsberg och fordrat hit fältmarskalken i lika måtto på andra sidan. Vi hålla nu på att slå broar öfver Warta, för att conjungera oss med fältmarskalken och sedan taga Landsbergs belägring med en furie före». *Registr.*

[3] Kommendanten blef skjuten. Besättningen var, enligt svensk uppgift, 5,000 man. Vid utmarscheringen fann man nära hälften så många glädjeflickor som soldater och en oändlig tross. Likväl säger Pappenheim i bref till kurfursten af Bayern (*Kherenhiller*, XI: 1784), att i Frankfurt och Landsberg var kärnan af kejserliga hären. Efter Landsbergs öfvergång tillät konungen Baner, Baudissin och andra sina officerare att i hans närvaro göra sig lustiga vid ett glas; men drack icke sjelf, »for his custom was never to drink much, but very seldom». *Monro*, l. c., II: 40.

[4] *Khevenhiller*, XI: 1786.

stora offret för det kejserliga restitutionsediktet, som återgaf katolska kyrkan allt hvad den under sjutio år, sedan religionsfreden i Augsburg, mistat; och mot detta edikt hade nyss den af Kur-Sachsen sammankallade protestantiska furstedagen i Leipzig förklarat sig vilja gripa till vapen. Kurfurstens son skulle genom Magdeburgs förlust närmast förlora [5]; och det fordrades blott Magdeburgs intagande att göra Tilly för sjelfva kurfurstendömet rätt fruktansvärd. Icke dess mindre äskade Gustaf Adolf förgäfves Sachsens hjelp; äfven öfvergången öfver Elbe blef honom nekad; och öfver Tyskland flög snart den förskräckelsens tidning, att Magdeburg, af Tillys soldater sköfladt och brändt, låg i sitt grus. Den svenske kommendanten Falkenberg hade fallit en bland de första vid stormningen. »Magdeburg — skrifver Salvius [6] — är den 10 Maj, ty värr, med stormande hand öfvergånget, och ligger nu hela den stora staden i aska — så att intet mer än domkyrkan står qvar, med fyra eller fem hus bredvid, samt några fiskarekåtor vid Elben. Salig Falkenberg hafver under denna belägring först disputerat fienden utanverken, så länge han kunnat, och hafver fienden för de små skansarne förlorat många stormar och mycket folk. Han hafver föga haft mer än 2,000 knektar, och fienden är skattad till 24,000 man. — Jag har talt vid en ryttareknekt, som tillstädesvarit under belägringen. Han berättar, att Falkenberg böds qvarter, men han ville det intet acceptera, ej heller soldaterna; ty fiendens förnämsta condition säges varit att de skulle bli papister. — Till 300 borgare derinne hafva varit kejserske. När fienden först inkom, äre desse tillupne och förment sig vara välkomne: men äre mest nedhuggne vordne. En stor del af det öfriga borgerskapet hafver salverat sig i domen och förreglat dörrarne så starkt, att ingen kom till dem den första dagen; andra dagen är qvarter utblåset, då äre de blefne benådade [7]. Hvad sig i de andra kyrkorna velat salvera är allt förgånget. Med ingen hafva de värre än med presterna umgått, först dräpit dem ibland deras böcker, sedan tändt eld på dem och böckerna;

[5] Domkapitlet hade valt prins August af Sachsen, kurfursten Johan Georgs andre son, till Magdeburgs ärkebiskop. Kejsaren, i kraft af restitutionsediktet, förklarade valet ogiltigt och lät dertill nämna en af sina egna söner, Leopold Vilhelm.

[6] Till rikets råd. Hamburg den 18 Maj 1631.

[7] Andra sammanstämmande berättelser intyga, att detta först skedde den fjerde dagen (så länge varade plundringen), då Tilly sjelf höll sitt intåg i staden. Administratorn blef sårad, fången och öfvergick sedan till katolska läran.

hustrurna och döttrarna hafva de, bundna efter hästarne, åt lägret fört och släpat, der skändat och jemmerligen handterat. S:t Johannis kyrka hafver varit full med qvinfolk; den sägas de hafva tillspikat utantill och så uppbränt. Krabater[8] och Valloner hafva jemmerligen tyranniserat, kastat barnen i elden, bundit de förnämsta och skönaste borgerskor vid steglädret, de der löpande hafva måst följa dem ur staden; hafva stuckit spetsarne genom små barn, häfvit dem dermed opp, svängt dem kring spetsen några gånger och dermed kastat barnen af spetsen i elden. — Några illvillige beskylla Hans Maj:t, som hafver dem alltid förtröstat på succurs och intet kommit. Flere klaga på kurfursten af Brandenburg. — Största delen skälla på Kur-Sachsen — som hvarken hafver härtill conjungerat sig med Hans Maj:t eller gjort någonting godt till saken, utan mycket mer under sjelfva belägringen förhållit staden dess uppköpta ammunition uti sitt kurfurstendöme. Huru om allt är, så hafver likvisst Hans Maj:t i dessa dagar varit på vägen att, näst Guds nåd, med all makt undsätta dem; hvilket hafver omöjeligt varit förr att göra. Först i vintras stod Tilly midt i Mark, och Hans Maj:t kunde då ej undsätta utan bataille, på hvilken att hazardera hela det evangeliska väsendet var alldeles irraisonabelt. Efter den tiden hafver Hans Maj:t så måst fundera sin succurs, att han hade ryggen vid Odern och Warta fri. — Att nu dermed så långsamt tillgått, är ingalunda Kongl. Maj:ts fel. Så hade ock fuller staden länger kunnat hålla sig, hvar borgerskapet hade något mera hulpit till saken och icke varit för mycket säkre. I förstone läto de inga soldater in i staden, utan de måste lefva i förstäderna af Kongl. Maj:ts reda penningar. Nu på ändalyktone hafva de fuller tagit dem in i staden, der de hafva haft källare och visthus fulla. Men knektarne hafva likvisst antingen måst lida hunger eller hvar beta till det dyraste betala, deraf de äro temmeligen utmattade vordne. Öfver allt är hemlig correspondens hållen med fienden, och hafver fienden först presenterat staden ackord. Men under det staden var säker och delibererade om ackorden, föll fienden till med stormen och således deras säkerhet bedrog. — Häruti hafva sig alle vankelmodige evangeliske att spegla, huru dem gå vill, så framt de sig icke snart antingen kallare eller varmare bete».

---

[8] Kroater.

Från Magdeburgs förstöring till segern vid Leipzig, det vill säga sommaren år 1631, är tvifvelsutan den svåraste tid Gustaf Adolf i Tyskland tillbragt. Han anklagades för hvad som skett och fann nödigt att i ett eget manifest rättfärdiga sig. Både Sachsen och Brandenburg förhöllo sig så, att han ej visste, om han i dem hade vänner eller fiender. »Vi se — skrifver han sjelf hem — att de evangeliske furstar ej äre oss vidare affectionerade, än att de med vår hjelp vilja maintenera sig mot kejsaren och sedan drifva oss med makt och otack härifrån»[9]. — Kurfursten af Brandenburg återfordrade sina endast till Magdeburgs befrielse upplåtna fästningar. Konungen gaf äfven befallning om Spandaus utrymmande; men stod följande dagen med sin här utanför Berlin och riktade sina kanoner mot staden. Så slöts Brandenburgs förbund med Sverige. Konungen besatte Spandau, men gick derpå sjelf till Pommern och använde sina der, efter Greifswalds öfvergång, lediga troppar till att åter insätta de fördrifna hertigarne af Mecklenburg i deras land; under det han med sin hufvudstyrka hade ögat på Brandenburg, Sachsen och Tilly[10]. Svenska hären var försvagad genom delning, och dess tillväxt genom värfning osäker. »Den tyska nationen», skrifver konungen[1], »är nu blefven så ostadig, att folket ena dagen söker en och andra dagen en annan herre, så att man näppeligen kan så mycket värfva som dageligen förlöper; i synnerhet som våre på lång tid ej fått något underhåll». Nästan alla konungens bref under denna tid vitna om penningenöd. Svenska rådet får redan i Februari månad stränga förebråelser, emedan de betalt honom »med argumenter», och ej en gång velat ihågkomma, att den påräknade boskapshjelpen var af samtlige ständerna för ännu ett år beviljad. »Så är likvisst — tillägger konungen — fäderneslandsens och dess inbyggares kärlek i oss så stor, att vi hellre samma hjelp mista

[9] Till rikets råd, Jerichow d. 2 Juli 1631. *Registr.*

[10] »Kongl. Maj:t dirigerar mest sine consilia derhän, huruledes sjökusten må blifva försäkrad; men håller sin största armé här i nejden, för att hålla fienden från kurfurstarne. Kan Kongl. Maj:t få Dömitz och Havelberg inne (det senare intogs den 9 Juli), så är hela Mecklenburg blockeradt och står att recuperera, så att Kongl. Maj:t kan elargera sig åt Wesern och conjungera sig med de Hamiltonske troppar. Emellertid befäster han Havelen starkt, tillika med Rathenow, Brandenburg, Spandau. Horn (med tillgång till Küstrin) är mäktig att defendera Odern och Warta. En armé upprättes i Mecklenburg och har begynt blockera Rostock». Sekreteraren Grubbe till rikets råd. Jerichow den 2 Juli 1631. *Registr.*

[1] Till rikets råd. Jerichow den 2 Juli 1631. *Registr.*

vele, än gifva vrånga och otåliga menniskor tillfälle oss att förtala och orättrådiga föreståndare sin taska med allmogens svett och blod späcka och oss och armeen med disputats att betala, efter som nu dageligen sker; i den staden vänte vi efter Guds försyn andra medel kriget med att föra»[2]. Dessa andra medel svarade ej mot behofvet. Af spanmålsmonopolet kunde ej en gång Oxenstjernas skicklighet inbringa hvad deraf väntades, och det blef derför snart upphäfdt. »Vi hafve som oftast gifvit eder vårt tillstånd till känna — skrifver konungen till kansleren[3] — att vi med största armod, besvär och desordre hafve hulpit oss och armeen denna tiden igenom, i det vi af alla våra tjenare äro förlåtne och allenast *ex rapto*, till alla våra vänners skada och förtret, kriget föra måste. Hvilket intill denna stund continuerar, så att vi hafve intet att contentera folket med, annat än hvad de sjelfve med olideligt plundrande och röfveri usurpera. Nu hade vi på eder, framför andra, gjort vårt hopp. Men äfven detta slår oss felt; och vi måste här för fiendens anmarsch formera ett fast läger». Det var i medlet af Juli månad. Konungen hade nyss satt sig i sitt berömda läger vid Werben, i det fördelaktigaste läge vid Havels och Elbes sammanlopp[4]. Ett följande bref beskrifver hans fortfarande förlägenhet och omnämner Tillys anfall på lägret. »Oansedt, herr kansler, I förmedelst edre egne förslag tillsagt oss månatligen visse summor, likväl hafve vi derpå ej hittills mer åtnjutit än vid pass 100,000 r:dr — och förnimme nu till öfverflöd af eder skrifvelse från Elbing den 11 Juli, emot all förhoppning, intet mer vara för handen. — Armeen har i sexton veckor ingen penning bekommit. Hvar man är det kunnigt, att vi af eder dess betalning förväntat; dertill hafva så officerare som gemene satt sin lit. Jämte detta hopp hafve vi endast haft att underhålla dem med kommissbröd, som vi pressat af städerna; men nu hafver ock detta en ända. Med ryttarne, som ej dermed velat sig nöja, har man ingen ordning kunnat hålla; de hafva endast lefvat af oordentligt och otillbörligt plundrande. Den ene har derigenom ruinerat den

---

[2] Till rikets råd. Neu-Brandenburg den 3 Febr. 1613.

[3] Werben den 16 Juli 1631. *Registr.*

[4] Lägret, hvars lemningar än finnas, låg på vestra sidan Elbe. Monro, som utförligt beskrifver det, säger om Gustaf Adolf: »when he was weakest, he digged most in the ground — and this he did, not only to secure his soldiers from the enemy, but also to keep them from idleness». II: 41.

andre, så att numera intet är till fångs hvarken för dem eller soldaten i städer eller på landet. Hade vi bekommit hvad eder för dessa månader bort prestera, så hade vi haft hopp att åtminstone kunna försvara Elben, Odern och rensa Östersjön, om detta året ej mer kunnat uträttas; men nu måste vi befara en skadelig retraite. — — Hvad tillståndet här anbelangar, så har det eljest varit godt, om blott medel funnits. För fjorton dagar sedan utryckte vi med vårt kavalleri och slogo tre af fiendens regementen vid Wolmerstedt. Sedan vi retirerat åt Stendal, har Tilly conjungerat sig med Pappenheim och kommit anmarscherandes, hvarpå vi några dagar med honom skärmytslat. Han har, då vi retirerat, så sakta kommit efter och några dagar logerat en liten fjerdedels mil härifrån. Nu har han dragit sig tillbaka, och vi hafve oroat honom på återtåget». Så blygsamt yttrar sig konungen om Tillys försök mot lägret vid Werben, som likväl inalles säges hafva kostat denne sex tusen man. Han hade tjugusex tusen, Gustaf Adolf endast tolf tusen man [5]. Pesten härjade i armeernas spår. Sex tusen Skottar och Engelsmän hade blifvit värfvade af markisen Hamilton för konungen, som ämnade bruka dem vid Weser. De landstego i stället i Pommern, der Hamilton prålade med furstlig prakt. Han befaltes gå uppför Oder och bevaka Frankfurt. Innan sommarens slut hade hans folk sammansmält till femtonhundra, och snart återstod af dessa endast fem hundra [6]. Pesten var äfven i lägret vid Werben. Det anmärkes såsom en synnerlig Guds nåd, att den här upphörde just under starkaste sommarhettan. Den hade föregående året hemsökt Sverige [7]. Konungen erhöll nu förstärkning hemifrån, och hans gemål medföljde den till Tyskland [8]. Af detta manskap användes en del till Mecklenburgs eröfring; fyra tusen man, med nytt artilleri,

---

[5] *Swedish Intelligencer.* Monro.

[6] »Dass so ansehnliche trouppen, ohne einige nahmhaffte Verrichtung, den folgenden Herbst — fast gantz zergangen und gleichsamb verschwunden. Dessen Ursache vornemlich der damahl überall grassierenden infection, dann auch der Ungewonheit des Landes, der Lufft, und des harten Soldatischen tractaments in Teutschland zugeschrieben wird». *Chemnitz*, I: 193.

[7] »1630 grasserade en svår pestilentie i Nyköping». *Palmsk. handskr.*, T. 38. Samma år var pesten vid Vaxholmen, så att rikets råd och kansliet flyttade från Stockholm till Upsala, l. c. T. 190.

[8] Den 21 Januari 1631 skrifver konungen till sin syster Katarina: »jag ämnar i vår låta hemta min älskeliga kära hustru hit öfver till mig — men all den stund jag icke gerna såge att min dotter följde med, derför beder jag eders kärlighet ville göra mig den systerliga benägen-

voro med ibland de troppar Horn ifrån Oder tillförde konungen, som i medlet af Augusti bröt upp från Werben. Han närmade sig till Sachsen. Då han kom till Elbe-bryggan vid Wittenberg bestod hans här, enligt de då ingifna rullorna, af tretton tusen man till fot och åtta tusen åtta hundra femtio till häst [9].

Tilly, efter föreningen med en del af den från Italien återvändande kejserliga hären, hotade nu, fyrtio tusen man stark, Sachsen [10]. Två hundra brinnande byar betecknade hans inbrott i landet, och Leipzig föll innan kort i hans händer. Det var den sachsiska neutralitetens öde. Den förskräckte kurfursten kastade sig i Gustaf Adolfs armar. Ej blott Wittenberg (lät Johan Georg säga honom), hela landet och han sjelf stode till konungens tjenst. Svenska och sachsiska tropparnes förening skedde vid Düben den 5 September. Två dagar derefter gjorde segern vid Leipzig slut på Tillys vapenlycka och kejsarens öfvermakt.

Slaget har af krigskunnige blifvit tillräckligt beskrifvet. De förbättringar Gustaf Adolf införde i krigskonsten — hufvudsakligen en större rörlighet af alla vapen — visade der sin fulla verksamhet. Hvad vi tillägga är af konungens egen hand. — »Den 7:de i denna månaden — skrifver han till sin syster i Sverige — hafva vi levererat general Tilly en offentlig fältslagtning, uti hvilken Gud för och med oss fäktat och den nåd förlänat hafver, att vi efter en hård kamp äre blefne mästare i fältet, hafve slagit fienden af till någre tusende man, jagat honom på flykten, eröfrat alle hans stycken, de mindre med de större, afhändt honom sextiosex fanor och tjugutvå cornett och så helt och hållet ruinerat hans armee, att vi obehindrade kunna gå hvart oss täckes» [1]. Utförligare yttrar sig konungen i ett bref till Axel Oxenstjerna: »Den 4:de om

---

heten och taga barnet till sig, såsom ock se dem på händerna som det sköta». l. c.

[9] *Chemnitz.* I: 203.

[10] »Brach den 18 Aug. von Wolmerstädt mit der gantzen Armada auf — nach Eisleben, und conjungirte sich daselbst mit der Fürstenbergischen Armada, welche 25,000 Mann starck etliche Tage zuvor daselbst angelanget war; von dannen sind sie sämtlichen drey Tage hernach aufgebrochen und gegen das Churfürstenthum Sachsen zu gezogen». *Khevenhiller*, XI: 1697. Konungen ansåg Tilly efter denna förening ännu betydligt starkare än vi, efter flere författare, uppgifvit honom vara. Han skrifver hem till Jakob De la Gardie, Koswick den 24 Aug. (gamla st.): »fienden ligger till 60,000 man stark, och om kurfursten i Sachsen vet man ej hvart han inclinerar». *Registr.*

[1] Till pfalzgrefvinnan, Halle den 14 Sept. 1631. *Registr.*

morgonen marscherade vi till Düben och slogo vårt läger der utanför att förvänta Kur-Sachsen, hvilken var i antåg från Eilenburg och kom den 5:te bittida i marken med sin armé, stark vid pass till 20,000 man, väl monteradt och vackert folk till anseende. Han lät rangera sitt folk i diverse batailloner och sedan anmäla att, der oss så behagade, han ville komma och oss salutera. Vi togo derför med oss en god del cavaillerer och redo ett litet stycke emot bemälte kurfurste, med hvilken vår svåger, kurfursten i Brandenburg, var uti sällskap. Vi redo med kurfurstarne rundt om den sachsiska armeen och derifrån till vårt infanteri, hvilket ock hölt uti bataille[2], och, sedan vi bägge armeerna besett hade, togo vi kurfurstarne med oss i vårt qvarter. Der blef consulteradt med kurfurstarne, särdeles med Kur-Sachsen, huru man fienden angripa skulle, antingen genom diversioner att fatigera honom partievis, eller leverera en offentlig fältslagt. Vi anförde allehanda skäl *pro priori*, — Kur-Sachsen opinerade *pro posteriori*, menandes att fienden icke vore på annat sätt att bringa ur hans land. — På sistone blef oss emellan slutet — att man med samlad makt skulle gå åt Leipzig, fienden under ögonen, och våga en slagtning. — Vi hade allareda kunskap, det fienden Leipzig (både staden och slottet) genom ackord intagit hade, och att Krabaterna ströfvade här och der i byarne in under Düben. Den 6:te i lysningen gingo vi igenom Düben, läto armeen följa *à la file* öfver passet der utanför och kommo emot aftonen till ett torp Wolche, 1½ mil från Leipzig, der vi den natten blefvo. Den 7:de, som det begynte gry, befaltes att blåsa till uppbrott; och efter emellan torpet och Leipzig var nästan ingen skog, utan stora och släta fältet, hade vi god lägenhet och läto armeen gå uti full bataille mot staden. Marschen varade näppeligen 1½ timme, förr än vi fingo se fiendens avantgarde och hans artilleri planteradt på en höjd, och der bakom hans hela makt[3]. Han hade solen och vädret sig till stor fördel, för det myckna dammet som af långlig torka förorsakades. Vi vinnlade oss fuller om att draga honom ur dessa fördelar, kunde dock icke komma det till väga, all-

[2] *Monro*, l. c., II: 62, säger, att som svenska armeen öfver natten legat på ett upplöjdt fält, voro soldaterna fulla af damm och smutsiga som köksdrängar; hvaröfver Sachsarne gjorde sig lustiga.

[3] »Stark enligt hosfogade rulla, litt. A», tillägger konungen. Denna rulla finnes ej. Khevenhiller uppräknar de tretiotvå regementen, af hvilka Tillys armé bestod, men utan att angifva deras styrka.

denstund våre måste gå öfver ett slemt pass i fiendens åsyn. Vi dresserade för den skull batailleu, toge sjelf den högra och lemnade kurfursten den venstra handen och ginge sedan, i sådan posture, som vi då för tillfället god funne (hvaraf vi eder härnäst en dessein skicka vele), fienden allt närmare; hvilken när han såg sitt ram, begynte genast spela med stycken, först tre och tre, sedan med alle tillika, så att han gjorde tvänne salvor med sitt artilleri, förr än vårt var i ordning. Dock varade det icke länge, förr än vårt blef klart, och svarade sedan tre skott för ett. Allt medan slaget varade, spelte stycken på båda sidor utan återvända och gjorde temmelig skada. Det sachsiska rytteriet och det folket, som till det sachsiska artilleriet kommenderadt var, höllo sig i förstone väl, men sedan de bäste af konstaplarna blifvit skjutne, gåfvo sig de öfrige på flykten, lemnandes sine stycken. Det sachsiske infanteriet bar sig intet bättre åt, utan toge compagnievis till fötters och spridde ut att vi slagne voro och allt förloradt; det stor skräck förorsakade ibland dem, som voro hos vårt bagage, hvilka, seendes de sachsiske löpa, vände om och ryckte den aftonen tillbaka åt Düben i sådan confusion, att en hop våre officerares vagnar, såsom ock kurfurstens egne, af desse löpare blefvo spolierade. Kurfursten, som höllt uti arrieregarden, lopp ock sjelf med hela sitt lifcompagnie och stannade intet förr än i Eilenburg. Vårt folk, så väl svenske som tyske, så månge som kommo att drabba (ty af infanteriet hade endast tre brigader den äran), höllo sig träffeligen väl och trängdes nästan om att blifva fram kommenderade. Fienden stod som ett berg i förstone, och fäktades af en och annan del länge med sådan hetta och ifver, att det syntes fast tvifvelaktigt, hvilken victorien behålla skulle[4]. Omsider begynte fienden vika,

---

[4] »Les regimens de Balderon, Dietrichstein, de Gois, de Blankart et de Chesuis, qui se rallierent, gagnerent la bordure d'un bois avantageux, et tournerent teste pour reparer l'honneur de leur compagnons. En effect c'est où la victoire fut disputée opiniastrement — les Suedois ayans à faire à ces vieilles bandes de Tilly, qui n'avoient pas accoustumé de lascher le pied. — On y vit nombre de vieux soldats combattre de genoux, les jambes rompues, et ne quitter leur poste qu'avec la vie. La cavalerie et infanterie du Roi firent un devoir incroyable. resolus de vaincre ou de mourir, chargeant l'ennemi, après quelques salves, à coups d'espée. — Ce qui servit principalement à mettre l'ennemi en desordre fut la dexterité du Roi, qui poussant vers l'artillerie du Tilly, passa sur le ventre aux trouppes, qui en avoient la garde, et leur fit abandonuer tout leur attirail. Le canon ennemi

den vi så eftersatte, att han nödgades förlöpa både sitt eget och det nyss vundne sachsiske artilleriet och ändteligen med hela hopen vända ryggen till, och lemnade oss mästare i marken, sedan slagtningen continuerligt varat ifrån kl. 2 till blå mörkret. Vi läto största delen af vårt kavalleri förfölja fienden och hvilade sjelfve på slagtplatsen»[5].

Att Gustaf Adolf efter slaget vid Leipzig lemnade åt kurfursten i Sachsen att anfalla kejsarens arfländer och sjelf vände sig mot ligans öfriga makt, har af både statsmän och krigare blifvit klandradt; och främst af Axel Oxenstjerna, som ej blott då han träffade konungen i Frankfurt helsade honom med de

---

estant entre les mains du Roi, il en perça les bataillons du Tilly, et les couvrit de feu; on n'y vit voler en l'air que bras et jambes, partout que de sang et des cadavres». *Soldat Svedois*, Rouen 1634, p. 72.

[5] Konungen tillägger: »Tilly är samma natt, med hertig Rudolf af Sachsen-Lauenburg, Pappenheim, grefven af Fürstenberg och öfverste Cronberger, kommen till Halle, och berättar balberaren Tilly hafva haft tre skott, af hvilka intet bitit igenom; deraf rykte är utspridt, att han är skottfri och fast. Andre dagen kl. 9 är han ryckt från Halle åt Aschersleben och Halberstadt, mycket svag och vanmäktig af de skott han undfått, hvilka hafva gjort svartblå *tumores*, dem balberaren säger sig hafva öppnat och förbundit. — Huru många af fienden äre blefne på platsen kan man intet så *præcise* veta, men det gissas till några tusende. Af de Tillyske öfverstar äro Schönberg, generalen öfver artilleriet, och Erwitt, generalmajoren, strax skutne till döds. Hertigen af Holstein blef qväst och fången förd till Eilenburg, der han den 9 hujus är afsomnad. Fångar hafve vi fått så månge, att vi deraf kunne både låta complettera våre gamle och uppsätta nya regementen. Af höge officerare hafva vi mist öfverstarne Teufel, Kallenbach och Hall, öfverstlöjtnanterna Aderkas och Damitz och en ryttmästare, Lange Fritz vid namn, hvilke alle döde äro. Cuorville sades ock i förstone död, förnimme dock nu att han är fången. Och ändock perten af så tappre män högt är att regrettera, så är dock denna seger (af hvilken *summa rei* här ute nästan hängde) så märkelig, att vi största orsak hafve att tacka Gud, som oss mildeligen beskyddat hafver uti en så evident fara, att vi i en slik näppeligen till förene varit». — Brefvet är dateradt Scheiditz den 10 Sept. 1631 och finnes afskrifvet i *Palmsk. saml.*, T. 38, s. 2187. Khevenhiller skattar de slagne inalles till 9,000, deraf kejserliga 7,300, Sachsare 2,000, men endast 700 af konungens folk. Gustaf Adolfs infanteri var i slaget 13,000 man. Få dagar derefter vid mönstringen i Halle utgjorde det 18,000. *Chemnitz* I: 213. Angående den af oss ofta citerade Chemnitz tillägga vi här ur svenska rådsprotokollen för 1642: »Chemnitzio blef af rikskansleren pålagdt att genomgå de relationer och discurser, som varit evulgerade om det tyska kriget, rättandes det efter rikskanslerens åtvarning: det hela senatus befann mäkta godt och nyttigt.»

orden: »att han hellre velat lyckönska till segern i Wien», utan äfven aderton år efter konungens död yttrade i svenska rådet: »om konung Gustaf Adolf strax efter slaget vid Leipzig hade gått till kejsarens arfländer och låtit marschen till Rhenströmmen blifva, lemnande tyska ständerna att afgöra sina saker sins emellan, hade kejsaren aldrig kunnat subsistera»[6]. — Det är bekant, att kurfursten af Sachsen, som, under det konungen aflägsnades i strid med kejsaren, hoppades att i riket åter kunna träda i spetsen för ett tredje parti, sjelf hade önskat göra tåget till Franken[7]; och troligen var detta ett hemligt skäl, hvarför konungen motsatte sig denna plan, om hvilken han blott yttrade, att han ej trodde Sachsen om att hålla sig ryggen fri[8]. Han misstrodde kurfurstens tvetydiga politik och synes just derför ha velat sätta honom i ett afgjordt fiendtligt förhållande till kejsaren. En nyare historieskrifvare, som haft tillgång till sachsiska arkiv, tillägger hertigarne Vilhelm och Bernhard af Weimar en betydande inflytelse på Gustaf Adolfs beslut[9]. Man skall dervid för egna fördelar hafva smickrat

---

[6] Ur rådsprotokollen för 1650. *Palmsköldska handskr.*, T. 190.

[7] *Chemnitz.* I: 216.

[8] Särskildt misstrodde konungen fältmarskalken Arnheim, nu Kur-Sachsens general, om hvilken Oxenstjerna säger, att han hela sitt lif igenom arbetat för ett tredje parti i Tyskland Konungen ansåg honom för en slät fältherre, »besser in der speculation als action» (*Chemnitz,* l. c. 217), och fordrade sedermera äfven hans entledigande.

[9] *Röse,* Herzog Bernhard von Sachsen-Weimar, Weimar 1828. I: 156. Enligt Pufendorf sökte hertig Bernhard att verka på konungen med hopp om kejsarevärdigheten. Visst är, att så väl dessa hertigar som Hessen-Kassel, hertig Georg af Lüneburg och andra erkände, i de skänker af land och städer, som de af konungen begärde, honom i sjelfva verket för Tysklands herre. Efter hans död åberopades, att han lofvat ett och detsamma åt flere, t. ex. Eichsfeld både åt hertig Vilhelm af Weimar och åt hertig Georg af Lüneburg, såsom synes af bilagan n. 119 hos *von der Decken,* l. c., II Th., der sistnämde hertig af Oxenstjerna begär att blifva bibehållen »bey diesen ihm vertrösteten *present*». I sjelfva verket tyckes Gustaf Adolf ej ha varit särdeles grannlaga i svaret på dylika fordringar. Men den ena grannlagenheten kan här svara emot den andra. — Konungen önskade vid denna tid äfven befästa förbundet med Brandenburg. Han befaller Salvius (Querfurt den 18 Sept. 1631) att på resan till Mecklenburg äfven besöka Berlin, påminna kurfursten om hvad emellan Kongl. Maj:t och honom angående en närmare konvention är passeradt, och att, sedan nu så väl Kur-Sachsen som hertigarne af Weimar och furstarne af Anhalt äro trädde i förbund med Kongl. Maj:t, erbjuda allians på samma vilkor som den med Mecklenburg och Hessen sluten är; dock må Salvius ega rätt att *moderera* några artiklar, såsom *jus clientelæ* och *pa-*

honom med stora utsigter. Vigtigare är, att de på sammankomsten i Frankfurt am Main församlade protestantiska ständer offentligen påkallade hans hjelp[10]. Trenne skäl har konungen sjelf uppgifvit: han ville ej lemna Tilly ur sigte[1]; han ville begagna de katolska biskopsstiften för sin här och sina afsigter[2]; han ville gifva protestanterna i öfra Tyskland luft[3]. Oss synes saken ej blott ur en rent militärisk, utan äfven ur en högre politisk synpunkt böra betraktas. I afseende på de förmenta följderna af en marsch mot Wien (det har förr och efteråt sett fienden för sina portar, utan att Österrike fallit), så upprepa vi här förr af oss sagda ord: »Efterverlden tviflar med skäl, att en så invecklad och vidtomfattande strid, som denna, med något enda slag i något ögonblick kunnat afgöras; i fall man ej kanske blott velat taga sin del af rofvet och lemna *saken* derhän. Men i afseende på *denna* våga vi påstå:

---

trocinii, i fall kurfursten derpå skulle stöta sig. Han skulle bedja kurfursten ännu någon tid ha tålamod med de sedvanlige kontributioner; Kongl. Maj:t tager nu marschen opp åt Tyskland för att få bättre qvarter och skall hädanefter så mycket som möjligt lindra med kontribution och inqvartering. *Registr.*

[10] En sammankomst egde just nu rum i Frankfurt am Main emellan flera både protestantiska och katolska ständer. De senare aflägsnade sig efter slaget vid Leipzig; de förra förblefvo. »Ils écrivirent à l'empereur pour le supplier de retirer les troupes qui vivoient à discrétion chez eux. L'empereur refusant de les delivrer de ces hôtes incommodes ils priérent le roi de Suède de le faire, et se déclarérent naturellement pour celui qui devenoit le défenseur de leurs biens et de leur liberté. C'étoit donc pour appuyer cette déclaration que le roi prit la résolution d'entrer en Franconie». *Francheville:* anmärkning till öfversättningen af *Gualdo Priorato*, p. 97.

[1] »Orsaken, hvarför salig konung Gustaf Adolf intet gick upp åt kejsarens arfländer — sade hans Maj:t hafva varit, att efter Tilly efter slaget vid Leipzig vände sig mot Brunsvik, och hertigen af Lothringen stötte sedan till honom med 10,000 man, måste han förfölja honom; ty hade han gått åt arfländerna, hade hela makten kommit på Kur-Sachsen». Axel Oxenstjerna i rådet 1636. *Palmsk. handskr.*, 190, 136.

[2] Se hans bref till rikskansleren, Halle den 17 Sept. 1631. *Registr.* Vi påminna derom, att redan vid konungens öfvergång till Tyskland hans framtida krigsplan var till en hufvudsaklig del ställd mot det påfviska kleresiet. Derför talade flera omständigheter än armeens underhåll. Det kejserliga restitutionsediktet framkallade närmast en sådan hämd. Eröfringarna voro lätta, och de katolska stiften goda underpanter vid en tillkommande fred; i hvilken i sjelfva verket de mesta ersättningar också kommo att utgå af sekulariserade stift.

[3] »Der König wolte zuforderst in Thüringen gehen und daselbst einen rechten stat formiren — folgends nach Francken seine marche nehmen, denen Protestierenden im Ober-Lande Lufft machen». *Chemnitz*, I: 217.

följden rättfärdigade Gustaf Adolf; och det var hans egen minister som erfor det. Efter hjeltens död, hvar var det som Oxenstjerna fann deltagande och bistånd, hvar var det som det lyckades honom att bilda ett *protestantiskt förbund* och derigenom afvända den allmänna faran i det vigtigaste ögonblick? Var det *norra* eller *södra* Tysklands protestanter som slöto föreningen i *Heilbronn?* Var det hos det då obeslutsamma Brandenburg, hos det då opålitliga och dubbelsinnade Sachsen — de *mäktigaste* af våra trosförvandter — som hjelpen fans? — Nej det var hos de *svagare*, vi tillägge, hos de *lifligare*, hos de — *då* som *nu* — för alla en framtids förhoppningar öppnare, tillgängligare af dessa trosförvandter som denna hjelp erhölls: det var hos de smärre furstarne, den fria riksadeln, de fria riksstädernas invånare, som, i dessa trakter mest blandade med katoliker, också mest både erfarit förtrycket och mest gladt sig åt sin räddare. Det var *deras* glädje som efter slaget vid Leipzig gjorde Gustaf Adolfs väg genom dessa trakter till ett triumftåg; det var *deras* tacksamhet som knöt förbundet öfver hans blodiga lik, och *icke* skulle knutit det, om hans fanor aldrig svajat ibland dem»[4].

Konungens *första* krigsplan efter segern vid Leipzig är defensiv och visar, att han ej så hastigt, som sedermera skedde, ämnade fullfölja sina fördelar. Samma dag han uppbröt från Halle skrifver han till rikskansleren: »vi hafve en tid åstundat eder närvarelse, nu efter den herrliga victorien öfver fienden, för att med eder öfverlägga, huru vi sakerna bäst företaga skole till våra beträngda religionsförvandters restitution. Kommen derför hit på en tid och låten ej uppehålla eder deraf, att I ej bringen penningar med! Karl Baner må under tiden vara vice-guvernör i Preussen. — Eljest hafve vi ämnat formera *statum belli* sålunda, att vi begifve oss i egen person in i Thüringen, till att nytja hvad der kan vara behållet, så ställandes, att vi *der kunne hafva våra vinterqvarter.* Derifrån, med Hessen, Kur-Sachsen och Meissen rundt omkring oss, vilje vi (genom Guds nåd) beflita oss att infestera några biskopsdömen i Franken och bringa dem i contribution, görandes oss i vinter så starke, att vi *till våren* kunne vara bastante mot fienden, särdeles som Kur-Sachsen nu är med oss. *Oderns* defension har kurfursten påtagit sig; hvarför vi för-

[4] *Tal vid jubelfesten till den store Gustafs Adolfs minne* den 6 Nov. 1832 i Upsala.

ordnat herr Johan Baner åt Frankfurt, för att, så snart kurfurstens folk kommer, draga våre garnisoner derut och, sedan han besatt Landsberg, rycka med det öfriga folket till Kalbe, emellan elfvarne *Saale* och *Mulde,* och med andra dertill deputerade troppar der formera ett läger, för att få fast fot vid *Elben* och se till att bemäktiga sig Magdeburg. Vi hafve gifvit Salvio befallning att uppbringa ett antal folk, som blefve utmed Hamburg liggande, hvilket vi, med hertigarnes af Mecklenburg, förmode kan gå till 15,000 man; så att desse tvänne armeer, den ene här uppe mot Magdeburg under Baner, den andre der nere, skola kunna hålla *Elben* ren. Dess förutan hafve vi tänkt använda de pommerska garnisoner till att försäkra Mecklenburg, men behöfve i stället folk ur Preussen, att ej Pommern må blifva alldeles förblottadt»[5]. Men konungen stannade ej inom de gränser han till en början föreskrifvit sig. Segerns en gång sträckta vingar förde honom raskt framåt. Sedan Erfurt genom fruktan och öfverraskning fallit i hans händer, tågade han öfver Thüringer-skogen (till en del om natten vid fackelsken) och inträdde i öfra Tyskland. Det fasta Königshofen gaf sig; Würzburg, ansedt för ointagligt, eröfrades med storm; Hanau öfverrumplades; Frankfurt am Main öppnade sina portar; konungen genomtågade staden och gick samma afton till Höchst, som han intog. Härifrån skref han till Baner: »vi förmode nu, genom vår af Gud förlänta lyckliga framgång, kunna conjungera de båda strömmarne *Main* och *Rehn*, samt afskära fienden från den westfaliska kretsen och alla andra provinser på denna sidan Rhen; allenast I kunnen hålla oss ryggen säker»[6]. Tåget genom Franken hade varit ett triumftåg. Stora förråd vunnos. Efter Würzburgs intagande fans knappt en soldat i armeen, som ej hade ny klädning[7]. I lägret såldes en ko för 1 riksdaler, ett får för några styfver[8]. De nordiska gästerna hade kommit i öfverflödets land. »Kongl. Maj:t — skrifver Salvius — har nu hela Frankenland inne, och hafva ständerna der hyllat Hans Maj:t för hertig i Franken, såsom ses af innelagde Kongl. Maj:ts mandat. Våra Finnepojkar som nu vänja sig i vinlandet deruppe, lära ej så snart komma till Savolax igen. I de lifländska krigen måste de ofta taga till godo med vatten och mögladt groft bröd till ölsoppa;

[5] Till rikskansleren, Halle den 17 Sept. 1631. *Registr.*
[6] Till hr Johan Baner. Höchst den 19 Nov. 1631. *Registratur.*
[7] *Francheville,* (Gualdo Priorato), s. 102.
[8] *Khevenhiller*, XI: 1884.

nu gör Finnen kallskål i stormhatten med vin och semla»[9]. Den allvarsamme Skotten Monro talar med förtjusning om marschen utefter den sköna Maius stränder[10].

Sådana framgångar, med en jämförelsevis ringa styrka, voro likväl ej utan sina faror. Tilly, som efter sitt nederlag tagit vägen åt Hessen, hotade, förstärkt af Fugger och Altringer, och ytterligare genom hertigen af Lothringen, med en vida öfverlägsen styrka konungens rygg och hade äfven, ehuru för sent, framryckt till Würzburgs undsättning. Konungen, sedan han sändt Horn mot Bamberg, hade på marschen från Würzburg till Hanau ej öfver sju tusen fem hundra man till fot och fyra tusen till häst[1]. Man har aldrig sett Gustaf Adolf så orolig som vid detta Tillys annalkande[2]. För första gången såg man honom visa tvekan och återkalla gifna order. På denna tid skref han till Baner: »fienden har sig på dessa orter så förstärkt, att vi icke kunne proportionera vår armé emot honom till ett fältslag. Han begynner vrida sig åt Schweinfurt, synes vilja komma emellan oss och Thüringerwald och afskära oss kommunikationen med Sachsen och eder. — Seen eder väl före! korresponderen med hertig Vilhelm af Weimar i Erfurt och förstärken honom, om han ej kan utstå en belägring! — Arbeten på eder sida med all flit att få in Magdeburg! Och på det I må blifva nog starke att bibehålla eder vid *Elben* och *Havelen*, så utdelen värfningspatenter och bestämmen samlingsplatser! Anseen deri hvarken vänner eller ovänner, allenast I på folk blifven förstärkte![3]. — Anfaller eder fienden, hvartill uti så sen årstid är ringa apparence, så seen till att I kunnen bibehålla *Saale* och *Elbe!* Åren I der-

---

[9] Salvius till Per Baner, Hamburg den 20 Nov. 1631. *Palmsk. handskr.*

[10] »The pleasant march alongst the pleasant and fruitfull river of the *Maine*, that runnes through faire *Franconia*». *Monro*, II: 88.

[1] *Swedish Intelligencer*, II: 28. Fotfolket utgjorde fem *brigader*, enligt regeln 1,800 man hvardera, men nu inkompletta. De hade sitt namn af färgen på äldsta öfverstens fälttecken (colours) i brigaden. Af fanornas färg voro ock regementenas namn (hvaraf här uppräknas *fem*, nämligen *lifregementet*, det *gröna* regementet, det *blå*, det *hvita*, det *röda)*, ehuru vanligen tages för afgjordt att namnen kommo af uniformen.

[2] *Monro*, II: 86.

[3] I ett senare bref till Baner säger konungen: »Förstärken eder på folk! Nytjen dertill alle medel så hos vänner som ovänner! Rätten eder ej i värfningarna efter hertigens af Anhalt auctoritet, ehuru han är vår ståthållare, vetandes att, näst Gud, består hela *adjumentum rei gerendæ* i att vi blifva starke på folk». Oppenheim den 8 Dec. 1631. *Registr.*

till för svage, så retireren eder alldeles till Werben och logeren eder in på någon beqväm ort emellan Haveln och Elben, hållen broar med redouter, tills man kan skaffa bistånd! Korresponderen flitigt med Totten (i Mecklenburg); låten ej genom eder jalousie oss ske någon otjenst![4] Hjelpen hvarandra utan annat afseende än på fäderneslandets tjenst! Bättren eder tröghet att gifva nyheter och sänden oss en underofficer en eller två gånger i veckan!»[5]. Då fienden lät se sig vid Würzburg, nedhögg konungen tre regementen af hans ryttare[6]. Dermed gick Tilly förbi och drog sig åt Nürnberg; beklagande med tårar, säges det, att kurfursten af Bayern förbjudit honom våga någonting afgörande[7]. Dessa voro ej de enda svårigheter, med hvilka konungen hade att kämpa på detta eljest så segerrika tåg. Oaktadt bytet, hindrade ännu penningebrist armeens fulla aflöning[8]. Konungen måste låta slå dåligt mynt[9] och tog våldsamma åtgärder för att i Sverige uppehålla kopparmyntets värde[10]. Nürnbergs fara (staden hade förklarat sig för Sverige)

[4] Ett dylikt bref från konungen afgick till fältmarskalken Åke Tott, en högst tapper man, men af ett ganska häftigt sinne. (Han var dotterson af konung Erik XIV).

[5] Till hr Johan Baner, Würzburg den 8 Nov. 1631. *Registr.*

[6] Proposition till ständerna den 9 Febr. 1632. *Registr.*

[7] »Weil sonst keine Reserva mehr vor Handen gewesen». *Khevenhiller*, XI: 1884. »Es wäre besser zu cunctiren, als sich mit ruiniren zu lassen», skref Maximilian af Bayern till kejsaren.

[8] Den betaltes till en del med assignationer på sex månader. *Monro*, II: 86.

[9] »Vi hafve handlat med en, benämnd Zwirner, som med några sine consorter skall slå oss ett proviant-mynt». Densamme får bestyr med myntningen i Sverige, och pfalzgrefven befalles se honom på fingrarne. Till pfalzgrefven Johan Casimir. Querfurt den 18 Sept. 1631. *Registr.* I 1632 års registratur för April månad förekommer ett bref från rådet, att all koppar som fans skulle slås till *kreutzer* och skickas till konungen.

[10] »Vi måste bringa saken derhän, att intet annat mynt härefter i Sverige skall gälla, än *riksdaler in specie* och *kopparmynt*. Begäre för den skull, att eders kärlighet med rikets råd allt mynt, förutan kopparpenningar och riksdaler, uti alla oss underliggande provinser aflysa ville - - hvarigenom vi förmode, att kopparmyntet skall blifva begärligt och sökas ur Holland tillbaka igen, och derigenom äfven kopparen komma till pris». Med sin agent i Holland Erik Larsson, som hade bestyr med *Staternas subsidier* och *kopparhandeln*, var konungen högst missnöjd och uppdrager i stället denna omsorg åt Konrad Falkenberg; emedan »han ej är så förfaren att göra falska räkningar och bedraga oss på våra inkomster». Konungen cederar af krigsstaten 1,500 skeppund koppar, »hvilka åtminstone böra göra 60,000 r:dr», och skulle deraf blifva ett kapital till kopparbergets underhåll. Det nyskrifna folket borde utskickas. »Vi önskade gerna, om det för landets säkerhet kan

hade redan framkallat hans beslut att återvända till Franken[1]; men Tilly upphäfde belägringen, och konungen fortsatte sin segerbana vid Rhen. Den förde honom i strid med Spaniorerna och väckte Frankrikes fruktan.

»Vi hafve oförmodadt råkat i vapenskifte med Spaniorerna» — skrifver han hem till rikets råd. — »Då vi nyligen genom öfversten för vårt garde till häst, hertig Berndt af Saxen-Weimar, låtit besöka spanska generalen de Silva (befälhafvaren i Mainz), så har denne förklarat, att han hade befallning att bispringa ärkebiskopen af Mainz emot oss. När vi nu anstälde vår marsch ifrån Frankfurt uppåt Pfalz och bemäktigade oss Gernsheim, hafva de spanske begynt förfärdiga en bro med skans på darmstadtske sidan, den vi efter krigsbruk ej kunde gå framom. Vi hafve låtit tillsäga, att skansen var oss till hinders; men då de ej velat utrymma den, utan skjutit på oss, ehuru den ej kunde försvaras, så hafve vi beslutit gifva oss öfver Rhen vid Oppenheim, dem som i skansen voro att afskära. Då vi voro öfverkomne med några hundra knektar, har Don Filip de Silva chargerat oss med sitt rytteri, men blef tillbakadrifven, hvarpå de i skansen gåfvo sig till oss genom ackord den 7 Dec. Den 8:de hafve vi derefter intagit staden Oppenheim utan motstånd och slottet med storm. — Skall nu detta vara ett fredsbrott? Eller skall man söka förlikning med Spanien för vår handels skull, och för att hafva händerna fria mot Frankrike, hvars konung med ett stort antal antågar och alla redan är i Metz[2], för att göra oss traktaten med kejsaren

ske, att åter blifva secunderade med sex regementen, dessutom med 1,000 svenske och 500 finske ryttare, och att folket ej sändes oss naket på halsen, såsom hittills skedt är». Till pfalzgrefven Johan Kasimir, Ochsenfurt den 1 Nov. 1631. *Registr.*

[1] »Den gamla djefvulen med alla sina lärjungar, såsom äro Lothringern, Pappenheim, Fürstenberg, Gallas, Ossa — ligger nu för Nürnberg. — Jag marscherar, vill Gud, i morgon till succurs — fienden är stark, men Gud har ock förlänat oss temmeliga medel, och förmena vi oss, med landgrefvens och hertigens af Weimar folk, hafva 17,000 till fot och 9000 till häst». — Konungen till pfalzgrefven. Höchst den 26 Nov. 1631. — Snart kommo andra underrättelser. Samma dag skrifver konungen till Horn: »vi hafve fått tidender, att fienden Nürnberg qvitterat och delar sig i tre delar, en deromkring, en går åt Böhmen, en annan åt Bayern. — Vi äro derför resolverade vår intention vid Rhen att verkställa». *Registr.*

[2] Om orsakerna, som voro inre oroligheter, jfr *Memoires de Richelieu.* Konungen hade i bref till Ludvig XIII underrättat honom »om denna

svår? Å andra sidan lärer ej Spanien godvilligt lemna hvad det innehafver i Pfalz; och utan kurfurstens af Pfalz restitution kan ej blifva en säker fred. Emot Spanien skulle England och Holland vara benägne att göra oss assistens. I alla fall måste genom Göteborgs befästande vår vestra sjösida försäkras»[3]. Brefvet är dateradt från Mainz, som konungen intagit och befästade, under det hans vapen med förundransvärd hastighet och lycka utbredde sig på båda sidor om Rhen.

Gustaf Adolf i Mainz, vid ingående af året 1632, är en glänsande syn, men som lofvar mera än den håller. Hans gemål var hos honom. Rikskansleren hade tillfört honom förstärkning från Preussen. En mängd furstar och sändebud omgåfvo honom, och han räknade i sin generalstab flere prinsar, än Oxenstjerna gerna såg, som, sedan lemnad till Rhens försvar, klagade att dessa prinsar ej ville lyda. Vapnen hvilade under fjorton dagar; tillräckliga att visa fruktlösheten af den neutralitetstraktat med ligan, som Frankrike föreslagit. Katolska ligan var upplöst; dess medlemmar kastade sig endera i Frankrikes armar, såsom (till sin olycka) Trier, eller tvungos att sluta sig närmare till kejsaren, såsom Bayern, eller hade förlorat sina länder till Gustaf Adolf, som nu stod vid Rhen såsom det protestantiska Tysklands erkända hufvud. Det var verkliga förhållandet; till formen var det obestämdt. Bestämdhet erhöll det aldrig; men man märker utkastade grunddrag dertill, som allt mer synas klarna. Den hyllning i sina eröfringar konungen efter segern vid Leipzig tagit för sig och Sveriges krona var väl merendels inskränkt genom vissa vilkor, såsom endast för kriget, eller gemensamt för Sverige och dess allierade; men stundom bortfalla dessa vilkor, såsom i fråga om de eröfrade katolska stiften, hvilkas invånare (liksom katolikerna i allmänhet) konungen tillika tryggade vid deras religion

---

sin expedition i presternas land». Sändebudet skulle grant märka, huru konungen i Frankrike det upptoge, och förklara, det Hans Maj:t gerna velat hålla fred med ligisterna, om de ej inmängt sig i kejsarens krig; han hade ej heller annorlunda kunnat, enligt traktaten med Frankrike, restituera de förtryckta furstar och städer. Hans Maj:t förföljde ingen för religionens skull. Sändebudet skulle häftigt klaga öfver hertigen af Lothringen. Höchst den 28 Nov. 1631. *Registr.*

[3] Till rikets råd, Mainz den 31 Dec. 1631. *Registr.* Konungen tillägger, att konungen i Danmark offentligen talat om de spanskes anslag, och att Farensbach kommit till Dünkirchen och erbjudit sig, om han finge skepp, att taga Göteborg. Rådet sände krigsfolk dit. Se rådets bref till rikskansleren af den 26 Januari 1632. *Registr.*

och egendom. Framdeles väckte det allmän uppmärksamhet, att han lät Augsburg hylla sig utan sådana vilkor. De nu mellan honom och de protestantiska ständer ingångna förbindelser, ehuru ej i allt lika, stadga likväl alla gemensamma bidrag till kriget, konungens *absoluta directorium* deri, och erkänna i mer och mindre bestämda ordalag konungen i Sverige såsom skyddsherre. I verket, som till namnet, var Gustaf Adolf *protektor* af ett tyskt-protestantiskt förbund. Hvad deraf kunde låta göra sig stod till framtiden; — och, skall man tro en samtida katolsk historieskrifvare, har det äfven blifvit uttaladt. »Under konungens vistande i Mainz — säger Khevenhiller — kommo några *postulata* ut, som konungen i Sverige hafver gjort Kur-Bayern och andra romerskt-katolska ständer till upprättande af freden i Tyskland. De förnämsta voro: kejsaren skulle återkalla restitutionsediktet[4]; bägge religionerna, den evangeliska och den romerskt-katolska, så i städer som på landet, blifva fria och oanfäktade, och intet samvetstvång finnas; Böhmen, Mähren, Schlesien sättas i sitt gamla skick, och alla landsflyktige återkallas; pfalzgrefven Fredrik restitueras och återfå den kur-värdighet som Bayern honom fråntagit; Augsburg återställas till sin frihet och till evangeliska religionens utöfning; alla Jesuiter, såsom fredsförstörare, drifvas ur riket; andliga värdigheter stå öppna för båda religionerna; och konungen i Sverige, emedan han räddat riket från undergång, väljas till *romersk konung*»[5].

Säkrare fästa vi oss vid Gustaf Adolfs egna ord till Nürnbergs deputerade på samma tid: »af sina vänner ville han intet annat än deras tacksamhet; hvad han af fienden tagit tänkte han behålla; det protestantiska förbundet måste söndra sig från de katolska och förse sig med ett erforderligt hufvud, i synnerhet för kriget; med några månaders sold kunde han ej såsom en tillupen soldat låta sig nöja; land kunde han fordra *ex jure gentium* (såsom Grotius lärer), ehuru han deraf hade nog; Pommern kunde han för sjöns skull ej lemna, och om han något restituerade, så kunde han likväl fordra de samma *jura superioritatis* som kejsaren förut hade haft; den gamla riksför-

[4] Så lyder första artikeln af detta förslag hos *Richelieu*, Mem. VII: 45, som också har det, men kortare, och utan att nämna det romerska konungavalet. Hos *Khevenhiller* står i denna första artikel, tydligen genom tryckfel, konungen i Sverige i stället för kejsaren, och äfven den nionde artikeln synes vara orätt uppfattad.

[5] *Khevenhiller*, XII: 86.

fattningen dugde ej mer». — Nürnbergarne försäkrade, att de ej visste något bättre och mer välsignadt *subjectum* till öfverhufvud, än Hans Kongl. Maj:t sjelf[6]. — Han hade tillika fordrat svenska rådets betänkande öfver grunderna för en fred. De vilkor rådet föreslår äro: religionsfrihet, inqvisitionens eviga afskaffande och de evangeliskes restitution; ersättning för Sveriges krigskostnader och pant tills betalning sker; förbund emellan de evangeliske och Sveriges konung, som bör ega *directorium belli* i alla deras krig med kejsaren eller andra potentater; afträdelse till Sverige af Pommern och Wismar, hvaremot Brandenburg kunde få Schlesien, Sachsen erhålla Lausitz, och landtgrefven af Hessen, Weimaranerna och flera sådana äfven beneficeras på Österrikes bekostnad[7].

Afståndet och krigets oro försvårade gemenskapen med Sverige. Månader förgingo utan några underrättelser; deraf oordningar och misstag. Konungen hade från Wittenberg den 30 Aug. 1631 befalt sammankallandet af ett ständernas utskott, med hvilket borde underhandlas om den så kallade boskapshjelpens fortfarande. Den 31 Okt. från Würzburg hade han lofvat skicka fullmakt till riksdagskallelsen. Den hördes ej af, hvarför rådet föregaf sig hafva emottagit den och utskref sammankomsten till den 1 Februari 1632. Emellertid anlände efter långt dröjsmål ett sekreteraren Grubbes bref med antydan af konungens vilja, att ingen riksdag borde hållas, utan i stället ståthållarne i länen handla med allmogen om boskapsskatten. Då var ständernas utskott redan samladt, såsom rådet förmäler[8], och hade de deputerade blifvit emottagne med en berättelse om Kongl. Maj:ts heroiske victorier och actioner. Ständerna, som säga sig förnummit, att kriget och dess besvärligheter fört konungen långt och vida från Sveriges gränser, tacka honom underdånigst för hans stora möda och omsorg om deras och de förtryckta evangeliskes välfärd och säkerhet och utlofva skatten ännu i två år. Längre fram begär rådet, i bref till rikskansleren, besked om åtskillige nödige ärenden, hvarpå de ej fått svar, i anseende till Kongl. Maj:ts dageliga besvär och stora krigsbörda; månge Hans Maj:ts tjenare, kam-

---

[6] *Breyer*, Beyträge zur Gesch. des dreyssigjähr. Kriegs, München 1812, s. 207.

[7] Rikets råds betänkande om fredsvilkoren. Stockholm den 26 Mars 1632. *Rådets registratur*. — Något registratur på konungens bref af år 1632 hafva vi ej i riksarkivet funnit.

[8] Till Kongl. Maj:t om herredagen. Stockh. den 9 Febr.

marråd, ståthållare, assessorer i hofrätten, voro somlige med döden afgångne, somlige gamle och sjuklige, andre oduglige; flera provinser voro utan ståthållare; rådet ber om fullmakt att få till- och afsätta, äfvensom att resolvera i höga kriminalsaker eller öfver nådansökningar, hvilket rådet ej tilltrott sig; det fruktar oenighet med Danmark och klagar, att, genom konungens förbud på annan kopparmyntning än *kreutzer*, så stor brist på kopparpenningar uppstått inom landet, att ingen kan komma ifrån den andra[9].

Under det hertig Bernhard af Weimar, pfalzgrefven Kristian af Birckenfeld och Rhengrefven Otto Ludvig utbredde konungens segrande vapen vid Rhen, förde dem Horn ur Franken till Neckar, fullbordade Tott Mecklenburgs eröfring genom intagandet af Rostock, Wismar och Dömitz, bemäktigade sig slutligen Baner det af Pappenheim öfvergifna Magdeburg. — På en så lysande himmel uppstego likväl redan åskmoln. Det var mest protestantiska furstar och ständer af andra och tredje ordning, som erkänt Gustaf Adolf för sin beskyddare. De mäktigaste, Sachsen och Brandenburg, nödtvungna bundsförvandter, mer till namnet än i verket, höllo sig på afstånd och plägade egna rådslag. Väl hade sachsiska armeen utan motstånd framträngt till Prag. Kurfursten hvilade sedan, till förderf för landet och sin här[10]. Han höll i Torgau en sammankomst med Kur-Brandenburg angående fredens återställande. Om medlen kunde de ej komma öfverens. Likväl yttrade Kur-Sachsen, att man af kejsaren borde fordra en revers på afsägelse af kejsarevärdigheten, om han ej inginge på billiga vilkor[1]: en tanke, hvilken hos Johan Georg af Sachsen må anföras såsom ett tecken på ögonblickets politiska temperatur. För öfrigt förklarade samma kurfurste, att »hans höghet och reputation» ej tillät honom att ställa sina troppar under svenskt befäl; hvaremot han anmodade konungen att för Sachsens räkning upptaga de kontributioner, som de protestantiska ständer på Leipziger-konventet hade lofvat kurfursten såsom sitt

---

[9] Rådet till rikskansleren. Stockh. den 6 Maj 1632.

[10] »Sintemahl die ChurSächsische an deme, was ihnen Gott und das Glück bey Ausgang des Jahres bescheret, sich contentirten, liessen sich keine Sorge weiter anfechten, ruheten in den Winterqvartieren und machten gut Geschirr». *Chemnitz*, I: 291. Dervid tryckte de invånarne så, att i Prag innan kort 2,000 hus stodo öde. Af omåttlighet utbröt en häftig fältsjuka i armeen. *Ibid.*

[1] *Chemnitz*, I: 292.

hufvud[2]. Österrike, »hvars bästa bundsförvandt är tiden» — såsom Bernhard af Weimar varnande sade till Gustaf Adolf i Mainz — hade emellertid fått rådrum att samla sina krafter genom stora uppoffringar, den största ett oinskränkt öfverlemnande af monarkiens öde i den fruktade mans händer, som Ferdinand nyss uppoffrat åt Tysklands klagan. Emot vilkor, i anseende till makt och belöning oerhörda, skapar Wallenstein åt österrikiska huset en ny här.

Konungen återgick till Franken, för att understödja Horn mot Tilly, och kallade Baner samt hertig Vilhelm af Weimar till sig[3]. Han fullbordade nu Frankens eröfring, försäkrade sig om Nürnberg, gick öfver Donau och Lech, slog Tilly der till döden, återstälde den undertryckta religionsfriheten i Augsburg, som hyllade sin befriare, och intågade i München.

Om den djerfva öfvergången öfver Lech (hvilken konungens generaler afstyrkte)[4] säger svenska rådet i sin berättelse till ständerna: Tilly och Bayer-fursten hade satt sig nära staden Raiu vid Lech, hafvandes en stor fördel, så af strandens höghet som af en skog. Under starkt skjutande lät Hans Maj:t här slå en bro i fiendens åsyn och kommenderade några kompanier finske knektar att öfvergå, hvilka, oaktadt allt fiendens anfall och skjutande, på andra sidan uppkastade en liten skans. Strax efter har Kongl. Maj:t låtit några kompanier ryttare gå öfver bron, hvilka med fienden skärmytslat, tills han sjelf med krigsfolket var öfverkommen. Han angrep genast fienden, som stod bakom en liten skog. Fienden blef derutur fördrifven till staden, hvilken den ock måste lemna och fly till Ingolstadt. Tilly vardt dödeligen sårad, Altringer illa sargad. Omkring 3,000 man hafva blifvit slagne. — Derpå har Hans Maj:t tagit åtskilliga platser in, och med största delen af krigsmakten den 8 April dragit till Augsburg. Fiendens soldater gåfvo sig den 10:de, hvarpå staden Augsburg har med Kongl. Maj:t slutit ett för fäderneslandet berömligt ackord, hvars original förvaras

---

[2] *Chemnitz*, I: 287. Konungen svarade: »es fiele den Ständen fast unmöglich, nebenst der Last, so sie itzt tragen musten, noch mehr contribution über sich zu nehmen. Es würde der Churfürst aus Christlicher condolentz Ihnen nicht anmuthen, dass sie mit doppelten Ruthen solten geschlagen werden».

[3] Denne hertig, befälhafvare i Thüringen, hade förut nekat att understödja Horn. *Röse*, I: 161.

[4] *Swedish Intelligencer*, II: 147. Horn var emot infallet i Bayern och hade rådt konungen att gå mot Böhmen. *Francheville*, 130.

i riksens kansli[5]. — Augsburgiska bekännelsens återställande i den stad som varit dess vagga synes af Gustaf Adolfs triumfer varit honom den käraste. På allmänna tänkesättet gjorde den ett djupt intryck. — Den olycklige Fredrik af Pfalz intågade vid hans sida (den enda tillfredsställelse han njöt) i sin fiendes Maximilians af Bayern hufvudstad. Gustaf Adolf i München vilje vi skildra med en bayersk historieskrifvares ord: »ingenting kan förliknas med den stränga tukt och ordning, i hvilken han höll det ej talrika manskap som fick inkomma i staden (armeen måste lägra sig utanför); oförliknelig var ock hans öppna, glada vänlighet och det otvungna nedlåtande, som han visade i umgänge och tal med invånarne; han åhörde med vördnad i katolska kyrkorna gudstjensten; han uppförde sig öfver allt, som hade han varit hemma midt ibland de sina, hörde gerna sinnrika, om också bitande svar, hvilka han med vänligt skämt upptog, och hade sitt nöje af att till fots gå i trängseln af folk och barn, ibland hvilka han vanligen utkastade

---

[5] Proposition till ständerna med relation om kriget, den 7 Nov. 1632. *Registr.* Konungens hofpredikant d:r Jakob Fabricius predikade, då evangelisk gudstjenst åter hölls i S:t Annas kyrka i Augsburg den 14 April. Vi anföra ur denna predikan följande: »Es ist nicht billich noch christlich, die falsch-gläubigen Leute nur allein umb ihres falschen Glaubens und Lehre willen zu würgen, zu tödten, und auszurotten. Gleich wie die Jesuitischen Mordhummeln und Blutigel davon schreiben. Denn einer von ihren fürnembsten Rädels-führern mit Nahmen Becanus (Tract. de Fide, Spe et Charit., c. 15, Quæst. 4, 5 et 6) lehret: *quod propter solam hæresin hæretici reges et alii principes privandi sunt bonis, imperiis, dominiis — et quod omnes alii hæretici puniendi sunt poena capitis.* — Sehet das sind des Jesuiten Becani seine Worte, damit er sich selbst als einen durstigen Bluthund der beschuldigten, aber doch nicht überwiesenen Ketzer, angiebet. Und dessen zu mehrern Beweis, nehmet er auch die Bullam des Bäpstlichen Bannes, so alle Jahr auff den grünen Donnerstag in Rom wird renovirt — dadurch alle vermeynte Ketzer vom Leben zum Tode verurtheilt werden. Ja es spricht der gemelte Becanus (Qu. 8): *hæretici resipiscentes, tametsi recipiantur de ecclesia — non tamen permittantur vivere.* — Mit diesem blutdurstigen Fürgeben halten wirs im geringsten nicht, weil es ganz unchristlich ist die Leute umb der blossen Ketzerei zu tödten. Denn wer dem rechten Gluben nicht will ungezwungen beypflichten, der mag es lassen, und den darf man nicht durch gewaltsame Mittel dazu zwingen. Sintemal Gott *spontaneum cultum* erfordert, und ein jeglicher wird selbst dem Herren dafür Rechenschaft geben müssen, wie oder was er gegläubet hat». *Dank- und Trost-Predigt nach Eroberung der Stadt Augsburg,* gedruckt im Jahr 1632. — Sådana ord voro ur Gustaf Adolfs hjerta.

penningar»[6]. Staden måste dock betala 300,000 r:dr, hvilka strängt utfordrades. — I det af kriget hittills orörda Bayern gjorde blott ännu Ingolstadt, hvars belägring nära kostat konungen lifvet[7], och det förbittrade landtfolket motstånd. Hela det protestantiska Schwaben öfvergick till Gustaf Adolf. Bernhard af Weimar förde hans vapen till Bodensjön och Tyrolen, och med Schweitzarne (de tilläto svenska värfningar) underhandlades om förbund. Italien begynte bäfva, säger Richelieu, under det Wien fruktade; de upproriska bönderna i öfra Österrike hade redan anhållit om svensk hjelp.

Då uppreste sig Wallenstein, dref de först genom underhandlingar insöfda Sachsarne ut ur Böhmen och stod snart, förenad med kurfursten af Bayern, vid Egir. Gustaf Adolf, som förgäfves genom en hastig marsch sökt att hindra denna förening, måste inskränka sig att betäcka Nürnberg, som hotades med Magdeburgs öde. Han hade blott aderton tusen man[8] emot sextiotusen; men Nürnberg innefattade denna tid tretio tusen stridbare män, och han omgaf det helt och hållet med ett befästadt läger, som försvarades af tre hundra kanoner. Wallenstein kom, säger en samtida berättelse, helt och hållet i åska och blixt, med det öfra Pfalz i lågor omkring sig, till Nürnberg[9] och slog sig ned äfven i ett befästadt läger. »Det var på en höjd», heter det, »det *gamla berget* benämd, der han till sin fördel intog ett öde slott i skogen (med ett jägarhus bredvid), hvilket slott, kalladt det *gamla fästet*, han lät starkt förskansa med pallisader och grafvar, lät äfven anlägga på berget några stora och fasta skansar; löpgrafvar och bröstvärn blefvo väl med nedhuggna träd förvarade, och på batterierna blefvo många fat, fylda med sand och sten, uppstälda»[10]. — Här stodo, från början af Juli månad, med verldens blickar på sig fästade, tidens bägge störste härförare i nio veckor emot hvar-

---

[6] *Westenrieder*, Gesch. des dreyssigjährigen Kriegs. Historischer Kalender för 1805, München, II: 208.

[7] Hästen blef honom undanskjuten. Han uppreste sig och sade: »äpplet är ännu ej moget». Det var den 20 April 1632; samma dag dog Tilly. Konungens intåg i München skedde först den 7 Maj.

[8] »In all 18,443 men, as I have seen it written out of the army». *Swedish Intelligencer*, II: 240.

[9] »Like Jupiter in the Poet, all in thunder and lightning — all in fire and tempest, he takes and destroies the Prince Palatines dominions and the poor Protestant towns before him». *Swed. Intelligencer*. II: 238.

[10] *Newe Kriegs Chronica* — gedruckt 1632, cit. af *Schuh*, Kriegs-Ereignisse um Nürnberg im Jahre 1632. Nürnb. 1824.

andra. »Min armé är ny», sade Wallenstein; »skulle den öfvervinnas i ett fältslag, äro Tyskland och Italien i fara; jag vill visa konungen i Sverige ett nytt sätt att föra krig» [1]. Den 24 Augusti, sedan, genom föreningen med Oxenstjerna, Baner, hertigarne af Weimar och andra, konungen var fyrtiosex tusen man stark, stormade han Wallensteins läger i tio timmar, förgäfves. Nöd och sjukdomar hade gjort ännu större nederlag än striden. Nürnbergs dödslistor för detta år upptaga tjugunio tusen offer. Konungen lemnade Oxenstjerna och Kniephausen till stadens försvar och förde den 8 September derifrån en till hälften förminskad här; oförföljd af Wallenstein, som få dagar derefter antände sitt läger och gick.

I lägret vid Nürnberg, der Gustaf Adolf hade den största styrka samlad under alla sina fälttåg, lossnade den stränga krigsagans band ännu mer än under nöden vid Werben. Man erfar det af konungens häftiga tal till det församlade befälet. »I furstar, herrar och ädlingar — utropade han — som hjelpen att förstöra edert eget land! Mitt hjerta förbittras, ja mina inelfvor hvälfva sig, då jag nu hörer klagas, att *svenske soldaten* räknas för oförskämdare än äfven fiendens. Men det är ej *Svenskar*, det är *Tyskarne* sjelfve, som befläcka sig med dessa utsväfningar. Hade jag känt eder, I Tyskar, att I bären så liten kärlek och trohet till edert eget land, jag hade ej sadlat en häst för eder skull, mycket mindre derför vågat min krona och mitt lif» [2]. Vid Nürnberg blef Baner tidigt sårad; Torstensson vid anfallet på Wallensteins läger fången. En kanonkula bottog sulan af konungens stöfvel, och en officer stupade vid hans sida. Under hertig Bernhard af Weimar blef hästen skjuten.

Både konungen och hertigen af Friedland delade efter uppbrottet från Nürnberg sina härar. Gustaf Adolf lemnade Bernhard af Weimar i Franken att bevaka Main, men gick sjelf tillbaka öfver Donau och Lech och bröt åter in i Bayern, der fienden, förstärkt af kejserliga troppar från Italien, åter haft någon framgång; Wallenstein affärdade en del bayerskt manskap att dämpa bondupproret i Österrike, skickade Gallas till Meissen, dit Holk med sina afgrundsskaror förut gått, och

---

[1] *Swed. Intellig.*, III: 13, 17.
[2] Vi ha följt och förkortat det utdrag af detta tal, som finnes i *Swed. Intelligencer.*

närmade sig sjelf till Thüringen [3]. Ostridigt låg det Gustaf Adolf om hjertat att försäkra sina fördelar i södra Tyskland, der Horn, i besittning af Strassburg, nu stod segrande vid öfra Rhen; och konungen grundlade nu sjelf det förbund mellan protestanterna i de fyra öfra kretsarne, som efter hans död verkligen afslöts i Heilbronn [4]. Men lika otvifvelaktigt är, att hans rörelse åt söder ifrån Nürnberg äfven var beräknad på att draga fienden åt samma håll, och att det var för Sachsens räddning, som han ville åter förlägga kriget till Bayern [5]. Denna afsigt misslyckades. Väl skilde sig kurfursten af Bayern nu från Wallenstein för att försvara sitt eget land; men den sist-

[3] *Swed. Intelligencer*, III: 82. Jfr *Khevenhiller*, XII: 175, och *Francheville*, 203. Khevenhiller säger, att konungens första afsigt, då han lemnade Nürnberg, var att locka fienderna till ett anfall på staden, och sjelf derunder angripa dem. Efter Wallensteins uppbrott återkom han verkligen som hastigast till Nürnberg, besǻg det öfvergifna fiendtliga lägret och dömde deraf, att fienden ej varit så talrik som det utgafs. Om Holks Kroater i Sachsen säger Gualdo (sjelf en Wallensteinsk officer): »ils avoient imaginé un nouveau genre de torture pour tirer jusqu'au dernier soû des malheureux Saxons. Ils dépouilloient hommes et femmes sans distinction, et dans cet état ils les faisoient déchirer par des chiens affamés qu'ils trainoient avec eux pour cet infame usage». *Francheville*, p. 192. »Their villany was so great, that after abusing the women, in satisfying their filthy lusts, they did burn them and their families». *Monro*, II: 156. — Konungens andra öfvergång öfver Lech skedde den 1 och 2 Oktober. Den 3 återtog han staden Rain, som svenske kommendanten öfverste Mitschefal nyss uppgifvit; hvarför denne ställdes för krigsrätt och halshöggs. Konungen förstärktes på denna sin marsch till Bayern af 4- till 5,000 (för hans räkning värfvade) Schweitzare (andra säga mer), hvilka sedan voro ibland de till Bayerns försvar lemnade troppar. *Swed. Intellig.*, III: 60, 64.

[4] »Es stand zwar der König mit dem mehrern Theil Evangelischer Stände in particulier alliancen: dieselbige aber vermöchten nicht den Stein zu heben, sondern es befand sich, dass allen Unheil völlig zu begegnen — eine einmuthige general-Verfassung hochnötig wäre. — Den Grundstein dazu gleichsamb zu legen, resolvirte der König, einen Convent der vier Ober-, als des Schwabischen, Fränkischen und beyder Rheinischen Creisse nach Ulm zusammenzubetagen». *Chemnitz*, I: 435.

[5] *Theatrum Europæum*, som anför denna tidens både meningar och berättelser, säger att konungens afsigt var: »durch Einnehmung der vesten·Oerter des Bayerlandes, des Feindes Macht nach sich zu ziehen, des Donau-Stroms sich zu versichern, und so fort *sedem belli* in die Oesterreichische Erblande zu transferiren». II: 746. »Det är lätt att inse, det konungen ville rädda Sachsen genom en diversion i Bayern. — Men den var beräknad mot en vanlig general, och Wallenstein visade här, att han ej hörde till denna klass». *Bülow*, Gustaf Adolfs fälttåg i Tyskland.

nämde gick för Bayerns skull ej ett steg ur sin väg. Samtida underrättelser framställa med lika mycken fullständighet som sannolikhet hans plan. Denna var beräknad på längre tid. Gustaf Adolf afskar den hastigt; men på bekostnad af sitt lif.

Dessa två stora antagonister i våra dagar, konungen i Sverige och hertigen af Friedland — säger berättaren — hade nu blifvit de namnkunnigaste personer i den kristna verlden, och knappt fans det någon man äfven af ringare vilkor i hela det protestantiska partiet, som ej kände inflytelsen af den svenske konungens företaganden på sig sjelf, sin verksamhet och sin lycka. — Ännu voro svenska vapnen öfverlägsna. Horn var segrande i Trier och Elsass och hade derifrån skrämt Ossa och Montecuculi. Arnheim (med Sachsarne) och Duwall (som konungen hade skickat honom till förstärkning) hade nästan öfvervunnit allt motstånd i Schlesien. Der var litet att göra i Bayern, tills Montecuculi just nu hade brutit derin. Hertig Julius af Würtemberg och sir Patrick Ruthven hade ännu öfverhand i Schwaben. Svenska garnisonerna i Pommern och Mecklenburg hade ingen fiende. Spaniorerna och Lothringarne voro vid denna tid drifna ur Tyskland. Af alla kejserliga generaler var Pappenheim den ende, som ännu förde ett ströfvande krig i nedra Sachsen; hofvet i Wien hade befalt honom förena sig med Wallenstein. Sådan var de svenska armeernas belägenhet, när konungen och Wallenstein bröto upp från Nürnberg. — Onsdagen den 12 September gick den sistnämde öfver Rednitz med sin här. Soldaterna satte eld på sina hyttor och landet rundt omkring; ty Wallenstein går nästan alltid i eld och lågor. — Medan de kejserlige marscherade, stod det i Nürnberg lemnade svenska manskapet, i och bredvid staden, under vapen och vexlade några kulor med eftertropparne. Af brist på hästar hade fienden måst lemna stora förråd i lägret, der öfverlefvorna kommo Nürnbergarne till godo. Litet bortom staden delte sig den kejserliga armeen, såsom förr är nämdt. Hertigarne af Friedland och Bayern marscherade vidare, med floden Rednitz till venster. Dragonerna gingo förut, Kroaterna voro alltid de sista i qvarteren [6]. Efter delningen (och med

[6] »Ces dragons ou mousquetaires à cheval étoient tous gens choisis. — Leur fonction étoit de sou[illegible]nir la cavallerie, et quand l'occasion s'en présentoit, ils mettoient pi[illegible] à terre — et faisoient feu sur l'ennemi. [illegible]ient d'es[illegible] [illegible]x convois, formoient une embuscade à la [illegible]ient armés de mousquets ordinaires, dont [illegible] un petit bois qu'ils fichoient à la tètière

förlusten i Nürnberg) öfversteg hela styrkan ej tio eller högst femton tusen man till fot och nio eller tio tusen till häst; åtminstone så vidt konungen kunnigt var. — I Forchheim finner man, att Wallenstein stannat tio till fjorton dagar. Här får han först underrättelse, att konungen i Sverige gått med hälften af sin styrka mot Bayern och lemnat hertig Bernhard med den andra hälften omkring Main-strömmen. Nu går kurfursten af Bayern hem, anhållande att Altringer med sitt regemente och Colloredo måtte få följa för att ordna landtvärnet i Bayern; hvilket Wallenstein biföll. Han ledsagade kurfursten till Bamberg. Ehuru hemliga fiender, höllo de god min vid sitt afsked; dock märktes, att Wallenstein ej var så mjuk som den gamle kurfursten. Wallensteins uppehåll i Bamberg gjorde, att man misstänkte ett tillämnadt anfall på Schweinfurt, der svenske öfversten Karl Hård var kommendant. Denne förstärkte sig; hertig Bernhard af Weimar skyndade till stadens försvar[7]. Vallenstein vänder sig derför mot Baireut, Culmbach och Coburg, intager den första och sistnämda af dessa städer, men blir vid en försökt storm på slottet i Coburg tillbakaslagen af svenske kommendanten Dubatell[8]. Hertig Bernhard var vid

de leurs chevaux. Leur épée étoit courte, et à l'arçon de la selle pendoit une petite hache qui servoit à couper le bois. — Ces troupes sont de nouvelle création. — D'autres prétendent que celui qui forma les premiers dragons fut le comte Ernest (de Mansfeld) mis au ban de l'empire —: obligé de vivre comme un homme qui n'a ni feu ni lieu, errant de côté et d'autre avec sa petite armée, il avoit mis, dit-on, son infanterie à cheval pour courir plus vite». *Gualdo* hos *Francheville,* 164. Gustaf Adolf införde först dragoner i svenska armeen. De sägas ha skjutit bättre än de kejserliga och hade troligen redan aflagt luntlåsen. Kroaterna svarade mot senare tiders husarer. — »Les croates faisoient merveille dans la petite guerre: Walstein s'en servoit à toute heure pour allarmer le camp du roi et harasser sa cavallerie. Gustave ne trouva qu'un moyen de s'en débarasser, ce fut de renforcer les gardes avancées et d'y envoyer de bons piquets de cavallerie entremêlés de dragons et de mousquetaires. Ceux-ci avoient ordre de se tenir cachés et d'attendre les Croates jusqu'à la portée de leurs mousquets qui, tirant plus loin que les carabines, perçoient ces coureurs legérement vetûs, sans qu'ils pussent se défendre: en même tems la cavallerie qui s'étoit ouverte pour donner passage au feu de la mousqueterie, devoit les envelopper». l. c. 163. Det var samma manöver konungen brukade mot Kroaterna vid Leipzig.

[7] Konungen hade uppdragit åt hertig Bernhard af Weimar att försvara Schweinfurt och passen vid Thüringer-skogen. »Da wir wegen Schweinfurt und der Pässe besorgt sind, so bitten wir Ew. Liebden, ein wachsames Auge darauf zu richten», skrifver konungen till hertig Bernhard. Dinkelsbühl d. 21 Sept. 1632. *Röse,* I: 172.

[8] Namnet skrifves äfven *Taupadell* och *Tupadel.*

denna tid kommen från Schweinfurt till Königshofen och gick derifrån till Hildburgshausen, på sjelfva kanten af Thüringerskogen. Wallenstein hade för afsigt att här framtränga till Thüringen, hvarest Pappenheim skulle hafva mött. Då hade alla passen öfver Thüringer-skogen blifvit tillslutna för konungen; Wallenstein och Pappenheim hade återtagit Erfurt, bemäktigat sig Thüringen, öfversvämmat hertigarnes af Weimar land, tagit vinterqvarter i Kur-Sachsen och nästa vår infallit i Lausitz och Schlesien. Wallenstein skulle hafva gjort sig till herre öfver Elben, afskurit konungen i Sverige återtåget, ännu en gång bemäktigat sig sitt hertigdöme Mecklenburg och snart åter stått vid Östersjön. — Den förra delen af denna Wallensteins plan, nämligen intagandet af Thüringen och Weimar, hindrades derigenom, att hertig Bernhard, ehuru ej med tillräcklig styrka att möta i öppna fältet, likväl försvarade passen, hvarigenom han gjorde konungen en stor tjenst. Ej heller vågade nu Pappenheim söka förening med den kejserliga öfverfältherren, förr än han fick veta, att denne på en annan sida genom Voigtland var fallen in i Meissen. Ty dit gick nu Wallenstein i Holks och Gallas' spår med svärd och brand [9] (kriget — säger berättelsen — tycktes här föras ej af fiender, utan af furier) för att ännu på denna väg söka utföra sin hufvudplan [10]. Kurfursten af Sachsen i sin nöd anropade för andra gången Gustaf Adolf om räddning.

---

[9] »Darauf ist der Jammer in Sachsen allererst recht angegangen». *Theatrum Europæum,* II: 743. Man jämföre Gualdos förr anförda berättelse om Holks framfarande i Sachsen och hvad i *Theatrum Europæum* berättas om Gallas. Af Wallensteins bref till Gallas: »Bitt, der Herr halte scharfe Justiz und sehe, dass das Geringste den Bauern und Landleuten nicht genommen wird» m. m. (*Förster,* Wallenstein, Potsdam 1834, s. 195) tager Förster sig anledning att beskylla äldre historieskrifvare, som talat om Wallensteins grymma krigssätt (äfven hans soldater kallade honom *tyrannen*), för *»samvetslös oredlighet»*. Om man också ej här skiljer emellan hvad Wallenstein *ville* och hvad han möjligen *icke kunde* hindra, så återstår likväl alltid att betänka, att man har att göra med en man, hvars orubbliga grundsats det var *att aldrig skriftligen kompromettera sig.* Också har Förster, med alla sina förtjenster om Wallensteins historia, dock i vår tanke alltid det felet att hafva bedömt honom för mycket *efter bokstafven.*

[10] Hela denna berättelse är ett utdrag ur *The Swedish Intelligencer,* III: 76—91; hvilken samling är genast uppkommen af de i svenska armeen tjenande engelska och skotska officerares bref och relationer. För oss ligger den 4:de upplagan, London 1634. — Vi tillägga följande ur *Theatrum Europæum,* II: 740: »es hatte damals das Ansehen, als wenn des Hertzogen von Friedland Vorhaben wohl von statten gehen würde,

Konungen, för hvilken Montecuculi i Bayern dragit sig tillbaka ända till Regensburg, var i begrepp att förfölja honom och intränga i Österrike. Han sysselsatte sig i Neuburg att utför Donau sända åtskilliga förråd och gjorde sig färdig att belägra Ingolstadt, hvars af pesten försvagade garnison ej troddes kunna göra långt motstånd, då en kurir från Oxenstjerna den 8 Oktober medförde underrättelsen, att Wallenstein den 5:te vändt sig genom Voigtland mot Sachsen. — Konungen fattade i ögonblicket sitt beslut. Han anförtrodde åt pfalzgrefven Kristian af Birckenfeld att med de nyvärfvade Schweitzarne och andra troppar sörja för Bayerns försvar. Tre brigader infanteri befalte han att med drottningen (som på detta tåg varit honom följaktig) gå till Schweinfurt och Thüringer-skogen. Sjelf tog han med kavalleriet vägen öfver Nürnberg, hvars område han rensade ifrån fiender. Han förenade sig der med Kniephausen, som beordrades att taga samma riktning, under det konungen endast med sin lifvakt (tre hundra Smålandsdragoner under öfverste Fredrik Stenbock) från Nürnberg skyndade att upphinna hertig Bernhard af Weimar, hvilken han träffade i Schleusingen den 21 Oktober. De följdes genom Thüringer-skogen till Arnstadt, der konungen dröjde i sex dagar för att invänta sina troppar, hvilka den 27 Oktober dit anlände[1]. Mötet med Bernhard af Weimar var kallt. Hertigen hade önskat att ensam skörda äran af Sachsens räddning och inväntade, bunden af konungens uttryckliga befallning, missnöjd hans ankomst. På slagfältet vid Lützen glömde Bernhard af Weimar detta orättvisa missnöje[2]. Vid Arnstadt skildes Gustaf

welches war, das Churfürstenthum Sachsen — in kurtzem unter seine Gewalt zu bringen, und hernach durch Mark-Brandenburg seine verlorne Länder Mecklenburg, Stargard und Rostock wieder zu suchen, — sonderlich weil die Sächsische Armée ein geraumen Weg von da in Schlesien sich befunden, und in so schneller Eyl nicht zurück commandirt werden mögen».

[1] *Swedish Intelligencer*, III: 64—71.

[2] Att den hjeltemodige, men allt för häftige Bernhard af Weimar kunde känna detta missnöje och yttra i bref till sin bror Vilhelm: »Es hat fast das Ansehen, als ob sich etwa eine Eifersucht ereignen, und der König die Verrichtung dieses Werkes mir nicht anvertrauen, oder mich nicht fähig genug dazu halten wolle» -- är förlåtligt; men att en historieskrifvare, som Röse, här insinuerar afund och på följande sätt motiverar Gustaf Adolfs uppförande: »er beschliesst die Ausführung des Unternehmens für sich, um den Ruhm allein einzuärnten und den Kurfürsten von Sachsen sich, nicht aber dem Helden von Weimar, zu verbinden» — (och detta om tåget till Sachsen, der *allt* för Gustaf Adolf stod på spel, och der han, äfven *efter* föreningen med hertig

Adolf från Axel Oxenstjerna, som följt honom från Nürnberg och nu vände sig mot Frankfurt am Main, för att derifrån med oinskränkt fullmakt såsom konungens legat begifva sig till öfra Tyskland. Armeen gick till Erfurt och mönstrades på en skön slätt ej långt från staden. Den fick en ny indelning. Flera regementen sammanslogos, de skotska och engelska, nu allt för mycket försvagade, upplöstes. Man räknade inalles tolf tusen man till fot och sex tusen fem hundra till häst: det var konungens hela styrka i slaget vid Lützen[3]. I Erfurt, dit konungen kom aftonen den 28 Oktober, besökte han först sin ståthållare hertig Vilhelm af Weimar, som låg sjuk. På torget var honom drottningen till mötes. Han intog i sällskap med henne och hertig Ernst af Sachsen-Weimar en hastig aftonmåltid och tillbragte natten i sina egna rum med att läsa bref, gifva order och affärda kurirer. Tidigt om morgonen var han uppe, tog ett ömt farväl (det sista) af sin gemål[4], förmanade Erfurts borgare till trohet emot henne, om efter Guds behag honom något menskligt hända skulle, steg till häst och följde sin här.

Wallenstein hade emellertid intagit Leipzig, gjort en rörelse mot Torgau, men slutligen förenat sig med Pappenheim vid Merseburg samma dag som konungen kom till Erfurt. — Svenskarne hade liksom flugit och gjort otroliga marscher, säger en Wallensteinsk officer[5]; derför var konungens ankomst för fienden obekant. Pappenheim hade just rådt Wallenstein att vända sig med hela sin makt emot Erfurt, då underrättelsen anlände, att konungen redan var i antågande derifrån. Wallenstein gick nu till Weissenfels och skickade i hast att besätta passet öfver Saale vid Naumburg, der endast en svag förpost

Bernhard, knappt hade 20,000 man vid Lützen!) — det är föga förlåtligt, äfven om man är weimaransk historieskrifvare. Jfr *Röse*, Herzog Bernhard der Grosse von Sachsen-Weimar, I: 174, 176.

[3] »And this was the Kings whole strength (and after the largest reckoning too) in the day of the great Batell of Lützen». *Swed. Intellig.*, III: 69; jfr 71. *Theatrum Europæum* uppgifver konungens styrka till 20,000 man, tilläggande att det var hans äldsta och bästa folk. Likaså *Khevenhiller*, XII: 182. Förgätande detta, talar han i beskrifningen af sjelfva slaget om 25,000 man, ehuru konungen sedan mönstringen i Erfurt ej hade fått någon förstärkning, utan tvärt om lemnat garnisoner i Naumburg och Weissenfels.

[4] Enligt en af *Philippi* (Der Tod Gust. Adolphs, Leipzig 1832) åberopad underrättelse, har drottningen kommit efter konungen till Naumburg och der först skilts vid honom om morgonen den 5 November.

[5] *Gualdo* hos *Francheville*, 205.

stod. Det var för sent. Naumburg var redan intaget af konungen, som den 30 Oktober gick öfver Saale. Invånarne lågo knäböjande i hans väg och sträckte händerna mot sin räddare, som sade: »jag fruktar, att Gud allsmäktig straffar mig: detta folket hedrar mig som en Gud». Armeerna voro hvarandra så nära, att förposterna skärmytslade; men ingendera af anförarne syntes ännu besluten till slagtning. Gustaf Adolf hade börjat att äfven vid Naumburg arbeta på ett befästadt läger. Wallenstein förskansade sig på sin sida. Svårigheten af passen emellan Weissenfels och Naumburg hindrade honom att rakt anfalla Naumburg; han infordrade sina generalers betänkande. De afrådde fältslag: konungen hade redan intagit en fördelaktig ställning och der befästat sig; årstiden vore långt framskriden; vid Rhen hotade fienden att bli öfvermäktig. — Pappenheim erhöll verkligen öfvergeneralens tillåtelse att återgå deråt: på vägen skulle han fördrifva Svenskarne ur slottet Moritzburg vid Halle. Man ansåg osannolikt, att den så mycket svagare svenska hären skulle våga angripa den kejserliga. Wallenstein uppgjorde planen för sina vinterqvarter och drog sig tillbaka till Lützen. — En spansk officer i hans här förmäler dock, att detta stått i sammanhang med en hemlig afsigt. Wallenstein skall hafva ämnat gå från Lützen till Merseburg, för att vara Pappenheim närmare vid dennes anfall på Halle; han hade sändt öfverstarne Contreras och Suys till Altenburg och Zwickau; han hoppades, att konungen skulle begagna sig af den sålunda lemnade öppningen för att framtränga till Dresden, då han med samlad styrka ville falla honom i ryggen [6]. Han hade gifvit Gallas befallning att rycka mot sig från böhmiska gränsen. Denne hann ej fram till slaget vid Lützen [7].

Gustaf Adolfs sista dagar äro oss för vigtiga, att vi ej om dem skulle vara utförligare. — Konungen hade torsdagen den 1 November g. st. kommit till Naumburg och dröjde der till följande måndagen, tillbringande endast nätterna i staden, dagarne i sitt läger, från hvilket han likväl slutligen för köldens skull måste förlägga infanteriet i staden. Söndagen kom en sachsisk bonde till konungen och lemnade i hans händer ett bref från kejserliga generalen gref Colloredo till chefen för

---

[6] *Swed. Intelligencer*, III: 113. (Den åberopade spanska relationen tycktes i Lisabon 1633.) Jfr *Khevenhiller*. XII: 187.

[7] *Förster*, Wallensteins Briefe, II: 278. *Gualdo* anför honom orätt såsom närvarande. Samma misstag begår *Khevenhiller* med Horn, hvars bedrifter i Elsass på samma tid han likväl sjelf berättar.

dennes regemente i Querfurt, med underrättelse om Wallensteins marsch till Lützen och Pappenheims till Halle. Vid ett i anledning deraf hållet krigsråd med hertig Bernhard af Weimar och general Kniephausen segrade den senares mening, att man ej borde våga batalj, öfver den förres. Då konungen ryckte upp från Naumburg, var derför hans första mening att gå kurfursten af Sachsen och hertig Georg af Lüneburg till mötes. Han hade räknat på förening med bägge. Hertig Georg, med de under hans befäl i Neder-Sachsen stående troppar, hade tidigt fått befallning derom. Denne hertig, som nyss låtit försäkra konungen, »att han ingen högre ära i verlden begärde, än att för honom och det allmänna bästa utgjuta sitt blod» [8], gick i stället sina egna vägar och syntes, lika litet som kurfursten, i slaget vid Lützen [9].

[8] »I. Königl. Maj. - werden sicherlich undt gewiss dahin halten, dass Seine Fürstliche Gnaden begierig sey, Ihr Bluth für I. Maj. undt das gemeine wesen zu versprützen, gestalt Sie den keine grössere Ehr in dieser Welt begehren, alss solches in offerirenden occasionen an den Tagk zu geben undt realiter sowoll auch corporaliter zu demonstriren». Herzog Georgs Relation an den König. Braunschweig d. 2 Okt. 1632. Se *v. der Decken:* Herzog Georg von Braunsch. und Lüneb., Th. II, Urk. 100. Hertigen, i stället för att gå till konungen, gick att förena sig med Sachsarne och stod nu med sin korps vid Torgau, der tusen man sachsiskt kavalleri stött till honom. l. c. II: 103. Andra uppgifva Sachsarnes antal betydligt högre och hela styrkan till 8,000 man och derutöfver. Men visst är, att sachsiska hufvudstyrkan ännu af Arnheim qvarhölls i Schlesien, oaktadt alla kurfurstens påminnelser. Arnheim kom med ett par tusen man den 28 Oktober till Dresden, besigtigade derpå den svenska korpsen under hertig Georg af Lüneburg vid Torgau, återkom derifrån den 31 Okt. och begaf sig till Schlesien tillbaka. *Chemnitz.* I: 457. Arnheim stod således på denna tid hvarken med 10,000 man, ej heller med sachsiska hufvudarmeen vid Dresden, såsom hertig Georgs nyss citerade historieskrifvare säger, II: 106, 109.

[9] Gustaf Adolf skall ha beklagat sig, natten före slaget, öfver hertig Georgs af Lüneburg opålitlighet. Bataljen beslöt han utan att invänta verkan af sina sista order. Konungens sista bref till kurfursten af Sachsen i Torgau afsändes från Naumburg den 4 Nov.; han bad honom genast marschera på Eilenburg, underrättade, att han sjelf gick till Pegau, och utsatte Grimma till mötesplats. *Swed. Intellig.*, III: 121. Detta bref åberopas i hertig Bernhards memorial till kurfursten *efter* slaget vid Lützen, den 11 Nov. 1632, der han ytterligare yrkar föreningen. Det heter i andra punkten: »Weil Gott Ihro Fürst. Gnaden in diesem beygestanden, und der Feind also in Schrecken sich retirirt, als befinden Ihro Fürst. Gnad. hochnöthigst (auch Ihro Königl. Maj. selben Meinunge nach, im massen das letzte abgegangne Schreiben), Ihro Churf. Durchl. zu Sachsen möchten sich darhin resolviren, darumb den Ihro Fürstl. Gnaden, *als einer in Diensten von Ihro Königl. Maj.*

Det var klockan 4 om morgonen den 5 November som konungen bröt upp från Naumburg. På halfva vägen till Pegau, omkring kl. 10 f. m., bekräftades underrättelserna om Pappenheims bortgång, med tillägg att Wallensteins troppar lågo, oberedda på anfall, i byarne kring Lützen. Konungen utropade: »nu tror jag sannerligen, att Gud gifvit fienderna i min hand», och beslöt då att angripa Wallenstein. Han lät besätta Weissenfels, som de kejserlige lemnat. Gref Rudolf Colloredo, som var skickad att draga till sig de sista hundra man, som der dröjt, såg ifrån det höga slottet i Weissenfels konungen rycka fram på vägen mot Lützen och var den förste, som derom underrättade Wallenstein. Denne skref genast till Pappenheim att ofördröjligen återvända: fienden vore i antågande och redan vid passet. Brefvet finnes, dränkt i Pappenheims blod, uti wienska arkivet[10]. Han bar det på sig i slagtningen. Det nämda passet är vid Rippach, en by vid en bäck af samma namn, som flyter genom sanka ängar mellan höjder, från hvilka den vidsträckta slätten kring Lützen och Leipzig utbreder sig. Då konungen, sedan han vid passet tillbakakastat Isolanis Kroater, nedsteg på slätten, var natten redan inbruten. Han tillbragte den i sin vagn, med Kniephausen och Bernhard af Weimar; armeen på öppna fältet. I kejserliga lägret var stor oro. Tre kanonskott sammankallade regementena. Order utfärdades i alla riktningar att skynda till lägret. Regementena uppstäldes i slagtordning, allt som de ankommo. Kejserliga dragoner och pionierer arbetade hela natten att fördjupa dikena på båda sidor om landsvägen från Leipzig till Lützen, så att de kunde tjena till bröstvärn för musketerare. — Wallenstein hade sin ställning norr om denna väg, som betäckte hans front. Han stödde sin högra flygel på staden Lützen och de väderqvarnar, som ligga framför den; i trädgårdarne emellan dem

---

zu Schweden, wollen gebeten haben, dass Ihro Churf. Durchl. ihren Leuten die Ordre ertheilen möchten, sich mit der Königl. armée zu conjugiren, zu dem Behuf den Ihro Fürstl. Gnaden Hertzogk Bernhardt den 9 auf Peja (Pegau) und den 10 auf Grimma marchiren wolten». I tredje punkten beder hertig Bernhard kurfursten (också, säges det, enligt konungens i lifstiden yttrade afsigt) att lemna Arnheim och hans armé qvar i Schlesien. *Glafey*, De gladio Gust. Ad., Lipsiæ 1749. Härigenom vederlägges *Röses* påstående, I: 176, att hertig Bernhard aldrig efter oenigheten med Gustaf Adolf i Arnstadt kallat sig svensk general. Likväl *citerar* Röse sjelf detta memorial! (I: 368, n. 66).

[10] *Förster*, Wallensteins Briefe, II: 273.

och staden logerades musketerare. Den venstra flygeln sträckte sig ut i fria fältet (här skulle Pappenheim inrycka) och hade på föga afstånd ifrån sig den så kallade *flottgrafven*, en kanal som förbinder Saale och Elster och i nordvestlig riktning genomskär fältet. Fyra stora infanteri-bataljoner, hvardera af flera regementen, intogo midten af kejserliga hären, der Wallenstein sjelf befann sig. Ofantliga fyrkanter, tio man högt, med smärre dylika fyrkanter vid hörnen, liknade de fästningar med utspringande bastioner. Framför sig vid landsvägen hade de detta batteri af sju kanoner, som skulle blifva föremål för en så mördande strid. Det öfriga artilleriet beströk från väderqvarnarne i sned riktning fronten. Till venster från de nämda infanteri-massorna såg man i stora kolonner Piccolominis kyrassierer, mot hvilka Svenskarnes anfall bröt sig och konungen förlorade sitt lif; till höger likaledes djupa kavalleri-kolonner, och derefter åter infanteri; ytterst på båda flyglarne Kroater. För att komma midt för fienden hade Svenskarne på sin sida måst öfvergå den förr omtalta grafven, och deras högra flygel sträckte sig, vid första uppställningen, ett stycke utom den.

Wallensteins styrka angifves högst olika. Fångar från svenska armeen, hvilka han hade låtit examinera genom Pappenheim i Weissenfels, hörde den uppgifvas till femti tusen man[1]. Fångarne märkte sjelfve öfverdriften af detta föregifvande. För öfrigt kan det gifva ett begrepp om en Wallensteinsk här, att i denna funnos ej mindre än tio tusen qvinfolk, trosspojkar och barn. I sin berättelse till kejsaren efter slaget räknar Wallenstein sjelf sin egen styrka vid Lützen endast till tolf tusen man: en ännu mindre sannolik uppgift, hvilken dock katolska författare antagit. Till tretio tusen dömde Gustaf Adolf sin fiende på fältet efter ögonmåttet och utsträckningen af dess front[2]. Enligt de lägsta för öfrigt gjorda uppgifter, antager den senaste militäriske författaren öfver detta slag Wallenstein att ha varit minst tjugu tusen man stark, äfven sedan han skickat bort omkring tio tusen med Pappenheim[3].

Svenskarne, för att komma midt emot fienden, måste på sin sida öfvergå den förr omtalta grafven; en del af deras högra flygel passerade den ej förr än vid första anfallet. Uppställningen var såsom vid Leipzig: hela armeen på två linier, infanteriet till sex, kavalleriet tre till fyra man högt; det förra

[1] *Swed. Intellig.*, III: 119.
[2] *Ibid.* 133.
[3] *v. Vincke*, Die Schlacht bey Lützen. Berlin 1832.

i centern, det senare på flyglarne; dock så att kavalleriet öfver allt skildes genom plutoner af musketerare från femti till hundra man. Högra flygeln anfördes af konungen. Den bestod af sex kavalleri-regementen, Finnar, Vestgötar, Södermanlänningar, Uplänningar, Östgötar, Smålänningar i första, tyskt rytteri i andra linien. Centern utgjordes af åtta infanteri-brigader, hvaraf tre i första linien, näst konungen, voro svenska, deribland gardet eller det så kallade gula, och öfverste Winckels blå regemente. Infanteriets första linie anförde grefve Nils Brahe; den andra general Kniephausen. Venstra flygeln under hertig Bernhard af Weimar räknade äfven sex kavalleri-regementen i hvarje linie, Tyskar, Kurländare och Lifländare. Bakom infanteriet ställdes ännu tvänne regementen i reserv, ett till fots under Skotten Henderson, ett till häst under öfverste Oehm från Pfalz [4]. Framför hvarje brigad i första linien voro fem stora kanoner; fyrti lättare fördeltes framför musketerare-plutonerna emellan kavalleriet; hela artilleriet utgjorde sexti kanoner; trossen (största delen var lemnad vid Naumburg) stod vid byn Meuchen på andra sidan flottgrafven.

Tisdagen den 6 November 1632 låg en tjock dimma öfver slätten vid Lützen, som först fram på förmiddagen begynte något skingra sig. Svenska hären gjorde bön och sjöng Luthers psalm: *Vår Gud är oss en väldig borg;* hvarefter konungen sjelf upptog ännu en andlig lofsång [5]. Allt sedan han blef sårad vid Dirschau hade han haft svårt att fördraga harnesk och satte i allmänhet ej värde på den hittills brukliga tunga beväpningen, hvilken han äfven till en stor del afskaffat i sin här. »Gud är mitt harnesk», sade han, då man denna morgon bragte honom hans rustning. Han satte sig till häst utan att hafva förtärt någonting. Klädd i kyllertröja och öfverrock,

---

[4] *Swed Intellig.*, III: 129.

[5] *Chemnitz*, I: 464. »Derpå begynte Hans Maj:t sjelf gladeligen sjunga: *Jesus Christus unser Heylandt, der den Todt überwandt*». Hoftrumpetaren Jöns Månssons på tyska författade berättelse, under titel: »Meine Jöns Månsson Theet Kriegszuege, so ich mit Ihr Kön. Maj:th Gustavo Adolpho etc., Meinen Allergnädigstenn Köning und Herrn vonn Anno 1621, biss in dero leztes ende gethäen». På svenska öfversatt i *Historiskt Archivum*, Stockh. 1774, I: 45, af *Lönbom*. Den nämda psalmen finnes i den tyska stockholmska psalmboken ibland påskpsalmerna. — Somliga säga, att konungen vid sin egen morgonbön sjungit psalmen: »Verzage nicht, du Häuflein klein!» (se *Svenska Psalmboken* n. 378): hvilken han sjelf skall författat. *Wollimhaus* (Lutherische Kirche) berättar, att konungens hofpredikant Fabricius hört den af hans egen mun. Andra tillskrifva den Johan Altenburg, en prest i Thüringen.

såsom vanligt, red han igenom leden och tilltalade sitt folk med ord som kommit till oss[6]. Till sina Svenskar och Finnar sade han: »Käre vänner och landsmän! I dag är tiden kommen att visa hvad I lärt i så mången drabbning. Der hafven I fienden, ej på ett högt berg och bakom starka förskansningar, utan på fältet. Huru denne fiende hittills skytt öppna fältet, veten I; och att han nu låter det komma till fältslag, sker icke frivilligt och af hopp om seger, utan emedan han ej längre kunnat undvika edra vapen. Derför gören eder färdige, hållen eder väl såsom tappre soldater anstår, stån faste vid hvarandra och fäkten ridderligen för eder Gud, för edert fädernesland och eder konung. Jag vill då belöna eder alla, att I skolen hafva orsak till att tacka mig derför; men om I icke fäkten, så skall intet ben af eder komma till Sverige. Gud bevare eder alla!»[7]. Tyskarne tilltalade han sålunda: »Eder, mine redlige bröder och kamrater, beder och förmanar jag vid edert kristliga samvete och eder egen ära, gören nu eder skyldighet, såsom I ofta med mig gjort den förr, och i synnerhet för ett år sedan, ej långt från denna plats. Då slogen I den gamle Tilly och hans här, och hoppas jag, att denna fienden ej skall slippa för bättre köp. Gån friskt på! I skolen ej blott strida under mig, utan med mig och jämte mig. Sjelf skall jag föregå eder och här våga lif och blod. Följen I mig, så förtröstar jag till Gud, att I vinnen en seger, som skall komma både eder och edra efterkommande till godo. Hvarom ej, så är det slut med eder religion, eder frihet, eder timliga och eviga välfärd». — Wallenstein har ej talat till sin här[8]. Lösen var på båda sidor som vid Leipzig: *Gud med oss* på Svenskarnes; *Jesus, Maria* på de kejserliges sida. Bernhard af Weimar och de öfriga generalerna emottogo konungens sista befallningar. Efter sitt tal, som af båda nationerna besvarades med vapenbrak och glädjeskri, ropade konungen med blicken åt himmelen: »nu vilje vi deran i Guds namn; Jesu, Jesu, Jesu, låt oss i dag strida till ditt heliga namns ära!», svängde värjan öfver hufvudet och kommen-

---

[6] Vi följa Chemnitz med förkortningar af hans vidlyftiga stil och några afvikelser enligt andra källor.

[7] Slutet enligt hoftrumpetaren Jöns Månsson.

[8] »Walstein par sa seule présence et la séverité de son silence, sembloit faire entendre à ses soldats — qu'ainsi qu'il avoit accoutumé de faire, il les récompenseroit ou châtieroit». *Mem. de Richelieu*, VII: 258.

derade: *framåt!*[9]. Man såg staden Lützen brinna. Den hade blifvit antänd af de kejserlige. Konungen var i detta ögonblick omgifven af hertig Frans Albrecht af Sachsen-Lauenburg, sin hofmarskalk Kreilsheim, kammarherren Truchsess, pagen Leubelfing, flere officerare af de i Erfurt upplösta regementena, som nu gjorde adjutant-tjenst, och två lifknektar.

Omkring kl. 10 delade sig dimman[10] för någon tid, och solen sken. Kanonaden begynte, med fördel å de kejserliges sida mot Svenskarne, som gingo rakt emot de fiendtliga batterierna. Några kulor föllo tätt bredvid konungen, som under detta framryckande bytte om häst[1]. Man nalkades landsvägen, der tillika en liflig eld mötte af de dels i de fördjupade dikena, dels i vallar bakom dem posterade musketerarne. Några säga att, då fotfolket här ej framgått nog hastigt, konungen, med förebråelser, sjelf tagit piken i hand och gjort sig färdig att gå främst i stormen mot grafvarne, men af soldaternas rop och böner låtit förmå sig att derifrån afstå, hvarefter han åter bestigit sin häst och satt sig i spetsen för rytteriet[2]. Anfallet skedde med sådan häftighet, att de tre svenska infanteri-brigaderna af centern under gref Nils Brahes befäl trängde öfver vägen, intogo det fiendtliga batteriet på andra sidan, kastade två af fiendens ofantliga fyrkanter tillbaka och höllo på att öfverväldiga den tredje, då de af fiendens reserv och kavalleri med öfvermakt angripna måste vika, förlorade åter batteriet och blefvo tillbakadrifna öfver landsvägen. Svenska kavalleriet, som vid första anfallet till en del hade studsat vid grafvarne, kom senare öfver; konungen var ibland de främste. Underrättelsen om batteriets första eröfring hade nått honom; han tog af sig hatten och tackade Gud. Midt emot stodo Kroaterna och de kejserliga kyrassiererna, de senare från hufvud till fot i dunkla rustningar. Han pekade på dessa och sade till finske öfversten Stålhandske: »grip an de der svarta bussarne; de

---

9 »This said, he drew out his sword, which waving ower his head, he advanced forward, the formost of all his army». *Swed. Intellig.*, III: 127.

10 *Richelieu*, Mem. VII: 258. Hans berättelse är en bokstaflig öfversättning af hertig Bernhards till konung Ludvig XIII afgifna rapport om slaget, anförd (efter *Siri*, Mem. VII: 541) i bihanget till *Wallensteins Briefe* af Förster, II: 336.

1 *Richelieu*, l. c.

2 *Harte*, History of the life of Gust. Ad., II: 329. *Gualdo* (Francheville) 218.

komma att göra oss ondt»[3]. Just nu får han veta, att infanteriet viker. Han sätter sig sjelf i spetsen för Smålands kavalleri[4] för att skynda till hjelp: allt för häftigt; ty han skiljer sig från truppen och råkar, då dimman med detsamma åter utbreder sig, sjelf in på de fiendtliga kyrassiererna. Hans häst får ett pistolskott genom halsen; ett annat krossar hans venstra armpipa. Nu beder han hertigen af Lauenburg föra sig ur striden, men erhåller med detsamma ett nytt skott genom ryggen och faller af hästen, som släpar honom ett stycke i stigböglarne. Detta skott *såg* kammarherren Truchsess riktas mot konungen af en kejserlig officer[5], hvilken sjelf derefter blef dödad af Luchau, hertigens af Lauenburg stallmästare[6]. Hertigen flydde. Af konungens bägge ridknektar låg den ene död,

---

3 »Thus much did Stolhanshe himself oftentimes, and at table, relate unto divers gentlemen of our nation». *Swed. Intellig.*, III: 134.

4 »Emedan öfversten för regementet (Fredrik Stenbock) var skjuten i foten, träffade hans Maj:t personligen med regementet». Trumpetaren Jöns Månssons berättelse, l. c.

5 *Richelieu*, VII: 260. *Khevenhiller* säger, att detta skott träffade i hufvudet. »Die Relation, so der Kajserlichen Majestät dieses Todes halber *in hoc passu* überschickt worden, meldet: wie der König seinen fliehenden Völkern habe zu Hülfe kommen wollen, habe ein Kajserlicher Korporal einen Musketier bey Hand genommen, mit Vermelden, weil er gesehen dass jederman vor dem Könige weiche und ihm Platz gemacht: »auf diesen schiesse, denn dieser ist was Vornehmes»; darauf er angeschlagen, losgebrennt, und dem Könige den Arm durchschossen; darauf ein Kajserlicher Squadron Reiter angesetzt, darunter einer in einer blanken Rüstung, so der Obrist-Lieutnant von Florentinischen Regimente von Falkenberg soll gewesen sein, den König durch den Kopf geschossen, dass er von dem Pferde auf die Erde gefallen und ausgezogen worden». *Khevenhiller*, XII: 192.

6 *Swed. Intellig.*, III: 137. »Falkenberg, lieutenant colonel d'un regiment de cavallerie impériale — poussant à toute bride droit au roi, sans que personne crut qu'il fut des ennemis, lui tira de dix pas un coup de pistolet qui lui donna au milieu du dos et qui le fit tomber à terre; à l'instant l'écuyer du duc François courant après le cavalier lui donna un coup d'epée». *Richelieu*, VII: 260. Att denne hertigens stallmästare, som omöjligt har kunnat söka hämnas konungens fall, om hans egen herre varit mördaren, hetat Luchau, såsom i *Swedish Intellig.* uppgifves, bekräftas af ett enskildt bref från Frans af Lauenburg till Wallenstein ett par veckor efter bataljen (*Förster*, II: 357). Han återsänder en Wallensteins fångne tjenare med anhållan, att hans stallmästare Luchaus fångne far äfven måtte lösgifvas, och försäkrar Wallenstein om sin beredvillighet att äfven i annat vara honom till tjenst. Så skrifver ej den, som hade kunnat göra sig förtjensten af Gustaf Adolfs död.

den andre sårad [7]. Af alla hans följeslagare var en tysk page Leubelfing ensam hos honom qvar. Denne adertonårige yngling, som några dagar efter slaget dog af sina sår, har i sina sista stunder gjort en berättelse, som uppskrefs och blifvit bibehållen, af innehåll: att då konungen fallit af hästen, ynglingen stigit af och erbjudit honom sin häst; att konungen sträckt bägge händerna emot honom, men att han ej förmått ensam upplyfta honom från marken; att fiendtliga kyrassierer tillkommit och frågat, hvem den sårade var; att pagen ej velat säga det, men att konungen sjelf gifvit sig tillkänna och derpå fått dödsskottet genom hufvudet [8]. Dermed instämmer den berättelse, som hertig Bernhard af Weimar afgaf [9], tilläggande att dessa kyrassierer äfven genomborrat konungen med flera värjstyng och plundrat honom inpå bara kroppen. — Adler Salvius, åberopande konungens sekreterare Grubbe, skrifver hem till rådet: att konungen omkring kl. 1 e. m., sättande sig i spetsen för Stenbocks regemente, som blandades med fienden under den tjocka dimman, hade först blifvit skjuten genom venstra armen, så att benpipan stod fram genom kläderna,

[7] Af de med konungen utridna lifknektar het den ene Anders Jönsson (trumpetaren Jöns Månssons berättelse); att den öfverlefvande het Jakob Eriksson blir tydligt af det följande.

[8] Berättelsen, uppskrifven af ynglingens far, nürnbergske stadsöfversten baron von Leubelfing, kungjordes först i *Murrs* Journal, Nürnberg 1776, IV: 65. Den unge August von Leubelfing dog i Naumburg, der hans grafsten ännu visas i S:t Wenzel-kyrkan.

[9] *Richelieu, Mém.* VII: 260. Leubelfing kallas här Lasbelfin. »Le roi étant à terre. Lasbelfin qui étoit un de ses gentilshommes, sortant de la melée avec les ennemis et trouvant le dit roi à terre, le pria de monter sur son cheval et se sauver, voyant les ennemis venir à lui: mais il ne pouvoit quasi plus parler, et arriva trois cavaliers impériaux qui demandèrent à Lasbelfin le nom du blessé; il ne le voulut nommer, et leur dit, qu'il y avoit apparence que c'étoit quelque officier: fachés de sa reponse, ils lui donnèrent deux coups d'épée et de pistolet, prirent son cheval et le laisserent pour mort, comme on l'a su depuis de lui-même, qui mourut cinq jours après. Ensuite l'un d'eux donna au roi un coup de pistolet dans la tempe, qui l'acheva, et encore quelques coups d'épée et puis le depouillérent, ne lui laissant que sa chemise». Detsamma ungefär anföres om Leubelfing i *Swedish Intelligencer*, III: 139, efter ett bref af Nicephorus Kesel, hertig Bernhards fältprest. *Gualdo* säger: »D'un premier coup de pistolet Gustave fut blessé au bras, et d'une autre bale qu'il reçut dans le dos au dessous de l'épaule droit. il fut renversé de son cheval et tomba mort. Telle fut la fin de ce grand roi. On ne peut rien dire de plus sur cette mort; on ne sauroit pas même ces circonstances, si on ne les tenoit d'un *jeune page* qui suivoit le monarque». *Francheville*, p. 220.

hvarefter någon skjutit honom med en pistol mellan axlarne: att konungen ännu velat frälsa sig, men ej kunnat uthärda, utan fallit af hästen, som drog honom med sig midt ibland fienderna; att en af dem nalkats och frågat hvem han vore, då han svarat: *jag är konungen i Sverige;* hvarpå denne velat släpa honom med sig; men då våra ryttare i detsamma, seende konungens häst löpa ledig och blodig, gjort ett förtvifladt anfall, har den fiendtlige ryttaren gifvit konungen ett pistolskott tvärt igenom hufvudet och räddat sig med flykten [10].

De kejserliges högra flygel sträckte i början sig utom Svenskarnes venstra; hvarför konungen här hade befalt tre sqvadroner ur sin andra linie rycka opp i den första. Icke dess mindre omgick Isolani med Kroaterna denna flygel och föll in på trossen vid samma tid, som infanteriet tillbakaträngdes öfver vägen. Detta anfall, som förorsakade oordning och till en del flykt bland eftertroppen [1], blef likväl tillbakaslaget. — I detta ögonblick föll konungen. Truchsess berättade det för hofmarskalken Kreilsheim; bägge meddelade det åt hertig Bernhard af Weimar, och denne åter åt generalmajor Kniephausen. Enligt hertigens egen förmälan har Kniephausen svarat, att hans troppar voro i god ordning, och att man kunde göra en vacker reträtt. Svaret öfverensstämmer ej illa med hans karakter. Han var en officer af högsta förtjenst, klok, pålitlig, tapper, men oftast olycklig och derför misstroende lyckan [2]. Bernhard utbrast, att här ej vore fråga om återtåg, utan om hämd, seger eller död. — Icke dess mindre förtjente general Kniephausens ståndaktighet på denna dag ej mindre än hertig Bernhards hjeltemod segerkransen.

Hertigen skyndade ifrån venstra flygeln, hvilken han öfverlemnade åt gref Nils Brahe, till den högra och tog sjelf befälet [3]. Gustaf Adolfs blodiga, kringlöpande häst var första

[10] Brefvet är tryckt af Gjörwell i *Svenska Biblioteket*, III: 10, Stockholm 1759, och dateradt Hamburg d. 25 November 1632.

[1] Härpå hafves afseende i ett bref till hertig Vilhelm af Weimar dagen efter slaget, hvari klagas öfver några lättfärdiga sällar, som i början af bataljen, då det med Svenskarne stod temligen slätt, gripit till flykten. *Röse*, I: 367, not. 54.

[2] Han brukade säga, »att ett uns lycka är bättre än ett pund vett». Han kallas *General-Major der Königlichen Arméen* och var således *chef för konungens generalstab*. I allmänhet synes generalstaben vara en Gustaf Adolfs inrättning.

[3] I hans egen berättelse (jfr *Richelieu*, VII: 261) heter det, att hertigen då han satte sig i spetsen för Stenbocks regemente, stuckit värjan genom öfverst-löjtnanten, emedan denne vägrade lyda. Vi lemna denna

olycksbudet för hans här. Ett sorl, att konungen var sårad och fången, brusade genom leden. De störtade sig med sådant raseri mot fienden, att ej blott batteriet blef andra gången taget, utan hela kejserliga kavalleriet på denna flygel tillbakakastadt. Förvirringen blef förskräcklig bland den vidlyftiga trossen[4]; flera krutvagnar sprungo i luften. Stora hopar ryttare flydde, och en mängd qvinfolk, som bemäktigat sig trosshästarne, följde dem. Fångar i fiendtliga lägret hörde flyktingarne ropa: »vi känna konungen i Sverige (hans död var dem obekant); han är värst mot slutet af dagen». På samma tid hade den venstra flygeln af svenska hären, som emot det talrikaste fiendtliga artilleriet vid väderqvarnarne med svårighet hållit stånd, äfven på denna sida drifvit fienden tillbaka och vändt emot honom hans egna kanoner. — Då inträffade Pappenheim på slagtfältet[5]. Hans första fråga var, hvarest konungen kommenderade. En hjeltemodig, fast grym försvarare af sin tro, var han den fiende som Gustaf Adolf mest hade värderat. Han kastade sig nu midt i Svenskarnes högra flygel, brinnande af begär att personligt kämpa med en motståndare, som ej mera fans bland de lefvande. Han träffades af tvänne kulor och dog af sina sår (det säges, att han blifvit skjuten af öfverste Stålhandske, som nyss ur fiendens händer eröfrat konungens lik); men hans ankomst förnyade striden med fördubblad häftighet. Wallensteins både rytteri och fotfolk samlade sig åter, och Bernhard af Weimar förvånades öfver den mängd af nya troppar han fann för sig[6]. Det nu skeende hårdaste an-

omständighet derhän och påminna endast, att här ej kan vara fråga om Stenbock, som redan förut var sårad och förd ur striden.

[4] På Wallensteins egenhändigt tecknade plan för sin slagtordning vid Lützen (meddelad af *Förster*) utmärker han trossen med orden: *Canally, Bagagy.*

[5] Residenten Halleni bref till regeringen. Stralsund d. 20 Nov. 1632.

[6] »Bien étonné d'ou lui venoit tant de nouvelles troupes sur les bras». *Richelieu*, l. c. — »The count of Pappenheim with his horse and dragooners arrived; whom some will needs have, to have been in person at the beginning of the battell. — He being shot — the Walsteiners, whom Pappenheims coming had set on, fell to it closely: Piccolomini advanced, and Tersica, whit their cavallery, and the foot-regiments seconded them with extremity of resolution. And now began the sorest, the longest and the obstinatest conflict, that had been since the king was killed». *Swed. Intellig.*, III: 143. Enligt hertig Bernhards egen uppgift inträffade Pappenheim först omkring kl. 2 e. m. Han medförde 8 kavalleri-regementen. Gualdo säger, att konungen föll, då han ett ögonblick skilt sig från de sina för att rekognoscera i anledning af underrättelsen om Pappenheims ankomst. Gualdo var

fallet emottogs af Svenskarne med stor tapperhet; och aldrig — säger en samtida berättelse — blef slagtning bättre fäktad af manskap, som så länge stått i elden. Af de svenska infanteri-brigaderna ledo de tvänne mellersta, under grefve Nils Brahe och öfverste Winckel, mest. De kejserlige störtade emot dem i bataljoner af två till tre tusen man och återtogo ännu en gång batteriet vid landsvägen. Gref Nils Brahe blef skjuten ofvan knäet, hvaraf han dog[7]. Öfverste Winckel sårades i handen och armen; hans öfverste-löjtnant Kaspar Wolf stupade. Flera fanor, med sjelfva det kungliga standaret, gingo förlorade. Men om dessa brigader, som voro blomman af hären, gamla soldater för det mesta, som tjenat i många konungens fälttåg, måste äfven fienden erkänna, att deras döda kroppar betäckte samma grund, som de i lifstiden försvarat[8]. Nederlaget ibland dem var så stort, att af sex man fem voro döda eller sårade[9]. Den tredje svenska brigaden, under öfverste Karl Hård, som var närmast kavalleriet, led mindre; dock återstod, efter slaget, af den föga mer än fyra hundra man. — Under hela denna tid höll general Kniephausen sina brigader i andra linien och reserven utom träffningen: »hvilket — heter det — var ej en ringa orsak till segern, då tropparne af första linien här funno en stödjepunkt i en stor och obruten massa; och blef hertig Bernhard ej litet glad, då han vid dimmans skingring såg Kniephausen, hvilken han, enligt sin egen utsaga, fruktade sig finna huggen i stycken, nu i så god ordning». Ty något före solnedgången bröt dimman åter upp, och det blef klart, ehuru blott för en half timme, hvilket gaf hertig Bernhard tillfälle att öfverse sin ställning och uppmuntra hären till ett nytt anfall. Man hörde och såg uttröttade soldater ropa till hvar-

---

likväl ej sjelf närvarande vid Lützen, utan på denna tid vid Montecuculis armé.

[7] »Min salige broder gref Nils fick salig konungens lifregemente efter slaget vid Leipzig — var ock sedan i slaget vid Lützen, der han förde fotfolket och avantgardet af trenne starka regementen och dref fienden på flykten, aftagandes honom 6 stycken, fullföljde segern, till dess Piccolomini högg honom i sidan med kyrassiererna. Våra ryttare voro honom intet till undsättning; derför led han stor skada på sitt folk, i synnerhet af konungens eget lifkompani. Blef så skjuten i venstra knäet och fördes till Naumburg, der han afsomnade den 21 Nov.» Gref *P. Brahes* Tänkebok.

[8] »Dass man die hernach eben also todt, in der Ordnung bey ihren Waffen liegen, wie man solche ein wenig zuvor mit grosser Bravada und Tapferkeit lebendig stehen sehen». *Khevenhiller*, XII: 194.

[9] *Swed. Intellig.*, III: 145.

andra: »kamrat, skola vi ännu en gång deran?» och derefter falla hvarandra i armarne med löfte att segra eller dö[10]. — Detta sista anfall vann segern vid Lützen; och äfven Pappenheims infanteri, som i mörkningen anlände, blef hänfördt i de kejserliges allmänna flykt. Slaget hade stått i nio timmar. Segrarne tillbragte natten på valplatsen, der tio tusen, jämte Gustaf Adolf, hade fallit.

Vi kunna ej förbigå tvänne berättelser ur sachsiska arkiv om slaget[1]. Den ena, ett bref af några rader till kurfursten af Sachsen från gref Brandenstein, svensk kommendant i Naumburg, skrifvet den 6 November om qvällen, förmäler, att slaget stått hela dagen med yttersta häftighet, att konungen stupat, skjuten genom armen, hufvudet och kroppen; men att generalen öfver infanteriet hertig Bernhard, generalmajoren öfver de kungliga armeerna Kniephausen, fursten af Anhalt, högre och lägre officerares och soldaternas tapperhet tvungit fienden att rymma fältet med förlust af mycket folk och alla sina stycken, utom treune. Den andra, en utförligare berättelse till kurfursten, daterad den 11 November, är uppsatt af tvänne officerare, som ha befunnit sig på hertig Bernhards flygel[2]. De begynna med att omtala skärmytseln vid Rippach, der vid byn Bosern ett trångt pass är öfver en brygga, och på andra sidan en temlig höjd, som visade en front af kejserligt rytteri, hvilket konungen fördref och den 5:e om aftonen nedsteg på slätten. Då var ännu fienden förströdd i byarne, och konungens kanoner hade spelat, innan lösen var skjuten i fiendtliga högqvarteret. Då mörka natten nu inbrutit, har konungen med armeen hållit i slagtordning; man såg fiendernas vakteldar i byarne. Följande morgonen, den 6:te i dagningen, har konungen fortsatt marschen mot fienden; fångar berättade, att Pappenheim med åtta regementen dragit till Halle. När konungen kommit nära till Lützen, har fienden skjutit med musköter från murarne; på sidan af staden hafva fyra troppar ryttare hållit; man såg der ofvanför en front af rytteri och fotfolk vid väderqvarnarne och kunde tydligen förnimma mer folk vara

[10] l. c., 148.

[1] Utgifna af *Adam Fr. Glafey*, De gladio Gustavi Adolphi, Lips. 1749. finnas i afskrift bland Hallenbergs samlingar.

[2] Berättelsen finnes såsom ett postskriptum till det förr åberopade memorialet, som på hertig Bernhards vägnar (af Bodo von Bodenhausen) blifvit till kurfursten skrifvet den 11 Nov. 1632. Detta postskriptum är undertecknadt: Johan Georg Wilztumb von Echstedt och Ehrich Volkmar Verlepsch.

i antågande. Alltså har konungen framryckt med sin slagtordning till högra sidan af staden emot flottgrafven och, då bägge armeerna nu gjort front emot hvarandra, genast marscherat på fienden. Man har först begynt skjuta några salvor ur tvänne halfva kartauer, hvilka fienden besvarade så väl från sitt batteri vid väderqvarnarne som från de andra batterier, som han hade åt sidan af Scheiditz, och kontinuerades så med starkt skjutande på båda sidor vid pass en timme, tills konungens högra flygel var så långt framkommen, att den nästan vände ryggen mot Ranstädt, hvarmed träffningen till häst och fot på båda sidor började, under oupphörligt skjutande. Fiendens högra flygel, som i början temligen vikit, har ändtligen fattat fast fot vid väderqvarnarne, tills man äfven här trängt in i fiendens förskansningar och vändt hans egna stycken emot honom. Då har gref Pappenheim återkommit, och striden begynt å nyo med osägeligt allvar å båda sidor, tills mörka natten gjorde derpå en ända. Dock har konungens folk behållit fältet tillika med fiendens artilleri och största delen af hans munition. Men konungen sjelf, då han sig allt för mycket vågat och med tre troppar ryttare träffat emot åtta kompanier kyrassierer, har blifvit skjuten genom armen och bröstet och deraf beklageligen strax tagit döden.

Hjeltens liflösa kropp fans utplundrad, söndertrampad, höljd af blod och sår, med ansigtet mot marken. Finnarne under Stålhandske återvunno den. Den fördes i en ammunitionsvagn till byn Meuchen bakom svenska slagtordningen. En skriftlig berättelse om förloppet härvid förvarades intill 1826 (då den genom brand förstördes) hos afkomlingarne af byns då varande skolmästare, af innehåll[3]: att konungens lik natten emellan den 6 och 7 November 1632 blifvit från slagtfältet fördt till byns kyrka, åtföljdt af flere ryttare och officerare, som redo in i kyrkan och rundt omkring altaret, framför hvilket liket lades; det var af såren så vanställdt, att det ansågs nödigt genast öppna det, hvarefter en del af inelfvorna begrafdes i kyrkan[4]; förut gjordes af skolmästaren gudstjenst om natten, och en af krigsmännen höll ett sorgetal; derefter blef liket flyttadt i skolmästarens hus, och då detta befans för litet, till

[3] Jfr *Der Tod Gustav Adolphs* von *Philippi*, K. Preuss. Steuer-Rath in Lützen, Leipzig 1832, s. 79.

[4] Stället, utmärkt af svenska vapnet (som här var synligt under den nyare hvitlimningen), undersöktes 1832, då man under den upplyftade stenen i väggen fann en halft förmultnad urna af ek. l. c.

en grannes, der det lades på ett bord (som ännu finnes), medan skolmästaren, som tillika var snickare, förfärdigade den enkla kista, hvari det följande dagen fördes till Weissenfels. Med liket hade en ridknekt, som blifvit sårad vid konungens sida, också kommit till Meuchen och der uppehållit sig, tills hans sår läktes; hvarefter han med tillhjelp af tretton bönder i byn företagit sig att vältra en stor sten till det ställe, der konungen fallit. Under suck och tårar hafva de endast förmått föra den till det ställe der den nu ligger (det är den så kallade *Schwedenstein*); men rätta platsen, der konungen dött, skall vara fyrtio steg derifrån på en åkerren, der fordom ett akacieträd stått[5]. Den nämde ridknekten het Jakob Eriksson. — I Weissenfels blef konungens kropp (emot hans i lifstiden yttrade vilja) balsamerad af apotekaren Casparus, som derpå räknade nio sår[6]. Hans otröstliga gemål behöll hans hjerta (som var ovanligen stort) hos sig i en gulddosa och ville länge sedermera hvarken skiljas derifrån eller från den döda kroppen, så att svenska presterskapet i detta afseende måste slutligen göra henne allvarsamma föreställningar[7]. Till Lützen hade Gustaf Adolf medfört endast ett litet schatull med Maria Eleonoras bref[8]. Det kungliga liket fördes ifrån Weissenfels till Wittenberg, der det öfver en natt stod i slottskyrkan. Fyra hundra Smålands ryttare, de enda öfriga af det regemente, i spetsen för hvilket konungen stupat, utgjorde dess betäckning. Åskådare funno ansigtet ännu, till förundran, likt[9]. Från Wittenberg gick sorgetåget till Wolgast. Liket öfverfördes följande sommaren af riksamiralen Gyllenhjelm till Nyköping, der det förblef tills den högtidliga begrafningen den 22 Juni 1634 i Stockholm, då Gustaf Adolfs jordiska qvarlefvor emottogos af den graf i Riddarholms-kyrkan, som han sjelf i lifstiden åt sig förordnat.

Sjelfva underrättelsen om konungens död hade först efter en månads förlopp kommit regeringen i Sverige till handa. »I förstone», säger gref Per Brahe, »kommo tidningar, att slaget

---

5 Enligt en af mig på stället inhemtad underrättelse.

6 Salvii nyss citerade bref till rådet.

7 Biskoparnes och presterskapets betänkande emot de dödas åskådande och deras grifters öppnande, d. 16 Juli 1634. *Adlersparre*, Historiska Saml., IV: 44.

8 l. c., III: 354. Der man ock ser, att föga ordentligt tillgick med konungens efterlemnade saker.

9 Berättelse till kurfursten af Sachsen af Daniel von Koseritz. Wittenberg d. 1 Dec. 1632, hos *Glafey*, De Gladio Gust. Adolphi.

var lyckligen afgånget. Andra dagen derefter, som var den 8 December 1632, om morgonen kl. half nio, kom bud efter mig, der jag satt i hofrätten, att jag skulle komma neder i lilla räkningckammaren. När jag kom in, såg jag alla af rådet mäkta bedröfvade. Somlige torkade ögonen; somlige vredo händerna. Pfalzgrefven kom emot mig i dörren och veklagade. Jag blef illa till mods och visste intet hvad som var på färde, då jag strax med stor sorg förnam hvad händt var. I högsta bedröfvelse och perturbation voro både inländske och utländske, tviflade om välståndet och skattade, att allt skulle gå under och öfver. Vi utaf rådet, som tillstädes voro, togo ett fullhugsadt råd, förr än vi skildes åt, att lefva och dö med hvarandra för fäderneslandets värn, nytta och försvar, och ej allenast här hemma i landet hålla med all makt och enighet sakerna upprätt, utan ock fullfölja kriget mot kejsaren och allt hans anhang, till högsalig konungens uppsåt och säker fred»[10]. — Med rörelse läser man den ännu om olyckan okunniga regeringens berättelse om kriget till ständerna, daterad den 7 November, således dagen efter slaget. Den går blott till konungens uppbrott från lägret vid Nürnberg och slutar med dessa ord: »hvart Hans Majestät vidare är gången, är oss ej för visso kunnigt».

De, hvilkas hopp Gustaf Adolf var, förlorade med honom för mycket, att deras klagan ej tillika skulle söka ett föremål för anklagelse. Redan tidigt yttrades fruktan, att han skulle falla för förrädisk hand. Ryktet derom utspriddes flere gånger; fåfänga försök hade äfven blifvit gjorda. Märkligt nog tager ett flygande blad, som utkom (troligen i Leipzig) genast efter slaget[1], just dessa rykten till skäl att neka konungens död. Man har slagits hela dagen och intill kl. 9 på qvällen — heter det. — Wallenstein säges endast genom sin snabba turkiska häst blifvit räddad och vid midnatten sårad kommit till Leipzig[2]; somlige berätta, att Hans Kongl. Maj:t i början blifvit

[10] Gref *Per Brahes* Tänkebok.

[1] *Gustavus Victor Augustissimus.* Das ist: Eilfertige und doch warhaftiger Bericht was massen der Unüberwindlichster Grossmächtigster König und Herr, Herr Gustavus Adolphus, König der Schweden, Goten, Vandalen etc., durch Götlichen Hülfe, beystand und Gnade die Walsteinische und Pappenheimische Armaden bey Lützen, 2 meilen von Leipzig, Abermahlich d. $\frac{6}{16}$ Nov. Anno 1632 gentzlich auff das Haupt geschlagen m. m. — utan tryckort. *Palmsköldska samlingarna,* T. 38.

[2] »Se. Durchlaucht wurde von einer Musketenkugel in die linke Hüfte getroffen, blieb aber durch Gottes Güte für seinen und des Kaisers

något skadad i venstra armen, och, emedan fienden i Leipzig till och med utropat honom för död, förmenas att Jesuiterna köpt en ertsbof och mördare i hans egen armé att hemligen skjuta honom strax i begynnelsen af slaget. Men det är bekant nog, huruledes de påfviske förledet år, efter slaget vid Leipzig, utgifvit, att konungen blifvit skjuten, hvilket likaledes var uppdiktadt. Ty Kongl. Maj:t har för visso ej blott efter den herrliga victorian nu tillbragt natten på valplatsen, utan äfven hållit generalmönstring följande morgonen i Lützen. — Så vidt tidningsskrifvaren. — Sant är, att nyheten om konungens död var förr bekant i Weissenfels än i Leipzig. Till Weissenfels kom den genom hertig Frans Albrecht af Lauenburg, som i sin flykt från slagfältet ej stannade förr än här; ehuru han på ryktet om segern genast återvände. »Detta — säger en samtida berättare — gjorde, att han blef illa beryktad i hela armeen och anklagad för värre än feghet; ty soldaterna sparade ej att beskylla honom för förräderi; de som bättre kände honom hafva sökt ursäkta den gifna skandalen; sanningen är, att han hade varit i Wien till slutet af förledne Januari, sedan tjenat de kejserlige och var blott för tre veckor eller fjorton dagar kommen till konungen; fruktande att allt var förloradt, har han gifvit sig ur bataljen, på det, i händelse de kejserlige segrade, han skulle kunna föregifva, att han aldrig varit der; vid första underrättelsen att de svenske segrat, var han kl. 4 nästa morgonen åter på fältet tillbaka, så käck som någon. Visst är, att han var den man, som först berättade konungens död; och genom honom blef den förr känd i Weissenfels än i konungens egen här. Denne hertig, som efter slaget hvarken fann användning eller god vilja i armeen, begaf sig efter några dagar till sin frände kurfursten af Sachsen, som skickade honom till Schlesien, der han nu är fältmarskalk under generallöjtnant Arnheim»[3]. Vi ha nämt ett namn, på hvilket den svartaste misstanke hvilar, och tillika de omständigheter, under hvilka den uppstod. Om vi tillägge, att intet bevis kan anföras till styrka derför, att Frans Albrecht af Lauenburg midt i fiendens eld mördat Gustaf Adolf, som så litet sparade sitt lif, under det hela förloppet och åsyna vitnens berättelse äfven betaga misstanken sannolikhet, så har likväl allt detta icke hindrat

Dienst, sowohl vor diesem Schusse, der in die Haut nicht eindrang, als vor tausend andern Kanonen- und Musketenkugeln verwahrt». Diodatis rapport till kejsaren. *Förster*, Wallensteins Briefe, II: 302.

[3] *Swedish Intelligencer*, III: 137.

denna misstanke att blifva soldattro i svenska armeen, och att med tiden växa till folktro. Den kan anföras såsom exempel, huru en förutfattad mening af tiden vinner styrka, först tager sin plats i historien såsom gissning, vinner utrymme såsom misstanke och slutligen förkunnas såsom visshet. De första underrättelserna förmäla intet derom. Men i December månad 1632 skrifver Adler Salvius: »det berättas, att en viss prins, ej blott med sachsiske kurfurstens, utan ock kejsarens och andra store herrars vetskap, har dödat Hans Maj:t konungen; och nu hör man offentligen här i Hamburg, att samma rådslag skola stämplas emot vår oförliknelige, hjeltelike rikskansler. — Råd derför, förmana, öfvertala, bed att han i mat och dryck, besök och omgängelse tager sig noga till vara!»[4]. — Chemnitz, som skref under Axel Oxenstjernas ögon, berättar, att konungen blef dödad af kejserliga ryttare, men tillägger: »detta är den allmänna berättelsen; hvad eljest starkt mumlades, att konungen skall blifvit skjuten, ej af fienden, utan af en förnäm person på vår sida, det lemnar man åt Guds hemliga dom»[5]. Pufendorf, svensk historiograf femtio år efter händelsen och på en tid, då man ej ostraffad stötte nationela fördomar, förklarar den anklagade skyldig. Hans skäl, utom några smärre obestyrkta omständigheter, äro hufvudsakligen allmänna sannolikheter, såsom: »det är ingen tvifvel, att de kejserlige trott Svenskarnes sak helt och hållet bero på Gustaf Adolfs tapperhet. Derför tänkte de på alla utvägar att rödja honom ur vägen, och hvem kunde väl bättre passa till en sådan gerning än Frans Albrecht?» o. s. v.[6]. Hvad vigt Pufendorf lägger

[4] Salvius till Grubbe. Hamburg d. 10 Dec. 1632. *Arkenholz.* Mem. de Christine, I: 11.

[5] *Chemnitz,* I: 466.

[6] *Pufendorf,* Commentarii de reb. Suecicis. Tyska öfvers. IV: 112. De af Pufendorf anförda bestyrkande omständigheter äro, att Frans Albrecht skall ha sagt sig sjelf friad från fiendens skott genom sitt gröna skärp (hvilket skall varit de kejserliges färg); men man vet att Wallensteins officerare hade röda skärp, och en af *Rühs* (Gesch. Schw., IV: 274, n.) åberopad underrättelse säger, att Svenskarnes färg var den gröna; vidare, att hertigen någon tid derefter skall uppvisat konungens blodiga kläder, och således ej blott mördat utan äfven gifvit sig tid att plundra honom, hvilket allt är lika litet sannolikt som Mauvillons förmodan att, emedan en dyrbar ädelsten i Gustaf Adolfs halskedja (kedjan blef en kejserlig ryttares byte) försvunnit, hertigen af Lauenburg måste röfvat den. (Se det bekanta verket *Histoire de Gustave-Adolphe,* composée sur les manuscrits de M:r Arkenholtz par

på sitt eget intyg, visar sig i ett hans enskilda bref, der han klagar, att då varande hertigen af Lauenburg vredgats på honom för hans yttranden om hertig Frans, »då jag likväl — tillägger han — härutinnan ej uttryckt *min egen*, utan *svenska nationens allmänna tanke*, hvilken det var nödigt understödja med några skäl, att ej denne prins med orätt skulle synas hafva blifvit för ett sådant brott anklagad»[7]. Det är sant, denne hertig var häftig, flygtig, opåtlitlig, ändrade ständigt

---

M***, p. 593: ett arbete, i hvilket goda materialier blifvit begagnade af ett ganska klent omdöme). Med bevis af ett förment åsynavitne till mordet har man först uppträdt efter Pufendorfs tid. Det är en berättelse, dels på vers, dels på prosa, i namn af en Hastendorff, kunglig lifgardist, som säger sig utföljt Gustaf Adolf i slaget och sett honom mördas af en *stor herre*. Den blef lemnad till Karl XII under hans vistande i Sachsen. Karl förklarade på valplatsen vid Lützen, att han ej satte tro dertill. Berättelsen är full af orimligheter och bär tydliga spår att ha varit uppdiktad. Jfr *Förster* om Gustaf Adolfs död i bihanget till *Wallensteins Briefe*, 2 delen. I *Brückners* Kirchen- und Schules-staat des Herzogthums Gotha, Gotha 1674, 4:o. Th. II. St. 10. p. 74, säges om en Justus Brückner, född 1579 och sedan 1599 skollärare i Schönau an der Hörsel, att på hans tid en kungl. svensk officer vid namn Enderss öfver år och dag uppehållit sig i Schönau och för nämde skollärare, med hvilken han mycket umgåtts, bekänt, att han skjutit sin konung, den store Gustaf Adolf, genom ryggen; han hade ofta varit svårmodig, hvarför skolmästaren sökt trösta honom. Detta skall skolmästaren berättat före sin död, och berättelsen har genom muntlig tradition blifvit bibehållen i orten. — På en sådan tradition kan intet värde läggas. Lika litet trovärdiga äro andra berättelser om konungens mord genom en ridknekt, med hvilka man fordom underhöll nyfikna svenska resande i Sachsen.

7 »Cum tamen non meam, sed communem Sueciæ nationis sententiam expresserim, quam aliquot rationibus adstruere placuit, ne is princeps injuria istius facinoris insimulatus fuisse videretur». Brefvet är till würtembergska rådet Pregitzer d. 29 Juli 1687 och finnes hos *Arkenholz* l. c. anfördt ur *Nettelbladts* Schwed. Bibliotec. — För att rädda sitt samvete såsom historieskrifvare, tillägger likväl Pufendorf i samma bref tvänne nya i hans tanke bevisande omständigheter, den ena ur Polacken Piaseckis krönika, att hertig Frans af Lauenburg skolat lemnat Wallenstein första underrättelsen om Gustaf Adolfs död (hvilket denne främmande författare tyckes förvexlat med den sanna omständigheten, att dödsfallet i allmänhet genom hertigen blef först bekant); den andra, att Frans Albrecht under ett vistande vid svenska hofvet skall fått en örfil af Gustaf Adolf (det är ej bekant, att hertigen någonsin var vid svenska hofvet; men hans bror var der, och på denne syftar en af *Warmholtz*, (Bibliot. Sveog, VII: 10) anförd notis ur en handskrift af gref Abraham Brahes Tidebok: »1613, inter 18 et 19 Maji, nocte fuit duellum inter regem et ducem Saxoniæ, Henricum Julium, ob Stjernskjöld». — Duellen har således skett för Stjernskölds skull; den närmare anledningen är okänd).

parti och slutligen religion, och kunde, fången såsom kejserlig fältmarskalk vid Schweidnitz 1642 af Torstensson, med möda räddas undan svenska soldaternas raseri[8]. Men detta bevisar ännu ej, att han var mördare. — Vi hafva anmärkt att, enligt fleras berättelse, Gustaf Adolf fick skottet i ryggen, medan Frans Albrecht sökte uppehålla den redan sårade konungen på hästen. Hertigen, som i bref med harm yttrar sig öfver de om honom utspridda smädeliga rykten, har lemnat en dagbok, hvari följande anteckning förekommer: »Den 16 November (nya stilen) hafva vi vid Lützen slagits med fienden, vunnit slagtningen och behållit fältet. Hans Majestät konungen i Sverige blef då i mina armar skjuten. Om natten till Weissenfels, två mil»[9].

Gustaf Adolf bortrycktes i sitt tretiåttonde år. Aldrig har ett dödsfall i en hel verldsdel gjort djupare intryck. Så långt hans namn hade gått var det en hoppets stråle för de förtryckta. Äfven Greken drömde dervid om frihet[10]; och vid den heliga grafven uppsändes böner för Gustaf Adolfs vapen[1]. Hvad skulle han då ej vara för sina trosförvandter? Man kan föreställa sig det, eller, rättare, man kan det, numera, icke. — De känslor, med hvilka, under strömmande tårar, menigheten i Augsburg trängdes till den genom Gustaf Adolf återstälda evangeliska gudstjensten; de känslor, med hvilka Sachsens invånare knäböjande sträckte tacksamma händer mot hjelten, för andra gången deras räddare, hafva blifvit främmande för vår verld. — *Då* kände man faran och visste att värdera befriaren. Vi tala om *folket*, hvars man Gustaf Adolf var, genom sin sak[2] som genom sina egenskaper. Verkan af bägge sträckte sig långt och genombröt äfven hatets och för-

---

[8] Hertigen dog af sina sår.

[9] *Historisches Magazin* von Meiners und Spittler, VII B. 2 St., citeradt i *Hallische Allg. Literatur-Zeitung* 1832, III: 129.

[10] En plan för Greklands befrielse genom Gustaf Adolf af Greken Romanus Nicephori öfverlemnades, men först efter konungens död, till Adler Salvius d. 12 Dec. 1632. *Palmsk. saml.*, Acta ad hist. reg. Suec. Appendix. T. I.

[1] Cyrilli patriarchæ Constantinopolitani litteræ ad Axelium Oxenstjerna (manu senili et tremula) med klagan öfver katolikernas intrång vid den heliga grafven till Grekernas skada. *Nordinska saml.*, n. 175, oinb. qu.

[2] »In Germania — plurimi, præsertim rustici, si non palam, saltem secreto, Calvini aut Lutheri hæresin sectantur», säger en samtida katolsk författare, som stridde i kejsarens här. *Petri Baptistæ Burgi*, Genuensis, De bello Svecico commentarii, L. III. c. 2.

domens skrankor; ty kanhända är han den ende, hvars bild med sanning framlyser äfven i fienders berättelser. Så stor var makten af hans dygd. Det är ej endast Axel Oxenstjerna, som om honom sagt: »han var en herre, gudfruktig i alla sina verk och gerningar intill döden»[3]. Lutherska teologer hafva velat göra honom till ett slags helgon i deras mening. Om han dertill hade för mycket af Cæsar och Alexander (hvilka han beundrade), så måste man å andra sidan erkänna, att han var bättre än sina prester och i kristlig tålsamhet högt öfver sin tid.

Hvad honom sjelf, på den höjd till hvilken han uppsteg, menskligt vederfarits, — att förslag och planer med honom dött, — det hör, så ovanlig han ock var, till mensklighetens gemensamma lott och må tyst läggas till den omätliga summan af gäckade förhoppningar. Det fins ett *fjerran* i hela Gustaf Adolfs lefnad, som lättare låter sig kännas än beskrifvas. Det är den gränslösa blicken öfver verlden, som är alla eröfrare medfödd. Såsom alla sina likar, har han ingalunda blifvit öfverraskad af sin egen lycka, ehuru förvånande den må synas. Den djupa tron derpå framlyser i alla hans handlingar. — Ingenting förhärdar så som lyckan[4]. Att Gustaf Adolf icke dess mindre var ödmjuk och mild, deri talar högst hans menskliga värde. Han kände sin kallelse såsom en högre ledning. Sig sjelf var han långt ifrån att anse såsom oumbärlig; ty målet satte han vida öfver sin egen personlighet. Derför har han, såsom den högsinte Romaren, slösat med sitt stora lif[5]. — »Gud allsmäktig lefver», sade han till Axel Oxenstjerna, då denne i Preussen varnade honom att ej så öfverdådigt blottställa sig för döden. Ett gladare hjeltemod har på jorden aldrig funnits.

Hvad han för öfrigt velat? En stor monarki, utan allt tvifvel; för hvars framtida stöd han i Tyskland räknade den unge Fredrik Vilhelm af Brandenburg (sedermera den store kurfursten) och Bernhard af Weimar, — den förre med hans dotters, den senare med hans systerdotters hand[6]. Troligen

---

[3] Råds-protokoll 1641. *Palmsk. handskr.*

[4] Den ende som mig veterligen sjelf tillagt sig namnet *den lycklige*, nämligen Sulla, var af naturen snarare känslofull än hård. (Se hans lif hos Plutarchus). Grym blef han genom tron på sin lycka.

[5] »Animæ magnæ prodigus».

[6] I ett latinskt bref af d. 28 Mars 1633 ifrån svenska rådet till rikskansleren i Tyskland heter det: att rådet känner, huru som emellan högstsalig Hans Maj:t och kurfursten af Brandenburg några hemligare

var äfven ett protestantiskt kejsaredöme ej främmande för hans tankar [7]. Beslutadt var för öfrigt, äfven hos honom sjelf, intet. Hans blickar spejade vidt omkring. Det var hans lust att i hand hålla tråden af många möjligheter. Så ser man honom uppfatta förslaget att, efter Sigismunds död, genom polska dissidenterna sjelf blifva Polens konung [8]. Så finner man ho-

underhandlingar (*tractatus quosdam secretiores*) angående *giftermål emellan Hans Maj:ts dotter och kurfurstens son* förevarit, ehuru för konungens oförväntade död de ej blifvit bragta till slut; hvarför, såsom man förnimmer kurfursten å nyo dertill benägen, Oxenstjerna får uppdrag att samma underhandlingar fortsätta, men först göra sig underrättad, om de dervid af konungen fästade vilkor, näml. att kurprinsen må öfvergå ifrån den reformerta till den evangeliskt-Lutherska bekännelsen och uppfostras i Sverige, blifva bifallna. — I ett memorial till rikskansleren af d. 29 i samma månad räknas ibland de skäl, som tala för detta giftermål: att personerna både i anseende till ålder, härkomst och makt äro för hvarandra passande; att det varit salig konungens vilja; att genom denna förbindelse emellan Sverige och Brandenburg svenska makten blefve märkeligen stärkt, Pommerns förvärfvande beredt, dominium öfver Östersjön stabilieradt och tyska krigets utförande lättadt; hvarför, ehuru åtskilliga betänkligheter äfven förekomma, dock, såsom *salus et incrementum patriæ* öfverväger allt, rådet anser detta giftermål ej vara att afslå, om det med drägelige conditioner, i synnerhet i afseende på religionen, för sig gå kan. — Om hertig Bernhard säges i rådets bref till kansleren af d. 17 Aug. samma år: »det synes rådeligt, att hertig Berndt af Weimar contenteras (med beläningen af hertigdömet *Franken*) så väl för sine qualiteter och att han är *den endaste som af oss bör considereras, som för giftermålets skull med Pfaltzgrefvens dotter Kristina, hvarom tracteradt blifvit.* Andock det synes för mycket hvad han begär. Dock må considereras, att landet är långt bort beläget, och, der vi det skulle mista, det är så godt det tages ifrån honom som från oss». — Allt hemställes till kansleren. *Registr.* för 1633. Den nämda prinsessan Kristina Magdalena, pfalzgrefven Johan Kasimirs dotter med Gustaf Adolfs halfsyster Katarina, var född 1616 och blef 1642 förmäld med markgrefven Fredrik VI af Baden-Durlach.

[7] De uttydningar, som man gifvit åt den under hans vistande i Augsburg slagna skådepenningen med inskrift: *Gustava et Augusta, caput religionis et regionis* — äro bekanta. — I Adler Salvii bref till rådet, Hamburg d. 24 Okt. 1631, berättas om kurfusten Johan Georg af Sachsen, att han vid sammankomsten med konungen i Halle efter slaget vid Leipzig »presenterat sig vilja troligen råda och hjelpa dertill, att Kongl. Maj:t blefve den romerska kronan på hufvudet satt». *Stockholms Magazin* 1781, s. 324.

[8] Dissidenterna yrkade, i förtröstan på Gustaf Adolfs vapen, likhet i religiösa och politiska rättigheter. *Piasecki.*, Chronica, p. 528. — Angående planen på Polen finnes följande i konungens svar på kanslerens frågepunkter, Berwald d. 6 Jan. 1631: »Hans Maj:t kan ej medgifva någon mediation i en fredstraktat med Polen, så vida det gäller hans eget erkännande såsom konung i Sverige: privatim vill

nom i förbindelser med fursten i Siebenbürgen, Krimska Tartarerna och Ryssland till försvagande af österrikiskå intresset, så i Polen som i Tyskland.

Så stora tankar voro ej det största som släcktes med hans lif på Lützens valplats. Men äfven i sin död har han segrat. Att han för samvetstvånget satte en gräns, det är hans odödlighet. Och derför räknar menskligheten honom ibland *sina* hjeltar.

Kongl. Maj:t, att kansleren remonstrerar de förnämste polniske herrar, särdeles de evangeliske och dem som äro något disgusterade, att föga hopp är om någon förlikning emellan båda riken, så framt de icke efter denne konungens död kunde bringas under *ett* hufvud. — Ändock Kongl. Maj:t ej så mycket åstundar polska kronan, vore det dock dertill nyttigt att göra faktioner i Polen». Med sin första underhandlare i detta afseende, Roussel, som oförsigtigt vändt sig med sina bref till polska ständerna (Polackarne läto uppbränna brefven), var konungen missnöjd, hvarför det nu vore hans vilja, att kansleren, som mer förstånd och respekt hade, ville sig ärendet påtaga och korrespondera med Radziwill och flera, som för religionens skull kunde vara svenskt sinnade. Åtminstone måste saken drifvas derhän, att ingen af Sigismunds söner, utan någon som vore drägligare mot Sverige sinnad, blefve konung i Polen. I ett senare bref af Demmin d. 13 Febr. till Oxenstjerna säger konungen: »Vi märke af eder siste skrifvelse, hvad difficulteter I förmenen vara för oss att anställa någon competition till polska kronan. Vi hafve ock fuller nog af *en* regerings börda. Men vår mening är, att I utspriden publice hvad nytta polska ständerna deraf kunde hafva, så att man derigenom kunde i deras consilier någon förvirring inkasta». Efter både Sigismunds död (d. 30 April 1632) och Gustaf Adolfs, lät i slutet af samma år Uladislaus, nu utvald polsk konung, hemligen höra sig före hos svenska legaten Sten Bjelke i Stettin, om ej fred mellan Sverige och Polen kunde ske på de vilkor, att *han* (Uladislaus) blefve både Sveriges och Polens konung. *Adlersparre*, Hist. Saml., V: 16.

FJERDE KAPITLET.

KRISTINAS MINDERÅRIGHET.

FÖRMYNDARNE.

Så snart konungens död blef i riket kunnig, kallade rådet samtliga ständerna till allmän riksdag i Stockholm den 6 Februari 1633 samt öfversände genast gref Per Brahe till Tyskland att uppvakta enkedrottningen och inhemta rikskanslerens råd »om alla saker och i synnerhet på hvad sätt det tyska kriget skulle utföras»[1]. I bref till kansleren säga de sig förnummit, att ingen regeringsform vore af salig konungen underskrifven eller stadgad, hvilket de af hjertat hade önskat. De begära derför få del af den författning kansleren förmäler sig ha uppsatt, att de deraf för tiden måtte ega någon rättelse[2].

Rikskanslerens första bref till rådet efter Gustaf Adolfs död är dateradt Frankfurt am Main den 14 November 1632. »Jag vet, att det är kommet till edra öron — skrifver han — förr än mitt bref kan komma fram; och jag lemnar en utförlig relation (den jag ej heller sjelf ännu bekommit hafver) åt andra eller bättre tid. Men jag beklagar mitt fädernesland, min drottning, det allmänna väsendets fara härute och min lifslängd, att jag denna dag skulle lefvat. I verlden finnes nu ej sådan konungs like och är i mång hundrade år icke funnen, vet icke heller, om han så lätteligen kommer härefter. — Min hjertans ånger (sorg) och *defuncti desiderium* (den bortgångnes saknad) betager mig så, att jag icke vet hvad jag skrifver. Dock är härmed litet uträttadt. Olyckor äro till att beklaga, men icke till att förändra. Det Gud hafver lagt oss uppå är tåligen att draga, hans nåd om hjelp att påkalla, och med tidigt råd, fast mod och manlig resolution all ytterligare olycka söka att und-

[1] Gref *P. Brahes* Tänkebok.
[2] Till kansleren den 7 Jan. 1633. *Registr.*

vika och afböja»[3]. Den 5:te derpå följande December skref kansleren, att konungen velat genom de *fem kollegier* regera riket, närvarande och frånvarande, lefvande och död; så att riket under en klok konung kunde väl förestås, och en fåvisk konung ej strax kastat omkull. Åt *capita* för de fem kollegier hade konungen ock velat uppdraga styrelsen under den regerandes minderårighet, och hafver lång tid före sin död befalt rikskansleren concipera en *regeringsform*. Kansleren hafver liten tid haft dertill, och sedan hafver det varit honom *in privato* något farligt, efter det ett hett jern var att röra; dock har han i *Preussen* gjort den färdig och tett Hans Maj:t conceptet, det honom, så vidt *realia* vidkommer, hafver behagat. — Han hade befalt skrifva det rent för att undertecknas, hvilket dock för hastige och månge occupationers skull blifvit förgätet[4].

Tvänne gånger sedermera har emellan konungen och kansleren blifvit handladt om Sveriges framtid. *Först* i Frankfurt am Main, hvarom Oxenstjerna lemnar följande berättelse i bref till rådet, dateradt Berlin[5] den 4 Februari 1633: »Kongl. Maj:t, kristelig i åminnelse, den tid han var i Frankfurt am Main för ett år sedan, föreslog sjelf åt kurfurstens af Brandenburg gesandter ett giftermål emellan sin dotter och den unge kurfursten och befalte mig att communicera med gesandterna

[3] Transsumt af rikskanslerens bref till samtlige rikets råd. *Palmsk. handskr.*, T. 370, p. 95.

[4] *Palmsk. handskr.*, T. 369, p. 239. Den 12 Februari 1633 skrifver kansleren ytterligare: »anlangande regeringen i drottningens omyndige år, så är ett stort mantal (mångvälde) sakernas förhinder och riksens ruin, särdeles i ett land som är vant att af en regeras. Alltså blifver intet annat consilium öfrigt, än att antingen en eller några få förordnas. Argumenta *pro* et *contra* finnas *in politicis* nog, och måste jag fuller erkänna, att en riksföreståndare är de förrige tider likmätigst. — Men såsom salig Hans Maj:t hade aldrig dertill hog, med mitt vett, utan alltid, såsom riksens råd veta, destinerade administrationen åt de fem hufvuden i kollegierna, och det, då han den gjorde regerings-ordinancen såg, gillade; — alltså, för min person, kan jag intet se något beqvämare *consilium*, — än att de fem *capita collegiorum* genom riksens ständer till föreståndare förklaras, — och att, der det så behagas, ordinancen blifver stadgad och *solenniter* ratificerad. — Der en och annan artikel finnes betänkelig, så kan den så länge utelåtas till bättre deliberation, och regeringen likväl formeras — *ut sit aliqua potius respublica quam nulla.* Hellre må man disputera öfver en punkt och annan och *errores* söka redressera, än man låter *imperii vim* förfalla och sedan genom farlige medel och inbördes oenighet nödgas söka till att hjelpa saken, då intet sig *sine sectione venæ* (utan blodsutgjutelse) låter bota. *Ibid.* p. 249.

[5] Köln am Spree. *Palmsk.*

vidare deröfver; såsom jag ock åtskillige gånger gjort hafver, efter som Hans Maj:t ock, ifrån sin resa till Bayern, skrifteligen befalte och repeterade. Principalmotionen var, att Hans Maj:t intet ville cedera Pommern, och fann likväl, att det ej kunde erhållas utan Kur-Brandenburgs märkeliga skada och stort missförstånd, — sedan, att Hans Maj:t ock derpå såg, att, så framt Sverige och Brandenburg med deras dependentier kunde conjungeras, vore näppeligen i Europa en sådan stat att finna, och kunde bjuda hufvudet åt hvem som helst. Att försöka detta medel, om det går an, och åtminstone njuta affectionen denna tid till goda, hafver Hans Maj:t genom mig låtit göra den proposition, att han vore resolverad gifva kurfurstens son sin dotter och deröfver handla med riksens ständer i Sverige, om han dem kunde förmå att dertill samtycka, på följande vilkor såsom de förnämsta: 1:o finge Hans Maj:t någon son med sin gemål, så skulle konungens son behålla Sveriges krona, Lifland och hvad i Preussen vore eröfradt, men kurherren allt hvad Hans Maj:t hade eller kunde få in, och göras en fast allians emellan båda staterna; 2:o finge Kongl. Maj:t ingen mansarfvinge, så skulle kurherren med Hans Maj:ts dotter få Sveriges krona, och skulle på det fallet en sådan allians göras, att konungen i Sverige skulle ock vara kurfurste i Brandenburg, och *vice versa;* i konungens frånvaro borde Sverige regeras efter sin egen stat och form, och Brandenburg efter sin, så att hvarderas höghet och regalier blefve oförkränkt, men dock med starke, oupplöslige band förenade; 3:o på det att kurfursten måtte uppfödas i vår religion och vänjas till vårt tungomål och seder, skulle han i Sverige upptuktas [6]. — Med denne communication har åtskilligt annat tal fallit, om icke differentien i religionen kunde på något sätt förlikas, och huru med alliansen blifva skulle, på fall af prinsessans död; men för de idkelige krigsexpeditioner har intet blifvit vidare tillgjordt, allenast att brandenburgska gesandterna refererat saken till kurfursten, som ock sedan varit vårt parti mera affectionerad». — Det *andra* tillfället har varit i lägret för Nürnberg, enligt hvad kansleren äfven förmäler till rådet, som ber honom meddela dessa »konungens discurser, emedan, der kansleren något död-

---

[6] I ett memorial till Oxenstjerna den 29 Mars 1633 beder rådet kansleren »betänka den casus, om (det Gud afvände!) Kristina före giftermålet eller ock utan arfvingar aflede, huru vidt Sveriges krona skulle vara kurfurstens son och hans arfvingar obligerad». *Original* i riksarkivet.

ligt vidkomme, det eljest blefve dem alla fördoldt» [7]. Derom är oss likväl ej vidare kunnigt, än att sekreteraren Grubbe, som hemsändes från Tyskland, tillfrågad af rådet, svarade, att hos rikskansleren skulle något skriftligt finnas, som konungen yttrat vid Nürnberg, och kansleren kunde frambära, i fall några oroligheter sig yppa ville. — Troligen har detta afseende på enkedrottningens uteslutande ur regeringen, hvarom tvänne bref från konungen till kansleren, skrifna under vistandet i Nürnberg, ännu finnas [8]. Kristina, som säger om sin moder, »att hon egde alla sitt köns både svagheter och dygder», har utan tvifvel afseende på dessa bref, då hon angående sin faders sista meddelanden till Oxenstjerna sjelf yttrar sig: »han påminte kansleren de befallningar han redan gifvit, i fall någon olycka skulle träffa hans person, bjöd honom gifva mig en uppfostran, värdig en dotter som skulle ärfva hans tron, ålade honom tjena, hedra, hjelpa och trösta drottningen, min mor, men aldrig lemna denna prinsessa del hvarken i regeringen eller i min uppfostran» [9].

Axel Oxenstjernas egenhändiga utkast till 1634 års regeringsform under titel: »*Förordning om riksens stat och regering,* finnes på Upsala bibliotek. Detta utkast, i några omständigheter ej så utförligt, och i andra (ehuru ej betydligt) afvikande från det sedermera af ständerna antagna, är utan datum, men i Gustaf Adolfs namn författadt. Inre kännetecken synas tillkännagifva, att detta skett flera år före konungens död (troligen efter hans blessurer i preussiska kriget). Att rikskanlerens förslag i det hela af Gustaf Adolf blifvit gilladt, derom äro vi, med hans dotter, öfvertygade [10], ehuru konungen sjelf ansåg det blott för ett utkast, och betviflas må, om han på sin vidtutseende bana i detta mer än andra afseenden oåterkalleligt bestämt sina tankar. För hans afsigt att ordna och bestämma rikets författning, derför tala hans ord, då han gick i tyska kriget: »en monarki består ej i personer, utan i lagar», och dessutom hela andan af hans regering, som i detta afseende gör epok. Uppgiften, sådan den föll i hans hand, var närmast

[7] Rådets bref till kansleren af d. 7 Januari 1633. *Registratur.*

[8] Af den 21 Juli och den 1 Aug. 1632. *Arckenholtz,* Memoires de Christine, III: 34, n.

[9] *La vie de la reine Christine, par elle-meme,* l. c., III: 33.

[10] »Il ordonna tout selon les instructions du feu roi; y ajoutant du sien ce qu'il jugeoit à propos sur les réglements de plusieurs autres affaires fort importantes du gouvernement et des finances durant la minorité». l. c. 36.

att slutligen försona den af hans fader kufvade adeln med arfriket. Emot adeln satte han ett från konungen utgående embetsmannavälde. 1634 års regeringsform utbildar i detta afseende blott hvad hans regering grundlagt. Att embetsmannaväldet blef ett nytt adelsvälde, det låg i omständigheterna af en *förmyndareregering*, som dertill bidrog kanske ännu mer genom sina förtjenster än genom sina fel.

Intill ständernas sammankomst fördes regeringen af rådet gemensamt. Riksens råd — heter det i bref till kansleren — hafver sig allt hittills i regeringen hållit och varder sig ock deruti hållandes, tills riksdagens mening kan inhemtas om regeringsformen; emellertid har man ett vakande öga på gränsfästningarna och flottan och uppmuntrar de högre embetsmännen till trohet; hvad utlagorna angår, så är intet tvifvel att, såsom i salig konungens tid ej ringa klagomål deröfver hörts, sådana nu fast mera skola yppas, i synnerhet öfver förhöjningen på qvarntullen och de licenter (tullen på spannmål och salt), som en lång tid utan något riksdagsbeslut äro upptagna; men såsom stora olägenheter skulle följa om de genast afskaffades, så vill regeringen åtminstone hålla dem uppe, så länge Hans Maj:ts lik är öfver jord; dock torde någon lindring, blifva nödvändig, hellre än att obestånd deraf skulle uppkomma [1]. Utländska stämplingar hade ej varit overksamma. Bland bönderna, i synnerhet i Småland och Finland, utspriddes, att Sigismunds söner erbjudit sig att öfvergå till augsburgiska bekännelsen och komma från Polen in i riket, samt att den aflidne konungen sjelf önskat dem till efterträdare på svenska tronen, då han ej hade manliga arfvingar [2]. »Hvem är denna Kristina? — berättas en bonde vid riksdagens början ha ropat. — Vi känna henne ej och ha aldrig sett henne». Då den sexåriga drottningen framställdes för honom och hans medbröder och de betraktat henne, sade densamme: »det är hon: det är Gustaf Adolfs näsa, ögon och panna; vare hon vår drottning!» [3].

I 1633 års riksdagsbeslut säga ständerna, att, efter Gud behagat från dem skilja deras *hufvud, konung och fäderneslandets fader*, utan mansarfvingar som på hans stol sitta kunde,

---

[1] Till kansleren den 14 Jan. 1633. *Registr.* På 1633 års riksdag eftergafs den införda förhöjningen i lilla tullen och qvarntullen. Orsaken till förhöjningen hade varit kopparmyntets vanvärde, hvarför regeringen den 16 Juni 1631 måste sätta bägge i silfvermyntsvärde.

[2] *Pufendorf.*

[3] *Mem. de Christine,* I: 42.

så hafva de icke obilligt sig påmint hvad uti Norrköping år 1604 vid arfföreningens förnyelse om konungars och arffurstars döttrar bebrefvadt är och ekannerligen hvad i Stockholm år 1627 den 4 December är beslutet, att, om hans Kongl. Maj:t utan mansarfvinge afginge, de då hans dotter för deras drottning hålla ville; hvarför de nu enhälligt förklara den stormäktigsta, högborna furstinna och fröken, fröken *Kristina*, salig konung *Gustaf den andres och stores dotter*, för Sveriges utkorade drottning och arffurstinna; de hade väl önskat, att någon stadig och fullkomlig ordning, huru regeringen i drottningens omyndiga år skulle föras, af salig Kongl. Maj:t med ständernas samtycke hade gjord blifvit, men alldenstund sådant icke är skedt, och de likväl förnimma, att konungen i lifstiden derom upptäckt sin mening för rikets råd och befalt författa en ordning, hvars innehåll han gillat, och som nu blifvit några af ständerna meddelad, så måga, tills den af samtliga ständerna hinner bekräftas och offentligen utgå, de gode herrar af rådet, synnerligen de fem höga embeten, drots, marsk, amiral, kansler och skattmästare, såsom rikets föreståndare i drottningens omyndiga år, emellertid samma regeringsordning till fäderneslandets bästa lämpa och i verket ställa. Af dessa rikets höga embeten voro nu tvänne lediga. Riksdrotsen gref Magnus Brahe afled den 3 Mars 1633, man säger af sorg öfver Gustaf Adolfs död. Riksskattmästare-sysslan hade konungen lemnat obesatt, men slutligen uppdragit göromålen åt sin svåger pfalzgrefven Johan Kasimir, som i denna befattning visat stor skicklighet. — På rådets anhållan fortfor han dermed till ständernas sammanträde. Den unga drottningen uppfostrades framgent under hans gemåls ögon; men i förmyndarestyrelsen lemnades honom intet rum. Man har härutinnan snarast misstänkt en afvikelse från Gustaf Adolfs vilja [4]; såsom oss synes, utan tillräcklig grund. Pfalzgrefven var ej svensk, han var reformert; på en eventuel succession till kronan lät pfalziska huset redan nu förstå sina anspråk [5]. Allt detta var skäl, för tiden af

---

[4] »Hans furstliga nåde ihågkom ett testamente, som han mente i *Preussen* skulle vara upprättadt, deruti också om honom nämnes». Rådsprotokoll den 15 Aug. 1633. *Adlersparre*, Hist. Saml., III: 354.

[5] »Hr Fleming kom ned ifrån Hans Furst. Nåde pfalzgrefven, berättade att H. F. N. något vore malecontent, och när han begärde orsaken veta, hafver H. F. N. svarat sig intet kunna lemna sina barn i sådan ovisshet som de nu äro. Derpå han replicerades, att hvad H. F. N. begärt, såsom konfirmation på godsen och eljest, det hafver H. F. N. allt erhållit. H. F. N. repeterade, att senaten lofvat att rekommendera

vigt. »Hennes Maj:t enkedrottningen, pfalzgrefven och pfalzgrefvinnan voro i stor disput med riksens råd om regeringssättet och andra pretentioner — säger gref Per Brahe [6] — men riksens råd gingo allt framgent deras kosa, intet låtandes sig hindra af ett och annat».

Den 13 Juni 1634 blef förmyndarnes antal fullständigt, då genom omröstning inom rådet drots och skattmästare tillsattes. Bägge valen föllo på Oxenstjernor. Gabriel Gustafsson (rikskanslerens bror) blef riksdrots, och Gabriel Bengtsson Oxenstjerna riksskattmästare. Bägge voro af kansleren föreslagne [7]. Men redan den 5 April 1633 hade förmyndarne svurit sin ed. Den aflades då i drotsens ställe af gref Per Brahe, i skattmästarens af Klas Fleming, i den frånvarande kanslerens af Per Baner och var af följande hufvudsakliga innehåll: »Alldenstund jag, enligt hvad uppå denna nu hållne riksdag enhälligt stadgadt är, skall, jämte fyra andre mine kolleger i rådet, min allernådigste utkorade drottnings förmynderskap och riksens regering uppå mig taga och förestå, med de andre herrar riksens råd, oförkränkt riksens ständers rätt; — alltså skall jag uppehålla de fem *collegia* och *broderskap*, som bestå i *hofrätten*, *krigsrådet*, *amiralitetet*, *kansliet* och *räkningekammaren*, såsom de af framfarne konungar, men särdeles af Kongl. Maj:t vår sist regerande konung, äro införde, — hålla hand öfver Hennes Maj:ts och riksens rätt och hvars och ens välfångna frihet, handhafva och försvara Sveriges lag, justitien, politien, och riket företräda och förfäkta, såsom jag för Gud, min allernådigste drottning, riksens ständer och hvar ärlig man vill till ansvar stånda: så sant mig Gud hjelpe till lif och själ» [8].

---

honom till det bästa uppå den ort som vederborde, gifvandes *per indirectum* tillkänna, att sådant hade bort ske senast hos ständerna. Hr Fleming frågade deremot, hvad det skulle importera att komma H. F. N. ihåg för ständerna; ty det var vår *basis*, att hålla ihop den knuten som tillförene bunden är, näml. att Hennes Kongl. Maj:t efter sin salige herr fader på riksens tron behållas måtte». Råds-protokoll för d. 12 Aug. 1633. *Adlersparre*. l. c., III: 345. Rådet gick så långt i sin farhåga, att det ej ville tillåta pfalzgrefven inför ständerna redogöra för sin förvaltning.

6 *Tänkebok*.

7 Genom bref dat. Frankfurt am Main den 2 Okt. 1633. Rådet hade härom utbedt sig hans tanke och utskickade i April 1633 Gabriel Gustafsson Oxenstjerna och Mathias Soop för att med honom öfverlägga så väl härom som om åtskilliga närmare bestämmelser i regeringsformen.

8 Regeringsherrarnes revers den 5 Apr. 1633. *Registr.*

Angående regeringsformens slutliga affattande hade rådet till kansleren utsändt tvänne af sina medbröder, med uppdrag att härom öfverlägga, i följd hvaraf det första utkastet äfven erhöll åtskilliga förändringar. En af dessa är kanhända mer betydande i sin syftning än i orden. Rikskanslerens utkast begynner sålunda: »Till Sverige är konungen ärfvande, ej väljande». Rådet hemställer, om ej detta har betänklighet med sig, och om det är så afgjordt, att arfföreningen bör förstås äfven inpå den unga drottningens tillkommande *gemål* och *arfvingar*. Det synes, som vore den gamla benägenheten för valriket ej alldeles slocknad. De nämda orden uteslötos äfven. Man undvek att uttala grundsatsen i allmänhet och åberopade endast arfföreningarna af 1544 och 1604, tillika med beslutet af år 1627, hvarigenom Kristinas rätt till kronan erkändes. Rikets *utkorade* drottning blef för öfrigt äfven hennes titel. Troligen ville man också härigenom så mycket säkrare möta den polska Vasa-grenens arfsanspråk. Dessa anspråks upplifvande efter Gustaf Adolfs död[9] föranledde ett märkligt svenska regeringens bref till kurfursten af Brandenburg, som i de öppnade fredsunderhandlingarna med Polen erbjudit sin bemedling. — »Eders kärlighet vet — sådana äro de ord som läggas i Kristinas mun — att Sveriges rike af ålder varit ett valrike, och att det genom vår farfars-faders förtjenster förskrefs ärfteligt till hans slägt; ej oinskränkt, utan på vissa vilkor emellan konung och ständer; med dessa vilkors iakttagande af konungen förbindas undersåtarne till lydnad, med deras kränkelse och vanvårdande löses undersåtarnes pligt; uppstår derom tvist, är Gud endast domare, och, utom rikets ständer, erkännes ej någon annan domsrätt»[10].

---

[9] Uladislaus utfärdade ett svenskt manifest derom, som tryckt kringspriddes och är dateradt Thorn d. 30 Juni 1635, »uti vår regeringstid i Sverige på det fjerde och i Polen på det tredje året». Han kallar sig der »en rätt födder och ärfvande Sveriges rikes konung», säger att »hertig Gustaf Adolf» genom Guds stränga straff måst sitt lif och blod förspilla, beklagar den odrägliga träldom med gärder, tullar, skjutsfärder och oupphörlig utskrifning, hvarunder Svenskarne hållas, lofvar fred med kejsaren och Polen, skydd för den evangeliska läran och för alla stånds friheter. *Palmsk. saml.*, T. 40.

[10] »Novit Dilectio Vestra regnum Sveciæ ab antiquo electivum fuisse, datum vero id meritis proavi nostri, ut suæ familiæ hæreditarium transcriberetur: non absolute, sed certis pactis inter regem et ordines, quibus a rege servatis, subditi obsequio tenentur; solvuntur violatis et neglectis. Et cum de ea re controversia inciderit, Deum solum

Den af rikskansleren åter öfversedda regeringsformen blef genom riksdagsbeslutet den 29 Juli 1634 af samtliga ständerna antagen [1]. Det är en ordning för de allmänna ärendenas förvaltning, väl inverkande både på utöfningen af konungens makt och ständernas rättigheter, men ej egentligen bestämmande någondera, utan tvärt om förutsättande bägge. Om konungen i förhållande till den här stadgade regering heter det: »hans rätt och höghet oförkränkt och i ingen måtto förminskad» [2]; om ständerna: »att dessas sammankomster, möten och beslut skola aktas och hållas för rätta, allmänna riksdagar, emot hvilka ingen hafver att säga, som konungen och riket med hörsamhet och lydno är underkastad» [3]. Dock funnos de som redan nu yttrade, att de ansågo det införda regeringssättet nytt i Sverige och farligt för konungamakten [4]. — Regeringen föres under konungen, i hans frånvaro, sjukdom eller omyndiga år, af de fem höga embeten, drots, marsk, amiral, kansler, skattmästare, med rådet, och i spetsen för fem kollegier, hofrätten, krigsrådet, amiralitetet, kansliet och räkningekammaren. Hofrätter äro fyra, den förnämsta i Stockholm, med riksdrotsen till president, och såsom bisittare fyra rikets råd, sex af ridderskapet och sex andra lärda och skickliga män; de öfriga i Jönköping, Åbo, Dorpt, med en af rikets råd till president och likaledes sex adliga samt sex oadliga ledamöter. För öfrigt förekommer äfven en riksrätt med bibehållande af det gamla begreppet, att riksdag var rikets högsta domstol. »Försäge sig — heter det — någon af så hög condition eller i så högt ärende, att det kon-

judicem, nec, præter comitia regni, ullius alterius forum esse». — Electori Braudenburgensi d. 28 Martii 1635. *Registr.*

[1] Rådet beder i bref till kansleren den 10 Maj 1634, att han ville återsända »den corrigerade regeringsformen». Den 5 Juli lästes den för ett utskott af ständerna och sedan för alla ständerna, hvarvid några *förändringar* skedde. Sekreteraren Grubbe utsändes till Tyskland att underrätta kansleren om dessa, och hvad konsiderationer hvart stånd dervid haft. *Registr.*

[2] § VI. Regeringsformen af år 1634 är att läsa (men med många vanställande tryckfel) hos *Stiernman*, II: 887.

[3] § XLV. Riksdagarnes sammansättning är den vanliga.

[4] »Collegiis 5 eorumque capitibus summa non tantum rerum agendarum cura, verum et potestas conceditur. Unde verentur quidam fieri posse, ut prout ingenia illorum, qui officiis summis præsunt, ad virtutem aut ambitionem prona fuerint, ita quoque rempublicam cum illis florere aut periclitari posse, atque ita rex ipse, quem curis vacuum sub hoc prætextu cupiunt, potentia quoque solutus, Venetorum instar ducis, ociosus degat». Schering Rosenhane till sekreteraren Schmaltz den 3 Aug. 1634. *Mem. de Christine*, III: 187, n.

ungens och kronans majestät anginge, och icke beqvämligen annars än genom ständers sammankallelse ransakas och åtskiljas måtte — då skola alla dessa hofrätter, jämte resten af rikets råd och höfdingarne i riket, som tillstädes äro, så ock en borgmästare af Stockholm, Upsala, Göteborg, Norrköping, Åbo, Viborg företräda ständernas rum och hafva makt att döma öfver samma ärende». Det andra kollegium, krigsrådet, dirigeras af marsken, med bisittare tvänne rikets råd, som varit eller äro i krigstjenst, och fyra officerare, äfven fältmarskalken, rikstygmästaren och general-vaktmästaren[5]. Det tredje är amiralitetet, hvarest riksamiralen presiderar och hafver till assessorer två af rikets råd (helst de till sjös tjent hafva) och fyra vice-amiraler eller de äldste och förståndigaste skeppskaptener, ibland dem Holm-amiralen (befälhafvaren på Skeppsholmen i Stockholm); ingen af dessa kollegier må ega att disponera öfver någon ränta, utan skall sådant alldeles hänga vid räkningekammaren, der ock redogöres för all uppbörd och utgift. Det fjerde kollegium är kansliet under rikskansleren med fyra assessorer och rikets råd, en hofkansler[6] och två statssekreterare, helst af adel. Riksskattmästarens kollegium, det femte och sista, är räkningekammaren, hvarest sitta tvänne af rikets råd, trenne andra af adel, och två de äldsta kamererare[7]. Dessa fem kollegier (välförståendes af hofrätterna allena den Stockholmska), hvilkas speciela instruktioner tillika åberopas, skola alltid sitta i Stockholm, med mindre ej konungen för pest eller annan olycka sitt residens för någon tid förflyttar[8]. Landsregeringen fördelas i vissa höfdingedömen, hvilka utom Stockholms stad, som styres af en öfverståthållare[9], utgöra tre och tjugu under lika många landshöfdingar. I gränsländerna kunna öfverlandshöfdingar eller general-guvernörer förordnas; de böra liksom öfverståthållaren i Stockholm vara af rikets råd. Lagsagor i

---

[5] Synes här svara mot general-adjutanten för armeen.

[6] Hofkansleren saknas i rikskanslerens första utkast.

[7] Kollegiernas i regeringsformen åberopade specialinstruktioner återstodo att författa.

[8] I kanslerens utkast förbindas till och med alla högre embetsmän att ega hus i Stockholm. Denna § utgick.

[9] I utkastet *burggrefve*. — »Han skall, till justitiens beqvämare execution, hafva hos sig en capitein, som tituleras skall stads-capiteinen, och med honom 24 soldater, af hvilka idkeliga honom följa skola 12, klädde i visst liberi, nämligen *blått* och *gult*». § XXIV. — Det är, mig veterligt, första gången som de så kallade svenska färgerna i uniform förekomma.

Sverige äro fjorton[10] under lika många lagmän, hvilka utgöra *secunda instantia* i landet och upptaga alla lagvadda saker från häradstingen. På rådstufvan i städerna skall alltid presidera en fogde, som konungen dertill förordnar, och hvarken landshöfdingen eller slottshöfvidsmännen härefter hafva med rådstufvan att göra. — Ingen må vara landshöfding i den lagsaga, der han lagman är; ingen landshöfding hafve någon fästning i sin värjo eller hafve något att bjuda öfver kronans slott och fästen, med mindre konungen gifver höfdingarne i gränslandskapen synnerlig fullmakt dertill. Hvarken landshöfding eller slottshöfvidsman sitte, om ej konungen annorlunda förordnar, öfver tre år i sitt embete, efter hvilkas förlopp han den 1 Juni skall i hufvudstaden sig infinna, att för alla fem rikets kollegier göra redo för sin administration. Befinnes någon otrogen eller försumlig, han ställes för hofrätten, anklages af riksens fiskal och umgälle hvad rätten medgifver. — Landsöfverstarne och regementen till häst och fot, hvart och ett stort efter som landskapen äro stora till, skola vara till antalet tjuguåtta, nämligen åtta till häst (rusttjensten inberäknad) och tjugu till fot[1]. Ingen landshöfding hafve öfver krigshären något att bjuda (vidare än till vidmakthållande af lag och landsfred) utan konungens speciela fullmakt; ingen krigsofficer befatte sig med landräntorna, vid lifsstraff. Dessa äro de förnämligaste embetsmän, som konungen hafver sig till handa i sin och rikets tjenst; och skall hvart embete vara skyldigt att göra räkenskap och reda inför konungen sjelf, så ofta han behagar, eljest hvar för sitt kollegium: — lagmän, häradshöfdingar och alla domare inför hofrätten; tygmästaren, landsöfverstarne, slottshöfvidsmännen inför krigsrådet; alla de, som riksens flottor hafva under händer, för amiralitetet; sändebud och agenter inför kanslirådet; sist

[10] I utkastet tretton. Men Nerike och Vermland, som i regeringsformen räknas för hvar sin lagsaga, utgöra i utkastet en enda.

[1] Utkastet har blott sjutton regementen inalles, *åtta* till häst och *nio* till fot. Denna betydliga olikhet bestyrker, att rikskanslerens koncept till regeringsformen i sjelfva verket är ansenligt *äldre* än denna och författadt, innan krigshären fick sin ytterligare utbildning i konung Gustaf Adolfs senare regeringsår. Att detta i sjelfva verket var förhållandet, bevisas af en annan omständighet. I ett Oxenstjernas memorial till regeringen och rådet den 8 Okt. 1633 (således samtidigt med regeringsformen) räknar han ej *nio* utan *aderton* regementen till fot i Sverige och Finland. Dessa öktes i regeringsformen till *tjugu;* emedan här på Vestergötland räknas tre regementen (i stället för två i det nämda memorialet) och på Karelen två (i stället för ett).

alla, som hafva med riksens utgift att göra, inför kammarrådet. Öfvermarskalken för hofvet, stallmästaren och jägmästaren för kronans stuteri och skogar, sedan alla lagmän, landshöfdingar, landsöfverstar i Sverige skola årligen finnas i Stockholm till helga tre konungars dag och der göra redo för sig; den som har laga förfall skall likvisst räkenskap göra genom sin handskrifvare, bokhållare eller annan fullmäktig. Lagmännen, landshöfdingarne och landsöfverstarne i Finland, Ingermanland, Lifland och Preussen skola vara enskyllade, men icke dess mindre årligen den 1 September hafva sina fullmäktige tillstädes i Stockholm [2]. De fem riksens *concilia* skola från trettondagen till kyndelsmessan årligen öfverse och ransaka förbemälte embetsmäns handlingar i hof- och landtregeringen; i lika måtto skola de sjelfva ifrån kyndelsmessodagen intill fastlagen göra reda inför konungen sjelf, der han är tillstädes och gitter, men eljest inför de fem höga embeten, så till förståendes, att den femte alltid står upp med sina assessorer och göre reda, hvarunder hans ställe i regeringen beklädes af öfverståthållaren i Stockholm. Hvar nu så stora och besvärliga ärenden riket påkomma, att denna ransakning icke så hastigt ske kan, då måga till vissa ärendens ransakning deputeras förtrogne och discrete män af kollegiernas assessorer, på det allt må vintern igenom nå sin riktighet och intet år skjutas in på det andra. Finnes någon i det ena eller andra kollegium brottslig, då skall han stånda till rätta inför de fem höga embeten, hvilka skola tillförordnas två ur hvarje *collegio;* och desse skola hafva makt att näpsa med ord eller straffa med *infamia* och *remotion,* efter som saken är till, dock att konungens resolution tages, om han är tillstädes. Men finnes ett helt kollegium, eller något af de fem höga embeten brottsligt, då beror af konungen allena, om han vill med ord näpsa eller låta saken komma till rätta inför sig och rådet. — Alla dessa ransakningar, möten och rättegångar skola hållas i ett dertill förordnadt mak på Stockholms slott, och dervid af de bägge statssekreterarne den ene alltid vara åklagare, den andre notarius; med mindre någon af dem sjelfva vore intresserad eller sjuk och frånvarande, på hvilket fall en annan beskedlig man må dertill förordnas. — Vid förenämda riksens embetsmäns årliga sammankomst skall intagas god underrättelse om hela rikets tillstånd, och kan tillika beråd-

[2] Presidenterna af hofrätterna i Götaland, Finland och Lifland skulle årligen den 1 Juni eller sist till midsommar personligen komma tillstädes.

slås och förafskedas de ärenden, som icke tarfva allmännelig riksdag; kommer ock under stundom, att man ständernas betänkande behöfver, och tiden eller andra orsaker ej tillåta tryggeligen ett allmänneligt samqväm, då skola, jämte förberörde riksens embetsmän, äfven till samma möte förskrifvas två af ridderskapet från hvar lagsaga, biskopar och superintendenter af Sverige och Finland, samt en fullmäktig af städerna Stockholm, Upsala, Göteborg, Norrköping, Åbo och Viborg. I konungs frånvaro, sjukdom eller omyndighet må ingen ny lag göras, inga nya privilegier gifvas, ej adelskap utdelas, ej krono- och skattegods eller andra kronans rättigheter afhändas eller bortskiftas; utan stånde allt sådant, liksom alla utnämningar och beslut, till den regerandes stadfästelse; dock så, att om något på allmän riksdag blifvit beslutet, det också endast på allmän riksdag må stadfästas eller upphäfvas.

Omständigheter, ännu mer än grundsatserna, gjorde 1634 års regeringsform framdeles för svenska folket misshaglig. Den kom aldrig i alla delar till utförande. För sin tid är den ett verk af statsmannavishet [3], af hvilket vår kanhända ännu hade att lära.

Man måste beundra Axel Oxenstjerna; och det mer, ju närmare man lär känna honom och ju större hinder han hade att bekämpa. Det fins ej en ärorikare föresyn, hvad ett stort förstånd och en väl ordnad verksamhet förmå uträtta. — Och denne man var långsam och sof sin fulla tid! [4] — Under det

[3] En af denna regeringsforms grundsatser har rikskansleren på annat sätt uttryckt, då han den 15 Juli 1636 sade i senaten, att han »hölt icke orådligt att censores förordnades, som censurerade hvars och ens officium, såsom skedde i Rom». *Adlersparre*, Histor. Saml. IV: 98. De anbefalda redogörelserna iakttogos i början. Regeringen skrifver den 28 April 1636 till kansleren: »vi sände eder med Salvio kopior af de punkter vi låtit författa öfver de fel, som har synts nödigt göra påminnelse öfver vid de 4 kollegiers öfverståndna examen, som efter regeringsformen årligen hållas skall. Förmene det ej skall aflöpa utan personernas förbättring. — Vi äre sinnade snart göra examen äfven med *kammaren*».

[4] Kristinas omdöme om honom förtjenar anföras, och det kommer ur en för rikskansleren ej partisk penna. »Ce grand homme avoit beaucoup d'acquis, ayant bien étudié dans sa jeunesse. Il lisoit encore au milieu de ses grandes occupations. Il avoit une grande capacité et connoissance des affaires et des intérêts du monde. Il connoissoit le fort et le foible de tous les Etats de notre Europe. Il avoit une sagesse, une prudence consommée, une capacité vaste, un coeur grand. Il étoit infatigable. Il avoit une assiduité et une application incomparable aux affaires. Il en faisoit son plaisir et son unique occupation;

krigets börda derute hvilar på hans skuldror, omfattar hans blick alla rikets inre förhållanden. I hans betänkanden[5] lär man känna en stor statsman, en stor patriot och en man, frisinnigare än verlden vet. I synnerhet vilje vi i detta afseende fästa uppmärksamheten på det memorial, hvilket han uppdrog de till honom utsände herrar att meddela samtliga regeringen och rådet i Sverige, till deras bättre insigt, den 8 Oktober 1633 i Frankfurt am Main[6]. Det innehåller grunddragen till en fullständig försvars- och finansplan för Sverige och är fullt af lärorika yttranden i flera dermed sammanhängande ämnen. Vi anföra några utdrag till att visa, huru denne aristokrat förstod både adlig och borgerlig frihet. »När jag betänker rätta orsakerna», säger han, »hvarför så ofta af framfarne konungar äro gjorde intrång i våre privilegier, vi och våre undersåtar graverade, eller ock godsen med allo borttagne, så finner jag

et quand il prenoit quelque relâche, ses propres divertissemens étoient des affaires. Il étoit sobre, autant qu'on peut l'être en un païs et en un siècle, où cette vertu étoit inconnue. Il étoit assez dormeur, et disoit que nulle affaire ne l'avoit jamais empêché de dormir, — sinon deux fois en sa vie. La prémière étoit la mort du feu Roi, l'autre la perte de la bataille de Nördlingen. — Il m'a dit souvent, que quand il alloit se coucher, il se dépouilloit avec ses habits de tous ses soins, et les laissoit reposer jusqu'au lendemain. Au reste, il étoit ambitieux, mais fidèle, incorruptible, un peu trop lent et phlegmatique». *Memoires de Christine*, III: 46. — Vi bifoge hans dagliga bön, som, med hans egen hand skrifven, finnes i *Palmsköldska samlingarna*, T. 370, p. 53. »Herre min Gud! jag vet och är der full viss uppå, att du äst min skapare, min frälsare, min borg, mitt salighets horn och min milde barmhertige fader; den icke låter min hjertans suckan gå sin öron förbi, utan hörer mig. Jag befaller i denna dag och alltid i ditt gudomliga beskydd mig, mitt hus, mitt fäderneslaud och din helga församling i vida verlden. Din gode ande regere oss; dine helige änglar beskärme oss; gif oss hvad dig är behageligt och oss nyttigt och afvärj hvad dig är misshageligt eller oss skadeligt till lif eller själ. Gif nåden, att ditt helga, saliggörande ord må rent, klart och oförfalskadt hos oss och våra efterkommande predikas, och de helga sakramenten efter din instiktelse, utan missbruk, förrättade varda och bära frukt uti våra hjertan. Afvärj all falsk gudstjenst, kätteri och förargelse, så ock misshällighet och tvedrägt i din helga församling. Gif trogne predikanter och lärare. Beskydda och beskärma dem. Välsigna våre kyrkor och skolor, och låt ditt helga ord lysa i dem, och vår ungdom upptuktas i Herrans fruktan».

[5] Kanslerens bref kommo tätare än regeringen hann svara. I allmänhet tog sig denna god tid. Den 12 Okt. 1633 ursäkta regeringsherrarne sitt dröjsmål »emedan de måst vara på två begrafningar efter väl meriterade män». *Registr.*

[6] Egenhändigt koncept i Cronstedtska samlingen på Upsala bibliotek. — I *Nordinska samlingarna* finnes en afskrift.

ofta icke så stor begärlighet hafva varit hos öfverheten att trycka oss, som nöd och armod, att inge utvägar funnits till att försvara riket med makt och uppehålla dess reputation ibland andre nationer. — För dessa orsaker ser jag ingenting riksens råd, regering och ständer högre åligga i denna tid, än att de, alle andre betänkande sättandes tillbaka, bemöda sig att skaffa gode och beständige medel vid handen, som desse olägenheter bota kunna; hållandes före, att, så framt det icke sker — skall den med salig Kongl. Maj:ts loflige actioner och blod och mången ärlig svensk mans liflåt (död) förvärfvade riksens och vår nations reputation innan kort förloras, de vundne länder igen borttappas, erhållne gods och privilegier förgås, och, det Gud afvända ville, riket komma under främmande herrskap. *In genere* vet jag nog, att hvar man gifver mig rätt, men när det kommer till specificationen, så att någon *in privato* känner något verkligt eller inbilladt besvär och begynner draga consequentier hvad deraf skall följa; så kan man ofta intet reda sig derifrån och förgäter öfver ett ringa sitt besvär eller en imaginerad consequentie fädernesrikets välfärd och dermed sin egen, så väl som privilegiernas, conservation; och det som mest är till att beklaga, att de som sig opponera — och söka hindra alle helsosamme consilia, invändandes difficulteter och disputerandes alltid emot, synas allenast vara kloke; oansedt, der man sådant låter vara godt och allenast begär af dem skäl, huru sakerna skola sustineras, de mindre än andre veta». — Vidare: »det måste af alle vårt stånds consorter väl öfvervägas, att framfarne konungar hafve beneficerat våre förfäder, föräldrar och oss sjelfva med länegods och arfvegods, icke allenast i de vundne länder, utan i riket; hvilke, såsom de nu äro försålde, förbytte och i arfskiften ingångne, ej utan största confusion och perturbation kunna tillbaka komma, men hafva minskat kronans årliga räntor.. Sådan brist måste icke allenast nödvändigt uppfyllas med andre medel igen, utan ock tänkas uppå, huru fäderneslandet efter denna verldens lopp och nöd nu kunde blifva stärkt emot fiender och afundsmän, som äro flere och mäktigare än någonsin till förene. Desse och flera skäl beveka mig att icke afråda, det ridderskapet och adeln sin tullfrihet cederade till kronan, eller åtminstone till en tid suspenderade och således, i staden för allt det goda man likväl af kronan njuter, hulpe henne igen [7]. — Sist, att öfver en contribution

[7] I svar på adelns gravamina vid 1633 års riksdag finner riksens råd skäligt, »att adeln må tullfritt utskeppa hvad deras rätte afvel är».

med adeln handlas måtte, såsom öfver hela verlden sed är, och riksens angelägenheter intet annat tillåta»[8]. Kansleren beklagar städernas näringslöshet, som kommer dels af den oförnuftiga regeringen i städerna, dels af det oordentliga besvär och plåga som dem påhänger, enkannerligen med skjutsfärder, gästning, oriktige contributioner m. m.[9]; hvilket allt förer med sig en sådan träldom, att ingen ärlig man begär att sitta derunder, hvarför städerna nu äro fast alldeles öde. Angående den i Gustaf Adolfs tid införda handelsordination säger kansleren, att »ändock den hade sina skäl på den tid, då den gjordes, så är likväl nu klart och ögonskenligt, att handeln är derigenom förminskad, såsom den der alltid älskar frihet, — eftersom städerna ej heller deraf växa, att en man, två eller tre, hafva näring allena och sätta köpet, utan tillväxten kommer af folksens myckenhet och concurs och deriveras derifrån på alla stadens ledamöter; hvarför ock största delen af embetenas skrån och deras stränge *leges*, särdeles med de fåfänge omkostnader, borde remitteras. — Allmänneligen nyttigt vore ock i Stockholm att anställa en fri marknad för in- och utländske på en beqvämlig tid om året. Man ser hvad utländske städer och äfven Göteborg på sådant hafva vunnit; och, ändock någre få krämare skole säga deremot, och det skulle synas som den frie handeln skulle försvaga borgerskapets näring, så skall likväl den, som saken med förnuft och utan passion anser och skådar det helas välstånd, finna, att våra inländska varor derigenom skola blifva begärliga. — Salt-licenten vore bättre att afskaffa,

På 1634 års riksdag medgaf adeln suspension af sin tullfrihet, dock endast på två år.

8 Detta råd var så mycket mer att behjerta, som efter Gustaf Adolf finnas yttranden, sådana som det följande ur rådsprotokollet för den 7 April 1636: »Herr Johan Skytte berättade, att han förmante och påminte salig Kongl. Maj:t, att han intet skulle bortgifva så många gods ifrån kronan, då Kongl. Maj:t hafver gifvit till svar, att han det väl måtte göra, på det de, som godsen bekomma, måtte vara så mycket trognare emot hans familie; han kunde väl tänka, att kommer en annan familia till regementet, så ogillar den Kongl. Maj:ts bref och revocerar godsen under kronan igen».

9 T. ex. kansleren klagar, att de, som till Stockholm komma med häst eller båt, blifva tvungne till skjutsning. I rådsprotokollet för den 30 Okt. 1633 klagar riksrådet Klas Fleming, att det är omöjligt få bröd i hastighet för folket, som utsändas skall, emedan bagarne excusera sig, att de icke få mala. Jakob De la Gardie mente, att man borde lägga knektarne i deras hus, så skaffa de nog bröd; hvarpå bagarne tillsades, att om de ej skaffa 300 tunnor bröd inom 3 dagar, skulle de komma på Smedjegården.

emedan undersåtarne derigenom lida, och fiskerierna ligga neder; stora sjötullen borde tagas ur arrendatorernas händer, och i allmänhet sådana arrenden ju förr desto hellre afskaffas[10]. — I stället för kopparmyntet, hvilket redan salig konungen beslutit att låta af sig sjelft falla, såsom det redan mest vore sin kos, borde ett redeligt och godt mynt, likväl något under rätta värdet, åter införas[1]; med kopparhandeln vore ingen bättring att förmoda, så länge den handeln dirigeras under kronans namn och på dess vägnar; — bäst är att kronan sätter sin profit i en riktig tull och gifver handeln i undersåtarnes händer[2].

---

[10] Klagan öfver förpaktarne af kronans inkomster framfördes af alla de ofrälse stånden vid 1633 års riksdag. Riksmarsken Jakob De la Gardie (som i rådet yttrade d. 1 Mars 1633: »förr var ingen som tordes säga sanningen» — men sjelf hade varit delaktig i kronoarrendena) näpser likväl strängeligen några presterskapets riksdagsmän som uppkallades i rådet att få föreställningar, emedan de yttrat, att på sådana inrättningar följer Guds hämd.

[1] Det på Gustaf Adolfs befallning slagna och utsända *kreutzer-myntet* af koppar lär ej haft någon afgång. Den svenske agenten Erik Larsson i Holland tillbjuder sig att återsända det. Rådets bref till kansleren den 14 Jan. 1633. Regeringen måste stadga, att den gäld, som i kopparpenningar gjord är, skall betalas efter det värde riksdalern i sådant mynt hade den tid gälden gjordes, nämligen intill 1628 6½ mark för en riksdaler, 1629 10 mark och sedan 14 mark, efter hvad riksdalern på dessa tider gält i kronans uppbörd. Hädanefter skulle riksdalern gälla 6 mark eller 48 öre, men de utlöpande *koppar-ören* eller runstycken nedslogos med ens till *halfva värdet*, och regeringen gick i författning att låta slå silfvermynt. Jfr *Stiernman*, Oecon. Förordningar, II: 13 ff.

[2] Ett märkligt till Gustaf Adolf aflemnadt dokument af Axel Oxenstjerna, dateradt d. 30 April 1630, har denna titel: »Efter Kongl. Maj:ts allernådigste befallning är detta mitt ringa betänkande öfver kopparhandeln och kopparmyntet», — och finnes afskrifvet i *Nordinska samlingarna*. Om kopparmyntet heter det: »så länge kopparen stod i pris och myntet var litet (i antal), så att det allenast botade den gemene mans nöd och responderade hans tarf och var så proportioneradt, att den som ville ha silfvermynt kunde det få, — så länge var det ena (myntet) så godt som det andra. Men sedan priset på kopparen är sprunget tillbaka, så har det dragit myntet med sig och myckenheten äfven knäckt det; så att man väl må lida och tiga *propter edictum principis*, men detta förändrar intet *opionionem hominum* och *communem sensum*». — — »Öfver desse och flere sådane inconvenientier vill jag hellre höra en annan, än säga min mening. Men efter Kongl. Maj:t befaller det, vill jag allenast i underdånighet sättat till Kongl. Maj:ts behag. — Efter verldens närvarande lopp och månge andre orsaker hafver turberet och studsat desseinen, — jag ock efter mitt ringa förstånd förmärker, att all trafique, som antingen *puplico nomine* antages eller dirigeras inrikes i *compagnier*, är mera skadelig än gagnelig, derför vill jag i underdånighet styrka, att kopparberget sättes i en fri handel

— Det dependerar en stor nytta för riket af att de navigable sjöarne i Sverige conjungerades förmedelst slussar med Östersjön och sins emellan, så att man utur Hjelmaren kunde komma till Stockholm[3] ur Vettern till Norrköping, ur Venern till Göteborg, ur Siljan till Kopparberget, hvarigenom land och städer blefve populerade, våra skogar och öde land komme oss till nytta, såsom ock kronans inkomster och tullar med navigationen och commercierna märkeligen skulle tillväxa. Eljest att uppmuntra sjöfarten, vore värdt att betänka, om man icke skulle gifva lindring på allt det gods, som föres med svenska skepp i alle tullstäder och hamnar, som under Sveriges disposition äro». — Dessa tankar, utsända i en af oro öfversvämmad verld, återvände, emedan ingen af dem kunde hemföra ett blad af fredens oliv, mest utan frukt till sin upphofsman; men de äro lika litet främmande för hans ära som för fäderneslandets och mensklighetens väl.

ju friare desto hellre. Att publique trafiquer, som antagas *in usum regis et regni*, sällan äro gagneliga, dömer jag icke allenast af experientien, utan enkannerligen deraf, att i all trafique kräfves en exact, accurat credit, och dess observantz, icke *secundum rationes status* utan *secundum rationes commerciorum*, — efter det *in publico statu* ofta händer, att man måste taga der det finnes och lägga der det tarfvas; men i trafiquen (vill man icke panqueroutera) måste löften hållas och underkastas *communi jure*. — Compagnier hafver jag väl för detta judicerat nyttige och håller ännu före, att utländes dirigerade compagnier skulle hafva stor nytta med sig (på konventet i Heilbronn uppmanade kansleren Tyskarne att deltaga i det af Gustaf Adolf privilegierade *söderskjö-kompaniet*, och i Sverige stiftades, i förening med hertigen af Holstein, äfven ett *persianskt* kompani); men compagnier inrikes anrättade äro icke annat än *monopolia* och minska och contrahera commercierna och landsens och städernas tillväxt. — Jag finner intet annat, än att Kongl. Maj:t dirigerar och styrer kopparberget, commercierna, manufacturer och sine inkomster med *tullen*, icke annorlunda än som en styreman styrer sitt skepp». — Den 29 Mars 1633 skrifver rådet: man hafver förmärkt, att kansleren tyckes inclinera att låta kopparen utdelas lös, emot tull och tionde. Detta afstyrker rådet alldeles, såsom ledande till faktoriers och manufakturers vissa undergång, utan vore bättre bringa kopparkompaniet åter på fötter. *Registr.* Kopparhandeln frigafs 1634, men den enskilda industrien var ännu för svag att drifva kopparberget; den åsatta tionden utgick ej heller, och den 9 Jan. 1636 förnyades kopparkompaniet genom ett regeringens patent, som inbjöd hugade deltagare. Minsta insatsen var 100 r:dr specie. *Stiernman.* Oecon. Förordningar, II: 35, 40

[3] På Hjelmare kanal arbetades ännu. Den 7 Juni 1633 få Åkerbo, Glanshammars och Vester-Rekarne härad någon lindring i utlagorna, »allderstund ännu något arbete lärer vara med slussarne». *Registr.*

Kriget fordrade den närmaste omsorgen, så mycket mer som 1633 års missväxt i synnerhet hårdt hade träffat rikets norra provinser (den efterföljdes af flera klena skördar), och utskrifningarna, ehuru af ständerna framgent beviljade, så fruktades, att exempel förekomma af frivillig stympning och, i gränsorterna, flykt ur riket för att undgå dem[4]. »Vi äro råkade i en besvärlig stat — skrifver kansleren hem från Tyskland; — låte vi difficulteterna öfverväga oss, så är det med oss gjordt. Tage vi manligen emot, så är det hopp att vi genom Guds nåd komma med ära derut»[5]. »Att undvika olägenhet med våra grannar hållas dessa *consilia* bäst: att observera pacterna på vår sida; gifva ingen tillfälle till vedervärdighet; icke göra disputer öfver ringa saker som förefalla och icke äro af stor conseqvens. — Sedan när denna resolution är tagen, måtte den andra ock tagas derjämte, att riksens höghet, rätt och majestät hålles i ära och akt, ingenstädes någon klenmodighet, fruktan eller irresolution skiner eller sig upptäcker, utan att allt, näst Guds hjelp, sker med förstånd och mod, att allestädes synas må, såsom hade riket ingenting igenom salig Kongl. Maj:ts död förlorat, alltid tänkandes, att konungarnes personer ej mindre än andra menniskor äro dödliga, men att det allmänna väsendet bör vara odödligt»[6].

Genast i början af året 1633 hade kansleren afgifvit en berättelse om tillståndet i Tyskland, hvaraf vi meddela några utdrag. »Sedan jag uppryckte från Erfurt åt Dresden, affärdade jag sekreteraren Lars Grubbe till eder med bref och memorial öfver alla de ärenden, som mig den tid inföllo att påminna eder om, och gaf derjämte tillkänna orsaken, hvarför jag till armeen och Kur-Sachsen resa måste. — Som jag kom i Meissen till Altenburg, fann jag deromkring armeen qvarterad, som under salig Kongl. Maj:ts eget kommando varit hade och vid denna tid kommenderades af hertig Berendt af Weimar och general-majoren Kniephausen. Leipzigs slott hade Kniephausen i samma dagar intagit och kurfursten igen levererat. Chemnitz

[4] Till Joakim Hansson om en bondedräng i Frötuna, som afhuggit sig fyra fingrar, att han skall ställas till rätta. Den 6 Juni 1633. *Registr.*

[5] »Jag ser — tillägger han — att den hund, som grinar emot, slipper snarare med helt skinn, än den som tager rumpan emellan benen och till fötters». Till rådet den 13 Maj 1633. Liknelsen är ej ädel, men ädelsinnad.

[6] *Regum personas non minus quam cæterorum hominum esse mortales. rempublicam immortalem esse debere.* — Till rådet den 12 Febr. 1633. *Palmsk. handskr.*, T. 369, pp. 249, 250.

var några dagar förut intaget; Freiberg hade fienden förlåtit, äfvensom Frauenstein, och var intet mera i Meissen öfver som han innehade, än Zwickau. Hvarför jag resolverade, att vårt folk skulle contraheras och antasta Zwickau, försökandes om man det emportera, och således Meissen ur fiendens hand rycka kunde. — Emellertid är jag rest till Dresden, der jag arriverade den 15 December, och är trakterad vorden såsom en Sveriges kronas legat, icke annars än lefde Kongl. Maj:t ännu. — — Jag sade: trenne *consilia* eller *media* synas mig vara på färde, deraf ett måste utväljas. — Det första, att ett *corpus* af alle evangeliske kurfurstar och ständer i romerska riket formerades, allierades med Sveriges krona och förbundes till krigets utföring, och — efter salig Kongl. Maj:t detta krigets fundament hade lagt, det härtill dirigerat och med sitt blod beseglat, såsom ock Sveriges krona innehade de principale biskopsdömen i riket och mycket af kejsarens arfländer, — att för den skull Sverige krigets *directorium* förde; dock så, att ett *consilium formatum* af ständerna adjungerades; — eller till det andra, att tvänne *corpora*, såsom de nu äro, förblefve, Sveriges krona och dess allierade under dess directorium, och kurfursten af Sachsen för sig; men att en stark correspondence emellan dem upprättades till ömsesidigt bistånd, och att ingendera utan den andres vetskap till någon traktat eller fred sig förstode; eller, för det tredje, der de förmente sig ej mera behöfva assistence af Sveriges krona, eller ock senaten och ständerna i Sverige icke längre ville blifva dervid, att då mitt fädernesland njöte en billig statisfaction, — och sedan de evangeliske furstar och ständer disponerade saken sig emellan, som dem täckes och de förmente deras stat vara tilldrägligast. — Flere *media*, som dugde, kunde jag intet se. — Men, der ett af de trenne i tid icke vedertages och sakerna derefter dirigerades, vore intet att tvifla, det en ruin af alle interesserade följa skulle. — Remonstrerade dem deras fara af Spanien, Frankrike, Nederland, England, Danmark, oss sjelfve, Polacken och andre flere; så ock af deras separationer hemma. — Detta hörde de allt med tålamod, och, ehuru jag gerna haft af dem en discurs häröfver, så hafva de intet velat svara, — utan gifvit detta till besked, att efter ärenden voro vigtige och kurfursten befann sin pligt vara, förmedelst bägge husens, Sachsens och Brandenburgs, arfförening, att intet göra utan föregången communication, derför nödgades han differera saken intill kurfurstens af Brandenburg ankomst. — Och är jag så för denna gång med sådan

afsked derifrån förrest till armeen igen. — Jag borde fuller härhos beskrifva eder, gode herrar, det kurfurstlige hofvet i Dresden och dess tillstånd, för eder informations skuld, och så hvad jag judicerar om sakerna; men jag räcker icke till: allenast detta korteligen: i det hofvet är ingen resolution och ej heller någon flit; befarar ock, att der några finnas, som hafva sin uppsigt på kejsaren. De veta sig alls intet att skicka i sådan farlig tid som nu är; äro vid goda dagar vane och släppa, snarast sagdt, både händer och fötter och göra sig fåfänge hopp, menandes sig sålunda kunna olyckan undgå. Långe *orationer* och *dubitandi rationes* fela dem intet, med månge *ceremonier*. Men något realt hafver jag der hvarken sett eller hört, och när man *realiter* vill traktera, hålles man för att handla *imperiose*. Öfver mine förslag hafver jag intet kunnat förstå deras mening af dem sjelfve; allenast af andre hafver jag under handen förnummit, att det *första* behagar dem intet, för det Sveriges krona skulle hafva directorium; det *sista* ej heller, icke vetande huru de oss skulle göra statisfaction, eller ock (det jag snarare tror) icke hafvandes lust dertill; men till det *andra* förstår jag dem incliuera. — Nu drager jag armeen här ur Meissen och levererar kurfursten sitt land igen; och delar jag armeen i tu: ene delen förer hertig Berendt af Weimar till Franken; den andre delen förer Kniephausen till Weser-strömmen. Det svenska öfriga folket drager jag allt till sjökanten» [7].

Den 12 Januari 1633 blef rikskansleren af rådet förordnad att vara svenska kronans fullmyndige legat i romerska riket och hos alla armeer [8]. Utsigterna i Dresden bekräftade sig och innehöllo blott hvad Gustaf Adolf i sin tid fått erfara. Tysklands mäktigaste protestantiska furstehus — Sachsen och Brandenburg — höllo sig ännu alltid på sidan om den stora saken. Brandenburgs skenbara benägenhet till förening med Sverige, för det föreslagna giftermålets skull, kallnade snart. Förhållandet till bägge, äfvensom till Danmark, som med dem, under föreväsnd fredsbemedling, följde samma politik, skulle sluta med att blifva fiendtligt [9]. Neder-sachsiska ständerna sträf-

[7] Dat. Leipzig den 3 Januari 1633. Jfr *Adlersparre*, l. c. T. V.

[8] »Cum plena potestate et commissione absolutissima». *Registr.* Fullmakten konfirmerades sedermera af förmyndarne.

[9] Alla tre hade likväl giftermålsförslag med Kristina. Om Brandenburg är redan i detta afseende taladt. Konung Kristian IV sökte med ifver Kristinas hand för sin tredje son prins Ulrik; och att för Sachsen samma förslag varit i fråga, ses af *Richelieu's Memoirer*, VII: 282 Franska sändebudet Feuquières instruerades: »Quant au mariage de la

vade blott efter neutralitet. Westfalen var ännu krigs-teater. Så var i hela norra Tyskland protestantismens hufvudmassa förlamad. Det är detta bedröfliga krigs historia, att det blifvit utfäktadt af andra än dem det närmast rörde. Ej alla träffar likväl denna förebråelse. Det hjeltemodiga Hessen, nu representeradt af den oförskräckte landgrefven Vilhelm V, och efter hans tidiga död af hans enka, denna Amalia Elisabeth, hvilken ingen, som studerat detta krig, kan nämna utan vördnad, gör ett lysande undantag. Oaktadt Sachsens motstånd slöto södra Tysklands protestantiska furstar och städer, på konventet i Heilbronn[10] den 9 April 1633, under Oxenstjernas ledning, sins emellan och med Sverige den förening, som Gustaf Adolf redan grundlagt[1]. Samma dag förnyades alliansen emellan Sverige och Frankrike. Vänskapen hade kallnat i konungens sista tid, och efter Gustaf Adolfs öfvergång öfver Lech sade Ludvig XIII till den venetianske ministern: »det är tid att sätta en gräns för den der Götens framsteg». Nu bidrog Frankrikes minister i Heilbronn att stifta föreningen, men tillika att inskränka den öfversta direktion af kriget, hvilken åt Oxenstjerna, såsom Sveriges legat, blifvit uppdragen[2].

---

fille de Suède avec le fils ainé de Saxe, le roi suivroit en cela le cours des choses et temoigneroit l'approuver, si le Saxe le désiroit, le quel, étant deja allié avec le roi de Danemarck, pouvoit par ce moyen apaiser les différents qui pouvroient naitre entre ces deux royaumes».

[10] »Le duc de Saxe, qui est le plus glorieux des Allemands, eut voulu être chef de toute la confédération et avoir la direction des affaires. Il prévoyoit bien que le grand crédit et la réputation d'Oxenstiern, et la considération du feu roi, son maître, l'emportéroient sur lui, ivrogne, brutal, haï et meprisé de ses sujets et des étrangers, et cela l'incitoit par jalousie à l'empecher. Ces brigues furent si fortes que le chancelier se trouva obligé de prier le sieur de Feuquières de ne se contenter des offices, qu'il lui avoit rendus envers les particuliers de l'assemblée dans les conférences — mais d'y demander audience publique — pour parler à tous ensemble». *Mem. de Richelieu,* VII: 337.

[1] »Ils choisirent pour lieu de consulter la maison d'Oxenstierna, qui, voyant glisser entre eux de la dispute au sujet de la préséance, fit ôter tous les sièges, et traita debout les affaires». *Mem. de Christine,* III: 84.

[2] »Le dit Oxenstierna vouloit avoir les coudées franches en la direction des affaires d'Allemagne, — ce qui étoit d'un grand préjudice à la religion catholique». *Mem. de Richelieu,* VII: 340. Jfr *Lettres et négociations du marquis de Feuquières.* — »Es ward gut befunden, ihm ein *consilium formatum* von wohlqualificirten personen mit genugsamer instruction beyzuordnen; — doch dass demselben jederzeit in Kriegssachen die endliche Resolution verbliebe». *Chemnitz,* II: 79.

Handlingar af rättvisa, gunst eller nödvändighet utmärkte hans inträde i denna makts utöfning. Pfalz blef inrymdt den olycklige Fredriks arfvingar [3]; endast Manheim behöll svensk besättning. Den svenske legaten omringades af sökande. Bernhard af Weimar begagnade sig af omständigheterna. Han begärde och emottog af den motsträfvige kansleren ett svenskt gåfvobref på hertigdömet Franken [4]. Det var vid öfverlemnandet af ett sådant bref som Oxenstjerna yttrade: »må det förblifva till evärdeligt minne i vårt arkiv, att en tysk furste begärt sådant af en svensk adelsman, och att en svensk adelsman i Tyskland åt en tysk furste beviljat, hvad jag anser lika orimligt för den ene att begära, som för den andre att gifva» [5]. »Det fans nästan intet stånd, ingen förnämlig officer eller tjensteman — säger Chemnitz — som ej begärde något amt, abbotsstift, kloster, herrskap; ju högre personen, desto större anspråken; alla åberopade sig högtsalig konungens löften, och rikskansleren måste lemna saken sin gång, ville han ej låta allt falla: i synnerhet då den vidt utseende konfederationen emellan officerarne vid Donau-armeen kom dertill. Ty fundamentet för hans krigsstat var, att så väl soldaten som furstar och ständer höllos vid god vilja, hvartill intet annat medel var öfrigt. Gingo alltså de från fienden eröfrade landskap, dess mer ju längre förlorade, och blef litet deraf Sveriges krona öfrigt, utom ärkestiftet och kurfurstendömet Mainz, som också till en del var söndersplittradt». Åt den, som så mycket gaf, må man ej förundra sig att äfven något erbjöds. Richelieu berömmer sin

---

[3] Öfverlemnandet hade ej förr skett, än de kurpfalziska reformerta rådsherrarne begynte förfölja Lutheranerna och fråntaga dem de kyrkor Gustaf Adolf dem tillagt, så att Oxenstjerna måste träda emellan. *Chemnitz*. II: 139.

[4] Das Königlich Schwedische Schenkungsbrief über das Herzogthum Franken und die beyden Bischofsthümer Würzburg und Bamberg (med åberopande af Gustaf Adolfs löfte) undertecknades af Oxenstjerna i Heidelberg den 10 Juni 1633. Det läses hos *Röse* (Herzog Bernhard von Weimar) I, Urkunde 25.

[5] »Maneat, inquit, in perpetuam rei memoriam, in archivo nostro, Germanum principem a Sueco nobili id petiisse, et Suecum nobilem, in Germania, Germano principi id contulisse, quod tam illum petere quam me donare, - - æque absonum et absurdum reor». *Arckenholtz*, Mem. de Christine, I: 29, n. (efter *Wassenberg*, Parænesis ad Germanos, som anför det såsom bevis på Oxenstjernas högmod). *Röse* (l. c. I: 222) nämner ett hertig Bernhards yttrande till Oxenstjerna, »att en tysk furste hade mer att säga än tio svenska adelsmän». Detta var utan tvifvel ett svar på kanslerens ofvan anförda ord, hvilka således blifvit sagda i hertigens egen angelägenhet.

underhandlare Feuquières [6], emedan denne så skickligt motverkat Oxenstjernas plan att på konventet i Heilbronn sjelf erhålla kurfurstendömet Mainz. Planen, att med denna besittning göra sin rikskansler till tyska rikets kansler, säges ha varit Gustaf Adolfs egen. Att saken varit i fråga är otvifvelaktigt. Riksdrotsen Gabriel Oxenstjerna anmälde i svenska senaten den 15 April 1634, att hans bror rikskansleren bedt honom inhemta rådets tanke öfver det gjorda anbudet, och den 4 Augusti skrifver regeringen till kansleren sjelf [7]: »der de tyske ständer, såsom oss blifvit från flera orter berättadt, vilje vår käre broders stora arbete och flit med någon recompens för sin person betänka, vele vi det gerna se. Och såsom vi icke förmode vår käre broder derigenom kunna dragas från fäderneslandets tjenst, så tvifle vi ej, att vår allernådigste drottning och riksens ständer det ock gerna se skola». Men intriger till egen fördel har *den* minst rätt att förebrå Axel Oxenstjerna, som erbjöd Frankrikes medverkan att skaffa hans son Kristinas hand och Sveriges krona [8]. Anbudet var Richelieu's till Oxenstjerna, gjordes förgäfves och böjde kansleren så litet till Frankrikes intressen, att dess sändebud tvärt om klaga öfver hans växande högmod och butterhet [9].

Stolt var denne statsman utan allt tvifvel. Det var vid denna tid han skref till fältmarskalken Åke Tott, som önskade till någon belöning hos hertigen af Mecklenburg blifva befordrad: »att jag eder pretention skulle rekommendera, vill mig intet väl anstå; ty det synes mig ej vara till fäderneslandets

---

[6] »Le sieur Feuquières — decouvroit qu'il faisoit une brigue secrète pour disposer les princes, états et députés de la dite assemblée (de Heilbronn) à disposer en sa faveur de l'électorat de Mayence; ce qu'il détourna adroitement». *Mem. de Richelieu.*

[7] Utdrag ur rådsprotokollen i *Palmsk. saml.*, T. 40, p. 157. — Bref från regeringen till kansleren den 4 Aug. 1634. *Registr.* — Se vidare härom i rikskanslerens brefvexling med sin bror.

[8] Richelieu instruerar Feuquières: »Quant au chancelier Oxenstiern il falloit qu'il eut soin principalement d'acquérir sa confiance et son amitié, et l'assurer que le roi vouloit embrasser ses intérêts de toute son affection, et qu'il appuyeroit le mariage de son fils avec l'héritière de Suède, lui promettant qu'en ce cas le roi l'assisteroit d'argent pour soutenir la guerre contre ceux qui voudroit troubler son dit fils quand il seroit roi». *Mem. de Richelieu*, VII: 285.

[9] Feuquières' uttryck röja hans förbittring: »Nous ne nous trouvons pas peu embarrassés, M:r de la Grange et moi, de la sorte dont nous avons à nous conduire à l'égard du dit chancelier, auquel la fierté et l'orgueil brutal fait perdre le jugement». *Lettres et négociations du marquis de Feuquières*, I: 277.

reputation att jag, vid denna min charge, någon främmande skulle om eder recompens interpellera, likasom mitt fädernesland ej vore dertill sufficient. Ginge det min egen person an, så ville jag, hvar hertigen af egen courtoisie icke sådant proponerade, akta mitt stånd i riket så högt och nobelt, att jag hvarken honom eller någon annan främmande för något *beneficio* skulle göra mig obligerad» [10]. — Långt efteråt använde franska ministèren det sålunda frambragta giftermålsförslaget emellan Kristina och Oxenstjernas son såsom ett medel att skada kansleren i drottningens sinne. Denne, i ett bref till sin son Erik af den 29 Juni 1647, kallar det en inbillning, i sig sjelf endast värd åtlöje, men beder sonen gifta sig för att släcka alla misstankar [1].

Vi öfvergå till betraktande af krigshändelserna.

Högstsalig konungen, nyss före sin död, — säger Chemnitz — hade så formerat sin krigsstat, att han i öfra Tyskland lemnat två armeer, en i Elsass under fältmarskalken Gustaf Horn, den andra i Bayern under general Johan Baner, eller tills vidare (då Baner ännu led af sina vid Nürnberg erhållna sår) under pfalzgrefven Kristian af Birkenfeld. Vid nedre Rhen hade han äfven en armé under general Baudissin. För sin person hade konungen beslutit att rycka in i Neder-Sachsen och att emellertid skicka hertig Bernhard af Weimar med en mindre kår till Franken. Rikskansleren följde oförryckt denna konungens plan. Han delte hufvudarmeen i Sachsen. Med den större afdelningen, 12- till 14,000 man, beordrades hertig Georg af Lüneburg och generalen, nu mera fältmarskalken, Kniephausen till Weser-floden och det af fienden besatta Westfalen, — med den mindre hertig Bernhard öfver Thüringer-skogen till Main-strömmen, hvarifrån han borde sätta sig i förbindelse med Donau-armeen. Till denna härs förstärkning hade emellertid de schwabiska ständerna, som ej kände sig fiendens öfvermakt vuxna, kallat Horn; hvarefter pfalzgrefven

[10] *Palmsk. handskr.*, T. 309, p. 261.

[1] *Arckenholtz*, Mem. de Christine, I: 106; III: 78, n. — I en af Kristina sjelf öfversedd och korrigerad uppsats: *Histoire de ce qui s'est passé apres la mort du grand Gustave* — gör hon Oxenstjerna den rättvisan, att han genast förkastat förslaget. »M:r de Feuquières, pour attirer Oxenstierna dans le parti de la France - - lui promit son assistance, s'il avoit envie d'accroître sa fortune privée; même qu'il lui fourniroit des troupes et de l'argent, s'il vouloit marier la reine avec son fils. Mais Oxenstierna refusa modestement ces offres». *Mem. de Christine*, III: 78.

af Birkenfeld (sedan Baudissin tagit sitt afsked) sattes öfver tropparne vid nedra Rhen. Befälet i Schlesien, der hittills oordentligt tillgått, öfverlemnades åt den gamle grefve Thurn. Han skulle der återknyta sina förbindelser med protestanterna i landet och så mycket som möjligt hålla enighet med de sachsiska och brandenburgska generalerna [2].

De särskilda delarne af denna vidlyftiga krigsmassa, till minsta delen Svenskar, rörde sig ännu någon tid med segrande framfart. Snart märktes frånvaron af den ledande handen. I den under Horn och Bernhard af Weimar slutligen förenade Donau-armeen sammanträdde öfverstarne i April månad 1633 och förklarade: i den med dem upprättade kapitulation hade den högstsalige konungen tillsagt dem riktig utbetalning af solden hvarje halft år och dessutom en ståtlig rekompens i land och folk, som han redan eröfrat eller ämnade vinna; de hade följt honom troget, sommar och vinter, utan rast och ro, till belägring och fältslag och hade slutligen, efter hans fall, under hertig Bernhards anförande segrat vid Lützen, fördrifvit fienden ur Sachsen, till större delen äfven ur Franken, och å en annan sida ej visat sig mindre oförtrutna under fältmarskalken Horn vid Rhen; men efter Gustaf Adolf — hvars bortryckande, såsom deras hufvud, äfven måste skaka en kropp af jern — hade de hvarken sett eller hört något af herr rikskansleren eller af betalning eller tack; de ville veta hvem de tjente; på konventet i Heilbronn tänkte man ej på *dem*, utan på Sveriges statisfaction, på ståthållare, kommissarier, presidenter och residenter; derför hade de beslutit att icke vidare avancera mot fienden, utan hellre att med deras underhafvande soldater bibehålla för sig sjelfva de eröfrade länderna, såsom ett rättmätigt hypotek; hvilken deras mening de äfven ämnade meddela de öfriga krigshärarne i westfaliska, sachsiska och rhenska kretsarne [3]. Sina klagopunkter hade de skriftligen uppsatt och fordrade inom fyra veckor svar. Horn, som med stränghet tilltalat de sammansvurna, begaf sig till sin svärfader rikskansleren för att med honom öfverlägga. Bernhard af Weimar, som qvarstannade i lägret, yttrade: »fordringarna voro billiga, men ordalagen allt för hårda» [4]. — Kristina anklagar honom

[2] *Chemnitz*, II: 35—37.
[3] l. c., II: 100 ff.
[4] *Röse*, I: 211.

att ha varit tillställningens hemlige hufvudman [5]. Visst är, att hertigen ej illa hade valt tiden för genomdrifvandet af sina egna fordringar på Franken hos den fåfängt öfver detta förhållande uppretade rikskansleren. De öfriga måste tillfredsställas på samma sätt, nämligen med svenska beläningsbref på gods och herrskap i Tyskland, till ett värde (jämte de på samma gång utdelade penningar) af 4,900,000 riksdaler [6]. Utdelningen skedde af hertig Bernhard [7] efter öfverenskommelse med Oxenstjerna i Frankfurt. För de inrymda besittningarna skulle officerarne anses vara medlemmar af heilbronnska förbundet, och armeen var detta förbund och Sveriges krona gemensamt förpligtad.

Ännu efter det sålunda stillade upproret beglänste segern någon tid Gustaf Adolfs vapen. Snart skulle de söndra sig. Hvad vi nyss beskrifvit var tillika en brytning emellan konungens furstliga generalstab (redan förut ett föremål för Oxenstjernas farhåga) och det svenska befälet; ty ehuru endast öfverstarne framträdde, lågo tydligen högre intressen derunder. Ibland de i Gustaf Adolfs tjenst gångna furstar ansåg sig Bernhard af Weimar för närmaste arfvingen till konungens ära. Han hade hämnats Gustaf Adolfs död. Då vid Weissenfels, efter slaget vid Lützen, han framstälde för krigshären hjeltens lik och besvor den att fortgå på segerns bana, hade hela hären ropat: de ville följa honom hvart han förde dem, ja till verldens ända [8]. Han fordrade öfverbefälet, men hindrades från att vinna sitt mål, ej blott af sin äldre bror Vilhelm, som Gustaf Adolf hade utnämt till sin generallöjtnant, utan i synnerhet af Oxenstjerna, som begagnade sig af brödernas oenighet att undvika uppfyllandet af bägges anspråk och ville genom fält-

[5] »Cette cabale fut formée par le duc même», anmärker hon. *Mem. de Christine,* III: 92, n.

[6] *Pufendorf,* V. § 40. Se formuläret för de i Oxenstjernas namn utfärdade beläningsbrefven hos *Röse,* I, Urkunde 36. — Wallenstein skall ha sagt: kejsaren har ej bortskänkt mer på 10 år.

[7] *Röse,* I: 237.

[8] »Il fit amener le corps du roi au devant de l'armée, qu'il harangua disant entre autres choses, qu'il ne vouloit pas céler davantage le malheur qui étoit arrivé de la mort d'un si grand prince, et les conjuroit tous, par la gloire qu'ils avoient acquise en le suivant, de lui aider à en prendre vengeance et à faire voir à toute la terre qu'il commandoit à des soldats qui l'ont rendu invincible et, aprés la mort même, la terreur de ses ennemis. Toute l'armée repondit en criant qu'ils le suivroient partout où il voudroit, et jusques au bout du monde». *Mem. de Richelieu,* VII: 263.

marskalken Horn — segraren med Gustaf Adolf vid Leipzig — regera krigsväsendet. Weimar med Horn i ett befäl var olycksbådande.

Emellan hertig Georg af Lüneburg och Kniephausen var förhållandet ej heller det bästa. Emellertid hade de framgång. Hertigen, enligt den honom af Oxenstjerna föreskrifna operationsplanen, rensade det nordliga Westfalen från fiender, gick derpå lyckligt öfver Weser och belägrade Hameln. Landtgrefven Vilhelm V af Hessen, till hvars biträde svenske generalmajoren Kagg var förordnad, bemäktigade sig södra Westfalen och belägrade Paderborn. För att undsätta Hameln, kallade kejserlige generalen gref Gronsfeld, som i trakten af Hildesheim samlade sin här, gref Merode ur Westfalen sig till hjelp. Hertig Georg åter fordrade och erhöll förstärkning från landgrefven af Hessen, under generalerna Kagg och Melander. Den 28 Juni 1633 blef den förenade fiendtliga styrkan i grund slagen vid byn Hessisch-Oldendorf, nära östra Weser-stranden. Kniephausen hade efter sin vana afrådt batalj, men afgjorde dock (hvilket ej heller hos honom var sällsynt) segern genom en mästerligt utförd rörelse med svenska kavalleriet[9]. I slagtningen buro alla svenska officerare och soldater Gustaf Adolfs bild på bröstet. Hans naturlige son, den unge Gustaf Gustafsson, fäktade vid Kniephausens sida[10]. Hamelns öfvergång blef den enda frukten af segern. Hertig Georg skref till Oxenstjerna, att han tagit hyllning af staden för sig sjelf, gjorde gamla fordringar på penningar, land och städer gällande och påminte, såsom andra, om Gustaf Adolfs löften. Rikskansleren besvarade dessa fordringar med nya löften; men då hertigens afsigter på egen förstoring allt mer uppenbarade sig, undandrog han honom småningom befälet öfver de svenska tropparne. Kniephausen gick på kanslerens befallning till norra Westfalen; Kagg skickades till Donau-armeen; och då hertig Georg nu

---

9 Jfr *von der Decken*, Herzog Georg von Lüneburg, Th. II, kap. 39. Gref Merode, en Nederländare, som genom sin oenighet med Gronsfeld hufvudsakligen bidrog till bataljens förlust, gjorde sig såsom öfverste för ett 1626 uppsatt Wallensteinskt regemente så beryktad för sina plundringar, att deraf ordet *marodera* uppkom. Han dog af sina i detta slag erhållna sår.

10 Hos en gref Gronsfelds page, som blef tillfångatagen, fann man generalens portfölj med åtskilliga papper. De voro skrifna på franska. I hertig Georgs högqvarter var ingen som kunde öfversätta dem, mer än den unge Gustaf Gustafsson. Så föga kändt var ännu franska språket. — *von der Decken*, II: 180.

lät välja sig till general för den neder-sachsiska kretsen, förmådde kansleren sachsiska ständerna att sätta Baner, som nu blifvit flyttad till Elbe, vid hans sida. — Det är öfver allt samma skådespel. Det skulle i slaget vid Nördlingen få sin upplösning.

Vid Rhen och Donau förspörjes äfven till någon tid den gamla segerfarten. — Med Heidelbergs intagande (den 24 Maj 1633) hade eröfringen af nedra Pfalz blifvit fullbordad genom pfalzgrefven Kristian af Birkenfeld. Densammes seger (den 1 Augusti), vunnen genom svenska infanteriet vid Pfaffenhofen, dref Lothringarne ur Elsass. Efter upprorets stillande vid Donau-armeen hade Horn med en del af densamma vändt sig mot öfra Schwaben, för att hindra de från Italien under hertigen af Feria anryckande Spaniorerna att förena sig med kejserlige generalen Altringer. Äfven hertig Bernhard kallades till Schwaben genom Altringers framträngande, hvars förening med Feria likväl ej kunde förekommas. De svenska anförarne, efter att ha varit oense om fältslag skulle vågas (Horns afstyrkande tanke rådde), skilde sig åter, Horn för att återvinna sina fördelar i dessa trakter, Weimar för att söka nya eröfringar vid Donau, der, sedan han blifvit förstärkt genom general Kagg, hans framgång kröntes med intagandet af Regensburg den 15 November 1633. Af denna nyckel till Österrike och Bayern tog hertigen besittning i sitt eget namn [1]. Han stod i början af året 1634 färdig att inbryta i de kejserliga arfländerna och fordrade dertill Horns bistånd. Denne ville ej lemna Schwaben, ännu hotadt af Altringer och Feria. Rikskansleren gillade sin mågs tanke, men öfverlemnade de troppar, som hittills stått under pfalzgrefven af Birkenfeld, åt hertigen. Denne dolde så litet sitt missnöje, att han syntes vilja tillvägabringa en våldsam brytning. Under förevändning att ej kunna uppehålla sina troppar i Franken (ehuru han ej öppnat sina egna dervarande förråd), kastar han sig plötsligen, med fiendtlig framfart, på Horns qvarter i Schwaben [2]. De möttes i Ulm. Det

[1] *Röse*, I: 259.

[2] »Statt die saumseligen Fränkischen Stände zur Darreichung der Lebensmittel zu zwingen, wozu er Befehl hatte, oder seine eigenen Vorräthe in Würzburg zu öffnen, beschloss er, zum grossen Schrecken des Reichskanzlers, seine verhungerten Regimenter in den bis jetzt verschonten, dem Horn'schen Heere zum Unterhalte angewiesenen Bezirken Schwaben's sich erholen zu lassen — und warf sich mit Ungestüm, gleichsam feindlicher Weise, auf Horn's Quartiere — so dass es zweifelhaft bleibt, ob die gesuchte Verbindung mit dem Feldmarschall erschwert,

kom till häftiga ord; hvarvid den beryktade öfverste Mitzlaff ordföranden för det nyss dämpade myteriet, åter lät höra sig och af hertigen, nu öppet, togs i försvar. Bernhard bragte sina anspråk på öfverbefälet inför den nu pågående förbundsdagen i Frankfurt, der likväl ej sinnena synas ha varit stämda till hans fördel. De schwabiska ständerna klagade, att de af honom blifvit behandlade såsom fiender; och öfverste Mitzlaff fick oaktadt hertigens beskydd sitt afsked. Emellertid ryckte kejsarens son, konungen af Ungern, med 25,000 man på den ena, Altringer på den andra sidan emot Regensburg, under det Bernhard, emellan harmen öfver rikskanslerens myndighet och begäret att rädda den vigtiga staden, öfverlemnade sig åt vacklande, stridiga, häftiga ingifvelser. Man ser honom än skynda att sjelf undsätta Regensburg (hvars besättning det lyckades honom att förstärka), än i förtreten afslå Horns anbud att i detta ändamål med honom förena sig, än, då faran växte, med häftighet yrka samma förening. Denna skedde ändtligen. Emellan den 3 Juli, då Horn och hertigen, inalles med 24,000 man, sammanträffade i Augsburg, till den 27 Juli, då de med en af sjukdom och brist nästan upplöst här dit återvände, ligger ett förödande härjningståg in i Bayern, Landshuts intagande, men Regensburgs förlust.

Heilbronnska förbundets hufvudstyrka var i Schwaben. Fienden, som nu framryckte mot denna krets, gick öfver Donau, intog Donauwerth, betalte Bayerns härjning med den omenskligaste grymhet[3] och belägrade Nördlingen. Till denna stads

oder die Direction des Reichskanzlers verhasst gemacht werden sollte». *Röse*, I: 276.

[3] Se beskrifningen om Isolanis Kroater i Hochstädt! »Gar viel weibspersonen seind zu tode geschändet, Mans- und weibspersonen, ohne einigen gehabten respect, kalt oder heis wasser, essig, mist und Kothlachen eingeschüttet, theils mit ketten und stricken an den köpffen bis aufn todt gerötelt, etlichen daumenschrauben angeleget, andere bey den gemächten aufgehencket, und darin mit nadeln, bis das blut hernach gelauffen, gestochen, ihnen auf den schienbeinen mit sägen hin und wieder gesäget, mit scheitern die füsse bis auf die beine gerieben, die fussohlen zerqvetschet und so lang zerschlagen, bis sie von den füssen abgefallen, die arme auf den rücken gebunden, und sie also hinter sich aufgehencket, sehr viel splitternackend in der Stadt hin und wieder geführet, mit beilen und hämmern dermassen zerprügelt, zerfetzet und verwundet, dass sie von blut nicht anders, als weren sie schwartzroth gefärbet, anzusehen gewesen: in summa, man ist so grausam und erschrecklich mit jederman, hohes und niedrigen standes, umbgesprungen; dass männiglich, grösserer marter zu entgehen, nur umb das Todtschiessen gebeten». *Chemnitz*, II: 521. Äfven i svenska

undsättning måste Weimar och Horn, som åtskilts, å nyo förena sig, under det rikskansleren påskyndade förstärkningar dels ifrån Franken, dels ifrån Rhen. Till fienden stötte de från Italien kommande tropparne under den spanske kardinal-infanten. Hertig Bernhard yrkade batalj. »Vi hafva låtit Regensburg gå förloradt — sade han — Donau-stränderna äro öfversvämmade af fienderna, Rhen och Main hotas; hjelpa vi ej det beträngda Nördlingen, så är det gjordt med vår ära». — De belägrade gåfvo genom bud och tecken oupphörligt sin nöd till känna. Horn yrkade, att man emot en så öfverlägsen fiende borde afvakta förstärkning. — De från Franken kommande troppar, under fältmarskalken Kratz och general Kagg, inträffade slutligen, hvarigenom svenska styrkan växte till nära 18,000 man, men fiendens[4] var 30,000. — Horn rådde derför att äfven invänta Rhengrefven Otto Ludvig, som, hittills sysselsatt med Breisachs belägring, nu var i antågande med fem tusen man; och denna tanke segrade i krigsrådet; ehuru Bernhards officerare hånligt yttrade sig öfver Horns betänkligheter. Enligt beslutet skulle krigshären på vägen till Ulm närma sig Nördlingen och intaga en närbelägen höjd, tills Rhengrefven, som inom två dagar väntades, hunne fram. Bernhards hetta, under utförandet af denna rörelse, gjorde af en skärmytsling ett fältslag, som, börjadt redan om aftonen den 26 och till en del fortsatt under natten, slutade den 27 Augusti 1634 med svenska härens fullkomliga nederlag, Horns fångenskap och hertigens flykt[5]. Bernhard af Weimar, hvilken heilbronnska förbundet ändtligen uppdrog öfverbefälet, med yttrande att »den som stjelpt kärran omkull, också kunde hjelpa den upp»[6], fann likväl i detta befäl numera inga utsigter och sökte Frankrikes bistånd för sina egna planer. Men den tid, då man endast med värjan grundade nya välden, var förbi. Det hade redan Wallensteins öde visat.

---

hären utplånade olyckan vid Nördlingen de sista spåren af Gustaf Adolfs krigsaga. »Die Schweden und deren Bundesgenossen — klagar den fördrifne kurfursten af Mainz — verfahren mit Rauben, Morden, Sengen, Brennen, Knebeln, Forchiren und andern Tyranneien, wie es von Heiden und Türken nie — gehört worden ist». *Röse*, II: 9.

[4] *Le Laboureur*, Hist. du maréschal de Guébriant, p. 67.

[5] Se beskrifningen om slaget vid Nördlingen hos *Röse*, Herzog Bernhard von Weimar, I: 297, samt efter Horns egen rapport, som är skrifven utan all bitterhet och inger vördnad för hans karakter, hos *Chemnitz*, II: 521. Horns fångenskap varade i nära åtta år.

[6] *Chemnitz*, II: 537.

Denne krigsfurste hade efter flykten från Lützen (för hvilken han höll en blodig räfst med flere sina officerare) åter samlat sin makt bakom böhmiska bergen, i hvilkas granskap den, lik ett åskmoln, syntes dröja. Blott fredsord läto emellertid förnimma sig ur den hotande dunkelheten. — Wallenstein, sedan han inryckt i Schlesien, nytjade den af Danmark nu öppnade och af kejsaren antagna fredsbemedlingen att göra de stridande, hvar för sig, de mest olika förslag. Han erbjöd förbund åt Sachsen och Brandenburg för att drifva Svenskarne ur Tyskland [7], men på samma gång förbund åt Sverige, att med Sachsen och Brandenburg, och åt Frankrike, att gemensamt med Sverige, tvinga kejsaren till fred. Den närmaste följden var ett allmänt misstroende mot dessa förslags upphofsman; och detta misstroende släcktes ej hos kejserliga hofvet, ehuru den skenbara förtroligheten emellan Wallenstein och fienderna efter tvänne stillestånd hastigt afbröts genom en glänsande krigisk verksamhet. Sedan Arnheim med Sachsarne skilt sig från den svenska styrkan i Schlesien, befann sig denna, då det sista stilleståndet den 21 September 1633 var till ända, i Steinau vid Oder oförtänkt omringad af Wallenstein, som tog 5,000 man, med Duvall och Thurn, till fånga och derefter hotade både Berlin och Dresden. Tillbakakallad genom hertig Bernhards framgång vid Donau, ryckte han in i Franken, för sent likväl för Regensburgs räddning, och återvände derpå till Böhmen. Sådana voro Wallensteins sista bedrifter. Af kejsaren förklarad fogelfri, blef han den 14 Februari (g. st.) år 1634, tillika med sina förnämsta förtrogna, mördad i Eger. Att han då stod på vägen att förena sig med Bernhard och Svenskarne är otvifvelaktigt och på alla sidor erkändt [8]. — En stor dunkelhet hvilar öfver denna gåtlika karakter, och

[7] Då han yttrade detta till hertig Frans Albrecht af Sachsen-Lauenburg, tog denne det illa och svarade med vrede: »det vore ej redligt handladt». *Förster*, Wallenstein, I: 214. För öfrigt åberopade sig Kur-Sachsen i sina egna fredsförslag Wallensteins löfte att bringa kejsaren till stora afträdelser och till fred. *Chemnitz*. II: 167.

[8] Han skickade tretton kurirer efter hvarandra till hertig Bernhard att påskynda föreningen. *Richelieu*, VIII: 99. På samma tid affärdade han sin kansler till markgrefven Kristian af Brandenburg-Kulmbach och bad om ett personligt möte till fredens befordrande: han ville derefter sjelf begifva sig till Oxenstjerna och äfven rådpläga med franska ambassadören. »Denn er väre gäntzlich bedacht, wann er beym Marg-Graffen gewesen, vollends zum H. Reichs-Cantzler seinen weg zu nehmen, und mit ihm, wie auch mit dem Frantzösischen Ambassadeur, sich mündlich zu besprechen». *Chemnitz*, II: 329.

den har ej blifvit skingrad äfven genom Wallensteins i senaste tider kungjorda egenhändiga brefvexling, som under varsamma ord visar den uppmärksamme läsaren ett slutligen ända till ytterlighet spändt förhållande emellan kejsaren och hans general[9]. Äfven den kraftigaste försvarare för denne fältherre måste inskränka sig till den i sig sjelf orimliga frågan, huruvida han var en frivillig eller nödtvungen förrädare mot sin herre. Kejserliga hofvet, för att bemantla ett mord, har naturligtvis yrkat det förra. Store samtida statsmän, Oxenstjerna och ännu mer Richelieu (ehuru kardinalen erbjudit honom sin hjelp att förvärfva Böhmens krona), synas benägne att medgifva all den mildring, som det senare kan innebära[10]. Oss synas inga ord

[9] Huru föga i detta förhållande *orden* uttrycka de verkliga tänkesätten, derpå skulle flera bevis kunna anföras. Sedan de fordringar, som kejsaren i December 1633 genom Questenberg låtit meddela Wallenstein, blifvit *eftergifna*, och fältherren deremot låtit försäkra kejsaren, att han eljest, så vidt möjlighet och nödvändighet tillstadde, ville göra allt för hans tjenst, »skulle han ock deröfver crepera» (Enligt Questenbergs bref till kejsaren, Pilsen d. 30 Dec. 1633; *Förster*, Wallensteins Briefe, III: 137), tager Wallenstein i början af 1634 dessa *samma fordringar* till föreväudning att tillvägabringa förbundet emellan sina officerare. Vidare: den 21 Febr. (nya stilen) skickar Wallenstein till Wien med förklaring, att han vore färdig underskrifva allt hvad man fordrade, nedlägga befälet och ställa sig till ansvar hvar kejsaren behagade; samma dag sänder han Frans Albrecht af Lauenburg till Hertig Bernhard för att tillkännagifva sitt affall från kejsaren. (*Förster*, Wallenstein, ss. 274, 276). Å andra sidan, ehuru kejsaren låtit undfalla sig, att det syntes som hade han fått en *medkonung* vid sidan — och man vet hvad sådana ord hos en regent betyda — så förklarar han likväl i bref till Wallenstein af den 3 Januari 1634 att han ville låta det bero »vid hertigens välmening»; l. c. 236, 240; och dylika nådiga skrifvelser förekomma äfven, sedan befallningen om Wallensteins gripande eller undanrödjande var gifven.

[10] »Wir nicht ohne ursache zweifeln: Ob Er von anfang der vorhabenden tractaten es mit der Conspiration wieder den Keyser in rechtem ernst gemeinet -- oder ob nicht der gantze handel, die Evangelische zu betriegen — angesehen gewesen? Worüber Er, weil der schertz zu grob worden, und Er gar zu extravagante, wunderbarliche manieren in seinen reden und actionen gebrauchet, beym Keyser in verdacht gerathen; Welcher von seinen missgönnern und wiederwertigen dergestalt fomentiret worden und zugenommen, dass Er endlich die Consilia, so Er anfangs wieder die Evangelische listiglich und betrieglicher weise zum schein geführet, hiedurch gleichsamb genötiget und gezwungen, in ernst, wiewol gar zu spät, ergreifen müssen. Dem sey nun wie ihm wolle, so hat der ausgang erwiesen, dass der Herre Richs-Cantzler von Ihm und seinem beginnen recht judiciret: Es würde Ihm unmüglich fallen solch vorhaben ins werk zu setzen, und hätte Er mehr auf sich genommen als Er würde præstiren können. Sintemahl die Kejser-

räcka till att förena och rättfärdiga i sig sjelf stridiga handlingar. Dessa, så vida de äro förklarliga, kunna också endast förklaras ur Wallensteins *ställning*, som i sig sjelf var så slipprig, att man nästan förlåter en stor äregirighet, om den på en så halsbrytande bana rådfrågar stjernorna. Några ord äro tillräckliga att beteckna denna ställning. — Redan vid Wallensteins första entledigande i Regensburg 1630 vågade hans vänner peka på faran deraf; »emedan — sade de — han kunde, såsom en dessutom vred herre, söka hämd, sälla sig till kejsarens fiender och draga krigsfolket, som mer lydde hans vink än andras lag och befallning, med sig». Wallenstein sjelf underkastade sig utan klagan, med yttrande att hvad som skett stod skrifvet i himmelens lopp. Men till hvilken höjd han syftade, visa bäst de vilkor han sedermera i kejsarens yttersta nöd föreskref och erhöll för återtagandet af det oinskränktaste befäl: ibland annat ett kejserligt arfland i belöning och öfverherrskapet i alla eröfrade länder. Den, som kan fordra sådant, måste sjelf sätta sig i författning att vaka öfver uppfyllelsen. Wallenstein hade på sitt förra befäl både fått och förlorat Mecklenburg, hvars titel han fortfor att bära. Hans förvärfvade egenskap af riksfurste stärkte hans oafhängighet såsom fältherre. — På hvilken sida under sådana förhållanden de misstankar och farhågor först uppstått, som ledde till en våldsam brytning, är och lärer bli lika omöjligt att afgöra, som det synes oundvikligt att en sådan förr eller senare borde inträffa.

För att förstå följderna af slaget vid Nördlingen, är nödigt att kasta en blick i det inre af det protestantiska partiets förhållande vid denna tidpunkt i Tyskland. Gref Per Brahe hade ifrån Sverige blifvit utsänd, rikskansleren till biträde, och besökte konventet i Frankfurt. »Ständerna — skrifver han i sin *Tänkebok* — höllo fritt prål och brask; månge lefde i dagligt

liche Officirer, da seine lezt-habende intention und abfall sich recht entdecket, die pflicht, womit sie dem Keyser verwandt, mehr als den respect, so sie auf Ihn getragen, bey sich gelten lassen, und sich grössesten theils seiner entschlagen: Also dass auch seine eigne Creaturen, denen Er am meisten vertrauet, an Ihm zu mördern worden seind». *Chemnitz*, II: 330. I rådsprotokollen för 1650 räknar Oxenstjerna »Wallensteins handel» ibland de saker, hvarom han aldrig kunnat få rätt kunskap. Richelieu's fördelaktiga omdöme om Wallenstein läses i *Mem. de Richelieu*, VIII: 100. Reflexionerna om trogna, högt uppsatta tjenares faror genom afundsmän, synas vara skrifna ej utan afseende på kardinalens egen belägenhet.

sus, bekymrade sig litet om det allmänna bästa, voro afundsjuke på Sveriges lycka, missunte det directorium. Kurfursten af Sachsen blåste under och slog omkull hvad andre uppbygde; kurfursten af Brandenburg såg allenast på Pommern, Calvinisterna på konungen i England, hertig Bernhard af Weimar på sin höghet, och att han allena måtte få råda och af ingen dependera; hertigarne af Braunschweig och Lüneburg hade emulation med landtgrefven af Cassel; hvar sökte sitt intresse, franska penningar förförde hög och låg; ridderskapet och städerna trätte om säten; intet förtroende; den ene afundades på den andre; furstar, grefvar och herrar voro som barn, följde hvad deras doktorer och jurister dem förepredikade, hvilka i alla konvent stodo bak ryggen om sina herrar, talte och svarade såsom för dumbar [1]. Hvar ville lefva för sig och agera både konung och general [2]. — De förde afvog sköld mot sin herre kejsaren, hvilken de så kallade; ty så länge de kallade honom sin herre och drogo svärd emot honom, kunde deras krig intet annat heta än rebellion. Men ehvad argument man brukade, halp det icke; de ville aldrig förklara kejsaren för fiende, mycket mindre ovärdig romerska kronan; spelade och lekte med krigsväsendet och *statu publico et privato*. Rikskansleren, såsom Sveriges legat och director af evangeliska förbundet, ärade de mycket och gjorde honom så väl som mig mycken vördning; men när rikskansleren mente med dem bäst, uttydde de det värst; och i sanning hos dem till rättsinnighet och eget bästa gälde hvarken skäl eller råd. Det dröjdes och disputerades, och fåfängt förnöttes tiden, tills den olyckliga slagtningen vid Nördlingen skedde».

Detta nederlag bragte med ens det så kallade *tredje partiet* till stadga, liksom en vätska på fryspunkten vid första skakning förvandlas till is. Sachsen slöt för sig och, utan uppdrag, äfven för sina trosförvandter *freden i Prag*, som lemnade ingen säkerhet, uppsköt hufvudfrågorna, men förvärfvade kurfursten Lausitz. *Den*, för hvars räddning Gustaf Adolf stupat, omtalar i denna fredshandel hjeltens odödliga bedrifter under namn af »den år 1630 i riket uppståndna oro», hvars spår borde utplånas [3]; Svenskarne skulle nöja sig med fritt

[1] *Quantum degeneraverint a pristina virtute!* utropar författaren.

[2] »Icke betraktandes, att de alla voro allena *membra corporis sub uno capite;* hvaraf följde: *dum singuli pugnant, universi vincuntur*».

[3] »Die Restitution betreffend, sollte dem Keyser und dessen Adhærenten — alles dasjenige, wessen sie seit der im jahre 1630 entstandenen

aftåg ur Tyskland; och så stor var modlösheten, att nästan alla protestantiska ständer (af Sveriges tyska bundsförvandter alla, utom Hessen) biträdde denna allmänt ogillade fred, som ännu i tretton år förlängde kriget. Det är den stora stridens sista, bedröfligaste tidrymd. Hvad som förestod, hvad Gustaf Adolf före sin död äfven förutsagt och ansåg som en vinning att ej upplefva[4], var så vidrigt, att Sveriges regering och äfven Oxenstjerna uppriktigt sökte freden, om den med andra än vanärans vilkor stått att vinna. Vi skola se, att man endast lemnade dem detta val.

Första underrättelsen om olyckan vid Nördlingen upptogs i Sverige utan nedslagenhet. »Vi tvifle ej om edert vanliga courage — skrifver regeringen till kansleren — och hoppas, att saken ej är desperat, fast den är svår och virrig vorden»[5]. De hastigt sig utvecklande följderna syntes tillintetgöra detta hopp, och de fredstankar, med hvilka regeringen allt sedan konungens död umgåtts, vunno ny styrka genom nya faror. Stilleståndet med Polen nalkades sitt slut, och man fruktade, att Danmark på samma gång kunde bryta freden[6]. Man sökte afvända faran från detta sista håll med att inrymma stiftet Bremen åt konung Kristian IV:s andre son, hertig Fredrik, förut nämd till den aflidne ärkebiskopens coadjutor[7]. Med Polen öppnades underhandlingar, i spetsen för hvilka gref Per

unruhe, und des Königs in Schweden ankunft aufs Reichs boden entsetzet — restituiret werden», heter det i de sachsiska fredspreliminarierna i Pirna d. 13 Nov. 1634. *Chemnitz*, II: 602. Freden slöts i Prag den 20 Maj (g. st.) 1635.

[4] »Konung Gustaf Adolf har med största suckan bekänt näst före sin död, att han för ingenting annat önskade, att Gud ville kalla honom hädan, än att han såg ett krig uppväxa med sina vänner för deras stora otrohets skull, hvilket dess mer skulle trycka honom, som verlden ej kunde döma till rätta orsaken till ett sådant krig». Axel Oxenstjerna i rådet 1644. *Palmsk. handskr.*

[5] Till rikskansleren den 2 Okt. 1634. *Registr.*

[6] »Hvar Polacken något begynner, varder han visserligen dragandes *Juten* med sig». Regeringen till kansleren d. 14 Apr. 1634. *Registr.*

[7] »Vi hafve ej kunnat undgå att ackordera genom herr Johan Skytte Bremen åt konungens af Danmark son och förklarat oss ej obenägne att tillstå honom neutralitet samt inrymma honom *Verden*. Dock hafve vi skjutit saken till eder och de evangeliske ständer». Regeringen till kansleren d. 22 Mars 1635. *Registr.* Emellertid hade sekreteraren Grubbe redan den 18 Mars fått uppdrag att gratulera hertig Fredrik till hans inträde till styrelsen af Bremen och öfverlemna ratifikationen på den genom Skytte i Danmark afslutade traktaten. *Registr.*

Brahe stod å svenska sidan. Men man underhandlade under vapen. Konung Uladislaus syntes önska kriget. Jakob De la Gardie öfverförde i Juni månad 1635 från Sverige 20,000 man till Preussen. »Men — skrifver regeringen till rikskansleren[8] — når ej traktaten ett lyckligt utslag, vill det på längden falla oss svårt med kriget att uthärda, alldenstund fattigdomen i landsändarne nu är så stor af den missväxt och dyra tid, som nu några år öfver hela riket varit hafver, att allmogen hvarken i år eller fjor kunnat sine rätte utskylder utgöra, hvarjämte kronan tagit stor skada af *grufvefall* vid Kopparberget; hvilket allt satt oss i så stor medellöshet, att vi intet veta, huru vi skola uppehålla den ordinarie staten, mycket mindre något stort, särdeles i penningar, till krigets continuation præstera. Myntet står stilla. Ganska få penningar finnas i riket. Krediten är så tunn, att vi ej utan största möda och besvär på *pantegods* kunnat uppbringa den ringa summa, som med armeen till Preussen öfversänd är. — Intet förskott kan fås på tullarne. — Königsberg och Danzig ha declarerat sig polniske, så att på de ställen ingen vexel dragas kan. — Allmogen i Viborgs län och Ingermanland har för utskrifningarna och den dyra tiden, som i fyra år varit hafver, lupit tusentals öfver gränsen till Ryssarne. — Derför är oss freden högeligen af nöden, och önske vi honom så i Polen som Tyskland». — Under sådana omständigheter gjorde de tyska ständernas uppförande så mycket större intryck. »I veten — skrifver regeringen till legaten Sten Bjelke[9] — att vi nu få nog att göra med vårt eget krig mot Polen och intet annat än skada och otack hafva att förvänta af det tyska kriget. Derför kunnen I väl tänka hvad hjerta vi hafva derpå mer att spendera. — Se vi ock fuller att, ehuru länge det drager på tiden, vi ändteligen måste Brandenburg (med Pommern) gratificera och hafva redan gifvit rikskansleren ordres att derom med kurfursten capitulera». Det lyckades väl, i synnerhet genom fransk bemedling (engelska, holländska och brandenburgska kommissarier voro i samma ändamål till städes), att den 2 September 1635 i Stumsdorf, ehuru mot rikskanslerens vilja, med uppoffring af Gustaf Adolfs eröfringar i Preussen, på sex och tjugu år förnya stilleståndet med Polen[10]. Men obenägenheten för det

[8] Den 18 Juli 1635. *Registr.*
[9] Den 8 April 1635. *Registr.*
[10] Regeringen yttrar sig ursäktande till kansleren i bref af den 12 Sept. 1635, att man resolverat det ratificera, »ehuru vi ej gifvit fullmakt

tyska kriget minskades ej derigenom. »Hvad vi sagt om freden — skrifver regeringen till kansleren efter det polska stilleståndet [1] — må I icke så förstå, som hade vi nog medel öfver att continuera kriget i Tyskland, sedan vi fått ro med Polen. Utan äre vi på freden så bestörtade, att vi, i dess begärlighet och hopp, alla tankar om medels tillhopaskaffande falla låta. — När största delen af senorna genom de långvariga krigen äro afknäckte, med hvad kraft skall då kroppen röra sig? Sådant må I betrakta och edre consilia derefter proportionera».

Oxenstjerna befann sig i det svåraste läge. Hemma anklagades han att sätta sig mot freden [2]. På samma tid förebrår honom Richelieu att hafva förlorat allt mod till krigets fortsättande [3]; ehuru sanningen tillika nödgar honom till det erkännande, att den svenske kansleren gjort allt hvad för en man af mod och klokhet var möjligt att göra [4].

Frankrikes inflytande hade stigit i den mån Sveriges sjönk; och man hade i Richelieu att göra med den störste beräknare af möjligheter, som troligen funnits [5]. Det är denna utomordentliga skarpsinnighet, förenad med en orubblig ståndaktighet, som gör hans storhet. »Richelieu — säger Oxenstjerna om sin politiska rival, flera år efter dennes död, — hafver varit i sine consilier en märkelig man, icke allenast af förstånd, utan af conduite och courage, hvarför han ock dirigerat verket med sådan beständighet i så lång tid; — då man eljest hos Fransoserna ser, huru de snart resolverat sig till krig och åter snart till frid, och nästan aldrig tillförene med allvar och stadighet drifvit sine saker. Han var ock deri lyckosam — tillägger den svenske statsmannen — att han dog före den konung, som defenderade hans actioner» [6]. Frankrikes sjelfbestånd, hotadt genom spanska och österrikiska stämplingar i

att sluta ett sådant kort stillestånd emot så många fördelars restitution». *Registr.*

[1] Den 12 Okt. 1635. *Registr.*

[2] »Vi beklaga, att en part utan försyn understå sig fylla verlden med lögn om månge ståtlige fredsvilkor, som af eder blifvit förskutne. Det bästa remedium är, att I offentligen ådagaläggen så väl den otack oss skedd är, som eder lämpa och billighet». Regeringen till kansleren d. 15 Nov. 1635. *Registr.*

[3] *Memoires de Richelieu*, VIII: 352; IX: 5.

[4] »Le directeur faisoit tout ce qu'un homme de courage et de conduite étoit capable de faire». l. c., VIII: 174.

[5] Se de instruktioner, i så många afseenden beundransvärda, af hvilka hans memoirer till största delen bestå.

[6] Oxenstjerna i rådet 1650. *Palmsköldska handskrifterna*, T. 190.

det inre af riket, hade framkallat Richelieus opposition mot habsburgska husets öfvermakt. Från försvar öfvergick han till anfall och kastade redan sin blick på Rhen, såsom Frankrikes framtida gräns. Kriget i Tyskland och Holland — sade han år 1633 till sin konung — borde underhållas, kosta hvad det ville, men så länge som möjligt blott genom penningar, utan att Frankrike deri toge öppen del; emellertid skulle man, såsom pris för detta understöd, söka att bekomma de fasta platserna vid Rhen; ledde detta äfven framdeles till öppet krig, så vore fördelarne stora och faran liten; konungen kunde sträcka sitt rike till Rhen, blott genom att emottaga hvad genom andras vapen vore eröfradt, och skulle blott genom besittning deraf, såsom underpant, kunna göra sig till herre öfver kriget och freden; han hade tillika derigenom foten på Strassburg, Franche-Comté, Luxemburg, kunde tygla Lothringen och afhålla fienderna att blanda sig i Frankrikes inre angelägenheter; Sverige borde man ej låta falla, men förhindra dess öfvermakt i Tyskland; kanhända skulle tiden genom någon händelse aflägsna all fara i detta afseende, liksom den redan befriat kristenheten från stora olyckor genom den svenske konungens död [7]. Den förmodade händelsen hade nu inträffat — genom Svenskarnes första nederlag i Tyskland. En fransk armé, som redan bemäktigat sig de förnämsta städer i Lothringen, var vid Rhen för att bevaka tillfället. Det förtviflande heilbronnska förbundet, hvars förnämsta medlemmar redan förut voro vunna genom franska pensioner, kastade sig nu helt och hållet i Frankrikes armar. Det fans inga fasta platser vid öfra Rhen, som de ej voro villiga att öfverlemna, och dessutom Elsass i pant. Bernhard af Weimar, nu förbundets fältherre, gick sjelf med öfverlefvorna af sin här i fransk sold [8]; och i de hemliga artiklar, som åtföljde fördraget, tog nu denne hertig försäkring af Frankrike på Elsass för sig sjelf eller ersättning derför i freden. En olycklig äregirighets sista försök! Bernhard dog sedermera efter eröfringen af Breisach; och Frankrike behöll Elsass.

Äfven Oxenstjerna nödgades söka Richelieu. På sin resa ifrån öfra Tyskland om våren 1635 tog han vägen genom Frankrike, mötte kardinalen i Compiegne och afgjorde med

---

[7] *Mem. de Richelieu*, VII: 271, 274.

[8] Det i början hemligt hållna fördraget emellan Bernhard af Weimar och Richelieu slöts i S:t Germain en Laye d. 27 Okt. 1635.

honom vilkoren för ett förnyadt förbund [9], som borde underställas svenska regeringen. Att denna utdrog med ratifikationen, var hvad Richelieu lade Oxenstjerna till last [10]. Ty regeringen sköt saken till kansleren [1] och affärdade slutligen med detta besked den franske utskickade, som i Stockholm sökte vinna anhängare och dess emellan förde ett stötande språk. Kansleren åter ville vinna tiden. Omständigheterna hade genom freden i Prag mycket förändrat sig. Med skäl invände man å svenska sidan, att förbundets föremål försvunnit, då de bundsförvandter, till hvilkas hjelp det skulle ingås, ej mera funnos. Äfven Hessen-Kassel emottog rikskanslerens råd att söka förlikning med kejsaren [2]. Hemma var man besluten till freden, slutligen utan annan ersättning än betalning af armeernas fordringar och inrymmandet af en stad vid sjökusten, tills

[9] »Le chancelier — arriva le 20 Avril 1635 à Compiegne, où étoit Sa Majesté, qui le fit recevoir et défrayer avec magnificence. Il passa un nouveau traité avec elle, puis en partit quatre jours après pour aller à Paris, où ayant séjourné jusques au 3 Mai, il alla à Dieppe, d'où il passa en Hollande, et de là en la basse Saxe. *Memoires de Richelieu*, VIII: 344.

[10] Också hade han af misstroende till kansleren redan förut närmat sig till dennes motparti inom regeringen, ehuru med föga framgång, då detta just var fredspartiet. Konung Ludvig XIII skref sjelf till riksmarsken Jakob De la Gardie. Svaret, utfärdadt af regeringen d. 28 Mars 1635, försäkrar om marskens goda tänkesätt för kristenhetens sak och för Frankrike, så mycket mer som han från detta land ledde sin härkomst. I ett särskildt bref till Richelieu af samma dag betygar han sig vilja på allt sätt kontribuera till godt förstånd emellan bägge kronorna och rekommenderar en af sina anförvandter i Frankrike. *Registr.*

[1] »Vi ha vidare consulterat, hvad svar man skulle gifva D'Avangour på hans begäran om ratification, hvarjämte han fordrar, att vi skulle hålla ett visst antal folk mot kejsaren. Det vore att binda händerna på oss, — att afslå ratification skulle åter stöta — vilja derför en tid hålla saken *in integro* och skjuta allt på vidare advis från eder; emedan sakerna sig emellertid mycket förändrat». Regeringen till kansleren den 19 Dec. 1635. — »Vi hafve förr tillskrifvit eder, att vi ämnat uppehålla den franske utskickade, tills vi hunnit få eder advis. Likväl, emedan han sedermera begynt göra sig allt för mycket familiar, hafve vi fattat den resolution att ju förr dess hellre affärda honom hädan och referera honom i allt till eder». Regeringen till kansleren d. 23 Januari 1636.

[2] »Il avoit donné ce conseil au landgrave». *Mem. de Richelieu*, VII: 352. Landtgrefvens enka slöt verkligen sedermera fred i Mainz den 12 Aug. 1638, men kejsaren ratificerade den ej, emedan han ej ville bekräfta den fordrade religionsfriheten. *Pufendorf*, lib. X: 445. Så långt var man ännu å Österrikes sida aflägsnad från den första grundsatsen i en religionsfred.

summan blifvit erlagd; och äfven i dessa vilkor hade man i Sverige mer sett på hvad äran, än hvad fördelen fordrade; ty armeerna bestodo till största delen af tyskar[3]. »Angående freden — skrifver regeringen till kansleren den 28 Januari 1636 — förblifva vi vid vårt förra ultimatum, nämligen *soldatescans contentement* och en *hypotheca* vid sjökanten; bättre att fly den otaliga kostnad, som krigens continuation skulle med sig föra, än fiska med gullkrokar och för en million tappa tio»[4]. De i Sverige om hösten år 1635 församlade ständerna hade yttrat: att Sverige ej kunde underkasta sig pragiska freden; traktaten måste ske emellan Sverige och kejsaren; Sverige kunde ej nöja sig med Kur-Sachsens försäkran; kurfursten vore en annans undersåte, kunde ej försäkra sig sjelf och hade i detta kriget ej stält sig så, att man honom den äran göra kunde. I de instruktioner kansleren emottog föreskrefs: att han borde underhandla med kejsaren, och med Kur-Sachsen endast så vida kurfursten blefve befullmäktigad att sluta fred så för kejsaren som för ligan och Spanien; i freden borde Hessen inneslutas, och Frankrike, om det så önskade. Allt visar, att Oxenstjerna sjelf uppriktigt sökte freden. Han följde troget sina instruktioner, som om de från honom sjelf hade utgått. Men hans fredsförslag till kejsaren lemnades obesvaradt. Sachsen stälde sig honom öfver allt i vägen med fordran, att Sverige borde ovilkorligt underkasta sig freden i Prag; om Svenskarne afdankade sitt krigsfolk, utrymde alla eröfringar och lemnade Tyskland, då först ville kurfursten använda sin bemedling att inom fyra eller fem år utverka en ersättning i penningar af en million gyllen; kurfursten sjelf anginge för öfrigt ej denna punkt, emedan Gustaf Adolf förklarat sig af honom intet pretendera; på kurfurstens ord borde Svenskarne tro, att dem af kejsaren och tyska riket intet fiendtligt skulle vederfaras[5]. På samma tid förde han sina troppar in på de svenska qvarteren och uppviglade officerarne i svenska hären till uppror. Då syntes det ärligare och lideligare — säger Chemnitz — att med våld slå sig ut ur Tyskland, än att sålunda låta sig af-

[3] »Der Gottseligste König hatte zu ausführung dieses kriegs nicht allein die Schwedische, seine eigne, und andere frembde, sondern vornemlich und vor andern die Teutsche Nation gebrauchet: also dass bey itziger zeit der vornemste und grösseste theil so Officirer als Soldaten — in der Teutschen Nation bestünden». Oxenstjernas proposition till Kur-Sachsen den 1 Aug. 1635. *Chemnitz*, II: 746.
[4] *Registratur*.
[5] Kur-Sachsens deklaration. *Chemnitz* II: 768.

visas, nedfalla för fienden och tigga freden: det förra vore till det högsta en olycka; sådant hade träffat många mäktiga konungariken och republiker; det senare vore en skam, och hvarken för samtid eller efterverld att försvara, i synnerhet då man ej i alla fall kunde erhålla en verklig och säker fred, ännu mindre njuta dess frukter; rikskansleren var nästan resolverad att afstå från all statisfaktion, om han med ära och säkerhet kunnat skiljas från detta verket, och lasten af de främmande soldaterna blifvit honom från halsen tagen, men äfven detta kunde han för Kur-Sachsen ej ernå [6].

Så ser man Gustaf Adolfs verk på alla sidor svigta. Tvänne stora ministrar, samverkande mot Österrikes öfvermakt, fast i mycket annat skiljaktiga, hade förgäfves sökt fullfölja det. Att deri lyckas låg utom gränserna af blott politiska beräkningar, om äfven uppgjorda med Oxenstjernas skicklighet och understödda af Richelieus skatter. Endast vapenlyckan kunde utföra hvad vapenlyckan begynt. Det var ett verk ej blott för pennan, utan för svärdet. Vi skola se det återställas på sin första grund, ifrån det ögonblick då, efter söndringar och affall, svenskt befäl åter herskar i kriget. Det var *Johan Baner*, som vred Gustaf Adolfs kommandostaf ur de tyska furstarnes hand.

Frankrike var denna tid fattigt på härförare. Adelns upprorsanda, närd af söndringar inom konungahuset och utländska intriger, hade spridt sig till hären. Franska soldaten afskydde ett krig i Tyskland. För kavalleritjensten kunde man endast lita på utlänningar. Så klagar Richelieu sjelf [7]. Gustaf Adolf hade lemnat en skola af krigare, de första i Europa. »Alla dessa äro generaler», sade han till Charnacé efter öfvergången till Tyskland, — pekande på sju eller åtta svenska herrar, som omgåfvo honom. Svenskarne — yttrade han vid ett annat tillfälle — skulle efter honom ej sakna anförare; han skulle ångra sig att vara deras konung, om han ej vore öfvertygad, att de med Guds hjelp skulle utföra hans företag [8].

---

[6] »Toutes ces choses offensèrent tellement les Suédois — qu'ils résolurent de se defendre et de se laisser plutôt arracher par force les armes en la main, que de rendre lachement ce qu'ils avoient acquis avec tant de gloire et tant de sang, qu'ils avoient généreusement épandu». *Richelieu*, Mem., IX: 3.

[7] Se hans målning af armeens tillstånd. *Memoires*, VIII: 422 ff. Jfr VIII: 289.

[8] Det är Richelieu som äfven förvarat dessa anekdoter. *Mem.* VIII: 255, 256. Att Horn blef fången vid Nördlingen, säger han, ansågo de kejserlige af mera vigt än vinsten af slaget. l. c. VIII: 177.

Efter slaget vid Leipzig fyldes segrarens generalstab med tyska furstar. Hvilka politiska planer han ock vid dem fästat, märkvärdiga yttranden i hans sista dagar visa, att han förutsett deras affall. En berättelse finnes, att konungen dagen före slaget vid Lützen i egenhändigt bref till rikskansleren utmärkt Baner såsom den skickligaste att föra befälet, i fall honom sjelf något dödligt vidkomme [9]. Baner led då ännu af sina vid Nürnberg undfångna sår och rördes så djupt af sin konungs död, att han ett ögonblick ville lemna allt. Han qvarhölls endast af Oxenstjernas föreställningar och emottog först befälet vid Elbe med det svåra uppdrag att agera i förening med Sachsarne. Han hade inträngt med dem i Böhmen och stod för Prag, då olyckan vid Nördlingen tvang honom att draga sig tillbaka med sina troppar, Sveriges sista armé på tysk botten. När Oxenstjerna kom från Frankrike, träffade han Baner vid Saale. Tropparne förlades kring Magdeburg.

Här befann sig snart kansleren sin egen armés fånge. Det var då som Baner ryckte honom ur de missnöjda, med Sachsen underhandlande öfverstarnes händer och med lika mycken djerfhet som vältalighet och slughet hindrade utbrottet af ett uppror. Kansleren fördes om natten ifrån Magdeburg, och under betäckning till sjökusten. De opålitliga regementena förlades i egna qvarter; de trogna samlade fältherren omkring sig. Dessa utgjorde föga öfver sex tusen man mot Sachsens tretio tusen, med hvilka kurfursten snart öfvergick till öppna fiendtligheter [10]. Men förgäfves sökte han afskära Baner från Elben. Denne gick segrande öfver floden. Generallöjtnant Ruthven slog Sachsarne vid Dömitz [1]. Baner förstärktes genom

---

[9] »Kort relation om något särdeles som passerade strax efter konung Gustaf Adolfs död». *Nordins* Handlingar till svenska krigshistorien, I: 23. Berättelsen är traditionel och felar deri, att den låter Baner genast taga befälet, men synes i den nämda omständigheten förtjena förtroende.

[10] *Richelieu*, Mem., VIII: 349. Inalles utgjordes Baners armé af 26,000 man; »aber wie stark sie sich auch fanden, hatte doch keiner lust zu fechten», säger *Chemnitz*, II: 775. Rytteriet, 12,000 man inalles, var i synnerhet opålitligt. Af de trogna tyska tropparne synas de mesta bestått af landsflyktige från österrikiska arfländerna, hvilkas sak Sachsen uppoffrat i pragiska freden. *Chemnitz*, l. c. Enligt *Le Laboureur*, Histoire du Maréchal de Guébriant, p. 71, voro i Baners här ej mer än 2- à 3,000 Svenskar och Lifländare.

[1] Den 22 Okt. 1635. Af 6- till 7,000 man, hvaraf denna corps bestod, blefvo 2,000 slagna och 3,000 fångna. *Wahrhaftige Relation*, gedruckt

Torstensson, som tillförde honom två tusen ryttare och sex regementen fotfolk från Preussen. Nu gälde det Sachsen. Baner gick midt i vintern åter öfver Elbe. Kurfursten, som hotat Pommern, återkallades till sitt olyckliga land, nu skådeplats för ett hämdekrig, som af de uppretade Svenskarne, af de protestantiska flyktingarne i deras här, hvilkas sak kurfursten uppoffrat, fördes med den yttersta förbittring och grymhet. Sachsen stod i lågor [2]. Men dessa förtärde äfven tillgångarne för Baners egen här; och då kurfursten förenade sig med de kejserlige under Hatzfeld, måste den svenske fältherren draga sig tillbaka till Werben, hvarpå följde Magdeburgs förlust [3]. Baner ersatte denna och andra motgångar genom den fullkomliga segern öfver de förbundna sachsiska och kejserliga armeerna vid Wittstock [4] den 24 September 1636; hvarefter Sachsen åter låg öppet för segraren. Segern vid Wittstock utplånade nederlaget vid Nördlingen.

Baner intog Erfurt och Torgau, belägrade Leipzig, men måste upphäfva denna belägring, då alla de kejserliga härarne i Tyskland nu mot honom togo sin riktning. I fyra månader

---

1635, i *Palmsköldska samlingarna*. Generallöjtnant Baudissin, hvilken kurfursten genom sin så kallade *blod-order* af den 6 Okt. 1635 uppdragit att jaga Svenskarne ur Tyskland, emedan de ej ville underkasta sig Prager-freden, var sjelf nära att bli fången. Han hade lemnat svenska tjensten för den sachsiska.

[2] Baners manifest mot dessa ohyggligheter ligger likväl för oss, men är först utfärdadt i Werben d. 24 Maj 1636. Efter hans eget medgifvande hade de stigit till den höjd, »dass kein Wunder wäre, wenn sich auch die Erde eröffnet und durch Gottes gerechte Verhängniss solche ehrvergessenen Frevelsthäter verschlingen thäte». Men Sachsarne sjelfva hade i deras egen allierades, kurfurstens af Brandenburg, land ej huserat bättre. Copia eines Schreibens aus der Mark-Brandenburg d. 16 Nov. 1636, i *Palmsk. samlingarna*.

[3] »Förnimme af edre relationer, att i Tyskland den ene fästningen efter den andre blifvit fast oförsvarligen öfverlevererad till fienden; är för den skull vår begäran, att I sådane kommendanter, särdeles dem i Magdeburg, Havelberg, Brandenburg, Werben, ställe för krigsrätt». Regeringen till Baner d. 10 Sept. 1636. *Registr.*

[4] »Fienden hafver af hela sitt infanteri knappast 1,000 man derifrån bragt, mest af de sachsiske; men de kejserske äro alldeles blefne fångne och ruinerade. Kavalleriet hafver sig mestedels om natten med flykten salverat». *Relation*, Stockholm 1636. En mängd samtida berättelser om 1635 och 1636 års krigshändelser finnas i *Palmsk. saml.*, T. 40. Baner och Torstensson fingo betydliga förläningar både hemma och i Tyskland. Regeringen tillskrifver Baner d. 3 Dec. 1636, att ihågkomma förtjente officerare med gods, som af fienden kunde vinnas. *Registr.* Han skulle äfven ibland dem utdela guldkedjor och contrefeyer för 3,000 r:dr.

(ifrån Februari till Juni 1637) bibehöll han sig i sitt befästade läger vid Torgau emot en mångfaldigt öfverlägsen fiende, utspridde derpå, att han ville undsätta Erfurt, men gick den 19 Juni öfver Elben, tre dagar derefter öfver Oder, och ämnade vid Landsberg gå öfver Wartha, då han der i stället för fältmarskalken Herman Wrangel, hvilken han påräknade der vara sig till mötes, oförmodadt fann för sig hela den fiendtliga styrkan. Gallas, som hållit honom innesluten vid Elbe och tolf timmar efter hans uppbrott derom fått underrättelse, hade på en kortare väg passerat Oder vid Küstrin och utanför Landsbergs murar förenat sig med den förut åt detta håll afsände kejserlige generalen Maracini. I denna belägenhet lyckades det ännu en gång för Baner att undgå fienden, som, bedragen af hans rörelser, skyndade att stänga honom vägen genom Polen åt Pommern, under det Baner hastigt gick tillbaka öfver Oder och förenade sig med Wrangel vid Schwedt [5]. Detta återtåg — utbrister Richelieu — på hvilket Baner emot sextio tusen man blott hade fjorton tusen, hvilka han, utom några flyktingar och sjuka, räddade tillika med kanoner och tross, kan jämföras med de ärorikaste historien vet att omtala [6].

Svenskarne voro väl åter drifna till Östersjön, och hösten år 1637 framställer en strid om Pommern, deras sista besittning i Tyskland, under hvilken Baner bibehöll sig i Hinter-Pommern, då deremot hela Vor-Pommern, utom Stralsund, Greifswald och Anklam, blef fiendens rof; men det följande året ersatte dessa förluster. Gallas förde år 1638 lemningarna af en genom utsväfningar försvagad armé ur det förstörda Pommern, först mot Havel och Elbe, slutligen till Schlesien och Böhmen, under det Baner, som fått friskt folk från Sverige [7]

---

[5] Den gamle Herman Wrangel, som ej kom öfverens med Baner, hemkallades derefter. Hans son Karl Gustaf Wrangel (sedermera fältherren) blef qvar vid armeen.

[6] *Mem.* IX: 386. »Cette action fut assez plaisamment représentée selon le genie de ce temps-là dans une gravûre où l'on voyoit les generaux Allemands fort occupés à lier le haut d'un sac, dans lequel l'armée Suedoise étoit enfermée, tandis que Banier avec son épée lui ouvroit un passage par un des coins». *Bougeant,* Histoire des guerres et négociations qui précéderent le traité de Westphalie, Paris 1767, I: 289.

[7] »Gallas zog etliche elende Reliquien von der Armee hinter sich her. — Die Brandenburgischen und Sächsischen waren sehr dünne geworden. Hingegen die Schwedischen Soldaten hatten wohl geringe Kleider, aber stattliche Courage, waren alles junge, auserlesene Leute». *Pufendorf,* XI: 486. Gallas lemnade befälet, som emottogs af Maracini och Sachsaren Hofkirchen.

och i Juni månad i Stettin mönstrade 30,000 man, tränger fram i hans spår. Vi finna honom om våren 1639 åter i Sachsen; han förstör å nyo en kejserlig och sachsisk här genom segern vid Chemnitz den 4 April, rycker in i Böhmen, tager Hofkirchen och Montecuculi till fånga vid Brandeis den 19 Maj och är följande dagen för Prags portar. Hans här var full af böhmiska flyktingar. Huru förändradt funno de ej sitt fosterland! Sedan tjugu år ingen protestantisk prest eller kyrka; ett fordom trotsigt folk, nu modlöst ända till att ha förlorat hoppet! I plundring täflade de kejserlige och Svenskarne. Men fienden i eget land samlade snart krafter. Förstärkningar kommo från alla håll; Piccolomini förde en sådan ända från Nederländerna. Bakom Baner i Sachsen och Brandenburg blef det åter oroligt. I Neder-Sachsen fordrade Lüneburg, nyss fiendtligt, en misstänkt neutralitet [8]. Det svåraste slaget var Bernhards af Weimar död, som den 8 Juli 1639 inträffade. Baner, som hade räknat på att möta denne store fältherre vid Donau, måste nu sjelf tänka på återtåg. Det skedde ej utan stora förluster.

I Maj månad år 1640 se vi en fransk och en svensk här för första gången förenade vid Erfurt. Den förstnämda bestod till största delen af den forna Weimarska armeen, som Frankrike lyckats att vinna [9], under hertigen af Longueville och Guébriant. Till Baner stötte äfven hessiska och lüneburgska troppar [10]. Men olägenheterna af ett deladt befäl dröjde ej

---

[8] Intet furstehus har under tretioårakriget ihärdigare arbetat för en sådan, än det lüneburgska Att delen tänker på sig, då det hela är upplöst, må vara naturligt. Men sant är hvad Baner sade till kansleren Drebber, hvilken såsom lüneburgskt sändebud besökte honom efter segern vid Chemnitz: »durch dergleichen miserable Considerationen sey Deutschland in seinen jetzigen Nothstand gekommen: die Neutralitäts-Geschichten taugen nichts». *v. der Decken*, l. c. III: 184. »Hertig Georgs af Lüneburg consilier — skrifver Oxenstjerna till Baner d. 10 Jan. 1639 -- äro mig nogsamt bekante och äro till intet annat än att vinna tid och så hålla med den starkaste». *Registr.*

[9] Regeringen skrifver till Baner, att han skall söka göra Sveriges rätt till den för svensk räkning först uppsatta Weimarska armeen gällande.

[10] Regeringen till Salvius om landtgrefvinnans, hertig Georgs af Lüneburg och fursten i Siebenbürgen Ragozis ruptur med kejsaren den 1 Mars 1640. Angående föreningen med de allierade skrifver regeringen till Baner den 8 Juli 1640: »låter eder icke turbera af generalernas humeurer och differentier; nytjen den differens som är mellan Duc de Longueville och Hessen samt Lüneburg att hindra den franske generalens consilier om separation; lofven Klitzing (nu general för lüneburgska tropparne) en pension af 2 till 4,000 r:dr; kunde hertig

att visa sig. Piccolomini lät ej locka sig ur sitt befästade läger vid Salfeld. De allierade söndrade sig, och året förgick; tills vi se i December under snö och köld, då fienden låg säker i sina vinterqvarter, Baner i förening med Guébriant uppbryta. Han gick genom Thüringen, Franken, öfra Pfalz och stod i Januari månad 1641 plötsligen för Regensburg, der den nye kejsaren Ferdinand III (hans far hade den 15 Februari 1637 gått ur tiden) med kurfurstar och gesandter höll riksdag. Redan hade Baner sändt sina ryttare öfver den frusna Donau och begynt beskjuta staden, då genom ett hastigt töväder floden bröt upp. Fienden förstärkte sig, anslaget misslyckades; och fältherren befann sig snart i ett svårare läge än någonsin. Vid vinterfälttåg voro på denna tid endast svenska troppar vana. De Weimarska vände om, Guébriant öfvergaf Baner, som vid Cham nära hade blifvit omringad af fienderna. Den bayerske generalen Mercy, som med ett talrikt kavalleri var sänd förut, stötte på svenske öfversten Erik Slange. Denne kastade sig med tre regementen in i den lilla staden Neuburg och försvarade sig så hjeltemodigt in på fjerde dagen, då han måste nedlägga vapen, att Baner med den öfriga hären hann undan. I det trånga passet vid Pressnitz i böhmiska skogen räddade honom likväl blott en half timmes försprång från att genom Piccolomini blifva afskuren. De kejserlige förföljde honom i elfva dagar utan att afsadla; han kom till Zwickau, der Guébriant åter förenade sig med honom; derifrån, under oupphörligt vapenskifte, till Halle, Merseburg, Halberstadt. Detta återtåg gjorde Baner redan döende, slutligen buren på bår. Han afled i Halberstadt den 10 Maj 1641 i sitt fyrtifemte år. I den derpå följande segern vid Wolfenbüttel förde hären sin generals lik med sig i striden[1]. — Baner har tecknat sig sjelf i sina fälttåg. Vin och kärlek voro hjeltens svagheter[2].

Jörgen (af Lüneburg) ock förobligeras med en årlig pension, ville vi ej se på kostnaden. Medan han ingen regerande person var, hade han af salig konungen 5,000 r:dr; sonderen, om han nu står att vinna med 10,000». *Registr.*

[1] *Histoire du maréchal de Guébriant*, p. 348. Jfr *Beauregards* karakteristik af Baner i detta verk. Han var fransk agent (spion, säger Bougeant) i Baners armé.

[2] Man misstänkte i början förgift såsom dödsorsak. Salvius skrifver till Johan Oxenstjerna, Hamburg d. 27 Dec. 1641: »Nescio, an sit venenum. Nam statim post pocula primos eosque atrocissimos sensit dolores. Accedunt jam interdum deliria — et in spectrorum errori-

En anmärkning kunne vi ej tillbakahålla. Betraktar man utgången af dessa från norra Tyskland mot Österrike framspringande operationer, som efter Baner mer än en gång upprepades, så betänker man sig, innan man med mängden tadlar Gustaf Adolf för det han efter segern vid Leipzig ej ville anfalla kejsarens arfländer, innan han förstärkt sin obetäckta flank; men man inser tillika, att endast en kraftig medverkan från Frankrikes sida var vilkoret för att ett sådant anfall kunde lyckas. Denna medverkan gafs aldrig på ett afgörande sätt. Sveriges och Frankrikes intressen i detta krig hade en beröringspunkt, men ingen inre sammanhållning. Derför utdrogs äfven så länge i Stockholm med ratifikationen af den förnyade franska alliansen [3]; Oxenstjerna fordrade, att Frankrike skulle öppet förklara kejsaren krig, liksom det redan 1635 förklarat det mot Spanien [4]. Krigsförklaringen mot kejsaren skedde först

bus ac somniis ipse quidem se fatigat. Vereor, ne punitis aliis Deus tandem nos ipsos punire decrevit, ob enormia scelera et probra plus quam barbara, quæ hoc bello impune committuntur». — Johan Oxenstjerna svarar, Stralsund den 31 Dec. 1641: »De veneno vill jag icke hoppas; men excesser i dryck, såsom herr Grubbe förmäler, — äro venenum nog för dem som äro sådana sjukdomar underkastade». *Fant*, Handlingar, IV: 94.

[3] »Vi hafve, i synnerhet efter pragiske freden, sökt alla medel till fred och till och med låtit oss fördelar gå ur händerna att ej hindra någon fredstraktat. Men fienden har ej haft allvar: hvarför vi måst resolvera till continuation af den franske alliansen, och ifrån alle particulartraktater till en universal-traktat, jämte Frankrike och alle våre bundsförvandter. — Konungen i Danmark har för halftannat år sedan erbjudit sin bemedling, men allt sedan tegat stilla, intill dess han fann oss stå *in puncto ratificationis* med Frankrike, då han åter förnyat den. — Det är, såsom I sjelf i edre skrifvelser försigteligen dömen, intet annat till göra, än att man måste fatta vapnen i hand det bästa man kan». Regeringen till Baner den 10 Mars 1638. *Registr.* »I Tyskland har fienden med ingen fredstraktat haft allvar — och söker blott inleda oss i svårigheter, tills någon *casus humanus* uppstår, och han således, efter huset Österrikes art, öfver kort eller långt når sin intention». Memorial till Baner d. 8 Dec. 1638. *Registr.* Uti dessa från kejserliga hofvet, sedan svenska vapnen återtagit sin öfvervigt, förespeglade traktater med Sverige hade flera låtit bruka sig såsom medlare, hertig Adolf Fredrik af Mecklenburg, hertig Frans Albrecht af Sachsen-Lauenburg, Hertig Vilhelm af Weimar. Om den sistnämde skrifver regeringen till Baner d. 8 Juli 1640: »hertig Vilhelm af Weimar göre I väl att svara *humaniter*, men eljest ej akta stort hans förslag. Vi känne honom väl, är hvarken pålitlig vän eller farlig ovän och har ingen respect hos fienden, af hvilken han dock kan låta bruka sig till allehanda fåfängeligheter». *Registr.*

[4] Richelieu's förbund med förenta Nederländerna innehöll tillika en delningstraktat af de spanska Nederländerna. *Bougeant*, l. c., I: 232.

1638; den 6 Mars samma år afslöts ändtligen det nya förbundet med Frankrike, först på tre år, hvarefter det åter förlängdes. Härom skref regeringen till Salvius den 31 Juli 1640: »i alliansen är stadgadt, att man skall tränga genom Tyskland in i kejsarens arfländer, *vi* igenom Sachsen, *Frankrike* genom öfra Tyskland från Rhen. Det har å Frankrikes sida aldrig skett; — så att hela kejsarens makt mot oss är blifven nytjad» [5].

Sedan sommaren år 1636 var kansleren i fäderneslandet, hvarifrån han ej mera återvände till Tyskland; ehuru detta i början varit hans afsigt. — Åt Baner lemnades fria händer i kriget, och äfven styrelsen i Pommern efter legaten Sten Bjelkes sjukdom och död [6]. »Man kan ej gifva annat än generale instructioner — skrifver kansleren till fältherren — statssakerna å detta rikes vägnar dependera i Tyskland af kriget och dess lycka eller olycka» [7]. Deremot ser man efter kanslerens afresa de så kallade *krigsråden* anstälda vid armeerna. Den förste mig kände under detta namn förordnades åt fältmarskalken Kniephausen i Westfalen år 1635 [8]. År 1637 tillkännagifves, att ett sådant äfven kommer att sändas till Baner sjelf [9]: och år 1641 utskickades verkligen sekreteraren af staten Lars Grubbe till honom, dock med förmaning att accommodera sig efter

[5] Instruktion för Salvius (som i Hamburg förde dessa underhandlingar) om renovation af den franska alliansen. *Registr.* »Det kriget Sverige förer är afsedt på Tyskland och huset Österrike; Frankrike har mest sitt afseende på Spanien, Italien, Flandern». *Ibidem.* Dessutom bägge kronornas olika förhållanden i afseende på religionen. Ratifikationen på Sveriges äfven med förenta Nederländerna förnyade förbund skedde den 3 Juli 1641. *Registr.*

[6] »Sten Bjelke behöfver komma hem från Pommern. I må vara både general och generalguvernör». Regeringen till Baner d. 10 Mars 1638. *Registr.* Till Sten Bjelke skrifver reg. d. 9 i samma månad: »att sända någon annan dit öfver, som administrationen af civilstaten skulle föra och med militien hafva intet att skaffa, det hafver sin difficultet». *Registratur.*

[7] Till J. Baner den 10 Jan. 1639. *Registr.*

[8] Oxenstjerna till Baner, Stralsund d. 9 Nov. 1635. *Fältherren Karl Gustaf Wrangels brefvexling* i Skoklosters bibliotek. Kniephausen stupade den 1 Januari 1636 vid Haselüne i Westfalen. Hans troppar hämnades hans fall genom en seger, i hvilken fienden lemnade 1.000 döda och 4 kanoner på valplatsen.

[9] »Äre sinnade med första utsända en svensk commissarius af stånd till armeen att bevaka fäderneslandets interessen». Regeringen till Baner den 4 Jan. 1637. *Registr.*

fältmarskalken det bästa han kunde»[10]. Dessa *krigs-* eller *assistens-råd*, som de äfven kallades, hade egentligen en politisk, administrativ och ekonomisk bestämmelse, men stodo i omedelbar korrespondens med regeringen och voro ej utan militäriskt inflytande.

Hemma gör kanslerens närvaro, genom kraftfull verksamhet, ej mindre epok än Baners öfverbefäl i Tyskland. Ett ständernas utskott var honom till mötes i Stockholm och emottog hans berättelse om kriget och traktaterna. Att göra utskottet några nya propositioner, derifrån afhölls han genom förefunnen söndring inom rådet. Hans språk i senaten är märkvärdigt. »Han dissvaderade för sin del — heter det — att man något skulle communicera med ständerna, förr än *in senatu* är resolveradt hvad raisonabelt och practicabelt är; ty att taga råd af dem, som intet förstå saken, är fåfängt och otryggt; först måste vi här hafva concluderat och sedan se till, att man kan vinna ständernas *applausum*, såsom salig Kongl. Maj:t alltid gjorde»[1]. — »Vi hafve tidt och ofta rådgjort om de saker, som vår broder påminner till kriget nödigt behöfvas, — inföll Jakob De la Gardie — skole vi continuera i kriget, måste ändteligen anställas en utskrifning, derigenom man kan få folk; vi hafve tagit saken i betänkande, om ständerna icke skole framdeles sammanskrifvas». Rikskansleren: »det äre hundrade utskrifningar hållne och ingen riksdag sammanskrifven — håller dock intet orådeligt, man utsänder vissa personer i landsändarne att tala vid allmogen och tillika utskrifva». — Kansleren använde ett nytt politiskt medel på utomordentligt sätt, i det slags embetsriksdag eller årliga sammankomst af de förnämsta embetsmännen, som regeringsformen föreskref, och om hvilken det heter, att i den må rådslås och förafskedas om de ärenden, som ej behöfva allmännelig riksdag. I Oktober månad 1636 kallades till Stockholm rådets och kollegiernas medlemmar, med flera af ridderskapet och adeln. Hufvudpunkten i pro-

[10] Grubbes instruktion d. 29 April 1641. *Registr.* Han kom ej fram före Baners död. Den gamle Herman Wrangel skrifver derom till sin son Karl Gustaf, som efter Baners frånfälle och innan Torstenssons återkomst var den förnämste svenske generalen vid armeen. I hans bref framlyser militärens obenägenhet mot dessa civila auktoriteter. »Mit dem Grubbe muss du *caute* umgehen — skrifver han — denn er ist ein Fuchs, und, wie ich wohl weiss, dir nicht gut». Stockholm d. 10 Aug. 1641. *Karl Gustaf Wrangels brefvexling.*

[1] Rådsprotokoll den 15 Juli 1636. *Adlersparres* Samlingar, IV: 98. *Quod multi faciunt, multi negligunt* var ett af kanslerens ordspråk.

positionerna var nödvändigheten af en ny utskrifning. En sådan påbjöds och gick för sig utan ständernas vidare hörande. Med nya skatter ville deremot ej kansleren besvära. Till bärande af krigstungan måste några missbruk rättas, sade han, »då allmogen ej mer kan draga»[2]. Och här träffade alla hans förslag adeln, såsom: inskränkning af adelns öfverflödiga sätesgårdar, under hvilkas friheter den indrog många andra gårdar; utkräfning af kronans rätt i afseende på kyrkotionden, hvilken allt sedan reformationen varit en märkelig hjelp, men nu af allahanda ståndspersoner förrycktes, så att litet eller intet kom in[3]; suspension af adelns tullfrihet ännu på fyra år; ny mönstring af rusttjensten öfver hela riket och afskaffande af åtskilliga missbruk i krigsväsendet. Icke allt kunde genomdrifvas; och i de föregående öfverläggningarna i rådet yttrade kansleren till försvararne af den utsträckta säterifriheten: »det menen I vara frihet, att ingenting gifva till kronan»[4]. Från den nämda sammankomsten afhöllo sig flere af rådet. I anledning deraf fattades, tydligen genom rikskansleren, följande beslut: då vid vigtigare tillfällen regeringen sammankallar rikets råd, äro desse skyldige, om ej laga förfall kan visas, att sig infinna; de frånvarande få åtnöjas med de närvarandes beslut, och är hvar och en lika derför ansvarig, i fall han ej visa kan, att hvad beslutet är strider mot Guds och Sveriges lag; eljest gälle inga insagor, och den som af farhåga eller andre oskälige motiver drager sig undan, skall ej vara värdig att rådsembetet innehafva[5]. Uti inledningen till detta beslut talas om riksens råd såsom »representerande ständerna».

I ett annat senatsbeslut vid samma tillfälle heter det: »man hafver måst resolvera sig till en utskrifning. Det hade fuller varit godt att deröfver tractera med ständerna, men alldenstund icke länge sedan (nämligen 1635) ett allmänt möte varit och dessutom i somras ett utskott af de förnämste ständer, så vill man ej dermed besvära. Derför är för godt funnet att i rådet resolvera deröfver, hvad som resolveradt är communicera med kollegierna och andre här närvarande af adel och sedan recommendera hela verket till landshöfdingarne och bisperna. An-

[2] Punkter proponerade den 30 Okt. 1636. *Registr.*
[3] Se om denna punkt ytterligare 1638 års riksdagsbeslut hos *Stiernman.*
[4] Utdrag ur råds-protokollen för 1636 i *Palmsköldska samlingarna*, T. 190, p. 390.
[5] Regeringens och rådets resolution, huru allt under omyndighetstiden skall ställas till rådslag och betänkande, d. 14 Dec. 1636. *Registr.*

gående medel har man ej funnit rådeligt att anmoda ständerna om flera hjelper. Man måste söka att reglera och förbättra kronans inkomster, nämligen så, att rikets debet och credit varder öfversedt och onödige utgifter afskäras, missbruken med kronotionden och säterierna redresseras, bergverken och tullar och commercier excoleras. — Deputerade äro nu valde att revidera räkningekammaren. Nästa år skall revision, under skattmästaren och kammarråden, företagas med uppbörden i provinserna[6]; krigskollegium skall utmönstra onyttige officerare; grufvefälten skola undersökas»[7]. Med ett ord, man ser en omfattande granskning sträckt till alla förvaltningens grenar.

Armeens indelning, grundlagd af Gustaf Adolf, jämfördes nu först med de i 1634 års regeringsform gifna föreskrifter och ordnades, likväl ej i full enlighet med dessa. Regeringen och rådet — heter det i ett bref af den 23 Mars 1637 — har i förledne höst öfversett riksens stat och äfven den ordinarie militien, uti hvilken förmedelst desse svåre tider någon confusion hafver sig inritat, så att militien är högre anstäld till häst och fot än regeringsformen lyder och staten kan tåla. Dubble officerare finnas, så att de tyske äre förblefne, och andre till det polska kriget[8] förordnade, hvarigenom antalet stigit för högt, kronans stat till besväring. Nu är rytteriet i Sverige satt på fyra completta regementen, det upländske, det vestgötiske, det småländske, det östgötiske, och de andre provincier derunder fördelta. I Finland äro tre complette kavalleri-regementen. Regementena till fot äro inalles tjugutre, femton i Sverige och åtta i Finland. Tropparne derute skola ordnas efter denna stat, samt, då någre officerare falla ifrån, rummet ej fyllas, tills denna plan blifvit bragt i verket[9]. Förberedande åtgärder voro redan tagna året förut. Den 28 April

---

[6] Detta oaktadt finner man sedermera, att stort underslef dermed bedrefs, och att, såsom kansleren yttrade i rådet 1641, kamererarne i räkningekammaren spelade derunder. Kamereraren Jost Hansson, som förvärfvat stor rikedom och äfven år 1640 adelskap, blef år 1642 för grofva malversationer dömd från lifvet och hans adelsbref sönderrifvet. Huru mäktiga medhållare han hade synes deraf, att man äfven förmått den unga drottningen bedja för hans lif; men rikskanslerens strängare mening rådde. Jfr brefven af Bengt Baaz i *Adlersparres* Samlingar, I: 226, 283.

[7] Regeringens och rådets beslut ang. åtskilliga rikets ärenden, d. 14 Dec. 1636. *Registr.*

[8] Nämligen expeditionen till Preussen under Jakob De la Gardie före polska stilleståndets förnyelse.

[9] Memorial för Grubbe till Johan Baner d. 23 Mars 1637. *Registr.*

1636 skrifver regeringen: »att bli qvitt den odrägeliga tungan af öfverlopps-officerare, hafve vi beslutit att i hvar provins anställa en delning på krigsfolket i visse compagnier och regementen, så till häst som fot, enligt regeringsformen, jämväl ock göra en rätt jordebok på alle tilldelningshemman för krigsfolket, så officerare som gemene ryttare öfver hela riket[10]. Stora missbruk återstodo ännu att afskaffa. Det hafver förekommit oss, säger regeringen år 1640, att en del af våre officerare, enkannerligen öfverstarne öfver rytteriet, hafva gjort sig en lag i så måtto, att deras underhafvande ryttare måste gifva dem en årlig contribution i penningar, oxar eller annat, som dem affordras ej annorlunda än vore det en pligt; — likaledes att öfverstarne för fotfolket bruka knektarne att köra ved, skjuta djur, göra dagsverken, utom hvad de eljest till dem måste contribuera. Sådant förbjudes strängeligen[1]. Tillverkningen af vapen och krigsförråd var denna tid högt drifven i Sverige. »Artilleri, vapen, värjor, krut och lod samt all annan redskap göres nu inrikes mest till öfverflöd — skrifver regeringen till Baner[2] — skeppsflottan är ock så väl med skepp, stora och små, som med stycken, redskap och folk väl försedd».

Flera vigtiga åtgärder i den inre styrelsen blefvo frukter af regeringens verksamhet. Bergs-amtet erhöll kollegial form och instruktion år 1637[3]. Författningar angående handeln vidtogos. Den första svenska postordning utkom[4], och en ny tullordning[5]. Förordningen om gästgifveriers inrättning upp-

[10] Regeringen till kansleren d. 28 April 1636. *Registr.*

[1] Regeringen till alle öfverstar för rytteriet d. 21 April 1640 — item till öfverstarne för fotfolket samma dag. *Registr.*

[2] Den 30 April 1641.

[3] Detta år (d. 14 Febr.) utfärdades ock hammarsmeds-ordningen. Det heter deri, att ehuru konung Gustaf Adolf förordnat, att intet osmundsjern eller tackjern må af riket utföras, förr än det till stångjern utslaget är, hvarför ock konungen privilegierat åtskillige hamrar, hafver det dock ej haft rätt effect, af brist på duglige smeder. *Registr.* 1637.

[4] Förordning om postbåden d. 20 Febr. 1636. Brefven fortskaffades af löpande postdrängar emellan stationerna. Det heter i 6 §: »Postdrängen skall allestädes bruka genstigar, så mycket möjeligt är, och icke löpa på krokota landsvägar».

[5] Den 19 Dec. 1636; de följande åren flera gånger modifierad. I äldre tider höll man tulltaxan hemlig och behandlade handelsmannen par surprise, såsom en fiende. »Tulltaxan hafver för detta varit hållen för ett *secretum* — sades i rådet 1662. — Denna secretesse har å lifländska sidan mycket skadat, i det månge inbillade sig graverade

repades. Hvad gref Per Brahe ifrån 1637 till 1640 (och sedermera ifrån 1648 till 1654) verkade såsom generalguvernör öfver Finland, der hans namn ännu lefver i välsignadt minne, förtjente en egen afhandling, om en sådan ej låge utom våra gränser.

Men till armeernas underhåll förslogo hvarken rikets egna tillgångar eller franska subsidier; och regeringen måste hänvisa Baner på nödvändigheten att genom kriget underhålla kriget. »Efter detta kriget — skrifver den — icke är proportioneradt till våra krafter, så se vi ej heller huru vi efter dem vår stat derute kunna så hastigt reformera, utan förmena eder tillika med oss vara af den tanken, att ju större och starkare armeer vi kunde bringa upp, dess bättre hopp kunde vi göra oss att finna medel. Vi se ej huru vi kunna göra räkning med pungen här hemma och allt till en ordentlighet dirigera. Dock skole vi göra hvad vår stat tillåter»[6]. — Efter en ny på allmänna riksdagen år 1638 beviljad utskrifning yttrar sig regeringen till fältherren: »ibland det folket, som eder blifvit skickadt till succurs, kunne vi väl tänka att en del gemene varit barnslige till åren och officerarne ej de bästa. Den continuerliga utskrifningen gör, att det är ondt efter moget folk»[7]. Oaktadt upprepade utskrifningar och skatter, hvartill kommo andra olyckor (åren 1639 och 40 härjade pesten i och omkring hufvudstaden), höres likväl intet missnöje på de täta riksdagarne[8] förr än 1642, då bönderna högt klagade deröfver,

med högre tull än sanningen varit, och commercierna derigenom blifvit distraherade från svenske orter. Men sedan man tänkt på att befordra commercierna i Östersjön, har man velat gifva hvar handelsman en visshet, hvarefter han må rätta sig». *Palmsk. handskr.*, n. 78.

[6] Till J. Baner d. 10 Mars 1638. *Registr.*

[7] Till densamme d. 4 Juni 1639. *Registr.* Man värfvade åter folk i England och Skotland. 1637 d. 27 Maj skrifver regeringen till konungen i Danmark om de engelske och skotske truppers passage genom Sundet. Den 5 Aug. s. å. skrifver regeringen till Salvius: »de skotske tropparne äro komne — böra debarkera på Elbe och Weser — passage måste för dem begäras af konungen i Danmark och biskopen af Bremen — gevär och penningar hafva för tropparnes räkning blifvit skickade till Wismar». *Registratur.*

[8] Allmänna riksdagar voro under förmyndareregeringen åren 1634, 1635, 1638, 1640, 1642, 1643 och 1644, då drottningen emottog regeringen; dessutom utskottsriksdagar 1636, 1639 (endast af rådet, landshöfdingar, biskopar och några prester) samt 1641 (nästan sammansatt som den föregående, men med tillkallade deputerade från kollegierna och från några städer). Beslutet på 1639 års möte i Vesterås är, såsom de flesta den tidens riksdagsbeslut, konciperadt af rikskanslerens hand,

att regeringen bortsålde så mycket gods undan kronan. Rikskansleren tilltalade derför ståndets deputerade hårdt i rådkammaren; hvaremot bönderna, midt under en kanslerens oration på rikssalen, utkastade en falsk medbroder, som, utan att vara riksdagsman, insmugit sig ibland dem och förde det tal, att de klagade mycket utan besked och väl kunde utgöra allt hvad öfverheten begärde [9]. — Glansen af Torstenssons segrar ledde uppmärksamheten från inre skador.

Denne Baners medkämpe — hans like i snille, hans öfverman i uthållande kraft, beherskande med en stor själ en genom fångenskap och mödor giktbruten kropp, nedanom Sveriges tron den störste svenske härförare, — hade för tilltagande sjuklighet måst begära och slutligen om våren 1641 erhållit hemlof [10]. Nu uppdrog honom regeringen öfverbefälet i Tyskland, och han måste emottaga det. På hans invändningar svarade rikskansleren: »att der generalens helsa kunde tillåta, vore om hans capacitet intet tvifvel, visste sig sjelf väl påminna salig Kongl. Maj:ts judicium något förr än generalen blef fången vid Nürnberg, nämligen att Hans Maj:t väl dristade sig förtro honom en armé; nu hafver generalen allt sedan den tiden varit med, är van vid detta kriget och älskad i armeen» [1]. Kort förut skrifver regeringen till generalen af artilleriet Johan Liljehök, nu guvernör i Hinter-Pommern: »så snart vi utnämt en öfver-general, bören I blifva hos honom hvad Torstensson varit hos Baner, för eder bekände dexteritet, flit och trohet» [2]. Man ser af Karl Gustaf Wrangels brefvexling, att *han* genom denna Liljehöks befordran till generallöjtnant ansåg sig förbigången. Han var likväl blott tjuguåtta år! [3] Liljehök stupade sedan i

rör ibland annat de för lilla tullens skull på några ställen utbrustna oroligheter, och är upptaget i bihanget till Stiernmans samling.

[9] Det skedde medan kansleren förestafvade riksdrotsen och fyra nya riksråd eden. Bref från Bengt Baaz till pfalzgrefven Johan Kasimir. *Adlersparres* Samlingar, I: 259, 272. Bönderna nekade äfven till den af regeringen nu fordrade så kallade råghjelpen, hvilken dock sedermera på 1644 års riksdag beviljades. Åren 1641, 42, 43 gåfvo klena skördar.

[10] »I begären permission för sjuklighet; men Baner är ock sjuklig, och ingen efter honom att sustinera verket; continueren ännu en tid, af kärlighet till fäderneslandet!» Regeringen till Torstensson d. 8 Juli 1640. Men d. 8 Maj 1641 skrifver regeringen till Baner: »Vi hafve måst låta Torstensson hemresa för hans kropps indispositiou». *Registr.*

[1] Senats-protokoll för 1641 i *Adlersparres* Samlingar, I: 218.

[2] Till Joh. Liljehök d. 24 Maj 1641. *Registr.*

[3] Vi lemna några utdrag af den gamle fältmarskalken Herman Wrangels bref till sin son: Vår nye fältmarskalk (Torstensson) har podagra och

blomman af sin ålder vid Leipzig, liksom Nils Brahe[4] tidigt hade tagit döden vid Lützen, äfven han, enligt Gustaf Adolfs omdöme, ämne till en stor anförare. Hvilken hjelteskola bildade ej denne konung!

Efter Baners död uppstod en stor oro i armeen. Ingen hade — sedan Gustaf Adolf — så haft den i sin makt. Fältmarskalken Torstensson var frånvarande; och det fans ej någon, hvars myndighet ens på långt när kunde förliknas med hans. De tre generalmajorerna Adam von Pfuel, Karl Gustaf Wrangel och Arvid Wittenberg emottogo väl befälet och slogo äfven, i förening med Guébriant, än en gång fienden vid Wolfenbüttel; men de vilkor öfverstarne gjorde för sin lydnad visade, att denna ej skulle bli långvarig. De skickade tvänne fullmäktige till Sverige att för regeringen föredraga deras påståenden. Tjugutre öfverstar undertecknade en förening att, förr än dessa blifvit uppfylda, ej erkänna någon ny fältherre. Det samråd de fordrat i militäriska angelägenheter utsträckte de äfven till de politiska[5]. De understödde de fordringar om åtskilliga fasta platsers öfverlemnande, som framstäldes af huset Braunschweig-Lüneburg, hvilket, äfven efter hertig Georgs död, följde samma tvetydiga politik och nu åter närmade sig till kejsaren,

kommer väl ännu ej opp på 14 dagar. Man vill göra Liljehök till generallöjtnant, för att blifva Torstenssons efterträdare; ty Torstensson kan ej länge hålla ut. Jag har väl förestält, att du nio år varit vid armeen och nog arbetat för att ej en annan skulle blifva dig föredragen; men man har svarat, att du vore ännu ung nog att vänta. Om Liljehök blir fältmarskalk efter Torstensson, så tyckes du ämnad att intaga hans (Liljehöks) plats. Gå derför ej från armeen, medan lyckan är med våra vapen; dina actioner skola nog framföra dig. Nu förmodar jag, att Stålhandske blir fälttygmästare i Liljehöks ställe; emedan han är den äldste generalmajoren och dertill kommenderar såsom general i Schlesien. »Aber Stalhantsch ist ein alter abgetragener Kerl, dazu ein Vollsäufer». Stockholm d. 10 Aug. 1641. Denna befordran egde ej rum. Stålhandske blef i stället general öfver kavalleriet. Den 17 Aug. 1641 skrifver Herman Wrangel ytterligare till sin son: »Torstensson är bättre och går innan kort till armeen med 400,000 r:dr, hvaraf väl du får din del», — och tillägger följande faderliga förmaning: »mache dass du was aufhebst, gleich wie die andern thun, — der was nimmt hat was». — *Karl Gustaf Wrangels brefvexling* i Skoklosters bibliotek.

[4] »Den auch König Gustaf bey Nürnberg vor capable geschätzet hatte die Armee zu regiren». *Pufendorf*, XIII: 29.

[5] »Samtelige öfverstar och officerare i vår armee hafva anhållit om hjelp för huset Lüneburg och flere platsers öfverlåtande». Regeringen till generalmajorerna v. Pfuel, Wrangel och Wittenberg d. 1 Juli 1641. *Registratur* Hertig Georg af Lüneburg hade dött d. 2 April s. å.

på samma gång som det underhandlade om allians med Sverige. Lüneburgska och danska agenter underblåste missnöjet, som ökades af verklig nöd. Ryttare och soldater sålde hästar och munderingar för proviant och ropade — i anledning af Grubbes ankomst — att man sände dem krigsråd, som de ej behöfde, men inga penningar och ingen fältmarskalk. Officerare sade öppet, att de ej mer ville lyda någon svensk general [6], talte om fred och inläto sig i hemliga förbindelser med fienden. Af säker hand berättas — heter det i regeringens instruktion för Torstensson — att i hufvudarmeen agiteras af våre förmente vänner farliga practiker; skulle fältmarskalken ej blifva armeen mäktig, måste hans hufvudsigte blifva att försäkra sig om platserna vid sjökanten, draga till sig allt hvad i armeen ärligt är, Svenskar, Lifländare och andre, förena sig med Stålhandske och fatta någon ort vid Elbe eller Oder; tillika borde han hafva ett vakande öga på Danmark, som hade sin hand med i att förföra armeen [7].

Det kom ej till dessa ytterligheter, sedan Salvius genom förskott på franska subsidierna afhjelpt första nöden, och de från Stockholm återvändande öfverstar medfört nya försäkringar och löften. Dock var tillståndet, efter en under oenighet och brist tillbragt sommar, ännu ganska betänkligt vid Torstenssons ankomst, som genom sjukdom blifvit fördröjd in på sena hösten [8]. Han medförde nytt folk från Sverige [9] och penningar, ehuru ej tillräckligt till armeens behof. Förhållandet till de lüneburgska hertigarne blef, i synnerhet genom det parti de skaffat sig i armeen, allt mer invecklådt. Afund och missnöje söndrade befälet. Den äldste generalmajoren Pfuel tog afsked af harm öfver Liljehöks befordran. Wrangel var obelåten och någon tid frånvarande [10], Wittenberg genom benbrott för ögon-

---

[6] »Es hat einer gesagt in meiner Præsentz, dass sie von keinem Schwedischen Generale mehr wissen wollten». Karl Gustaf Wrangel till sin far. Sestedt an der Leine d. 13 Sept. 1641. *Brefvexling.*

[7] Bi-instruktion för Torstensson d. 31 Augusti 1641. *Registratur.*

[8] Han kom till armeen, då lägrad omkring Winsen vid Aller i Westfalen, den 15 Nov. 1641.

[9] 4 kompanier Östgötar, 4 kompanier Vestgötar, 4 kompanier Smålänningar, 4 kompanier Upländingar, 4 kompanier Vestmanlänningar, 3 kompanier Österbottningar, 3 kompanier Smålands ryttare och dessutom finska ryttare. Instruktion för amiralen Erik Ryning, som öfverförde rekryterna, och bref till guvernörerna i Pommern den 3 Juli 1641. *Registratur.*

[10] »Ich merke aus Allem, dass man mir hier wenig gewogen, sehe auch dass, wie eifrig und treu ich meine Dienste thue — dennoch gethan

blicket oförmögen till tjenstgöring. Guébriant med de franska, fordom Weimarska, tropparne skilde sig från Svenskarne och gick till Rhen. Sjelf var Torstensson, ännu efter sin ankomst till armeen, så sjuk, att rykten utspriddes om hans död, och att, vid uppbrottet att besätta Elbe-passen i början af året 1642, han, kontrakt till hand och fot, måste fortskaffas på bår[1]. I Salzwedel lät han hålla ståndrätt öfver öfverste Seckendorf, som, ertappad att pläga hemligt förstånd med fienden, dömdes från lifvet[2]. Sedan fienden, efter att ha uppgifvit sin plan på det utarmade Mecklenburg, slutligen dragit sig tillbaka till Sachsen, der Bayrarne skilde sig ifrån de kejserlige, beslöt Torstensson, genom stilleståndstraktaten med den nye kurfursten af Brandenburg försäkrad från brandenburgska sidan, att sjelf gå till Schlesien, der hertig Frans Albrecht af Lauenburg, nu kejserlig fältmarskalk, var Stålhandske vida öfverlägsen. Under det Torstensson låter proviant samlas på vägen åt Westfalen, går han tvärt om den 26 och 27 Mars vid Werben

wird alls wusste man es nicht, und giebt die tägliche Erfahrung, dass die Affection zu einem und andern merklich antecellirt. — Von meinem Advancement zu General der Infanterie ist von keinem Menschen etwas gedacht worden, sondern Mortaigne (wiewohl ich bey Lebzeiten des Sel. H:rn Feldmarschalls Baners und auch nachmals zu commandieren gewürdigt wurde) mir noch als ein General bey der Infanterie zugeordnet ist». — — Yttrar sin önskan att komma ifrån armeen. Karl Gustaf Wrangel till sin far, Salzwedel d. 22 Febr. 1642. *Brefvexling* i Skoklosters bibliotek. Wrangel hemskickades sedermera på våren detta år, för att öfverföra en ny förstärkning från Sverige. Oaktadt hans åberopade goda förhållande till Baner, förekomma dock i denna brefvexling ett par stränga bref från Baner till Wrangel, för felsteg begångna af ungdomshetta. Då sökte Wrangel Torstenssons intercession, och denne lofvade »att honom i bästa måtto hos fältmarskalken excusera» — i bref från Alt-Bunzlau den 8 Juni 1640. — Mortaigne var en af de bägge från armeen till Stockholm deputerade öfverstarne, och bidrog, genom det förtroende han njöt, sedermera mycket till oroligheternas stillande.

1 *Pufendorf*, XIV. § 2. I Torstenssons bref, af hvilka många finnas i K. G. Wrangels brefvexling, förekommer ofta nog, att han ej förmått underskrifva dem, utan äfven hans namn måst tecknas af sekreteraren.

2 »Han var en af dem som var delaktig i hvad som förehades medan vi lågo för Wolfenbüttel», skrifver K. G. Wrangel till sin far, Osterburg den 5 Febr. 1642. — »Da nun Torstensson ein solches Exempel statuirte und sein Commando nicht wenig befestigte, entschloss er wieder diejenigen, so von der Sache wussten, nicht zu inquiriren, sondern ihnen Zeit zu lassen, dass sie sich selbst bekehren möchten. Ueber diess sorgte er auch für seine Frau und unerzogne Kinder zu Erfurt, welche Seckendorffen bey seinem Tode am allermeisten zu Herzen gegangen». *Pufendorf*, XIV. § 3.

öfver Elbe. Han genomtågar Lausitz, förenar sig vid Sorau med Stålhandske (hvarigenom hans styrka växer till 20,000 man), intager den 24 April Gross-Glogau med storm, bemäktigar sig flera platser i nejden och hotar Schweidnitz. Han förekommer hertigen af Lauenburg, som skyndade till denna fästnings försvar, slår och tager honom sjelf till fånga [3], hvarefter Schweidnitz öfvergår den 24 Maj. Han förföljer derefter de kejserlige in i Mähren, skrämmer de i Olmütz församlade landtständerna på flykt, intager denna stad den 5 Juni och låter öfverste Hellmuth Wrangel ströfva ända till sex mil nära Wien. Nu måste han tänka på återtåg. Han lemnar en stark besättning i Olmütz, återgår till Schlesien, der Liljehök emellertid intagit Neisse, förenar sig med den öfriga armeen vid Kosel, hvilken fästning, liksom strax derefter Oppeln, eröfras med stormande hand. Han belägrar derefter Brieg med den ansträngning, att han inom få dagar hoppades vara mästare af fästningen [4], då en öfverlägsen kejserlig här kom att und-

---

[3] »Als er an seinen Wunden starb wurden Arnheims Anschläge zu nichte». *Pufendorf*, XIV. § 14. Arnheim, som ur kejserlig gått i sachsisk tjenst, men åter lemnat denna efter Prager-freden, blef af ett svenskt kommando öfverfallen på sitt gods Boitzenburg i Ukermark den 7 Mars 1637 och fången förd till Sverige. Denna våldsgerning skedde på regeringens befallning, att han borde gripas eller dödas. Bref derom till Adler Salvius finnas i riks-registraturen för 1637 den 7 och 21 Januari. Der talas om illistige practiker till Svenskarnes ruin derute, medelst Arnheims anspinnande. Salvius borde derför oförmärkt göra sin flit genom kommendanten i Wismar eller någon annan förtrogen officerare, »att merbemälte Arnheim ertappa och ombringa, dermed söfvandes en gång hans ögon; den det förrättar vele vi med en ansenlig belöning ihogkomma». Arnheim, som en tid förvarades på Örebro slott, rymde ur sin arrest i Stockholm om hösten 1638 och erbjöd sig nu att åt kejsaren upprätta en egen här mot Sverige. Utnämd till kejserlig och kur-sachsisk generalissimus i Schlesien, dog han den 18 April 1641, och hertigen af Lauenburg, som under honom kommenderade, fick då öfverbefälet.

[4] Utdrag ur ett Torstenssons bref till K. G. Wrangel må biläggas vår efter Pufendorf gjorda framställning af dessa krigshändelser. Brefvet är på tyska: »Nach dem jüngst vorgewesenen Rencontre bey Schweidnitz ist der Feind mit seinen übrigen Völkern aus seinem Lager bey Breslau aufgebrochen und nach Brieg gegangen. Ich habe meinen Marsch nach Neisse gerichtet, und d. 25 Maj daselbst angelanget, in der Meinung so wohl weiter an dem Feinde, als an der Stadt Neisse mein Heil zu versuchen, zu welchem Ende ich d. 27 mit der meisten Cavallerie, 1500 zu Fuss und etlichen leichten Geschütz von der Neisse weggegangen, daselbst aber den H:rn General Liljehök mit der

sätta den. Torstensson måste upphäfva belägringen. Han lät förstärka besättningarna i Oppeln och Schweidnitz och skickade Königsmark åt Sachsen att möta der sig yppande rörelser. Sjelf drog han sig öfver Oder tillbaka mot Glogau, gick högre upp vid Krossen åter öfver denna flod och satte sig i ett läger vid Neisses och Oders sammanlopp för att invänta den af Karl Gustaf Wrangel från Sverige förda förstärkningen, som redan var i antågande. Föreningen med avantgardet af

---

Infanterie und dem groben Geschütz, solchen Ort würklich zu attaquiren, gelassen, und also mit den bey mir gehabten Völkern gegen Olmüfz gezogen. Als nun von dem Feinde ein mehreres nicht als ein Regiment zu Fuss, so d. 29 bey Sternberg von dem Obrist Helm. Wrangel ruinirt worden, angetroffen, und sich befunden, dass der Feind — auf die linke Hand nach Weisskirch, Meseritz und dem Wallacheyschen Gebirge sich gewendet, und alda nicht füglich attaquirt werden könnte, habe ich meinen Marsch recta nach Olmütz zu, die Hauptstadt in Mähren, genommen, und des folgendes Tages solches mit Ernst anzugreiffen resolviret. Der Commendant Miniati, als General-Commissarius des Markgrafthums Mähren, so mit 800 neugewerbenen Teutsche und Polnische Knechte darin gelegen, hat sich zwar nebst der Bürgerschaft tapfer gewähret, gleichwohl aber nach viertägiger Belagerung zu accordiren gezwungen worden, welcher dann d. 5 dieses mit der Garnison abgezogen. Selbiges Tags hat sich auch Prosnitz und Littau auf Discretion, imgleichen d. 8 die Mährische Neustadt, so ein ziemlich fester Ort, an dem H:rn General-Major Königsmark — mit Accord gegeben. Nach dem ich nun Kundschaft bekommen, dass Neisse d. 5 dieses mit Accord übergegangen, bin ich, um bey der damaligen Beschaffenheit des Feindes mich der übrigen importanten Orte in Schlesien zu bemächtigen, d. 7 von Olmütz aufgebrochen, mich wieder zurückgezogen und mit dem übrigen Gros der Armee bey Cosel conjungiret, welche Stadt folgendes Tages nach geschossener Breche mit Sturm und das Schloss auf Gnade und Ungnade übergegangen. Bin darauf d. 12 aufgebrochen und bey Oppeln angelanget. Der Commendant, Obrist-Lieutenant des Graf Gallischen Regiments, hat, als die Breche geschossen, die Stadt verlassen und sich aufs Schloss retirirt, welches er auch, weil es ein sehr fester Ort, bis in den vierten Tag gehalten, hat sich aber endlich d. 17 dieses auf Gnade und Ungnade ergeben müssen. — Bin nun gestern davon aufgebrochen und heute allhier bey der Stadt Brieg, worin 1500 Mann zu Fuss und 2 Obristen sich befinden, angelanget, und werde mein Bestes thun. — Herzog Frans Albrecht sind d. 31 Maj wegen empfangener beyde Schüsse zu Schweidnitz Todes verfahren, und an deren Stelle ist nun wiederkommen Piccolomini, der nunmehr die gesamte Kajserliche Armee, so annoch bey Brünn im Mähren stehet, als General-Feldmarschall commandirt». Torstensson till K. G. Wrangel. Feldlager bey Brieg d. 19 Juni 1642. (Utanpå brefvet finnes tecknadt: »Præsentirt d. 18 Juli 1642, als die ersten Völker des Succurses bey Wolgast aus Land gesetzet.») *K. G. Wrangels brefvexling* i Skoklosters bibliotek.

Wrangels kår, 4,000 man fotfolk, skedde den 26 Augusti [5], hvarefter Torstensson tvang de kejserlige att upphäfva belägringen för Glogau. Han sökte sedermera, ehuru förgäfves, att afskära den kejserliga armeen från Böhmen, intog Zittau i dess åsyn den 29 September och belägrade slutligen Leipzig för att tvinga den till batalj. Här vann Torstensson på Gustaf Adolfs slagfält den 23 Okt. en fullständig seger öfver ärkehertig Leopold och Piccolomini och slutade 1642 års ärorika fälttåg med intagandet af Leipzig [6].

---

[5] Torstensson till Wrangel på svenska: »Med Glogau är nu så vida kommet, att de äro redan med hvarandra under vallen och kasta på hvarandra med stenar (nämligen ur mörsare), så att de våre ej kunna göra något utfall. Jag kan här ej längre subsistera, dock vill jag min marsch så ställa, att generalmajoren må kunna följa. Tag marschen på denna sidan Odern åt Krossen och skynda hvad menskligt och möjligt är». Fältlägret vid Neisse d. 21 Aug. 1642. Egenhändigt postscriptum af Torstensson: »Om icke succursen kommer snart, så är Glogau förloradt:» *Brefvexling.*

[6] Följande utdrag af ett bref från K. G. Wrangel till hans far, dateradt Leipzig den 23 Okt. 1642 således sjelfva dagen af slaget — ger en öfversigt af armeernas rörelser ifrån den 7 Sept. Denna dag hade Glogau blifvit undsatt och de kejserlige upphäft belägringen. Den 10 Sept. ryckte svenska armeen ifrån Glogau, der den gick öfver Oder och kom d. 13 till Bunzlau, som togs med storm; d. 15 till Lemberg, som äfven med storm eröfrades; den 16 till Lauben, en sachsisk stad; d. 18 till Görlitz. Under vägen erhölls kunskap, att fienden med sin armada var på marsch öfver bergen till Friedland i Böhmen, då fältmarskalken resolverat taga fienden i flanken. Men då vi vid ankomsten dit ej funno fienden, ha vi intagit den beqvämaste höjden deromkring för att hafva Böhmen i ryggen, hvarefter fienden följt och nästa dag satt sig blott en half mil ifrån oss, och man väntat en hufvudaction; men då han förskansade sig och vi begynte lida brist i bergstrakten, hafve vi i god ordning d. 28 Sept. marscherat till Zittau. Och ehuru vi sågo fienden komma till undsättning, och kommendanten i förtröstan derpå opiniatrerade, ha vi dock i deras præsents anfallit staden middagstiden med storm, och jag genast occuperat ett utanverk, hvarefter kommendanten gifvit sig med sina 150 man, som togo svensk tjenst. — I Zittau stilla till d. 6 Okt. (under denna tid slöts ett cartel om fångarnes utvexling). De kejserlige hade på böhmiska gränsen en mil ifrån oss slagit läger och retrancherade sig. — Af de svenske knektar jag utfört till succurs är knappt en tredjedel qvar i tjenstbart stånd. De öfrige äro genom ovana vid de starka marscher och brist på proviant, då de ej som Tyskarne förstå att nära sig, blefne sjuke, äro lemnade i garnisonerna eller hafva förgåtts här och der. Deremot ha de kejserlige landet öfver allt till vän. — Den 7 Okt. ha vi marscherat till Liska på sidan af Bautzen, derpå till Camenz och Grossenhayn, men lemnat dessa platser, emedan fienden följde oss. Fältmarskalken har då fattat en annan dessein, då man såg att fienden ej hade någon rätt lust att

Med kammarherren Gabriel Oxenstjerna, som utsändes till Torstensson, skref regeringen: »oss synes att fältmarskalken nu fått temligen uppvatten till att sätta verket i en god stat;

---

slåss, utan endast att harassera oss. Vi ha med infanteri och artilleri gått direkt på Torgau, men med kavalleriet och bagaget hit till Leipzig för att tvinga fienden till undsättning och batalj; ty intet annat medel för oss fans att accommodera armeen. För att vara desto vaillantare har fältmarskalken hit fordrat generalmajor Königsmark. Förledne torsdag begynte vi beskjuta staden. Emellertid blefvo fångar på parti inbragta, af hvilka vi erfarit, att fienden ej allena för att undsätta staden gick rakt på oss, utan ock är resolverad till bataille. Hvarför vi i går qvitterat vår post, ryckte till samma ort, der för detta Kongl. Maj:t, högloflig i åminnelse, med Tilly haft en combat, och stälde oss i batalj. Fienden följde och framkom till aftonen med hela sin armé. Då nu emellan oss och honom var ett pass och en djup vattengraf, hafva vi gått längre tillbaka för att lemna honom plats och se hvad han ville företaga, då vi i dag vid gryningen funnit, att han om natten gått öfver, och att vi i mörkret kommit hvarandra närmare än vi mente. Och emedan han ej rörde sig af stället, ha vi i Guds namn i full batalj avancerat, ehuru vi genom fiendens skrot och cartecher ledo stor skada (då han bättre kunde rikta, ehuru vi hade flera stycken), tills vi kommo hvarandra under ögonen; och är så bataillen begynt och varade omkring fyra timmar. Vår högra flygel pousserade den kejserliga venstra utan synnerligt motstånd. Derpå har vår venstra och brigaderna (centern) ock kommit i handgemäng, och har på båda sidor tappert fäktats. -- Och ehuruväl fiendens högra flygel så framträngt, att några våre brigader och synnerligen vår venstra flygel råkat i confusion och constablerna till en del förlupit styckena, så hafva vi likväl omvändt, flitigt anfört vår högra flygel och secunderat den venstra, så att vi med Guds hjelp slagit fienden ur fältet, helt och hållet sprängt hans infanteri, som var elfva brigader och vida starkare än vårt. De hafva begifvit sig i en liten skog, der ock i Kongl. Maj:ts och Tillys tid något fotfolk skall ha varit uppstäldt. Men jag har gått i flanken och drifvit dem derifrån, och sedan de kommit på fältet, har vårt rytteri så spelat med dem, att knappt en enda undkommit. Vi ha eröfrat hela fiendens artilleri (46 större och mindre stycken), 50 munitions-, öfver 100 bagage-vagnar, många fanor m. m. Fiendens kavalleri har lemnat ärkehertigen och Piccolomini i sticket, som med nöd undkommit. Ärkehertigens bagage och silfver är bland bytet. Jag har fått hans kalesche och guldservice. Det har varit en ganska hård träffning, och vi ha länge fäktat pik mot pik. Vinden var först emot oss, men har vändt sig. Fältmarskalken har haft stor lycka; ty en del af hans pels är honom med en styckekula skuten af kroppen, äfven hans häst skuten, och bredvid har pfalzgrefven Karl Gustafs häst mistat hufvudet. (Samma kedjekula dödade statssekreteraren Grubbe). *Brefvexling* i Skoklosters bibliotek. — Liljehök, som jämte K. G. Wrangel och Mortaigne anförde infanteriet, sårades dödligt i slaget, befalte den unge Karl Gustaf sin hustru och sina barn och dog om aftonen, tröstande sig med de sinas seger. *Pufendorf*, XIV. § 26.

segern borde användas att rensa öfra och nedra Sachsen samt *fatta* Elben (såsom det heter i denna tidens militäriska språk); i Westfalen hafva vi Weser och de förnämsta orter i händer, dock är der confusion i regementet, och erfordras en guvernör med en god secretarius och commissarius [7]; med Brandenburg fattas endast ratification på stilleståndstraktaten; i Schlesien och vid Oder måste man genom Stålhandske söka att hålla sig ryggen fri; sjelf tyckes fältmarskalken böra pressa efter fienden i Böhmen, Mähren och Österrike och flytta *sedem belli* till Donau, samt genom en *corps volant* försäkra sig om communication med Elben och sjökusten: man vill med bref besöka konungen i Frankrike och landtgrefvinnan af Hessen, att de må hålla Hatzfeld varm vid Rhen; den andra diversion i kejsarens arfländer kunde bäst ske genom furst Ragozi af Siebenbürgen» (med hvilken Torstensson, genom beskickning af tvänne öfverstar, redan trädt i underhandling) [8]. I särskildt memorial för kammarherren tillägger rikskansleren: »att ärkehertig Leopolds kansli, som erhölls vid Leipzig, och hvarutur information om fiendens desseiner kunde inhemtas, borde hemskickas; äfven fältmarskalken påminnas att, om han får in några papistiske orter, der sköne och kostelige bibliotek äro till finnandes, såsom förleden sommar i Neisse och Olmütz, böckerna må sändas till Sverige att förbättra biblioteken vid rikets akademier och gymnasier» [9].

Efter Leipzigs intagande hade Torstensson haft ett möte med marskalken Guébriant, hvilken i förening med Hessarne krigat vid nedra Rhen och utmärkt början af året 1642 med segern vid Kempen. De båda fältherrarne sägas ha öfverenskommit om det följande årets krigsplan. Att ingen sådan gemensamt utfördes, derför skjuta Fransmännen skulden på Svenskarne, och desse gifva beskyllningen tillbaka [10]. Visst

---

[7] I allmänhet förekomma i registraturen täta klagomål öfver administrationen på svenska krigsteaterns båda flyglar — i *Westfalen* och i *Schlesien*. Vi ha i vår berättelse ej haft utrymme att följa de der stationerade arméкårers rörelser, hvilka mest berodde af hufvudarmeens.

[8] Memorial för G. Oxenstjerna till Torstensson d. 21 Jan. 1643. *Registr.*

[9] Rikskansleren hade noga akt på sådant. Då Gustaf Horn vid danska krigets utbrott om vintern 1644 inföll i Skåne, instruerar kansleren hans sekreterare att påminna fältmarskalken, att der några *bibliothecæ publicæ* finnas, enkannerligen der några *manuscripta* äre till fångs, sådant ej må distraheras, utan till Stockholm förskickas. Till Samuel Andersson d. 21 Febr. 1644. *Registr.*

[10] Jfr *Histoire du maréchal de Guébriant*, ch. X. *Pufendorf*, XIV. § 39.

år, att Guebriant gick till Rhen, och Torstensson deremot genom Böhmen mot Österrike, utan att likväl någonsin kunna tvinga Gallas, som återfått befälet [1], till batalj. Vi uppehålla oss ej vid detta 1643 års fälttåg mot Österrike, under hvilket Torstensson åter framträngde till Olmütz, till Brünn och genom en af sina partigängare satte kejsarens egen person i fara [2], under det Königsmark, så förträfflig i det lilla kriget, sysselsatte fienden vid Elbe, vid Weser och slutligen tillbakaslog ett fiendtligt infall i Pommern, af de kejserlige tillvägabragt genom kränkning af Polens gebit, genom hvilket de äfven räddade sig tillbaka. Vi uppehålla oss ej vid detta fälttåg. Det afbröts af en oförmodad händelse. Sedan Torstensson från Mähren återstält gemenskapen med sina besättningar i Schlesien, emottog han på slottet Eulenburg den 23 Sept. den från Sverige utskickade Jakob Törnsköld, som länge väntat på honom i Oppeln. Denne medförde underrättelse från svenska regeringen af den 25 sistlidne Maj — att man beslutit krig mot Danmark, och att Torstensson borde gå till Holstein.

Det är öfverflödigt att uppräkna de särskilda krigsorsakerna som, genast och efteråt, med många skäl och motskäl blifvit å svenska sidan anförda och å den danska med bitterhet förnekade. Danmark var en osäker vän, och vid Svenskarnes första afgörande olycka i Tyskland en naturlig och farlig fiende. Att ett danskt krig låg i det tyska kriget och förr eller senare skulle ur det utbrista, hade Gustaf Adolf insett och Oxenstjerna länge förutsett. Våra förhållanden på denna sida hade blifvit allt mer inveckladе; i synnerhet sedan konungen i Danmark om sommaren 1640 befordrat svenska enkedrottningens afvikande ur riket [3]. Man beslöt att begagna sig af svenska vapnens öfverlägsenhet, för att med svärdet sönderhugga knuten.

---

[1] »Darüber freuten sich die Schweden, denn sie wussten seine Mode, dass er die Armée allemal ruinirte». *Pufendorf*, XV. § 4. Ärkehertigen lemnade missnöjd armeen; Piccolomini gick i spansk tjenst.

[2] *Pufendorf*, XV. § 12.

[3] Den med förmyndareregeringen alltid missnöjda Maria Eleonora flydde hemligen den 23 Juli 1640 från Gripsholm, reste, i sällskap med en dansk utskickad, förklädd, åtföljd af en enda hoffröken, till Nyköping, gick der om bord på ett danskt fartyg och emottogs vid Gotland af tvänne danska linieskepp, som förde henne till Danmark. Hon uppehöll sig någon tid i Danmark, sedan i Brandenburg, och återvände först 1648 till Sverige. *Ekholms* Krit. och hist. handlingar, III Saml.

Den 25 Maj skrifver regeringen till Torstensson[4]: »Vi måste upptäcka eder vår hemstat och våre nabors farlige consilier, som begynna utbrista, hvarefter vi måste förändra våra rådslag. Vi hafva länge märkt, att .våre grannar i detta vårt tyska krig haft sina ögon fästade på krigets utgång, förmodandes, der vi genom någon olycklig händelse skulle bringas ur våra fördelar, att dem dörren måtte öppnas till att här hemma handtera oss efter behag. Nu, då fiendens makt genom Baner och eder blifvit bruten och kejsaren blifvit bragt på defensiven, söker han hjelp i Polen med sådana argument, som föga passa huset Österrikes storhet, och söker äfven att uppreta Danmark, så mycket mer som det är dertill benäget. Bägge låta utbrista sin illvilja emot oss, särdeles Danmark, som under sken af medlare inmängt sig i fredstraktaten. Nu, då denna är så vida bragt, att præliminarierna äro slutna, och mediatorn borde söka befordra sjelfva traktatens begynnelse, armerar han tvärt om till vatten och lands, drager sitt folk tillsammans under sken af att dämpa Hamburg, men i sjelfva verket för att skrämma och uppträda såsom väpnad underhandlare. Det berättas, att biskopen af Bremen och hertigen af Oldenburg skola stöta till honom med sitt folk, likaså Braunschweig-Lüneburg; Köln och flera katolska ständer äro med att spela detta *tredje parti*, som länge varit på tal. Det hafve vi för visst och säkert, att denne danske armatur förnämligast är ansedd att turbera våra vapen och vår stat i Tyskland och sedan att tasta oss sjelfve an, om ej i år, dock åt året. Danmark agerar emot oss i Polen, genom Baudissin och andre, till en stark alliance, kanske diversion. Baudissin är affärdad ur Polen till Danmark, ej blott med konungens, utan ock med de förnämste senatorers fullmakt. I Ryssland tracteras ett giftermål emellan konungens af Danmark son, gref Woldemar, och storfurstens dotter, af orsak att förbinda sig emot oss; man visar sig redan der motvillig och nekar oss förändra resident. Dertill komma andre Danmarks acter, som vi ej utan Sveriges förderf kunna tåla. Danmark besvärar ofta seglationen i Sundet och har nu i vår confiscerat sju till åtta svenska skepp. Det tager tull af alle vin och drycker, som för svensk räkning gå igenom Sundet, emot afsked och sedvanlig frihet[5], och vårdar sig icke en gång att gifva oss

[4] *Registr.* 1643.
[5] »Zum Vorwande nahmen die Dänen dieses, weil die Schweden wieder den Vergleich handelten, in dem sie auswärtigen Nationen ihre Pässe

det till känna. Det hafver satt en galleja under ön Ruden, som tager tull af alle sjöfarande och prejar våre egne farkoster, som vi sända ut emellan våre fästningar, oss till spott och injurie, och det är i denna resolution förhärdadt, så att inga föreställningar hjelpa. — Efter långt betänkande (då vi redan hafve krig) finne vi oss ingen mindre fiendskap hafva hos Danmark än hos Österrike, så mycket värre som denne fiende är oss närmare, och kejsaren på denne tid ingen skadligare assistent hafver än Danmark. Derför hafve vi oss beslutit att fuller besöka konungen i Danmark med tillbörliga föreställningar; men såsom vi ingen god resolution förmoda, finne vi bättre att nu, medan våre vapen stå upprätt i Tyskland, hellre än en annan gång, föra kriget in i Danmark. Derför nödgas vi denna sommar hålla rekryterna hemma och såge gerna att, sedan I regulerat krigsstaten i Tyskland efter medföljande lista, I sänden de öfriga hem, särdeles så månge gamle knektar I kunnen umbära; dernäst, att I ej så mycket beflite eder om att slå fienden som att conservera armeen, att I mot hösten dragen eder ned mot sjökanten, och så att I kunnen taga vinterqvarter i Holstein och Jutland. — Detta skall hållas å alla sidor *hemligt*, men så I som vi oss dertill oförmärkt præparera. — Under sken af att söka qvarter i Braunschweig-Lüneburg och Oldenburg må I ställa eder marsch genom Meissen och Halberstadt till braunschweigska landet, såsom villen I bringa hertigen och biskopen af Bremen att skilja sitt folk från Danmarks. Under marschen, eller förut, måsten I sända en af generalerna med en *volant armé* inåt Pommern och Mecklenburg, att der oförmärkt afvakta eder ankomst, och emellertid se på fästningarna och försäkra eder öfvergången öfver Elben. Sedan kunden I gå med hela armeen in i Holstein, emellan Hamburg och Lübeck, intagandes hvad platser I kunnen öfverkomma och tryckandes så djupt in i Jutland och, öfver Middelfart-sund, in i Fyen, som armeen tillräcker. Den eder motstår må I hålla för fiende; all samling af krigsfolk, danskt eller tyskt, må I skingra. Blifve I beskickade och tillfrågade, af hvars ordres I gå derin, så må I svara: att nöden tvingar för att få qvarter för folket. Hertigens af Gottorp land må I förskona, om han vill sitta neutral. Disponeren med detsamma garnisonerna vid sjökanten, i Pom-

darlehneten und also den Dänischen Zoll hintergingen. Ludvig De Geer hatte reiche Consorten in Holland, die unter seinem Nahmen frey durchgingen». *Pufendorf*, XV. § 78.

mern och Mecklenburg, så att I hafven till 2000 gode knektar vid handen och några hundrade oberidne ryttare; sätter dem under anförande af Erik Hansson (Ulfsparre, kommendanten i Wismar), låter honom taga alla fartyg i Pommern och, med detsamma I gå in i Holstein, sätta öfver in på Seland och öarne, öfverfallande Vordingborg, och afseende hvad tillfälle kan vara att emportera Köpenhamn och Kronoborg. Då på sådant infall en stor consternation följa vill. Vi skole väl veta att möta eder på denne sidan. — Att allt detta, om det rätt menageras, kan gå för sig, har sine visse skäl: 1:o konungens i Danmark krigsmakt består mer i apparence än i gerningarna; 2:o är han nu i Maj bruten upp mot Hamburg och låter, sedan accordet är slutadt, endera sin här söndras, eller lägger han den i läger, då den försvagas af sjukdom; i alla fall kan han ej så snart komma upp igen. Vi hoppas honom antingen med hast nederstöta, eller så tillreda honom, att han skall få med sig sjelf att göra och förgäta sine practiker emot oss. Två hinder ligga i vägen: huru I skolen undkomma fienden, som utan tvifvel eder följandes varder, och huru I skolen salvera edre garnisoner i Olmütz, Schweidnitz och annorstädes; förutan det tredje, som är betänkeligt, hvad fara häraf i allmänhet kan uppstå för vår krigsstat i Tyskland. Utforsken Gallas, under sken af fångebyte, om ej nu, då fredstraktaten begynnes, armeerna kunde sluta en vapenhvila, t. ex. på tre veckor, tills I kunnen öfver ett längre stillestånd förnimma den franske ministerns mening. Erhålles ej stillestånd, lemne vi till eder egen discretion, hvad garnisoner I viljen draga till eder, och huru I marschen anställa viljen. Fienden följer eder näppeligen långt bort om Leipzig, då det nu är borta, och mest allt der neder åt är öde». — (Så talade man om norra Tyskland år 1643!)

Det var Torstenssons instruktion för det danska kriget. Den hade varit månader på vägen, hvilket ej var sällsynt (man har ofta tillfälle att förundra sig öfver trögheten af denna tidens kommunikationer); men fältherren träffade genast anstalter till utförandet, och det svarade i djerfhet mot planen. Han ryckte in i Schlesien, föreslog ett stillestånd och lyckades att dermed uppehålla Gallas, som inberättade förslaget till Wien och emellertid nöjde sig att på sidan följa svenska armeen och betäcka Böhmen. Ifrån Glogau, der armeen gick öfver Oder den 26 November, hemsände Torstensson underrättelse, att han inom fyra eller fem veckor hoppades vara i Holstein.

Vid Torgau lät han slå en brygga, liksom ville han gå öfver Elbe. Det utspriddes, att han, efter någon hvila i Meissen, ämnade genom öfra Pfalz hemsöka Bayern och der taga vinterqvarter, hvaraf mycken oro uppstod i Bayern. Kort efter såg man honom slå ännu en brygga öfver Elbe vid Tangermünde och likväl gå den förbi ända till Havelberg. Här hade han ej mer någon förevändning att dölja sitt förehafvande. Han kallade officerarne tillhopa den 6 Dec., förkunnade dem sina order och lofvade goda qvarter. Armeen fortsatte marschen med glädje och öfversvämmade snart Holstein och Jutland [6].

Om danska rikets tillstånd på denna tid låna vi några underrättelser ur en svensk ministers relation i Skoklosters bibliotek [7]. Den är af år 1649, således året efter sedan konung Kristian IV slöt sin långvariga regering. Men författaren Magnus Dureel åberopar åtta års vistande såsom svensk resident i landet till borgen för sin tillförlitlighet, helst, yttrar han sig, »denne nation af infödd natur håller sine saker så hemlige, att man icke utan med tiden och goda tillfällen allt till pricka kan utgrunda och begripa». Vi ega blott utrymme för hufvuddragen. Såsom konungarne i Danmark — säger författaren — hafva händerna bundna, så att de om *jura majestatis* föga utan rådet hafva att disponera, adeln kan öfverstämma både de andre stånden och konungen sjelf, men gemene man icke allenast inge *vota* eger i statssaker, utan ock är betagen all förhoppning att komma till digniteter och charger, så är regeringsformen i Danmark en *status aristocraticus* eller *oligarchicus*. Grunden blef lagd i konung Fredrik I:s tid, hvilken blef insatt af adeln emot borgares och bönders vilja, som höllo med Kristian Tyrann. Han gaf adeln privilegier, hvilka Fredrik II confirmerade och i en särdeles handfästning lät fatta, och hvilka sedermera af Kristian IV och hans son Fredrik III förökades, så att, oansedt månge adelns privilegier äro både konungen och gemene man formidable

[6] Den 26 Dec. 1643 fick regeringen underrättelse om Torstenssons inbrott i Holstein och skrifver till honom den 27 Jan. 1644: »sedan Törnsköld kom hem och bragte oss edert svar på vårt bref af d. 25 Maj sistledne år, hafve vi blott haft ett enda bref af eder från Havelberg af d. 6 Dec. Vi hafve genom tidender från Danmark blifvit underrättade, att I före medlet af December ären ingångne i Holstein». *Registr.*

[7] Relation om konungariket Danmark, sammanfattad af Magno Dureel, Kongl. Maj:ts till Sverige resident. Dedicerad till drottning Kristina. I Skoklosters bibliotek, handskrift. Vi ha sedan funnit ett utdrag hos *Suhm*, Samlinger til den Danske Historie, II Band. 3 häft. s. 44.

(i synnerhet medelst Fredrik III:s handfästning), så äro de ej lätte att minska; hvilket nogsamt ses af Kristian IV:s femtiettåriga regemente. Det är förordnadt, att Danmark skall vara och blifva ett valrike, såsom det af ålder varit hafver, och att Norge skall i eviga tider vara en oåtskild provins till Danmarks krona. De höga embeten äro fem. Senatores ha ingen annan lön än de förnämste och bäste länen, som äro märgen och gräddan af hela landet. Dem gamlom har synts godt att constituera likasom en *vice rex*, för att alltid i regementet uppehålla adelns frihet. Detta är rikshofmästare-embetet i Danmark. Rikshofmästaren disponerar om kronans inkomster, drager sorg för konungens hofstat, item för skeppsflottan m. m., såsom en konungens *lieutenant-general*. Det är gemenligen practiseradt, att der några medel antingen af ordinarie eller extraordinarie skatter varit för handen, rikshofmästaren då strax har gifvit derpå invisning, att inge medel skulle komma i ränteriet och alltså konungen kunna bruka sådana medel sig och sina desseiner till nytta. Hvarför ock konungen i Danmark måst efter hand förhöja den öresundska tullen, som han haft disposition öfver, och sedan velat practisera tull på Elben vid Glückstadt, på det han derigenom kunde skaffa sig ett kapital i händerna. Det finnes en riksmarsk, en rikstygmästare och en generalingenieur. Hvad eljest öfrige höge charger i en väl formerad krigsstat vidkommer, så äro de här i Danmark inge, utan sådana tillsättas i krigstider antingen af främmande eller inhemske adelsmän. Men såsom Danmarks stat regeras af månge, alltså är hvars och ens största interesse att conservera sitt eget. Men i krig blifva adelns landtgods ruinerade, hvad det går lyckligt eller olyckligt. Kristian IV blamerades af adeln, att han emot adelns vilja begynt krig, särdeles mot kejsaren, och krigen med olycka fulländat. Han var i långliga tider konung och hade derigenom så väl som genom egen courage bragt sig i respect hos rådet (som alle voro hans kreatur), så att han i slikt och annat kunde hafva sin egen mening. Till att förekomma sådan konungens makt, är i den sista handfästning stadgadt, att konungen ej eger taga af adeln hvem han vill i rådet, utan att rådet med adeln, hvar i sin provins, der den döde är afgången, föreställer konungen sex infödde adelsmän, hvaraf han tager en. Då adeln, som mest *in effectu* regerar, mest förlorar i krig, och dessutom kan nytja märgen af landets goda, flyter häraf, att Danmarks stat är mera inclinerad till fred och rolighet än till krig; hvarför ock

adeln icke vill tillåta någon perfect krigsstat att i landet formeras. Icke dess mindre, emedan de högeligen frukta grannarnes makt, i synnerhet sedan Danmarks rike nu mest begynner kringrännas af de svenskes makt genom den väl fattade krigsstaten i Sverige, har adeln blifvit nödsakad underhålla ett slags nödtorftig milise; ty att ordinera en fullkomlig krigsstat, tillåta hvarken kronans medel eller *ratio status*, efter adeln städse hade att befrukta att konungen skulle obligera sig armeen och stödja sig på gemene man, som nu är malcontent, men konungen särdeles affectionerad. Härtill kommer, att kronan fordom ej behöft formera någon krigsstat, efter vägen åt Tyskland alltid stått öppen att få värfvadt folk. I krigssaker är adeln oerfaren, och ganska få försökte i främmande land. Under krig är ständig split om högsta befälet.

I hvar provins skall följande antal folk exerceras vid kyrkorna: i Seland 2000, i Fyen 1000, i Skåne och Bleking 2000, i Jutland 4000, på små-öarne 1000, i Norge tre regementen 5400, adeln (af hvar 600 t:nor hårdt korn 4 knektar) 4000: summa 19,400 man. Af rytteriet utgöres genom länen och adelns rusttjenst 7000, af fogdar och prester 2000 man. — Riksflottan består af 24 örlogsskepp och 16 galleyor. Danmark och Norge hafva 106 köpfärdsskepp. Folket är merendels väl försökt på sjön.

Danmarks inkomster, ordinarie och extraordinarie, fundera sig på sex hufvudstycken: 1:o tullen i Sundet, som är högst olika: före sista kriget med Sverige gick den till 5- eller 600,000 riksdaler; efter freden i Brömsebro är den förminskad till 70- à 80,000 rdr; 2:o inländske tullen eller accisen, som skulle vara ansenlig, om ej adel och prester voro befriade, och om ej adeln befriade de borgare, med hvilka den har umgängelse; intet är vanligare än, när en adelsman logerar hos en borgare, att han betalar sitt härberge med accis-sedlar; 3:o städernas skatt och contribution; 4:o länen, städerna och tullen i Norge; 5:o länen i Danmark; 6:o kungsskatten och andre extraordinarie inkomster, som ej hvart år utgå. Öfver hufvud kunna inkomsterna nu ej räknas till mer än 500,000 r:dr; men utgifter i Danmarks stat äro 919,665 r:dr [8].

---

[8] Om rättegångsväsendet och kyrkoförfattningen märkes följande: *hjemting* kallas desse 4 *inferiora judicia:* birketing, häradsting, byting, rådstufvuting. Desse siste kunna förrättas af byfogden eller borgmästare och råd i rådstugan. Birketing är en särdeles rätt i ett visst distrikt, som konungen eller adeln eger att besätta. Konungens eller

Norge har temligen godt sädesland och gräsväxt emellan bergen, har ek-, furu-, björk-, granskogar och något bokskog, af hvilka skogar Holländarne med några hundra skepp årligen hemta master, ved, tjära, bräder; har ock åtskilliga bergverk och kunde hafva mer, om ej *privatorum interesse* det förhindrade, dels adeln i Danmark, som ej gerna ser att konungen har mycket af Norge, dels bergverks-intressenterna, som tro att nya verk skada de gamla. Invånarnes natur och seder komma öfverens med de svenskes. De äro med konungen och regeringen i Danmark icke synnerligen väl till frids. Ty efter alle län och embeten mestedels äre besatte med Danskar, och konungen sällan kommer dit, sker inbyggarne stor orätt. Adeln i Norge är så godt som utrotad, och, der den finnes, intet aktad i Danmark, utom någre få familier, som blifvit naturaliserade. Eljest är här ett öfvermåttan starkt och helso-

---

adelsmannens birkefogde och birkeskrifvare skola vara edsvurne. När birketing hålles, manar birkefogden åtta dannemän af samma distrikt, hvilka han vill, dock ärlige och väl beryktade, som skola sitta i rätten öfver samma sak och gifva birkefogden vitnesbörd att han rätt dömer, och sedan domen införes i tingsboken. Dessa åtta tingmän äro icke edsvurne. Häradsting hålles i häradet af häradsfogden och häradsskrifvaren samt åtta tingmän, bönder i samma härad, hvilke alle skola vara edsvurne, och äre desse åtta tingmän, liksom tingmännen i birketinget, vitnen att domaren dömer rätt och att allt blir riktigt af häradsskrifvaren infördt i häradsboken. — Ifrån desse fyra *fora* appelleras, ehuru stor eller liten saken är, så väl i civil- som kriminalmål under *landstingen*. Desse äro privilegierade i fyra städer: Köpenhamn, Malmö, Odensee och Ribe. Landtdomare sättas af konungen i hvar provins, alltid af adel. Häradsfogden tillsättes af guvernören i länet. *Herredagen* är *ultima instantia*, nämligen den rätt Hans Maj:t med samtelige rådet bekläder, och der hvar landtdomare har sin dom att försvara. Domen afsäges af rikskansleren och conciperas af riksens skrifvare. — I Danmark äro *episcopi* och *superintendentes* hufvuden i det mesta af kyrkosakerna efter odenseeska kyrkoordningen. Biskopar confirmeras af konungen, men creeras af clero. Sjelfve måga de ordinera prester, men icke vocera eller utvälja, vare sig kyrkoherdar eller kapellaner, hvilket privilegium är förbehållet församlingarna eller deras patroner; ej heller må biskopen afsätta en prest (mer än *ad interim*), utan tillhör det herredagen. *Beneficia regalia* bero endast af konungen. Eljest hafva episcopi rätt att årligen visitera församlingarna, hafva inseende öfver kyrkornas inkomster, skolor, hospital och de fattigas del, samt kunna ock, der tvister och irringar förekomma, decidera efter kyrkoordningen. Akademierna i Danmark, särdeles den i Köpenhamn, hafva sine egne, store och härlige privilegier, så att de höglärde constituera ett eget stånd, jämte presterskapet, med hvilket konungen och rådet hafva att capitulera, om någon tunga det ståndet åläggas skall.

samt folk, till örlig och segelfart helt beqvämligt, så att Holländarne denna nation framför andra bruka och æstimera. Det finnes knappt ett skepp i General-staternas tjenst, der icke några Norrbaggar äro. — Norge regeras af en ståthållare, en Dansk af rådet, som har sitt residens i Kristiania. Hannibal Sehestedt lät kalla sig *vice rex* och fick af konung Kristian IV sitt län fritt, som importerade honom 30,000 r:dr årligen. Han inrättade ock, medan han var i Norge, kollegier efter svenskt vis, synnerligen för admiralitetet och krigsmakten, kansliet, ränteriet och ett bergs-kollegium; men som Norges regering i så måtto för mycket separerades från den danske, blef efter konung Kristians död och Sehestedts process alltsammans kasseradt. Största orsaken till Hannibal Sehestedts fall var, att han höll sig präktigare än den andre danske adeln. Han hade en af Kristian IV:s döttrar till hustru; ty var adeln jaloux på honom, och han måste ruineras tillika med de andre konung Kristians mågar, hvilka i bemälte konungs tid emellan sig delat hela regeringen, nämligen Corfitz Ulfeldt såsom rikshofmästare i Danmark, och Pentz och Hannibal Sehestedt såsom *vice reges* eller ståthållare, den ene i Holstein, den andre i Norge [9].

Skåne och Bleking äro två de förnämste provinser i Danmarks rike, renommerade för god säd, boskap och fiskeri, härlige skogar, skön gräsväxt, ståtlige rivierer och små sjöar. Folket, särdeles utåt gränsen, kommer mest öfverens med Eders Majestäts undersåtar i Småland, så i språk som humeur, och efter som, der något påkommer från Sverige, de måste utstå största lasten och ligga liksom i ulfvemunnen, ty önskade månge, det de vore under Sveriges krona. Detta folk är i Danmark æstimeradt mer beqvämligt till krig än det på Seland, Fyen och Jutland, är ock härdigare och något mera öfvadt att handtera gevär. Folket i Seland är så i språk som humeur mäkta different från det norska, skånska och blekingska, är af naturen benäget till goda dagar, obeqvämligt till krig och, liksom i de öfrige Danmarks provinser, missnöjdt med regeringen och med adeln, som här allt för mycket dominerar. På Fyen, Laaland, Falster, Langeland är folket nästan som på Seland. Jutland är, näst Norge, den störste provins i Danmark, har öfverflöd på råg och korn, god boskap, fisk,

9 Alla de nämde herrars gemåler voro naturliga döttrar af konung Kristian IV med Kristina Munk.

skog, härlig gräsväxt. — Folket är af naturen idkesamt och väl vant till arbete. De andre provinser äre uppfylte med officianter härifrån, så i städer som på landet. Folket är malcontent med adeln, som annorstädes i riket, särdeles som de ligga utsatte för allehanda incursioner, och kunna ej erhålla af konungarne i Danmark, att de här anlägga några reale fästningar. — I Holstein, som är ett län af tyska riket, föres — så väl som i Slesvik, Ditmarsken och Stormarn — regeringen *alternatim* af konungen i Danmark och hertigen af Gottorp, hvar sitt år, och har konungen lagt vid Elben fästningen Glückstadt att tvinga Hamburg såsom ett appendens till Holstein. Folket är väl beqvämligt till krig, men icke synnerligen affectioneradt mot Danmark; äre ock åtskillige missnöjen emellan den danske och holsteinske adeln, efter den senare, som dock njuter härliga privilegier, ej kan blifva employerad i Danmark.

Den danske adelns affection varar, så länge konungen uppehåller dess privilegier. Rikedomen hos den är icke rätt stor, utom hos några få personer, såsom Kristian Skeel, Frans Lycke, Tage Tott och Barnewitz, af hvilka hvar kan af sina gods hafva 16- till 20,000 riksdaler årligen. Orsaken är, att inge commercier finnas, och att adeln håller mycket onödigt folk på sina gårdar; för krig är den ej benägen och anser för skam att drifva handel eller anrätta manufakturer. Beneficier finnas ej utom kronans län, som ibland de förnämsta utdelas; eljest äre få officerare med någon lön. Presterskapet är ej så missnöjdt med adeln, som de andre stånden, efter dettaståndet sitter öfvermåttan väl och rikt. Allenast klaga presterna, att de ej kunna utsätta sina penningar hos andra än adeln, efter borgerskapet är så af sig kommet. Borgarena äre öfvermåttan malcontente; ty adeln är dem allestädes i vägen, så att ingen handel och vandel kan uppkomma i landet. Köpenhamns flor består icke stort i commercier, som här föga realitet hafva, utan mera i öresundska tullen. Såsom tullen har varit, hög eller drägelig, så har ock staden tilltagit. — Bönderna komma föga i consideration i Danmark, sitta stilla och må efter sitt vis väl, intet vetandes hvarken af bättre eller sämre. Så är ock bondeståndet något tvunget af adeln, som efter lag har stor makt öfver sine bönder, hvaremot dem adeln ock mot allehanda tunga kan försvara. Ett medel för adelns makt, och dess störste konst att sig mot gemene man conservera, består deri, att den besätter allehanda små-

tjenster på landet och i städerna med sine egne tjenare, som äro sine gamle herrar öfvermåttan trogne. — Till konungarne hysa de tre stånden en temmelig affection, i den förhoppning att, der adeln för mycket ville trycka dem, så kunna de hafva deras tillflykt och försvar hos konungen.

Så vidt denna framställning; hvilken vi meddelat emedan den förklarar den olyckliga utgången af tvänne Danmarks krig — det nu af Oxenstjerna begynta, det sedan af Karl Gustaf fullföljda — och tillika orsakerna till den revolution (*eversio status*, förutsäger vår författare) som derefter skulle förändra Danmarks författning från fåvälde till envälde.

Om krigshändelserna kunna vi nu fatta oss kortare. »Vi hafve förnummit edre lycklige progresser — skrifver regeringen till Torstensson — att I vid Koldingen slagit danska kavalleriet, att I intagit skansen vid Middelfart och der tvungit några tusen man att sträcka gevär, att I occuperat hela Jutland intill Skagen, att I bemäktigat eder Holstein, Slesvik, Ditmarsken, Stormarn, så när som på Glückstadt och Krempe, och att I nu ären sinnade att försöka eder lycka på Fyen. På denna sidan hafve vi låtit fältmarskalken herr Gustaf Horn och herr Lars Kagg gå in i Skåne med en armé till häst och fot, så ansenlig som vi under vintern ur närbelägne provinser kunnat samla. Horn har den 17 Febr. inryckt i Helsingborg och är derpå gången åt Landskrona och Malmö [10], afseendes lägenhet att få en fast plats, på det vi åtminstone måtte blifva halfrådande i Sundet, tills vi i sommar kunne komma i sjön och angripa Dansken på öarne. Vi vele i tid upptäcka eder vårt consilium om detta kriget. Vår hufvud-dessein är att spänna alla krafter utomlands och hemma, att dämpa denne grannen, och derför, till att förekomma all undsättning, tränga med all makt inpå hans öar vid första sommardag. Söken emellertid att intaga Fyen och försäkra eder om hamnarne vid Bälten! I Maj vilje vi med hela flottan vara i sjön och på alla sidor söka komma in på Seland. Lyckas detta anslag, är att förmoda, det vi med Danmark skulle kunna föra ett kort krig. Vårt största hinder är i danska flottan, på hvilken den kronans största styrka består; ty hon har ett ansenligt

[10] Landskrona blef intaget, men Malmö, till en del försvaradt af konung Kristian sjelf, emotstod alla Svenskarnes försök. »Konungen i Danmark hafver dragit sitt folk öfver till Malmö, och är sjelfver der ankommen». Rikskansleren till K. G. Wrangel, Stockholm d. 16 Sept. 1644. *Brefvexling.*

antal skepp och öfverflöd på sjömän, särdeles ur Norge. Det isländske compagnie har ock ett temligt antal de danske städers skepp, som kallas defensions-skepp och kunna brukas till värn. Vi hoppas dock, att vår flotta skall vara fiendens egal, då vi här hemma sökt förstärka oss på skepp och dessutom vid jultiden skickat Louis De Geer att från Holland bringa oss 20 till 30 väl monterade fartyg. Söken ock bemäktiga eder örlogsskepp och köpmansskepp; corresponderen med Louis De Geer, samlen edre skepp till hans och conjungeren eder med vår hufvudflotta! Tagen eder i akt, att ej danska flottan kommer emellan eder och Louis De Geers skepp; låten intet af dessa skilja sig ifrån de andra, ihogkommande att de äro köpfärdsskepp, som ej skulle kunna värja sig mot de starkt bestyckade danska! — Ändock åtskillige hinder äro för vår hufvuddessein, hoppas vi att kunna dem afvända. Största hindret är vår fiende kejsaren. Här äro två ting att betänka vid denne conjunctur af fiender, nämligen om rådeligt vore att vända oss mot kejsaren och allenast med en liten armé hålla Holstein och Jutland i tvång, eller om vi vår förnämsta dessein skulle sätta på Danmark och allenast naggvärja oss mot kejsaren. Skäl äro på båda sidor; men se vi något längre, skall ett slappt krig med Danmark gifva det mod och våre fiender rådrum att det assistera. Sedan är oss denne fiende så när, och till sjös så med oss invecklad, att hvad annan fiende oss påkommer, är ingen som mera kan oss turbera än Danmark. Derför, efter moget öfvervägande, är bäst att hafva ett öga på kejsaren, men tu på Danmark och sätta vår principalaste intention i att bryta dess krafter. I Tyskland måste man väl akta på sjökanten och dess fasta platser. Det synes ej likligt, att kejsaren går nedåt och lemnar de fästningar, vi innehafva i Schlesien och Mähren, uti sin rygg; helst landet vid sjökanten är mestadels öde, och ingen armé der kan lefva, innan säden kommer i hus. Kommer han ändå, så måste I möta så godt ske kan, men behålla hufvud-intentionen på Danmark i sigte. Vi hoppas på ett kort krig, efter de danske redan söka att tractera. Sedan må I gå kejsaren på halsen» [1].

Allt slog ej in efter uträkning. Det lyckades väl Louis De Geer att i eget namn (ty General-staterna ville ännu ej

---

[1] Till Torstensson d. 14 Mars 1644. *Registr.*

öppet taga parti) i Holland utrusta 30 skepp [2], som äfven i Maj månad utgingo; men konung Kristian, som å sin sida begynt kriget med ett anfall mot Göteborg, var dem vid Jutland till mötes; de tvungos att återvända till norra Holland, der besättningarnas uppror hotade att göra hela företaget om intet. Ett bevis på det intresse, hvarmed det af Hollands köpmän omfattades, är, att De Geer och hans amiral Mårten Thyssen [3] genomdrefvo utrustandet af en ny flotta, som nu tog sin väg till Göteborg. Emellertid hade i Juni månad den svenska flottan, 40 skepp stark, gått i sjön under riksrådet och amiralen Klas Fleming, som den 29 Juni intog ön Femern; men äfven här var den nära sjutiårige konung Kristian IV ej sen att infinna sig. Han blef sjelf vid masten af sitt skepp sårad, då den 6 Juli danska och svenska flottorna fyra gånger drabbade tillsammans. Tolf personer dödades omkring konungen. Ej förgäfves hade Gustaf Adolf sagt, att han af samtida regenter personligen högst aktade denne konung, med hvilken politiken ej tillät honom hålla vänskap [4]. Man tillskref sig segern å ömse sidor; den hade å svenska sidan blifvit afgörande, om amiral Åke Ulfsparre med flottans högra flygel gjort hvad man af honom väntade. Öfver-amiralen Klas Fleming blef, sedan han återgått till Kristianspris, den 26

---

[2] I egenhändigt bref från Louis De Geer till Kristinas forne lärare biskop Johannes Matthiæ, hvilket finnes i en volym af handskrifter på Upsala bibliotek och är dateradt Amsterdam d. $\frac{2}{10}$ Mars 1644, säger han: »Quant à mon equipage j'espère que dans 15 jours je le pouvrois rendre prest. Je suis le marchand converti en homme de guerre. — Le marquis Spinola est mort, il faut qu'un autre le relève», tillägger han skämtande. Rikets råd förbundo sig att med 50,000 riksdaler, som Louis De Geer skulle uppbringa i Holland, bidraga till denna flottas utrustande. Summan skulle, med 8 procent, betalas om två år, antingen i reda penningar eller med land som af fienden eröfras kunde. Revers af den 1 Maj 1644. *Registr.* — Dessa 50,000 riksdaler blefvo i sjelfva verket ersatta genom kronogods i Halland, hvilken provins genom freden i Brömsebro till Sverige afträddes. Den 21 Januari 1645 erhöll De Geer anvisning att af tullen på tre år få uppbära 300,000 r:dr, som han användt i rikets tjenst. Första årets afbetalning skedde; hvarefter det öfriga anvisades på stora sjötullen. Vi känna ej om allt utgått, men väl att, då De Geers af kronan köpta jordagods den 30 Juni 1646 konfirmerades, köpeskillingen afkortades på hans fordran. *Registr.*

[3] I Sverige adlad under namnet Ankarhjelm.

[4] »Konung Gustaf Adolf hafver sagt, att han bland alle potentater högst æstimerade konungen i Danmark och ville med ingen hellre hålla god correspondence, allenast obstat, att han vore nabo». Axel Oxenstjerna i rådet. *Palmsk. handskrifterna*, T. 190, p. 387.

Juli träffad af en kula från ett danskt batteri [5] och öfverlemnade döende befälet åt generalen af infanteriet Karl Gustaf Wrangel, som nu på sjön skulle finna ett nytt fält för sin ära. Emellertid hade kejserliga hofvet, emot Oxenstjernas förmodan, beslutit att, utan afseende både på de af Svenskarne besatta fästningarna och på Ragozis anfall från Siebenbürgen, låta Gallas följa Torstensson. Anfallet på danska öarne måste uteblifva. »Gallas nalkas med hela sin makt, skrifver den sjuke Torstensson till Wrangel (genom hvilken han ämnade utföra detta anfall); man måste innehålla med den aftalta desseinen» [6]. — »Jag önskar att djefvulen toge Gallas — svarar Wrangel efter sin häftiga art — han hindrar mig ifrån en stor lycka; jag är den olyckligaste menniska». Gallas, förstärkt af en dansk kår, bröt in i Holstein och intog Kiel, men höll sig äfven i detta fälttåg vid sin gamla krigskonst att sätta sig i befästade läger och undvika slag [7]. Torstensson, som lemnade befälet i Jutland och Holstein åt öfverste Hellmuth Wrangel, gick med en i dessa länder förstärkt och uppfriskad här Gallas förbi, erbjöd honom förgäfves batalj, drog honom sedan efter sig in i Tyskland och sprängde och förstörde slutligen hela hans här [8]. — Karl Gustaf Wrangel blef af rege-

---

[5] Den 26 Juli om morgonen vid kl. 6 är den olyckan händ, att ett förfluget lod, sedan det andre gången studsat upp ur vattnet, oförmodeligen gått genom kajutan på amiralskeppet och slagit låret af amiralen herr Klas Fleming, som derinne stod och tvättade sig, — så att han allenast halfannan timma lefvat hafver. På herr Klas Flemings tjenare, som stod hos sin herre, blef af samma kula båda benen afskutne. Eljest ej ringaste skada skedd. Vi hafve i herr Klas Fleming förlorat en trogen och omistande man». Regeringen till fältmarskalken Gustaf Horn d. 7 Aug. 1644. *Registr.* Att hämnas, intog Torstensson Danskarnes redoute, nedhögg 1500 man och eröfrade 6 kanoner.

[6] Torstensson till K. G. Wrangel. Kiel och Kristianspris d. 23 Juni 1644. Konceptet till Wrangels svar är bilagdt. *K. G. Wrangels brefvexling.*

[7] »Om hans Holstenske Tog blef i Hamborg slaget en Mynt, paa hvis ene Side stode disse Ord: »Hvad Gallas har udrettet i Holsten, det finder mand paa den anden Side». Men naar mand vente den anden Side om, var den glat og der fandtes aldeles intet præget». *Slange,* Kong Christian den Fierdes Historie, p. 1252.

[8] »Jag tviflar ej, att fältmarskalken låtit herr generalen veta den kejserliga hufvudarmeens ruin». Johan Oxenstjerna (legat i Osnabrück, kanslerens son) till K. G. Wrangel. *Brefvexling.* — »I hafven allt väl gjordt. Eljest æstimere vi edre tjenster så högt, att vi, för eder store värk och plåga, gerna unnade eder genast hemlof och förlossning. Men eder fortune i kriget, eder auctoritet hos det främmande

ringen bekräftad i öfverbefälet öfver flottan, hvilken han först hemförde och strax derefter återförde, De Geers flotta till mötes, hvilken ifrån Göteborg gått genom Sundet och väntade den svenska i Kalmar. De förenade flottorna, inalles 42 fartyg, träffade den danska, 17 örlogsskepp stark, emellan Laaland och Femern och vunno öfver den den 13 Okt. en så fullkomlig seger, att tio skepp blefvo tagna, två brända, tre jagade på strand, och endast tvänne undkommo.

Sjökriget det följande året (1645) erbjuder (utom Bornholms intagande af Wrangel) ingenting märkvärdigt [9]; ehuru Wrangel nu understöddes af amiralen Erik Ryning, och en af General-staterna utrustad flotta äfven lade sig i Sundet, hvarför ock de holländska kommissarier, som infunnit sig vid fredstraktaten i Brömsebro, nu uppgåfvo sin föregifna egenskap af medlare och öfvergingo till Svenskarne [10]. Freden bemedlades af Frankrike [1]. Den slöts efter halftannat års under-

---

krigsfolket äro så store, och omständigheterna ännu så svåre, att vi måste bedja eder ännu en tid hafva tålamod». Regeringen till Torstensson d. 26 Okt. 1644. *Registr.*

[9] »Väderleken har i denne sommar varit flottan emot. Desseinen på öarne måste uppskjutas till en bättre occasion. Jag råder så mycket mer att sammanhålla flottorna, som freden är nära». Oxenstjerna till K. G. Wrangel. Söderåker d. 1 och 6 Aug. 1645. *Brefvexling.*

[10] »Jag har blifvit averterad af de holländske gesandter vid fredscongressen, att de gifvit sig in öfver gränsen till de svenske och enligt sine principalers befallning förkunnat de danske kommissarier, att de fordra satisfaction, i anseende till General-staternas gravamina öfver tullen i Sundet och i Norge, och vilja göra ett med Sverige». Fältmarskalken Gustaf Horn till K. G. Wrangel, Fjelkinge d. 20 Maj 1645. — »Nytt är, att General-staterna äro på det högste resolverade att maintenera deras interesse uti commercierna mot Danmark, och till den ändan tillaga nu en flotta af 50 örlogsskepp med 8000 båtsmän och 2000 soldater». Svenske residenten Harald Appelbom till K. G. Wrangel, Amsterdam d. 29 Mars 1645. »I dag menar holländska flottan gå till segels, så att vi snart få förnimma hvad miraculum den gör i Sundet. Resolutionen är att convoyera coopverdi-skeppen derigenom och vid ringaste fiendskap, som de danske låta se, gifva krut och lod till bästa». Densamme till densamme. Amsterdam d. 10 Juni 1645. Bref från holländske amiralen Cornelius van de Witte till Wrangel (utan datum), att han kommit med 49 örlogsskepp och 300 commercie-skepp i Östersjön — stationerat krigsskepp både i Sundet och Bälterna till beskydd för holländska sjöfarten, och ligger nu i danska flottans åsyn. *K. G. Wrangels brefvexling.*

[1] Genom ambassadören De la Thuillerie. — Salvius skrifver till Johan Oxenstjerna d. 5 Jan. 1644: »Af Rorté och S. Romain märker jag, att *Galli* äro mäkta illa till freds med Torstenssons infall (i Holstein). Något synes vara orsaken, att de icke gerna såge Sverige *per occupa-*

handlingar, under hvilka rikskansleren, som med egen hand skrifvit större delen af akterna, ej blott hade att strida med fienden och med medlaren, utan äfven med det allt mer sig yppande fredliga motpartiet inom svenska rådet; hvaröfver den nittonåriga drottningen i bref till sin minister yttrar sig med lika mycken älskvärdhet som öppenhet. »Orsaken — säger hon — som mig bevekt att gifva eder gradus att stiga så vidt neder (i fråga om fredsvilkoren), är ibland andre icke den ringaste, att jag väl märker mestedelen af våre riksens råd vara i fast annan mening än både I och jag. — Jag vill ingen beskylla, men dock tror jag visst, att tidernas förlopp skall göra mina ord sanna, och varder jag i detta ständernas utskott fuller kanske mera förnimmandes. I kunnen väl besinna, huru svårt skall mig falla att stränga på den saken, som jag vet att somlige väl funne rådeligt att remittera; helst emedan det skulle blifva improberadt till äfventyrs af dem som, der något påkomme, billigt borde försvara de consilia, som med deras consens voro tagne. — Sedan skulle min oskyldiga ungdom vara den calumnie underkastad, att den icke varit capabel till helsosamma råd, utan, transporterad af *libidine dominandi*, sådane fauter begångit; ty jag kan väl se min sort vara den, att om något välbetänkt och flitigt göres af mig, så hafva andra der äran af, men der något försummas, som borde tagas i akt af androm, måste skulden vara min» [2].

Freden med Danmark undertecknades i Brömsebro (på gränsen af Blekinge och Småland) den 13 Augusti 1545. Sverige erhöll den oinskränktaste tullfrihet i Sundet och Bälterna [3], hvilken nu uttryckligen utsträcktes äfven till finska och lifländska, pommerska och wismarska skepp; Danmark afträdde till Sverige provinserna Jämtland, Herjedalen, öarne Gotland och Ösel, samt Halland på 30 år, och skulle detta landskap

---

tionem Daniæ blifva för mäktigt till en universal-monarki i Norden — såsom Rorté *ridendo* sade, det gifva stor ombrage, att Sverige nu hafver alla redan mest alla de förnämsta provincierna kring Östersjön occuperat, Ingermanland, Lifland, Pommern, Mecklenburg, Holstein, Jutland, och således Danmark rundt omkring likasom blocquerat». *Fant*, Handlingar, IV: 96.

[2] *Arckenholtz*, Mem. de Christine, I: 65.

[3] Man kunde å svenska sidan ej finna ord nog att uttrycka denna frihet. I svenska rådets svar till det danska d. 2 Mars 1644 heter det: Hennes Maj:t vill ej tillåta någon inskränkning af svenska commerciernas frihet i Sundet under någon interpretation, utan vill för sig och sina undersåtar njuta samma frihet »oturberad, ocircumscriberad, olimiterad, obesvärad, ohindrad, ouppehållen». *Registr.*

äfven då ej utan æquivalent återgifvas. Bremen, som Königsmark (hvilken Torstensson vid sitt tåg mot Holstein lemnade efter sig) eröfrat från konung Kristians son, förblef i Sveriges våld.

Vid rikskanslerens återkomst från fredskongressen i Brömsebro upphöjde drottningen honom till grefve af Södermöre[4]: en belöning som blef ännu mer smickrande genom det sätt, hvarpå den meddelades. Han hade — sade drottningen vid detta tillfälle i rådet — varit en stor minister hos en stor konung; han hade, då Gud kallat hennes fader från verlden och qvarlemnat henne ett omyndigt barn, väl vårdat och undervisat hennes ungdom; han hade, med sina medbröder, troligen tjent sitt fäderneslånd, så att hon vid sitt anträde till regeringen funnit alla saker i ett godt tillstånd; han hade, i besittning af en stor makt, likväl emot henne aldrig glömt en undersåtes pligter; han hade slutligen ökat sina förtjenster mot fäderneslandet genom att bringa kriget med Danmark till en önskelig utgång, hvilken hon i synnerhet tillskref hans förstånd, skicklighet och höga egenskaper[5].

Det var utan tvifvel det ärofullaste ögonblicket i Axel Oxenstjernas lefnad. — Det var ock det sista, som förljufvades genom tacksamheten af Gustaf Adolfs dotter.

---

[4] Grefve-bref för Axel Oxenstjerna på Södre Möre härad i Småland till grefskap med elfva socknar, för sig och sine arfvingar, d. 20 Nov. 1645. *Registr.* Man skattade inkomsterna till 15,000 r:dr årligen. Den 20 Aug. s. å. hade rikskansleren fått donation på Kongsbergs sätesgård i Åkers härad af Södermanland, med flera öar i Mälaren, inalles 37 hemman. Dessa öktes den 10 Dec. med ännu 22¾ hemman; och kansleren fick tillstånd samma dag att köpa alla dessa af kronan förlänta gods till evärdligt frälse. *Registr.*

[5] Jfr *Arckenholtz*, l. c., p. 70.

FEMTE KAPITLET.

KRISTINA.

REGERING OCH AFSÄGELSE.

Tio år återstå ifrån den tidpunkt, då Kristina sjelf emottog regeringen, tills hon nedlade den. — Redan i Maj månad 1642 hade hon begynt öfvervara rådets öfverläggningar. Hon emottog regeringen på sin adertonde födelsedag den 7 December 1644; och det är endast för sammanhangets skull som vi i det föregående fortsatt vår berättelse till freden i Brömsebro följande året.

Ständerna, kallade till den 8 Okt. 1644, voro drottningen i Stockholm till mötes. Förmyndarne aflade berättelse om sin förvaltning. I denna berättelse, som är uppsatt af rikskansleren, påminna de om de svåra omständigheter, under hvilka de, enligt ständernas vilja och befallning, åtagit sig styrelsen. De hade inträdt i densamma efter en heroisk, för tidigt bortryckt konung, som bragt fäderneslandet till höjden af ära, hvaremot deras ringhet haft svårt att uppehålla den respekt, hvarförutan intet regemente kan bestå; de hade haft att strida med många hinder in- och utrikes, äfven af deras myckenhet, som regeringen föra skulle och af naturen alltid äro till osämja benägne; dock hade de i förtröstan på den högste Guden, på ständernas samhällighet och trogne medverkan, på undersåtarnes hörsamhet och drottningens goda natur gripit verket an, vinnläggandes sig att följa de consilier och desseiner, som salig konungen sig i lifstiden hade föresatt. De hoppades att, om tidernas hårdhet dem hade något afpressat, som kunde önskas vara bättre, sådant måtte uttydas efter deras intention och möjeligheten, och ej efter illviljares och afundsmäns dom. Åtgärder i den inre förvaltningen, som de underkasta drottningens välbehag, äro i synnerhet följande: 1) de hade måst göra åtskilliga ordningar och stadgar, dels

med ständernas samtycke, dels af egen myndighet, för hvilka, om de nyttige funnos, de anhöllo om stadfästelse; II) de hade delat några allt för stora landshöfdingedömen i tu, de hade tillökat hofrätten i Göta rike, så ock akademien i Åbo [1] och flera gymnasier; de hade anlagt några nya städer [2], förbättrat de gamla och privilegierat några bergsbruk och messingsbruk; III) de hade funnit sig föranlåtna att genom byte till kronan bringa några frälsegods af adeln, antingen för städernas bygning och utvidgning, eller till styrka för bergslagen och bruken; IV) för rikseus stora utgifters skull, som till inkomsterna ej varit proportionerade, och då man ej dristat med högre skatter gravera ständerna och derigenom väcka otålighet, som ändå några gånger varit å bane, hade de varit nödsakade att i orden sälja, men i verket pantsätta några Kongl. Maj:ts och kronans gods [3]. De veta, att det kan illa uttydas. Men det

---

[1] Då *stiftelsen* både af Göta hofrätt och af universitetet i Åbo (genom gref P. Brahe år 1640) tillhör förmyndareregeringen, så är tydligt att med ordet *tillökat* här menas *tillagt* en ny hofrätt och ett nytt universitet till de förut existerande.

[2] De uppräknas: Falun vid Kopparberget, Säter, Linde, Nora, Askersund, Kristinehamn, Åmål, Venersborg, nya Helsingfors.

[3] Resolution, å hennes Kongl. Maj:t vår allernådigste drottnings vägnar, af regeringen och rådet öfver skatte- och kronogods-säljandet. Stockholm den 5 Nov. 1638; item: rådslag och resolution d. 15 Maj 1641. *Nordinska samlingarna.* Man hade redan härmed begynt år 1635 vid utrustningen af armeen till Preussen. Såsom skäl anfördes nöden, emedan man ej kunde eller vågade öka skatterna, franska subsidierna ej försloge, och kredit ej fans att erhålla lån, så länge man hvarken kunde betala kapital eller intresse af gamla skulder. Det gamla kopparkompaniets kapital innestod ännu hos kronan, och Gustaf Adolf hade förbundit sig att derför betala ej mindre än 20 procent. Ehuru participanterna sedermera »af underdånig devotion» nedslagit intresset till 10 procent, och en del i salig konungens tid fått betalning i gods, var dock summan ännu ganska stor, och det nya kopparkompaniet bragte ingen vinst, då flera af dess participanter äfven voro delegare i det gamla och nu sökte göra sig skadelösa. Man beslöt derför 1641 att döda den gamla skulden, inlösa aktierna och förnöja participanterna med gods, »särdeles adeln, som den största delen innehafver». 1638 beslöts, att gods skulle säljas till 200,000 r:dr; 1639 åter till lika summa; 1641 till 400,000 r:dr. För 3, eller sedermera för 4½ dalers ränta af gods betaltes 100 r:dr. Köpen förbehöllos åt adeln, så strängt, att den adelsman, som till sådant köp lånade sitt namn åt ofrälse man, skulle vara godset förlustig. — De sålunda under adeln komna kronans skattebönder skulle till husbonden ej utgöra mer än förr till kronan; ty det var endast kronans ränta af hemmanen som var köpt. Vid 1643 års riksdag klagade bönderna, att de, som sålunda kommit under adeln, plågades med odrägelige dagsverken och

har skett af oundvikelig nöd till att frälsa staten och fäderneslandet; Gustaf Adolf hade sjelf föregått med exemplet; sådant hade ock i andra stater uti besvärliga tider blifvit praktiseradt, helst landet och godsen af de private alltid bäst brukas. Dessa gods stå till att igenlösas af kronan, och, änskönt den föreskrifne terminen för en sådan lösen (ett år efter drottningens anträde till regeringen) måst tagas nog kort, för att öfvertala en och annan till försträckning, så är dock allt ställdt till ratification, så att Hennes Maj:t kan, om så godt synes, med några år förlänga terminen. V) Ändock regeringsformen förbjuder att någon i konungens omyndiga år adla eller att bortgifva några kronans gods, hafva förmyndarne dock funnit ogörligt att sådant i längden undvika, med detta stora kriget på halsen, som varit oproportioneradt till fäderneslandets krafter, och med en tom skattkammare; helst äfven salig konungen, före sin död, många hade om donationer förvissat och brefven färdige göra låtit. Då intet regemente kan utan straff och belöning uppehållas, har man ej kunnat undgå att ställa förtjente personer till freds och för den skull somliga med gods, andra med adelsstånd begåfvat, ej ovärdigt, såsom man hoppas; ehuru allt ställes till en fullmyndig regerings välbehag.

Drottningen godkände allt. Hennes qvittobref till de fem höga embetsmän är af den 7 Dec. 1644, samma dag på hvilken hon afgaf sin försäkran till ständerna. I riksdagsbeslutet ihågkommes deras förvaltning »med högsta tacksamhet och beröm». Angående regeringsformen af år 1634 heter det i Kristinas försäkran: »Vi hafva i vår omyndighetstid af henne haft ett godt prof; men eftersom vi vid denna tid i så månge besvärligheter äre invecklade, att vi ej hafve tid henne rätt att nagelfara; ty är godt funnet att uppskjuta stadfästelsen till vår lyckliga kröning, på det hon emellertid väl må öfvervägas, och då med riksens ständers samtycke confirmeras till en lag, som evärdligen skall här i riket observerad varda; dock vele vi emellertid rätta oss efter som hon härtill är författad». Af en skrift, som säges vara »meste delen af stän-

allehanda tunga, för att derigenom förmås att till adelsmannen uppgifva sin eganderätt till jorden. Förmyndareregeringen svarade, att sådant vore alldeles otillbörligt; dock såsom de bönder, hvilka från kronan kommit under adeln, njöto lisa vid utskrifningar och andra extraordinarie pålagor, så vore icke oskäligt, att de ock deremot gjorde husbonden någon tjenst, efter öfverenskommelse.

dernas och gode patrioters betänkande om regeringsformen»[4], finnes, att denna regeringsform verkligen till ständernas ytterligare pröfning blifvit öfverlemnad[5]. De betänkliga förändringar, som sattes i fråga, tyckas hafva verkat till uppskofvet. Dessa åsyfta en stor utvidgning af ständernas rättigheter och synas till en del riktade personligen mot rikskansleren. På det icke en man må sig all myndighet tilldraga, eller en slägt, ett stånd uppväxa öfver alla de andra, bör — heter det — intet af de fem höga rikets embeten besättas annorlunda, än att ständerna föra trenne på förslag, och konungen deraf utväljer en, och bör dervid iakttagas, att icke bröder eller flere af en slägt komma i åtanka; så böra ock rikets råd väljas, och bör en del af dem skiftevis vara hos konungen, men de andre, såsom af ålder, gubernatorer i provinserna; ty det är allmogen för långt att klaga i hufvudstaden; domare böra ej tillika vara exekutorer, eller tvärt om, hvarigenom våld går för rätt; på det att riddarhuset må behålla sin frihet, och ej hädanefter, som hittills, högtförnäme personer (hvilka man ej vill nämna) öfverfalla adeln med snubbor och bannor, när några hafva voterat dem icke till behag, så åstundas ödmjukligen, att till landtmarskalk endast må nämnas en af de trenne, som riddarhuset sjelf föreslår; likaledes vore godt att, till ordnings vinnande i det andliga ståndet, konung Gustaf Adolfs uppsåt med ett *consistorium politico-ecclesiasticum* i verket ställdes, dock med president och assessorer efter ständernas fria val; hellre än att den redogörelse af kollegier och embetsmän, som regeringsformens 30:de § föreskrifvit, för andre göromål skall försummas, böra förståndige män och goda patrioter af ständerna dertill förordnas, emedan det synes rättrådigt, att ständerna måtte få veta hvar det tager vägen som de contribuera till rikets nytta, så att icke en part för mycket och andre alls intet bekomma, såsom man ofta hör klagas; hvarför ock ständerna ödmjukeligen bönfalla, att Kongl. Maj:t ville göra en reformation uti sin stat och onödige omkostnader bespara, sedan nu riksens räntor för allmogens fattigdom och de månge godsens bortsäljande eller förläning temmeligen

[4] I *Nordinska samlingarna.*

[5] »Regeringsformen upplästes och öfvervägades tillika med några af ridderskapet och adeln, hvilke sine consilia med presterskapet communicerade», heter det i presterskapets protokoll för riksdagen 1644. *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia ur presteståndets arkiv*, Stockholm 1835, I häft. sid. 106.

förminskade äro; för gemene mans klagan ser det farligt ut i landet; det är att befara, att stånd står upp mot stånd, helst under en allmän osäkerhet om framtiden; det är derför ständernas underdåniga begäran, att Hennes Maj:t täcktes sig i äkta ståndet begifva, eller, om hon ej får lifsarfvingar, utvälja med rådets och ständernas samtycke en viss successor till kronan af kongl. husets närmaste ätteläggar på sidolinien. — Det sista har tydligen afseende på drottningens syskonbarn prins Karl Gustaf. — Skriften, officiel eller icke, visar en begynnande stridighet mot det herskande systemet, hvilken framdeles skulle komma till utbrott.

Det var en farlig storhet, hvartill Sverige uppstigit, och Kristina sjelf, sväfvande mellan ytterligheter, är en bild deraf. Det är svårt att förena motsatserna i denna karakter. Den må teckna sig sjelf. — Kristina, vid sex års ålder beröfvad sin far, hade ej heller uppväxt under moderligt öga. Hon blef efter Gustaf Adolfs död tidigt skild från den sköna, svaga, underliga, i sorg försänkta Maria Eleonora och öfverlemnad åt sin faster prinsessan Katarina, pfalzgrefven Johan Kasimirs gemål. Hon förblef till denna furstinnas död år 1638 under hennes vård. Det förtroende Gustaf Adolf hade för denna sin syster, den djupa vördnad, hvarmed Karl Gustaf talar om sin mor [6], visa att Katarina varit en aktningsvärd prinsessa. Icke dess mindre synes den unga drottningens tidiga uppfostran ej ha varit den tjenligaste, för att döma af Kristinas egna yttranden, hvilka i allmänhet ej framställa den furstliga uppfostran på hennes tid i det fördelaktigaste ljus. »De som tro, att barndomen åtminstone är den tid, då sanningen nalkas furstarne, bedraga sig; man fruktar och smickrar dem ända i vaggan; — alla purpurborna äro uppfödda i lätja, okunnighet och veklighet», säger hon [7]. Pfalzgrefvens hus, tillbakasatt af de store, sökte ett stöd i den unga drottningens tillgifvenhet och i hennes hand en borgen för den unge Karl Gustafs lycka. Prinsen beropar sig framdeles sjelf derpå, att de i barndomen varit förlofvade. Sådana förhållanden voro nog egnade att hos föräldrarne bereda eftergifvenhet för alla deras konungsliga fosterbarns önskningar. Kristina uppföddes tillika i ett djupt misstroende till sina förmyndare, såsom hennes tidiga

---

[6] I brefven till sin far, hvilka i allmänhet framställa hans sonliga hjerta i det älskvärdaste ljus.
[7] Vie de Christine par elle-même. *Arckenholtz*, III: 49.

bref på ett förundransvärdt sätt visa[8]; ehuru stor aktning hon i sin senare ålder betygar för »dessa ärorika gubbar», såsom hon kallar dem. År 1635 afgåfvo ständerna sitt »betänkande och råd, huru som hennes Maj:t unga drottningen bör upptuktas»[9]. De hålla nödigt, att man förordnar Hennes Maj:t sådana præceptorer och hofmästarinnor, som veta och förstå, huru en drottning till själ och kropp rätt bör formeras, som äre af den affection, att de sådant gerna och med ifver i verket ställa, samt af den auktoritet och allvarsamhet, att de det med respekt och anseende göra kunna. Hvad hennes Maj:ts studier vidkommer, så bör hon i synnerhet informeras i de konster, som lära kristeligen regera land och riken. Men alldenstund sådan vetskap, fast mera kommer af år och erfarenhet än ungdomsstudier, och grunden till allt dock är en rätt Guds kännedom och dyrkan, så är ock rådeligast, att Hennes Maj:t vänder sitt största studium på Guds ord, och i historien på den bibliska; derhos lärer väl räkna och skrifva samt de främmande tungomål som förmyndarne för Hennes Maj:t nödige akta. Kristina berättar, att Gustaf Adolf befalt gifva henne en manlig uppfostran. Han hade sjelf utsett hennes lärare, Johannes Matthiæ, först professor vid det i Stockholm inrättade *collegium illustre*, sedan konungens hofpredikant, en lärd man, af särdeles milda tänkesätt, välgörande, och i fråga om de religionsstridigheter, som delte tiden, så försonligt sinnad, att i hans höga ålder, sedan han i Kristina och Karl Gustaf förlorat sina beskyddare, det ifrande presterskapet yrkade och genomdref hans afsättning från biskopsstolen i Strengnäs[10]. Han är en af de personer som Kristina ståndaktigast älskat och aktat. Hennes framsteg voro förundransvärda. Vid ader-

---

[8] Jfr brefvet på hennes femtonde år till pfalzgrefven Johan Kasimir. *Arckenholtz*, I: 35.

[9] *Stiernman*, Rikadagars och Mötens Beslut, II: 926.

[10] Han erhöll regeringens privilegium den 30 Okt. 1633 att anlägga ett *orphanotrophium* för fattiga fader- och moderlösa barn i Stockholm, och den 18 Januari 1646 att inrätta ett dylikt i Strengnäs, der han två år förut blifvit biskop. *Registr.* Hans *Idea boni ordinis in ecclesia Christi*, hvarmed han tillträdde sitt biskopsembete, är ett af de arbeten som hedra svenska kyrkan. Emellertid togs så väl af denna skrift som af hans *Rami olivæ Septentrionalis* anledning att beskylla honom för synkretistiska villfarelser. Vid ryktet om Kristinas religionsförändring skref han henne till ett ogillande vältaligt bref, men som äfven uttrycker hans önskningar, att de särskilda kristliga bekännelserna måtte kunna förenas. År 1664 förekom han sin afsättning med att nedlägga biskopsembetet.

ton års ålder läste hon Thucydides och Polybius på grekiska, skref och talade latin, tyska och franska. I råd och regering visade hon mycken skarpsinnighet, och hennes personlighet öfvade på hela hennes omgifning ett stort inflytande, ehuru hon snarare syntes vårdslösa än göra gällande sin yttre värdighet. »Det är med värdigheter — säger hon sjelf — såsom med vällukter: de som bära dem, känna dem nästan ej» [1].

På höjden af sitt rykte har hon blifvit skildrad af franska ministern vid svenska hofvet Chanut, en ansedd och bildad man, som en tid stod högt i hennes gunst. Vi meddela hufvuddragen af denna skildring [2] och kunna dertill bifoga Kristinas egna anmärkningar från hennes senare år. Första gången man ser henne, säger ministern, väcker hon ej den beundran som vid närmare betraktelse; ett enda porträtt är ej tillräckligt att ge föreställning om hennes utseende; hennes ansigte förändras så efter hennes sinnesrörelser, att man knappt från ett ögonblick till ett annat igenkänner henne; men merendels synes hon tankfull, och hvad förändring än hennes inre undergår, bibehåller hon alltid någonting ljust och angenämt; ogillar hon det som säges, så höljes för ett ögonblick hennes blick af ett visst moln, som inger fruktan; hennes röst är vanligen mild som en flickas, dock kan hon gifva den en styrka, som är öfver hennes kön. Hennes växt är under medelmåttan, hvilket mindre skulle synas om hon nytjade fruntimmersskor, men för att beqvämare gå och rida, brukar hon endast skor utan klackar, såsom karlarnes. Kan man af det yttre döma till det inre, så har hon en djup religiös känsla och en uppriktig tillgifvenhet för kristendomen; dock synes hon mindre intresserad af de kristnes inbördes tvister, än af Judars, hedningars och filosofers inkast mot kristna läran. Hvad som ej är med evangelium öfverensstämmande anser hon för grubbel och visar ingen bitterhet i de evangeliskes och katolskes stridigheter [3]. För öfrigt är hon ej skrupulös och affekterar ingen ceremoniös

---

[1] »Les grandeurs sont comme les parfums; ceux qui les portent ne les sentent quasi pas». *Ouvrage de loisir de Christine. Arckenholtz* T. II.

[2] Memoires de ce qui s'est passé en Suède depuis l'année 1645 jusques en l'année 1655, tirés des depêches de M:r Chanut, ambassadeur pour le roi en Suède, par *Linage de Vauciennes*, Paris 1675, I: 240. Anmärkningarna äro af Kristina egenhändigt gjorda i ett exemplar af denna bok, som framlidna drottning Hedvig Elisabeth Charlotta egt. Jfr svenska öfversättningen af Chanuts Memoirer, I del., Stockholm 1826, der dessa Kristinas anmärkningar finnas bifogade.

[3] »Hon var aldrig Lutheran». Kristinas anmärkning.

devotion [4]. Hennes sinne är uppfyldt af en otrolig kärlek till en hög dygd, och äran älskar hon med passion. Hon talar som en stoisk filosof om dygden; med sina förtrogna är hon förundransvärdt stark i detta ämne; då afhandlar hon det sanna värde man bör sätta på mensklig höghet [5], då är det ett nöje att se henne lägga kronan under sina fötter [6] samt förkunna, att dygden är det enda goda, hvarvid alla menniskor, utan att yfvas öfver sitt stånd, böra fästa sig [7]; men under en sådan bekännelse glömmer hon ej länge, att hon är drottning [8]. Hon har en beundransvärd lätthet att fatta och ett minne, som tjenar henne så troget, att man kan säga, att hon missbrukar det; hon älskar att se omkring sig lärde män, som på lediga stunder samtala med henne om allt det märkligaste i vetenskapernas rike [9]; detta lärgiriga sinne vill underrätta sig om allt; det förbigår ingen dag, att hon ej läser någon sida af Taciti historia, som hon kallar ett schackspel [10]. Hon har ett otroligt nöje att höra problematiska frågor behandlas af lärda personer och deras olika meningar; hon yttrar då aldrig sin egen, förr än alla andra talat, och gör det då väl, med få ord. Hennes förbehållsamhet visar sig mera i de allmänna ärendenas behandling än i vetenskapliga samtal; i konseljen hafva hennes ministrar svårt att upptäcka den sida, åt hvilken hon lutar; hon vet att bevara en hemlighet [1], och då hon ej låter intaga sig af berättelser, synes hon misstrogen och svår att öfvertala [2]. Man kan ej föreställa sig, huru stor hennes makt är i senaten [3]. Rådsherrarne förundra sig sjelfva öfver det välde hon har öfver dem, då de äro församlade [4]. Några tillskrifva hennes egenskap af fruntimmer den stora undergifvenhet, som hennes ministrar visa henne [5]; men att tala sanningen, hvilar hennes myndighet på hennes personliga värde. Naturen har nekat henne

---

[4] »Hon har aldrig varit smittad af denna sjukdom». Kristina.
[5] »Hon har aldrig gjort mycket väsende deraf». Kristina.
[6] »Hon gjorde sig en ära af att lägga under fötterna hvad de öfrige konungar sätta på sina hufvuden». Kristina.
[7] »Detta är hennes verkliga tänkesätt». Kristina.
[8] »Hon glömde det aldrig». Kristina.
[9] »Det är sant». Kristina.
[10] »Detta är ej sant. Hon har aldrig haft någon särskild tillgifvenhet för denne auktor, emedan hon med nöje läser alla goda». Kristina.
[1] »Ganska sant». Kristina.
[2] »Hon har aldrig ångrat detta fel». Kristina.
[3] »Galenskap! Hvad han är löjlig och illa underrättad!» Kristina.
[4] »Motsatsen skulle snarare väcka förundran». Kristina.
[5] »Egenskapen af fruntimmer är ej tjenlig att göra sig åtlydd». Kristina.

ingen af de egenskaper, hvaraf en ung riddare skulle göra sig ära. Hon är outtröttlig i landtliga tidsfördrif. Jag har sett henne jaga till häst i tio timmar. Det finnes ingen i Sverige som säkrare fäller en hare i språnget eller bättre tumlar sin häst, utan att deraf vilja göra sig någon ära. Hennes bord är högst enkelt och utan alla läckerheter. Hon talar sällan vid sina hoffruntimmer. Då de infinna sig vid någon allmän uppvaktning, lemnar hon dem efter de första höflighetsbetygelserna och går till karlarne. Hon är god mot sin betjening och frikostig öfver sitt rikes tillgångar. Hon skämtar gerna; det vore kanhända bättre att hon afhölle sig derifrån [6]. Hon är girig om sin tid och sofver blott fem timmar [7]; om sommaren tager hon en timmes sömn efter middagen [8]. Hon frågar icke efter sin toilett; på en fjerdedels timme är hon klädd, och, om man undantager stora högtidsdagar, utgör en kam och en bit band hela hennes hufvudprydnad. Likväl kläda de vårdslöst hängande håren väl hennes ansigte, hvilket hon för öfrigt hvarken aktar för sol, blåst eller regn. Ingen har sett henne med hufva, och då hon är till häst, täcker blott en hatt med fjädrar hennes hufvud. Utan tvifvel öfverdrifver hon denna vårdslöshet om sin person [9]. Men intet har för

---

[6] »Han har rätt. Skämtet har skaffat henne många fiender». Kristina.

[7] »Tre timmar». Kristina.

[8] »Falskt». Kristina.

[9] Hon kammar sig blott en gång i veckan — säger pater Mannerschildt, Pimentellis biktfader, i ett bref från Stockholm den 10 Dec. 1653 -- och jag har sett henne med groft och söndrigt linne, fullt af bläckfläckar. *Palmsk. handskr.*, T. 40. Mademoiselle de Montpensier beskrifver sålunda Kristina, vid hennes första besök i Paris 1656: »J'avois tant oui parler de la manière bizarre de son habillement, que je mourrois de peur de rire, lorsque je la verrois. Comme on cria gare, et que l'on me fit place, je l'apperçus; elle me surprit, et ce ne fut pas d'une manière à me faire rire. Elle avoit une juppe grise avec des dentelles d'or et d'argent, un juste-au-corps de camelot, couleur de feu, avec des dentelles de même que la juppe, au col un mouchoir de point de Génes, noué avec un ruban de couleur de feu, une perruque blonde et derrière un rond, comme les femmes en portent, et un chapeau avec des plumes noires qu'elle tenoit. Elle est blanche, a les yeux bleux, la bouche assez agréable, quoique grande, les dents belles, le nez grand et acquilin: elle est fort petite, son juste-au-corps cache sa mauvaise taille: à tout prendre, elle me parut un joli petit garçon. — — Après le balet nous allames à la comédie. Là elle me surprit; pour louer les endroits qui lui plaisoient, elle juroit Dieu, se couchoit dans sa chaise, jettoit ses jambes d'un côté et d'autre, et faisoit des postures peu décentes. Elle parla sur beaucoup de matières et ce qu'elle dit, elle le disoit agréablement: il lui

henne värde, utom den brinnande kärleken för dygden och för äran; och det är genom egen utomordentlig förtjenst, ej genom eröfringar, som hon vill göra sitt namn lysande. Hon vill hafva sig sjelf, mer än sina undersåtars tapperhet, att tacka för sitt rykte. — Så långt detta utdrag. Det är den ljusa sidan af målningen. Skuggorna skola ej dröja att visa sig.

Torstenssons sista segrar kastade ännu sin glans på början af Kristinas egen regering. Sedan han sprängt och förstört den kejserliga armeen under Gallas, som blifvit skickad att i Jutland innesluta honom [10], bröt han i början af året 1645 in i Böhmen, lemnande Königsmark i Westfalen och uppdragande åt generalmajor Axel Lilje [1], nu guvernör i Leipzig,

prenoit des réveries profondes, elle poussoit de grands soupirs, puis tout d'un coup elle revenoit comme une personne qui se réveille en sursaut: elle est tout-à-fait extraordinaire». *Arckenholtz,* I: 531.

[10] »Fera bref äro oss till handa komne om en herrlig victorie, som Gud beskärt eder den 23 Nov. 1644 mot Gallas, då I eftersatt det kejserliga kavalleriet och det omkring Jüterbock slagit och sprängt det, och störste delen tillika med generalen Enkefort och några öfverstar tillfångatagit. (Minsta delen skulle undkommit — skrifver Torstensson till Wrangel dagen efter slaget — om ej våra ryttare, som gjort 15 mil på ett foder, varit så uttröttade). Sedan hafve vi hört, att armeen är gången åt Meissen, men att Königsmark med de hessiske blifvit lemnad vid Magdeburg att ge akt på Gallas, som der inneligger med resten af infanteriet och ett regemente till häst, att han icke måtte komma sin kos, utan blifva totaliter ruinerad.» Regeringen till Torstensson d. 14 Januari 1645. *Registr.* Gallas sökte med öfverlefvorna af sin här att d. 23 Dec. 1644 undkomma till Wittenberg. Königsmark öfverföll honom då, tog 1,000 fångar; och af hela denna armé undkommo endast 1,000 man från Wittenberg till Böhmen. *Pufendorf,* XVI. § 16.

[1] En häftig och högmodig man. Han var vice-guvernör i en del af Pommern. Den 27 Febr. 1641 förehåller honom regeringen: »att han förnöter tiden och försätter rikets tjenst med onödige disputer öfver förment höghet, men sjelf ej tager tillfället i akt att sig utmärka, utan, då något important skall ställas i verket, utskickar en yngling eller en karl af ingen conduite, hvarigenom allt lofligt förehafvande måste falla i brunnen». — Torstensson förordnade honom till guvernör i Leipzig, och skulle emellertid hans embete såsom vice-guvernör i Pommern, med tillhörande lön, stå honom öppet; hvilket regeringen bekräftar i bref till Torstensson af d. 28 Januari 1643. Men Lilje lemnade egenmäktigt Leipzig och återvände till Pommern. »Genom denna sin obetänksamma och otidiga resa — skrifver regeringen till Torstensson i Juli månad 1643 — hafver han satt våra saker i hela Meissen i fara»; hvarför han allvarsamligen befalles att genast begifva sig till Leipzig tillbaka. — Han var för öfrigt ej utan egenskaper. Det hade förut varit fråga att göra honom till guvernör i Westfalen, »emedan han väl förstår att skaffa sig lydnad». *Registr.*

att underhandla med kurfursten af Sachsen om ett stillestånd, som längre fram på året äfven ingicks. Han hade beslutit — säger han — »att antasta kejsaren i hjertat och tvinga honom till fred»: och regeringen gillade hans afsigt, »emedan skälen voro vigtiga och desseinen stor»[2]. Kejsar Ferdinand III hade sjelf begifvit sig till Prag, samlat en ny här och dragit till sig förstärkningar från Rhen, från Bayern och äfven från Ungern. Med denna här under kejserlige fältmarskalken Hatzfeld stridde Torstensson vid Jankau eller Jankowitz den 24 Februari. Vi meddela ett utdrag af hans egen berättelse derom. Sedan jag bröt upp från Kaaden — skrifver han till Axel Lilje den 27 Februari [3] — har jag tillskrifvit herr generalmajoren utur Pressnitz, två mil från Pilsen; men förnimmer, att posten, som jag dermed affärdade, af ett fiendens parti blifvit fången och till döds skjuten. Jag har fortsatt min marsch utan hvila till Glattau och så vidare åt Oroschewitz, rakt emot fienden; — och är jag den 16 dennes dit lyckligen ankommen. Men alldenstund fiendens armé kort före min ankomst begifvit sig öfver strömmen, Ottawa benämd, och emot honom intet stod att företaga; så hafver jag marschen på denna sidan och fienden på andra sidan af samma ström fortsatt till Strakonitz, och hafva vi dagen derefter ifrån bergen under marschen helsat hvarandra med stycken, hvarvid på vår sida ringa skada varit att förspörja. Då nu fienden mig denna strömmen disputerade, har jag i all som största hast ryckt mot Mulda-strömmen och funnit en half mil nedanför Zwickau ett grund, der jag den 20:de öfvergick, samt med armeen åt Woditz och Jankau avancerade. Här har fienden, som, efterlemnande sitt bagage, med stor hast följde efter, den 23 mött mig, tre mil från Tabor, intagande före min ankomst alla berg till sin fördel och ställande sig i en sådan positur, att Jankau var mellan bägge armeerna och ingendera till synnerlig nytta. Situationen af samma ort är sålunda beskaffad, att för de obeqväme bergens skull ingen rätt formerad batalj kan levereras. Men då fienden dageligen höll sig till oss i marschen, och af det ständiga camperandet i den hårda och kalla vintertiden omsider vår

---

[2] Till Torstensson d. 6 Mars 1645. *Registr.*

[3] Brefvet är infördt i *Extraordinari PostTijdender* för d. 19 April 1645. — Med detta år utkomma *Ordinari PostTijdender* i nummerföljd, en gång i veckan. Några finnas i *Palmsköldska samlingen*, T. 41.

ruin kunnat följa, har, efter mogen öfverläggning med samtelige generaler och öfverstar, enhälligen blifvit beslutet att fienden, i Guds namn, attaquera. Jag lät derför den 24 armeen på venstra handen avancera mot ett berg, hvarest fiendens vakt stod, och bakom hvilket han med armeen sig hade dragit uti en skog. Denna hafver han, ehuru han det hårdt disputerade, måst qvittera, efterlemnandes tre stycken, hvarvid fältmarskalken Götz sjelf är blifven på platsen. Dädan har fienden, ifrån det ena berget till det andra, sig dragit i en båge till sitt den föregående natten intagna hufvudqvarter och der sig å nyo uppstält. Jag följde i så god ordning, som för de många berg och skogar kunde ske, hvarpå fienden oss i stor furie ansatte. Det blef ett svåra hårdt och blodigt träffande, hvars like man ej innan kort skall se; och ehuruväl fienden var oss i rytteri 2 till 3,000 man öfverlägse och i infanteri egal, likväl hafva honom de våre samteligen med så tappert motvärn mött, att efter ett svårt fäktande, som ifrån kl. 8 om morgon intill 4 e. m. varade, ändteligen den högste Guden segern på vår sida nådigst förunnat hafver. Fångar hafva vi tagit efter hosföljande lista. På vår sida är ingen general dödad. Generalmajor Goldstein, som gjorde första anfallet, har blifvit sargad i högra handen. Öfverstarne Reusch och Sestedt äro, jämte några ringare officerare, blefne blesserade. Talet på de döda kan ej så egenteligen specificeras, emedan de här och der på bergen och i skogarne på en sträcka af 2 mil ligga till stor myckenhet förströdde. — Enligt den af Torstensson bifogade listan togos vid Jankowitz sex kejserliga generaler, ibland dem Hatzfeld sjelf, en mängd högre och lägre officerare och 4000 gemena till fånga, med 77 fanor och 26 kanoner. Fiendens döda räknas till 3- eller 4,000 man: af högre officerare hade fältmarskalken Götz och den unge Piccolomini stupat; äfven kejserlige fältmarskalk-löjtnanten gref Brouay dog kort efter slaget af sina sår. På svenska sidan var prins Karl Gustaf i stor fara. Hans hatt, rock och skjorta voro genomskjutna. Torstenssons egen gemål[4] var ett ögonblick i händerna på fienden. som med tre sqvadroner högg in i svenska bagaget. I fiendens berättelser om detta slag[5] heter det: »kl. 3—4 på eftermiddagen kom det först till hufvud-aktionen, som varade

[4] Beata De la Gardie, dotter af riksrådet Johan Pontusson De la Gardie, efter Torstenssons död omgift med riksdrotsen gref P. Brahe.

[5] Bref från Prag i *Wochentliche Zeitung anno 1645;* hvaraf enskilda blad finnas i K. G. Wrangels brefvexling.

in på natten; det har gått öfvermåttan hårdt till, mer än under något slag i detta krig. Intet qvarter har blifvit gifvet. Det hade i början utseende såsom vi skulle segra, men sedan högra och venstra flyglarne blifvit slagna och måst qvittera fältet, så har fältmarskalken Hatzfeld, med resten af infanteriet och något kavalleri af fienden i en halfmåne innesluten, måst gifva sig fången, och munition och bagage fallit i fiendens händer». — Segern tillskrifves öfverlägsenheten af Torstenssons artilleri, med hvilket han »efter gammalt svenskt bruk» spelade. Kejsaren flydde från Prag [6] och skyndade öfver Regensburg till Wiens försvar.

Det var nu för tredje gången som Torstensson framträngde mot hjertat af Österrike; och segern vid Jankowitz öppnade honom vägen till Wien [7]. Sedan han intagit Znaym, Krems och Korn-Neuburg, stodo hans förposter vid Wiener-bryggan öfver Donau, och den skans, som försvarade den, föll den 30 Mars i hans händer. Likväl hade detta försök samma utgång som alla föregående — af brist på medverkan. Denna gången var den påräknad. Den siebenbürgske fursten Ragozi hade lofvat Sverige och Frankrike att från Ungern stöta till Torstensson med en här, och Fransmännen, hvilka eljest förde sitt krig för sig vid Rhen, framträngde under Turenne i April månad 1645 mot Bayern. Men Turenne blef den 25 April slagen vid Mergentheim af Mercy, hvilken sedermera sjelf stupade den 24 Juli i bataljen mot Condé och Turenne vid Allersheim, der båda delarne tillskrefvo sig segern; Ragozis folk, som gemensamt med Douglas och Karl Gustaf intog Tyrnau i Ungern, var, genom fullkomlig brist på lydnad, mer till besvär än hjelp; tills deras herre snart förlikte sig med kejsaren. Ur kejserliga arfländerna uppstodo nya krigsmassor. I Österrike utskrefs hvar femte, i Böhmen och Mähren hvar tionde man. Torstensson, som emellertid, för att få fast fot i Mähren, företagit belägringen af Brünn, måste, sedan Ragozis vilda skaror smittat en del af hans armé med pest, och en omåttlig njutning af frukt och drufvor verkat andra sjukdomar, efter fyra månader upphäfva belägringen och anträda återtåget. Hans kavalleri, 8,000 man, var utan hästar, fotfolket hade samman-

[6] Hans bagage blef taget af generalmajor Douglas.

[7] Första verkan af segern var att befria det af Österrikarne belägrade Olmütz; Glogau och Olmütz voro de enda fästningar i Schlesien och Mähren, hvilka Torstensson ännu fann i Svenskarnes händer vid sin återkomst från Holstein.

smält till 2,500 man, sjelf var han sängliggande och måste föras på bår. Så genomgick han Böhmen, skilde sig der vid den till Sverige återvändande Karl Gustaf — hvilken han profeterade en krona [8] — förenade sig med Königsmark, som i Schlesien kommit honom till mötes och slutade sina bedrifter med intagandet af Leitmeritz i Böhmen. Här angrep gikten äfven hans hufvud och bröst, så att han måste nedlägga befälet; ehuru Wrangel, hvilken han redan länge utbedt sig till efterträdare [9] och som nu var på vägen med förstärkningar från Sverige, ej ännu hunnit framkomma. De träffades i Sachsen. sedan Torstensson lemnat armeen. Så länge han var qvar i Tyskland företog Wrangel, enligt sina instruktioner, ingenting vigtigt utan hans råd.

I ett afseende hade Torstenssons fälttåg en afgörande inflytelse på det tyska kriget. De förde ändtligen till allvar i fredsunderhandlingarna [10]. Sju års öfverläggningar fram och tillbaka föregingo, innan man mot slutet af år 1641 kunde öfverenskomma om preliminarierna till den gemensamma fredskongressen, hvarvid, till undvikande af rangstridigheter, Sverige borde underhandla i Osnabrück och Frankrike i Münster; nära fyra år utdrogo, innan kongressen hann sammanträda; men först år 1645 kom man, efter Torstenssons segrar, från formaliteter till sak. Och då redan följande året svenska regeringen bestämde det ultimatum i sina egna fordringar, hvarvid det ock i freden förblef, så synes den mindre än någon af de öfriga makterna förtjena förebråelsen att hafva förlängt kriget. Johan Oxenstjerna, rikskanslerens äldste son, och Salvius voro svenske fullmäktige vid fredskongressen.

Den 10 November 1645 skrifver kansleren i regeringens namn till svenska kommissarierna i Osnabrück: »Fyra frågor äro af vigt: skola vi bestå på tyska ständernas restitution?

---

8 *Pufendorf*, XVII. § 24.

9 Den 26 Okt. 1644 skrifver regeringen till Torstensson: »vi gille att I så småningom vele draga K. G. Wrangel till befälet efter eder, både emedan han är af vår nation och dessförutan af de qvaliteter, att vi förhoppas, det han efter någon tid, och der Gud förunnar honom helsan och lifvet, skall komma verket till godt stöd och märkelig undsättning». *Registratur*.

10 »Jag ser, att den af Gud Hennes Maj:t förlänte victorie i Böhmen hafver sträckt sine strålar till fredstraktaten i Tyskland, så att fienden begynner blifva *courtois* och tala humanare». Rikskansleren till sin son Johan den 25 April 1645. *Bref från Axel Oxenstjerna till Johan Oxenstjerna åren 1642—49*, I: 168.

hvilken skall blifva vår satisfaktion? skola alla ständer admitteras till fredsunderhandlingen? kan Bayerns neutralitet tillstädjas? — Vi se att kejsaren söker draga alla de ärenden, som angå ständernas restitution, ifrån fredsfördraget till riks- och kollegialdagar. Deraf skulle ständernas oppression och slafveri oemotsägeligen följa, och låte vi öfvertala oss till vapnens nedläggande under sådant vilkor, så hafve vi sjelfve med detsamma nätet öfver hufvudet. Söken att få Frankrike och ständerna enige i denna sak; förklaren att, ändock vi med största skäl fordra vår statisfaction af kejsaren och ständerna, så sätte vi dock den förnämsta i ständernas välfunderade frihet. Skall all restitution blifva limiterad till pragiska freden, eller till regensburger-amnestien af år 1641, så skulle vi skatta all utlofvad säkerhet för intet. Drifven detta moderatare i den mån I sen ständerna improbera kejsarens resolution; dock eggen dem fram och, visa de sig slappa, skrämmen dem med följderna; försäkren eder om Frankrikes assistens; sägen Fransoserna, att der de ej assistera i detta, vi tvingas att gå så mycket skarpare till väga i fråga om vår egen statisfaction; drifven derpå att sakerna i Tyskland blifva restituerade, sådane de voro före kriget. Går detta ej, så tagen nytt besked hos oss [1]; vetandes att vi icke vilje begifva oss ifrån denna dessein, utan under densamma, såsom en helt favorabel sak, drifva vår egen statisfaction igenom. — Denna vår statisfaction måste försigteligen drifvas. Hållen eder först vid *universalia* om vår rätt, för hvilken vi efter prager-freden blifvit tvungne att fortsätta kriget; kommer det till particulariteter om ersättningen, så låter *dem* först bjuda. Men upprepa de det vanliga om ersättning af krigskostnaden i penningar, så sägen dem, att en sådan blir omöjlig, så för qvantiteten som betalningsterminerna och säkerheten. Vi måste hafva en real compensation, så stor att den kan bära sig sjelf, och så belägen att den kan vara Sverige nyttig. Nämnen Pommern, stiftet Camin, Wismar, Bremen, flera stift i neder-sachsiska och westfaliska kretsarne, så ock Schlesien (det var ungefär hvad Sverige innehade). Kommen I till verklig negotiation, så må I låta falla efter handen, först stiftet Magdeburg, så Halberstadt, så Minden och Osnabrück,

[1] Den 8 Juli 1646 skrifver regeringen till kommissarierna: »i *terminis extensionis amnestiæ* samt *possessione bonorum ecclesiasticorum* må I beqväma eder efter ständerna». *Registr.* I ett bref af d. 30 Maj s. å. heter det: »kan Kur-Pfalz ej restitueras, hvilket näppeligen lärer ske, så söken åtminstone kasta *culpa* deraf på de kejserlige». *Registr.*

hållandes fast vid Pommern, Camin, Wismar, Bremen och Verden, allt såsom län af tyska riket. På sistone må I samtycka att Kur-Brandenburg contenteras i Schlesien för hvad det förlorar i Pommern; liksom ock kejsaren bör obligeras att ställa danske konungens son hertig Fredrik till freds för Bremen och Verden. — Angående ständernas admission eller exclusion eller intervention i traktaten mellan oss och de kejserlige, så må I drifva att inge med oss i vänskap varande ständer uteslutas. Men vexlen skrifter direkt med de kejserlige, ej genom ständerna, eller, der desse sådant eftersträfva, då må det ske *in corpore*, men låten ej något enskildt stånd uppträda såsom mediator för eder. — Vi märke, att hertigen af Longueville talat om stillestånd med Bayern, och vi hafve en tid bortåt förmärkt, att Frankrike länge traktat att komma i underhandling med Bayern. Det låter fuller med skäl säga sig mycken nytta deraf följa, att kejsaren förlorar en sådan bundsförvandt, vore det blott allvar dermed. Men Bayern är för mycket med Österrike förbundet och vill dessutom blott vinna tid. Afstyrken derför denna neutralitet med alla de skäl, som utan allt för stort misshag låta höra sig. Der Frankrike förekastar eder vår egen vapenhvila med Kur-Sachsen och med Brandenburg, så invänden, att desse tvänne kurfurstar fordom i detta krig varit våre bundsförvandter, men äre oss frånfallne; hvarför man icke obilligt söker draga dem tillbaka igen. — Kan den bayerska neutraliteten ej afvändas, så må I låta löpa hvad som ej kan ändras, men dock gifva vid handen att allehanda misstro derigenom lärer orsakas. Angående statisfactionen, så är vårt sista ord: att ingenting låter sig för Sveriges säkerhet compareras med Pommern»[2].

Kansleren ville högst nödigt afstå från någon del af Pommern och yttrar sitt missnöje med legaterna, att de inlåtit sig i ett af Frankrike understödt förslag, att Sverige skulle taga penningar för Stettin, om För-Pommern afträddes[3]. Den

[2] Till kommissarierna i Osnabrück d. 10 Nov. 1645. *Registr.* Efter vanligheten hafva vi meddelat hufvudinnehållet.

[3] »Jag märker af din skrifvelse till mig, så ock utur ett Salvii bref till Hennes Kongl. Maj:t, att I endels med lika argument råda till acceptation af För-Pommern med kurfurstens af Brandenburg consens och en summa penningar i stället för Stettin. Och du sätter dertill, att befarande är det uppå Sveriges kronas statisfaction och hela traktaten eljest blifver ett elakt utslag, förutan hvad mera af dig *in hac causa* blifver discurreradt och mig till sinnes fördt; efter som jag ock förnimmer hvad en och annan, särdeles din collega (Salvius), om

19 Sept. 1646 instrueras legaterna: att småningom gifva med sig i fråga om Hinter-Pommern, dock tillse att Sverige behöll väldet öfver Oderns mynningar; och den 19 Dec. samma år erhöllo de regeringens slutliga resolution, att fordra För-Pommern, Rügen, Wollin, Stettin, Damm, Golnau, Tiefenau med deras distrikt, med tillägg: »I måsten ej gifva efter mer till en bondeby, eller en fots bredd»[4]. Så långt sträckte sig rikskanslerens inflytande på fredsverket. Följande året utbröt hans onåd hos drottningen offentligt; hvarom mera framdeles.

De tre sista åren af kriget rågade dess elände. Det gälde ej blott om Sveriges ersättningsländer hvad regeringen skref den 23 Maj 1646, att de voro *öde*[5]. Den nye fältmarskalken Wrangels brefvexling med tyska furstar, städer och menigheter är tung af Tysklands olyckor och förnedring[6].

---

mig och mine concilier dömer. Käre son, det kan väl hända sig, att du der *in loco* kan se några difficulteter och dem bättre observera. — Men så vida jag saken förstår och kan afdöma, ser jag ingen statisfaction för Sveriges krona considerabel, så snart vi träda ifrån Pommern - - som är en så nobel del af sjökanten. - Hela Pommern utan kurfurstens consens skulle vara mig acceptablare än För-Pommern med hans consens, om än Stettin lades dertill. - - Före detta bjödo ock de kejserlige, enkannerligen Trautmansdorf, hela Pommern — De franske plenipotentiarii voro dertill ock benägne. Nu är allt misshageligt, eller åtminstone ställer man sig så. — Det är till att considerera, huru litet Frankrike cederar kejsaren och romerska riket tillbaka, emot cessionen af ett så kosteligt land som Elsass med Brisak och Philipsburg». Till Johan Oxenstjerna d. 2 Januari 1646. — De svenska kommissarierna skrifva, att Trutmansdorf utlofvar kejsarens ja till hela Pommern under furstlig rätt, och Bremen och Verden under biskoplig rätt, samt Wismar evärdeligen, men derhos, för Brandenburgs och Mecklenburgs skull, råder att man contenterar sig med För-Pommern allena och *condominium* öfver Wismar, Bremen och Verden. Men Brandenburg vill ej ens afstå För-Pommern, utan endast amtet Barth, och Mecklenburg vill ej afträda Wismar.

4 *Registr.*

5 »Efter de länder vi bekomma till kronans statisfaction äro öde, och vi derför måste söka draga nytta af hamnarne, alltså må I drifva derpå att tullarne blifva oss vid sjelfva cessionen beviljade». *Registr.*

6 Vi kunde ha mycket att anföra t. ex. om de i Sachsen, oaktadt stilleståndet, begångna ohyggligheter, om rummet det tillät. Svenskarne voro likväl ej värst; de i svensk tjenst varande Tyskar synas hafva öfverträffat dem i grymhet mot egna landsmän. Den tortyr, som kallas den *svenska drycken*, hade fått sitt namn emedan den först brukades af Bernhards af Weimar soldater: »Bernhards Soldaten gossen den Leuten so lange kalt Wasser in den Hals, bis es, wenn man ihnen mit dem Fusse auf den Bauch trat, oben wieder herauskam, und nannten dies den schwedischen Trank». *v. Raumer*, Gesch. Europas

Det norra Tyskland låg, efter Brandenburgs och Sachsens neutralitet, värnlöst. Kriget hvälfde sig allt mer åter till det södra. Men landet var lika öfver allt soldatens rof, han måtte kalla sig vän eller fiende, och det olyckliga folket flydde i förtviflan hoptals till sina förtryckares läger. Den 31 Mars 1648 skrifver general Gronsfeld till kurfursten Maximilian af Bayern, som utfärdat skärpta förordningar emot plundring och röfvande: »att vid bägge armeerna (den kejserliga och den bayerska) säkerligen funnos öfver 180,000 män, qvinnor och barn, som alla måste lefva så väl som soldaterna; man utdelar proviant för 40,000 man, för 24 timmar i sänder; huru nu de öfriga 140,000 personerna skola lefva, om de ej få söka sig ett stycke bröd, går öfver generalens förstånd; det finnes ej en enda ort, der soldaterna, om de ha penningar, kunna få köpa något; han säger det ej för att approbera exorbitantier, utan allenast till underrättelse att ej allt sker af öfverdåd, utan mycket af lutter hunger» [7].

I början af året 1646 bestod svenska armeen af 15,000 man till häst och 8,000 till fot, mest gamla soldater, utom

seit dem Ende des funfzehnten Jahrhunderts (efter den samtida *Forstner*), III: 602. Bernhard af Weimar, som bevisligen, stundom med afsigt, öfversåg med sina soldaters utsväfningar (jfr *Röse*, II: 10), läste likväl dagligen sitt kapitel i bibeln! — Så var gudsfruktan ej sällan beskaffad. Utur Wrangels på tyska böneskrifter så rika brefvexling vele vi anföra en från rådet i Allstädt i Sachsen, emedan den innehåller en anekdot om Gustaf Adolf. Böneskriften är af den 2 Mars 1646 och anför följande: År 1631 efter segern vid Leipzig hade konungen tagit sin marsch till Erfurt genom denna ort och der intagit frukost. Ifrån armeen hade några insprungit i staden och der begynt plundra; vid underrättelsen derom har konungen befalt Gustaf Horn att utkommendera en officer till att låta gripa och skjuta våldsverkarne; Horn har uppdragit detta åt en ryttmästare Verhauber, som missförstått sina order och i stället låtit gripa och skjuta aderton personer af rådet och borgerskapet. Då konungen fick veta detta, blottade han sitt hufvud, sammanslog sina händer och ropade till Gud i himmelen, att han vore oskyldig i detta blod. Ryttmästaren räddade sig undan hans vrede med flykten. Då har konungen utfärdat en special salvagardie för denna stad (en afskrift, daterad Ilmenau den 28 Sept. 1631, bifogas), hvilken sedan blifvit förnyad af Axel Oxenstjerna och succederande generaler; hvarför nu bönfalles om detsamma hos Wrangel. — Staden njöt ingen lindring. Ty den 3 Mars 1646 beder hertig Vilhelm af Weimar i bref till Wrangel för Allstädt, hvilken ort af durchmarscher blifvit nästan förödd. Wrangel svarade, att intet undantag kunde beviljas, emedan lasten af inqvarteringen då skulle falla så mycket tyngre på andra. *Brefvexling* i Skoklosters bibliotek.

[7] *Westenrieder*, Gesch. des dreyssigjährigen Kriegs, III: 217, noten.

garnisonerna i Österrike, Mähren, Schlesien, Böhmen, Westfalen, Öfver- och Neder-Sachsen, och den särskilda kår som Königsmark kommenderade. Artilleriet utgjorde, då Wrangel emottog befälet, 70 kanoner [8]. En af hans första omsorger var att försäkra sig om passen öfver de böhmiska bergen till Sachsen [9], dit han ock i Februari månad drog sig tillbaka undan de kejserlige, som, efter föreningen med Bayrarne, voro honom öfverlägsna. 1646 års krigsplan är uppgjord af Torstensson. Den var att konservera armeen och undvika hufvudaktion, tills förening kunde ske med Fransmännen; sedan borde man med gemensamma krafter söka att drifva fienden öfver Donau [10]. Föreningen med Fransmännen, hvilka hade lofvat att i Maj månad vara vid Mainz, ansågs nödvändig för att söka bringa dem till en oafbruten medverkan; det vore eljest deras sed att om vintern ligga stilla och derigenom lemna de kejserlige och Bayrarne tillfälle att gemensamt anfalla Svenskarne, så att desse om vintern gemenligen förlorade allt hvad de om sommaren vunnit [1]. Under det Wrangel och Turenne framträngde mot öfra Tyskland och Bayern, borde general Wittenberg [2], förstärkt af 3,000 knektar och 900 ryttare nytt manskap från Sverige, avancera uppåt Schlesien, fatta grund i öfra Schlesien medelst intagande af Troppau och derifrån göra en diversion antingen genom Böhmen eller Mähren åt Österrike [3].

---

8 *Pufendorf*, XVIII. § 1.

9 Stilleståndet med Sachsen förlängdes; men beständiga tvistigheter angående Svenskarnes qvarter föranledde stora oordningar och klagomål. Torstensson sjelf skrifver till Wrangel d. 5 Mars 1646: »wie etwa der nothdürftige Unterhalt der Armée inzwischen zu erlangen sey, will der Herr General alle thunliche Wege zu ersinnen und zu ergreifen nicht unterlassen, es mögen auch Briefe geschrieben werden, wie sie wollen». *Brefvexling.*

10 Torstensson till Wrangel, Leipzig d. 27 Febr. 1646. *Brefvexling.*

1 Torstenssons ord i bref till landtgrefvinnan Amalia Elisabeth af Hessen-Kassel. Leipzig den 12 April 1646. Han hör på hennes råd, äfven i krigssaker, med stor aktning. Det är ett nöje att läsa denna, äfven till handskriften manliga furstinnas bref, — af hvilka en mängd med hennes underskrift, så till Torstensson som Wrangel, finnas i den senares brefvexling.

2 Nu utnämd general-fälttygmästare efter Wrangel.

3 Memorial af fältmarskalken Torstensson till assistens-rådet Liljeström om hvad han skulle uträtta hos general-fälttygmästaren herr Arvid Wittenberg, afgafs först efter Torstenssons ankomst till Pommern. Barth d. 4 Juli 1646. Torstensson återvände om hösten detta år till Sverige. Han upphöjdes den 5 Febr. 1647 på en gång till friherre och grefve, med ärftligt grefskap Lyhundra härad i Upland med tolf

Den 28 April 1646 hade Wrangels fullmakt som fältmarskalk, med 17,000 r:drs årlig lön, blifvit utfärdad. Kristina underrättade honom derom genom ett eget bref. Han emottog äfven ett sådant från Ludvig XIV, beledsagadt med skänk af en värja till honom sjelf och konungens samt drottningen regentinnans porträtt till hans grefvinna[4]. Fienden deremot gladdes, mente att Torstenssons kanoner nu tystnat och skattade hans bortgång från armeen lika med 10,000 mans förlust för Svenskarne. Den nämda planen blef ofullkomligt utförd. Wrangel begynte med att från Thüringen draga sig mot Weser, för att i förening med Hessarne rensa landet emellan Weser och Elbe från fiender, tills Fransmännen hunne ankomma. Han intog Höxter och Paderborn och beslöt att i Hessen invänta Turenne. Men denne, ehuru han lofvat den möjligaste skyndsamhet, gick först i början af Juli öfver Rhen[5] och dröjde sedan, troligen bunden af hemliga order, ehuru de franska ministrarne i Münster gåfvo helt andra försäkringar[6], så länge, att föreningen med Wrangel, hvilken emellertid genom de kejserliges och Bayrarnes infall i Hessen sväfvat i stor fara, först i början af Augusti kunde i Giessen verkställas. De förenade armeerna, sedan de vid Nidda erbjudit batalj åt fienden (som i stället drog sig tillbaka till Lahn), försäkrade sig om Hanau, intogo Aschaffenburg och drogo sedermera — Wrangel utefter Jaxt, Turenne utefter Neckar — med hast mot Donau, hvilken den förre öfvergick vid Donauwerth, den senare vid

socknar och Ortala bruk, samt utnämdes den 31 Maj 1648 till generalguvernör öfver Vestergötland, Dalsland, Vermland och Halland.

[4] Original, dat. Fontainebleau d. 31 Aug. 1646 i *K. G. Wrangels brefvexling* på Skokloster. Om fiendens glädje öfver Torstenssons afgång, se *Pufendorf*, XVIII, § 15.

[5] »*Je vous soupplie d'estre asseuré que je ferai touttes les choses necessaires pour la jonction, pourveu que je le puisse faire avec quelque seureté*» Turenne till Wrangel, au camps pres de Bacharach le 9 Juin 1646. Orden äro understrukna af Turenne sjelf. »Je passerai sans faute le Rhin le lundi le 2 Juillet». Till densamme, au camp d'Oberwesel le 18 Juin 1646. *K. G. Wrangels brefvexling.*

[6] »Hvad Turennes dröjsmål angår, så svär Duc de Longueville på sitt samvete och ära, att Frankrike ej hafver någon dold afsigt derunder, utan att Turenne intet alldeles som sig borde gått efter order. — Största orsaken till cunctationen förmena de vara Holländarnes senhet att komma i fält och deras ifver att här påskynda fredstraktaten. — Turenne hade derför fått befallning att inhemta svenska generalitetets tanke, om ej conjunctionen kunde lida något uppskof». Johan Oxenstjerna till Wrangel. Osnabrück d. 11 Juli 1646. *Brefvexling.*

Lauingen [7]. De förenade sig vid Lech och belägrade Augsburg [8] i nitton dagar förgäfves, tills staden undsattes af de kejserlige och Bayrarne, som genom Franken skyndat till Bayerns försvar [9]. Detta oaktadt gjorde de allierade infall i Bayern, och Wrangel hade velat försöka att framtränga mot München. Turenne satte sig deremot och anförde såsom vanligt franska tropparnes behof af vinterqvarter Dessa togos i Schwaben, och af Svenskarne vid Bodensjön. Krigets skiften hade åter fört dem till Tysklands yttersta gräns. — Emellertid hade Wittenberg, som först i Augusti erhöll förstärkningen från Sverige, ur Schlesien inryckt i Böhmen, der Montecuculi, hvilken redan var på vägen till Bayerns försvar, fick befallning att stanna. Wittenberg vann en betydande fördel öfver hans kavalleri vid Horschitz den 21 Sept. och skref den 24 till

7 »*Je passe aujourdhui le Danube et marcherai entre Augsbourg et Rhain.* J'espere avoir bientost l'honneur de voir Vostre Excellence». Turenne till Wrangel, au camp de Lauingen 1/4 Sept. 1646. *Brefvexling.* Den 4 September intog Wrangel staden Rhain vid Lech.

8 Denna stad kan tagas till exempel, huru kejsar Ferdinand II:s *restitutions-edikt* utfördes. Kejsaren hade befalt, att i Augsburg allt skulle bringas i *enlighet med religionsfreden;* och förändringen verkställdes med väpnad hand den 8 Aug. 1629. Härigenom förlorade det evangeliska borgerskapet sin religionsfrihet, sju kyrkor inom och två utom staden, sitt gymnasium, som inrymdes åt Jesuiterna, sina skolor, hospital och barnhus. Barnen tvungos att bli katoliker och fördes med våld i kyrkorna; allt läsande och sjungande i de evangeliskes hus förbjöds; de utstöttes ur rådet, de fingo ej gifta sig utan att ha hört messan; ingen handtverkare fick dessutan blifva mästare, och i allmänhet påbjöds katolsk kyrkogång för alla vid straff af landsflykt: allt detta under förevändning, att biskopen i Eichstedt skulle insättas i de rättigheter han haft öfver Augsburg år 1548, *utan afseende på religionsfreden 1555.* Ur detta betryck befriade Gustaf Adolf de evangeliske i Augsburg. Det återvände då Augsburg intogs af de kejserlige, efter en tvåårig belägring, den 13 Mars 1635. *Kurze Relation über den betrübten Zustand der Evangelischen Bürgerschaft in der heiligen Reichs-Stadt Augsburg von anno 628 bis 1643.* I akterna hörande till *K. G. Wrangels brefvexling.*

9 »Es ist nicht ohne dass der Feind gegen den hiesigen Landen den Vorsprung erhalten. Wir verhoffen aber es werde die Kayserliche und mitconjungirte Reichs-Armada ehesten wieder zur Hand kommen, und die gehorsamen Fürsten und Ständen des Reichs vor des Feindes Gewalt defendirt werden». Kurfursten Maximilian af Bayern till grefvarne Martin Frans och Joachim Ernst af Oettingen-Wallerstein. München den 1 Sept. 1646. Original i *K. G. Wrangels brefvexling.* Dessa grefvar öfverlemnade sitt slott Wallerstein, »ehuru, om det är väl besatt, det i anseende till belägenheten kan kallas imprenabelt», till Königsmark, och trakterade honom väl, enligt dennes bref af den 29 Aug. till Wrangel.

Wrangel: »han hoppades, att förstärkningen härifrån till fiendens hufvudarmé ej skall synnerligen incommodera fältmarskalken». Han förstärkte de svenska besättningarna i Mähren, men måste för årstidens senhet draga sig till Schlesien tillbaka.

Vintermånaderna tillbragtes med underhandlingar om Bayerns sökta neutralitet, hvilken i Ulm den 4 Mars 1647, i synnerhet genom franskt inflytande, äfven beviljades [10]; hvarefter Turenne gick tillbaka öfver Rhen, och Wrangel till Franken. — De så kallade Weimarska tropparna, öfverlefvorna af hertig Bernhards här, hade hittills varit i fransk tjenst, länge med hemligt missnöje. De hatade Fransmännen och hade aldrig glömt sin gamla förbindelse med Sverige. Då Turenne nu ville föra dem öfver Rhen tillbaka, gjorde de uppror, afsatte sina officerare, bröto upp till Franken, tillbakaslogo de troppar, som blifvit utskickade att förfölja dem, och gingo att förena sig med Svenskarne. De återfordrades af Turenne [1]. Men Wrangel, som hade stort betänkande vid att emottaga dem, måste, då de i vidrigt fall hotade att öfvergå till fienden, tillåta att de förente sig i Westfalen med Königsmark [2], som på svenska sidan var den djerfvaste partigängaren i detta krig, liksom Johan von Werth på fiendens.

Den 7 April 1647 utfärdade regeringen för fältmarskalken Wrangel en instruktion, som ger en öfversigt af hela kriget, och i hvilken man igenkänner rikskanslerens hand. Emot huset Österrikes absoluta välde öfver Tyskland och all deraf uppväxande fara hade Gustaf Adolf uppträdt på tysk botten, med hufvudintentionen fästad på kejsaren och hans arfländer.

---

[10] Den 27 Mars 1647 skrifver regeringen till Wrangel: »vi hafve förstått vilkoren för stilleståndet; och är dermed föga allvar. Likväl, då Bayer-fursten är en utlefvad herre, men hafver små och omyndige barn, känner huset Österrike och kanhända fruktar kejsarens förmynderskap — men har stort afseende på Frankrike, söker ock kanhända vår affection vid fredsslutet, att vi ej skola yrka på restitution af Pfalz — alltså kan ej skada, att I sluten stilleståndet på vår ratification; men lagen att han desarmerar. Vill Bayer-furstens broder Kur-Köln, med Würzburg och Bamberg, ock blifva i stilleståndet begripne, vore så mycket bättre». *Registr.* Kur-Köln biträdde det verkligen.

[1] »Je supplie très-humblement Vostre Excellence de vouloir donner ordres à ses trouppes que l'on traicte comme ennemis huict (8) regiments Allemands de cavallerie, qui s'en vont vers la Franconie, sans leur officiers. Je ne doubte point, que Vostre Exc. ne donne très expressement cest ordre là». Turenne till Wrangel. Heilbronn d. 30 Juli 1647. *Brefvexling.*

[2] De hade då sammansmält till 1660 man, af hvilka Königsmark uppsatte fyra regementen. *Pufendorf,* XIX, § 76.

Men sedan Leipziger-slaget var hållet och fienden retirerade in åt Tyskland med all sin styrka, har konungen måst förfölja honom och bemäktiga sig Main- och Rhen-strömmarne, hvaraf ej ringa jalousie hos andra potentater uppväxte. Efter konungens död hafver man alltid traktat att hvälfva kriget in i fiendens land och derpå arbetat både i Schlesien och vid Donau, tills det olyckliga slaget vid Nördlingen kastade allt öfver ända; derefter, oansedt man nog haft att göra till att redressera sakerna, hafver man gång efter annan sökt ställa samma dessein på kejsarens arfländer i verket, hvilken ock af fältmarskalken Torstensson blef med den lycka fullföljd, att, då fienden förut allenast spelade med fredstraktaten, den nu nödtvungen måste sig dertill med allvar förstå. Detta i allmänhet, på det fältmarskalken må veta, att Hennes Maj:ts dessein ännu alltid är ställd emot den rätta hufvudfienden kejsaren och hans förnämsta assistent Bayer-fursten, och att man deremot så mycket möjligt bör hålla kriget från ständerna i Tyskland, äfven för att afvända mäktiga allierades misstanke, hvilken salig konungen ådrog sig då han fäste sig vid Rhen. Derhos måste förnämsta afseendet gå på neder-sachsiska kretsen och sjökanten. Företager man ett infall i Böhmen, så har man Mähren och Österrike för sig, Schlesien på sidan och Meissen bakom sig. Man är väl temligen aflägsnad från sjökanten; men vi hafve ock starka garnisoner, nämligen i Schlesien och vid Odern Glogau och Öls, i Mähren Olmütz, Iglau och Neustadt, i Meissen Leipzig, i Thüringen Erfurt, dessutom de fasta platserna vid Weser och dem vi hafve besatta i Mark-Brandenburg och vid Elben; så att det är föga likt att fienden skall kunna bryta deremellan och tränga med någon synnerlig makt åt kusten. Detta måste fältmarskalken framför allt iakttaga, att ingen considerabel fiendtlig corps sätter sig emellan armeen och sjökanten, med mindre en *corps volant* sättes deremot. Derför måste man hafva synnerlig vård om de tvänne mindre armeer, som Torstensson upprättat, den ena under Wittenberg i Schlesien, den andra under Königsmark i Westfalen [3]. — Med Fransmännen var man så missnöjd [4], att en

[3] Instruktion den 7 April 1647. *Registr.*

[4] »Vi ha någorlunda varit i den tanken, att, emot förhöjning af subsidierna, hellre föra kriget ensamt, äfven till Frankrikes interesse uti Tyskland; men som Frankrike näppeligen skulle vilja detsamma, så hafve vi ej heller denna tanke med det communicerat. Men emedan vi denna tiden ingen assistens haft af Frankrike i Tyskland, så kunden

konjunktion med dem afstyrktes, och detta missnöje växte, då, sedan Wrangel verkligen gjort ett infall i Böhmen och intagit Eger, Bayerns hastiga uppsägande af stilleståndet och förening med de kejserlige tvang Wrangel att draga sig tillbaka till Meissen och slutligen Westfalen, der kanske ett nederlag förestått honom, om ej den nye kejserlige öfvergeneralen Melander[5], fordom i hessisk tjenst, af enskild hämd vändt sig mot Hessen. Faran, säger Pufendorf, hade sedan Gustaf Adolfs död aldrig varit större för svenska vapnen; men förståndigt folk förutsade, då Melander vände sig mot Hessen, att han der intet skulle uträtta; ty ingen armé hade kommit till Hessen, som ej der tagit sin undergång, för de många slotten, de trånga vägarne, de höga bergen och de trotsiga bönderna, som äro sina egna furstar öfvermåttan trogne och väl veta att med geväret omgå[6]. Emellertid fick fienden nytt mod. I Osnabrück och Münster hvilade underhandlingarna, och det sista krigsåret ingick med aflägsnadt hopp om freden[7].

Det märkligaste af kriget år 1648 är, att Frankrike i afseende på Bayern ej lät skilja sig från Sverige; ehuru kurfursten uppsade sitt stillestånd med Svenskarne, i hopp att det med Frankrike lika fullt skulle få gälla. Turenne erhöll tvärt om befallning att med hela sin makt understödja Wrangel[8].

I försöka vid congressen, om ej Frankrike skulle vilja fördubbla subsidierna eller ock fortsätta kriget med mera makt. Sonderen för öfrigt, om ej Frankrike skulle vara böjdt att äfven för framtiden ingå med vår krona en närmare alliance, helst sedan fred blir i Tyskland, då nya ligor emot oss äro att befara af Danmark, Polen, kanske ock Förenta Nederland och Spanien». Regeringen till kommissarierna i Osnabrück d. 18 Sept. 1647. *Registr.*

[5] Han hade nu ombytt namn och kallar sig i bref till Wrangel »Ihr Röm. Kajs. Maj:st Kriegs-Rath und in dem Westphälischen Crays bestellter General-Feldmarschall Holzapfel».

[6] *Pufendorf*, XIX, § 51.

[7] »Hos eder ser jag fredstraktaten hvila och föga annars drifvas än *pro forma*. Mig tycker dem kejserske härtill hafve arbetat derpå, att de måtte se och förfara *extremas pacis conditiones*, utan resolution till fredsslut; viljandes försöka än en gång fortunen». Rikskansleren till sin son Johan, Stockholm d. 10 Okt. 1647.

[8] Bref till Kristina både från Ludvig XIV och från hans mor, regerande drottningen i Frankrike, af den 29 Dec. 1647 försäkra derom, äfvensom att man skall göra det yttersta i fråga om subsidierna. Om Bayerns afsigt att söndra Frankrike från Sverige heter det: »Nous n'estions capables de donner dans ce piège. — M:r de Turenne a envoyé un trompette au duc de Baviere de la part du roy, dans les termes les plus doux qu'il a pu choisir, mais enfin il luy mande positivement, que nos armées et nos garnisons agiront contre les siennes,

Efter åtskilliga underhandlingar och svårigheter se vi de båda fältherrarne i början af April förenade i Franken; medan de kejserlige och Bayrarne, som nyss hoppats drifva Svenskarne öfver Weser-floden, nu, af brist och utsväfningar försvagade, skynda tillbaka öfver Donau att försvara Bayern. Ett förhärjnings- och hämdekrig, likt Baners mot Sachsen, ett krig fullt af rof, mord, brand och förödelse, begyntes mot det olyckliga Bayern, för öfrigt utan märkliga händelser och äfven utan segrar som förtjente namnet; ty äfven slaget vid Susmarshausen nära Augsburg den 7 Maj, som kostade general Melander lifvet, var mer en blodig skärmytsling, i hvilken Königsmark omringade och nedhögg en del af fiendtliga hären, än en afgörande batalj. Emellertid framträngde de allierade ända till Inn, under det Königsmark, som tagit till sig de Weimarska regementena och så mycket hellre skilde sig från Wrangel, som han med honom ej var ense [9], drog åt Böhmen och den 31 Juli genom öfverraskning bemäktigade sig den så kallade lilla sidan af Prag, der ett omätligt byte vans. Det var den sista bedriften i kriget; ty Wrangel och Turenne tvungos slutligen att återgå öfver Lech, och, ehuru Karl Gustaf, nu nämd till generalissimus, med förstärkning kom från Sverige och i förening med Königsmark och Wittenberg häftigt belägrade

tant qu'il aura les Suedois pour ennemis. Cependant il a mis toutes ses trouppes en action». Extrait d'une lettre de M:r le Viscomte de Cournal au Colonel S:t André. Mayence le 25 Dec. 1647. *K. G. Wrangels brefvexling.* De klagomål, hvarigenom Turenne uppehöll föreningen, angingo de Weimarska regementena.

[9] Torstensson skrifver från Segersjö d. 29 Jan. 1648, att han erhållit Wrangels bref af d. 10 Nov. 1647, hvari denne berättat, det drottningen befalt honom att iakttaga ett godt comportement mot Königsmark och ej gifva anledning till missämja och jalousie. Torstensson, med sin vanliga försigtighet, förmäler, att intet sådant missförstånd emellan generalerna vore honom kunnigt. Deremot strider dock hans eget erkännande, att Königsmark skrifvit till honom och andra, att han önskade sitt afsked. Af Wrangels öfversända korrespondens med Königsmark finner Torstensson ej, att denne haft skäl att offenderas, ty af hufvudet måste allt bero. De fleste öfriga officerarne voro äfven missnöjda med Wrangel, »als welcher noch ziemlich jung, hochmüthig, eigensinnig und allerdings nicht freygebig wäre», *Pufendorf.* XX, § 60; derför var äfven Karl Gustafs utnämnande till generalissimus angenämt för armeerna. Till ersättning blef Wrangel nu tillika generalguvernör öfver Pommern (hvilket embete Torstensson hittills innehaft) och fick Bremervörde i donation. Drottningen skref honom till den 29 Aug. 1648, att den nye generalissimus skulle allting med fältmarskalken kommunicera, och Karl Gustaf utbeder sig i egenhändig skrifvelse hans råd.

Prag, blef likväl den egentliga staden genom invånarnes hjeltemod ointagen. Det sista årets fälttåg hade ändtligen varit ett allvarligt försök till ett gemensamt och dubbelt anfall mot Österrike, från Bayern och från Böhmen. Också verkade det freden. Den westfaliska freden undertecknades den $\frac{14}{24}$ Oktober 1648 på samma gång i Osnabrück och Münster. Sverige erhöll Vor-Pommern, Rügen, en del af Hinter-Pommern till Oder med Stettin och Gartz, ön Wollin och Oder-strömmens tre mynningar; på andra sidan af nämda ström Damm och Golnau; i Mecklenburg Wismar med amten Poel och Neukloster, samt Bremen och Verden, allt såsom tyskt rikslän [10].

Armeerna hade haft sina egna fullmäktige vid fredskongressen. Deras satisfaktion blef det sista som afgjordes, och nedsattes från vida högre fordringar slutligen till fem millioner riksdaler [1], hvaraf 18 tunnor guld (1,800,000 r:dr) skulle betalas strax, 12 tunnor guld (1,200,000 r:dr) genom assignationer, och på de öfriga 2 millioner utfärdas försäkring [2]. Af de första betalningarna erhöll hvarje ryttare 40 r:dr, hvarje soldat 12 r:dr, de inhemska tre månaders aflöning, och befälet större och mindre summor [3], med tillsägelse att lika mycket

---

[10] Den 29 April 1648 skrifver drottningen till fredskommissarierna i Osnabrück: »I må accordera oss vid länens emottagelse en honorablare *modum*, än som hittills varit i observantz med konungarne af Danmark och furstarne af det romerska riket, så att länen oss ej confereras eller vi dem genom våre legater emottaga med *flexu genuum* eller dylike eftertänkelige sätt och ceremonier». *Registr.*

[1] »Vi hade fuller förmenat uthålla här något längre öfver Kongl. Maj:ts soldatescas sak; men efter ständerna, sedan de nu äro färdige med Frankrike, ligga oss dageligen an, att vi måtte subscribera *instrumenta pacis*, så kunne vi utan Kgl. Maj:ts största blasme intet längre dermed utdraga». Johan Oxenstjerna till K. G. Wrangel, Münster d. 13 Okt. 1648. Både Torstenssons och Wrangels utlåtanden hade i ämnet blifvit infordrade.

[2] Drottningen till Karl Gustaf d. 22 Nov. 1648. »Ju mer eders kärlighet kan ur desse penningar för oss och riket profitera utan discredit hos soldaten, dess bättre». *Registr.*

[3] Krigsrättens (krigskollegii) förslag om huru armeen skall betalas, afsändt till Karl Gustaf d. 16 April 1649, innehåller, utom hvad som är anfördt angående gemenskapen, att af första terminen Karl Gustaf skulle erhålla 60,000 r:dr, Gustaf Horn 30,000, Torstensson 30,000, K. G. Wrangel 30,000, Baners barn 12,000, Liljehöks enka 6,000, Magnus Gabriel De la Gardie 22,500, Axel Lilje 15,000, Arvid Wittenberg 15,000, Königsmark 12,000, Lars Kagg 10,000, Gustaf Otto Stenbock 9,000, generallöjtnanterna hvar 7,500, generalmajorerna hvar 6,000, generaladjutanterna hvar 300, o. s. v. En pensionslista af d. 28 Juni 1648, anvisad på Sveriges tyska besittningar och, om

skulle följa ett eller tu år efter afdankningen, så snart de 2 millionerna inflöto. Detta synes aldrig hafva skett; ty dels qvitterades på dessa två millioner det så kallade *tyska skuldregistret*[4], dels beviljades eftergifter[5]; och i allmänhet instruerades kommissarierna att i detta afseende »ej drifva saken på spetsen, helst Frankrikes inre oroligheter kanske skulle förmå kejsaren till nytt krig[6]. Utan bedje vi vid allt hvad heligt är — skrifver drottningen till Karl Gustaf — att eders kärlighet ej ville göra afseende på de andragne orsaker och hinder, utan i Herrans namn utan förhalning göra en ända på denna långsamma traktaten»[7]. Fredens verkställighet afgjordes genom exekutions-recessen i Nürnberg år 1650. Westfaliska freden bestämde för längre tid Europas politiska skick. — Vi vete, att våld uppkallar våldet; men kan någon med ögat på detta

---

medel ej derifrån räcka till, på franska subsidierna, upptager dessutom för Karl Gustaf 40,000 r:dr, för K. G. Wrangel 15,000 r:dr, för Magnus Gabr. De la Gardie 10,000, för 25 öfverstar hvardera 1,000 r:dr, m. m. *Registr.*

[4] Fordringar på armeen allt sedan Gustaf Adolfs tid, uppgående till 591,084 r:dr. Faktorn Drost i Lübeck fick likväl ut sin fordran 20,000 r:dr af första terminens penningar. Den 16 April 1649. *Registr.*

[5] Så skrefs till Karl Gustaf d. 5 Jan. 1649, att landtgrefvinnan af Hessen skulle vara befriad från sin kontingent. *Registr.*

[6] Till kommissarierna i Osnabrück d. 10 Febr. 1649. *Registr.* Drottningen befaller d. 10 Mars s. å. Karl Gustaf att söka förhindra Turenne, som stode på parlamentets sida och ville föra sin armé mot Paris. — Generallöjtnant Erlach skrifver derom till Wrangel d. 2 Maj 1649: »comme le dessein de Mr de Turenne n'avoit ni justice, ni fondement, je m'y suis opposé avec tant de succès — que Mr le marechal n'a plus qu'une poignée de gens aupres de lui». Sedan hofvet låtit arrestera Condé 1650, anhöll Turenne om Wrangels hjelp att befria prinsen. »Je ne doute pas — skrifver han — que Vostre Excellence n'ait appris l'arrest de Mr le Prince. — J'espère que V. Exc. sera touché de son malheur et qu'elle me fera la grace de m'adresser les officiers, qui voudroient servir une cause si juste». Wrangel erhöll för sitt afslag ett tacksägelsebref från Ludvig XIV af Dijon d. 27 Mars 1650: »ayant sceu, comme vous avez rebutté les semonces du marechal de Turenne, qui desiroit estre assisté de trouppes contre mon service, je vous escris ceste lettre par l'avis de la reyne regente, madame ma mere, pour vous tesmoigner avec quelle satisfaction j'ay ressentie l'effect de vos bonnes dispositions». Originalen i *K. G. Wrangels brefvexling* på Skokloster.

[7] Till Karl Gustaf d. 19 och 26 Jan. 1650. *Registr.* D. 7 Maj föregående året hade hon tillskrifvit honom, att hon skulle gerna se, att han låter uppresa en staty på det ställe, der hennes fader är slagen vorden.

krigs mångåriga förstörelse ännu fråga, om det var ett krig hufvudsakligen fördt för religionen, så svare vi med Axel Oxenstjerna: nej [8], och påminne om ett österländskt ordspråk: hvad furstarne intaga förhärja de, hvad Gud intager det helar han [9].

Freden, om än efterlängtad, är ofta, så väl som kriget, vid sitt inträde en tidpunkt af förlägenhet. Det är som ett hastigt ombyte af lefnadssätt. De länge utåt riktade krafterna kasta sig på kroppen tillbaka. Kommer härtill, att menniskorna i allmänhet äro undergifna nödvändigheten, som i kriget är kännbar nog, men sällan veta gräns för sina önskningar, då dessa få utrymme; så pröfvar en fred, ej mindre än kriget, en regerings styrka. I Sverige lemnade det stora krig, hvari fäderneslandet tagit den ärofullaste del, efter sig så djupa inre missförhållanden, att Kristina slutade med att öfverlemna deras lösning åt en annan hand. Orsakerna lågo både i rikets allmänna och hennes personliga ställning.

De missförhållanden vi nämt voro till en del nödvändiga följder af kriget, om hvilket ej orätt sades, »att det var oproportioneradt till fäderneslandets krafter». En dräglig fördelning af bördorna är i sådant fall en omöjlig uppgift; men, dräglig eller odräglig, fordrar rättvisan, att den bör vara jämn: och just i de svåraste omständigheter är det endast den strängaste rättvisa som räddar. Man kan omgå denna nödvändighet med en falsk skonsamhet; men denna hämnar sig. Den utväg förmyndareregeringen tillgrep, att lindra dessa bördor genom att föryttra kronans gods, då inga främmande subsidier förslogo och den ej vågade öka skatterna, innehöll på en gång en skonsamhet och en orättvisa; mindre i sig sjelf — rikskanslerens sats, att godsen af de privata brukas bättre än af kronan, har mycket för sig — än genom de vilkor man fäste vid föryttrandet och genom den utsträckning man gaf åt be-

---

8 »Till tyska kriget var intet *scopus principalis defensio religionis* hvars arma äro spiritualia, såsom preces et lacrimæ; utan att regnum Sveciæ et consortes religionis måtte sitta i säkerhet tam in statu ecclesiastico quam politico». Axel Oxenstjerna i rådet 1637. *Palmsk. handskr.*

9 »Wer ist der wahre König? Gott allein.
Wo Könige ein Land einnahmen,
Verwüsten sie's, so weit sie kamen;
Gott heilt ein Herz, so weit er es nimmt ein».
Friedrich Rückert, Sprüche der Ueberlieferung aus dem Morgenlande.

nämningen af kronans gods. I förra afseendet fästa vi uppmärksamhet dervid, att godsen endast fingo föryttras till adeln[10]; i andra afseendet bör anmärkas, att föryttrandet ej endast omfattade kronans domän, utan kronans ränta af skattebönderna, hvilka sistnämda på detta sätt kommo under adeln och förvandlades från omedelbara till medelbara undersåtar. Väl heter det, att endast räntan af skattehemmanen bortförläntes; men det förhållande, hvari adelsmannen härigenom kom, gaf honom allt för många tillfällen att inskränka och utplåna odalbondens i Sverige urgamla rätt såsom jordegare. Hvarken lock eller pock sparades att bringa den senare helt och hållet under frälset, såsom skatteböndernas upprepade klagomål vid riksdagarne visa. Ej heller saknades de som påstodo, att all skattskyldighet hade sitt ursprung af kronans första egendomsrätt till jorden; hvarför öfverlåtandet af räntan åt adeln innebure ett tyst öfverlåtande af sjelfva grunden. Detta påstående upplifvades tvärt om så öppet, att det framkallade en egen vederläggning[1]. Det gälde bondeståndets existens såsom ett fritt stånd i Sverige.

Att rikskansleren var en fiende till denna frihet, kunne vi ej i allmänhet säga. Flera hans yttranden i rådet, der han ingalunda var den strängaste aristokraten, vitna om motsatsen. »Svenske bönderne äro ett fritt folk och hafva *votum* i riket», är ett af hans ord[2]; men då han tillägger: »det är allenast en *contractus*, som är emellan dem och deras husbonde»[3], så innebär detta, att adelsmannen *kan* vara denne husbonde, oaktadt bondens personliga frihet, och betraktar man följderna af kanslerens system i den inre förvaltningen, så innebär detta

---

[10] Man gick så långt deri, att, ehuru en stor del gods föryttrades i betalningen för äldre fordringar, regeringen, såsom synes af dess bref till kammarkollegium af den 18 Juli 1642, bjöd att ingen ofrälse person på detta sätt skulle få sin fordran betald, med mindre den förut öfverläts till någon af adeln.

[1] »Oförgripeliga bevis emot adelens rättighet öfver skattegods», af sedermera kongl. rådet och kanslirådet Ehrensten år 1649, ehuru han sjelf intet derom nämner i sin egenhändiga lefvernesbeskrifning. (Afhandlingen är tryckt i Stockholm 1769). — Han förlorade sedan mycket på konung Karl XI:s reduktion, hvilket gifver författaren till de i *Handlingar till Skandinaviens Historia*, 9:de delen, införda anteckningar anledning att säga: »embetsmannen Ehrensten hade, i sin ungdom som ofrälse, nästan amprast skrifvit emot adelns godsrättigheter; nu, då hans konungagåfvor knepos, blef annat ljud i skällan». Sid 147.

[2] I rådet 1650. *Palmsk. handskr.*

[3] *Ibid.*

åtminstone intet hinder mot slutföljden, att adelsmannen *bör* vara denne husbonde. Den store statsmannens mening synes i verket föga skild från riksdrotsen grefve Per Brahes, som vid samma tillfälle yttrade: »vi äre alle *subditi regni;* bönderna *mediate,* vi *immediate»:* en distinktion, hvilken sedermera så litet anstod konung Karl X, då han fann den med något förändrade ordalag i Gyldenstolpes *Politica,* att han slängde den till honom dedicerade boken i väggen [4]. Det gick med stora steg derhän, att Sveriges jord skulle komma i adelns ego, hvarvid kansleren synes hafva tänkt sig bondeståndet, med bibehållen representation, till större delen såsom ett stånd af fria förpaktare. Deraf äfven hans förkärlek för *indirekta skatter.* såsom tull och accis, och hans ifrande att adeln ej borde sig dem undandraga, utan fast mer äfven genom särskilda bevillningar understödja kronan, hvarvid vi påminna om hans uttryck: »alla Sveriges olyckor komma deraf, att konungarne hafva efter rikets tarf velat hafva och adeln intet gifva» [5]. Det var det enda sättet att förena beskattning med den frihet adeln fordrade för sin jord.

Kristina bekräftade ej blott, utan förbehåll, alla de under hennes omyndighet skedda föryttringar af krono- och skattejord, som nu förskrefvos åt innehafvarne till evärdeligt frälse [6].

---

4 *Handlingar till Skandinaviens Historia,* 9 del., s. 115.

5 I rådet 1642. *Palmsk. handskr.*

6 Såsom exempel kan anföras drottningens konfirmation på de köpegods, som en af förmyndarne, riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstjerna (kanslerens syskonbarn) af kronan sig tillhandlat, gifven den 10 Juni 1645. *Registr.* Deri säges att, vid de i Gustaf Adolfs tid skedda köpen, godsen blifvit sålda efter 3 procent (d. v. s. efter 100 r:dr för 3 r:drs ränta), hvarvid riksdalern skattades till 6½ mark, och endast den vissa årliga räntan beräknades (så att de ovissa räntorna kommo dessutom köparen till godo); att sedermera blifvit beslutet att äfven inberäkna de ovissa årliga räntorna, men deremot sälja godsen efter 4½ procent, riksdalern räknad till 6 mark. Under sådana vilkor hade riksskattmästaren sjelf åren 1638, 39, 40, 42 tillhandlat sig specificerade 89¼ hemman i särskilda provinser för inalles 28,450 r:dr. -- »Och då vi öfverväga motiven till denna försäljning — heter det — att i rikets öfverhängande nöd och allmän fara ej ständerna med högre skatter besvära, och ej heller är oss lägligt att betala igen penningarna, och godsens goda skötsel upphjelper landets kultur, så, ändock vi kunde hafva något att tadla uppå uträkningen af räntan för Vestgöta-godsen, konfirmere vi honom i besittningen af dessa gods under adligt frälse, som andre sine arfvegods». Ibland de sålunda afträdda godsen äro både krono-, skatte- och kyrkohemman, äfven ett par tillhörande Gustavianska arfvegodsen. — Vi hafva förr nämt, att år 1642 en kamererare Jost Hansson för bedrägeri, förfalskning af

Samma medel, som förmyndarne ännu med återhåll nytjat, användes af den unga, lifliga, frikostiga drottningen utan hejd och mått; och registraturen fyllas allt mer med köp, förläningar, sköldebref, nådebevisningar och gåfvor af alla slag. Hon hade lysande förtjenster att belöna, stundom gamla orättvisor att godtgöra[7], och den vård hon egnade åt gamla, sårade krigsmän[8] förtjenar allt beröm.

Men gunst gaf belöningar som öfverträffade alla andra. Man förvånas öfver allt hvad drottningen hopade på den sköuaste, mest lysande ädlingen i hennes hof, grefve Magnus Gabriel De la Gardie, som inom få år säges ha förvärfvat en inkomst, endast i jordagods, af 80,000 r:dr årligen[9]. Vi ha nämt den

kronans böcker, falska köp m. m. gick till döden. Ibland de nu till riksskattmästaren föryttrade gods äro tolf gårdar, om hvilka tillägges: »att de äro af de gods, som framledne Jost Hansson af oss och kronan köpt med rättighet att dem åt våre trogne män af ridderskapet och adeln försälja». Denne man blef adlad, emedan han erbjöd sig att köpa gods för 30,000 r:dr. Märkligt är, att ej riksskattmästaren sjelf, utan hans son, hofmarskalken Gabriel Gabrielsson Oxenstjerna, sedan köpte de nämda godsen af Jost Hansson, men »på fadrens vägnar», heter det nu i konfirmationen.

[7] Så fingo rikskansleren Erik Sparres barn vederlag för hälften af Bergqvara-godsen, som riksamiralen Gyllenhjelm nu innehade. Den 16 April 1645. *Registr.*

[8] »Såsom vår salige fader hafver låtit upprätta *Vadstena krigsmanshus*, af misskund mot alle sargade och vanföre krigsmän, samt skänkt 2,000 daler i hemmansränta derunder, som intill denna dag ej hafva kunnat *in effectu* præsteras, alltså gifve vi till Vadstena krigsmanshus så månge våre och kronans hemman, som i ränta svara deremot». Den 12 Nov. 1646. *Registr.* Dessutom en mängd enskilda exempel.

[9] Uppgiften är tagen ur en på italienska skrifven ministerberättelse af år 1654, troligen af gref Montecuculi, kopierad i Venedig och meddelad af *Arckenholtz*, Mem. de Christine, II. Appendix, N. XLVII. Vi bifoga en uppsats på åtskilliga åt grefve Magnus af drottningen meddelade befordringar och donationer, mest ur riksregistraturen. Han begynte sin offentliga bana 1645 vid 22 års ålder, då han genast utnämdes till öfverste för gardet och fick dessutom 1,500 r:dr årlig pension. Han skickades följande året i spetsen för en lysande ambassad till Frankrike; erhöll den 9 Febr. 1646 förläning af Magnushof på Ösel och blef samma år tillika öfverste för lifregementet; 1647 på en gång krigsråd och riksråd; d. 17 Apr. 1648 guvernör och öfverkommendant i Meissen och Leipzig; s. d. general öfver all den svenska och tyska militien i Tyskland, såsom hertig Karl Gustafs biträde, med 10,000 r:dr i lön; fick den 20 April s. å. donation på 30 hemman i Upland; den 28 Juni s. å. 10,000 r:drs pension på franska subsidierna och tyska staten; d. 16 April 1649 22,500 r:dr af svenska armeens satisfaktionsmedel; blef den 11 Maj s. å. generalguvernör öfver Lifland; fick den 14 Aug. 1650 förbättring på sitt grefliga vapen och gref-

man, hvars inflytande innan kort utträngde rikskanslerens. En ibland de första tvister emellan den gamle ministern och den unga drottningen säges uppstått i anledning af hennes afsigt att, kort efter nytändningen af grefve Magni gunst, inkalla honom i rådet [10]. Det synes ha varit för att öfvervinna detta motstånd, som hon 1646 utnämde honom först till den lysande ambassaden åt Frankrike [1]. Den kostade 100,000 r:dr af subsidierna [2]. De la Gardie, sjelf (genom sin farfar) af fransk

skapet Areusberg på Ösel; erhöll den 23 Aug. s. å. till skänks allt artilleri och munition på fästningen Benfeld; den 14 Dec. amtet Wollin i Pommern till evärdelig egendom; den 16 April 1651 förbättring på fadrens, gref Jakob De la Gardies, grefskap med Lidköpings stad och Kinnefjerding; blef s. å. riksmarskalk; den 31 Jan. 1652 president i kammarkollegium; den 27 Mars s. å. lagman öfver Vestergötland och Dalsland; den 30 Maj s. å. fick donation på Räfsnäs gård i Södermanland samt flera hemman i Österbotten; den 9 Okt. s. å. donation på gods i Nerike; blef den 30 Dec. s. å. riksskattmästare; den 2 Mars 1653 fick kyrkotionden af Ilmola socken och 30,000 r:dr för Jakobsdal (nu Ulriksdal); den 23 Mars s. å. omkring 60 hela hemman i Medelpad och Vesterbotten, laxfisket i Umeå och laxskatten af 23 hemman; den 30 Sept. s. å. donation på det hus i Stockholm, hvilket regeringen köpt af hans fader för 70,000 r:dr, emot det att gref Magnus afstod från donerade gods i Halland till Adrian Tripps betalning.

10 Jfr nyss anförda ministerberättelse, som dock i flera fall misstager sig om tidsordningen.

1 »Här är allt sysselsatt med gref Magni legation. Hertig Adolf går med. Strassburger är assistent, Vilhelm Taube hofmarskalk, två Hennes Maj:ts kammarherrar och 16 adelsmän, som Hennes Maj:t sjelf utvalt, gå med, samt 30 adelsmän såsom volontairer, 8 garder i Hennes Maj:ts liveri, 4 Hennes Maj:ts pager, 6 laquejer i Hennes Maj:ts liveri, som är guld och svart, 4 Hennes Maj:ts trompetare. Men grefven har dubbelt mer folk i sitt eget liveri. Tre örlogsskepp föra ambassaden från Stockholm». Lorens von der Linde till Wrangel. Stockholm den 13 Juni 1646. *K. G. Wrangels brefvexling* på Skokloster.

2 »Angående de 100,000 riksdaler, som gref Magnus hafver opptagit i Paris, är det intet skedt utan min vilja och expresse befallning; beder för den skull, att I icke ville tillåta (så mycket eder tillstår) att hans ovänner *impune* må calumniera'n, emedan han är helt oskyldig». Kristina till Salvius i Osnabrück d. 12 Dec. 1646. *Arckenholtz*, I: 91. »Emedan summan vill falla sig något stor, synas några glunka derom, likasom den skulle vara sufficient att arrestera och förhindra de progresser, som fältmarskalken Wrangel hade kunnat göra sig hopp om, der han samma summa hade kunnat blifva mäktig. Hvad detta nu kan till mitt præjudicio af sig föda, kunne I lätteligen döma. — Alltså hafver jag, ehuruväl ogerna, nu denna gången tänkt att taga om eder trohet och affection det infalliblaste och vissaste prof. — Och på det jag icke måtte hålla eder med många *ambages* länge oppe, så är jag tvungen att säga eder, att min begäran deruti består, att I

härkomst[3], öfverflyttade sin egen benägenhet för Frankrikes intressen på drottningen och föranledde derigenom slutligen rikskanslerens offentliga onåd. Man beskylde honom både att utdraga freden och vara fiendtligt stämd mot Frankrikes politik[4]. Den 10 April 1647 skrifver drottningen till sina ministrar vid fredskongressen: »Messieurs! Dessa få ord äro allenast adjousterade till mitt publique bref, på det jag måtte upptäcka eder med egen hand den fruktan jag hafver, att den önskelige tractat, som allt härtill gifvit en så god förhoppning om ett önskeligt utslag, genom någre orsaker, som mig icke alldeles äre bekände, måtte blifva studzad. Nu till att eder om min vilja alldeles försäkra, så måge I eder det visserligen persuadera, att jag för allting åstundar en säker och honorable fred; och emedan *satisfactio coronæ* är redan alldeles sluten, och intet mera står igen än soldateskens contentement och ständernas gravamina, så är det min vilje, att I hålla sakerne med godt maner gående, till dess Erskeine[5] kan komma till eder och göra eder om sin commission kunnige, och då utan försummelse tractera verket till en önskelig ända; görandes ständernes condition, cronones satisfaction och soldateskens contentement det bästa sig göra låter utan fredsbrott, och sedan icke längre solka dermed, som härtills skedt är; der annorlunda sker, så måge I se till, huru I det inför Gud, riksens ständer och mig hafva till att försvara; ifrån denne *scopum* låter inga ambitieuse menniskors phantasier eder movera, så kärt eder är min högsta onåde att undvika, och der

---

vilje i tid hafva eder denna saken befallad och ju så laga, att armeen härigenom icke må lida någon men, utan att I så många penningar på eder kredit ville upphandla, att denna summa till armeens behof kunde suppleras». Kristina till Salvius. *Ibid.* s. 93. Enligt en handskriftlig anteckning af framlidne doktor Fant var Kristina vid Salvii död år 1652 skyldig honom 146,000 r:dr och lånte sedan 50,000 r:dr af hans enka, hvilka aldrig betaltes.

[3] »Son aïeul étoit François. — Il étoit bien fait: il avoit la mine haute et ressembloit à un favori. Il parloit de sa reine en des termes passionés et si respectueux, qu'il étoit facile de le soupçonner de quelque tendresse plus grande que celle qu'il lui devoit par la qualité de sujet. — Quoiqu'il en soit, cet homme parût assez digne de sa fortune, mais plus propre à plaire qu'à gouverner.» *Mem. de mad. Motteville. Arckenholtz,* I: 89.

[4] Chanut säger: »Il avoit été à souhaiter pour le succès des affaires de la France, que ce chancelier fût parti pour l'autre monde». *Arckenholtz,* I: 117.

[5] Krigs- och assistens-råd, slutligen äfven minister vid fredsunderhandlingarna.

I icke hafven lust att stå mig derför blek och röder till svar: då må I visst tro, att hvarken auctoritet eller slägters apuïs skall mig hindra att visa verlden det misshag jag drager till oförnuftige procedurer». — Brefvet var egentligen ämnadt åt grefve Johan Oxenstjerna, rikskanslerens son. Derför skref drottningen samma gång till hans medbroder Salvius: »Jag skall icke underlåta att recompensera med all nåde eder trohet och flit, och med det andra partiet skall jag mig så ställa, att jag skall visa all verlden, att icke heller R. C. (Riks-Cancelleren) förmår allena röra verlden med ett finger. *Sapienti sat.* Mitt bref, som härhos fogadt är till eder bägge, måtte I leverera åt G. J. O. (Grefve Johan Oxenstjerna); och ehuruväl jag derutinnan tastar eder hårdt an, så är dock han allena dermed ment. Lager så, att D'Avaux [6] får veta dess contenta, på det att Fransoserna icke fatta vrånge tankar om mig, utan att de måtte se, hvars skulden är. — I måge alldeles vara försäkrade, att jag skall hålla eder skadeslös; och när Gud en gång hjelper eder med fred hem, skola edre gjorde tjenster med *senatoria dignitate* recompenseras. — Gref Magni interesse recommenderar jag eder såsom mitt eget[7]. — Jag beder. låter mig veta, hvad grimasser G. J. O. (Grefve Johan Oxenstjerna) gör vid läsandet af mitt bref till eder bägge» [8].

Den stolte Johan Oxenstjerna svarade: att han vore färdig aflägga räkenskap för sitt uppförande, när drottningen det behagade; af enskilda skäl och angelägenheter hade han redan länge önskat att blifva befriad från att fortsätta underhandlingarna [9]. — Han visste väl, att en så ringa person som han kunde umbäras; men den, som ingifvit Hennes Maj:t att skrifva ett sådant bref, skulle derför en gång vara honom ansvarig, om de i lifvet möttes. — Han kunde några veckor derefter inberätta till drottningen, att skulden till dröjsmålet så mycket

[6] Grefve D'Avaux, jämte Servien, fransk minister vid fredsunderhandlingarna, men ännu mer oenig med denne sin kollega, än Oxenstjerna med Salvius. I anledning af de franska legaternas missämja kom hertigen af Longueville såsom tredje fransk minister till kongressen.

[7] Drottningen ville på denna tid skaffa honom Benfeld i Elsass eller något annat furstendöme. »Der I kunne gifva mig ett consilium eller förslag, huru jag kunde beneficera honom (grefve Magnus) med Benfeld eller något annat ansenligit, vore det mig af hjertat kärt", heter det i samma bref till Salvius.

[8] *Arckenholtz*, I: 110.

[9] Det var sant. Han hade år 1647 förlorat sin första hustru, Anna Margareta Sture, och behöfde för arfskiftet efter henne komma öfver till Sverige.

mindre var hans, som franska ministrarne sjelfva uppehöllo freden[10]. Det var med sanningen öfverensstämmande; och nu fick Salvius befallning att deri rätta sig efter dem. »I gören väl att assistera Fransoserne i deras postulater», skrifver Kristina till den senare den 6 Juli 1647. — »I måste arripera denna occation, att göra mig gratieuse hos Frankrike»[1].

Hvad som skett gaf anledning till ett genom Torstensson bemedladt samtal emellan Kristina och Oxenstjerna, hvarvid drottningen slutligen yttrade, att hon ej skrifvit det nämda brefvet i ond mening mot hans son, och till utseendet en förlikning följde[2]. Äfven franska hofvet smickrade den gamle

---

[10] »Jag ser af din sist inkomne skrifvelse, att Trautmansdorff, instigerad af den spanske ambassadören, är afrester, och att tractaten släppes upp, att du och din collega hålla allt till i Münster, och att Fransoserne, som förr hafve blasmerat dig för uppskof, nu sjelfve hindra framgången. Intet förlöper häruti det jag ville säga om: *non putaram.* Och ställer jag derhän, huru Gud allt täckes disponera. Men det förtryter mig, att vi sjelfve så barnsligen judicera; och mycket mer, att vi så procedera. Jag är fordom intet så van, utan som du vest, plägar vara *contra quoscunque casus* resolverad. -- *Sed hæc dies aliam vitam, alios mores postulat.* Dock, min son, jag hoppas, att Gud och tiden skall väl uppenbara, hvem väl och rätt menar. Movera dig intet högt. Gack din väg som dig bör och sök Hennes Maj:ts, vår drottnings, och rikseus tjenst och reputation; och der något skulle blifva tillbaka, då se derpå, att du ingen stor del hafver deri. Resten befall Gud! Din particular difficultet ser jag väl, och hvad olägenhet dig af detta dröjsmålet tillväxer, men skatta det som ett *necessarium malum* och drag med tålamod". Rikskansleren till sin son Johan. Tidön den 4 Aug. 1647. »Du varder utur hennes Maj:ts egen skrifvelse förnimmandes dess intention, att du blifver der qvar och förrättar commissionen med Salvio, så hädanefter som härtill. Käre son, hafver du trökat så lång tid och insupit så mycken förtret, så tryck dig ännu och låt icke impatientien förleda dig». Till densamme. Stockholm den 12 Dec. 1647. »Din collega njuter sitt vanliga förtroende; dock är man icke här som tillförene försäkrad om freden; ehuruväl din collega uti sine enskilte bref föga annat skrifver om — och discurrerar med en hop *ratiunculis*, som läste han Terentium eller Plautum för skoledjeknar, att visa sin stora vetenskap. Men, min son, låt det stå derhän, -- hvad reale är, der blif vid, och undanböj, så mycket du kan, all uppenbar jalousie». Till densamme. Stockholm den 4 Mars 1648.

[1] *Arckenholtz*, I: 129.

[2] »Brefvet, som dig var tillskrifvet, hafver icke litet turberat mig, och hafver jag deröfver den 25 hujus varit till tals med Hennes Maj:t. Det gör mig ondt; och tror, om det intet vore skrefvet, att det tilläfventyrs skulle hållas inne med. Man söker att excuserat, och vill man föregifva det vara allenast en varning. Men orden finnas ljuse och klare. Ehuru det är, så står det och sjuder. För min person

kansleren [3]. Men sjelf drog han sig för någon tid från hofvet. »Jag är nu med min hustru vid pass fem veckor hemma på mina gårdar, att se mine privatsaker uppå, — skrifver han till sin son Johan från Tidön — ty jag, såsom dig vetterligt är, hafver hela tiden bortåt mig *de publicis* allena, men om mina *privatis* litet bekymrat. Eljest står här hos oss på landet allt väl till och är för ögonen en herrlig årsväxt: Gud välsignat! Jag reser två dagar härefter till Fiholm att bese huset och mina nyrödningar. — Der hafver jag i år haft en hop med Dalekarlar, som allaredan hafva rödt af ett stort stycke, så att jag hoppas med äng och utrymme hafva Fiholm försörgdt. Det värsta för mig är, att jag orkar intet gå att besigtigat, och för fjorton dagar sedan hade jag en olycka, att jag föll med en häst i en hängedy och tryckte mitt ben mot en gärdesgård, der jag hafver haft mycket ondt af, och intet sedan kunnat komma på hästen» [4]. Ålder och sjuklighet begynte medtaga hans krafter. »Din moder hafver något måst hålla vid sängen, — skrifver han följande året till Johan — men så skämtar ock ålderdomen med mig» [5]. Han återtog utöfningen af sitt embete. En man, sådan som han, kunde svårligen vara utan inflytande, och efter De la Gardies onåd, mot slutet af år 1653, ser man åter någon tid regeringsärendena mest gå genom kanslerens och hans son Eriks händer. Men att han i betydenhet ej mera blef den han varit, dertill var hufvudorsaken ej en ung qvinnas nyck på tronen, utan ministerns förändrade ställning till tron och rike. En statsmans rätta verksamhet går endast ur statens medelpunkt, med strängt afseende på det hela [6]. Hans styrka ligger ej i gunst

skall jag, näst Gud, intet finnas utan resolution». Kansleren till sin son Johan. Stockholm den 29 Maj 1647.

[3] »Hvad mig cardinalen Mazarini hafver tillskrifvit i ett bref, i förgår handfånget genom Chanut, och med store fransösiske complimenter uppfyldt, kan du se af medföljande copie». Kansleren till densamme, d. 11 Mars 1648.

[4] Tidön d. 19 Juli och 4 Aug. 1647. Brefvet till hans yngre son Erik (en yngling af utmärkta egenskaper), i hvilket han råder honom till giftermål, i anledning af en utaf drottningen sjelf yttrad misstanke att Erik Oxenstjerna gjorde sig hopp om hennes hand, är ock af detta år. Stockholm d. 29 Juni 1647.

[5] Stockholm den 5 Febr. 1648. Hans fru het Anna Båt.

[6] Rikskansleren har sjelf förträffligt uttryckt detta: »när icke regeringen tager *animum regis* an och talar *pro republica*, utan agerar en *privatum* och talar å stånds bästa, då kan regementet icke längre stå». Protokoll i senaten den 20 Juli 1636.

och personer, utan i den allmänna rättvisa, säkerhet och ordning, för hvilka han lefver, och hvilka han är kallad att bevaka. Det stora europeiska krig, hvari Sverige hade tagit en så ärofull del, hade deremot djupt stört statens inre jämvigt. Att återställa denna på nya grunder, var en uppgift, kanhända ej för svår för Gustaf Adolfs skapande snille, om hans lifstråd ej så tidigt blifvit afskuren. Hvad som efter honom, om än med hjeltemod, utfördes, var ett halft verk. Att vilja grunda fredstillståndet på de förhållanden, som kriget af sig födt, var utan tvifvel ett stort misstag; och från detta misstag kunna vi ej frikänna Axel Oxenstjerna. Derför är hans politiska lefnad slutad med freden. Det är en ny begynnande sakernas ordning, som skjuter honom åt sidan; deruti, mer än i ålderns försvagning, låg nu hemligheten af hans vanmakt. Sveriges framtid bestämdes utan honom och emot honom. Kristina är sjelf deri hufvudpersonen. Med alla de förebråelser, hon fått och förtjenar, kan man likväl hvarken neka henne snille eller mod; och hon har ej njutit nog rättvisa för den ståndaktighet, hvarmed hon emot de store genomdref sitt eget beslut att i Karl Gustafs händer nedlägga en spira, som blifvit henne för tung.

Redan vid drottningens tillträde till regeringen på riksdagen 1644 yppade sig förebuden till hvad komma skulle. »Bönderna stå allt stadigt — skrifver en samtida berättare — i deras mening om restitution på godsen, förr än Hennes Maj:t tager regementet an, såsom ock uti mycket annat, som ridderskapet enkannerligen angår; till äfventyrs hafver bonden goda patrioter, som honom informera; hafver också bondeståndet nyligen begärat regeringsformen sig föreläsas; dess praxin vilja de sedan eftertänka; hvilket regeringen hafver dem måst efterlåta» [7]. Det tillägges, att presteståndet håller mycket med bönderna, men ej är alldeles inom sig ense, emedan kyrkoherdarne begynna sätta sig opp emot biskoparne. I de af oss

[7] Bref från Bengt Baaz (Karl Gustafs lärare) till pfalzgrefven Johan Kasimir. Stockholm d. 26 Okt. 1644. C. *Adlersparres* Historiska Samlingar, II: 167. Ibland böndernas besvär var, att adeln, när den köpt räntan af hemmanen, tränger under allehanda förevändningar bonden från sin skatterätt och besätter hemmanen med torpare; äfven klaga de, att tiden på köpegodsens återlösen var för kort, och ville ha infördt i riksdagsbeslutet, att kronan måtte återköpa dem när som helst. »Derpå infordrades i rådkammaren bönderna, och representerades dem, att de gripa Hennes Kongl. Maj:t i sin höghet, och frågades, om de vore komne att kasta kull riket». *Ibid.*, s. 177.

redan åberopade anmärkningarna till regeringsformen vid denna riksdag hotas, att stånd torde uppstå mot stånd. Märkligt nog utgingo dessa mot de stora familjerna riktade anmärkningar i synnerhet från en del af adeln och presterskapet. Det är första tecknet till den söndring emellan den lägre och högre adeln, som framdeles i de nu väckta frågors afgörande skulle hafva så betydande följder. Ännu var den blott i sin början; och det är presterskapet som i spetsen för de ofrälse stånden emellertid tager ledningen af den nya oppositionen. Denna var i synnerhet riktad mot adliga privilegierna, hvilka icke dess mindre af drottningen ej blott bekräftades, utan föröktes; hvaremot adeln afsade sig tullfriheten [8]. Mycket i dessa privilegier var redan länge besvärligt för presterskapet, t. ex. adelns patronatsrätt i församlingarna. Hvarje inom ett prestgäll boende adelsman egde rätt att välja kyrkoherde [9]; voro flera, och de sins emellan och med församlingen ej i valet förentes, egde biskopen lägga dem emellan, liksom han i allmänhet hade rättigheten att förkasta, om den föreslagne befunnes oskicklig; dock heter det å andra sidan uttryckligen, »att ingen prestman kan tvingas på adeln emot dess samtycke och goda vilja». En annan källa till tvistigheter var tionden, från hvars utgörande adeln för sina sätesgårdar var fritagen; men den utsträckte denna frihet långt öfver privilegiernas lydelse. Under sådana omständigheter må man ej förundra sig öfver det motstånd, som förslaget om ett *consistorium regni*, med blandade verldsliga och andliga ledamöter, mötte. Presteståndet såg deri blott ett nytt fält för de stores öfvermäktiga inflytande på kyrkan, ehuru konung Karl IX, som är förslagets första

---

[8] Emot adelns cession af tullfriheten blefvo frälsets bönder, äfven utom den s. k. frihetsmilen, liksom bönderna i grefve- och friherreskapen undantagna från alla gärder, körslor och dagsverken till kronan, och husbönderna egde sjelfva att utkräfva dessa tjenstbarheter, eller ock, om de ville, eftergifva dem.

[9] 33 § i Gustaf Adolfs af Kristina bekräftade adliga privilegier. Här är endast fråga om kyrkoherdar. Af en handskrifven samtida afhandling om *jus patronatus*, i landshöfding *Järtas* samlingar, synes likväl, att adeln utsträckte samma rättighet till besättande af kaplanslägenheterna. Pro forma skulle, i ena som andra fallet, äfven församlingen af adelsmannen tillfrågas, och hade dervid den rättigheten - - att samtycka. *Plebis est consentire*, heter det i nämda traktat. — I Gustaf Adolfs egna anmärkningar till adliga privilegierna är adelns patronatsrätt antecknad ibland ämnen som påkalla ändring.

upphofsman, derigenom i allmänhet synes ha åsyftat större rättigheter för lekmän äfven i andliga angelägenheter [10].

Att genom egna privilegier blifva i synnerhet försäkradt emot adeln, blef nu presterskapets hufvudsyfte. Förkämpe på banan var redan i Gustaf Adolfs tid den myndige och verksamme biskop Johan Rudbeck i Vesterås, hvars bok om de lärdes och det andliga ståndets forna privilegier tyddes såsom syftande till hierarkiens återställande i Sverige och ådrog författaren, som dessutom tillåtit sig utfall mot styrelsen och adeln, en anklagelse inför förmyndareregeringen och ett förbud mot bokens utgifvande [1]. Rudbeck gick derigenom miste om ärkebiskopsstolen, hvartill han annars otvifvelaktigt blifvit kallad. Men han saknade ej efterföljare. Johannes Matthiæ, sedermera ett mål för sitt eget stånds förföljelse, författade på 1644 års riksdag det förslag till presterskapets privilegier, som drottningen först 1647 och sedermera utförligare vid sin kröning bekräftade [2]. Presterskapets rättigheter och inkomster

---

[10] I de korta preseståndets privilegier af konung Karl IX år 1607 heter det: »vi hafve ock privilegierat och gifvit dem makt, att de med vårt kyrkoråd ock konsistorialspersoner, som vi dem både af andlige och verldslige förordna vele, skola rätta och döma öfver alle andlige saker». *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia, ur preseståndets arkiv*, Stockholm 1835, s. 136. — Att dessa privilegier ej voro ståndet till behag, ser man af presterskapets anhållan om nya hos Kristina.

[1] Denna sällsynta boks titel är: *Privilegia quædam doctorum, magistrorum* etc., eller kortare: *Privilegia ministerio ecclesiastico in inclyto regno Sveciæ, a piis regibus et regni proceribus quondam benigne concessa et indulta.* Om de öfverläggningar, hvartill denna skrift gaf anledning, och Rudbecks förhör i rådkammaren och slutligen inför rikskansleren, se *Franzéns* Minne af biskopen i Vesterås Johannes Rudbeckius, i *Svenska Akademiens Handlingar*, del. 15.

[2] På riksdagen 1647 anhöll äfven presterskapet att *Formula Concordiæ* måtte antagas äfven i svenska lutherska kyrkan såsom en symbolisk bok, »på det vi derigenom måtte skilja oss ifrån de hemlige Calvinister, som sig under augsburgiska bekännelsen skyla», säges det. Drottningen villfor ej denna begäran, såsom troddes, på inrådan af Johannes Matthiæ, som redan på denna riksdag för sin *Idea boni ordinis* anklagades vara hemlig Calvinist och troddes hafva gynnat det unionsförslag med reformerta kyrkan, som år 1638 Skotländaren Duræus framstälde, ehuru i den nämda boken intet spår dertill synes märkligt. Rikskansleren var i synnerhet ifrig för *Formula Concordiæ*, och ämnet kom ytterligare under öfverläggning år 1650 i den till kyrkoordningens öfverseende nedsatta kommissionen, utan att man likväl dermed kom till något slut. Formula Concordiæ blef först 1663 såsom symbolisk bok erkänd i Sverige. Kyrkoordningens öfverseende var en gammal angelägenhet. Den hade redan före år 1644 blifvit uppdragen åt biskop Johannes Matthiæ i Strengnäs, och hans

togos härigenom mot allt intrång i försvar; dock synas i fråga om patronatstvisten med adeln privilegierna i orden mer tillfredsställande än i verket. De särskilda nådeförsäkringar, som ståndets högre medlemmar[3], biskopar, superintendenter, teologie doktorer erhöllo, bidrogo att från dem söndra det lägre presterskapet, såsom snart skulle visa sig.

De bägge efter freden följande riksdagarne åren 1649 och 1650 föra oss närmare skådespelets upplösning. För bägge åren måste drottningen fordra nya utskrifningar, till ersättning af det afgående utländska krigsfolket, och äfven till största delen fortfarandet af de under kriget åtagna skatter. Hvad hon begärde beviljades[4], »emedan — heter det i 1649 års riksdagsbeslut — en ny vunnen fred, efter ett långvarigt krig (såsom Hennes Maj:t sjelf säger), är ej olik en nyslocknad stor eld, med månge lemnade bränder, hvilka ännu ryka och lätteligen igen kunna tändas». Drottningen stod ej ännu illa i folkets mening. Man älskade henne för fadrens skull, för hennes ungdom, för hennes egenskaper; man tillskref ej henne hvad landet led. Men sinnena voro i stor jäsning. Ibland bevisen derpå äro, i en tid som skref så litet, uppkomsten och verksamheten af anonyma uppsatser, som i afskrifter flögo kring landet och innehålla märkliga bidrag till tidens inre historia. Vi fästa uppmärksamhet vid tvänne sådana af motsatt riktning. Den ena är ett slags manifest, som är författadt i allmogens namn i mellersta Sverige[5] och slutar med en uppmaning att

Idea boni ordinis var ett derigenom framkalladt förslag. År 1650 nedsattes för detta ändamål en af både andliga och verldsliga ledamöter bestående kommission under kanslerens direktion. Man finner af dertill hörande handlingar i Nordinska samlingarna, ibland annat. att det tillstånd till fri religionsöfning för sig såsom reformert, hvilket Louis De Geer fått af Gustaf Adolf, åter sattes i fråga. Man åberopade ett fäldt yttrande: »den store Louis är en stor herre i Sverige. Han skall snart vinna *publicum religionis exercitium*». D:r Emporagrius sade: »att Louis hålles för att vara en enfaldig man och *rudis;* men vore dock vigilant».

[3] 12 § i privilegierna öppnar dem hopp om adelskap.

[4] Utskrifningarna dock ej efter mantalet, utan efter hemmantalet, hvilket sistnämda sätt vid 1642 års riksdag hade blifvit infördt. Äfven tilläts att lösa sig med penningar. Genom de nya privilegierna befriades presterskapet till största delen från sin befattning med utskrifningarna. Det hade gått långt, då, genom ett regeringens bref af den 1 Febr. 1638, prester och skolmästare uppmanas att äfven vara värfvare behjelplige i anskaffande af löse karlar. *Registr.*

[5] Det begynnes: »Vi fordom länsmän och gemene allmoge uti Upland. Södermanland, Vestmanland» etc., och finnes i Nordinska samlingarna.

alla, särdeles presterna, ville behjerta och kringsprida detsamma. Der klagas, att böndernas framtid är att, i stället för ett fritt stånd i riket, blifva lifegne och trälar. Drottningens mildhet missbrukas, så att hon snart endast eger titeln af rike och krona. Med förläningar sker stort underslef, det är ej alltid förtjensten som derigenom belönas, de utdelas för gunst och för penningar af underordnade betjenter, som äfven af fattiga enkor för rättvisan taga kalfvar och smör; utlagorna ha växt utöfver styrkan att dem draga och äro, såsom mantalspenningarna, obilliga, då rike och fattige betala lika mycket. Allmogens klagan vid riksdagarne blifver icke hörd; man gifver dem vrångvise skrifvare, som stympa deras besvär, hvarpå följer till svar ord utan verklighet; det måste finnas förvaradt i gamla riksdagsbeslut, att bönderna ega sjelfva välja dem, som skola bringa deras klagomål till öfverhetens kännedom. — Den andra af de nämda skrifterna framställer ett samtal mellan fyra medlemmar af rikets fyra stånd [6], der adelsmannen söker bevisa de öfriga, att den makt, adeln med ära vunnit, också i sjelfva verket länder till rikets säkerhet och nytta; att dess motståndare blott bemantla sina egna anslag med den falska anklagelsen, att adeln skulle vilja förvända Sveriges författning till en aristokrati eller valrike; dertill hade adeln gifvit allt för många prof på trohet mot konung och fäderneslånd; det vore ock nogsamt bekant, att den ingenting mindre fördroge än att regeras af likar; de ofrälse ståndens nu herskande riktning förde deremot rakt till det »populariske regementet», hvars olyckliga följder nu i England lågo för en dag; dit ledde anfallen' på kronans höghet; ty kronan angriper man med att anfalla de privilegier, som från den utgått, och som höra till det monarkiske regementets bestånd. Ärendena vid riksdag, som af regeringen endast kunna proponeras, bero ock vid afgörandet ytterst på öfverhetens utslag, ej på ständernas vota, ty till riksdag äro de blott kallade att troligen conferera med hvarandra, eljest skulle ständer kunna votera konung från krona och scepter, och adeln från ära och välfärd. Af adeln i synnerhet uppodlas landet, kronans inkomster äro derigenom nu femton

med påskrift: »1649 eller 1650». Skriften tillhör troligen det förstnämda året.

[6] »Samtal emellan junker Päder, mäster Hans, Nils Andersson borgare och Joen i Berga danneman, hållet i Thomasmesso marknad i Linköping år 1650». Finnes äfven tryckt. Författaren är riksrådet Schering Rosenhane.

gånger högre, än då kronans gods voro behållne. Adelns öfverklagade tillväxt sker från de borgerliga stånden; huru många af ringa börd hade ej uppstigit till förnämlige embeten; men att en strax från pepparsäcken och dyngekärran kommer till höghet, det skickar sig intet; presterna söka att återfå sin gamla makt, borgarne att grunda en nytt välde; adelns öfverklagade *jus patronatus* i församlingarna utöfvas knappt af tjugondedelen ibland den; bönderna äro förförde, ty ehuru adeln genom donationer och köp hafver fått en stor del af kronans gods, har den dock aldrig påstått, att bönderna borde uteslutas från riksdagarne; de komma ju dit, då riksdag utskrifves, så väl frälsets som kronans bönder, och hafva de förre der så mycket att säga som deras husbönder, ehuru, om de blefvo borta, ärendena lika väl kunde förrättas, och man knappast i något annat konungarike i verlden finner bonden hafva någon röst vid riksdag; mången adelsman är god herre, så att bonden mår under honom väl; men de gode män, kronans skattebönder, hafva nu på någon tid begynt förhäfva sig och vilja nästan förakta den andra allmogen; dessa äro de, som af orostiftare brukas såsom medel.

Presterskapets privilegier blefvo en stötesten redan vid 1649 års riksdag. Adeln yrkade att få behålla sin patronatsrätt oförkränkt. Hvad i preseståndets privilegier förekom om adelns huspredikanter, att biskoparne endast för vigtige och högnödige orsakers skull borde sådana förordna, väckte misshag. Drottningen svarade att, när laga förfall saknas, adeln borde komma till kyrkorna, eljest blifver af de månge huspredikanter landet uppfyldt med flere prester än som behöfvas, så att de ändtligen nödgas, riket till vanheder och ståndet till förakt, sätta sig neder på hemman å landet och blifva bönder, eller ock låta bruka sig hos adeln som andre dess tjenare [7]. Den utsigt, som i privilegierna öppnades för prestsöner äfven till befordran i den politiska staten, om de dertill gjorde sig värdiga, föranledde en förnyad adelns anhållan, att adliga personer måtte brukas i Hennes Maj:ts kansli. Drottningen, som, redan då hon år 1648 upphöjde Salvius till rikets råd, uti senaten yttrade: »när man frågar efter goda råd, då frågar man ej efter sexton anor», svarade derpå strängt: att tjensterna intet äre några arfvegods» [8]; hvarpå följde den 10 No-

[7] Resolution på ridderskapets och adelns besvär 1649, hos *Stiernman.*
[8] *Ibid.*

vember 1650 hennes offentliga förklaring öfver det i adliga privilegierna nytjade ordet *vanbördig:* »att ingen annan dermed skall förstås, än den som vanslägtas från sin redeliga börd, om ingen dygd och ära sig beflitar och sin härkomst med lätja och vanheder befläckar; alle andre af äkta säng och ärlige föräldrar, vare sig af adel, prester, borgare eller bönder härkomne, skulle icke kallas vanbördige eller från något ärestånd i fäderneslandet uteslutas» [9].

Följande riksdag bragte saken till brytning. Prester, borgare och bönder öfverlemnade till drottningen före kröningen den 3 Oktober 1650 den bekanta »protestationen om kronogodsens återställande» [10]. Sedan de i allmänhet förestält, »huru skatte- och kronogods nu på en tid blifvit kronan afhände och visse herrar och män till evärdelig egendom öfverlåtne, ja de, som blott förläningsvis innehades, äfven genom otidiga survivancer bortryckte, hvarigenom kronan i stället för sina säkra räntor fått ovissa och nyss uppfunna utlagor till understöd, de eröfrade länder blott till titeln kommit riket, men i sjelfva verket privata till gagn, och kronans förr omedelbara undersåtar blifvit förvandlade till medelbara, riket till märkelig afsaknad och de ringare stånden till förtryck»; ingå de närmare i de derigenom förorsakade olägenheter, såsom: »att de oräkneliga säterier njöto allt för stora friheter och togo allt för mycket folk i försvar; att kyrkor, hospital, skolor och prester derigenom ledo minskning i sitt underhåll, gamle menföre soldater voro bragte till tiggarstafven, månge egor voro dragne undan preste- och klockarebolen; de gode herrar höllo spanmålen i högt pris; konungen kunde ej utan landets dryga känning resa, sedan alla kungs- och ladugårdar voro borta; bonden tvingades att aflåta sin afvel till adelsmannen, han handterades af honom illa och sökte förgäfves derpå laga bot; månge bönder voro derför förvandlade i tiggare och deras hemman i ängar, hästhagar eller sätesgärdar; och som en slik abalienation vore stridande mot Guds egen inrättning hos Judarne, Sveriges lag, konung Gustaf I:s testamente, Norrköpings beslut af år 1604, jämte all sund politik och gjorde de konungarättigheter, konung Gustaf genom 1527 års reduktion förvärfvat, åter fåfänge, och de sista glorieuse conqueter onyttige för riket»; alltså påstodo

[9] *Stiernman*, Bihang till Riksd. och Mötens beslut, s. 333.
[10] Tryckt af *Loenbom*, Handlingar till konung Karl XI:s Historia, X: 70.

de, »att alle abalienerade krono- och skattehemman måtte till kronan åter indragas»; hvarjämte de för tillkommande tider begära, »att alla sådana allodial-donationer afskaffas; att räfsteting årligen må hållas, att rätta hvad emot kronans rätt och allmogens frihet kan vara brutet; att intet gods uti kronans penningebehof må säljas, utan blott förpantas, och bonden sjelf vara närmast att göra lånet; intet stånd tillegna sig rikets tjenster med andras uteslutande; ingen intränga sig i skattejords köp, utan att vara rätt bördesman; ingen njuta lagmans- och häradshöfdingeräntan, utan att göra tjensten; alla utan åtskilnad njuta lag och rätt; alla private fängelser och tortyrer. som af en del mot deras bönder såsom lifegne brukas, strängeligen förbjudas och afskaffas; flera sätesgårdar ej få besittas än som 1562 års recess bjuder; ständer fritt och utan undsägelse få tala om rikets nöd och rätt; önskandes slutligen, att adeln, som emot lag och laga stadgar kronans gods innehade, måtte rätta sig i saken och finna att de, efter detta nu af ständer gjorda klander, icke kunde derpå få någon häfd och laga titel» [1].

Rikskansleren, som å adelns vägnar sökte vederlägga denna de ofrälse ståndens protest, kom, med sitt hufvudargument, att desse härigenom antastade den konungsliga högheten och derför borde allvarligen näpsas, i en svår belägenhet, då drottningen tog saken helt annorlunda, och det blef klart, att steget ej skett utan hennes goda minne. »Nu eller aldrig», sade hon till Terserus [2]. Denne djerfve och verksamme man, nu teologie professor i Upsala, hade, sedan biskoparne, som alla höllo med adeln, vid denna riksdag söndrat sig från det lägre presterskapet, af detta särskildt blifvit utvald till ordförande. I sex veckor varade denna schism emellan biskoparne och kyrkoherdarne, af hvilka de förre bibehöllo ståndets vanliga samlings-

[1] Jfr *Försök till en pragmatisk historia om frälseståndet i Sverige.*

[2] »Huic trium ordinum intentioni, ut maxime salutari, magnopere favit regina, — eos quam severissime monens, ut in hoc proposito constanter permanerent, identidem illud ingeminans: *aut nunc aut numquam*». Ortus et vitæ cursus Johannis Terseri Dalekarli. Manuskript i Nordinska samlingarna. Denne häftige man blef, likasom den honom till karakteren olike Johannes Matthiæ, sedermera äfven af sina medbröder anklagad för hemlig Calvinism och hade samma öde att under Karl XI:s minderårighet (1664) afsättas från sitt erhållna biskopsembete (i Åbo), hvartill den bitterhet han emot sig väckt vid 1650 års riksdag ej litet bidrog. Konung Karl XI utnämnde honom 1671 till biskop i Linköping.

rum, de senare öfverlade för sig sjelfva. Den största oro herskade i sinnena; bönder och borgare hotade; ett inbördes krig syntes stå för dörren. De rikaste af adeln begynte sätta sina dyrbarheter i säkerhet och tänka på flykten [3]. Rikskansleren förblef oförfärad. Han satt alla dagar i sin kammare, säger en traditionel berättelse, och visste icke annat hvar gång dörren öppnades, än att någon skulle komma in och taga lifvet af honom [4]. Presterna uppträdde slutligen såsom medlare, sedan biskoparne förenat sig med de öfriga; hvilket likväl ej skedde med annat vilkor, än att de måste underskrifva protesten om kronogodsen. Tvänne förslag till denna hade blifvit författade, det ena af Terserus, det andra af magistratssekreteraren i Stockholm Nils Skunk. Båda förslagen hade af drottningen sjelf blifvit gillade och slutligen förenade i en enda skrift [5], som till henne å de ofrälse ståndens vägnar öfverlemnades. Hon emottog den nådigt, men undvek att yttra sig i hufvudsaken. Dermed var en fråga väckt, som framdeles skulle leda till djupt ingripande förändringar. Kristina kunde endast öfver-

[3] »Res ad bellum intestinum spectabat, ad quod non rustici tantum, sed et cives valde erant propensi. E nobilitate ditissimi quique, collectis pretiosissimis thesauris, fugam in tutiora meditabantur». *Terserus*, l. c. Redan föregående året hade ett sådant rykte kommit till Frankrike. »Depuis quinze jours il a couru un bruit à Paris, lequel me mettoit fort en peine. On disoit qu'il y avoit *guerre civile* en Suède, sur le sujet du couronnement et du mariage de la reine». Du Quesne (fordom sjöofficer i svensk tjenst) till K. G. Wrangel. Paris d. 15 Mars 1649. *K. G. Wrangels brefvexling.*

[4] Erik Benzelius efter grefve Nils Bjelkes berättelse i *Anecdota Benzeliana.* Manuskr. Hvad der tillägges, att Magnus Gabriel De la Gardie redan åtagit sig på drottningens befallning att undanrödja rikskansleren för hans motstånd mot Karl Gustafs val till tronföljare, men att hvarken De la Gardie eller gref Gustaf Gustafsson haft mod till verkställigheten, anse vi dock för ogrundadt.

[5] »Ex ambobus unum composuimus». l. c. *Terserus.* Nils Skunk i sina anteckningar om sitt eget lefnadslopp (Upsala Tidningar för 1777, p. 36) berättar dock sjelf, att den till drottningen öfverlemnade skriften var af honom författad. »Axel Oxenstjerna» — säger han — »var mig missgunstig för det *publico scripto* jag uti drottning Kristinas kröning efter Hennes Kongl. Maj:ts nådiga vilja och riksens ständers, af presterskapet, borgerskapet och bönder. enhällige begäran *de applicandis et restituendis regni bonis fisco et regi*, månde concipera. Samma materia togo sig många före att skrifva om, såsom doktor Jöns Elai Terserus, professor i Upsala, mag:r Jakob Scotus i Kopparberg, herr Jakob i Börstil och många flere; men när hvars och ens scriptum och concept i consistorio blef uppläset, blef mitt gilladt, och omsider drottning Kristina præsenteradt af archi-episcopo dokt. Joh. Lenæo, borgmästaren (i Stockholm) och mig».

lemna dess lösning åt en annan hand. 1650 års riksdag, dittills den långvarigaste i Sverige, hade varat i fyra månader, hvilket var oerhördt.

Rikets framtid ingaf med skäl bekymmer. Kristina var ogift, tronföljden således oviss. Flere furstar hade sökt hennes hand. Kurfursten Fredrik Vilhelm af Brandenburg förnyade sjelf i detta afseende år 1642 de underhandlingar, som i Gustaf Adolfs tid varit började. Förmyndarne gåfvo ett undvikande svar, och sändebuden fingo ej ens tillfälle att sjelfva frambringa sitt ärende för den unga drottningen, som regeringen på denna tid hade låtit företaga en resa i riket. — Folkets röst var för Kristinas syskonbarn pfalzgrefven Karl Gustaf, såsom i Sverige född och uppfödd; men de store hade alltid sökt nedhålla det pfalzgrefliga huset; och Kristina, om hon äfven gifvit prinsen ett barndomslöfte om sin hand, syntes sedermera hvarken benägen för hans person [6] eller i allmänhet för äktenskapets bojor. Emellertid hade hon angående tronföljden tagit sitt beslut; och vi skola se, att detta beslut innefattade mer än i början syntes, nämligen ej blott tillbudet, utan äfven offret af en krona. Om utgången af sitt frieri har Karl Gustaf sjelf författat en berättelse, hvarur vi anföra några ställen. »Den 15 Juni 1648 om aftonen uti gref Magni [7] och biskopen doktor Johannis [8] närvarelse passerade detta», säger prinsen, »emellan Hennes Kongl. Maj:t och mig. Emedan jag låtit mig märka, att jag förhoppades en kategorisk resolution angående giftermålet, ty lät Hennes Maj:t kalla mig in, sägandes, efter något dröjsmål, att Hennes Maj:t velat i desse bägge personers närvaro och i Guds åsyn contestera sin vilja angående min person, och vore det inte fagert snack, utan rent allvar. Hon ville angående giftermålet hvarken gifva eller betaga mig hoppet, men försäkrade deremot att ingen annan i verlden än mig taga till äkta, om hon någonsin trädde i gifte; skedde detta ej, ville Hennes Maj:t söka declarera mig till sin successor på tronen. Vore jag icke härmed till freds, visste hon ingen annan resolution att gifva. Härpå teg jag något och kunde icke komma till egenteligt tal, då Hennes Maj:t upprepade hvad hon nyss sagt, tilläggande, att hon härvid ej hade afseende hvarken på sin eller min person, utan endast på fäderneslandets

[6] Hon brukade för hans korta och tjocka växt att kalla honom »den lille borgmästaren». *Handlingar till Skand. hist.*, 9 del., s. 128.
[7] De la Gardie.
[8] Den ofta omtalte biskop Johannes Matthiæ.

säkerhet och bästa; annat vore ej derunder; derför ville ock Hennes Maj:t skicka mig ut att taga befälet öfver armeen, försäkrandes derigenom både mig och riket på all dödelig händelse. Häruppå råkade vi uti hård discurs. Jag bedyrade, att jag intet annat åstundade än giftermålet; betogs mig hoppet derom, ville jag hellre låta nöja mig med ett stycke bröd och aldrig mera se Sverige; hvilket Hennes Maj:t illa upptog, sägande att detta vore en fanfaronad och ett stycke ur en roman; vår Herre hade ej skapat mig att sitta derute på min faders gods, utan till något högre; hon kände ock väl min humor, att jag dermed skulle vara litet belåten. Jag contesterade det vara mitt allvar och påminte hvad Hennes Maj:t senast vid gref Magni bröllop [9] den 2 Mars 1647 mig tillsagt, att hon, ehuru ej af affection för min person, möjligen i afseende på giftermålet torde eftergifva för sina undersåtars önskan; hade jag vetat, att hon skulle förändra sina mig från ungdomen gifna löften, så hade jag aldrig återvändt till Sverige [10]. Hon svarade, att hvad hon i ungdomen utlofvat, hade skett af ungdoms oförstånd; hon ville dertill ej vara bunden, hon kunde den tiden ej disponera om en bondegård, mindre om sin egen person. Men ärligt ville hon hålla hvad hon mig nu lofvat. — Jag svarade och blef alltid vid min förra mening om giftermålet. Jag önskade Gud bevara mig ifrån att lefva den dag, då jag efter Hennes Maj:ts död skulle vara i *desse herrars* händer; jag komme aldrig till rätta med dem och ville ej söla mina händer i deras blod. Det vore mig kärare, under sådana vilkor, att aldrig hafva något hopp om riket. Hennes Maj:t svarade, att hon ville väl förekomma, att jag ej skulle söla mig i deras blod; hon hoppades tvärt om att genom min person afvända all oreda» [1].

Mer än en gång hade ständerna anhållit, att drottningen ville förmäla sig, och de ofrälse stånden äfven uttryckt sina önskningar, att hon måtte gifva Karl Gustaf sin hand. På riksdagen år 1649 föredrog den 23 Februari en ständernas deputation å nyo deras anhållan, att hon ville fatta sitt beslut.

[9] Med prinsessan Maria Euphrosina. Karl Gustafs syster: ett giftermål, som Kristina stiftade.

[10] Karl Gustaf hade år 1645, efter erhållet tillstånd af fältmarskalken Torstensson, under hvilken han tjenade, återkommit till Sverige. Han vände tillbaka år 1648 till Tyskland, af drottningen nämd till generalissimus öfver svenska armeerna, i hvad afsigt är tydligt af det samtal vi anfört.

[1] *C. Adlersparres* Historiska Samlingar, II: 219.

Följande dagen öfverraskade Kristina rådet med propositionen, att prinsen måtte utnämnas till tronföljare. I tre år hade hon tänkt derpå, emedan hon ej kunde resolvera sig till giftermål; en obestämd tronföljd vore förenad med stora faror för riket; Karl Gustaf hade ingen arfsrätt till kronan, men vore af kungligt blod och hennes närmaste frände, i Sverige född och i fäderneslandets religion, språk, seder och lagar uppfödd, för sitt vänliga, välvilliga väsende och andra dygder af alla högt aktad; af sitt oförskräckta mod hade han gifvit tillräckligt prof mot rikets fiender; intet främmande afseende skulle afhålla honom från att uppoffra sig helt och hållet åt Sveriges tjenst. — En allmän tystnad följde i rådet på detta tal. Slutligen yttrade sig nästan alla ifrigt deremot. Det vore högst farligt att i drottningens lifstid bestämma henne en efterträdare, i synnerhet då denne ej skulle blifva hennes gemål; en obestämd tronföljd vore ett stort ondt, en tvistig tronföljd ett än större; man hade i Sverige tillräcklig erfarenhet af strider inom konungahuset; Erik och hans bröder, Sigismund och Karl voro ännu i friskt minne; äfven emellan Gustaf Adolf och Karl Filip hade en hemlig täflan jäst, lätteligen farlig, om ej Försynen för den satt gräns. Blefve pfalzgrefven förklarad till successor utan viss förhoppning om drottningens hand, så komme han endera att förmäla sig på annat håll eller icke; i förra fallet, om drottningen äfven framdeles förmälte sig, kunde man lätteligen få två kullar af arfprinsar i riket; i det senare vore successionen å nyo oviss, och pfalzgrefven, om han icke doge före drottningen, måste genom sjelfva sin ställning söka medel att försäkra kronan åt sitt hus, kanhända åt sin bror. Man önskade Karl Gustaf allt godt, men kunde endast råda till giftermålet; drottningen må derför uppfylla det löfte hon en gång gifvit prinsen. — Kristina åberopade, att hon endast gifvit sitt löfte att aldrig äkta någon annan. Hon hade beslutit att för rikets säkerhet låta nämna en tronföljare, och de kunde ej undra på, om hon valde den, som ständerna ansett värdig att blifva hennes gemål; upplifvandet af forna faror kunde undvikas derigenom, att man icke tilldelade honom något hertigdöme. — Ordvexlingen blef häftig, och med argument kunde så mycket mindre någonting uträttas, som hvar och en måste ana, att bakom det synliga i drottningens beslut låg någonting annat, hvarigenom detta beslut endast kunde förklaras, utan att hon deröfver ville yttra sig. Hon kände detta sjelf; hon måste imponera, och hon gjorde det. Denna unga qvinna försökte sitt välde

öfver åldrige statsmän och krigare, för hvilka Europa darrat, och tystade dem genom de djerfvaste anklagelser. Hon kände väl, utbrast hon, att senaten åter ville införa valriket och aristokratien i Sverige; kanslerens och drotsens planer, Oxenstjernska och Braheska husens förhoppningar voro inga hemligheter; de talte om arfprinsars split om riket; vore det bättre, om det framdeles blefve ett stridsäpple emellan deras egna barn? »Förklaren Karl Gustaf — sade hon — genast för min efterträdare; dör jag, utan att det skett, så håller jag vad om mina bägge öron, att han aldrig kommer på tronen.» — Då Torstensson invände, att prinsen troligen aldrig förmäler sig, om han ej får Hennes Maj:ts hand, svarade drottningen: ingen fara; kärleken brinner ej nödvändigt för en enda; en krona är en vacker flicka [2].

Några dagar derefter, den 28 Februari, gjorde drottningen samma proposition till deputerade af de tre ofrälse stånden, men tillade på deras upprepade föreställningar om giftermålet: »derom fån I ej veta ett ord, innan beslutet om prinsens succession är taget». — Landtmarskalken lät anhålla att få del af senatens mening; annars kunde adeln ej yttra sig annorlunda än den hittills gjort. — Drottningen genomdref hvad hon sig föresatt. Den 10 Mars 1649 förklarade Sveriges rikes råd och ständer, bevekte, heter det, af Hennes Maj:ts höge och vigtige skäl och argument, hans fursteliga nåde pfalzgrefven hertig Karl Gustaf för successor till kronan, i fall drottningen utan arfvingar afginge [3]. Först dagen derefter lät Axel Oxenstjerna, som afhållit sig från att taga någon offentlig del i öfverläggningarna, med yttersta svårighet förmå sig att äfven underskrifva beslutet. Drottningen hade i detta ändamål skickat det hem till honom med hofkansleren Tungel, som om detta besök afgifvit en skriftlig berättelse [4]. Rikskansleren sade ibland

[2] Efter *Pufendorfs* och *Arckenholtz'* på akter grundade framställning af förloppet. — Torstensson dog den 7 April 1651. Derom skrifver kammarherren Ekeblad till sin far d. 23 April 1651 (*Skand. Handl.*, XX: 313): »Min k. farkär hafver förnummit vår gode grefve Linnarts dödeliga affall; Gud skall veta med hvad hjerta jag de tidender förnam. Den förnämste orsak som honom till döden dragit (säga doktorerne) är den store försummelsen uti inga medikamenters brukning, efter han i lifvet förstoppad hafver varit af allehanda oloflig spis. Drottningen hafver varit hos honom litet före hans död, och hafver han talt de siste orden med henne».

[3] *Stiernman*, Riksdagars och Mötens Beslut, II: 1105.

[4] Tryckt af *C. Adlersparre*, l. c. II: 244.

annat: »Jag bekänner det med allvar, att om min graf stode mig på denna timmen öppen, och i mitt vilkor vore att lägga mig i grafven eller underskrifva instrumentet om successionen, så tage mig fanen, om jag icke hellre ville lägga mig i grafven än som det underskrifva». — Utan tvifvel misstänkte den gamle statsmannen det sanna förhållandet, att Kristina blott kallat en annan till tronen för att sjelf från den nedstiga. Att så verkligen förhöll sig, skulle snart yppas. Sedan drottningen vid 1650 års riksdag befästat sitt verk genom en af ständerna utverkad förklaring om kronans ärftlighet för Karl Gustafs manliga afkomma och derefter den 20 Oktober firat sin kröning i Stockholm med hittills i Sverige osedd prakt, tillkännagaf hon ett år derefter, den 25 Oktober 1651, sin föresats att nedlägga sin spira. Det är historiskt bevisligt, att hon redan 1648 hade fattat detta beslut [5].

Vi sade, att Kristinas afsägelse föranleddes dels af statsförhållanden, dels af personliga skäl. De förra ha utvecklat sig för vår blick; det återstår att om de senare, som höra till hennes inre historia, säga så mycket som närvarande arbetes omfång medgifver. Vi utgå dervid från några korta anmärkningar om tidehvarfvets bildning och dess inflytande på Sverige. Bibeln och det gamla Rom voro på den protestantiska sidan denna bildnings hufvudkällor, bägge med en viss återförvärfvad friskhet, sedan den romerska hierarkien, som hade öfverbygt bägge, till en stor del fallit. Af dessa nog stridiga beståndsdelar uppstod likväl i ädlare sinnen ett eget intressant helt, en stor på en gång religiös och politisk riktning, hvars mest betydande representanter voro i den vetenskapliga och lärda verlden den store *Grotius*, i den politiske *Gustaf Adolf*. Det var mer än en slump som sammanförde dem. Det var kärleken för Grotii skrifter som bragte Gustaf Adolf att i sin tjenst erbjuda denne förföljde, från sitt fädernesland flyktige lärde en

[5] I det svar, som förre franske ministern Chanut tillskref drottningen på brefvet från henne om afsägelsen, hvilket svar är dateradt Haag den 2 Mars 1654, heter det: »Mon seul partage dans le grand dessein de V. M. — puisqu'elle veut bien que l'on sache qu'elle a eu la bonté de me le communiquer, est de témoigner partout, où je serai, que la première et plus forte considération, qui a porté V. M. à former cette pensée, a été le bien de ses sujets et la sureté de son état, en prévenant les confusions et les partialités, difficiles à éviter après les décès des princes souverains, qui sont considérés comme les derniers de la maison royale. C'est le motif qu'il plut à V. M. de me découvrir *il y a près de six ans*». *Arckenholtz*, l. c., I: 399.

fristad, och Oxenstjerna uppfylde i detta afseende hvad döden hindrade konungen att bringa till fullbordan[6]. Äfven kansleren hörde till samma religiösa, politiska skola. Han var en stor bibelläsare[7] och en ej mindre flitig läsare af de gamle Romare. Bägges inflytelse genomandas hans allvarliga statsskrifter på ett behagligt, nästan oskyldigt sätt: och man igenkänner den hos flere hans medbröder i regeringen och rådet, t. ex. hos riksdrotsen Per Brahe den yngre, liksom vi redan anmärkt den hos dennes farfar[8]. Man har för öfrigt i senare tider så ofta hört de svenske store från detta tidehvarf prisas för grundlig lärdom, att man skulle tro detta företräde temligen allmänt. Vi ha ej funnit det så. Kännedom af latinet hörde till denna tidens bildning för stora verlden, då detta språk ännu var erkändt det diplomatiska i Europa; hvarför ock regeringen genom ett eget beslut stadgade, att den, som tilltalade Sverige på latin, skulle besvaras på latin, men alla, som nytjade andra språk, skulle få svar på svenska; för öfrigt hörde en vidsträcktare lärdom, såsom Johan Skyttes och Axel Oxenstjernas, till undantagen. Men väl ha vi hos denna tidens store äfven deri förmärkt stämpeln på en stor tid, att de, nästan alla, i kunskapers befordrande sökte en ära, utan förment nedlåtande. Blicken uppåt, till mensklighetens ädlaste skatter, är endast hvad som gemensamt hedrar beskyddaren och den beskyddade. — Ingenting upplyfter menniskan, som ej kännes öfver henne, hon må för öfrigt vara så hög som helst. Så har hvar och en stolthet sin ödmjukhet och är endast då af rätta slaget. — På teologi och latin grundades äfven förnämligast undervisningen i de lärda skolorna, som i Sverige äro frukter af Gustaf Adolfs och Kristinas tidehvarf. De första svenska namn i vetenskap och vitterhet begynna tändas, de utmärktaste: *Stjernhjelm*, på en gång filosof, geometer, språkforskare och skald, samt *Stjernhöök*, fadren för den svenska lagfarenhetens studium.

[6] Grotius, som först sökt sin tillflykt i Frankrike, återkom dit såsom svensk ambassadör, och Oxenstjerna bibehöll honom hårdnackadt på denna plats, oaktadt Richelieus missnöje med Grotius. Han återkallades efter Kristinas uppstigande på tronen, kom till Stockholm 1645, men dog samma år på återresan till sitt fädernesland. Han säger sjelf, att han ansåg sig mer hedrad genom Oxenstjernas vänskap än genom legationen. »Oxenstiernæ amicitiâ me speciosiorem quam ipsa legatione censeo». Jfr *Arckenholtz*, l. c., I: 77.

[7] På biblioteket i Upsala finnes ibland flera hans handskrifter en hel samling af bibelspråk, antecknade af honom under denna läsning. Jfr II delen, s. 182.

Ibland en mängd inkallade utländske lärde förvärfvade *Loccenius* och *Scheffer* i Sverige en ärofull medborgarerätt.

Denna tafla har ock sina skuggor. Man märker ett öfverströmmande främmande inflöde i nästan alla riktningar. Det var en följd af den politiska ställningen. Men liksom Sveriges plötsliga politiska storhet nog mycket saknade inre kärna, så slogo de främmande bildningselementen ej heller synnerligen djupa rötter. Sjelfständig grund för vetenskap och konst har Sverige först funnit sent, med blicken ej mera utåt riktad, utan återvänd på sig sjelft. Nu verkade det främmande mer förbistring än bildning, och vi skulle kunna uppvisa denna förbistrande brytning, ej mindre i seder och tänkesätt än i statsförhållanden; men endast språket talar tillräckligt derom, uppblandadt, barbariskt, halft tyskt, halft latinskt eller franskt, med ett ord, sådant som det redan framstält sig sjelft i våra anföranden ur denna tidens handlingar. — Kristinas nyhetslystna blick kallade lärde ifrån alla Europas ändar. De kommo flocktals med sin filologi och sina antiqviteter, som voro denna tidens mode-lärdom, visade sina konster, skrefvo dedikationer och panegyriker, i hvilka alla latinska språkets elegantier täflade till drottningens lof, presenterade böcker, belöntes och släpptes. Vi veta för öfrigt ej, hvad deras namn ha att göra med svenska historien. Undantagsvis må ett namn nämnas, mycket skiljaktigt ifrån de öfriga, emedan det tillhör den moderna filosofiens stiftare, den store *Des Cartes*. Hans vän Chanut föranledde en af filosofen emottagen inbjudning år 1649 till svenska hofvet, der drottningen under två månaders tid emottog honom dagligen kl. 5 om morgnarne i sitt bibliotek. Des Cartes dog i Stockholm den 1 Febr. 1650. Hvad intryck en så djup tviflare gjort på drottningens sinne måste vi lemna derhän, ehuru man påstått, att hon i dessa samtal insupit böjelse för katolicismen. Men visst är, att det ej var ur det filosofiska tviflets, utan ur lättsinnets och ateismens hvirflar som Kristina kastade sig i den romerska kyrkans sköte. Indifferentismens epok hos drottningen, om äfven förberedd af några bland hennes filologer, var utmärkt genom de lärdes afsked och genom inflytelsen af läkaren Bourdelot [9]. Denne, sedan det lyckats

[9] »Rumor est, aulam Suecicam viris doctis non amplius patere et sperni illic litterarum studia, idque culpa nebulonis cujusdam (Bourdelotii) qui sereniss. reginæ animum a seriis studiis ad ludicra et inania traduxerit», skrifver Henr. Valesius till Heinsius 1653. *Arckenholtz*, l. c. I: 238.

honom att (såsom drottningen trodde) i en svår sjukdom rädda hennes lif[10], föreskref henne ett gladare lefnadssätt, men ingaf henne tillika sitt eget religionsförakt och syntes en tid så uteslutande ega hennes förtroende, att all nåd från tronen genom honom utdelades, och sjelfva De la Gardies lysande gunst begynte blekna[1]. Ett oafhängigt lif i lyckligare länder var Kristinas enda åtrå, sedan hon ansåg sin politiska roll slutad; och redan 1652 hörde resande Svenskar i Italien, att man der väntade henne[2].

Det är nämdt, att drottningens första framställning till rådet om afsägelsen skedde den 25 Oktober 1651. Hon blef obeveklig mot rådets föreställningar, men gaf efter, då den gamle rikskansleren i spetsen för ett ständernas utskott, som just då var samladt, besvor henne att afstå från sin föresats. Det synes som om hon uppskjutit utförandet, för att ännu någon tid vaka på tidens tecken. Hennes vilja hade i fråga om Karl Gustafs tronföljareval besegrat alla hinder. Men hon synes ej tillräckligt hafva gifvit akt på beskaffenheten af sina bundsförvandter. Hon ville, att hennes afsägelse i fullkomlig frivillighet skulle ega sin egentliga glans. Det begynte röjas, att man torde vilja betaga den detta sken, och att ett parti var i full verksamhet för att aftvinga henne den, om den dröjde. De ofullständiga upptäckter och undersökningar, som den unge Messenii oförsigtiga skrift i December månad år 1651 förorsakade, ledde in på hufvudmännen för 1649 och 1650 års riksdagsrörelser, och ibland dem i synnerhet på friherre Bengt

---

[10] Så yttrar sig drottningen sjelf i ett bref till Bourdelot, sedan hon lemnat Sverige, deri hon tackar för de råd han ytterligare gifvit för hennes helsa: »n'ayant pas oublié que je vous dois la vie, après Dieu, pour m'avoir guérie en Suède». *Arckenholtz*, l. c., IV: 23. Arckenholtz har äfven förvarat en af Bourdelot på latin skrifven utförlig regime för Kristina. Jag har om den rådfrågat en läkare bland mina vänner, som sagt mig, att den ej är utan insigt författad.

[1] Vossius skrifver den 1 Jan. 1653 till Heinsius: »Bourdelotius ne ipso quidem Jove sese minorem existimat. Solus omnia istic terrarum potest. Mensam habet instructiorem, quam habet comes Magnus, vel alius quispiam magnatum in hoc regno. Is vero comes longe minori est in gratia. — Bonus iste vir (Bourdelotius) non tam clanculum, quin facile omnes animadvertant, docet et profitetur istic atheismum». *Arckenholtz*, l. c., I: 240. - - Montecuculi i sin berättelse om svenska hofvet år 1654 säger, att Kristina ej dolde sin otro, och lät förstå, att hon ej trodde på själens odödlighet. Föreställningar, som modren gjorde henne öfver hennes religionsförakt, blefvo illa upptagna.

[2] Eduard Ehrenstens egenhändiga lefvernesbeskrifning. *Anekdoter om namnkunnige svenske män*, I band. 5 stycket, s. 30.

djupa rött
Sverige fö
återvänd
bistring m
bistrande
förhållande
blandadt,
med ett
anförande
lystna blick
flocktals m
tidens mo
och paneg
till drottnin
Vi veta för
historien,
aktigt ifrån
sofiens stift
ledde en af
hufvet, der
dagligen til
i Stockholm
tviflare gju
ehuru man
katolicismen
tviflets, utan
kastade sig

var genom försigtighet lika mycket som genom tacksamhet långt ifrån att gilla sådana anslag. Messenierna, fader och son, gingo till döden, så slutandes den olycksfullaste slägt: farfadern hade dött efter tjuguårigt fängelse[5]. — Terserus, borgmästaren i Stockholm Nils Nilsson, magistrats-sekreteraren Skunk blefvo angifna för delaktighet, men frikände, borgmästaren likväl blott mot borgen; likaledes Bengt Skytte; drottningen befalte process-akternas förstöring. Hon hade mod att ännu möta en allmän riksdag år 1652, utan att nämna om afsägelsen, och erhöll, då misshälligheter med Polen, Danmark och kejsaren åter gjorde utsigterna krigiska, tre års utskrifningar till armeens kompletterande och flottans bemanning, och för samma tid en förhöjning i utlagorna, hvarjämte adeln åtog sig en särskild bevillning[6].

Den återstående tiden af drottningens regering användes, som om hon ej velat göra sig saknad. Slöseriet fortsattes i alla riktningar. Donationer af alla slag taga ingen ända. I förläningsbrefven på gods begynner införas: »så framt det icke vore förut åt någon förlänt», eller: »så framt det ännu är oss och kronan behållet». På redan gifna donationer meddelas så kallade *»förbättringar»* under allehanda besynnerliga namn, såsom *»conditional-förbättring»* och *»provisional conditions-förbättring»*[7]. Sekreterarne i kansliet sålde sådant. Den 13 April 1651 afrättades på Norrmalms torg en skrifvare åt en sekreterare, som sålt 42 falska donations- och frihetsbref[8]. Redan länge kunde man ej mer anvisa grefskap och friherreskap åt de många nya grefvar och friherrar. Kristina har under sin regering ökat riddarhuset med 18 grefliga, 42 friherrliga och 428 nya adliga familjer. Ibland de senare var hennes hofskräddare Jan Holm, som tog det stolta namnet Lejon-

---

[5] Nämligen den gamle Johan Messenius, som dog i Uleåborg 1636. Sonen Arnold Johan Messenius led först 16 års fängelse, blef efter sin frigifning, och sedan han från Polen återskaffat fadrens skrifter, liksom denne rikshistoriograf. Hans son var den unge Arnold Messenius, som hade varit page i Karl Gustafs och hans broders tjenst.

[6] Den gamla boskapsskatten, som år 1642 blifvit förvandlad i 2 dalers skatt af hvarje helt krono- och skattehemman, men år 1650 eftergifven, blef åter upptagen. — År 1642 hade äfven skjutsfärdspenningarna blifvit införda i stället för friskjutsen. De blefvo år 1649 beständiga.

[7] Exempel i 1653 års registratur.

[8] *Handlingar till Skand. Hist.*, XX: 314.

crona [9]. Han blef tillika hofintendent och var en rik man, men måste lemna hofvet, då kammarherren friherre Klas Baner uppsade tjenstgöring med honom. »Det var ifrån denna tid» — säger en berättelse [10] — »som upplösningen af gode och anständige seder daterar sig. Ungdom började att oförsynt stiga fram om de åldriga. Likaså legert behandlades gudsfruktan. En och annan gjorde i sin tanke qvickt narr af gudstjensten, eller låtsade endast för syns skull sätta foten dit; så gjorde sjelfva drottningen till slut. Högdragenhet blef den unga adelns kännetecken; supa och frossa var redan inkommet från tyska kriget. Detta blandades dock med ett chevalereskt galanteri, som gaf en ädel glädtighet åt sammanlefnaden; fruntimren voro dygnets gudinnor». — Men Cromwells utskickade Whitelocke, som år 1654 på protektorns vägnar afslöt en traktat med Sverige, såg med afsky under hofvets vistande i Upsala unga herrar på en söndag fara med oljud kring gatorna och slutligen dricka drottningens skål under knäfall på torget [1]. Baletter, i hvilka drottningen sjelf dansade, värdskap och så kallade ringränningar upptogo tiden [2]. På hela månader höll hon ingen konselj och sade, då statssekreterarne kommo med akter till underskrift, att hon tyckte sig se hin onde. Hofvet fyldes med dansare, sångare och komedianter [3]. Jesuiter inkommo äfven under denna förklädning och arbetade på drottningens omvändelse. Den bestämdes genom en ny gunstling, don Antonio Pimentelli, hvilken år 1652 kom såsom spansk ambassadör till Sverige, en man af utmärkt behagliga egenskaper, som länge från drottningen var oskiljaktig, bodde på slottet och tillbragte tiden med henne intill kl. 3 och 4 om nätterna. Denna nya ynnest delades med den unge, bildsköne

[9] Det var i anledning häraf, som sedermera konung Karl XI år 1687 förbjöd, att någon vid nobiliterandet finge benämna sig med *krona* eller föra krona i vapnet, utan Kongl. Maj:ts särskilda bifall.

[10] *Handlingar till Skand. Hist.*, IX: 100.

[1] Jfr *Whitelockes* dagbok öfver sin ambassad.

[2] »Nu är så mycket att göra med ballet och ringrännande, att intet af importans förhandlas». Kammarherren Johan Ekeblad till sin far, den 1 Dec. 1652. *Handl. till Skand. Hist.*, XX. 323. Efter ett så kalladt värdskap stiftade drottningen amaranter orden för 15 personer af bägge könen år 1653, med valspråk: *Dolce nella memoria.* Den förste riddaren var Pimentelli, och man har äfven i ordens namn velat finna en allusion på hans födelseort *Amarante* i Portugal.

[3] »En tjugu stycken Italienare äro på vägen från Dannemark och väntas i morgon, bland hvilka några comedianter äro, dock mesta delen musicanter och sångare». Densamme till densamme, l. c., s. 322.

gref Tott, nyss hemkommen från sina resor, hvilken drottningen vid 23 års ålder införde i rådet (nu ökadt ända till 46 medlemmar) och äfven ville göra till hertig, emedan han härstammade på mödernet från konung Erik XIV. Det uteblef, sedan Oxenstjerna och Brahe, hvilka hon tillbjöd samma värdighet, afslagit den. Afund bragte De la Gardie att klaga. Han angaf, att gref Tott, hofstallmästaren baron Steinberg[4] och slutligen öfverste Schlippenbach sagt, det drottningen beskylt honom för otrohet och bedrägeri. Alla förklarade honom i ansigtet påståendet osant, utan att han begärde upprättelse. Kristina kunde aldrig förlåta honom det och yttrade sig sedan om honom med förakt, så länge hon lefde. Slöseriet medförde sina vanliga följder. Två gånger hade drottningens kök mäst tillslutas af brist på penningar. Det är under sådana omständigheter föga värdt att ur riksregistraturen anföra kammarkollegii på befallning afgifna upprepade förslag, huru utgifter och inkomster skulle mot hvarandra kunna jämkas, eller den gamle rikskanslerens mödosamma öfversigt af riksstaten år 1653, som med hans egen hand skrifven finnes på Upsala bibliotek. — Missnöjet i landet begynte stiga till en fruktansvärd grad. »Drag icke hit ner», — skrifver De la Gardies mor till honom ifrån hans grefskap i Vestergötland den 7 Mars 1653 — »på hela resan har hörts bönderna vara upprörige — och i Blixberg har den bonden, som plägar vara herredagskarl, med det stora röda skägget, sagt, då han drack med mitt folk, att bönderna vilja slå i hjäl all adeln»[5]. Karl Gustaf, som tillbragte tiden på Öland tyst och uppmärksam, skrifver, att han ej vågar resa att besöka sin far, emedan folket öfver allt flockar till och söker honom, så snart han visar sig[6].

[4] Steinberg hade vunnit drottningens nåd med att rädda hennes lif, då hon den 14 Maj 1652, under besigtningen af skeppsflottan, föll med amiralen Herman Fleming från en planka i sjön och af honom i förskräckelsen neddrogs under vattnet. Andra tillskrifva denna räddning åt general Wachtmeister. Visst är, att Kristina gjorde Steinberg till friherre och nyss före sin afsägelse äfven till grefve. Adeln gjorde svårighet vid att emottaga honom. Men det skedde likväl, då Karl Gustaf förklarade, att han ej förr emottoge adelns hyllning.

[5] *Handl. till Skand. Hist.*, XVIII: 372. – I Nerike och Vermland utbröto verkligen upprorsrörelser. Upphofsmännen straffades med stegel och hjul.

[6] »Ayant quelque scrupule de passer en ce tems icy par le pays pour y estre accablé des diverses questions et propositions du menu peuple, qui me cherche partout». Karl Gustaf till sin far. Borkholm d. 14 Mars 1652. Meddeladt af framl. Hans Exc. Adlersparre. Pfalzgrefven Johan Kasimir dog på Stegeborg d. 8 Juni 1652.

Den 11 Febr. 1654 kallade drottningen rådet till Upsala och meddelade sitt sista, oåterkalleliga beslut att nedlägga kronan och öfverlemna den åt arfprinsen. De vanliga föreställningarna skedde. Rikskansleren sade slutligen: »skall det ske, så ju förr dess hellre». Ständerna sammankallades äfven till Upsala den 21 Maj. Mellantiden använde Kristina att genom Herman Fleming och Stjernhöök öfverenskomma med prinsen om sitt tillkommande underhåll. Ständerna anslogo åt henne öarna Gotland, Öland, Ösel, Norrköpings stad och slott, Wolgast med flera besittningar i Pommern, Poel och Neukloster vid Wismar till 240,000 r:drs afkastning. Att detta skedde utan afseende på de till andra gjorda donationer i underhållsländerna, föranledde slutligen skarpa förklaringar emellan drottningen och rådet. I sina underhållsländer skulle hon få tillsätta guvernörer, landshöfdingar och andra civile embetsmän samt prester i regala pastorat, dock infödde svenske män och af augsburgiska bekännelsen. Första och andra instantien i rättegångsmål hörde henne och hennes embetsmän till; sjelf vore hon ingen ansvarig för sina gerningar.

Afsägelsen beskrifva vi med riksdrotsen grefve P. Brahes ord [7]: »Drottningens renuntiation skedde om morgonen den 6 Juni. Det var en medömklig akt. Drottningen gick ur sitt mak, hafvandes kronan på hufvudet, äplet och spiran i handen, iklädd kröningskjorteln och eljest i en hvit atlaskjortel, och begynte orationen. Hvarpå herr Shering Rosenhane svarade med en vackert fattad oration, till den akten tjenlig. Sedan deponerade Hennes Maj:t den ena regalien efter den andra, steg ned af tronen, tilltalte arffursten, som till konung strax krönas skulle, rekommenderandes honom fäderneslandets välfärd, med godt gifvet beröm för hvart stånd, riksens råd, och i synnerhet för dem som förmyndare varit hade, med de herrligaste och bevekligaste förmaningar, så ock lärdomar, som någonsin ske kunde. Hennes Maj:t stod och talte så vackert och fritt, stundom satt gråten något i halsen; Hennes Maj:t bevekte mången ärlig man och qvinna (ty allt fruntimret var ock tillstädes) till tårar, att hon både sin ätt och sitt regemente slöt förr än Gud det gjorde; stod så skön som en ängel. Derpå svarade konungen skickligt och vackert. Hennes Maj:t ville strax hafva konungen på tronen, men han ville icke. Dermed gicks af salen. Hennes Maj:t ville följa konungen i

[7] Grefve *P. Brahes Tänkebok*, s. 92.

sitt mak, men konungen förvägrade det, följandes Hennes Maj:t. — Strax kl. 2 e. m. kröntes konungen med vanlig process. Konungen red till kyrkan, samt alla riksens råd. Derpå hölls måltid»[8]. Följande dagen lemnade Kristina Upsala och dröjde endast få dagar i Stockholm, der hon offentligen gick till skrift. Tolf örlogsskepp hade blifvit utrustade att öfverföra henne till Tyskland och skulle i Kalmar invänta henne. I det stället tog hon vägen åt Halmstad och Sundet. Endast fyra Svenskar följde henne. De öfriga hade hon förafskedat. Då hon kom till en liten bäck, som den tiden var Sveriges och Danmarks gräns, steg hon ur sin vagn, hoppade öfver bäcken och utropade: »ändteligen är jag fri och utom Sverige, dit jag hoppas aldrig återvända»[9].

Så sjönk, som ett luftsken, Kristina ned om Sveriges synkrets. Kort derefter nedsteg Axel Oxenstjerna i grafven[10] med en suck: »hon är likväl den store Gustafs dotter!» Hvad man sedan om henne hörde, hennes först hemliga, snart offentliga öfvergång till katolska kyrkan[1], gjorde henne för alltid främmande för sitt forna fädernesland. Hon besökte det likväl åter 1660 och 1667 och har förnyat både sina anspråk och sin afsägelse, liksom hon år 1668 äfven anmälte sig till den lediga polska kronan. Det är omöjligt och onödigt att forska efter förklaringsgrunder till ett sådant handlingssätt. Europas lärde fortforo att vara hennes frivilliga undersåtar. Hennes egna uppsatser, mest korta betraktelser, visa ännu i ålderdomen en eldig, obändig själ, som i allt sträfvat efter det yttersta och högsta, men slutligen underkastar sig sin lott. Hennes förakt för qvinliga dygder har hämnat sig på hennes rykte. Dock var hon bättre än sitt rykte[2]. Hon dog i Rom den 19 April 1689, sextiotre år gammal.

[8] Drottningen hade låtit nedpacka tapeter, möbler och husgeråd på slottet; sådant måste lånas till kröningshögtiden. Dock säger en samtida berättelse, att alla blefvo väl trakterade.

[9] *Arckenholtz*, I: 420.

[10] Den 28 Aug. 1654.

[1] Den förra skedde i Brüssel den 24 Dec. 1654, den senare i Inspruck den 3 Nov. 1655.

[2] Hr *Friedrich von Raumer* har i det nyligen utkomna 5:te bandet af sin *Geschichte Europas seit dem Ende des fünfzehnten Jahrhunderts*, på de få blad han egnat åt Kristina, gifvit sin framställning allt för mycken bismak af den skandal, som han i historien — besynnerligt nog — synes älska.

Rättelser och anmärkningar.

Sid. 24, r. 2 o. 5 nedifr. Uppgiften, efter Widekindi och Hallenberg, att konungen först den 10 Okt. (1617) ankommit till Upsala, och den derpå grundade slutsatsen, att de adliga privilegierna äro antedaterade, vederlägges af Abraham Brahes utförliga s. k. Tidebok (tryckt i *Loenboms* Anekdoter om namnkunnige svenske män, III: 175) och en annan dagbok i Palmsköldska Samlingen, som visa, att ankomsten till Upsala skedde den 4 Okt.

Sid. 55, r. 13 nedifr. Det åberopade k. Karl IX:s bref om en graf mellan Hjelmaren och Mälaren är af den 17 Juli 1600 och gäller ett försök att kanalisera Thorshälla-ån, hvilket ända till 1610 fortsattes, men icke blef varaktigt.

Sid. 57, r. 18 nedifr. Riksarkivets benämning »*riksens häfdegömma*» förekommer ej i sjelfva Konunga- och Höfdingastyrelsen, utan begagnas af Johan Bure i företalet till hans upplaga af denna bok.

Sid. 98, r. 15. Kristina föddes den 7 December (ej den 8, såsom i föregående uppl. uppgifves), enligt åtskilliga Gustaf Adolfs notifikationsbref om hennes födelse. Se *Lat. och Tyska registr.* 1626, sid. 135, 136, 138.

Sid. 109, r. 2 nedifr. står: Frankrike, läs: England. Jfr *Cronholm,* Sveriges Historia under k. Gustaf II Adolf. II: s. 565.

Sid. 127. Beskaffenheten af öfverläggningen i rådet d. 27 Okt. och 3 Nov. 1629, hvaröfver protokollet nu finnes tryckt uti *Arkiv till upplysning af svenska krigens och krigsinrättningarnes historia,* Del. 1. Stockh. 1854, ss. 42 o ff., upplyses af riksmarskens yttrande till rådsprotokollet d. 11 Nov. 1635, då fråga förevar om freds afslutande med kejsaren, så lydande: »Vele vi discurrera med frukt om sakerna, då måste vi det göra som salig konungen ville, att en skulle vara opponens och den andre respondens». Häraf synes, att den mening Johan Skytte förfäktade icke nödvändigt var hans egen.

Sid. 128, r. 23, står: nostra monarchia, läs: natura monarchiæ. — Jfr nyssnämda *Arkiv,* Del. I, sid. 46.

Sid. 132, r. 10 nedifr., står: riksmarsken och fältherren, läs: fältmarskalken Herman Wrangel och fältherren (såsom ock synes af det följande).

Sid. 134, r. 12. Sjelfva landstigningen skedde först d. 26 Juni. Jfr Sekreteraren L. Grubbes relation (bulletin), dat. Peenemünde d. 28 Juni 1630, i ofvannämda *Arkiv,* Del. I, s. 697.

Sid. 323, r. 13. Drottningen gaf också sedan, kort före sitt nedläggande af kronan, d. 4 Juni 1654 tronföljaren ett formligt bemyndigande att verkställa en sådan reduktion. Se *Handl. rör. Skand. hist.,* Del. 34, sid. 74 o. ff.

TECKNING

AF

SVERIGES TILLSTÅND

OCH AF DE FÖRNÄMSTA HANDLANDE PERSONER UNDER TIDEN FRÅN KONUNG KARL XII:S DÖD TILL KONUNG GUSTAF III:S ANTRÄDE AF REGERINGEN.

Factio genus aliud tyrannorum.

CICERO.

INLEDNING.

Hufvudtanken uti regeringsformen af 1719 och 1720 — *en konung bunden af rådets pluralitet* — *rådet beroende af ständerna* — gaf Sverige på en gång en *ny konungamakt*, ett *nytt råd* och *nya*, nämligen regerande, *ständer*. — Hvar och en ser, att de *månge* — Grekernas uttryck för demokratien — föreställde den tyngdpunkt, mot hvilken makten i denna sammansättning skulle sjunka. Dit sjönk den äfven småningom, splittrande sig i fallet; ty denna tidsålders demokrati är mest en *adlig*, som slutligen med en begynnande *borgerlig* kommer i strid. Det är detta förlopp vi vilje betrakta: först i afseende på *konungamakten;* sedan i afseende på *rådet;* slutligen i afseende på *ständerna* sjelfva, eller de *partier* som i deras namn regerade. Detta är tillika enligt med tidsföljden. Till och med 1723 års riksdag smickrade sig ännu den nya konungamakten att kunna utvidga de gränser, med hvilka den blifvit omskrifven; 1738 störtades fullkomligt rådets hopp att bibehålla en jämförelsevis oberoende ställning. Derefter vidtager den öppna partistyrelsen, *hattarnas* till 1765, *mössornas* till 1772, under vexlande inflytelser med och mot, af hvilka konungamakten sig begagnar.

FÖRSTA AFDELNINGEN.

DEN NYA KONUNGAMAKTEN.

Vi kunna ej betrakta den nya, utan att kasta en blick på den gamla, som fostrat de partier, för hvilka den nya blef ett offer. — Dessa partiers upphof är att söka i en söndring inom sjelfva aristokratien, hvars hersklystnad i alla tider inom dess eget sköte framkallat de oenigheter, som störtat dess makt. Brytningen var en följd af Gustaf Adolf den stores tidehvarf och yttrade sig i en motverkan mot detta tidehvarfs regeringsgrundsatser, sådana de i synnerhet genom Axel Oxenstjerna blifvit utbildade. Man söker vanligtvis denna oppositions hufvudmän ibland de ofrälse stånden; och der *synas* de äfven, såsom i uppträdena vid 1650 års riksdag, hvilka grundlade den tretio år derefter utförda reduktionen. Men dessa ofrälse män ha endast framträngt genom de luckor, som adeln öppnade i sina egna led. Hufvudoppositionen mot Oxenstjerna var bestämdt en adlig, som i tysthet samlat sig omkring det af honom tillbakasatta pfalziska huset. En stor del af adeln drefs af missgunst och afund mot de gamla regeringsherrarne; Kristinas tänkesätt var ej gynnande för desses makt. Så släpptes de ofrälse stånden fram att skrämma. För reduktionsfrågan, som drottningen på mer än ett sätt framkallat, skydde hon sedan tillbaka från tronen. Karl Gustaf hade kanhända varit mannen att lösa den på ett för Sveriges framtid lyckligt sätt. Nu blefvo, då nya krig helt och hållet upptogo hjeltens korta, men ärorika bana, hans åtgärder i afseende på denna stora inre fråga mer en formalitet än en verklighet; hvilket ock bäst öfverensstämde med adelns intresse. En ny minderårighet, lång, svag — med Magnus Gabriel De la Gardie på Axel Oxenstjernas plats — fullbordade söndringen och *förebildar* redan tydligen inom sjelfva aristokratien de partier, som både beredde och öfverlefde enväldet. Man ser yttre glans parad med inre svaghet. Frågan om *allianser* blir i en sådan be-

lägenhet lätt en hufvudfråga, och såsom sådan framträder den redan i de partier, som dela regering och råd. *Frankrike* eller *österrikiska huset* med *sjömakterna* äro på ena och på andra sidan lösen, *subsidier* hufvudföremålet. Sverige anses redan i Europa stå till köps [1]. Man bjuder på båda sidor. Hastiga omvexlingar ske i system, allt som particheferna äro mer och mindre uppmärksamma på spelet. Man hör frihetstidens politiska språk: demonstrationer, som skola spara Sverige aktivitet, men likväl lemna en riksvinst i subsidier, o. s. v. Det krig, hvari De la Gardie och franska partiet på dylika grunder invecklade Sverige, var redan ett krig såsom *hattarne* skulle gjort det [2]; och hade äfven blifvit ett sådant i utgången, utan den unge konungens mod och ståndaktighet.

Partier, om än de spinna ut sig i fördomar och öfverdrift, lefva likväl på en viss grad af sanning; och denna har ej heller fattats den opposition, som Gustaf Adolfs tidehvarf framkallade i Sverige. Denne konung vore ej den han är, om hans ära läte binda sig vid svenska intressen. Hans ban gick utom dem i högre rymder. Svenska makten trängde under honom till Europas medelpunkt. Sjelf har den efter honom allt för mycket saknat en sådan; och ett system, som sökte denna medelpunkt i begagnande af inre tillgångar, var en ingalunda förkastlig motsats till den yttre, krigiska, i många afseenden blott skenbara storheten. De oupplösta problem, så i det inre som yttre, hvilka Gustaf Adolf lemnade efter sig, hade, vi upprepa det, i Karl Gustafs hjeltekraft kanske funnit sin man, om ej äfven han från ett halft verk blifvit bortryckt. Hvad Gustaf Adolf för ett aflägsnare, högre mål måste lemna ur sigte, stadgandet af *herraväldet i Norden*, var tydligen kärnan i Karl Gustafs politik. Vid den vändning, sakerna efter honom togo, gick det förloradt; och till en ej ringa del just i följd af de medel, hvarigenom man sökt försäkra det.

För den oppositionspolitik som vi nämt, och hvilken, såsom all opposition, skiftade i demokratiens färger, ehuru ibland dess anhängare äfven räknades aristokrater af äldsta stammen, hade från början *Skytteska huset* stått i spetsen. Den gamle Skytten var redan från Gustaf Adolfs ungdom Axel Oxen-

[1] Så yttrades öppet vid brandenburgska hofvet. Jfr *A. Fryxells* Handlingar rörande Sveriges historia, ur utrikes arkiver. Franske ambassadören Barillon i London kallade konungen i Sverige »en legokung», som endast souteuerade sig med franska subsidier.

[2] Man finner ock denna jämförelse gjord under frihetstiden.

stjernas motståndare. Sonen Bengt, för öfrigt en föga aktningsvärd man, blef olycklig på denna politik. Till ett system synes det först ha utbildat sig hos mågen Johan Gyllenstjerna, i planer till en stor del skaparen af Karl XI:s tidehvarf, ehuru han icke upplefde dessa planers utförande, och andra händer sedermera äfven gåfvo dem en annan riktning. Johan Gyllenstjerna var en bild af den gamla rå svenskheten, berömde sig deraf och bedrog dermed. En jättelik växt, ofantliga kroppskrafter, utseende och seder lika frånstötande, dolde ett fint, fyndigt, listigt och hämdgirigt sinne, som för öfrigt, med erkänd kraft, duglighet och äfven oegennytta, i sig förenade besynnerliga motsatser. En fiende till allt sken, och med ett förstånd skarpt ställdt på verkligheten, var han likväl full af bittra fördomar, så i afseende på personer som saker, och adelstolt mer än någon på sin tid, under det han andades förakt mot de höga. Lik flere svenska adelsmän af gamla stammen, låtsade han ringa aktning för den glans af högre värdigheter, som kunglig nåd allt sedan Erik XIV utdelat ibland hans stånd. Ehuru sjelf af en friherrlig ätt och slutligen äfven upphöjd till greflig värdighet, hade han likväl visat sig såsom en hufvudfiende till *grefvarnes* på denna tid så högt stegrade anspråk. Att en grefvedotter vid hofvet tog plats för hans syster, kunde han aldrig förlåta. Sådant blef en allvarsam angelägenhet för förmyndareregeringen, under hvilken ett blott förslag till rangordning nära satte riket i låga. I denne mans hufvud hade ett nytt system för Sveriges både inre och yttre politik utbildat sig, som man oftare finner åberopadt än utredt, men hvars hufvuddrag synas ha varit följande: den skandinaviska Norden såsom ett politiskt helt; derför Danmark hufvudlänken i Sveriges allianssystem, tills tillfälle yppas för Sverige att genom Norges förvärfvande, enligt Karl Gustafs plan, försäkra sin öfvervigt: — Sverige sjömakt mer än landtmakt; derför, till att bevaka Östersjön, flottans förläggande till Karlskrona: — Sverige oberoende af subsidier; derför bildandet af en svensk flotta och en svensk stående krigshär, genom landets egna medel. Sådan den *positiva*, mindre bekanta sidan af denna plan. Den hade äfven en för partisinnet fattligare *negativ*. I *yttre* afseende: nedsättande af de tyska eröfringarna, såsom för Sverige mer besvärliga än gagneliga, och motvilja mot franska alliansen; i *inre:* efterräkning för förmyndarnes hushållning och tillintetgörande af den betitlade adelns, i synnerhet grefvarnes, företrädesrättigheter och makt. — Det var

det arf Johan Gyllenstjerna lemnade Karl XI, hvars af de store obevakade ungdomsförtroende han förstått att i hög grad tillvinna sig. Af Herman Fleming, Karl Gustafs förtrogne, hade för öfrigt en plan till en reduktion blifvit uppgjord, som, funnen bland denne konungs papper, vållade att Fleming uteslöts ur förmyndarnes antal, hvartill konungen i sitt testamente honom nämnt[3]. Hans son blef under Karl XI ett af reduktionens förnämsta redskap. Hvad då utfördes, gick vida längre än Gyllenstjerna och hans likar — sjelfve aristokrater, och endast fiender till en aristokrati, mäktigare än de, — troligen hade sig förestält[4].

Reduktionen, i sig sjelf lika laglig som nödvändig, är det afgörande steget i konung Karl XI:s regering. Den fordrades af konungens och folkets gemensamma röst, som alltid är mäktigare än enskilda intressen. Men allt sammanstämde i att göra den till konungens ensak. Den yrkades af pluraliteten bland ständerna, såsom en konungens obestridliga rätt. De, som deremot satte privilegiernas helgd, kunde till dessas försvar också endast vädja till konungen. Beslutet om reduktionen, som skulle medföra en så betydlig egendomsförändring i hela riket, innebar så mycket mer i sjelfva verket en oin-

---

[3] Grefve Bondes anekdoter i svenska historien, hos *Loenbom*, Historiska Märkvärdigheter, 4:de delen. Denna anekdot finnes äfven i de af Fryxell utgifna danska ministerberättelser.

[4] De af Fryxell utgifna danska ministerberättelserna om Sverige i Karl XI:s tid äro, jämförda med *Les anecdotes de Suède*, källor för dessa uppgifter, hvarvid man endast anfört det, hvari bägge öfverensstämma. Johan Gyllenstjerna dog 1680. En af Fryxell utgifven dansk ministerberättelse från svenska hofvet på denna tid (*Handlingar*, I. s. 389) säger: »Herr Johan Gyllenstjerna var en man utan façon, hade förakt för all faste och apparence, tarflig, kunde mycket arbeta, var dristig och entreprenant, en käck man och i alla dessa stycker öfverensstämmande med kungens humör, så att detta troligen varit första trappsteget till den höga nåd han åtnjutit; sedan har kungen hos honom funnit ett stort nit för hans tjenst, lycka uti rådslagen, fermeté i desseiner, — oegennytta i alla hans gerningar; allt detta gaf honom hos kungen den consideration, att kungen för honom uppenbarade alla sina tankar». — Om rådet hade han gifvit konungen den tanke, att det under förmyndareregeringen illa förestått regeringen; att största delen var Frankrikes pensionärer och till samma land sålt fäderneslandet; att somliga voro oförståndiga och hade blifvit barn på nytt, andra ovilliga. Med ett ord: han hade gifvit konungen en dålig tanke om alla, så att konungen så mycket som möjligt skydde dem; skattmästaren friherre Sten Bjelke är den ende, som han någorlunda skonat, emedan denne, såsom Gyllenstjerna, var fiendtlig mot Frankrike.

skränkt makt, som det i afseende på *tiden* ej erkände några skrankor för kronans anspråk, och i afseende på *sättet* blef allt strängare. Konungamakten blef för ögonblicket en *diktatur,* konungen för det allmänna bästa uppdragen. Utomordentlig till sin natur, borde denna diktatur ej ha blifvit påräknad såsom beständig. Utan gränser af den stränga rätten, borde den så mycket snarare ha erkänt billighetens. Men deri har Karl XI — med ett förträffligt förstånd för det vanliga, men ej tillräckligt för det ovanliga — förnämligast felat, att han, som i Sverige satte gränser för allt, ej ville veta af några för sin egen myndighet.

Reduktionen tillät konungen allt för mycket behandlas såsom en *partisak.* Han emottog den ur händerna på *ett* parti — den adliga oppositionen mot regeringsherrarne, hvilken till sig räknade hela den lägre adeln, men ej saknade medlemmar af den högre, — han lät den falla i händerna på ett *annat,* hofpartiet af de nye männen, som denna tid gjorde sin lycka på andras fall, en framtids aristokrater, nu ultra-rojalister, som alla svurit den oinskränkta konungamaktens fana, såsom det säkraste sättet för borgerliga förtjenster att göra sig gällande. Hvad en medlem af det förstnämda partiet, riksrådet Klas Rålamb, i sitt hjertas bitterhet yttrar om detta senare parti, till hvilket makten öfvergick, är föga från sanningen aflägsnadt: »allt skulle lämpas derhän, att konungen till ingen lag, till ingen ed, till ingen försäkring, löfte, förskrifning eller aftal vidare måtte vara bunden; och tvärt om ständerna hafva hvarken lag, privilegier eller rättigheter att påstå, ja ej ens någon egendom, emedan den vore kommen från kronan, utan skulle allt, under skenet af konungens makt, bero af dessa statsmäns godtycke» [5]. Derigenom att det *absoluta väldet,* som denna tid predikades, ja nästan upphöjdes till en trosartikel [6], an-

---

[5] Jfr *Handlingar om riksdagen 1682,* utgifna af J. H. Lidén.

[6] Det konungsliga enväldet, såsom en på bibeln grundad dogm, yrkades på denna tid inom presteståndet, som deri sökte skydd för egna privilegier mot de andra stånden. Vid början af 1682 års riksdag predikade ärkebiskop Olaus Svebilius, med ingångsspråk af 18 versen i 1 kapitlet af Josue bok: »Hvilken som tin mun emot står, och icke lyder tin ord i allt thet tu bjuder, han skall dö». Under 1693 års riksdag, då det absoluta väldet först kom in i riksdagsbeslutet, predikades på 23 söndagen efter trinitatis öfver evangelium om skattepenningen i nästan alla Stockholms kyrkor, och af öfverhofpredikanten Samuel Wirenius (sedan biskop i Vexiö) inför konungen sjelf i ordalag, som i kraft af den så kallade konungarätten i 1 Samuels bok, 8 kapitlet, yrkade konungens envälde öfver undersåtarnes lif och egen-

vändes på reduktionen, ökades i synnerhet det lidande, som denna redan i sig sjelf ej kunde undgå att förorsaka. Ty sålunda blef det grundsats, att den erkände ingen gräns. Uti en angelägenhet, som redan i sig sjelf erbjöd godtycket ett så stort spelrum, var detta utan tvifvel ett hufvudfel. Det var ett fel, som Karl X i första reduktionsplanen hade undvikit. Genom underlåtande af samma försigtighetsmått har Karl XI gjort sin reduktion, i dess fortgång, till ett redskap för förföljelse. Det blef slutligen ett formulär äfven uti afgjorda reduktionsmål, »att Kongl. Maj:t förbehåller sig och efterkommande Sveriges konungar i alla tider, att ännu fullständigare af parterna utsöka sin rätt, om de eller deras efterkommande genom någon otacksamhet, genom vidriga omdömen, fräckt tal och diskurser eller annan otillbörlighet göra sig Kongl. Maj:ts nåd ovärdige» [7]. Känner man Karl XI:s personliga rättvisa och vördnad för lagen, men tillika denna ömtålighet om sin myndighet, som var den enda svaghet, genom hvilken han kunde missledas, så kan man i allt sådant ej misskänna inflytelser af samma parti, som nu i rikets allmänna handlingar införde ett nytt språk. Konungens *absoluta välde* blef ett officielt uttryck och inkom slutligen i riksdagsbeslutet år 1693, med förbigående af hvad 1680 års förklaring angående den suveräna konungamakten innehåller, att den nämligen vore bunden af Sveriges lag. Lärarne vid rikets lärosäten anbefaldes att hos ungdomen inprägla detta absoluta välde och dess omedelbara ursprung från Gud. Man samlade med omsorg ur rådets och ständernas protokoll, slutligen ända från Gustaf Adolfs död, alla uttryck och yttranden, som ansågos sträfva emot Kongl. Maj:ts höga rätt och välde. Man föreslog att utplåna alla sådana ur rikets handlingar; man brännmärkte derför män såsom brottsliga, hvilka redan länge hvilat i grafven; och i konungens approbation på ständernas yttrande härom vid 1689 års riksdag förbehåller han sig och sina efterkommande

dom; hvarvid med särdeles eftertryck de orden upprepades: »och I måsten vara hans trälar». Dock funnos äfven prester, som opponerade sig. En vederläggning af dessa läror genom en prestman lopp i afskrifter kring landet och finnes införd i *En Ärlig Svensk*, s. 344. Prosten Boethius i Mora blef dömd till döden för en föreställning mot enväldet och konung Karl XII:s tidiga antagande af regeringen. Hans skrift uppbrändes af bödeln på Stockholms stortorg den 6 Augusti 1698. Straffet förvandlades till lifstidsfängelse, men han sattes i frihet år 1710.

[7] Jfr *Lidén*, Handlingar om riksdagen 1682 (företalet).

att fullfölja tilltalet mot dem, som vidare våga något yttra sig eller handla emot den kungliga myndigheten.

Liksom ytterligheter i allt lätt mötas, så bär äfven detta kungliga envälde redan många drag af ständernas envälde i en senare period. I båda nytjades ständerna sjelfva och ständernas så kallade kommissioner såsom medel till förföljelse. Inför en ständernas stora kommission drogos förmyndarne och rikets råd till ansvar, ehuru konungen begynt med att meddela dem full frikallelse. I reduktionen började regeringen med att ställa sig bakom ständerna, ehuru den slutade med att stiga framom dem. *Sekreta utskottet,* men då af *konungen* direkt eller indirekt nämdt, var, såsom under frihetstiden, verkstaden för riksdagsbesluten. Och liksom ständernas allmakt sedermera i synnerhet förherrligades genom inskärpande af den satsen, att ständer ej ens kunde bindas af ständer, så sattes under suveräniteten, genom påståendet att icke en gång konungen sjelf genom några försäkringar kunde binda sig händerna, kronan på enväldet.

Så gick allt i denna förändring hastigt till ytterlighet. Att rådets regeringsanspråk nedsattes var billigt. Att konungen blottade det på all verklig betydelse (ty hvilken sjelfständighet i meningar kunde för det närvarande ega rum efter den förföljelse för meningar, som träffat det förflutna?) — deri har Karl XI, i vår tanke, förgripit sig på ett lifselement i staten. Ett sådant är utan tvifvel en *senat,* pligtig och skyldig att yttra sig utan afseende på gunst och parti. Vi hålla med de gamle, »att i de bästes råd är satt samhällenas välfärd»[8]. Rådet, ehvad man må säga om dess forna, öfver höfvan ökade anspråk, hade en i svensk lag grundad nationel betydelse. Karl XI upphäfde denna, ännu mer i verket än i orden, och hade dermed utplånat mera än han och hans nya råd, enväldets första tjenare, anade. Sonens regering visade följderna. Hvem egde rätt att föra rikets talan, då ständerna bortskänkt sin egen, för att förödmjuka rådet? — Så fann efterträdaren allmänna välfärden stum; och det jäste ett dödligt hat inom denna tystnad.

I denna ödslighet ensam med sig sjelf, men ledd mer än han trodde, har Karl den tolfte kämpat och gått under. Han kände blott en bokstaflig rättvisa, att fordra af sina under-

---

[8] »Certe in optimorum consiliis posita est civitatum salus». *Cicero,* De republica, lib. I. c. 34

såtar detsamma som af sig sjelf, det vill säga: allt. Den oinskränkta maktens bägge förnämsta medel, på hvilka Karl XI framför allt annat sett, penningar och soldater, stodo honom efter godtycke till buds. Hvad hjelpte nu för öfrigt fadrens hushållsanstalter och mödosamt ordnade styrelseverk? Det var en skapelse, mot hvilken dess egen princip, enväldet, äfven kunde vändas; och detta har äfven under sonen skett med den verkan, att i hans sista olycksfulla tid ej någon laglig myndighet i Sverige uti någon af styrelsens grenar fans, öfver och bredvid hvilken ej en utomordentlig, godtycklig myndighet var satt. Det var ett fullkomligen revolutionärt regemente, uteslutande för krigets behof och af den hårdaste art; dock med den egenheten, att stommen af de gamla inrättningarna, bakom hvilken mycket hemligt motstånd dolde sig, af konungen lemnades orubbad. Sådan var Karls natur. Han frågade ej efter hemliga fiender, äfven der han kände dem, och var ovillig att förfölja.

Huru hårdt enväldet verkade, synes bäst deraf, att först på tretiondefjerde året efter dess införande den djupa hemliga oppositionen deremot varsamt dristade uppresa hufvudet. Detta skedde först mot slutet af året 1713 genom inkallandet af prinsessan Ulrika Eleonora i senaten, i stöd hvaraf man ock vågade, konungen oåtspord, sammankalla ständerna. Betraktar man omständigheterna: Karl var på femte året i Turkiet, på det fjortonde från fäderneslandet frånvarande, på *Pultava* hade *Tönningen* följt, och i sjelfva Stockholm kunde regeringen ej mer räkna på lydnad — så måste medgifvas, att äfven detta steg endast af en bjudande nödvändighet synes förestafvadt; men, med afsigt eller ej, det allmänna missnöjet fick luft. Ständerna ville uppdraga regeringen åt prinsessan, sätta henne ett ständernas utskott vid sidan och på egen hand göra fred. Man måste slutligen nytja det hittills undanhållna konungens bref, som förbjöd riksdagen, för att åtskilja dem.

Dermed hade en länge närd söndring inom det kungliga huset äfven kommit till utbrott. — Karl XI:s hus var ej lyckligt. Fyra söner hade dött i späd ålder. Hans moders, den gamla enkedrottningens, holsteinska fördomar, som gladde sig att förödmjuka en dansk konungadotter, hade förbittrat hans milda gemåls dagar och sträckte sin partiskhet äfven till de öfverlefvande barnen, sedan Hedvig Sofia, den äldsta kungliga prinsessan, blifvit förmäld med enkedrottningens brorson, hertig

Fredrik IV af Holstein [9]. Hertigen stupade i Karl XII:s krig 1702; sex år derefter dog prinsessan. Men en son, Karl Fredrik, född 1700 och uppfostrad vid svenska hofvet, var frukten af detta äktenskap, ärfde de förhoppningar på svenska tronen, som redan hans fader hyst, och var den gamla enkedrottningens älskling. Äfven Karl XII har mest älskat sin äldre syster; och denna kärlek, hvilken han öfverflyttade på sonen, gaf sannolikhet åt den förmodan, att han i sin systerson såg sin efterträdare. Hans andra syster, Ulrika Eleonora, yngst af sina syskon, tidigt moderlös, till sin personlighet af naturen mindre gynnad, fann sig dessutom genom farmoderns partiskhet ständigt tillbakasatt och har uppvuxit med en bitterhet i hjertat mot sin äldre systers hus, hvilken sedermera under hela hennes lefnad vid alla tillfällen yttrade sig. Med dessa bägge systrar — emellan hvilka Karl XII gick sin egen väg till undergång — bryter sig Nordens historia. Det lyckades Ulrika Eleonora att, med uteslutande af sin systers afkomma, vinna namnet af Sveriges regerande drottning; Hedvig Sofia blef stammoder för det nu herskande ryska kejsarehuset.

Med arfprinsen Fredriks af Hessen frieri till Ulrika Eleonora [10] begynna intrigerna om svenska tronföljden. Huru vigtigt var det ej under sådana omständigheter, att senaten i riksdagskallelsen redan utmärkt prinsessan såsom »närmaste arfvingen till kronan». Från detta ögonblick var, med eller mot hennes vilja, Ulrika Eleonoras namn lösen för oppositionen mot både enväldet och Karl. Ty grunddragen till 1719 års regeringsform uppgjordes redan på riksdagen 1714. Vid samma tid blef holsteinska successionen i Sverige äfven en rysk angelägenhet. Holsteinske ministern baron Görtz sökte i hemlighet stöd derför vid ryska hofvet; och redan 1714 föreslogs det giftermål emellan Karl Fredrik af Holstein och Peter den stores dotter, som elfva år derefter gick i verkställighet. — Så var redan beredt hvad sedermera skulle utveckla sig. Mellan denna knut i sorgspelet och dess upplösning ligger sista akten af Karl XII:s krig och lefnad.

Sedan farorna för hans myndighet hemma ändtligen återkallat konungen, uppträder en ny person vid hans sida, den förr nämde baron Görtz, en man mer född för stora förslag än stora värf, men lika outtömlig som föga laggrann på medel.

[9] Den 12 Juni 1698.
[10] Underhandlingarna derom började 1711. Giftermålet gick först för sig den 24 Mars 1715.

Hans smidighet, hans fyndighet på utvägar kom väl till pass för en vilja såsom Karls, i ändamål oböjlig och nu bragt till det yttersta. I tre år har denne minister uppehållit Karls makt, i det inre med att gifva sammanhang och omfattning åt despotiska medel, hvilka konungen, sig sjelf lemnad, troligen på kortaste vägen eljest snart hade uttömt; — i det yttre med att söndra zaren från sina allierade och hålla honom overksam mot Sverige, i hoppet om en fred, som på åländska kongressen äfven bettes nära afgjord, men ej var det och ej heller kunde blifva det, så länge Karl var den han var. Man bedrager sig, om man tror, att Karl XII någonsin verkligen velat någonting eftergifva. Det är så långt derifrån, att hans sista tankar utan tvifvel ej voro mycket aflägsna från hans första, att nämligen icke blott tillbakadrifva, utan äfven straffa sina fiender för deras orättvisa anfall, eller derpå gå under. Tid ville han vinna och dermed allt, och dertill nytjade han Görtz såsom mellanperson. Denne kände allt för väl sin ställning. Han smickrade konungens passioner, i hopp att af dem draga fördel, ettdera till en för de holsteinska planerna gynnande fred, eller, om detta ej så snart lät sig göra, till uppväckandet af ett allmänt europeiskt krig, som lemnade öppet fält för en djerf och äfventyrlig politik [1], hvars föremål han sjelf uppgifver vara »att förändra systemen i Norden». Huru han sökte förmå konungen att underhandla med zaren, ser man af ett hans bref, deri han lofvar att så inrätta fredstraktaten, att Hans Maj:t skulle hafva tillfälle att densamma bryta och begynna nytt krig [2]. Två så motsatta karakterer kunde ej länge sämjas. Att med fredsförslag uppehålla zaren var Karl ej emot. Att med ryskt begifvande söka förvärfva Norge lät han sig behaga. Då det blef fråga om bestämmande genom ett verkligt fredsslut af de landvinningar Peter i stället betingade sig, ville Karl ej höra derpå. Den sista befallning han öfversände till Görtz, sedan denne med fullständiga instruktioner, som läto hoppas helt annat, sista gången hade begifvit sig till Åland, innehöll, att han på ingenting ville ingå [3]. Ända-

[1] Derför skrifver han till sekreteraren i utrikes expeditionen, von Kocken, om fredstraktaten med zaren d. 8 Aug. 1718: »J'avoue que ce plan peut conduire à un embrasement général de l'Europe».

[2] Aktors klagopunkter mot Görtz. *Bihang till riksdagen 1719*, af Cederschjöld.

[3] *Rettung der Ehre und Unschuld des Freyherrn von Goerz*, 1776 p. 281.

målet med ministerns återresa till konungen var att häruti söka utverka ändring. Men det är, ehuru ej allmänt kändt, dock trovärdigt nog, att Karl blott väntade hans ankomst för att sjelf låta arrestera honom [4].

Hvad man må tänka om Karl XII:s död, det var en slutad lefnad. Sjelf visste han väl, att han spelte ett förtvifladt spel, och var bättre underrättad, än man trodde, om hvad kring honom i hemlighet föregick. Han har tyst burit undergången, som äran. Att han kände sig utan framtid, bevisas bäst af hans oöfvervinneliga motvilja att bestämma om någonting efter sig. »Här finnes alltid ett hufvud, som denna krona passar åt» — har han sagt; — »jag har svårt vid att komma dem till att lyda, medan jag lefver; huru vill jag vänta, att man skall lyda mig efter min död?» [5]

Vi stå vid en öfvergångspunkt för hela det svenska samhället. Det skall visa sig, att det var en öfvergång från en ytterlighet till en annan. Dylika vändningspunkter utmärkas gemenligen af förstörelse; så äfven här. Men förstörelsen är ömkligare, der så mycket elände föregått, och förhatlig i samma mån den ej kan fritagas ifrån att till en viss grad ha varit uppsåtlig. Karl XII:s sista här, med Sveriges yttersta tillgångar utrustad, var ännu en makt som öfverlefde honom, fruktansvärd genom soldatens oinskränkta vördnad för allt hvad han ansåg för sin konungs vilja, under det befälet, liksom i allmänhet de högre klasserna i Sverige, till en stor del hyste helt andra tänkesätt. Denna här har på ett brådstörtadt återtåg, så ur norra som södra Norge, genom köld, hunger, sjukdomar, förskingring af förråd och kassor, blifvit till spillo gifven; och om förvirringen under en stor olycka här förklarar mycket, så röjes likväl (och detta mest der högsta befälet sig befann) äfven mer än ett drag som förråder en afsigt. Man märker fruktan, att armeen skulle kunna nytjas för det holsteinska intresset. Detta åter ansågs införlifvadt med Karl XII:s politik och med Görtzens planer. Den unge hertigen, för hvilken Karl alltid visade den största ömhet, ja hvars lif

---

[4] Kongl. kommissionens ransakning och dom öfver baron von Görtz. *Cederschjöld*, Bihang till riksdagen 1719, s. 243. Ombudsrådet Feif och fältmarskalken grefve Mörner voro de ende som fått förtroende derom.

[5] *Ärlig Svensk*, s. 417.

han ej länge sedan med egen fara räddat[6], befann sig i lägret då konungen blef skjuten. General Düker uppmanade honom att visa sig för armeen[7]. Den adertonårige ynglingen, försänkt i bestörtning och sorg, af naturen och genom uppfostran föga beslutsam, vågade det ej; och har dermed gifvit sig sjelf förlorad. Af fruktan skilde han Görtz — föremålet för det allmänna hatet — från sin tjenst, sedan denne, strax efter konungens fall fängslad, blifvit instäld för den utomordentliga kommission, som innan kort dömde honom till döden. Domen verkstäldes på Ulrika Eleonoras egen befallning, ehuru en rådsherre (grefve Cronhjelm) anmärkt, att Görtz icke efter lag njutit sin försvarsrätt, och domstolens omröstningsprotokoll i anledning deraf redan var efterskickadt till ny granskning[8]. Af den vid ministerns afrättande ännu befintliga behållning i de under hans förvaltning stående kassor fattades år 1720, då ständerna derför fordrade redo, 23 tunnor guld, hvilka drottningen, för att nedslå undersökningen om deras användning, måste qvittera egenhändigt[9].

Desto mer förlorade undersåtarne på de Görtziska mynttecknen: ett nödmynt, hvars både införande och mångfaldigande öfver hvarje rimlig gräns var Karl XII:s eget verk; ehuru Görtz, som bragte, så godt sig göra lät, sammanhang i planen, derför fick uppbära hatet. Utredningen af de Görtziska räkenskaperna varade i nio år och slutades, i stället för den påstådda skulden, med en ganska betydlig fordran, hvilken konung Gustaf III genom öfverenskommelse med arfvingarne först betalte, lemnande tillika i ett bref till en då ännu lefvande dotter af baron Görtz — hvilken konungen kallar ett offer för tyranni och en grym orättvisa[10] — en lysande upprättelse åt fadrens minne.

Ulrika Eleonora vann med kronan sitt ändamål; likväl ännu ej fullständigt. Hon ansåg den sig tillhörig genom arfs-

---

[6] Det skedde i slutet af Mars månad 1718 i Kristinehamn, der isen på ån brast under hertigens häst. *Nordberg*, II. s. 664.

[7] Bassewitz, som berättar det (Eclaircissemens, *v. Büschings* Magazin, T. IX. s. 320) borde veta det.

[8] Kongl. senatens protokoll den 12 Februari 1719. *Cederschjöld*, l. c., s. 337.

[9] *Rettung der Ehre und Unschuld des Freyherrn von Goerz*, s. 337.

[10] »La tyrannie et l'injustice atroce de la reine Ulrique Eléonore et de ceux qui présidèrent à la diète de 1719». Lettre à Madame la Baronne d'Eyben, fille du Baron de Goertz. Gripsholm le 28 Août 1773. *Konung Gustaf III:s Skrifter*, 4 del., s. 83. Åren 1776 och 77 be-

rätt. Men det parti, som år 1714 inkallade henne i senaten såsom närmaste arfvingen till riket, hade nytjat detta skäl mera såsom förevändning än af öfvertygelse. Det var samma parti, som redan hade både enväldets och arfrikets afskaffande i sigte, hvilka ansågos oskiljaktiga, emedan konung Karl XI såsom arfkonung förvärfvat den så kallade suveräniteten. Genom denna fördom hade man sökt och lyckats att göra hertigens af Holstein arfsrätt, såsom nödvändigt innebärande enväldet, för nationen misshaglig. Ulrika Eleonora fann sig således af omständigheterna dömd att söka sitt stöd ibland frihetens vänner, men har gjort detta med en motvilja, illa dold, och i brefvexlingen med hennes förtrogna utan förbehåll yppad. Det finnes en hemlig plan, af ett hessiskt hofråd uppsatt och meddelad Ulrika Eleonora, enligt hennes egenhändiga påskrift den 18 Maj 1718, om de mått och steg, hvilka Hennes Kongl. Höghet kunde vidtaga, »i fall, efter Guds hemliga råd, den store och öfver hela verlden så högt berömde konungen något dödligt vidkomme». Deri tillråddes prinsessan att vid yppad tronledighet genast i följd af sin arfsrätt både tillträda regeringen och utsätta sin kröning samt ingalunda underkasta någondera ständernas godtycke; helst ingen tvifvel vore, att ju de förnämste och skarpsyntaste af nationen och ständerna redan långt för detta inom sig fattat förslag, ehuru de vid förefallande regementsombyte så skola ställa sina vilkor, att öfverheten mer skall behöfva deras bevågenhet, än de öfverhetens; hvarför man ock måste göra sig beredd att i nödfall möta våld med våld och bemäktiga sig hufvudmännens personer och egendom[1].

Så snart tidningen om konungens död ankom till hufvudstaden, blef hela rådet samma afton tillhopakalladt i prinsessans förmak. Hon lyckönskades till regeringen, dock ej utan vilkor; och yttrade grefve Arvid Horn genast sitt förbehåll emot arfsrätten[2]. I följd af sin påstådda arfsrätt tillegnade sig emeller-

taltes af konung Gustaf III till Görtziska arfvingarne, efter slutad aversionshandel för deras vida större kronofordran, 70,387 r:dr 24 sk.

[1] Framlidne doktor Fant har utgifvit detta dokument på svenska i sina *Handlingar till upplysning af svenska historien*, 4:de stycket. Det tyska originalet finnes, med hessiska hofrådet von Heyns hand skrifvet, i riksarkivet. Denne Heyn, som innan konungens död återvände till Hessen, samt adjutanten Sicre förmärkas i prinsessans brefvexling gynnade med synnerligt förtroende.

[2] Grefve Arvid Horns historia, konung Gustaf III tillegnad af hans sonson generalen grefve G. Horn, i handskrift benäget meddelad af grefve Klas Fr. Horn.

tid Ulrika Eleonora genast både namnet och makten af regerande drottning; och om envåldets afsägelse också i rådet blifvit yrkad, så synes likväl härom intet hafva blifvit nämdt i de bref, genom hvilka den vid armeen såsom generalissimus närvarande arfprinsen af Hessen fick uppdrag af drottningen att låta hylla henne[3]. Det var armeens befäl[4] som gjorde suveränitetens afskaffande till ett vilkor för hyllningen, hvarefter prinsen så mycket snarare måste foga sig, som hertigen af Holstein redan låtit utsprida bland regementena, att han ej blott vore färdig att afsvärja envåldet, utan äfven »att vid regeringen ej nytja andra än dem ständerna ville förordna»[5]: en tydlig syftning på den tillämnade och redan i hemlighet författade regeringsformen. Med ögonen på sin medtäflare måste Ulrika Eleonora låta det ena anspråket efter det andra falla. Skulle arfsrätt åberopas, talade den snarare för hertigen af Holstein, såsom son till Karl XI:s äldre dotter. För att undgå denna följd, förklarades, att arfsrätten till riket upphört, emedan ingen af Karls XI:s båda döttrar blifvit förmäld med ständernas samtycke, hvilket Norrköpings arfförening redan stadgat såsom vilkor för gifta konungadöttrars anspråk på tronföljd. Det var grefve Arvid Horn som vid riksdagens början ytterligare i senaten gjorde detta skäl gällande emot drottningen, som deremot ansåg ständers bifall till sin förmälning under en envåldig konung hafva varit obehöfligt. Envåldet hade hon redan måst afstå i riksdagskallelsen. Sina anspråk på arfsrätten måste hon äfven afsäga i ett eget bref till ständerna, som vid sin sammankomst förklarade 1719 års riksdag endast för en fortsättning af riksdagen 1714 och, ej belåtna med drottningens förklaring, »att hon hade en synnerlig afsmak för suveräniteten och ville afskaffa alla nyheter», sjelfva införde nyheten af 1719 års regeringsform. Ulrika Eleonoras brefvexling med sin svärfader, den gamle landtgrefven Karl af Hessen-Kassel, visar bäst, att hon endast ansett sig tvungen till alla dessa medgifvanden, hvilka, i hennes språk, samtliga sträfva emot Guds vilja. I sitt hjerta ansåg hon sig för arfvinge till Sverigesrike och all den makt dess konungar af ålder innehaft. Önskan

[3] Detta kan slutas af prinsens bref till Ulrika Eleonora, Uddevalla den 14 Dec. 1718. *Fants* Handlingar, 4:de stycket.

[4] Föregånget af generalmajor Silfverhjelm. Se hans berättelse hos *Gjörwell*, Nya svenska Biblioteket, 1 band., 2 del. sid. 179.

[5] Arfprinsens af Hessen bref till drottningen, Uddevalla den 14 Dec. 1718. *Fant*, l. c.

att återvinna det förlorade och stadga tronföljden i hvad hon kallar *»vårt hessiska hus»*, ehuru i verldens ögon allt hopp för henne om egna arfvingar försvunnit, var för drottningen ett skäl mer att vilja dela väldet med sin gemål, hvilken hon, med all den kärlek som i ett sådant sinnelag kunde finna rum, var oinskränkt tillgifven. Utkorad till drottning gjorde hon ännu, före underskriften af regeringsformen, försök att få sin gemål erkänd såsom medregent. Hon lät sjelf göra denna proposition i preste- och borgarestånden, som derom begärde ett sammanträde med adeln, hvilket förföll, då vid första underrättelsen en talrikt undertecknad skrift hos ridderskapet och adeln inlemnades mot förslaget. De häftiga utbrotten af motvilja sedermera på riddarhuset, i anledning af prinsens klagoskrift till ständerna öfver åtskilliga om hans person utspridda förklenande rykten, härledde sig till en del från det undertryckta holsteinska partiet. Ty ehuru hertigen af Holstein efter drottningens kröning begaf sig ur Sverige, hvilket han likväl alltid ansåg för sitt fädernesland, och ehuru det hat, hvarmed han af Ulrika Eleonora förföljdes, ej lemnade honom någon utsigt under hennes lifstid, hyste likväl hans parti, liksom han sjelf, det hopp, att han en gång skulle kunna efterträda henne. En förvarad, ehuru uppskjuten tronföljd för holsteinska huset (hvilken i framtiden också, fast på ett oväntadt sätt, skulle inträffa) ansågs af mången, och äfven af den nya ordningens hufvudmän, för det bästa sättet att återställa den inre enigheten och freden i Norden; utländska makter intresserade sig derför ur samma synpunkt, eller emedan de deri sågo ett medel att nytja hertigen för sina afsigter.

Ryssland hade lifligast omfattat hans sak. Det ultimatum, hvarmed zaren från sin flotta sände sin minister Osterman till Stockholm, sedan den nya svenska regeringen afbrutit fredsunderhandlingarna på Åland, fordrade Estland, Ingermanland och Kexholms län med Reval och Viborg, men ej ovilkorligt Lifland, hvilket Peter den store ämnade till hemgift åt sin dotter Anna, i fall Karl Fredrik af Holstein med henne förmäldes och erhölle svenska tronen [6]. Ja, uti de holsteinska ministrarnes propositioner, med hvilka svenske residenten i Wien, Höpken, år 1720 på eget bevåg [7] hemreste, säges: att

[6] Enligt bref af extra-ordinarie envoyén Karl Sparre, i Hannover, af den 27 Juli 1720. Relation om hvad med hertigen af Holstein sig tilldragit, i sekreta utskottets protokoll för riksdagen 1723.

[7] Han blef derför, vid ankomsten till Stockholm, arresterad.

zaren, som förbundit sig att icke göra fred utan hertigens satisfaktion, vore villig att till honom afträda allt hvad Ryssland söder om Finska viken från Svenskarne eröfrat; detta skulle dock ej komma Sverige till godo, förr än hertigen verkligen succederat till svenska tronen [8]; hvarom, så väl som om den titel af konglig höghet, hvilken Ulrika Eleonora honom envist förnekade, ehuru Karl XII gifvit den åt hans far, hertigen genom ett riksdagsbeslut borde försäkras [9]. Då man afslog allt detta, borde man åtminstone varit betänkt på försvar. Emellertid förorsakade den missämja, som på riksdagen 1719 uppstått emellan rådet och arfprinsen af Hessen i anledning af den senares anspråk, en sådan lamhet i försvarsanstalter, att den nya regeringen, sedan den afslagit en erbjuden vapenhvila, tillät Ryssarne att utan allt motstånd (utom vid sjelfva hufvudstaden) härja och bränna svenska kusterna: ett förhållande, hvaröfver fåfängt klagades vid 1720 års riksdag, och öfver hvilket först 1723 års ständer kunde utverka en undersökning, som år 1726 slutade utan frukt [10]. Sjelf hade Karl Fredrik af Holstein undvikit att inlåta sig i de ryska planerna; tills svenska regeringen i freden med Danmark äfven uppoffrade hans arfländer åt denna makt. Detta var så mycket hårdare, som *han* ej hade lyssnat till de för Sverige skadliga förslag, som Danmark å sin sida honom gjort. Ännu innan han lemnade Stockholm, erbjöds honom en dansk här af 30,000 man, som redan stod färdig i Norge, att dermed försäkra sig om svenska kronan, en dansk prinsessas hand och återfåendet af Slesvig, om han till Danmark ville afträda Bohuslän. Karl Fredrik har nekat till dessa anbud, ehuru de tvänne gånger, sedan han lemnat Sverige, förnyades, och ehuru äfven England, som denna tid dikterade Sveriges freder, förklarat sitt bifall till Danmarks förvärfvande af Bohuslän, om det deremot lemnade Slesvig [1].

[8] Deri bedrogo sig Holsteinarne. Zaren fordrade tvärt om en förbindelse af hertigen att återställa Lifland, så snart han blefve konung i Sverige; hvartill åter hertigen nekade. *Bassewitz*, Eclaircissemens, s. 332.

[9] Kongl. Maj:ts sekret-proposition den 28 Jan. 1723.

[10] Den för ändamålet nedsatta kommissionens berättelse är till en del tryckt i *Fants* Handlingar i Sv. hist., 2:dra stycket. General Zöge sattes, i följd af kommissionens berättelse, i arrest, men utsläpptes vid 1727 års riksdag, med förlust af tjensten. En särskild kommission hade i anledning af flottans overksamhet äfven blifvit satt öfver amiralitetet.

[1] Relation om hvad som passerat med hertigen af Holstein. Sekreta utskottets handlingar 1723.

Hessiska och hannoverska husen voro af ålder förbundna. Georg, den förste konungen i England af sistnämda hus, var deremot den bland Karl XII:s fiender, som genom sitt förhållande mot Sverige kanhända mest sårat den nordiske hjelten. Både förbindelsen i förra och fiendskapen i det senare afseendet bidrogo att framför andra tillvinna engelska kabinettet förtroende af den nya svenska regeringen, i allt en motsats till den föregående. Likväl var äfven England, ej mindre än tyske kejsaren[2], gynsamt för hertigens af Holstein enventuela succession i Sverige och hyste tillika förslaget att förmäla honom med en engelsk prinsessa. Man ser, att Ulrika Eleonora, för att motarbeta en plan, som hos in- och utländska så allmänt gjort sig gällande såsom lättaste sättet att lösa svårigheterna i Sveriges politiska ställning, måste vara beredd på utomordentliga uppoffringar. Också har hon ej sparat dem.

I November år 1719 skref engelske statssekreteraren Stanhope till lord Carteret, då engelsk minister i Stockholm, att svenska ständerna borde genom en och samma akt förklara arfprinsen af Hessen för konung och hertigen af Holstein för tronföljare, helst inga barn af drottningen syntes vara att förvänta. Det vore enda sättet både att tillfredsställa det holsteinska partiet inom riket och att ge hertigen, som är af Sveriges kungliga blod, en billig ersättning för hans lidanden. Det borde vara nog för arfprinsen af Hessen, som aldrig kunde hoppas att åt sin slägt försäkra Sveriges tron, om han förvärfvade den för sin person och derjämte utvidgade konungamakten utöfver de trånga gränser, inom hvilka den blifvit inskränkt. Sverige hade ett ganska väsentligt intresse att lemna sina konungar friare händer och att för framtiden bestämma successionsordningen. Olägenheterna af kronans nu allt för trångt begränsade makt skulle Svenskarne få erfara vid alla tillfällen, då hastighet eller hemlighet i beslut erfordrades; och så länge som tronföljden vore osäker, skall, så snart de förlora en konung, faran af ett borgerligt krig förestå. Englands konstitution och konung Vilhelms exempel kunde här tjena till ledning. Då man föreslår Svenskarne att bilda deras regeringssätt efter vårt — heter det — så böra de förstå, att vi dermed endast hafva för afsigt att förekomma de vådor, som från en så svag och så delad styrelse, som den svenska

[2] Vid hofvet i Wien herskar en stor medömkan med hertigen af Holstein. Residenten v. Höpkens relation. *Ibid.*

nu är, skola blifva oskiljaktiga; och drottningen bör tacka oss, om vi bidraga att med utvidgad makt i hennes gemål gifva henne en medregent. Så blef i England konung Vilhelm samregerande med drottning Maria. Men ehuru helsosam och verkställbar denna vår tanke må synas, låta vi den falla, om drottningen och prinsen af Hessen ej skulle gifva den sitt bifall. Så långt Engelsmannen. — Man finner af andra bref, att konung Georg synnerligen intresserat sig för detta förslag. Verkan deraf på det nu varande svenska hofvet var lätt att förutse. Det af engelska ministèren yttrade deltagande för hertigen af Holstein, låtsadt eller verkligt, förekoms utan svårighet genom det villiga afträdandet af Bremen och Verden, hvarmed den nya regeringen begynte sin politiska bana. På det deremot af England gifna löftet, att det mot zaren skulle hålla Sverige skadeslöst, kunde den, som kände ställningen, knappast tro, liksom det ock var föga uppriktigt menadt. Emellertid bestämde engelska kabinettets inflytande äfven uppoffringarna till Preussen. De från England framkastade planerna i afseende på Sveriges inre styrelse buro äfven ett slags frukt, sådan den kunde väntas af en regering, fördömd att endast med eftergifter köpa framgången af sina anspråk.

Drottningens bemödande att upphöja sin gemål på tronen lyckades slutligen — öfver hennes önskan. Hon skulle föredragit ett medregentskap. I förtroliga bref visar hon sig särdeles partisk för det åberopade exemplet af Maria och Vilhelm i England [3]. Omöjligheten att hindra prinsens inflytande, som var så stort, att talmannen för borgareståndet redan år 1719 sade, att prinsen kunde så gerna regera offentligen som under drottningens namn hemligen, — en daglig erfarenhet af drottningens eget sinnelag under de få månaderna af hennes regering (två kanslipresidenter, Horn och Cronhjelm, blefvo under denna tid af henne godtyckligen aflägsnade), — oöfvervinneligheten och bitterheten af hennes politiska fördomar: allt detta gjorde det önskligare för den svenska frihetens riksfäder, såsom det nya regeringssättets grundläggare sedermera kallades, att ha att göra med en konung sådan som Fredrik, än med en drottning sådan som Ulrika Eleonora. Sjelf sörjde prinsen för, att

[3] Vid konung Fredriks kröning 1720 nekade drottningen att komma i kyrkan, om ej *alla regalierna* äfven buros framför henne; hvilket sekreta utskottet, »med stor fruktan och ängslan», heter det, tillrådde stånden att för denna gången bevilja. Sekreta utskottets protokoll för 1720.

inga medel sparades för ändamålet. Med penningar, befordringar och adelsdiplom slösades, och 1720 års riksdag gjorde Fredrik af Hessen till Sveriges konung. Värdighetens sista pris gafs i nya inskränkningar af konungamakten. *Försöket att bryta dessa* och *freden i Nystad* fullborda karaktersteckningen af den nya konungamakten. Dömer man den i följd deraf hårdt, så må dock ihågkommas, att vida djupare orsaker till fäderneslandets olyckor hade funnits och skulle finnas, än hofvets intriger och personliga intressen.

Historien om det ändtliga uppgörandet af den så länge uppskjutna, så dyrköpta, efter så långsamma, afbrutna och återtagna underhandlingar sent omsider ingångna freden med Ryssland är lika skamlig som kort. Peter den store hade egenhändigt skrifvit till sin minister i Wien, med befallning att derom underrätta Karl Fredrik af Holstein, som just då stod på resan derifrån till Petersburg: »med Sverige blifver ingen fred, utan att Hans Kongl. Höghet blifver förklarad för tronföljare; dertill kunne vi oss punktligt förbinda»[4]. Det fans blott ett osvikligt medel att i freden skilja zaren från det holsteinska intresset, det var att genast bevilja honom mer än han genom hertigen af Holstein kunde vinna. Franske ministern i Stockholm, Campredon[5], konung Fredriks personlige vän och på sitt hofs vägnar medlare, reste till Petersburg och har meddelat zaren allt hvad ryska ministèren behöfde veta. Så behöll Peter utan svårighet ej blott hela Lifland, utan ock Viborg, hvilket sista han likväl en gång förklarat sig villig att återgifva. Vid granskningen af rådsprotokollen under 1723 års riksdag i sekreta utskottet fans, att Campredon haft »hemliga ordres af Hans Majestät»; och genom bref från en af de svenska fullmäktige vid fredsunderhandlingen i Nystad styrktes, att Ryssarne sjelfva dervid åberopat de medgifvanden, som genom Campredon på förhand blifvit gjorda[6].

[4] Réponse écrite du czar lui-même. *Bassewitz*, l. c., s. 336.

[5] *Bassewitz*, l. c., s. 356, säger om honom: »qu'il portait un dévouement particulier à la personne du roi Frédéric».

[6] Brefvet är från presidenten baron Strömfelt till statssekreteraren Höpken, dat. Nystad den 25 Juli 1721. Riksrådet grefve Liljenstedt var förste negociatör. Efter freden i Nystad sade kejsaren till grefve Münnich: »han hade fått en sådan fred, att, om Svenskarne skickat honom en *carte blanche* att bestämma vilkoren, freden för Sverige blifvit fördelaktigare». Münnich berättade det sjelf för Büsching; äfvensom att Osterman af zaren fått 100,000 dukater för utverkande

Riksdagen 1723 var den första efter freden. Man hade fått tid att något sansa sig efter de lidna oerhörda olyckorna. Det svar, som sekreta utskottets mindre deputation vid denna riksdag meddelade på konungens så kallade sekreta proposition, är ibland frihetstidens märkvärdigaste dokument. Vi ha blott rum för ett kort utdrag. Genom freden — heter det — har riket mistat en stark förmur och en rik spisekammare, frukten af våra förfäders arbete och blod. Deremot äro våra grannars krafter förökta, och för den mäktigaste af dem vägen öppnad till våra sjökanter. Man vill för öfrigt nu så mycket mindre sig högt och mycket beklaga, som derigenom ej annat skulle vinnas, än zarens misstankar. Till förekommande deraf har man icke allenast meddelat *ständernas bekräftelse* på freden, utan ock funnit rådligt att mot ryska hofvet förklara all vänskap och böjelse till närmare förtrolighet; och anser man säkrast att dermed fortfara, så vida rikets heder och säkerhet det tillstädja, intill dess någon blidare sakernas beskaffenhet sig framter. Att utforska orsaken till våra olyckor skulle blifva så vidlyftigt som onödigt. Tordes man röra vid *framfarna regeringar*, finge man till äfventyrs skäl till klagan, dels att *välsignelsen bortvikit med rättvisan*, dels att *förvägen egensinnighet fört verket i djupare villervalla och förderf, än att det med menskohand och förnuft kunnat bringas till rätta igen.* Efter högstsalig Hans Maj:ts dödliga frånfälle i Norge hade varit önskligt, att man icke låtit modet strax falla, utan att detsamma blifvit af sorg och kärlek skärpt till hämd och mandom. Man bör ej tro att hågen felats, om medlen varit i beredskap. Skulle ock bristen deraf varit en *kappa för någon statsraison*, så ursäktas ändå denna af omöjligheten att utföra hvad som var påbegynt. Äfvenså låter det sig undskylla, om, under liknelse till fördel af söndring emellan våra fiender, man kanske syftat på någon större nytta af den enas medhåll än den andras. Eljest skulle tyckas, att man kunnat nytja osämjan dem emellan till någon större fördel. Efter sunda politiken söker man gerna först afvända den närmaste och största faran. Den sågo vi ock handgripligen oss öfverhänga i zaren, som beviste sin öfvermakt med trots, eld och förhärjande. När man jämförde hans tillstånd med vårt, gaf sjelfva sakens beskaffenhet nogsamt den säkraste vägen vid handen. För det,

---

af fredsslutet, men att han ej behöft använda mer än 10,000. Jfr *Büschings* Magazin, III: 188.

som då till honom blifvit afstådt, kunde man snarare göra sig något hopp att vid en lycklig ändring vinna ersättning, än för de landstycken som på tyska bottnen afträddes. Genom sammansättning eller förlikning med zaren hade visserligen vår förlust kunnat modereras; då han eljest för vår freds skull med England ej eftergaf en fotsbredd land, utan tvärt om vann mera, än han eljest tänkte undfå. Men såsom skälen mot och med blifvit i rådet öfvervägda, och meningen utfallit för fredens ingående med England förr än med zaren, så bör man mer afse uppsåtet än utgången. Man måste ock tillstå, att hannoverska hofvet gaf sig ingen ro, innan det förmådde betaga underhandlingarna deras aktivitet så på Åland som i Braunschweig[7], till att dess bättre få betämja sakerna allena. Dess uppsåt kunde rönas af äldre och nyare förfarande. Utur historien och forna handlingar kunde klarligen inhemtas, att Hannover alltjämt fiskat efter det, som det nu har fått; och bryggan dertill måste läggas med Sveriges förtryck och afmattande. På sådant dess försåt kunde man sig bereda. Man hade rönt det i början och kunde ej annat förmoda i längden. Dess intressen voro att förvärfva Bremen och Verden och befästa sig i besittningen deraf med minsta möjliga blod och kostnad. Dertill måste brukas mer konst än våld. Också har konungen i England mer erhållit under sken af vänskap, än andra med uppenbart krig. Sedan han bekommit hvad honom anstod, lät han väl påskina något allvar att anskaffa tillräckliga hjelpmedel, men förslagen voro merendels ogörliga och hans egen hjelpsändning trögfotad. Snart lofvade han skaffa allt igen med makt; snart lät han erbjuda bemedling, hvilket med det förra löftet var oförenligt; snart gjorde han faran större än den var, hållande sig alltid sjelf långt der bakom. — Sinnelaget röjdes i de ombytliga vägarne. Än föreslogs en koncert mellan kejsaren, Sverige och Polen; än ville man skrämma oss, att kejsaren och Polen skulle förena sig med zaren emot oss, änskönt det ena ej hade bättre grund än det andra. Man sökte irra oss med ett konstigt bländverk, en skugga utan väsende. För att störta oss i dess större trångmål, gjorde England sina långsamma steg till undsättning ej annorlunda än med förslag till ny förlust. Så ville den utfästa hjelpen ej nalkas, innan Preussen var tillfredsställdt, och Danmarks

[7] Den af kejsaren redan i Karl XII:s lifstid utsatta, men af konungen ogillade kongressen i Braunschweig till fredens återställande beskickades af den nya svenska regeringen med en kostsam ambassad.

afsigter sökte man på allt sätt understödja. Deremot lemnades Ryssen öppet hugg. Hvad emot honom kunde uträttas, dermed gick lamt till. De ryske hafva berömt sig både då och sedan, att de hade intet att frukta af den engelska flottan. När alla de andra fått sina eftersträfvade landstycken, *då* rådde ock ändtligen konungen i England oss att antaga den tillbudna freden i Nystad. Så måste man ingå freden med zaren. Denna fred blef hårdare genom den vedervilja här hystes mot hertigen af Holstein, då zaren väl förmärkte, att snarare något ansenligt i fredsvilkoren skulle kunna erhållas, än någon förmån för hertigen tillstås. *Hatet emot holsteinska huset har i så måtto verkat mycket ondt,* som genom vänlig sammanstämning kunnat undvikas. Och ehuruväl man vid fredsunderhandlingar plägar bruka neutrala till medlare, så skulle dock synas som Campredons resa till ryska hofvet varit icke allenast onödig, sedan man fått underrättelsen, att zaren ville beskicka underhandlingsorten, utan ock betänklig, sedan man förnummit franska hofvet så benäget för zaren, att det, honom till behag, indragit subsidierna för oss. Campredons instruktion lydde visserligen fördelaktigt för oss. Huruvida han *hemligen* annorlunda handlat, är omöjligt att bevisa. Men nu är ej tiden att upprifva gamla sår. *Det är nog beklagligt, att vi måste utstå skadan, utan att vi ock skole blotta skammen.*

Ett så manligt språk är bästa beviset, att styrkan vid denna riksdag ej låg hos hofvet. Dess oskickliga försök att genombryta den nya konungamaktens trånga skrankor tjente också endast att, i motsats mot den kungliga, desto tydligare framkalla grundsatsen af *ständernas suveränitet,* ehuru det ännu någon tid lyckades *rådet* att för sig behålla ett slags makt på de tvistiga gränserna. Hvarje steg hofvet tog till sitt hemliga mål har, genom de använda medlens beskaffenhet, höljt det med förakt i nationens ögon. Den emot en af holsteinska partiets förkämpar, öfverste Stobée, väckta rättegången strax efter 1720 års riksdag — en rättegång, hvari falska angifvelser och köpta vitnen spårades ända till hoftrapporna — var början till utförandet af en plan, som skulle gå ut på en statshvälfning och fortsattes med dunkla intriger, mutor och utspridande af partiskrifter. Det sätt, hvarpå konungen sökte åtkomma penningar för sitt ändamål, eller rättare för att betäcka den skuld, hvari han till värfvande af anhängare satt sig, är redan tillräckligen karakteriserande. Förslaget var, att han af konungen i Preussen hemligen skulle få ett personligt

lån. I säkerhet erbjöds förpantning af några hessiska domän och dessutom af staden Wolgast i Pommern, som Preussen gerna ville förvärfva af Sveriges krona; hvarvid tillades: »att. när sakerna komme att något mera dependera af Hans Maj:t, så skulle Preussen ernå sin afsigt». Om det är nära otroligt, att ett sådant förslag kunnat göras (en del af summan blef verkligen utbetald och måste återlemnas, sedan de fordrade reversernas ordalag af konungen funnos allt för betänkliga); så är det nästan otroligare, att konung Fredrik, fem år efter händelsen, utlemnade de *på hans egen anmodan* af grefve Wellingk författade koncepten i denna underhandling, för att nytjas såsom medel till den förföljelse, för hvilken denne gamle rådsherre vid 1727 års riksdag blef ett offer; och likväl är allt detta sant. Den försökta statshvälfningen år 1723, om hvilken konung Fredrik skref till sin bror prins Vilhelm af Hessen, *att han hoppades, det denna riksdag skulle sluta dermed, att han vunne alla sina afsigter*, kan i korthet så berättas, att revolutionen både började och ändades med ett memorial af bönderna till borgareståndet om större makt för konungen. En notarie Dalén, hos hvilken koncept till flera memorial i samma ämne funnos, blef, jämte några hans medhjelpare [8], dömd af en riksens ständers kommission till lif, ära och gods. De dömde benådades sedermera med halsjern, fästning eller andra straff. I öfrigt tjente försöket endast att i den nu af ständerna antagna *riksdagsordningen* stadga *riksdagsväldet* i Sverige. Hertigen af Holstein erhöll titel af kongl. höghet, i trots af drottning Ulrika Eleonoras egenhändiga bref till alla fyra stånden, »att nu och aldrig dertill consenteras kunde». I nära tre månaders tid hindrade drottningens envisa motstånd holsteinske ministern baron Bassewitz att ens få audiens hos konungen. Denna småsak fullkomnade slutligen brytningen emellan hofvet och ständerna. Sekreta utskottet förklarade i en deputation till konungen sitt *enhälliga beslut, att audiensen ovilkorligen måste beviljas;* och i protokollet tillägges: att *rikets högst maktegande ständer* ämnade bruka all både allvarsamhet och försigtighet, att förekomma de försök till söndring som nu så väl i böndernas proposition som i flera andra på hvar-

[8] En ibland de upptäckta medhjelparne var *hessiske* legationssekreteraren i Stockholm. Hessiske ministern general Diemar hade så komprometterat sig i denna och hertigens af Holstein sak, att ständerna fordrade hans rappellerande; och han måste lemna Stockholm.

andra följande mål sig låtit förspörja. Konungen måste afgifva till svar derpå en skriftlig, egenhändigt undertecknad förklaring af följande innehåll: *Vi kasta oss med all nåd och tillförsigt i riksens ständers armar och förklara vårt nådiga uppsåt derpå allenast syfta och bero, att i alla delar förena oss med de rådslag och författningar som riksens ständer pröfvat nödiga och nyttiga* [9]. Det sista var endast ett upprepande af orden i hans konungaförsäkran. Enskildt ursäktade han sig: »*allt detta är mera andras drift, än min egen*» [10]. Dermed var konungamaktens öde i Sverige afgjordt för konung Fredriks dagar.

---

[9] Bevisen för det anförda finnas i sekreta utskottets handlingar för 1723 års riksdag.

[10] Se artikeln Samuel von Hyltéen i *Gezelii* Biografiska Lexikon, 4 delen, s. 274.

ANDRA AFDELNINGEN.

DET NYA RÅDET.

Rikets råd, ursprungligen provinciela magnater, som styrde länen, — *konungar hvar i sin landsort*, såsom ännu Karl den nionde kallade dem — utgjorde, efter hierarkiens brytande, den enda makt som i Sverige kämpade med konungarne. Arfriket hade under Gustaf Vasa och hans söner varit lösen för denna inre strid, hvilken Karl den niondes stränghet afgjorde, utan att likväl kunna utrota de gamla anspråken. Gustaf Adolf, med detsamma som han gaf dessa anspråk en ny ärofull riktning, kände sig stark nog att inom vissa gränser tillåta dem. Hvilken storhet får ej rum under vapnen? — Tvänne förmyndareregeringar, under och efter Sveriges mest lysande krig, förde sedan aristokratien till sin höjd och mot sitt fall. Den i synnerhet af Kristina omåttligt ökade adelns hela verkliga makt blef samkad hos ett färre antal slägter. Man kallade dem de *store*. De kallade sig sjelfva så, äfven inför Karl den elftes ömtåliga öron. Myndig, krossade han deras makt med en oblidkelighet, som bar hämdens färger.

Det var likväl långt ifrån att detta nedsatte *adelns* anspråk såsom *stånd;* så mycket mindre, som rådet i sin nya ställning af Karl XI uttryckligen förklarades blott utgöra ett stånd med ridderskapet och adeln. Förändringen hade blifvit beredd inom ståndets eget sköte. Dess starkaste driffjäder var den lägre adelns afund mot de store. Ofrälse stånden uppträdde blott i konungamaktens skugga. Ännu 1680 synas de blott tillskrifva sig ett *votum deliberativum* i rikets angelägenheter [1]. Adelns under förmyndareregeringen högt uttalade påstående, »*att icke öfverröstas af de andra stånden vid riksdagarne* [2], var kändt, om ej erkändt. Enväldet ålade detta och många

---

[1] *Loenboms* Handlingar till K. Karl XI:s historia, VIII: 103.
[2] Jfr *Karl Adlersparres* Historiska Samlingar, III: 362.

andra anspråk tystnad; men ännu ur enväldet utgick adeln med det begrepp, att den egde *votum decisivum* i riket[3]. Nu får man lära känna ett nytt slags aristokrati, hvilken med det forna fåväldets anspråk förenade mångväldets oro, ostadighet och afund. Man återfinner den, från denna tid, i alla Sveriges olyckor.

Den af Gustaf Adolf, samtidigt med riddarhuset, stadgade röstberäkningen efter klasser inom adeln, hvarigenom besluten lades i de högre slägternas händer, hade Karl den elfte lemnat oantastad, då han bröt dessa slägters förmögenhet och makt; och denna inrättning var ännu ankaret för deras hopp att under lyckligare omständigheter återvinna ett förloradt inflytande. De som närmare känt denna tid, hvars historia till största delen ligger begrafven i outgifna akter och anteckningar, veta berätta, att grunddragen till 1719 års regeringsform, först uppsatta 1714, vidare utarbetade 1716, voro strängt aristokratiska, ja att grefve Arved Horn, som kallas »förnämsta orsaken till alla hvälfningar ifrån Karl XII:s död», åsyftat att förskaffa rådet ett sådant välde som under medeláldern[4]. Redan vid sjelfva redaktionen af regeringsformen, hvilken i synnerhet besörjdes af landshöfdingen i Upland baron Per Ribbing och domprosten i Upsala doktor Molin, undergick detta, i synnerhet genom den senare, som delade sitt stånds gamla farhåga för de store, någon förändring; likväl ej fullständigare, än att, med en orubbad inrättning af riddarhuset, de gamla slägternas välde varit försäkradt. Men emot deras uträkning blef upphäfvandet af klassfördelningen, i dess gamla betydelse, på riddarhuset den nya frihetens första verk efter Ulrika Eleonoras utkorande. Redan vid ridderskapets och adelns tredje sammankomst den 24 Januari 1719 protesterade den nedersta klassen med häftighet deremot, att — såsom orden föllo — 1,500 familjer, af hvilka denna klass bestod, skulle öfverröstas af 200 familjer, som utgjorde de bägge öfre klasserna. Vid nästföljande plenum söndrade sig riddarhuset. Tredje klassen intog riddarhussalen, de bägge andra sekreta utskottets rum. Landtmarskalken Per Ribbing gick dem emellan såsom medlare. Genom på båda sidor utvalda deputerade uppgjordes slutligen en *föreningsakt,* i följd hvaraf den hittills gällande klassfördelningen skulle upphäfvas,

[3] Efterrättelse om regements-förändringen år 1719. *Loenboms* Hist. Märkvärdigheter, II: 146 (af grefve Karl Gyllenborg).

[4] Rikshistoriografen Schönbergs bref till bankokommissarien Bergius, i den senares handskrifna samlingar, T. XVIII.

och adeln, såsom ett stånd, utgöra en odelad kropp. Dermed var grunden äfven lagd till riksdagsväldets utöfvande i Sverige genom en *lika fattig som talrik adels pluralitet.* Ty ehuru de båda första klasserna vid sitt bifall såsom vilkor fästat, att inga andra adelsmän, än de som tillika voro *possessionater*, skulle ega rösträttighet, enligt den i 1634 års regeringsform uttryckta grundsats: »att ingen, som icke är bofast inom Sveriges och Finlands af ålder fattade gränser, hafve något ord på riksdagar, i rådslag och regementet»; — blef detta likväl ej i den nämda föreningsakten iakttaget [5].

På en sådan aristokrati (tillika den sämsta af alla demokratier) fans förut endast i Polen — hvars adel, på 1738 års riksdag, äfven förliknades vid den svenska — något exempel. Den enda seger, som ofrälse ståndens opposition kan sägas ha vunnit vid 1719 års riksdag, bröt så litet regeringssättets princip, att den endast tjente till att göra de mest betydande riksdagsmän i dessa stånd delaktiga af den snart kring sig gripande korruptionen. Det togs för afgjordt, att i de flesta och vigtigaste riksdagsutskott adeln ensam valde lika många ledamöter som de andra stånden tillsammans. Prestståndet genomdref, att detta oaktadt voteringar i utskotten skulle ske ståndsvis, och det inflytande detta stånd, jämte borgareståndet, åt sig härigenom försäkrade, blef i synnerhet vigtigt uti *sekreta utskottet.* Dermed voro dessa stånd nöjda att uppoffra konungamakten; ty ehuru bibehållandet af några äldre konungsliga rättigheter genom prester och borgare yrkades, såsom att Sveriges konung fritt borde få välja sitt råd och ej vara bunden vid rådets pluralitet, hvarigenom, såsom i borgareståndet äfven yttrades, *konungen nedsattes blott till en president;* så gafs dock lika litet någon följd åt dessa anmärkningar, som afseende gjordes på ofrälse ståndspersoners begäran att få deltaga i representationen [6]. För öfrigt saknades ej privilegii-tvister.

[5] Jfr *Cederschjöld*, Riksdagen 1719. På landtmarskalken Per Ribbings proposition, att detta skulle tilläggas, yttrades väl ett slags bifall; men af sjelfva saken blef intet.

[6] Ett memorial derom, underskrifvet af en mängd ofrälse embetsmän, inlemnades så hos borgare- och preststånden som ridderskapet och adeln. Målet hänsköts till sekreta utskottet, der det blef hvilande. Preståndet är det enda som om detta memorial yttrat någon mening, nämligen att de sökande väl ej kunde tillåtas att blifva ett särskildt stånd, emedan andra då torde begära detsamma, hvaremot fans skäligt, att de hänfördes till vissa af de gamla stånden, att få gifva sina råd till fäderneslandets nytta.

Borgarena ifrade emot kommerskollegii förslag om fri minuthandel med alla slags varor och tillåtelse för frimästare att idka sin handel utan band af skråordningen. Presterna utarbetade ett förslag till förbättrade privilegier för sitt stånd, men ansågo betänkligt att begära del af ridderskapets och adelns också till bekräftelse inlemnade privilegier, så länge prestecståndet hade hopp om att få sina egna af drottningen underskrifna. Då detta hopp vid denna riksdag slog felt, och emellertid adliga privilegierna, de öfriga stånden oåtsporda, af drottningen blifvit undertecknade[7], förenade sig presterskapet i borgareståndets protest; i följd hvaraf äfven ärendet förblef hvilande ända till 1723 års riksdag, då både adel och prester fingo nya privilegier.

Om bönderna är föga att säga, om man ej vill anföra deras klagomål, att de vid den riksdag, som hettes grundlägga svenska friheten, funno sig så godt som utestängda och ej ens fingo del af hvad som afgjordes; hvarför de ock hotade att resa hem, helst de, sedan myntteckncn förlorat sin gångbarhet, ej hade något att lefva af. De fleste hemförlofvades verkligen före riksdagens slut. Vid öfverläggningen emellan stånden, huruvida drottningen kunde få dela tronen med sin gemål, sade landtmarskalken Per Ribbing, »att bönderna ej hade dermed att göra», och i sekreta utskottet yttrade hans bror Konrad Ribbing, en af riddarhusets ledare, »att bondeståndet uti politiska och ekonomiska angelägenheter ej borde hafva något votum»[8]. Också finnas bönderna vid riksdagen 1719 uteslutna ur alla riksdagsutskott.

Tre hundra nya adelsmän försäkrade 1720 på riddarhuset konung Fredriks val[9]. Deraf inkom det stadgandet i 1720 års regeringsform, som förbjöd konungen, med få undantag, att tills vidare benåda någon med adlig sköld, »emedan uti Sverige redan är större myckenhet af adel, än landet kan tåla». Ett lika öfverflöd, för samma ändamål, i utdelande af titlar och sysslor föranledde äfven i dessa afseenden nya inskränk-

[7] Statssekreteraren Bark svarade: att det väl vore vanligt, att de andra ståndens privilegier kommunicerades adeln, men ej tvärt om.

[8] *Cederschjöld*, Riksdagen 1719, s. 317, 407.

[9] »Oviljan partierna emellan föröktes mycket genom de många nya adelsmännen, åt hvilka Hennes Maj:t förlidet år gifvit adlig sköld och vapen, i det hon några och 300 dermed benådat». Grefve *Bonde*, Sverige under Ulrika Eleonora och Fredrik I.

ningar för konungamakten. Den bekanta 40 § i regeringsformen, angående tjensters tillsättande, fick nu det innehåll, som sedan blef ett oupphörligt trätoämne med hofvet. Ständerna begynte redan bortgifva tjenster och gjorde denna makt genast gällande i det vigtigaste fall, då de satte grefve Arved Horn till *kanslipresident;* hvilket under frihetstiden innefattade värdigheten af *premierminister* i Sverige och äfven så kallades[10]. Det var en seger för Horn, hvilken drottningens onåd tvungit att taga afsked. Denna onåd blef sig lik; ty Ulrika Eleonora kunde ej glömma[1].

Enda vägen för Horns inflytande var att upphöja konung Fredrik och binda honom händerna. Bäggedera har skett på 1720 års riksdag, der Horn, som i tidens handlingar äfven kallas »den omistlige mannen», genom sitt stånds oinskränkta förtroende kallades till landtmarskalk. Såsom ständernas organ och i första njutningen af en gyllene popularitet[2], gick han kanhända längre än han sjelf gillade. »Nu hafva vi satt gränsen för enväldet, nästa riksdag skola vi sätta gränser för sjelfsvåldet», hörde man honom säga. I längden hände det denne

[10] Ständerna utsträckte innan kort sina anspråk till besättandet af alla presidentsysslor, utöfver regeringsformens föreskrift. I mindre sekreta deputationens betänkande af den 5 Aug. 1723 heter det: såsom presidenterna äro af rikets råd, och rikets råd blifva på ständernas förslag tillsatta, så bör ej heller någon flyttas att bli president utan riksens ständers *anordnande* (hvilket ord finnes i protokollet ditsatt i stället för det utstrukna *förslag*). Konungen, i ett svar till *sekreta utskottet*, klagar, att den nådiga föreställning, som Kongl. Maj:t med egen hand författat och, ehuru ounderskrifven, låtit med ständerna kommunicera, angående *presidentskapens bortgifvande*, af någon obetänkt på riddarhuset blifvit kallad ett *charteque*. Sekreta utskottets handl. 1723.

[1] I grefve Arved Horns handskrifna historia heter det om hans hela förhållande till hofvet: »af hofgunsters utdelande var dock grefven aldrig i besittning, och hos drottning Ulrika hade han ej heller någon särdeles ynnest; all utvärtes höflighet var förmodligen ett sjelftaget tvång å ena och en oundviklig skyldighet å den andra sidan; orsaken lemnar man derhän; torde hända, att hon kan igenfinnas under 1713 års riksdag».

[2] På 1720 års riksdag erkände honom adeln för det nya regeringssättets grundläggare, genom en slagen medalj. På ena sidan är hans bröstbild, på den andra ett altare, med ett krönt F; ofvanpå ligga regalierna, på foten är Hornska stamvapnet, på sidorna stå 4 smärre stoder, som bära de fyraståndens kännemärken och äro med altaret sammanfogade; öfverst läses: *Amabili vinculo juncti*, och inunder: *Viro immutabili ob res patriæ dextre fideliter feliciterque gestas ordo equestris in sempiternam memoriam cudi fecit 1720.*

sluge man som många ärelystna, hvilka uppoffra allt för sin egen makt, att det sista offret blir denna.

Vid 1720 års riksdag fordrade bönderna att inkomma i *sekreta utskottet*, beropande sig på den store Gustaf Adolf, som år 1628 äfven kallat bönder till det hemliga utskott, som yttrade sig öfver tyska kriget. Bondeståndet gjorde förgäfves samma fordran, så 1720 som vid följande riksdagar. Bönderna förblefvo uteslutna ur sekreta utskottet, som var det egentliga sätet för regeringsmakten under riksdagarne, ehuru de någon gång vid utomordentliga tillfällen tillkallades; och då bondeståndet, fastän man ser det deltaga i andra deputationer, dock, enligt regeringsformen, ej heller hade plats i den deputation, som bestämde riksrådsvalen, så befann sig detta stånd i sjelfva verket afskuret från allt inflytande på sjelfva regeringen.

Rikets allmoge kände sig således ingalunda partisk för det nya regeringssättet. — Den hade lärt att känna och frukta enväldet. Men herre-regeringen var ej heller hos den i godt rykte. Den nya friheten var för bönderna mest en skåderätt, och dess framsättande hade varit förenadt med obotliga förluster för riket. De fordrade en konung. Derför önskade de Fredriks upphöjelse, emedan de ej kunde begripa, att den, som var drottningens man, ej skulle vara rikets herre. De fordrade en konung med konungamakt. Derför yttrade de i sitt memorial vid 1723 års riksdag: »att menige allmogen af bondeståndet intet annat kunnat förstå och finna, än att Hans Kongl. Maj:t borde få ega och bruka den kongl. makt och myndighet, som Sveriges framfarna konungar haft hafva, efter rikets gamla lag och stadgar; dock all suveränitet och envåldsvälde alldeles härifrån undantagen». De vände sig med detta memorial till borgareståndet, emedan presterna vid 1719 års riksdag förlorat deras politiska förtroende [3]. Hofvets delaktighet i böndernas försök till konungamaktens utvidgande 1723 — (konung Fredrik såg dem om nätterna i sin kammare) — är, liksom utgången af detta försök, redan berättad. Adel, prester och borgare, i sitt gemensamma svar på det ärbara bondeståndets eftertänkliga memorial, den 22 Februari 1723, föra bönderna till sinnes,

[3] Bondeståndets afskedshelsning till presterskapet 1719 års riksdag innehöll blott, att de tackade presterna *för det de varit här*, förbehållande sig att vid nästa riksdag få tala på hvad dem nu blifvit pålagdt. Ärkebiskopen försäkrade, att presterna haft lika ömhet om bönderna som om sig sjelfva, fastän kanhända annorlunda vore dem förebragt. *Cederschjöld*, Riksdagen 1719, s. 458.

»huruledes, genom vrång uttydning af rikets gamla lag och stadgar, vägen blifvit banad till det skadliga envåldet, såsom 1680 och 1682 årens handlingar bevisade; man kastade då, såsom nu, emellan ständerna ett tvedrägtsäple, af hvilket, fastän det utmålades skönt och smakligt, tänderna derefter äro blefna mäkta ömma och svidande; att sådant förekomma, och emedan i den gamla lagen ej nog starka bommar voro uppdragna emot suveräniteten, hade ständerna stiftat en fundamentallag och regeringsform för eviga tider». — I den nya riksdagsordningen förbjöds att någonsin göra proposition om större makt och myndighet för konungen.

Närmast kom ständernas sålunda stadgade suveränitet rådet i utöfningen till godo. Det heter i 1723 års riksdagsbeslut: »näst ständernas underdåniga förtroende till Hans Kongl. Maj:t (vi ha sett beskaffenheten af detta förtroende) lägga vi i riksens råds sköte och vårdnad allt bekymmer om rikets hägn och välfärd samt ständernas oförkränkta fri- och rättigheter». Titeln af *rikets råd* hade kort efter Karl XII:s död blifvit återtagen.

Oppositionen mot hofvet vid 1723 års riksdag var gynsam för holsteinska partiet. En mängd ur ryska fångenskapen återkomna officerare, hvilka hertigen understödt, ökade det. Drottningens oblidkelighet emot sin systerson — som gick så långt, att hon hvarken ville tillåta hans sändebud inträde på slottet eller ens att visa sig offentligen[4], ehuru detta sändebud, baron Bassewitz, förklarat sig kommen för att å hertigens vägnar offentligen erkänna konung Fredrik — väckte nytt deltagande för den ende manlige ättlingen af det gamla konungahuset; i synnerhet som denne vid alla tillfällen visade sin kärlek för Sverige. — Karl Fredrik af Holstein var en ädel natur, liflig, qvick. Ulrika Eleonoras hat emot honom tillskref man först några ungdomsupptåg mot den sträfva mostern. Olyckligtvis bar hertigen under hela sin lifstid spåren af en genom den gamla enkedrottningen förklemad uppfostran. Peter den store ville en tid ej blott sätta honom på Sveriges tron — han drack år 1720 offentligen i Petersburg *Karl den trettondes skål*[5] — utan troddes äfven ej obenägen att med sin mest

[4] Hon hade ej ens velat tåla holsteinska sändebudets närvaro i ett allmänt komedihus. (Sekreta utskottets handl. 1723). Hon lät så länge hon lefde aldrig en holsteinsk minister komma för sina ögon.

[5] Han adresserade vid en hoffest denna skål till danske ministern Westphal. Då ministern ej syntes förstå hvem han menade, tillade zaren: »übers Jahr werdet ihr es vielleicht verstehen».

älskade dotters hand skänka honom tronföljden i Ryssland. Åtminstone försäkrade Bassewitz[6], det Campredon var af franska hofvet instruerad att i nystadska freden motarbeta hertigens intresse, emedan detta hof fruktade en möjlig förening af svenska och ryska kronorna i holsteinska huset. Men Peters eldsjäl upptäckte snart, vid personlig bekantskap, att den overksamme Karl Fredrik af Holstein ej var någon man för hans jätteplaner. Han tycktes tveka om giftermålet. Att han dertill önskade svenska ständernas bifall, emedan det gälde den presumtiva tronarfvingen i Sverige, uttyddes olika. Karl Fredriks högtidliga förlofning med Anna Petrowna firades emellertid ännu i kejsarens lifstid[7]; men Peters gunst mot hans tillkommande måg aftog ju mer denne äfven befans ovillig att låta bruka sig emot Sverige. Emellertid uraktlät Ryssland intet tillfälle att göra sin inflytelse gällande. I anledning af hofvets försök att utvidga konungamakten, vid 1723 års riksdag, erbjödos trupper till svenska frihetens försvar, emedan 7:de artikeln i nystadska freden inrymt Ryssland ett slags garanti för det svenska regeringssättet. Man hörde omtalas utrustandet af den ryska flottan. En sådan, af 24 linieskepp och 5 fregatter, visade sig sedermera också, blott tolf mil från Stockholm. Både zaren och hertigen voro om bord. Bassewitz underrättade sin herre hertigen, att Hans Kongl. Höghets parti vore starkt nog att sätta honom på tronen, om han sjelf infunne sig. Karl Fredrik svarade, att ännu en revolution skulle i grund förstöra hans redan af så många krig utmattade fäderneslánd: han ville ej köpa kronan för ett sådant pris; han vore nöjd att förklaras för tronföljare; han förbjöd sin minister att gå längre. Brefvet befalte han brännas, utan att för någon visas. Bassewitz meddelade det likväl åt Horn, innan det förstördes[8]. Denne rådsherre hade varit Karl Fredriks guvernör och var holsteinska successionen, så vidt den med hans egen makt kunde förenas, ej obenägen. Vid 1723 års riksdag erhöll Karl Fredrik af Holstein verkligen, ehuru i försigtiga och obestämda ordalag, ett slags försäkran om tronföljden i Sverige och der-

[6] Eclaircissemens. *Büschings* Magazin, IX: 356.
[7] Den 25 Nov. (g. st.) 1724, på kejsarinnans namnsdag. Peter I dog den 28 Jan. 1725. Karl Fredriks och Anna Petrownas biläger firades den 21 Maj s. å. En beskrifning om högtidligheterna dervid utkom på svenska.
[8] *Bassewitz*, l. c.

jämte om en årlig pension af 25,000 r:dr [9], tills han kunde komma i besittning af Slesvig, hvilket Sverige och Ryssland, i en hemlig artikel af den i Februari år 1724 mellan bägge makterna ingångna defensiv-alliansen, förbundo sig att gemensamt söka utverka.

Dermed hade hofvets ständiga skräckbild ryckt närmare, och man såg sig ängslig om efter utländskt stöd. På den tiden voro i kabinetten de underhandlingar å bane, som för ett ögonblick skulle dela Europa i de så kallade *wienska* och *hannoverska* allianserna. Å båda sidor söktes Sveriges biträde. Den sista riksdagen syntes anvisa oss plats i det wienska förbundet, då hofven i Petersburg och Wien denna tid voro nära förbundna och bägge intresserade sig för hertigen af Holstein. Också spände det holsteinska partiet i Sverige för den nya vinden opp alla segel, med en häftighet som förfelade målet och innan kort strandade mot tvänne klippor: *nationens motvilja mot ryska systemet* och *Horn.* Denne, som i senaten fann sig öfverflyglad af Holsteinarne, kastade om och tillvägabragte derigenom den första partihvälfningen under frihetstiden.

Så grefve Horn som konungen sjelf befunno sig efter riksdagen i rådkammaren uti minoriteten. Emot bägges tanke [10] genomdrefs en högtidlig och kostsam ambassad till Petersburg, som anförtroddes åt riksrådet Cederhjelm. Det offentliga ändamålet var att lyckönska kejsarinnan Katarina I till hennes upphöjelse på tronen, det hemliga att knyta ännu närmare förbindelser med Ryssland; i hvilket afseende äfven Cederhjelm i sitt partis intresse gick utöfver sina instruktioner. För samma förebråelse utsatte sig på sin beskickning till Wien den unge grefve Karl Gustaf Tessin, som nu begynner uppträda på den politiska banan. Äfven denna beskickning, hvars föremål, på rysk inrådan, var att söka Österrikes biträde till det mellan Sverige och Ryssland slutna förbundet och de deri för hertigen af Holstein fastställda vilkor, hade af holsteinska partiet med hast och häftighet blifvit genomdrifven och nytjades såsom medel för Sveriges accession till den så kallade wienska allian-

[9] Pensionen utbetaltes till 1734. Ännu vid 1739 års riksdag fick hertigen ersättning för några fordringar. Karl Fredrik dog i Kiel den 8 Juni 1739. Hans gemål Anna Petrowna hade aflidit der den 15 Maj 1728. Deras son Karl Peter Ulrik, kallad af sin moster, kejsarinnan Elisabeth, år 1742 till ryska hofvet, blef sedan kejsar Peter III.

[10] Konungen, i öfverläggningar den 23 och 24 Mars samt den 1 April 1725, yttrade sig först obestämdt, men inkom sedermera med ett vidlyftigt afstyrkande memorial.

sen. Äfven deruti fogade sig Tessin efter ryska ministèrens önskan. Ratifikation på accessionen begärdes af svenska regeringen, väntades länge och afskickades ändtligen den 25 Juni 1726 från Stockholm till Wien. Fyra dagar derefter var partihvälfningen i Sverige skedd; ty den 29 Juni afgingo nya instruktioner att *återkalla* accessionen, med ej otydliga förebråelser från Horn till Tessin, att den senare öfverskridit sin fullmakt [1]. Horn hade på samma gång slutit sig till hofvet och tillika appellerat till nationen; ty en *anticiperad riksdag* utskrefs till September månad, för att höra rikets ständer öfver valet mellan det hannoverska (engelskt-franska) eller det wienska (österrikiskt-ryska) allians-systemet.

Partihvälfningen fordrade sina offer; ty det är först genom sådana som den fjärran stående massan öfvertygas, att någonting verkligen skett, och kan efter utgången döma saken. Här var offret på förhand bestämdt och ej illa valdt. Den gamle grefve Mauritz Wellingk hade tjent fyra Sveriges regenter och var utomordentligt ansedd för diplomatisk finhet och förfarenhet, förvärfvad i de många förespeglade traktaterna under Karl XII, hvilken i synnerhet nytjade denne man att med ord uppehålla sina fiender; för öfrigt ej synnerligen aktningsvärd för sin karakter; van vid en kostsam lefnad och derför ständigt penningenödig; mer fruktad än trodd, ja hatad af många, emedan han varit en vän af baron Görtz och allt sedan i holsteinska partiet förnämligast sökt säkerhet och inflytande. Detta hindrade honom likväl ej att vid tillfälle beflita sig om hofvets gunst; och så hade konung Fredrik äfven nytjat Wellingks råd och tjenst uti intrigerna till konungamaktens utvidgande, som föregingo 1723 års riksdag. Vi ha nämt hans åtgärder vid den misslyckade låneförhandlingen för konungen i detta ändamål år 1722.

Den nya riksdagen samlades. Den 18 Oktober 1726 underrättade sekreta utskottet samtliga stånden, att ibland de dokument, som denna dag blifvit från Kongl. Maj:t i rådet med sekreta utskottet kommunicerade, några skrifter af år 1722 funnits utaf den beskaffenhet, att de mycket graverade riksrådet och generalguvernören [2] grefve Wellingk; hvarför sekreta utskottet ansett nödigt att försäkra sig om hans papper och person. — Den 24 Oktober underrättar utskottet ständerna,

---

[1] Jfr *Tessin och Tessiniana*, Stockh. 1819.

[2] Wellingk hade varit generalguvernör i Bremen och Verden.

huruledes Kongl. Maj:t vid öfverlemnande af de nämda dokumenten yttrat, att såsom vid förra riksdagen ett rykte utkommit angående en viss penningenegociation, hvilket Hans Maj:t mäkta bedröfvat, ehuru han ej då kunnat yppa rätta beskaffenheten, emedan skrifterna angående detta ärende först senare kommit i Hans Maj:ts händer, så hade Hans Maj:t nu velat samma skrifter meddela. Ibland dessa papper, säger utskottet [3], funnes två egenhändiga grefve Wellingks koncept, hvarigenom han brutit emot regeringsformen och sin rådsed. Vi veta redan, att dessa koncept voro, såsom under rättegången upplystes, på konung Fredriks egen anmodan af Wellingk författade, och föregifvandet, att de först senare kommit i konungens händer, är så mycket otroligare, som de voro ämnade att med hans egen hand renskrifvas; hvarför han ock genast tog dem till sig och behöll dem, ehuru han, enligt Wellingks påstående, lofvat förstöra dem. Denna process blef af en olycklig betydenhet för politiska brottmåls behandling och bekräftade det exempel, som domen öfver Görtz redan gifvit. Konungen hade för partiändamål gifvit sin egen personlighet till pris. Undersökningen kunde endast blifva hemlig [4] och uppdrogs den 12 November åt en *riksens ständers kommission*, bestående af sex adelsmän, tre prester och tre borgare, hvilken kommission väl instruerades att iakttaga Sveriges lag, stadgar och rättegångsordning, men sjelf yttrar sig, att den för sakens beskaffenhet och med parternas begifvande »endast hafver kunnat *summario processu* förfara». Kommissionens så kallade resolution utföll först efter sex månader. Den lägger grefve Wellingk till last att hafva sökt inleda Hans Maj:t ej blott till förpantning af domän i Hessen, öfver hvilka konungen i sin herr faders lifstid ej egde rätt att förfoga, utan äfven till abalienation af staden Wolgast ifrån Sveriges krona, för ändamål, hvilka Wellingk, såsom en stor minister, bort känna, ej syftande på mindre än regeringssättets förändring i Sverige; af Wellingks papper förnummes dessutom, att han redan i flera år varit rysk pensionär; hans senfärdiga tillkännagifvande i senaten, det han njöt

[3] Sekreta utskottets handlingar 1727.

[4] En Karl von Strokirk yrkade tvärt om i ett memorial till sekreta utskottet, att processen borde föras *inför ständerna sjelfva*, emedan den enligt uppgift skulle röra *konungens höghet*. Bönderna begärde få sitta med i den förordnade kommissionen, hvilket afslogs, emedan saken en gång var öfverlemnad åt sekreta utskottet, och domen i alla fall skulle underställas ständerna. Aktor var densamme som i kommissionen öfver Görtz, nämligen nuvarande justitiekansleren Fehman.

pensionen såsom ersättning från ryska hofvet för hvad han i Ingermanland förlorat, upphäfde ej det brottsliga i sjelfva förhållandet, i synnerhet som han begärt en rysk pension äfven åt sin dotterson; för dessa och andra förseelser och efterräkningar ända ifrån Karl XII:s tid förtjente han att mista lif, ära och gods, om enligt lagens stränghet med honom skulle förfaras. Detta blef slutligen äfven den dom, som af ständerna bekräftades, efter ett oförsigtigt uttryck af Wellingks måg, general Baner, att hans svärfar ej begärde nåd, utan rättvisa. Dödsstraffet mildrades dock till evigt fängelse på Jönköpings slott; men den sjutiofyraårige grefve Wellingk, som, van vid verlden, med stoisk köld bar sin olycka, afled under det han fördes till förvaringsorten.

Den ifver, med hvilken grefve Wellingk vid riksdagens början försvarat den österrikiskt-ryska alliansen, var närmaste anledningen till hans störtande; hvarvid Horn, som vid denna riksdag åter var landtmarskalk och egentliga driffjädern till allt hvad som skedde, låtsade overksamhet, ja vänskap och medlidande [5]. Samma ifver för samma sak bekom äfven flere betydande herrar illa. Riksrådet Cederhjelm entledigades från rådsembetet för sitt uppförande under ryska ambassaden. Emot den gamle och i sin ålder något häftige rådsherren och öfverstemarskalken grefve Nikodemus Tessin bragtes en träta med konung Fredrik, angående en trädgårdsmästare vid Karlberg, inför ständerna, för att aflägsna Tessin från utöfningen af sina tjenster, hvilket lyckades. Sonen, grefve Karl Gustaf Tessin, gaf i fadrens försvar första profvet på den vältalighet, som framdeles skulle göra honom så mäktig. Han och grefve Karl Gyllenborg, hvars olycka vid denna riksdag äfven var nära för hand, lefde att — under förändrade om-

[5] Ett bref af rikshistoriografen Schönberg innehåller en märkvärdig anekdot härom. Samma afton, som beslutet om grefve Wellingk fattades i sekreta utskottet, for Konrad Ribbing, som var af Horns motparti, till landtmarskalken och bad honom komma upp i sekreta utskottet. Horn sade sig ej ha hjerta att bevista så hårda ventilationer emot sin vän grefve Wellingk; han hade bedt alla sina vänner göra allt sitt till att fria honom. När Ribbing kom upp i utskottet, ropade alla Horns vänner ideligen korsfäst, och beslutet fattades. Då for baron Ribbing genast tillbaka till Horn och sade: »nu får jag hugna Eders Excellens, att Eders Excellens' önskan är vunnen, och grefve Wellingk befriad». Då ändrade Horn färg och sade: »så för tusende» — — —. »Adieu, Eders Excellens», sade Ribbing, »jag ville endast upptäcka, huru stor skrymtare Eders Excellens är». *Bergii samlingar*, T. XVIII, s. 109.

ständigheter — emot Horn vända dennes egen taktik. Emellertid var partihatet tändt. Öfverläggningarna i stånden för och emot allianserna voro stormiga. Ej mindre lifligt deltog allmänheten. En i manuskript kringlöpande skrift mot Horn, der det omtalades, att han sjelf af hertigen af Holstein fått 10,000 plåtar, blef bränd af bödeln. Korruptionen, som haft sitt första fält vid de efter Karl XII:s död afslutade frederna och vid konung Fredriks val, begynte att öfvas i stort vid 1727 års riksdag, med de af England och Frankrike hitsända penningar. Då köptes äfven först fullmakter på riddarhuset [6]. För att fullborda förvirringen, hade, såsom det synes, någon vän af 1723 års misslyckade revolutionsförsök utspridt ett pasqvill om en konspiration emot Deras Majestäter af en faktion inom de tre stånden, med en lista på konspiranternas namn. Det blef ett öfverläggningsämne så väl i sekreta utskottet som i stånden och väckte så mycken oro, att man lät konung Fredrik, då han spatserade i Karlbergs trädgård, åtföljas af två drabanter med laddade karbiner [7]. Att qväfva den allmänna jäsningen visade sig det till största delen med Horns anhängare nu fylda rådet enigt och strängt. Hofvet var lugnadt, sedan hannoverska accessionen blifvit genomdrifven. Subsidier, priset derför, underlättade statsverket. De tre åren från 1727 års riksdag till 1731 räknades för de lyckligaste, riket på långliga tider njutit. I allmänhet begynte freden läka krigets skador. Handeln och sjöfarten utvidgades. Myntet hade stadgat sig. Det nya lagverket fullbordades, så att det på de bägge följande riksdagarne kunde ständerna föredragas. Språket renade sig; och det bästa bevis på den nya allmänna känslan derför är den belöning, hvartill 1734 års ständer anmälde den ännu okände författaren till veckoskriften *Svenska Argus*. Så uppträdde *Dalin*. — I enskilda mått och steg märker man deremot aristokratiens tunga hand, och några resolutioner förråda afsigten att låta allmogen känna den. *Rådsväldets* period var *Horns*. Han skulle snart erfara, att det både inom och utom riket hvilade på allt för osäker grund.

Efter *spanska successionskriget* och det *stora nordiska kriget* hade de europeiska makternas ställning blifvit så ombytt, att politiken länge famlade oviss. Af alla hade Spanien och Sverige mest förlorat, hvarför också tvänne ministrar, sådana som Görtz och Alberoni, kunde räcka hvarandra handen från

[6] Schönberg i *Bergii samlingar*, XVII, s. 469.
[7] *Tessin och Tessiniana*, s. 34.

den ena ändan af Europa till den andra, för att söka tillvägabringa en våldsam förändring. Ryssland och Preussen voro nya makter, som vunnit på den svenskas fall. Österrike, i stället för att blifva starkare genom sina landvinningar i Belgien och Italien, hade, för att försäkra en oviss tronföljd, blifvit afhängigare än någonsin i hela sin politik. Holland drog sig tillbaka, under det England öfvade ett mäktigare inflytande än någonsin, emedan Frankrike under regenten var i dess intresse, och England genom Hannover äfven verkade på kontinenten. Man ser alla dessa nya politiska element till en början röra sig osäkert. Diplomatiken är på en gång rädd och äfventyrlig. Närmanden, aflägsnanden, vapnens upptagande och nedläggande omvexla hastigt, och genom mot- och medförbund, lika lätt slutna som upplösta, sväfvar verlden under ett decennium mellan krig och fred. Ur sådana tillfälliga orsaker uppstodo äfven de så kallade wienska och hannoverska allianserna.

Inga af den äldre tidens politiska traditioner tilläto att tro på varaktigheten, hvarken af en sympati mellan England och Frankrike, eller af en antipati mellan England och Österrike. Också skredo dessa stater småningom tillbaka i sina gamla banor, om än fredliga ministèrer ännu någon tid lyckades att förekomma utbrottet af ett krig. För priset af den pragmatiska sanktionens garanti ser man Österrike snart åter med England förbundet. Så återstod endast Frankrike såsom Sveriges stöd. Men Horns politik egde en sida, som med den franska lätt kunde bli oförenlig. Den var afgjordt *fredlig;* och snart inträffade omständigheter, som gjorde det för Frankrike önskansvärdt, att Sverige antog en krigisk ställning. Så upplöste sig snart de yttre förhållanden, på hvilka Horn först bygt sitt välde. Kastom en blick på de inre.

En *holsteinsk* eller *hessisk* succession (den senare öfverflyttad på en konung Fredriks bror eller brorson) utgjorde en lång tid i Sverige den driffjäder, som bestämde både hofvets och partiernas ställning, och hade, genom det sammanhang denna angelägenhet egde eller troddes ega med den nämda allians-frågan, gifvit denna dess förnämsta vigt. Successions-angelägenheten var i hjertat mer drottningens än konungens. Endast emedan Horn tycktes öfvergå på hessiska sidan, tålte Ulrika Eleonora denne statsman; och att åtminstone tålas af drottningen var ännu vilkoret för en svensk ministers makt, så länge konung Fredrik för sin gemål bibehöll den vördnad,

som blotta tacksamheten gjorde till en pligt. Denne herre pryddes af många behagliga egenskaper och hade på slagtfältet mer än en gång visat ett lysande mod. Hans förnämsta fel var en oöfvervinnelig själslätja, som, förenad med en viss liflighet, gjorde honom i högsta grad opålitlig. Förslag och planer, saker och personer antog och släppte han lika lätt, alltid slutligen regerad af sitt nöje eller sin beqvämlighet, eller af de personer, som för dessa nedläto sig att vara verktyg, ehuru han sjelf för dem ej dolde sitt förakt. Hans drottning och hans betjening, sängkammaren och garderoben — voro hans bägge egentliga regeringskonseljer, af hvilka han mer fruktade den ena och mer följde den andra.

Vi skola återkomma till söndringen emellan de höga personerna, sedan vi först betraktat en annan söndring, som kom att ingripa i den förra. Ingen konung älskar i undersåten en förmyndare; och hade äfven konung Fredrik i sin tillgifvenhet haft all den stadga, som han saknade, så hade grefve Arvid Horn säkert sist blifvit föremålet derför [8]. Denne minister egde all den forna aristokratiens stolthet; hade, såsom en af Karl XII:s generaler, glänst genom det mest ridderliga mod, men i sin ålder dämpat brusande passioner till en lugn och äfven mild yta, som väl anstod hans utmärkta, sköna och värdiga gestalt. Han iakttog med förkärlek strängheten af gamla seder och imponerade ej mindre på hof än folk genom en värdighet, som var naturlig, och genom en gudsfruktan och välgörenhet, som gerna gjorde sig offentliga. Han for med penningpåsar i sin vagn för allmosors utdelande; bad, enligt forntida bruk, hvar gång det klämtade och lät hvarken ministrars eller det mest lysande sällskaps närvaro afhålla sig ifrån att med hela sitt hus på knä göra den vanliga aftonbönen: såsom ock skedde hos drottningen [9]. I rådet omgaf han sig gerna med ättlingar af de gamla slägterna, Bondar, Bjelkar, Gyllenstjernor, och hade en tradition af gammal senatorisk statsklokhet, lämpad till Sveriges förändrade ställning.

Emot denne man upphöjdes, efter 1727 års riksdag, till partichef grefve Karl Gyllenborg, såsom statsman ur Görtz' skola, och hvars karakterteckning vi här vilja spara oss, helst omständigheter, mera betydande än han, komma att teckna honom tillräckligt. Uppoffringen af Gyllenborgs politiska

[8] Ehuru konungen brukade kalla Horn för *alter Vater*.
[9] Jfr bref ifrån Schönberg i *Bergii samlingar*. T. XVIII. Woltemats handskrifna anekdoter. Graf Lynars Staatsschriften.

vänner genom Horn vid nämda riksmöte hade lagt hat dem emellan. Vi låna följande ord af en samtida hand[10]: »De vidriga öden, som berörde herrar vid denna riksdagen öfvergingo, voro första början till den skiljaktighet och oro, som ifrån denna tid här i riket uppväxte, men då i några år glindrade fast allena bland dessa herrars anhörige, tills den allt mer genom flere missnöjde, utaf förbigående vid avancement och andra tillfällen, sig förmerat och omsider vid 1738 och 39 års riksdag kom att brinna i ljusan låga». — Gyllenborg var af en slägt, som under Karl XI först gjort sin lycka. Han egnade sig derigenom till representant för en allt sedan denna tid svidande söndring emellan *den gamla och den unga adeln*. Sjelf af ett gladare umgänge och af mindre stränga seder, stod han konung Fredrik närmare än Horn; steg småningom i konungens personliga ynnest; brukade denna tid säga, att rådet bör råda, ej regera; var, vid de i rådkammaren ofta förefallande tvister om befordringar, vanligen af konungens tanke och bidrog t. ex. att hjelpa fram favoriten Erland Broman, hvars förordnande till assessor i kommerskollegium blef en sak, som drogs inför rikets ständer. Redan vid 1731 års riksdag, då Horn, för tredje gången landtmarskalk, berömde sig af det inre och yttre lugn, som åt riket blifvit bibehållet, visade häftiga utbrott emellan partierna på riddarhuset uti mindre frågor (de vigtiga skulle snart komma), att ministerns välde ej var säkert. Ännu hade han likväl ständernas pluralitet för sig. Han brukade vanligen vid riksdagarne genom en inlagd afskedsansökning känna sig före. Så äfven 1731, då ständerna bådo honom blifva qvar, ehuru konungen bifallit ansökningen. Hans motståndare, som gjort sig kända genom det inför Ulrika Eleonora oförlåtliga felet af ett holsteinskt sinnelag, funno slutligen äfven ett medel att tillintetgöra drottningens inflytande, som stod emot deras eget.

Den unga sköna hoffröken Hedvig Taube blef den talisman, som hos konung Fredrik verkade detta. En vigsel till venster, som en af Sveriges biskopar hade nog rymligt samvete att i hemlighet verkställa[1], beseglade en förening, som ej blef utan

---

[10] Riksrådet grefve *Gustaf Bonde*, Sverige under Ulrika Eleonora och Fredrik I.

[1] Biskop Kalsenius i Vesterås. Anekdoten var länge känd. *Fant* (Föreläsningar öfver svenska historien, 5 st. s. 206) har tryckt den. »Vändningen i partivägen med konung Fredrik skedde 1732 vid konungens återkomst från Hessen, då fröken Taube framskaffades. Man känner

frukter, och för hvilken rikets presterskap vid 1739 års riksdag fann sig befogadt att göra konungen föreställningar. Den storheten hade Ulrika Eleonora ärft af sin ätt, att ej gifva sig till pris för medlidande genom klagan. — Hon har tegat och lidit; och vann derigenom folkets hjertan.

Konung August II:s död i Polen den 1 Februari 1733 var slutligen den händelse, som på en gång gaf åt Frankrikes politik och partierna i Sverige en ny riktning. Nyss förut hade, ehuru kriget sedan så många år upphört, först medelst ömsesidiga beskickningar [2] den gamla vänskapen emellan Polen och Sverige blifvit återstäld. Man ingick ett fördrag, hvari bägge staterna äfven förbundo sig att *upprätthålla hvarandras frihet:* ett fördrag som redan väckte Rysslands missnöje, emedan det i nystadska freden förbehållit sig bemedlingen emellan Sverige och Polen, tydligen i afsigt att så mycket säkrare hindra konung Stanislai återkallelse vid en blifvande tronledighet. Nu hade denna inträffat. Polska nationen var böjd för Stanislaus; Frankrike, hvars drottning var Stanislai dotter, — en förbindelse, som mycket bidrog till franska hofvets ständiga intresse för Sverige under hela Ludvig XV:s tid, — understödde honom; Ryssland och Österrike grepo till vapen emot honom; Europa hade krig; och i Sverige var det som om Karl XII:s vålnad åter hade tågat öfver skådebanan för forna segrar. Hans minne var ej ett af dem som kunna slockna. Många af hans generaler och krigare lefde än, mindre lystna på kriget likväl än en talrik ungdom, som aldrig försökt det, och hvars mod nu jäste. På denna ungdom, redan ledsen vid en sjutioårig minister, hvars förnämsta egenskap var försigtighet, och hvars hufvudföremål var freden, verkade krigsryktet såsom en stormklocka. Franska ambassadören Casteja upprepade i skrift och tal med häftighet, att Frankrikes ändamål vore *återställandet af det gamla systemet i Norden,* af Sveriges makt, sådan westfaliska freden den grundat, och af de till Ryssland förlorade länder: dertill vore tiden inne; Frankrike vore färdigt med subsidier: derför fordrades till en början endast en hjelpsändning till Polen af 10,000 man. Sjelfva konungen lät — ehuru, såsom vanligt, för ett ögon-

---

huset, der rådet först lades att bringa henne till lockmat för konungen, och hvilka som deltogo i rådslaget». Ur biskop Nordins anteckningar.

[2] 1729 och 1732.

blick — sig hänföras [3], — och en *anticiperad riksdag* kallades åter, för att öfver dessa nya konjunkturer höra ständerna.

1734 års riksdag (från Maj till December), förebådad af rykten om Horns fall, lemnade en svår uppgift för det slags försigtighet som — enligt Ulrika Eleonoras uttryck till Karl XII — var denne ministers största fel, att nämligen »vilja stå väl hos alla»[4]. Frankrike erbjöd allians och subsidier; England, för att motverka detta anbud, stod färdigt med penningar i hand; Ryssland yrkade förnyelsen af det år 1724 slutna försvarsförbundet; Danmark föreslog knytandet af ett dylikt[5]. Exemplet af ett vad till ständerna i utrikes förbindelser hade Horn sjelf gifvit i fråga om den hannoverska alliansen. Detta yttre stöd för hans makt var genom Englands och Frankrikes söndring upplöst. Man kunde förutse, att Rysslands och Englands intressen, nu genom en ny handelstraktat i afseende på Sverige ännu mer förbundna, än en gång (såsom förr i nystadska freden) skulle finnas förenliga: och till det hannoverska huset drogs dessutom alltid konung Fredrik genom den stadigaste af sina politiska böjelser. Nu hade den franska alliansen, med krigiskt syftemål, blifvit populär. Problemet var att lovera sig tillbaka in i det engelskt-ryska allians-systemet, utan att stöta hvarken Frankrike eller ständerna. Dertill fans blott *ett* medel: nämligen om man kunde förvara den *verkliga* makten åt rådet och afspisa ständerna med den blott *skenbara*, samt derigenom äfven göra deras närvarande krigiska riktning oskadlig. Men här skulle Horn stöta sig på *grundlösheten af sin egen förutsättning*, att sådant med 1720 års regeringsform var möjligt. Denna sofism uttrycker på en gång hela hans *falska ställning;* och ingen sådan kan genom konst försvaras.

---

[3] I ett tillagdt skriftligt yttrande till rådsprotokollet den 14 Jan. 1734 säger konungen, att svenska ministern Gäddas sista konferens med Garde des Sceaux Chauvelin i Paris gifvit honom (konungen) mer anledning att reflektera på närvarande konjunkturer: »indem mir eingefallen, dass selbige mit der Zeit und in kurzem zu einer solchen vortheilhaften Gelegenheit sich fügen durften, welche sich nicht so bald ereignen wurde, um dieses Reich und die Schwedische Nation in seiner vorigen Glorie herzustellen»; — för ett sådant ändamål ville konungen gerna utgjuta sin sista blodsdroppe, heter det.

[4] »Hans fel är allena, det han vill stå väl hos alla, hvarigenom han gör sig sjelf den största torten». Ulrika Eleonoras bref till Karl XII. Stockholm den 27 Okt. 1714.

[5] En defensivallians med Danmark slöts äfven den 25 Sept. 1734 Horn, uti sekreta utskottet år 1738, kallar den för *första länken i ett allians-system, hvars ändamål är att bibehålla freden i Norden.*

Tidens handlingar visa hans försigtiga politik. Denna politik var att, om möjligt, undvika franska alliansen; men afgjordes denna fråga *emot* honom hos ständerna, att underkasta vilkoren sådana svårigheter, som afböjde alliansens krigiska syftning. Omständigheterna tycktes gynna hans föresats. I Polen hade, efter den svenska riksdagens början, händelserna raskt utvecklat sig. Sedan August III, ehuru af en ringa minoritet, men under skydd af ryska vapen, blifvit utropad till konung, fann sig Stanislaus i Danzig, dit en mängd svenska officerare frivilligt strömmat till hans fanor, af ryska armeen snart innesluten och måste, då denna stad tvangs att gå öfver[6], förklädd rädda sig med flykten. Då det blef allt tydligare, att Frankrike, oaktadt alla vackra ord för Polens sak, intet hufvudsakligt ville våga, utan endast nytja Sverige att der åstadkomma en diversion, medan det vände hela sin makt mot kejsaren, hoppades den svenske ministern, att ifvern för inblandningen i de polska sakerna uti Sverige derigenom skulle afsvalna. Emot förmodan blef förhållandet motsatt. Ju mer det *närmaste* ändamålet syntes förfeladt, desto ifrigare omfattades det *aflägsnare*, förespeglade syftemålet af svenska maktens återställande i Norden: och en gynnande förändring af Polens öde *emot* Rysslands afsigter syntes derigenom i ett ljus, der önskningarna bedrogo hoppet. Franske ambassadören Casteja verkade i denna riktning allt mer på ständerna. Horn fick erfara, att han hade meningsströmmen emot sig. Man kunde vänta, att hans motståndare Gyllenborg ej skulle vara sen att segla fram med samma ström; i synnerhet som den svallade häftigast hos den unga, krigslystna adeln.

Vändningen af Horn åt Englands och Rysslands sida skulle förr eller senare hafva fört Gyllenborg åt den franska. Fruktan för personlig säkerhet gjorde denna senare kastning tidig och plötslig. Den ryske ministern Bestuscheffs sekreterare i Stockholm rymde öfver till grefve Casteja med en mängd papper, hvaribland flera bref, som för Gyllenborg och hans vänner, alla ursprungligen tillgifna det holsteinskt-ryska intresset, ansågos farliga. Gyllenborg, för att förekomma upptäckten, skyndade till franske ambassadören och svor sig till Frankrikes tjenst[7]. Den 11 Oktober 1734 hade Gyllenborg i rådet bifallit *afstyrkandet* af den polska hjelpsändningen, med mindre Frankrike,

---

[6] Den 28 Juni 1734.

[7] Grefve Gustaf Bonde. Se Horns lefverne och andra anteckningar.

enligt Horns förslag, der sjelf uppställde en armé af 40,000 man. Den 22 Oktober i ett sammanträde emellan ständernas och rådets deputerade i ämnet förer Gyllenborg ett *annat* språk. Han för sin del förklarade, att han ej kunde annat se, än att ett allmänt krig i Europa vore för Sverige fördelaktigt, på det man dymedelst, enligt andras exempel under vår olycka i forna tider, kunde fiska i grumligt vatten; jämväl vore Frankrikes intresse med Sveriges mest öfverensstämmande, hvarför man ej borde stöta det för hufvudet[8]. Man hör ett genljud ur baron Görtz' skola, men från en man som ut- och inländska vitnesbörd sammanstämma i att endast tillskrifva medelmåttiga talanger. Generalmajoren grefve Charles Emil Lewenhaupt, sedermera så olycklig i och genom kriget, nu landtmarskalk, hade hittills varit Horns anhängare, men öfvergick till det andra partiet. Detta parti väckte Horns, rådets och snart äfven konungens motsträfvighet. Det beslöt derför att taga hela ärendet ur *deras* hand och lägga det i *ständernas*, eller rättare, göra det till sekreta utskottets ensak.

Vid uti sekreta utskottet väckt fråga om att öfverlemna allianserna intill nästa riksdag åt Kongl. Maj:t och rådet, yttrade Lewenhaupt: när ständerna voro tillsammans, tillhörde *dem*, såsom högsta maktegande, beslutet; konungen egde ej styra utan med råds råde; riksens råd vore allenast *ständernas fullmäktige* och måste rätta sig efter principalerna, när dessa voro närvarande; ingenting hindrade *sekreta utskottet* att gå ifrån konungens och rådets tanke, äfven utan att referera saken till plena, emedan det handlade med riksens ständers makt. Emellertid väckte dessa sekreta utskottets anspråk en märklig oro hos bönderna. Ingenting bevisar bättre den okunnighet, i hvilken dessa höllos om hufvudföremålen för riksdagarne, än att nu, mot denna riksdags slut, bönderna afläto en deputation till sekreta utskottet med förmälan, att bondeståndet ville *veta* egentliga orsaken, hvarför Kongl. Maj:t före rätta tiden sammankallat ständerna: det sades vara i fråga om någon allians: sådant vore väl uppdraget åt sekreta utskottet; men kunna sådana allianser leda in i *krig*, så böra *alla* ständerna deröfver höras; bondeståndet, som begärt, men ej fått rum i sekreta utskottet, protesterade mot alla allianser, som utan ståndets vetskap göras, i synnerhet om de leda till någon oro. —

[8] Sekreta utskottets handlingar 1734.

Medan allmogen således, lika med regeringen, önskade freden, vann krigspartiet så mycket större anhang i hufvudstadens sällskapskretsar. Här trädde de unga officerarne vid gardet i spetsen [9]. Äfven fruntimren togo parti. Unga skönheter vid hofvet gåfvo skålar, hvilkas betydelse var för eller emot kriget, och som snart upprepades vid alla bord [10]. De patriotiska hjeltinnorna och deras beundrare buro bandrosor, nipper, dosor, i form af en *hatt*, såsom frihetens sinnebild. Motpartiet kallades *nattmössor;* och ungdomen upprepade ett franske ambassadörens uttryck: att dåvarande svenska ministèren vore *utlefvad* [1].

Emellertid nöjde sig sekreta utskottet att, i sin sista framställning till franske ambassadören, för det närvarande afböja hjelpsändningen till Polen; dock med tillkännagifvande att man hoppades, det Frankrike ville sätta Sverige i stånd att framdeles begagna konjunkturen, enligt grundsatserna af en politik, hvars hufvudändamål borde vara *Frankrikes vänskap, konung Stanislai bästa och Rysslands förnedring.* Sådana äro ordalagen i sekreta utskottets af Tessin författade svar på konungens sekreta proposition. Memorialet om franska alliansen blef underskrifvet af alla talmännen och uppburet till konungen, som förklarade sig skola utföra hvad sekreta utskottet åsyftat och hoppades, att det vid nästa riksdag skulle lända ständerna till nöje. — Sekreta utskottet lemnade dessutom efter sig ett förségladt bihang, »att — såsom orden i handlingarna lyda — af Kongl. Maj:t i rådet brytas vid förefallande tillfälle af konjunkturernas omskifte, så att Kongl.

[9] »Un esprit de vertige s'empara de la jeunesse à Stockholm et la fit crier tout à la fois: *à la guerre.* On désigne ici par le nom de la jeunesse les jeunes officiers de la garde à Stockholm». Anekdoter i *Büschings* Magazin, af Köppen, mecklenburgisk minister denna tid i Stockholm: anteckningar, som med ett och annat groft misstag, emedan de synas långt efteråt skrifna ur minnet, dock innehålla mycket som visar, att författaren i flera år var åsyna vitne af det dåvarande stockholms-lifvet.

[10] »On s'avisa de deux santés, pour en mieux connaitre son monde, et qui furent quasi les deux étendards de la guerre et de la paix. Les dames, qui étoient portées pour la guerre, buvoient à ce *was wir lieben.* Le chef de cette santé étoit mademoiselle la comtesse de Liewen, dame d'honneur de la reine. Madame la comtesse De la Gardie présidoit à cette santé dans la ville, y étant vivement secondée par madame la baronne et générale Buddenbrock. Mademoiselle la comtesse de Bonde, dame d'honneur de la reine, buvoit à ce *ich denk mirs.* Elle étoit pour la paix et chef de cette santé». *Ibid.*

[1] »Que pour la plus part ce ministère étoit usé et des personnes destituées de courage et vigeur». *Ibid.*

Maj:t i sådant fall må kunna begynna något offensivt, äfven utan ständernas hörande».

Så var *quæstio an* rörande franska alliansen afgjord; återstod försöket att på frågan *quomodo* låta den stranda, eller att genom förbehåll och vändningar söka en utväg mellan klipporna af motsatta allians-system. I denna afsigt hade Horn i den franska traktaten, som verkligen afslöts sex månader efter riksdagen [2] och endast i korthet innehåller, att Frankrike till befordrande af konventionens *ändamål* (hvilket ej närmare bestämmes) förbinder sig till subsidier, låtit inflyta: att Sverige *förbehåller sig sina förbindelser med andra makter*, så vida dessa icke innehålla något stridande emot Frankrikes intresse och afsigter. Få dagar sedan traktaten blifvit underskrifven och afsänd till Paris för att ratificeras, anmälde ryske ministern Bestuscheff sin begäran om förnyelse på den med Ryssland år 1724 slutna tolfåriga defensivalliansen; och Horn, med sin ännu herskande majoritet i rådet, lyckades, ehuru ej utan häftig strid, att genomdrifva den [3], sedan han äfven här till sin säkerhet infört ett *förbehåll*, som från denna allians (hvilken ej skulle vara stridig med någon annan af ena eller andra kontrahenten ingången) uttryckligen undantog de *polska* angelägenheterna. Men den rätta medelvägen var ej träffad, eller omöjlig att träffa. I Paris nekades ratifikation på den franska subsidietraktaten; emedan det med Ryssland förnyade förbundet vore stridande emot *konventionens ändamål*.

Det var den egentliga krigsförklaringen emellan partierna. En obeskriflig bitterhet bemäktigade sig sinnena och hade under tre år, till nästa lagtima riksdag, tid nog att bereda en hvälfning. Franske ambassadören grefve Castejas språk, som öppet vädjade från *rådet* till *ständerna*, blef så stötande, att regeringen måste fordra hans rapellerande [4]. Han lemnade efter sig ett så kalladt *politiskt testamente*, som, jämte rättfärdigandet af hans eget uppförande, innehåller ett slags instruktion för nästa riksdags sekreta utskott [5] och är uppfyldt med brandämnen. Så anföres ett yttrande af Horns vän, hofkansleren baron von Kocken, hvilken vid ett bord sagt till någon som hotade med nationens missnöje och kommande ständer:

---

[2] Den 28 Juni 1735 i Stockholm.
[3] Den afslöts den 16 Aug. 1735.
[4] Casteja lemnade Sverige mot slutet af 1737 och fick grefve Saint Severin till efterträdare.
[5] Det finnes tryckt i *Büschings* Magazin, 10:de delen.

»låt dem tala; de skola bli glada att tiga, om man endast utrustar tolf galerer i Petersburg». Den närvarande svenska ministèren karakteriseras i denna skrift äfven derigenom, att den i traktaten med Ryssland underlåtit att fordra återkallelse af den artikel i nystadska freden, som, genom garantien af det svenska regeringssättet, lemnade Ryssland öppet fält att inblanda sig i Sveriges inre angelägenheter och slutligen bereda det samma öde som Polen.

Riksdagen år 1734 hade återfört konung Fredrik till grefve Arvid Horn. Svenska ministerberättelserna från Paris visa, att konungen der ansågs vara Frankrike personligen obenägen. Ett försök skedde att öfvervinna denna obenägenhet genom ett hemligt anbud af Frankrikes medverkan till att försäkra den hessiska successionen i Sverige [6]. Men konungen angaf saken i rådet. Den hemlige underhandlaren blef förvisad riket och förnekad af franska kabinettet, ehuru med temlig säkerhet utröntes, att han erhållit sina instruktioner af kardinalen Fleurys krigiske medbroder i ministèren, Chauvelin, innan denne sistnämde just vid denna tid föll i onåd [7]. Gyllenborgs uppförande i rådet, då ärendet der förevar, gör sannolikt, att han ej varit främmande för denna intrig [8], såsom ett sista försök att hos konungen återvinna ett förloradt inflytande, ehuru han och hans parti sedermera beskylde hofvet att vilja vinna samma ändamål med Englands hjelp. Gyllenborg vände sig från konungen, liksom — i synnerhet efter den häftiga debatten mellan honom och Horn före förnyelsen af ryska alliansen — han redan vändt sig ifrån rådet. Hans och hans partis system blef en appell från regeringen till nationen, från rådet till kommande ständer; och äfven ministèren erkände, att den egentliga striden var flyttad på den allmänna opinionens område, då den till samtliga kollegier och landshöfdingar kringsände de i alliansfrågan vexlade memorial, att af hvem som helst läsas och afskrifvas.

---

[6] Det skedde genom franske öfversten Sylva, som fordom varit i svensk tjenst under Karl XII. Han hitkom 1737 utan offentlig karakter, sedan han förut besökt konung Fredriks bror Vilhelm i Kassel.

[7] »Om han något haft *in commissis*, så var det visserligen från Chauvelin». — Svenske ministern i Paris baron Geddas bref till Horn den 9 Juni 1737. — Sekreta utskottets handlingar 1738.

[8] Han yttrade sig ursäktande i rådet, sedan beslutet om Sylva var taget: »att successionen i Sverige vore en sak som naturligen intresserade alla makter och Frankrike ej minst, och att det med denna proposition ej menat någon vanheder för Sverige».

En väl underrättad utländsk diplomat, som före och under partihvälfningen tillbragte fem år i Sverige[9], skildrar på följande sätt tillståndet och sinnesstämningen. Massan af nationen — säger han — begynte anse grefve Gyllenborg såsom en patriot, som i hemlighet suckade öfver stämplingar mot friheten. Han visste begagna sig af denna mening och grundade sitt hopp på ständerna. Då det ej lyckades honom att få en urtima riksdag kallad, använde han och hans dagligen växande parti alla medel att på den förestående lagtima riksdagen försäkra sig om öfvervigten. Man begynte utsprida skrifter emot ministèren; man anklagade den att hafva handlat emot ständernas tanke och fäderneslandets intresse, då den förnyat alliansen med Ryssland; man lät förstå att ryska och engelska hofven öppnat sina skatter för att vinna röster i senaten. Den personliga vänskapen emellan grefve Horn och engelske envoyén Finch blef en ny anklagelse emot den förstnämde och ett medel att nedsätta honom i allmänna omdömet. Man påstod, att engelske ministern regerade Sverige, och att hans förtrolighet med hofvet dolde planer för hessiska successionen. Gyllenborgska partiet, inskränkte sig ej till klander af ministèren; det skonade ej heller konungens person[10]. — För öfrigt uppsökte man de missnöjda, som vid befordringar blifvit förbigångna; man försäkrade dem, att de af ständerna skulle njuta en rättvisa, som konungen och rådet dem förnekat. De, som ej kunde öfvertalas, läto förblinda sig af guldets glans. Franska hofvet påstås ha användt öfver 200,000 r:dr för partiets ändamål. Man betjente sig i synnerhet af utsigten till ett förestående krig, för att vinna en mängd unga officerare. För att så mycket säkrare komma till målet, inrättades ett slags handel med fullmakter till riddarhuset för den blifvande riksdagen; dessa fullmakter gåfvos *in blanco* och utdeltes af grefve Gyllenborg till

---

[9] Relation de ce qui s'est passé en Suède à la diète de 1738—39. *Staats-schriften des Grafen zu Lynar*, 1793, 1 T., s. 100. — Grefve Lynar var dansk minister i Stockholm från 1735 till 1740. Den citerade relationen blef 1780 af författaren meddelad konung Gustaf III, på konungens egen begäran.

[10] Tvänne smädeskrifter, som regeringen låtit bränna af bödeln, lät konungen sedan i afskrift kommunicera med sekreta utskottet 1738; i den ena beskyldes svenska ministèren att hafva tagit mutor af Ryssland, under det riket på uteblifvandet af de franska subsidierna förlorat 27 tunnor guld. — Den andra, riktad mot konungens person, säger, att han vill regera Sverige som en tysk provins. På ett annat ställe heter det, att engelske ministern regerar Sverige. Dessutom utfall mot konungen för umgänget med fröken Taube.

hans anhängare. Dernäst blef omsorgen att försäkra sig om en person, betydande nog att kunna föra partiets talan på riksdagen, der grefve Gyllenborg sjelf, såsom rådsherre, ej kunde öppet verka. Man kastade ögonen på generalen grefve Lewenhaupt och på öfverintendenten grefve Tessin. Den förstnämde njöt anseende för sin rättskaffenshet. Naturligen hederlig man, handlar han ärligt, äfven då han med allt för litet förbehåll öfverlemnar sig åt partisinnet. Det är ett fel, som man lika mycket får tillskrifva elden af hans lynne, som inskränktheten af hans hufvud. Men en orolig ärelystnad, en häftighet, som lätt förgår sig, en envishet, som gränsar till hårdnackenhet, äro farliga egenskaper då de ej underordnas ett upplyst förstånd. Sådan är grefve Lewenhaupt. — Han hade varit landtmarskalk vid 1734 års riksdag. I sin öfvergång från Horns till Gyllenborgs parti hade han, älskad och ansedd i armeen, dragit största delen af generalerna och officerarne med sig. — Hvad angår grefve Tessin, så förenar denne herre i sin person så lysande egenskaper, att man ej bör förvånas öfver att snart se honom främst på skådeplatsen. Ett lyckligt snille, ett verksamt, fyndigt och smidigt hufvud, en fin takt, ett temligen säkert omdöme, när det ej låter hänföra sig af en allt för liflig inbillning, äro egenskaper som alla sansade och opartiske hos honom måste erkänna. Född talare, vänlig, artig, förekommande, populär, vinner han hjertan. Motpartiet anklagar honom att vara en skicklig skådespelare, som under behagliga former maskerar ett intrigant sinne, en omåttlig ärelust, hat och hämdlystnad; men dessa omdömen flyta kanhända ur en allt för partisk källa. Han säges aldrig ha förlåtit grefve Horn, att denne vid riksdagen 1727 bidrog till hans fars fall. — Han var nu älskad af nationen och en ifrig partisan för Frankrike: skäl nog för Gyllenborgska partiet att ämna honom landtmarskalksstafven, sedan generalerna Lewenhaupt och Spens förklarat, att de ej gjorde anspråk derpå; och utan tvifvel var Tessin den skickligaste man i Sverige till befattningen. — Så långt detta utdrag.

En oförsigtighet å hofvets sida befordrade partiets plan. Ständerna samlades den 15 Maj 1738. Drottningen, på hvars anseende hofvet räknade, lät öfvertala sig att yttra en indirekt önskan, det Tessin icke måtte väljas till landtmarskalk. En öfverstlöjtnant Gynterfelt frambar denna helsning till öfver hundra på Riddarhustorget församlade adelsmän, hvilka genast började sorla för det hofvet ville blanda sig i deras val. Tessin

begagnade tillfället till ett lysande uppträde på skådebanan. Han uppvaktade genast konungen. Han erbjöd sig att aflemna sin värja och träda i arrest, tills det brott vore bevist, som i Deras Majestäters ögon kunde utesluta honom ensam från en plats, hvilken ingen ledamot af ridderskapet och adeln, om han hedrades med sitt stånds förtroende, kunde förbjudas att intaga. Två dagar derefter kallade 525 röster grefve Tessin till landtmarskalk, under det hofvets kandidat, presidenten baron Palmfelt, endast erhöll 141. Öfverstlöjtnant Gynterfelt förklarades förlustig säte och stämma på riddarhuset. Den nye landtmarskalkens tal till konungen vid riksdagens öppnande är fullt af detta skelande tadel, som en skicklig penna så lätt förstår att tillspetsa äfven uti skenbart vördsamma och smickrande ordalag. Mot slutet yttrades: »ehuru öfvertygade ständerna voro, att konungen bättre än någon kände, huru nödigt lugnet är för dem, som nyligen undsluppit stormen, skulle likväl rikets ständer, om så fordras, hellre vara färdiga att taga en ärofull del i vår verldsdels allmänna rörelse, än att för alltid döma sig till ett vanhederligt lugn, till en neslig hvila»[1].

Riksrådet grefve Bonde — en af offren vid denna riksdag — säger i sina anteckningar, att de partinamn, som sedan delade nationen, och hvilkas första uppkomst vi redan berättat, nu blefvo allmänna. Sedan han omtalat, huruledes Gyllenborgska partiet genom välbekanta medel blifvit mästare af bänkmansvalen på riddarhuset och derigenom af sekreta utskottet, af de förnämsta deputationerna, af rådsvalet, med ett ord, af både in- och utrikes ärendena (så öfvervägande berodde allt detta endast af adeln), tillägger han: »på det de *in pleno* så mycket bättre måtte igenkänna de sina, kommo de öfverens att på sina hattar bära en viss bandros eller kokard, hvaraf de kallade sig *hattar* och de andra *mössor*. Deras förmän hade ock gifvit dem ett visst tecken, huru frågorna *in pleno* med *ja* eller *nej* besvaras skulle». Vi tillägga, att riksdagsklubbar nu för första gången lära blifvit hållna.

Åtskilliga orsaker — konungens sjukdom under en del af riksdagen, då drottningen i stället förestod regeringen — partiernas bevakning af hvarandra och försök af sin styrka i åtskilliga skärmytslingar[2], tills katastrofen brådstörtades — allt

---

[1] Talet finnes i fransk öfversättning uti *Büschings* Magazin, T. 10.

[2] Sådana voro: förslagen att genast besätta de lediga rådsstolarne, hvari mössorna, som ville ha uppskof, vunno; registrators Arckenholtz' process och dom för ett vanvördeligt yttrande om kardinalen Fleury, i en

detta gjorde denna riksdag ovanligt långsam. Emellertid, sedan rådet blifvit nedkalladt i sekreta utskottet och tillfrågadt, om ej konjunkturerna voro gynnande för återtagandet af Sveriges förlorade provinser ifrån den nu med turkiska kriget sysselsatta ryska makten (en fråga, som hela rådet, med undantag af Gyllenborg och hans vän grefve De la Gardie, besvarade med *nej*), blef den så länge omtalade alliansen med Frankrike afsluten på tio år, med vilkor att under tre af dessa år Frankrike skulle betala 300,000 r:dr Hamburger banko i subsidier, och att ingen annan allians af någondera kronan skulle ingås utan bägges samtycke. Denna allians slöts af sekreta utskottets egna utnämda fullmäktige, deribland Gyllenborg och De la Gardie, med förbigående af regeringen. Derefter företog utskottet anklagelsen för den af regeringen försummade franska och i stället ingångna ryska alliansen, under det ryktet om en erbjuden rysk här, för att tukta ständerna, bragte sinnenas förbittring till sin höjd [3].

Då vek den gamle Arvid Horn för stormen och nedlade sina embeten. Hans höga ålder var hans ursäkt; men många trodde, att han vid afgåendet från skådeplatsen för dyrt köpt äfven sina fienders loford med öfvergifvandet af sina vänner. Inkomsterna af hans embeten blefvo honom bibehållna. Han bedyrade ännu alltid sin kärlek för det regeringssätt, hvars förnämste stiftare han varit. »Jag tackar Gud», sade han till den då unge (sedermera riksrådet) Rudenschöld [4], som yttrade, att det vore tid för honom att taga afsked, »jag tackar Gud, som låtit friheten så rotas bland mina landsmän, att en ung man, som ni, kan säga mig sådant». Två månader derefter

uppsats som emot författarens vilja cirkulerade i afskrifter och blifvit genom Gyllenborgska partiet kardinalen meddelad; tvisten med England om våldsamheter, utöfvade mot svenska ostindiska kompaniet, — och, i inre ärendena, den stora sekreta deputationens anmärkning mot flere rådsherrar, i synnerhet i ett befordringsmål, der konungen, för att tillfredsställa tre sökande till en viceamirals-tjenst, slutligen gifvit tjensten åt den äldste, men samma karakter åt alla tre, åt hvilket ärende en utomordentlig vigt blef gifven, tills denna anklagelse förlorade sig i den svårare, angående rådets förhållande i alliansfrågan.

[3] Enligt grefve Lynar, skedde verkligen ett sådant anbud i ett bref från Biron till Bestuscheff, då rysk minister i Stockholm. Denne meddelade det åt Horn, som afböjde anbudet och besvor Bestuscheff att dölja det. Emellertid kom ryktet derom ut bland allmänheten.

[4] Så berättas denna anekdot i Horns handskrifna lefverne. Andra säga, att dessa ord yttrades till den häftige Palmstjerna (sedermera äfven riksråd).

blefvo fem senatorer, alla af Horn 1727 i rådet insatta, grefvarne Bonde, Bjelke, Hård, Bark och Creutz [5], af sekreta utskottet förklarade ständernas förtroende förlustiga och från sina embeten entledigade. Deras vädjande till ständerna upptogs af utskottet såsom ett nytt brott; och äfven detta måste afbedjas. Frågan, huruvida ständerna sjelfva egde att ingå i något slags pröfning af målet, hvartill utskottet, som med åberopande af sin tysthetsed, ej ville inlåta sig i någon bevisning, och hela hattpartiet, som fruktade medhåll för rådet i stånden, ifrigt nekade, väckte den sista och lifligaste partistriden.

Vid uppträdena på riddarhuset den 31 Januari och den 7 Mars 1739 drogos värjorna, under skrik: *Vår frihet! vår frihet! Pro patria et libertate!* Ett band af unga officerare, anförde af den beryktade Lagercrantz, utmärkte sig i synnerhet genom hot och våldsamheter. De häftigaste deputationer till de andra stånden, tumultuariskt affärdade från riddarhuset, fordrade ovilkorlig bekräftelse på sekreta utskottets resolution, oaktadt de ifrågavarande senatorerna emellertid sjelfva anhållit om sitt afsked. Presterna låta i ståndets protokoll förstå, att de slutligen endast gifvit vika af fruktan för borgerligt krig. Hos borgareståndet genomgick beslutet genom inflytelsen af tvänne Stockholms riksdagsmän [6], tillika hufvudstadens förnämsta handlande, men endast med två rösters pluralitet. Efter bönderna, som höllo med konungen, frågade man föga [7]; och deras biträde till beslutet uppsattes slutligen emot deras tanke af ståndets sekreterare. Elfva äldre och nyare ledigheter i rådet fyldes med det segrande partiets anhängare. Men af tjugutre, åt hvilka rådsvärdigheten erbjöds, undanbådo sig fjorton denna ära; bland dem Tessin, nu bestämd att i Frankrike bevaka Sveriges intressen. Grefve Karl Gyllenborg trädde såsom kanslipresident i spetsen för ministèren.

Så slutades, efter elfva månader, denna riksdag, »med hvilken», heter det i grefve Horns historia, »den gamla och förnämare adelns anseende i riket upphörde». Den åldrige ministern drog sig tillbaka på landet och öfverlefde ännu nå-

---

[5] Samma öde ämnades riksrådet grefve Taube, men en mäktig protektion, i följd af hans dotters förbindelse med konungen, bemedlade det så, att han i stället sjelf fick *taga* afsked med tillökad pension. Äfven de licentierade råden fingo, ehuru mindre, pensioner.

[6] Plomgren och Kjerman.

[7] Till rykten på den tiden hörde, att talmannen Olof Håkansson skall tillbjudit konung Fredrik en bondehär. *Woltemats* anekdoter.

ställe och likväl gick Ryssland oupphörligt framåt [illegible] eller Peter ej tagit ett steg tillbaka.

Så mycket kunna vi tillägga, med blicken på de händelser, som närmast oss förestå att berätta: trots förenadt med svaghet, halsbrottslig [illegible] parad med öfvermod, och en förbittring som ej ens förstår att hata — äro inga beståndsdelar i samhällets välfärd och makt.

Sekreta utskottet vid den nyss slutade riksdagen hade äfven efterlemnat en förseglad politisk plan eller, såsom sådant vanligen kallades, ett *testamente*. Det åtföljande missivet till regeringen innehöll, att rikets råd vid första sig företeende fördelaktiga tillfälle skulle detsamma bryta, hvarom de senatorer, som suttit i sekreta utskottet, i tid borde påminna. Man hade vid öfverläggningarna härom tagit utomordentliga mått och steg till »den angelägna tysthetens bibehållande». Landtmarskalken grefve Tessin hade till och med låtit sätta vakt utanför fönstren till sekreta utskottets rum; och sjelfva planens författande uppdrogs till yttermera säkerhet åt ett särskildt hemligare utskott af sex adelsman (deribland Lewenhaupt, Buddenbrock och Lagercrantz, de häftigaste af krigspartiet), tre ledamöter af preståndet och tre borgare. Bönderna hade, såsom vanligt, ingen del i rådslagen, ehuru, då mot riksdagens slut tvanne regementen beordrades att öfvergå till Finland, ståndet på det kraftigaste protesterade mot alla anstalter, som kunde leda till krig.[1] Äfven för hemliga utskottet i det hela förblef planen en hemlighet och måste på god tro antagas; helst landtmarskalken, som yttrade att eljest ryska ministern Bestuscheff inom tjugufyra timmar torde få veta alltsammans, tillika bedyrade, att här ej vore fråga om något *offensivt* steg, utan endast om rikets försvar. Det vore, lät han sig förmärka, omöjligt för utländska makter att inlåta sig med Sverige, »så länge sekretessen icke här etablerades»; dertör borde äfven våra utrikes ministrar komma på den fot, att man kunde lita på deras skicklighet, utan att de i allt vore bundna af sina instruktioner; i synnerhet borde sådana personer brukas, som kände planerna här hemma och ändamålen, hvarpå rådslagen syfta; det heter: *mitte sapientem!* Biskop Erik Benzelius hemstälde genast, om ej en *sådan man*, som

[1] Den 17 Ar[illegible] Bönderna förbehålla sig att, för hvad orsak som det [illegible] blifva besvärade hvarken med värfning [illegible] att lägga detta *ad acta*, heter det

TREDJE AFDELNINGEN.

STÄNDERNA UNDER HATTARNE.

Slaget vid Narva var en olycklig triumf för svenska vapnen. Den lärde Karl XII att förakta sin och Sveriges farligaste fiende. Huru mycket ädlare hos Peter I den djerfhet, som anlade Petersburg midt under Karls segrar i Polen, och den sans, som ej försmådde att lära af en fiende! »De hafva slagit oss», sade han, under det bestörtning och nedslagenhet herskade i Moskwa, »jag vet, att Svenskarne ännu länge skola slå oss; men slutligen skola de lära oss att segra» [9].

Hvad Peter den store gjort Ryssland till, kom efter honom i dagen. En på manliga linien snart utgången herskareslägt [10] — (barbaren hade offrat sin egen son, emedan denne syntes oskicklig att fullfölja hans verk) — en vacklande arfsföljd, hvars ombyten utmärkas af revolutioner — qvinnor, hatande göromål, såsom Anna och Elisabeth, på tronen — sådant hör till det skådespel, som nästföljande tider i detta rike fram-

---

[9] En man, noga bekant med Ryssland på den tiden, säger om denne kejsare, att han hade för afsigt att i allt efterfölja Svenskarne; hvarför han ock år 1716 affärdade en egen utskickad till Sverige att taga kännedom om dess inre styrelse, men fann sedermera de svenska inrättningarna ej förenliga med en rysk regering. *Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie*, par le général *de Manstein*, I: 85; II: 360. — Den som Peter I använde till denna hemliga mission, var sedermera kejserliga ryska statsrådet Fick; men hvilken i Sverige, säger Manstein, fick republikanska ideer, gaf sina råd vid ryska senatens kortlifvade försök att, då Peters brorsdotter, kejsarinnan Anna, uppträdde på tronen 1730, binda henne vid ett slags konstitution och blef af Anna skickad till Sibirien. Enligt Manstein, var Peter den stores plan att indela ryska soldaterna på enkom dertill bygda gårdar i provinserna (första ideen, som det tyckes, till de i senaste tider åter upptagna ryska militärkolonierna) en efter Rysslands förhållanden lämpad härmning af svenska indelningsverket. II: 360.

[10] Med den unge Peter II, son åt den olycklige Alexei och Peter den stores sonson, utgick huset Romanow på manliga linien 1730.

ställa; och likväl gick Ryssland oupphörligt framåt och har efter Peter ej tagit ett steg tillbaka.

Så mycket kunna vi tillägga, med blicken på de händelser, som närmast oss förestå att berätta: trots förenadt med svaghet, förblindelse parad med öfvermod, och en förbittring som ej ens förstår att hata — äro inga beståndsdelar i samhällens välfärd och makt.

Sekreta utskottet vid den nyss slutade riksdagen hade äfven efterlemnat en förseglad politisk plan eller, såsom sådant vanligen kallades, ett *testamente*. Det åtföljande missivet till regeringen innehöll, att rikets råd vid första sig företeende fördelaktiga tillfälle skulle detsamma bryta, hvarom de senatorer, som suttit i sekreta utskottet, i tid borde påminna. Man hade vid öfverläggningarna härom tagit utomordentliga mått och steg till »den angelägna tysthetens bibehållande». Landtmarskalken grefve Tessin hade till och med låtit sätta vakt utanför fönstren till sekreta utskottets rum; och sjelfva planens författande uppdrogs till yttermera säkerhet åt ett särskildt hemligare utskott af sex adelsmän (deribland Lewenhaupt, Buddenbrock och Lagercrantz, de häftigaste af krigspartiet), tre ledamöter af preste ståndet och tre borgare. Bönderna hade, såsom vanligt, ingen del i rådslagen, ehuru, då mot riksdagens slut tvänne regementen beordrades att öfvergå till Finland, ståndet på det kraftigaste protesterade mot alla anstalter, som kunde leda till krig [1]. Äfven för hemliga utskottet i det hela förblef planen en hemlighet och måste på god tro antagas; helst landtmarskalken, som yttrade att eljest ryska ministern Bestuscheff inom tjugufyra timmar torde få veta alltsammans, tillika bedyrade, att här ej vore fråga om något *offensivt* steg, utan endast om rikets försvar. Det vore, lät han sig förmärka, omöjligt för utländska makter att inlåta sig med Sverige, »så länge sekretessen icke här etablerades»; dertör borde äfven våra utrikes ministrar komma på den fot, att man kunde lita på deras skicklighet, utan att de i allt vore bundna af sina instruktioner; i synnerhet borde sådana personer brukas, som kände planerna här hemma och ändamålen, hvarpå rådslagen syfta; det heter: *mitte sapientem!*„ Biskop Erik Benzelius hemstälde genast, om ej en *sådan man*, som

---

[1] Den 17 April 1739. Bönderna förbehålla sig att, för hvad orsak som det någonsin vara månde, icke blifva besvärade hvarken med värfning eller utskrifning. Fans för godt att lägga detta *ad acta*, heter det i sekreta utskottets protokoll.

herr landtmarskalken beskrifver, borde med eller utan offentlig karakter genast sändas till Frankrike. Mannen blef Tessin; och han afreste efter riksdagen till sin bestämmelse, befullmäktigad såsom svensk minister, men med tillåtelse att tills vidare dölja sin offentliga egenskap, på det underhandlingarna med så mycket större hemlighet skulle kunna bedrifvas.

Tessins fiender påstodo, att han var född skådespelare. Vi vilja låta hans handlingar tala — så mycket som af dessa, under ytan af vackra ord, kan urskiljas — ty vi måste erkänna hans mästerskap att gifva både åt sakerna och sin egen personlighet en viss glans. Han hade kommit på den yppersta, mest retande skådeplats. Ett ovanligt bifall i den parisiska sällskapsverlden belönade den intagande mannen. Af det officiela halfdunkel, hvari han rörde sig, synes han nästan begagnat sig med samma skicklighet som en skönhet af slöjan. Han har varit stor i att hålla god min: — god min mot franska ministèren öfver sakernas egentliga tillstånd i Sverige; — god min mot sitt parti i Sverige öfver Frankrikes egentliga afsigter. Sedan kardinalen Fleury fått underrättelse om Ryssarnes seger öfver Turkarne vid Choczim [2], bad han Tessin skrifva hem, såsom en välment varning, »att Sverige ej borde förhasta sig med något företag mot Ryssland, helst Danmarks tänkesätt var osäkert». Tessin svarade: att man af Frankrike helt annat väntade; om än Sverige af hela verlden öfvergåfves, så hade det dock mod nog att draga sig ur sitt nedriga och förtryckta tillstånd. Kort derpå slöts, under *fransk bemedling*, freden emellan Porten och Ryssland [3]. Ingen af de omständigheter, som sedermera gjorde en svensk krigsförklaring mot Ryssland för Frankrike önskvärd, hade ännu inträffat. Likväl skref Tessin hem: att om man i Sverige resolverade sig till krig, tviflade han ej om Frankrikes hjelp; om Danmark borde man sig försäkra, skulle ock negociationen ske *armata manu*; Frankrike skulle allt understödja. Vi hemta dessa uppgifter ur regeringens egen proposition till sekreta utskottet vid 1741 års riksdag: en framställning helt och hållet skrifven i det nu regerande partiets anda och således visserligen icke partisk mot Tessin [4].

---

[2] Bataljen vid Stawoutschane den 27 Aug. (g. st.) 1739, hvarpå följde Choczims öfvergång till fältmarskalken Münnich.

[3] Den $\frac{7}{18}$ September 1739, i Belgrad.

[4] Vi finna det så mycket nödigare att åberopa denna officiela handling, som i skriften *Tessin och Tessiniana* en helt annan färg gifves åt

Vi måste, innan vi gå vidare, kasta en blick på Sveriges förhållande till Danmark och Ottomaniska Porten, emedan dessa förhållanden utgöra länkar i det nät, hvari man nu trodde sig kunna fånga våra förlorade provinser. Ibland Tessins uppdrag var att tillvägabringa en trippel-allians emellan Sverige, Frankrike och Danmark. Han tog derför på sin resa till Paris vägen öfver Köpenhamn, och hans der började underhandlingar fortsattes sedermera af svenske ministern vid danska hofvet, Palmstjerna. Vi sammanfatta dem i korthet. Förslaget till Danmark innefattade på en gång en allians- och en delningstraktat om det förmenta, från Ryssland hemfallande bytet; hvarvid Sverige, såsom orden lyda, ville nöja sig med den delen af Karelen jämte Viborg, som Ryssland nu innehade, tillika med Ingermanland och Estland, men åt Danmark afstå Riga med Lifland, ehuru detta vore dubbelt indrägtigare. Danske ministern, geheimerådet Schulin, lät förstå, att Danmark framdeles kanhända icke skulle vara obenäget att göra gemensam sak mot Ryssland, för att aflägsna denna nya tredje makt ur Östersjön; men att, i fråga om afträdelser, *Bohuslän* vore Danmark lägligare. Emellertid inskärpte han nödvändigheten af den djupaste hemlighet. Huru denna iakttogs i Sverige på en tid, då sekretessen så högt påyrkades, kan dömas deraf, att åtta dagar knappt hade förflutit sedan sista propositionen i den nämda aliansfrågan, med dess sekreta artikel, hade blifvit gjord, innan den var engelske ministern i Köpenhamn ordagrant berättad från Stockholm. Denna skandal gaf anledning till förebråelser och obehagliga upptäckter. Ibland annat skref Palmstjerna hem, att den sedan 1723 års riksdag i Sverige beryktade general Diemar, som ännu hörde till konung Fredriks *hessiska* minister, vid sin resa genom Köpenhamn på hofvet omtalat hela planen, »såsom på idel skugga och väder grundad»; och sannolikt var omdömet konung Fredriks eget.

Karl XII, i sin olycka, hade ingifvit Turkarne en djup aktning, som hos denna nation öfvergick på svenska namnet. Den skuld af en million riksdaler, som konungen lemnat, för-

---

Tessins förhållande, efter hans egna ursäktande uppgifter. De förtroliga brefven till Gyllenborg, i hvilka Tessin mellanåt yppar sina bekymmer, voro ej ostensibla (det klagas, att ett och annat af dem likväl blifvit bekant). Endast de, som efter öfverenskommelse voro skrifna i partiets afsigter, kungjordes. Nyss före krigets utbrott finner man i synnerhet Tessin tveksam; hvilket också karakteriserar honom, sedan han så mycket bidragit dertill.

anledde två turkiska beskickningar till Stockholm (1727 och 1733). Emellertid hade gemensamma intressen ej blott föranledt en handelstraktat, utan äfven politiska förbindelser emellan Sverige och Porten, först under polska successionskriget och senast under det turkiskt-ryska kriget. I sekreta utskottets plan vid den sista svenska riksdagen spelte Ottomaniska Porten en hufvudrol, i synnerhet i följd af den franske renegaten grefve Bonnevals smickrande löften; och en af utskottets egna ledamöter, majoren vid gardet Malcom Sinclair, som förut vistats i Turkiet och kände språket, afgick med en hemlig beskickning till Konstantinopel uti Juni månad 1738. På sin återresa derifrån blef han hemligen efterspanad och förföljd af två ryske officerare, men som ej lyckades att träffa honom i Polen. I Breslau blefvo de försedda med österrikiska guvernörens order att arrestera Sinclair. De upphunno honom nära Naumburg i Schlesien den 17 Juni 1739 och mördade honom. Hans följeslagare, en fransk köpman Couturier, kommissionär för svenska levantiska kompaniet, fördes till sachsiska fästningen Sonnenstein, på reqvisition af ryske ministern i Dresden Kejserling, som lät förhöra och slutligen frigifva honom.

Den 28 följande September ankom till Stockholm från svenska postkontoret i Hamburg ett derstädes inlemnadt paket, som vid öppnandet befans innehålla major Sinclairs depecher och papper, illa tilltygade och besmutsade; deribland originalen till konung Karl XII:s skuldförbindelser, om hvilkas betalning med kanoner och gevär[5] till sultanen man emellertid hade gått i författning.

Denna ogerning, i hvilken ryska hofvet förnekade all delaktighet[6], väckte i Sverige en obeskriflig förbittring. Den välbekanta, i poetiskt afseende äfven utmärkta visan om Sinclairs

[5] Ett i detta ändamål utrustadt skepp med 86 kanoner förgicks vid Cadix, som det säges, genom befälhafvarens oförsigtighet. Sultanen nöjde sig sedermera med ett handelsfartyg och 25,000 musköter.

[6] Kejsarinnan Anna lärer verkligen varit okunnig derom. Deremot kan ej detsamma sägas om hennes allrådande gunstling Biron, hertig af Kurland (en Kurländare var en af mördarne), ehuru osäkert synes, om ej första meningen varit att bortföra Sinclair, i fall han i Polen kunnat anträffas. Enligt *Manstein*, Mémoires de Russie, II: 57, voro fältmarskalken Münnich och grefve Osterman i rådet. Emellertid bedyrade denne sistnämde under tårar sin oskuld för svenske envoyén Nolcken i Petersburg. Den ryske ministern Bestuscheff i Stockholm hade skaffat Sinclairs porträtt. Mördarne Küttler och Lewizki gömdes i Sibirien, men återkommo under Elisabeth.

mord, som sjöngs öfver hela riket, är ej mindre ett politiskt dokument för dessa tider. Ett bevis på den herskande sinnesstämningen var, att hattarnes pluralitet i rådet den 18 Augusti 1739 beslöt en transport af 6,000 man till Finland, hvilken i början af Oktober afgick under generallöjtnanten Buddenbrocks befäl. Franska ministèren underrättades att, ehuru förnämsta ändamålet var Finlands försvar, hade man likväl derjämte för afsigt, om konjunkturen skulle så foga sig, att med Frankrikes bistånd och gemensamt med Porten angripa Ryssland; i afseende på Sveriges återupprättelse hette det: *nu eller aldrig!*[7] Detta fick Tessin i uppdrag att föreställa kardinalen Fleury. Frankrike *ogillade* transporten.

Man befann sig dermed i förlägenhet att ha gjort ett utmanande steg, utan att vara färdig till krig; och en mängd tvetaliga, för svenska regeringen föga hedrande diplomatiska förklaringar följde. Under turkiska kriget var trygghet från svenska sidan Rysslands tydliga intresse. Äfven efter freden med Porten, om hvars sannolika afslutande man ej i Sverige var okunnig, då transporten beslöts, syntes ryska kabinettet vilja undvika krig. Tronföljden, i fall af kejsarinnan Annas död, ingaf de nu herskande männen i Ryssland farhågor, som gjorde ett fredligt förhållande till Sverige för dem önskligt, i synnerhet som dessa män voro utlänningar och af Ryssarne hatade. Annas gunstling Biron, hertig af Kurland, nu i sjelfva verket Rysslands regent, och som ville försäkra sin makt äfven efter sin monarkinnas död, lät ej otydligt förstå, att han i Sverige önskade ett stöd. Redan kejsar Peter I — sade han till svenske ministern Nolcken i Petersburg — hade aldrig haft den tanken, att Sverige så mycket skulle förlora som i nystadska freden skedde; numera vore fred med Sverige Rysslands naturliga politik. Grefve Osterman förde samma språk, påminte om hvad han redan i detta afseende yttrat till Gyllenborg på åländska kongressen, beklagade de misshälligheter, som genom Sinclairs olycksöde uppstått, yttrade, att Ryssland endast nödtvunget och ogerna skulle gripa till vapen, ja erbjöd kejsarinnans egenhändiga skriftliga försäkran, att hon ej ville bryta med Sverige[8].

Nu inträffade inom få dagar kejsar Karl VI:s och kejsarinnan Annas död i Oktober månad 1740. Kejsarinnan hade,

[7] Sekreta utskottets handlingar vid 1741 års riksdag.
[8] L. c.

förbigående Peter den stores dotter Elisabeth, lemnat Rysslands tron åt sin systerdotters son, ett två månader gammalt barn, af en moder[9], genom tanklöshet och svaghet ej ens skicklig för privatlifvets vanliga pligter, och med den regerande, ännu mer hatade än fruktade gunstlingen till förmyndare. Förmyndaren var Biron, som störtades från sin höjd ännu före sin myndling. Barnet var den olycklige Ivan, i vaggan kejsare, i vaggan afsatt, för lifstiden fängslad, och i sitt tjugufjerde år mördad. Man känner, att man ej är på europeisk grund. Men dessa och dylika hvälfningar hörde till en stat, som snart skulle sträcka sitt inflytande till hjertat af Europa.

Efter habsburgska husets utslocknande på manliga linien med kejsar Karl VI, uppblossade österrikiska successionskriget. Redan i December 1740 inföll Fredrik den store i Schlesien; i Maj 1741 slöt Frankrike, oaktadt sin garanti af pragmatiska sanktionen, förbundet mot Österrike med Bayern och Spanien, hvilket snart biträddes af Sachsen. Nu behöfde Frankrike Sverige, för att hindra det med Österrike förbundna Rysslands inblandning. Så kastades krigets lott i Norden.

En urtima riksdag hade blifvit sammankallad till den 4 December 1740 i Stockholm. Man hade under den förra riksdagen allt för mycket erfarit, hvilket skydd den så kallade sekretessen gaf åtminstone åt partiväldet, att ej det underlägsna partiet, på branten att störtas i ett krig, nu skulle göra några bemödanden att genombryta detta bålverk. Också ser man vid öfverläggningarna i stånden om sekreta utskottets instruktion åtskilliga försök göras att minska detta utskotts makt: försök som endast tjente att å det herskande partiets sida öka försigtighetsmåtten. Man hade aldrig sett sekretessen omvärfd med så många murar. Man återfinner ej blott de vanliga anstalterna, nämligen först sjelfva *sekreta utskottet* med sina 100 ledamöter (50 adelsmän, 25 prester och 25 borgare) och sina bihang af en *sekret bankodeputation*, en *sekret statsdeputation* och en *sekret defensionsdeputation*, samt dessutom den så kallade *mindre sekreta deputationen* för ärendenas beredning inom sekreta utskottet, och den *stora sekreta deputationen*, som hade sig uppdragen rådsprotokollens granskning; sekreta utskottet födde nu äfven af sig en så kallad *sekretis-*

[9] Anna, prinsessa af Mecklenburg, 1739 förmäld med Anton Ulrik af Braunschweig-Wolfenbüttel, sjelf regentinna för kort tid efter Birons fall, död i fängelse 1746. Anton Ulrik lefde i fängelse till 1766.

sime beredning till de allra hemligaste ärendens traktering med sekreta utskottets egen makt; hvartill, sedan kriget blifvit förklaradt, kom ännu en *särskild sekret deputation*, hvars åliggande var att på förhand uppsätta fredsvilkoren.

Men hemligheten hade sitt pris. En angifvelse skedde, att presidentsekreteraren baron Johan Gyllenstjerna brukade lönligen, särdeles onsdags-nätterna, besöka ryske ministern Bestuscheff. Gyllenstjerna blef natten mellan den 25 och 26 Februari påpassad och gripen just vid utgåendet ur ministerns hus. Dagen derefter tillkännagafs i alla stånd, att ryktet om förrädare, som man hade midt ibland sig, ej vore ogrundadt: »nu hade man fått fogeln i buren». Strax utnämdes ur sekreta utskottet en ny sekret kommission, i allmänhet kallad *förräderikommissionen,* inför hvilken Gyllenstjerna, mot hopp om lindring i straffet, bekände, att han meddelat Bestuscheff afskrifter af alla våra utländska ministrars bref, och invecklade med sig nästan alla sina vänner och bekanta. Gyllenstjerna dömdes från lif, ära och gods, men underkastade sig den lindring att ställas med halsjern vid skampåle på Stockholms torg i två timmars tid och sedan hållas i lifstidsfängelse på fästning[10]. På hans angifvelse arresterades äfven den redan vid 1738 års riksdag anklagade och afsatte sekreteraren Arckenholtz samt finske translatorn Mathesius, bägge misstänkte för umgänge med ryska legationssekreteraren, den förre dessutom beskyld att hafva författat pasqvillet *Svenska Sqvallran* (hvari det rådande partiets afsigt sades vara att göra general Lewenhaupt, landtmarskalken vid närvarande riksdag, till hertig i Finland med Petersburg till residens), den senare, att genom bref hafva uppretat sina landsmän Finnarne. Bägge nekade, Arckenholtz äfven sedan han blifvit förd till tortyrfängelset *Hvita Hästen.* Kommissionen dömde Arckenholtz till en månads och Mathesius till 14 dagars fängelse vid vatten och bröd. Sekreta utskottet skärpte domen till fängelse på lifstid för Arckenholtz och dömde Mathesius att hållas i fängsligt förvar, »så länge närvarande konjunkturer påstå». Kommissionen, som emottog angifvelser utan att yppa angifvarens namn, uppkallade äfven inför sig de år 1739 licentierade riksråden grefvarne Bjelke och Creutz, slutligen äfven grefve Bonde, samt flere andra, hvilka anklagades att motarbeta rikets ständer. Kommissionen

[10] Han rymde sedan från Kalmar slott till Lifland, der han gifte sig och lefde under namnet Gadendorf på ett gods vid Wolmar till sin död 1764.

förklarade väl, att inga lagliga skäl mot dem funnos; men sekreta utskottet dömde icke dess mindre de forna senatorerna (med undantag af grefve Bonde, som frikändes) förlustiga sina pensioner och förviste dem från hofvet och hufvudstaden.

Emellertid hade den så kallade sekretissime beredningen, bestående af fyra sekreta utskottets ledamöter [1] och tre riksråd [2], blifvit egentliga verkstaden för krigspartiets planer [3]. Om medlen var man ej laggrann. Det påstås, att underrättelserna från Petersburg i envoyén Nolckens depecher voro honom från Stockholm föreskrifna [4]. General Buddenbrock har, enligt sin egen bekännelse, haft i uppdrag att före krigets utbrott endast meddela sådana beskrifningar på tillståndet i Finland, som gynnade det rådande partiets afsigter [5]; och att Tessin ej i allt höll sig vid sanningen i sina berättelser från Paris, hafva vi redan sett. Konung Fredrik var mot kriget. Han hade i tre särskilda betänkanden afstyrkt den transport af krigsfolk till Finland, som rådets pluralitet redan år 1739 beslöt. Konungen blef vunnen genom återkallelsen af fröken Taube, hvilken han, af fruktan för de nu samlade ständerna, på någon tid aflägsnat, och genom löfte om introduktion på svenska riddarhuset för hennes söner, bröderna Hessenstein, såsom

---

[1] Generallöjtnanten grefve Axel Spens, som, missnöjd med kommissionen, likväl snart afsade sig; den häftige öfverste Palmstjerna (sedermera riksrådet, nu svensk envoyé i Köpenhamn); af presterskapet doktor Arnell, som fick sjukdomsförfall, då nu varande talmannen för presteståndet biskop Erik Benzelius inträdde i hans ställe, samt borgmästaren i Örebro Salin.

[2] Grefve Karl Gyllenborg, baron Rosen och baron Erik Wrangel. Den senare var, liksom Spens, ej böjd för kriget och absenterade sig.

[3] Grefve Bonde *(Upplysningar)* säger, att denna sekretissime beredning först förordnades i Mars 1741, och följes af Fant *(Föreläsningar öfver Sv. hist.*, V st., s. 237), som dock tillägger, att beslutet derom togs julnatten 1740, hvilket så förhåller sig. Ur sekreta utskottets handlingar för denna riksdag ser man, att den sekretissime beredningen redan i början af Februari var i verksamhet.

[4] *Manstein*, Mém. II: 86.

[5] »Jag vet väl, hvilken var orsaken till dessa falska rapporter», säger öfverstlöjtnanten Ehrensparre i bref till Gjörwell om finska kriget, uti *Bergii Samlingar*, III: 285. »Le général Buddenbrock qui ne respiroit que la guerre, au lieu de faire un fidèle rapport, marqua au sénat qu'il avoit trouvé tout dans un très bon état, que les troupes pouvoient être assemblées sans aucune difficulté, et qu'il y avoit suffisamment des vivres». *Manstein*, II: 139. Vid krigets utbrott fick man erfara motsatsen.

grefvar [6]. Och ett sålunda vunnet konungens bifall till kriget blef medlet att slutligen öfvervinna bondeståndet.

Vi förbigå alla förberedande steg, öfverläggningen i sekreta utskottet om en offentlig tacksägelse till de rikets råd, som tillstyrkt transporten till Finland, hela rådets nedkallande i sekreta utskottet för att höras öfver truppernas sammandragning i Finland, orderna till de svenska regementena och till flottan att hålla sig färdiga; emedan alla dessa åtgärder, ehuru så tydligt syftande på fiendtligheter, att Holland, Danmark och Österrike, med Rysslands bifall, erbjödo sin bemedling, likväl oupphörligt nekades ega en sådan syftning. Orsaken till dröjsmålet var, att *man väntade Frankrikes beslut*, fastän ett sådant yttrande af engelske ministern i Stockholm till Gyllenborg togs så illa, att han derför förbjöds hofvet och lemnade riket. Man väntade i sjelfva verket Frankrikes beslut; och detta togs ej innan genom traktaten i Nymfenburg dess eget uppträdande i österrikiska successionskriget blifvit afgjordt. Nu förspordes ett annat språk; och Sveriges rörelser rättas derefter. Bref på bref från Tessin i Juni och Juli månader yrka på franska ministèrens vägnar ett skyndsamt afgörande. Förnyade, för-

---

[6] Fredrik Vilhelm och Karl Edvard von Hessenstein, födde 1735 och 1738, hade 1741 blifvit tyska riksgrefvar och introducerades på svenska riddarhuset 1742, sedan öfverste Lagercrantz, i slutet af nuvarande riksdag, derom gjort proposition. Rådet att på någon tid aflägsna fröken Taube hade blifvit konung Fredrik gifvet af hessiska geheimerådet Dankelman och några andra af konungens förtrogne; och hon afsändes, såsom det hette, till de för henne i Holstein inköpta gods, tillika med sina söner, men stannade på Malma gård vid Nyköping. »Af hvilket allt de vidrige», säger grefve Bonde, »visste sig mästerligen att betjena, ty när de sågo Hans Maj:t låta sig denna skilsmessan mycket till sinnes gå, utlofvade och försäkrade de, att om Hans Maj:t ville gifva sig i deras händer och deras afsigter ej störa eller hinderlig vara, ville de garantera Hans Maj:t en rolig lefnad och regering uti sina återstående dagar, samt att hvarken på denna riksdagen eller annorstädes i landet något till Hans Maj:ts oroande eller missnöje skulle uppröras». Vi skulle härom ej anfört detta vitnesbörd af en man ur motpartiet, ehuru aktningsvärd, om det ej af andra underrättelser bekräftades. I en depech från engelske ministern Burnaby i Stockholm, af hvilken v. Raumer lemnat ett kort utdrag, (*Beiträge zur neuern Geschichte aus dem Britischen Museum* etc.), heter det: konungen slår sig till krigspartiet, får han blott behålla fröken Taube, hvilket franska partiet lofvat honom. Grefve Gyllenborg, baron Sparre och franske ministern S:t Severin drifva denna intrig. — Annonsen om Hessensteinarnes legitimerande och introduktion på riddarhuset var den sista skymfen mot Ulrika Eleonora, den hon ej heller länge öfverlefde.

ökade subsidier hade blifvit utlofvade, och ett ytterligare hemligt löfte om 9 tunnor guld, om hvilka utspriddes, att de kommo från en *annan* hand, för att i föreställningen öka antalet af våra bundsförvandter, var egentliga priset för krigsförklaringen. Den 21 Juli om morgonen uppträdde Palmstjerna på den sekretissime beredningens vägnar i sekreta utskottet, med tillkännagifvande från den franske ambassadören grefve S:t Severin, att konungen i Frankrike åstundade veta, om Sverige ville betjena sig af de fördelaktiga konjunkturerna; en kurir väntade för att afgå med slutlig resolution, den ministern önskade måtte blifva sådan, att konungen, hans herre, ej nödsakades att för långliga tider ändra sitt system i afseende på Sverige. Sekreta utskottet begär af ständerna fullmakt att (såsom ett välfärdsutskott) vidtaga sådana författningar, *som lända till rikets välgång, heder och säkerhet* [7], i hvilket ändamål det anhåller att för tillfället förstärkas med 25 ledamöter af bondeståndet; plena församlas i sådan hast, att få hinna dem besöka; den begärda fullmakten gifves; och de 25 bönderna, förut utsedda [8], infinna sig, tillika med talmannen Olof Håkansson, i sekreta utskottet. Här föreläsas sekreta utskottets politiska testamente från 1739 års riksdag, den nuvarande sekretissime beredningens utlåtande om Sveriges förhållande till utrikes makter, den mindre sekreta deputationens betänkande, som slutar med Livii ord, att »freden är mer tryckande för slafven, än kriget för den frie» [9], slutligen omröstningen i rådet föregående dagen, då af 15 rådsherrar 8, jämte konungen, tillstyrkt [10], men 7 afstyrkt kriget [1]; de se-

[7] Sådan var propositionen inom sekreta utskottet. Till ständerna kom denna proposition om fullmakt att, i fall så skulle fordras, skrida till *verkligheter* (det under hela denna riksdag nytjade ordet för *krig*), i något förändrade ordalag.

[8] »För att få kriget så mycket mer populärt, satte man under öfverläggningen derom några köpta bönder in i sekreta utskottet». (*Tessin och Tessiniana*, s. 88).

[9] »Pax servientibus gravior, quam liberis bellum».

[10] Karl och Johan Gyllenborg (bröder), Ehrenpreus, Rosen, Adlerfelt, Cederström, Löwen, Meijerfelt, de båda sistnämde med tillägg, att de ej visste, om tillräckliga medel till krigets förande funnos, men att »om Frankrike råder till krig, *så bör väl Sverige något våga*». Den särdeles krigiskt sinnade rådsherren baron Karl Gust. Sparre (Gyllenborgs måg), som 1739 hade gjort proposition om transporten till Finland, var nyss död (den 24 April 1741).

[1] Erik Wrangel, Åkerhjelm, Lagerberg, Cronstedt, Posse, Nordenstråle och Anton Wrangel. Af dessa var Åkerhjelms votum bestämdast och

nares yttranden besvaras med deklamatoriska tal, anklagelser och försäkringar om tillräckliga medel; bond-talmannen uppstår och säger, att han och hans medbröder allt väl förstått, upprepar med skicklighet de förnämsta för kriget anförda skäl, slutande, att bönderna för sin del hålla med deras nådige konung, som är en i krigsväsendet erfaren herre [2]; kriget förklaras och utblåses på alla torg; en särskild sekret deputation utses att i förhand uppsätta fredsvilkoren [3]; och allt detta är skedt ifrån morgonen till aftonen den 21 Juli 1741.

I denna samma sekreta utskottets session yttrade landtmarskalken grefve Lewenhaupt: »att han ej så mycket misstrodde sig sjelf, att han ej skulle antaga befälet öfver armeen; dock ville han ej göra sin anciennitet gällande, utan vore nöjd att stå under en yngre, om rikets bästa derigenom befordrades». Han blef utnämd till högste befälhafvare så till lands som sjös, med en ganska vidsträckt makt, äfven att göra och besvara fiendens propositioner angående stillestånd och fred. Riksdagen slutades den 22 Augusti; den 23 Augusti gick generalen till segels från Stockholm; samma dag stod slaget vid Villmanstrand.

grundadt på sanna, utförligt motiverade uppgifter, hvilkas verkan på bönderna landtmarskalken sökte försvaga genom förklaringen, att de voro mindre tillförlitliga. De öfrige yttrade betänkligheter och voro för en negociation *armata manu*.

2 Konungen hade äfven tillbjudit sig att sjelf bli anförare, hvilket ständerna afstyrkte. Vår framställning är i mycken korthet gjord efter sekreta utskottets protokoll.

3 På förslag i sekreta utskottet af biskopen uti Linköping (sedermera utnämde ärkebiskopen) Erik Benzelius, nu talman i presteståndet. Det var en ibland de restriktioner, hvarunder han å sitt stånds vägnar ingick på kriget, och skulle vara ett bevis på moderation. Hur dermed förhöll sig, bevitnar innehållet af de förslag till fredsvilkor, som nämda deputation uppsatte och, förseglade i fyra paket, öfverlemnade till regeringen, att till dess efterrättelse efter hvarandra vid tillfälle brytas. Man skulle nämligen i *första* rummet påstå Lifland, Estland, Ingermanland samt hela landet från Ladoga och Onega till Hvita Hafvet; i *andra* rummet, i fall svenska vapnen ledo någon afbräck, Lifland, Estland, Ingermanland, Kexholms län, Karelen, efter 1700 års gräns; i *sista* och *värsta* fallet, Karelen, Viborgs och Kexholms län, Petersburg, Kronstadt, Kronslott, Nöteborg och förbud för Ryssland att hålla krigsskepp i Östersjön. Den ifrigaste å motpartiets sida i presteståndet var dåvarande prosten i Nyköping (sedermera biskop) Serenius, men rönte vid denna riksdag så mycken ovilja för det nit, hvarmed han vid den föregående tagit de entledigade rådsherrarnes försvar, att han måste aflägsna sig. I borgareståndet herskade Plomgren och Kjerman, mäklare för de franska subsidierna och levantörer för armeen.

Redan i Februari månad hade finska armeens sammandragande blifvit i sekreta utskottet beslutadt, och en rapport af general Buddenbrock, att den var samlad och i godt stånd, bidrog att genomdrifva krigsförklaringen. Icke dess mindre hade, då kriget förklarades, denne general endast tvänne smärre kårer samlade, den ena, ej fyllest 5,000 man, vid Qvarnby nära Fredrikshamn under sitt eget, den andra, något öfver 3,000 man, vid Martilla 3½ mil från Villmanstrand under generalmajoren friherre Karl Henrik Wrangels befäl. Krigsförklaringen, med lika mycken brådska kungjord som beslutad, kom likväl i Ryssland ingalunda oväntad. Fältmarskalken Lascy och general Keith ryckte med 10,000 man in öfver gränsen mot Villmanstrand, som de troligen nått, utan att Svenskarne i sin säkerhet derom förut fått någon underrättelse, om ett falskt allarm i ryska lägret under natten och en deraf föranledd skjutning ej upptäckt fienden och förmått Wrangel att skynda till Villmanstrands undsättning, sedan han derom låtit underrätta general Buddenbrock. Denne dröjde i 24 timmar, innan han bröt upp att understödja Wrangel; hvilket sedermera blef en hufvudpunkt i anklagelsen mot honom. Emellertid blef Wrangel, som ej heller inskränkt sig till fästningens försvar tills Buddenbrock hunnit ankomma, utan erbjöd strid åt en mera än dubbelt öfverlägsen fiende, vid Villmanstrand i grund slagen och, sårad, sjelf fången. Egne så väl som fienden dömde, att han handlat mer såsom en hetsig och behjertad soldat, än som en förståndig general[4]; men han behöll det beröm, att i detta krig ha varit den ende svenske anförare, som åtminstone ej skydde faran. Och detta beröm måste hattarne lemna åt en *mössa*.

De följande händelserna under detta krig sammanfatta vi efter regeringens egen berättelse vid 1742 års riksdag till sekreta utskottet, författad af dåvarande expeditionssekreteraren, sedermera riksrådet, baron Anders Johan v. Höpken. Efter den olyckliga aktionen vid Villmanstrand anlände generalen

[4] *Tiburtius*, Om finska kriget, s. 19. Manstein, hvilken såsom öfverste i rysk tjenst gjorde detta krig och beskrifvit det, tadlar ännu mer Wrangel såsom general, än Buddenbrock; men säger för öfrigt om slaget vid Villmanstrand: »C'est le seul combat dans toute cette guerre, où les Suédois ont montré du courage». Han uppger ryska styrkan vid Villmanstrand till 9,900 man, och den svenska, enligt förslag som föllo i Ryssarnes händer, till 5,246, inberäknad garnisonen i Villmanstrand. Svenska underrättelser uppgifva Wrangels hela styrka högst till 3,200 man, af hvilka 2,200 i slaget gingo förlorade.

en chef grefve Lewenhaupt till Finland med de dit destinerade trupper och formerade sitt läger nära Fredrikshamn vid Qvarnby; men som Ryssarne höllo sig stilla vid Viborg, och vårt kavalleri behöfde hvila, så blefvo bägge armeerna stillastående hvar i sitt läger hela hösten, om man undantager, att generalen strax efter sin ankomst utsatte en postering af 200 man, 8 mil från lägret, hvilken blef öfverrumplad och tillfångatagen. — Omsider, när generalen förnam, att Ryssarne gått i vinterqvarter, intog han äfven sina, behållandes tillhopa vid pass 6,000 man, med hvilka han marscherade mot viborgska sidan att borttaga några hömagasin, hvilket ock lyckades och hos fienden väckte så mycket allarm, helst ryktet ökade den svenska styrkan till 30,000 man, att ryska regementena fingo uppbrottsorder, och den så länge väntade revolutionen till prinsessan Elisabeths fördel i Petersburg utbröt.

Men nu proponerade franske ambassadören i Petersburg det så kallade *tysta stilleståndet*, eller att vapnen utan formlig öfverenskommelse på bägge sidor tills vidare skulle hvila; då general Lewenhaupt, som allenast tagit med sig proviant för några dagar, drog sig tillbaka inom svenska gränsen, låtandes äfven galejorna och de svåraste örlogsskeppen gå hem och behållandes hos sig blott 6 galejor, 2 pråmar, 1 fregatt och 5 örlogsskepp, hvilka genom sjukdom mest förlorat sina besättningar. Således blef armeen också hela vintern liggande, oansedt generalen i ett bref af den 30 November 1741 gifvit förhoppning, att innan våren något företag af vigt skulle ske. Hvilan ursäktades genom sjukdomarne i armeen, hvilka generalen förmente kunna i qvarteren botas. Likväl försäkrade han Kongl. Maj:t, i tvänne skrifvelser af den 12 och 18 Januari 1742, att, om han finge sina rekryter och en liten förstärkning af några hundra man, samt om flottan och galejorna i tid ankommo, *så skulle Kongl. Maj:t ingenting behöfva eftergifva af sina rättmätiga pretentioner mot Ryssland*; afstyrkandes derjämte, i bref till kanslipresidenten, ny riksdag, hvilken skulle endast blifva till förhinder för uppsåtets fullbordan.

Så hvilade alla krigsoperationer, tills generalen den 24 Februari blef underrättad om stilleståndets upphäfvande, hvaraf en så stor förskräckelse i lägret vid Fredrikshamn uppstod, att ett utom staden beläget magasin af våra egna brändes och magasinen i sjelfva staden öppnades till sköfling. I ett krigsråd den 2 Mars beslöts, att fästningen skulle öfvergifvas, staden med i hamnen liggande skepp, galejor, pråmar och transport-

fartyg brännas, samt hela landet ifrån Kymene ödeläggas. Tillika blef, på en kapten Löfvings och några resandes berättelser, att ryska armeen vore i annalkande, befallning utfärdad om alla regementens uppbrott och de sjukas bortförande, hvarigenom allt så väl landet ödelades, som många menniskor omkommo.

Efter några dagar inbragtes den underrättelse, att inga reguliera fiendtliga trupper voro att förvänta, utan hade allenast några husarer och Kosacker infallit i landet norr om Fredrikshamn. Nu fingo trupperna kontraorder — och lågo så åter stilla ända till följande Juni månad, då generalen inberättade, att tre armeer kommo emot honom på en gång. Af dessa har den ena på Martilla-vägen försports endast vara några tusen Kosacker, som grufveligen framforo; — den andra gick strandvägen öfver Systerbäck, hafvandes tillförsel från galejorna, som följde på sidan [5]. Generalen höll krigsråd och beslöt lägra sig vid Suma samt försvara Fredrikshamn; men vid Suma hölls ett annat råd, som ändrade de förra anstalter. Förhuggningen vid det starka passet Mendolax öfvergafs då, och likaså Fredrikshamn, på hvars försvarsverk armeen hela våren intill sista dagarne arbetat. Nu sattes elden i förrådshusen, i krutmagasinen, i armeens tross och tyghus; det grofva artilleriet dels förnaglades, dels kastades i sjön; uppbrottet skedde så hastigt, att en del af Södermanlands regementes tält qvarlemnades. — Armeen retirerade till Kymene-ström, hvarest generalen lofvade att med samnad hand taga emot och försvara landet. Infanteriet blef ock några dagar ståndande vid Kymene, och kavalleriet vid Anjala och Keltis; men innan fienden kom, hade generalen dragit sig ytterligare tillbaka och öfvergifvit fyra fördelaktiga pass och strömmar, så att han redan stod vid Abborfors, då han den 3 Juli inberättade, det han ej vore i stånd att göra fienden något afbräck, utan förfrågade sig hvad han skulle göra, och om han här skulle försvara sig till sista man. Icke dess mindre lemnade han, innan svar kom, den sista af Kymenes grenar vid lilla Abborfors och drog sig till Forsby bruk och så vidare förbi Gammelby och Borgo åt Helsingfors, utan att några reguliera fiendtliga trupper nödgat honom att öfvergifva alla dessa fördelaktiga pass och orter. Sådant generalens oförmodade uppförande, hvartill Kongl. Maj:t inga andra orsaker bekanta äro, än

[5] Om den tredje hördes ingenting.

armeens försvagande genom sjukdom, har föranledt Kongl. Maj:t att rappellera så väl generalen en chef grefve Lewenhaupt, som generallöjtnanten Buddenbrock, på det Kongl. Maj:t må förnimma sammanhanget, och har emellertid befälet blifvit uppdraget åt generalmajor Bousquet, eller, i fall han af sjukdom vore hindrad, åt den närmaste äldste generalmajoren.

Den 19 Augusti miste grefve Lewenhaupt befälet. Den 25 Augusti tecknades, enligt flesta rösterna i ett sammankalladt krigsråd, den kapitulation, genom hvilken svenska armeen vid Helsingfors nedlade vapnen. Den var då 12,000, den ryska 17,000 man [6]. Finnarne skulle öfverlemna sina gevär och gå hem; Svenskarne, med qvarlemnande af sitt artilleri, hemföras till sjös, så vidt utrymmet medgaf. Af kavalleriet, som sammansmält till 1,200 man och gick landvägen norr om, hemkom ej hundra man. Det svenska infanteriet, som, sedan Finnarne skilt sig, endast utgjorde något öfver 4,000 man, förminskades ytterligare till nära hälften genom sjukdom och vanvårdnad på sjön. Af 25,000 man, som för ett år utgått, återstodo snart ej tre tusen i tjenstbart stånd [7].

Man ser naturforskaren och läkaren öfvervinna sinnenas motvilja mot vämjeliga föremål genom förståndets intresse i undersökningen af dessa föremåls sammanhang och orsaker. Äfven historieskrifvaren behöfver stundom hela sanningens renande och stärkande inflytelse för att stå ut med sitt ämne; och vi kunne ej heller rädda oss ifrån det som nyss sysselsatt och plågat oss, utan att söka begripa det. Följande må gälla såsom ett bidrag dertill.

Vid 1765 år riksdag, då hattarne hade åter ett krig på sitt samvete, yttrade grefve Axel Fersen i sekreta utskottet: »hela det ryska kriget var bygdt på en år 1739 af riksrådet grefve Karl Gyllenborg med då varande prinsessan Elisabeth

[6] *Manstein* (Mem. II: 257), som säger, det man kunnat parera två mot ett, att, om Svenskarne i sin fördelaktiga ställning hade angripit, i stället för att underkasta sig så nesliga vilkor, Ryssarne hade blifvit slagna, räknar ryska styrkan till högst 17,500 man. Enligt öfverstelöjtnant Ehrensparre, som gjorde tjenst som generaladjutant, utgjorde det tjenstbara manskapet i svenska armeen vid kapitulationen i Helsingfors 11,686 man. 600 man voro nyss förut kommenderade från lägret på flottan, hvars besättning ej är upptagen i ofvannämda antal. Ehrensparres bref i *Bergii* handskrifna saml., II: 134. *Tiburtius*, Om finska kriget, sid. 127. I båda lägren sades, att styrkan å båda sidor ej var mycket olika.

[7] Grefve *Bonde*, Upplysningar.

träffad underhandling om hvad hon vid sitt uppträde på ryska tronen skulle cedera; hvaremot prinsessan förbehållit sig, att Sverige skulle låta den unge hertigen af Holstein [8] komma hit öfver såsom tronföljare. Detta hade å ömse sidor varit aftaladt; men då drottning Ulrika dog, och successionsfrågan väckte bekymmer, tordes ej rådet våga något i afseende på hertigen. Prinsessan lät då hemta honom från Kiel till Ryssland och ansåg sig, när vilkoret ej uppfyldes från svenska sidan, äfven fri från sina förbindelser» [9].

Härmed jämföre vi hvad den om Rysslands historia för denna tid så väl underrättade Büsching förmäler [10], att Elisabeth haft en *dubbel* plan till vinnande af sitt ändamål: den *första*, att genom Svenskarnes hjelp intaga tronen, i hvilken afsigt hon genom sin förtrogne L'Estocq öppnade stora och obestämda förhoppningar, hvilka man i Sverige utlade derhän, att hon skulle vara böjd att återlemna sin faders eröfringar, hvarpå hon aldrig tänkt. Büsching hade sett ett betänkande af holsteinske ministern Pechlin, hvari säges, att svenska regeringen på denna tid, genom envoyén i Petersburg von Nolcken, inbjudit hofvet i Kiel att biträda Sveriges och prinsessan Elisabeths planer, men utan att närmare utlåta sig öfver den unge hertigens utsigter. Den *andra* Elisabeths plan var att genom penningar vinna garnisonen i Petersburg, hvartill franske ambassadören marquis de Chetardie, som var i förtroendet om *bägge* anslagen, lånat henne öfver 40,000 dukater. — Vi tillägge: på den *förra* af dessa planer var *hattarnes* så kallade ryska krig beräknadt; på den *senare*, som verkligen utfördes, kantrade deras vid den förra planen blindt fästade förhoppningar.

Hvad detta krig var i upphofsmännens *mening* är härmed antydt: en militärisk parad, ämnad att betäcka en politisk intrig; hvad det blef i *utgången* hafva vi sett.

Härmed sammanstämmer allt i detta företag, beredelsen, verkställigheten, utgången. Hemlighetskrämeriet och osanningarna för att dölja beskaffenheten af både fiendens och egna tillgångar (redan på den första transporten till Finland hade för år 1741 en statsbrist uppstått, som medtog behållningen

---

[8] Karl Peter Ulrik, son af den år 1739 aflidne Karl Fredrik och född 1728 (sedermera kejsaren Peter III).

[9] Sekreta utskottets handlingar vid nämda riksdag.

[10] Gründlich untersuchte und entdeckte Ursachen der Regierungs-Veränderungen in dem Hause Romanow. *Büschings* Magazin, T. I, s. 33.

af de dittills gifna subsidierna)[1] — bländverket i beräkningen af allianser och konjunkturer (så fästades stora förhoppningar vid alliansen med Ottomaniska Porten, ehuru denna makt nyss slutat fred med Ryssland) — öfverrumplingen och brådskan i beslutet — allt detta visade ett så uppenbart osammanhang, att biskopen i Kalmar doktor Schröder i sekreta utskottet[2] ej orätt anmärkte, att de gode herrar måste hafva sig *något vigtigt välgrundadt arcanum* förbehållet, som bestämde deras mått och steg. I förtroende på detta *arcanum* var det som Lewenhaupt yttrade, att man kunde begynna kriget, fast man ej hade medel längre än till hösten, ty om ett år skulle allt vara slut[3], — som han efter öfverkomsten till Finland låg i qvarteren och krigade med proklamationer, hvilka lofvade Ryssarne befrielse från främlingars makt, under det hans trupper, såsom ett samtida vitne säger, »till helsa och tänkesätt blefvo lika förskämde», — som han, sedan Elisabeth (honom förutan) gjort sin revolution, åter låg stilla, väntande på de tillfallande provinserna såsom dess frukter, bedragen af stillestånd och underhandlingar, tills den nya herskarinnan var säker på sin tron, och förderfvet slutligen i rågadt mått bröt in öfver en förblindelse utan like.

Den olyckliga intrig-karakteren af detta krig sträckte sin förlamande inflytelse till allt. Man kände med sig, att man vunnit krigsförklaringen såsom man vinner ett spel. Deri hade partiets vågsamhet uttömt sig. Allt hvad som kom efter denna riksdagsseger var *fruktan* — fruktan att utsätta sig för förluster, fruktan för en möjlig partihvälfning hemma, fruktan för efterräkning inför kommande ständer. Man skröt af att gå på Petersburg; men allas ögon voro riktade tillbaka åt Stockholm. *Regeringssättet* hade planterat hela sin svaghet och tvedrägt *midt i lägret*. Så blef manskapets stridslust fåfäng. »Gud gifve, att förr så skett», ropade soldaterna, då nyss före kapitulationen i Helsingfors det ändtligen sades dem, att man ville hålla stånd mot fienden. De unga officerarne hade egentligen varit för kriget, det af alla landtregementen hatade *gardet* mest, det äldre befälet minst. Nästan alla regementscheferna voro *mössor*, stödde sin öfvertygelse på konungen, hvars hemliga tanke var väl bekant, och tilläto partisinnet förstärka en mot-

---

[1] Yttrande i sekreta utskottet den 21 Febr. 1741 af en ledamot i statsdeputationen (Trolle).
[2] Den 21 Mars 1741.
[3] I sekreta utskottets session den 21 Juli.

vilja, som redan förut efter 20 års fred hade tillräcklig grund i ålder och kärlek för ett makligt boställslif[4]. Detsamma gälde om flottan, som dessutom genast kom i oordning genom den skicklige amiral Rayalins död strax efter krigets utbrott. Sämst var beställdt med det högsta befälet. Finlands försvar hade Horn i sin tid anförtrott åt sin måg, grefve Löwen, då chef för fortifikationen, och som, enligt en plan, den krigsförståndige ej gillade, och med öfverdrifven kostnad[5] hade uppfört de klena fästena Villmanstrand och Fredrikshamn. General Cronstedt, fadren för det förbättrade svenska artilleriet, hade af den nya ministèren år 1739 blifvit skickad till Finland och föreslagit en försvarsplan, hvars basis skulle vara Kymeneelf. Men denna fordrade tid, och Cronstedt, som var partiet allt för obeqväm, så väl genom insigt som sjelfständighet, blef återkallad för att gifva rum åt den medgörligare Buddenbrock. Denne, som hade gjort sitt rykte såsom »den störste exercismästare vi hade»[6] och före krigets utbrott tjent partiets afsigter genom falska rapporter, blef åter efter olyckan vid Villmanstrand så fruktande för ansvar, att han i allt sökte skydd bakom Lewenhaupt och vid alla tillfällen ökade öfverbefälhafvarens naturliga rådvillhet.

Vi känna tillräckligt denne olycklige herre: en af de figuranter, som ett parti skjuter fram och vid tillfälle uppoffrar; med en ärelystnad långt öfver sin höfva och, i dunkelt medvetande deraf, sökande uti hvad man kunde kalla *befälets etikett* ersättning för den saknade kraften. Han hade ett myndigt yttre, och alla chefer darrade för honom, säger hans adjutant

[4] »Le R. (Roi) lui même étoit contraire (à la guerre), quoique il aima mieux dissimuler. Tous les chefs des régimens étoient de son avis, à l'exception d'un ou de deux, en partie par l'amour pour cette douce oisiveté, dont ils avoient joui depuis plus de 20 ans. Tous les chefs de la marine étoient du même sentiment, portés par les mêmes raisons, par le luxe et l'agrément, auquel la ville de Carlscrona les avoit accoutumés depuis long tems; la plus part ayant plus de connoissance de la table et de bonne chaire que de manoeuvre. Pour les officiers subalternes, ils étoient presque tous de bonne volonté, le soldat brave, et tous les régimens en meilleur état que l'armée Suédoise n'avoit jamais été, la flotte et les galères de même». Raisonnement sur les causes de la guerre en Finlande l'an 1741 par le sénateur et président de la chancellerie le comte Ulrich Scheffer. *Skandin. Handl.* IV: 325.

[5] »Aux frais excessives pour la couronne». *Ibid.* Man hade begynt Villmanstrands och Fredrikshamns befästande 1722. Orterna voro förut marknadsplatser.

[6] Ehrensparres ord i sina bref till Gjörwell om finska kriget. *Bergii* handskrifna samlingar, III: 286.

och varme vän, då varande löjtnanten, sedermera riksrådet, Ulrik Scheffer [7]. Han hade eftersträfvat befälet och i harmen mot de mer klarseende af partiet, som misstrodde hans förmåga, utverkat sig detsamma oinskränkt. Han tog i sekreta utskottet illa, att man ville sätta den unge Höpken, såsom diplomatisk rådgifvare i detta diplomatiska krig, vid hans sida. Particheferna uppdrogo hemligen åt Buddenbrock och Lagercrantz att vara hans rådgifvare [8]; i och med den senare ha vi nämt en man, som både på de olyckliga generalernas öde och på kriget hade ett vigtigt inflytande.

Nu varande öfversten för Elfsborgs regemente Lagercrantz ansågs för en af de erfarnaste officerare i svenska armeen, hade tjent under Karl XII i Polen, under Stenbock vid Helsingborg och Gadebusch, under Villars i Nederländerna, hade stora naturgåfvor, ett lätt, fast groft umgängessätt, en farlig mun och penna, ett hämdgirigt och ränkfullt sinnelag. Med ett af egennytta tidigt fläckadt rykte var han en man egnad att uppröra råa passioner och var sjelf åt dem hängifven, en adlig demagog. Ruinerade finanser, hvilka han tillskref ett af konung Fredrik ej hållet löfte om befordran till kommendant på Karlstens fästning, gjorde honom till politisk partigängare; och vid 1738 och 1739 års riksdag uppträdde han på riddarhuset såsom den häftigaste talaren, i spetsen för den så kallade *Lagercrantz' frikår* ett band af unge officerare, som med skrik och våldsamheter nedtystade de annorlunda tänkande och som vid 1741 års riksdag, då Lagercrantz ökade sina parti-meriter med baron Gyllenstjernas fasttagande utanför ryske ministerns hus, dref samma ofog. Men allt detta var blott den yttre sidan af hans verksamhet. Både vid partihvälfningen 1739 och krigsförklaringen 1741 var han en af de mest betydande i sekreta utskottet och, under det riddarhuset och utskotten gåfvo genljud af hans tal, tillika handtlangare i de hemligaste intrigerna [9], men med egna afsigter *mer* än han lät märka, och hvilka han så mycket snarare fann sig befogad att fullfölja, som han, efter öfverkomsten till Finland, genom Buddenbrocks misstänksamhet och grefve Lewenhaupts ömtålighet snart

---

[7] »Il avoit cet air imposant et d'autorité. Tous les chefs des corps trembloient devant lui, le sénat le craignoit». *Skand. Handl.* IV: 339.

[8] Jfr en uppsats om öfverste Lagercrantz, efter egenhändiga papper på Upsala bibliotek, troligen af biskop Nordin, men utgifven af *Fant*, Samlingar i svenska hist., Ups. 1814, s. 48.

[9] Till exempel: att utverka konung Fredriks samtycke till kriget.

fann sig utan inflytande och aflägsnad från högqvarteret. Från denna stund talade han med förakt om generalerna och trädde i spetsen för de missnöjde i armeen, hvilkas antal af allt för många anledningar växte.

Man hade väntat sig att få gå mot Viborg, mot Petersburg [10]. Nu sökte man en orsak till overksamheten i Buddenbrocks förbindelse med sin bror, som var i rysk tjenst och kommendant i Viborg. Tre hundra grenadierer uppsatte emellertid Elisabeth på Rysslands tron. Lewenhaupt lät då af fagra löften förmå sig till det så kallade tysta stilleståndet, sedan franske ministern i Petersburg Chetardie tagit på sitt ansvar, att Sverige skulle få ersättning i Elisabeths ädelmod. Hans hof ogillade detta steg. Sedermera vågade denne fåfänge minister ej ens framställa de öfverdrifna fordringar, som svenska regeringen, sedan den öppnat det ena efter det andra af det sista sekreta utskottets förseglade fredsvilkor, uppdrog åt honom att göra gällande. Hösten hade förgått, vintern förgick i lika overksamhet, under det armeen, en förskräcklig börda för Finland, af hunger, köld och sjukdom bortsmälte. Oenigheten bland befälet fick slutligen öppet fält, då de missnöjde utverkade en befallning från Stockholm, som band Lewenhaupt vid *krigskonseljernas* beslut. Så uttyddes åtminstone den tvetydiga meningen: »att generalen af pluralitetens mening alltid borde sluta till enterprisens möjlighet» [1]. Dermed hade man riksdag i lägret. Alla de nesliga återtågen, efter stilleståndets uppsägande å Ryssarnes sida, äro beslutade af krigskonseljernas pluralitet. Lewenhaupt medförde sedermera deras protokoll inför ständernas kommission, som beröfvade honom dem [2] och tog hans hufvud.

Ulrika Eleonora dog den 24 November 1741. Vi ha sett, att i hattarnes första plan kriget var förknippadt med successionsfrågan i Sverige, och att, enligt öfverenskommelse med Elisabeth, tronföljden borde försäkras åt hennes systerson, den unge Karl Peter Ulrik af Holstein. Hattarne hade dermed återgått till sin första, hos dem, som hos nationen, aldrig ut-

---

[10] Regeringen skref till Lewenhaupt, vid nyheten om revolutionen i Ryssland, att han borde nytja första bestörtningen och marschera direkte mot Petersburg. Chetardie lofvade honom då inrymmandet af Viborg och Kexholm såsom pris för stilleståndet. Propositioen till sekreta utskottet 1742. Chetardie skröt af Elisabeths personliga gunst.

[1] *Tiburtius*, Om finska kriget, sid. 153.

[2] Lewenhaupts lefverne, af hans son. *Skandin. Handl.* II: 253.

plånade tillgifvenhet för det holsteinska huset. Att Ulrika Eleonoras fiendskap med henne sjönk i grafven, var en gynnande omständighet, i synnerhet uti Lagercrantz' tanke, som i ett hemligt bref strax derefter [3] utlåter sig, »att han alltid helst sett, det drottningen dött förr än kriget slutades». Men rådet vågade hvarken genom tronföljarevalet öka konungens ovilja mot kriget, ej heller, af fruktan för Danmark, kalla hertigen till svenska armeen i Finland, hvaraf man hade lofvat sig den största verkan; ty Chetardie skref i September månad 1741 till Gyllenborg, »att Ryssarne skulle lägga ned gevär hellre än att fäkta mot Peter den stores afföda» [4]. Då beslöt Lagercrantz, missnöjd både med generalerna och sitt partis chefer, att taga successionsfrågan i sin egen hand och har derigenom hufvudsakligen inverkat på detta krigs sista bedröfliga uppträden.

Redan i början af 1742 lät Elisabeth hemligen hemta sin systerson till Ryssland. Med inträdet af bröderna Bestuscheff [5] i ministèren föll Frankrikes inflytande vid ryska hofvet [6]. Genom ett svar, hvars stolthet man afundas, gjorde Elisabeth slut på denna makts inblandning. »Ehuru Sverige — heter det i det sista svaret till Chetardie — har börjat närvarande krig af åstundan att återfå förlorade provinser, så skall Ryssland, som för sin del icke brutit den år 1735 förnyade alliansen, dock aldrig samtycka till någon styckning af sina besittningar. Hvad angår det framkastade påståendet, att grefve Lewenhaupt ej bygt sin förtröstan i detta afseende på *chimerer*, och att man nästa vår skall se prof derpå, så beror det på Sverige att försöka. — Om Svenskarne ännu tro sig berättigade att begära verkställigheten af löften, som Frankrike gifvit, så är det en sak som ej angår Ryssland, och som man lemnar åt dem att sins emellan afgöra» [7].

Den 25 Februari uppsades stilleståndet. Den deraf förorsakade förskräckelsen och förvirringen i svenska högqvarteret [8]

---

[3] Den 14 Dec. 1741; om Lagercrantz ur dess papper. *Fant*, Samlingar, l. c.

[4] Ur regeringens proposition till sekreta utskottet vid 1742 års riksdag.

[5] Den ene nu kansler, den andre förut rysk minister i Stockholm.

[6] Ehuru den fåfänge, för Sverige så olycksfulle Chetardie skref till Stockholm: »Je saurai bien captiver ces deux frères». Att kansleren Bestuscheff var venal, är bekant och bevisligt. Han tog Englands penningar, då Frankrike var för sparsamt.

[7] Utdrag efter en afskrift i sekreta utkottets handlingar 1742.

[8] Se berättelsen om denna terreur panique hos *Tiburtius*

nytjade Lagercrantz att af ett i Fredrikshamn den 1 Mars hållet krigsråd åt sig utverka en mission till Petersburg, för att återknyta underhandlingarna. I sällskap med en Chetardies utliggare i svenska lägret, en chevalier Crespy, afreste Lagercrantz till Petersburg och derifrån till Moskwa, der hofvet uppehöll sig, och erbjöd, kejsarinnan ovetande och på eget bevåg, svenska kronan åt hertigen af Holstein. Att han vände tillbaka med goda förhoppningar (i hjertat föredrog den unge hertigen den svenska kronan framför den ryska tronföljden) ses deraf, att han knappast var återkommen till högqvarteret i Fredrikshamn förr än uppstudsigheten mot generalerna blef offentlig. »Officerarne höllo sig lustiga på källaren — heter det i en samtida berättelse — och pratade om den unge fursten af Holstein; ja djerfheten under dryckesglädjen gick så långt, att de skickade tvänne deputerade till generalitetet och läto veta, att de nu drucko *konung Karl XIII:s* skål»[9]. — Hvad var det sedan värdt att slåss? Den blifvande tronföljaren skulle ersätta allt[10]. Se der sista orsaken till dessa krigskonseljer, som endast voterade reträtt och slutade med kapitulationen i Helsingfors. Lewenhaupt lät arrestera och hemskicka Lagercrantz strax efter dennes återkomst från Ryssland; hvarefter han stäldes inför en riksens ständers kommission. Vid den vändning sakerna togo blef han lätt frikänd. Men han hade svurit generalernas undergång; och både anklagelsen mot Lewenhaupt och vederläggningen af Buddenbrocks försvar äro af Lagercrantz, ehuru ej i eget namn, författade[1].

---

[9] Detta var tillika en försmädelse mot Charles Emil Lewenhaupt, om hvilken hans ovänner utspridt, att han sjelf eftersträfvade kronan. *Tiburtius* (Om finska kriget) tillägger: »vid högqvarteret såg jag mig mätt på officerarnes otidighet emot general en chef. Medan han spisade, kom en myckenhet in i salen och utan att sky spatserade af och an på golfvet. De voro af åtskilliga regementen, dock var ingen fräckare än major Wrangel vid Dal-regementet, som sedan anförde de upproriske Dalkarlarne till Stockholm. Han förde en otidig mun emot general en chef, så att hvar rättsinnig det högeligen förtröt».

[10] »Under stilleståndet begicks i Stockholm ock det felet, att många af den holsteinske furstens betjenter förpassades att resa genom Sverige och Finland till Petersburg, hvaraf ett rop uppkom i svenska armeen om fursten af Holstein, som visade nog bedröflig effekt, sedan stilleståndet var upphäfvet». *Tiburtius*, l. c.

[1] »Mannen vill vara af med hufvudet», skref Lagercrantz ur sin arrest om Lewenhaupt. Aktor i processen mot generalerna, justitiekansleren Peter Silfverskjöld, var svåger till Lagercrantz. Att både aktors libell mot Lewenhaupt och vederläggningen af Buddenbrocks försvar äro af

Hattarnes belägenhet vid den under så olyckliga omständigheter samlade riksdagen var betänklig. De hade att ansvara för kriget, och det inför sina fiender. Ty *mössorna* hade nu pluraliteten. En af deras hufvudmän, baron von Ungern Sternberg, nu chef för lifregementet, blef landtmarskalk. Han hade först af alla gifvit det sedan af så många officerare följda exemplet, att lemna sin post vid armeen för att skynda hem till riksdagen [2]. En reaktion visade sig. Fråga väcktes att åter i rådet insätta grefvarne Bonde och Bjelke, de enda ännu lefvande af de år 1739 entledigade senatorer; domarne mot bägge föregående riksdagarnes statsoffer återkallades [3]; en räfst var redan började mot upphofsmännen till kriget. Då räddade sig desse genom en partivändning, i det de omfattade Lagercrantz' plan [4] att uppoffra generalerna åt folkets missnöje och göra freden med Ryssland genom tronföljarevalet. Det var att på en gång vältra skulden af egna axlar och tillika att öfverflygla det ryska partiet. Det lyckades: ett bevis, att man denna tid i Sverige bättre förstod sig på riksdagstaktiken än på den militäriska.

Den 20 Augusti 1742 hade ständerna sammanträdt. Den 13 Oktober afbröt majoren Henrik Wrede debatterna om kriget på riddarhuset med att väcka successionsfrågan, ehuru indirekt, genom ett memorial, att ingen till svenska tronföljden kunde väljas som ej vore född och uppfödd i lutherska läran. Orsaken, hvarför här ej det namn nämdes, som dock låg på allas läppar, var ett vid 1720 års riksdag taget ständernas beslut, att ingen tronföljare före verklig tronledighet finge utkoras. Namnet utsades af bondeståndet, som genast ropade på *hertigen af Holstein,* emedan han vore af Sveriges gamla konungablod och skulle, såsom det hette, återbringa riket både fred och förlorade länder. De öfriga stånden instämde, borgareståndet

Lagercrantz, synes af dennes originalkoncept i Nordinska samlingarna. *Fant,* l. c.

[2] »Hos regementscheferna var för generalen hvarken respekt eller lydnad, och alla pockade på permission att resa till Stockholm, och, om de ej fingo, reste de ändå, sedan chefen för lifregementet, baron Matthias Alexander von Ungern Sternberg, och dess major, Meijerhjelm, visat prof, att det utan fara kunde gå an». *Tiburtius,* s. 102.

[3] Domen, hvarigenom grefve Bjelke vid 1741 års riksdag blifvit förvisad hofvet och hufvudstaden samt mistat sin pension, upphäfdes; Mathesius och Arckenholtz sattes på fri fot; Gynterfelt återfick sin plats på riddarhuset.

[4] Lagercrantz låg inne med båda partierna och hade tagit penningar af bägge. Se hans bref ur arresten. *Skand. Handl.* VI: 335.

först, slutligen presterna och adeln. Tre deputerade afsändes till Ryssland att underrätta hertigen om detta val och dertill utbedja sig kejsarinnans bifall. De blefvo kallt emottagna och återvände med det beslut, att hertigen redan vore rysk tronföljare och hade antagit grekiska läran.

Redan den 7 November [5] hade detta i Petersburg blifvit offentligen tillkännagifvet. Den 22 November är instruktionen för de till Ryssland afsända svenska deputerade daterad, och det dröjde ännu någon tid, innan de afreste. Mössorna påstodo, att hattarne endast nytjat hela detta förslag för att vinna tiden och sedan få framkomma med den af Frankrike rekommenderade tronkandidaten, prinsen af Birkenfeld [6]. Den inre oenigheten hade utan tvifvel utbrustit med fördubblad häftighet på riddarhuset, om ej detta råkat i en fara utifrån, som sammanhöll det. Den största förbittring hade uppstått i hela landet i anledning af kriget. Man tillskref adeln dess upphof, adelns oenighet dess nesliga förlopp. De till riksdagen uppkommande adliga riksdagsmännen medförde från alla provinser berättelser om denna sinnesstämning [7]; i synnerhet var jäsningen stor i Dalarne. Fem hundra rekryter från denna landsort, som i Maj månad skulle öfverföras från Stockholm till Finland, nekade att gå, om de ej fingo konungen med sig, och embarkerade ej förr än kanoner mot dem riktades. Uppe i Dalarne sorlade folket. Då det frågades hvad dem felades, svarade de: *vi vilje hafva en konung, och intet så många»*, tilläggande: *»nu vilja alla råda och regera, som peruker bära»* [8]. Den 23 Juli 1742 höllo Öster- och Vesterdalarne landsting, der de klagade, att

[5] Vi följa den i tidens handlingar ännu iakttagna gamla stilen.

[6] Kristian IV, regerande pfalzgrefve till Birkenfeld, Zweibrücken och Lutzelstein sedan 1735.

[7] Hattarne begagnade sig deraf, att på riddarhuset nedslå mössornas klagan. I plenum den 27 Sept. 1741 säger *Hårleman:* »Om intet ridderskapet och adeln innehåller med jämmer och klagan öfver det förflutna, lära de andra stånden, som ge ridderskapet och adeln mycken del i hvad riket öfvergått, bli uppeggade att på slutet exterminera all adel». *Hästesko:* »På räddning bör tänkas, ej på träta, eljest torde den komma, som skiljer trätan åt». *Boije:* »Vår oenighet är enda skulden». *Landtmarskalken:* »Man talar om enighet och utsår oenighet. Hela landet och de andra stånden anse *vårt stånds oenighet* såsom skulden till rikets olycka». Ridderskapets och adelns protokoll för 1742 års riksdag. -- Grefve *Karl Sparre,* den 28 Oktober: »Folket i landsorterna tillskrifver ridderskapet och adeln kriget». *Ibid.*

[8] *Querela Dalkarlorum* (början af Juli månad 1742). *Skand. Handl.* III: 212. Jfr om Dal-upproret I, II, III, IX delarne af dessa Handlingar.

deras besvär vid riksdagarne ej kommo fram, emedan häradshöfdingen strök ut dem, hvarför de hädanefter ville ha en egen talman för Dalarne; deras soldater hade blifvit förrådde; adel och prester borde i krig ock hålla knektar, och ingen ha någon röst i riket, som ej vore verklig skattdragare. Det var nyss före riksdagen. Vid riksdagen visade sig bönderna genast ovanligt fordrande. Man måste så vida eftergifva för deras förnyade påstående om säte och stämma i sekreta utskottet, att de med 25 deputerade, jämte talmannen, fingo i vissa ärenden vara tillstädes och äfven deltaga i den af 250 personer bestående hemliga deputationen, som skulle yttra sig om tronföljarevalet. Ibland de till Ryssland i detta afseende skickade deputerade [9] tillsatte bönderna sjelfmyndigt en [10], emedan de ej eljest för denna deputation kunde hysa något förtroende; och det blef dervid. Då dessa deputerade återkommo med oförrättadt ärende, förklarade bondeståndet sig enhälligt för *kronprinsen af Danmark* såsom Sveriges blifvande konung, emedan det vore en herre som kunde försvara riket; om prinsen af Birkenfeld, som Frankrike, eller en prins af Hessen, som England i hemlighet gynnade [1], ville de ej höra talas; ej heller skulle en *biskop*

[9] Landshöfdingen grefve Nils Bonde och kammarherren baron K. F. Scheffer.

[10] Baron Karl Otto Hamilton. Jfr utdrag af bondeståndets protokoll vid 1742 års riksdag. *Skand. Handl.* XV: 201.

[1] Den 1 Mars arresterades kanslisterna Rydelius och Sahlstedt, emedan de skrifvit i successions-saken för prinsen af Birkenfeld. Ibland den förres papper fans engelske statssekreteraren Carterets instruktion för härvarande engelske minister Guydeckens, som Rydelius fått att öfversätta af grosshandlaren och riksdagsmannen för Stockholm, Plomgren. Enligt denna instruktion skulle ministern bereda tronföljden för konung Fredriks brorson, arfprinsen Fredrik af Hessen-Kassel, som var gift med engelska prinsessan Maria. Kansleren Bestuscheff i Ryssland, som var helt och hållet i engelska intresset, arbetade äfven härpå, kejsarinnan ovetande, och uppehöll derför fredsunderhandlingarna i Åbo i fyra månader, genom påstående af Finlands delning från Hangö udd, tills svenske fullmäktigen riksrådet Cedercreutz skref till kejsarinnan sjelf; då befallning gafs om fredens afslutande på de bekanta vilkoren emot försäkran om Adolf Fredriks val. Plomgren blef, i anledning af den nämda engelska instruktionen, uppkallad inför ständernas kommissorialrätt. Åtskilliga partikulariteter vid denna instruktion och, såsom det tyckes, listor på de af England och Ryssland utdelade mutor till mössorna uppretade dessa så, att de utstötte Plomgren ur sekreta utskottet, der han likväl åter inträdde, sedan detta gifvit anledning till häftiga uppträden, så väl i borgareståndet som på riddarhuset, af hattarne, som togo hans parti. Direktören Hedman och hans hustru samt sekreteraren Gradman blefvo äfven

någonsin regera Sveriges rike. Med den siste mente de hertig Adolf Fredrik af Holstein, titulär biskop af Lübeck, hvilken kejsarinnan Elisabeth anmält till svenska tronföljden, med detsamma som hon afslog den för Karl Peter Ulrik. Detta bondeståndets beslut, för hvilket, i fall det med fredens ernående vore förenligt, preste- och borgareständen äfven förklarade sig, väckte det häftigaste motstånd på riddarhuset. Öfverste Fabian Wrede anmälte såsom *finska adelns beslut:* »att den finska nationen varit och skulle vara trogen, så länge den hade hopp att under Sverige förblifva; men sedan Svenskarne ville blifva Danskar, kunde de ej annat se, än att Finland blefve för eviga tider från Sverige skildt, och att Ryssen skulle med makt behålla hvad han i händer hade; hellre än att underkasta sig denna fara vore de beredda att godvilligt blifva Ryssar». Härtill ropade alla Finnarne: *ja*. En af dem, löjtnant Schekta, föreslog upprättande af en adlig frikår, hvartill en mängd hattar tecknade sig, såsom det föregafs, i afsigt att gå mot fienden, men egentligen till försvar mot bönderna, som deraf ännu mer förbittrades. Allmogen i en stor del af landet kom i rörelse. Dalarne, Helsingland, Roslagen, Vestmanland, Södermanland, Nerike, Dalsland, Vestergötland läto genom egna deputerade eller sina riksdagsmän inför bondeståndet vid riksdagen yrka danske kronprinsens val, ransakning öfver krigets upphof och straff för generalerna. Om våren uppreste sig Dalkarlarne, höllo åter landsting, nekade sina soldater att gå ut, tvungo tjenstemännen i orten att underskrifva sina påståenden, läto hvarken blidka sig genom återkallelsen af befallningen om Dalregementets uppbrott eller föreställningar att freden var nära för hand, eller af underrättelsen att dödsdomen öfver general Buddenbrock redan var fäld, utan marscherade till Stockholm med sin landshöfding såsom fånge och höllo äfven någon tid ständernas egna deputerade, som voro dem i Sala till mötes, i fängsligt förvar. De hade lofvat att stanna vid Stäket, der nya deputerade med nya föreställningar mötte, men läto ej afhålla sig från att fortsätta sin marsch och anlände den 20 Juni för hufvudstaden, der konungen sjelf utanför Norrtull var dem till mötes. Här trängde de, sedan konungen aflägsnat sig, emellan de mot dem uppstälda soldaterna, som hade befallning att ej skjuta, togo desses kanoner med

arresterade emedan de under riksdagen trakterat bönderna för dansk räkning.

sig och inryckte samt inqvarterade sig i staden. Ifrån måndags-middagen, då Dalkarlarne kommo, till ondags-eftermiddagen tillbragtes tiden med underhandlingar. Största delen af dem hade vid sistnämda tid samlat sig på Norrmalms torg. Riksråden Adlerfelt och Rosen förmanade dem ännu en gång. Dalkarlarne gåfvo eld; den förre sårades dödligt. Några kartesch-skott och salvor ur handgevären, i synnerhet af Elfsborgs regemente under Lagercrantz och Vestgöta kavalleri (de öfriga regementena ville ej skjuta), skingrade derpå de upproriska, som kastade från sig vapnen, bådo om nåd eller flydde. Omkring 4,000 hade inryckt i Stockholm. Anförarne, en bruksbokhållare Schedin, riksdagsmannen Per Andersson från Sollerön och fyra andra, dömdes sedermera till döden och blefvo halshuggna [2]; andra afstraffades genom gatlopp eller spö; en stor mängd dog i den härjande fältsjukan, under fångenskapen på galererna. De, som kommit till Stockholm, voro mest från Österdalarne. Vesterdalarnes invånare hade äfven uppbrutit och med sig rest Vestmanlänningarne, men kommo ej längre än till Vesterås. Uplands-bönderna från Vallentuna härad, som hunnit till Rotebro, vände om. Rörelserna i de öfriga landsorterna lade sig.

Natten före den 20 Juni, som var den dag, då Dalkarlarne inryckte i Stockholm, hade underrättelser kommit från fredskongressen i Åbo, att Elisabeth beviljat fred och Finland till Kymene elf åter, emot det att Adolf Fredrik valdes till svensk kronprins [3]; den 23 Juni skedde detta val. Buddenbrock och Lewenhaupt, till döden dömde af en ständernas kommission, aflifvades derefter på sandbacken vid Norrtull; den förre den 16 Juli, den senare, sedan han rymt ur fängelset och åter blifvit ertappad, den 4 Augusti. Af sekreta utskottets protokoll finnes befallning vara gifven, att en mängd af de arresterade Dalkarlarne vid bägge tillfällen skulle ställas omkring afrättsplatsen, på det de måtte kunna se och vitna, att offrens blod hade runnit [4].

---

[2] Den 30 Jan. 1742. Majoren vid Dalregementet Wrangel, som frivilligt följt Dalkarlarne till Stockholm, dömdes till lifstidsfängelse på Varbergs fästning.

[3] Hans äldre bror prins Karl, som dog 1726, hade varit förlofvad med Elisabeth. De voro syskonbarn till Karl Fredrik och söner till Kristian August, administrator af Holstein under Karl Fredriks minderårighet.

[4] Öfversten Erik Fröberg, som öfvergifvit passet vid Mendolax, blef dömd från tjensten, och flere officerare att mista helt eller halft års lön för deras råd i krigskonseljen.

Hvad vi beskrifvit, är *brytningen* i detta regeringssätt, som redan nu skulle ha sönderfallit, om icke yttre omständigheter verkat uppskof och återhållit en gifven inre upplösning. Dertill bidrog i synnerhet hoppet om en *ny regent*.

I ett slags förtviflan hade de sista besluten vid denna riksdag blifvit tagna. Man kände djupt förödmjukelsen att af Ryssland emottaga en tronföljare såsom pris för freden. »Vi hade bort försvara kronan först och sedan bortgifva henne», yttrade kammarrådet Wulfenstjerna[5] på riddarhuset, »nu måste vi emottaga freden; på slutet kunna vi få Danmark emot oss på ena sidan, Ryssland på den andra och bönderna rundt omkring oss». — »Kronan är förd till torgs», ropade andra, »man må så gerna skicka en person gerad till Petersburg, som återför oss fred, Finland och kronprins». — »Vi begifva oss att tala om vår frihet och heder; bägge ha redan allt för mycket förlorat»[6]. — »Hufvudfelet», sade grefve Henning Gyllenborg, »är regeringens lamhet genom vårt regeringssätt, som man ej vet om det skall kallas *monarki*, *aristokrati* eller *anarki*»[7].

Korruptionen var redan skamlös och skulle likväl gå i stigande. De franska subsidierna voro till den grad partimedel, att regeringen ej sjelf kände deras användande. Det heter i propositionen till sekreta utskottet vid 1742 års riksdag: Kongl. Maj:t har förnummit, att under förra riksdagen en muntlig afhandling med Frankrike blifvit träffad om subsidier, hvarom Kongl. Maj:t ej blifvit vidare underrättad, än att under förra riksdagen en million åtgått, och att Frankrike skulle anmodas på förhand betala det öfriga[8]. Huru det såg ut på andra sidan, derom kunna följande utdrag ur depecher från engelske ministern Burnaby i Stockholm, nyss före och i början af den riksdag som förklarade kriget, gifva någon upplysning[9]. Den 9 Maj 1740 skrifver Burnaby till sitt hof: »6000 pund sterling äro nödvändiga för riksdagsmannavalen i preste- och borgareständen; Bestuscheff vill betala hälften». Den 17 Juni:

---

[5] Den 14 Juni 1743. Ridderskapet och adelns protokoll.
[6] Ridderskapet och adelns protokoll den 19 Mars.
[7] Den 19 Juni.
[8] Att kostnaden för de af sekreta utskottet anordnade rustningar ingått i denna summa, är troligt; men hvilken säkerhet har man, att ej andra partiutgifter äro inberäknade? Framdeles, då korruptionssystemet blef ännu mer utbildadt, kostade bevisligen en svensk riksdag Frankrike långt mer än 1 million livres.
[9] *v. Raumer*, Beiträge zur neuern Geschichte aus dem Britischen Museum und Reichsarchive, Leipzig 1836, 2 delen.

»om vi nu, sedan 4,000 pund blifvit anvisade till riksdagsutgifterna, kunna få en tjenlig landtmarskalk och pluraliteten i sekreta utskottet, så blir det ett lappri för England och Ryssland att efter behag bestämma tronföljden i Sverige». Den 14 November: »det franska inflytandet stiger; Ryssland bör betala mer i den gemensamma korruptionskassan, emedan det hotas med krig». Den 4 December: »de riksdagsmän, jag har att föda, äro mig dyra; man tror, att vi hafva på vår sida fem åttondedelar af prester, borgare och bönder och ungefär hälften af adeln; staden Stockholm är nära lika delad emellan partierna, äfvenså senaten, så att det torde bero på konungens två röster». Den 9 December: »talmannen i bondeståndet lofvar vara vår mot 100 dukater; fordringarna stiga» [10]. Den 2 Januari 1741: »två adelsmän hafva tillbjudit sig att för 100 pund under hela riksdagen meddela mig allt hvad som förefaller på riddarhuset; jag har redan gett hvardera något på hand och en ny klädning». — Derpå insänder ministern listor på hvad riksdagsmännen i de särskilda stånden erhöllo, tilläggande: »de tillhöra den högstbjudande, såsom vi köpa kreatur på Smithfield; Sverige är ej värdt så mycket penningar».

Det var denne Engelsman som år 1741 förvistes svenska hofvet [1]. De anförda depecherna äro adresserade till en mästare i det yrke hans sändebud här dref. Walpole var då ännu engelsk premierminister och skref vid samma tid till kardinalen Fleury om sitt eget parlament: »jag betalar hälften deraf, för att hålla det inom fredliga skrankor; men såsom konungen ej har nog penningar, och alla de, hvilka jag ej gifver penningar, förklara sig för krig, så vore det väl, om Eders Eminens skickade mig 3 millioner, för att minska skrikarnes antal» [2]. Det var såsom ett öde, att de gamla fredliga ministèrerna i Europa ungefär vid samma tid skulle undanträngas af ett yngre krigslystet slägte. Om Horn i Sverige först trädde tillbaka för Gyllenborg, så måste äfven i England Walpole snart gifva vika för Carteret [3], och Fleurys inflytande för bröderna Belle-Isle, som väckte österrikiska successionskriget, hvars utbrott kardi-

[10] En redan anförd underrättelse, att talmannen med de bönder, som insattes i sekreta utskottet till att votera för kriget, sedan låtit köpa sig af franska partiet (*Tessin och Tessiniana*, sid. 88), må jämföras härmed.

[1] I anledning af ett yttrande till Gyllenborg om Sveriges afhängighet af Frankrike (se det föregående).

[2] Se brefvet hos *Flassan*, Hist. de la diplomatie Française, T. V. pag. 185.

[3] Den 24 Juni 1742.

nålen ej länge öfverlefde[4]. Carterets politik mot Sverige är ett motstycke till engelska politiken af 1719; och att England nu med Ryssland var förbundet, gör mera en skenbar än en verklig skilnad. Ty uppriktigt var engelska kabinettet endast i sitt hat mot Frankrike; för öfrigt i all sin vänskap, äfven mot Ryssland, egennyttigt och bedrägligt. Den af Frankrike gynnade revolution, hvarigenom Elisabeth hade blifvit upphöjd på ryska tronen, var ett mål för Englands hemliga missnöje. Engelska kabinettet var ej främmande för de af Österrike understödda intrigerna till den afsatte Ivans och hans föräldrars förmån, men hade emellertid i sjelfva ryska regeringen ett stort inflytande genom storkansleren Bestuscheff, som hade en egen politik, skild från sin monarkinnas, och högeligen ogillade hennes partiskhet för det *holsteinska* huset. Han hade rådt henne att behålla Finland, men förvandla det till en ödemark och lemna Sverige åt sitt öde[5]. Han hade uppehållit freden i Åbo (den slutades först på Elisabeths egenhändiga befallning); han hade motarbetat holsteinska successionen i Sverige och gynnade deremot, i förening med England, åt hvilket han sålt sig, den hessiska.

Englands sinnelag mot Sverige blottades genom Carterets instruktioner till envoyén Guydeckens i Stockholm under 1743 års riksdag, hvilka händelsevis blefvo bekanta[6]. Hufvudföremålet för engelska politiken i Norden angifves vara att göra sig till mästare af både Rysslands och Sveriges handel samt tillintetgöra Frankrikes inflytande i de nordiska kabinetten. Då Ryssland vore vigtigast, borde man gynna dess förvärfvande af Finland och, i fall ej en ny revolution störtade Elisabeth, åtminstone söka att motarbeta hennes »dåraktiga passion» för holsteinska huset, hvilket, en gång i besittning af både Rysslands och Sveriges troner, blefve allt för mäktigt. Förblefve Sverige vid detta hus, hvilket man likväl på allt sätt skulle söka att förhindra, så borde svenska riket ännu mer försvagas. Danmark, hvilket man förespeglat de gamla unionsplanerna och gifvit medel till krigsrustningar, borde åt-

---

[4] Han dog den 29 Jan. 1743.

[5] *Staats-schriften des Grafen zu Lynar*, I: 611.

[6] Vi finna dem såsom bilaga i ett handskrifvet exemplar af grefve *Bondes* Upplysningar om Sverige under konung Fredrik; tydligen samma instruktioner, som genom Plomgren blefvo bekanta under 1743 års riksdag och uppväckte så mycken rörelse mot honom bland mössorna. De finnas ock i *Handlingar till Skand. Hist.*, 12 del., s. 358.

minstone erhålla Bohuslän; ja konungen i Sverige slutligen göras »lik de gamle Göters och Vandalers konungar, bland hvilka en stor del ej hade större rike än ett härad eller en socken». Emellertid borde konung Fredrik, som genom så många intressen vore med England förtrogen, ytterligare genom arbete för den hessiska successionen förbindas; »ty denne konung» — heter det — »lärer icke med godt öga kunna se, att någon annan prins stiger på tronen, än hans brorson, som är förmäld med en engelsk prinsessa, sin faders käraste dotter».

Vi hafva vidrört förhållanden som under den återstående tiden af konung Fredriks lefnad ej blefvo utan vigt, i synnerhet från det ögonblick, då den nye kronprinsens politiska sinnelag och ställning bestämde sig. Detta skedde på ett helt annat sätt, än man hade förmodat.

Den närmaste förening med Ryssland syntes blifva första följden af nya tronföljarevalet, och mössornas välde dermed stå för dörren. Tvänne senatorer af detta parti [7] emottogo Adolf Fredrik i Hamburg och följde honom till Stockholm, dit han ankom i Oktober månad 1743. General Düring, en af möss-cheferna bland militären, skickades till Petersburg [8] att komplimentera kejsarinnan och begära hennes hjelp mot Danmark, som ännu yrkade danske kronprinsens rätt till Sveriges tron, i följd af tre stånds val, men i synnerhet fruktade holsteinska husets anspråk på Slesvig och hotade med anfall både i Skåne och från Norge. Elisabeth befalde i följd deraf 12,000 man, under general Keith, att på hennes egen bekostnad öfvergå till Sverige, der dessa trupper öfvervintrade och qvarblefvo till midsommaren 1744. Emellertid nedlade Danmark vapen och ingick, i Februari månad nämda år, en förlikning, i hvilken de holsteinska anspråken förblefvo hvilande. Denna förlikning slöts genom Tessin, som af sista ständer blifvit sänd till Köpenhamn att afhandla ett giftermål för kronprinsen af Sverige med danska prinsessan, konung Kristian VI:s dotter. Att den nye kronprinsen, då Danmark på detta sista förslag gaf ett undvikande svar, i samma ändamål vände sig till Berlin. der Tessin slutade den af Rudenskjöld började underhandlingen om Adolf Fredriks förmälning med Lovisa Ulrika, Fredrik den stores äldre syster [9], var första afsteget

---

[7] Baronerna Erik Wrangel och Axel Löwen.

[8] Den 1 Augusti 1743.

[9] Bilägret hölls på Drottningholm $\frac{18}{29}$ Augusti 1744. Fredrik II hade sjelf först föreslagit sin yngre syster Amalia, såsom, sade han, bättre

från det ryska systemet, hvilket också, sedan Bestuscheff i Petersburg segrat öfver sin monarkinnas äldre politiska böjelser, nu blef, i närmaste förening med England och Österrike, fiendtligt mot Frankrike, mot Preussen och äfven mot Sverige, då svenska regeringen ej ville underkasta sig Rysslands ledning.

I hjertat var Adolf Fredrik ej ryskt sinnad, lika litet som Karl Fredrik, ja som den olycklige Peter III sjelf och i allmänhet hittills holsteinska huset. Deraf dragningskraften emellan den nye tronföljaren och hattarne, hvilka, oaktadt den vanheder och förlust deras förblindelse bragt öfver riket, dock, i följd af sin politiska riktning, ännu alltid kunde påräkna nationens deltagande; under det motpartiets förbindelser med Ryssland och England blefvo allt mer misstänkta, i samma mån som dessa makters politik mot Sverige afslöjades, och det blef allt tydligare, att Frankrike var Sveriges uppriktigare vän. Det år 1745 med Ryssland, mot subsidier, ingångna defensivförbundet snarare ökade än lugnade farhågorna. Genom en vändning, så litet ovanlig, att man kan anse den för sakernas naturliga gång, se vi den nye tronföljaren, af fruktan för sin och rikets sjelfständighet, aflägsna sig från den makt, hvars inflytande bestämt hans val. Vi se honom med detsamma söndra sig från det engelskt-ryska partiet inom landet, till hvilket parti åter den gamle konungen, uppsökande, såsom mössorna sade, sina gamla vänner [10], nu oföränderligt sluter sig; hvaremot kronprinsessans inflytelse på sin gemål allt mera stärker det franska. Detta blir herskande inom det unga hofvet, som genom arfprinsen Gustafs födelse [1] för nationen gjordes dubbelt dyrbart. Tessins mest lysande period begynner; han hade 1741 emottagit en plats vid rådsbordet; han hade stiftat förmälningen emellan Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika. Själen i det unga hofvets nöjen, omstrålad af den snillrika prinsessans bevågenhet, mottog han det högsta prof af förtroende, då vården om Gustafs uppfostran åt honom anförtroddes. I en egenhändig instruktion för prinsens guvernör förklarade Adolf Fredrik: »min son bör vänjas att se allt med egna ögon». Detta syntes ej väl öfverensstämma med hvad

---

passande för svenska nationen. Grefve Rudenskjölds egenhändiga lefnadsbeskrifning på Upsala bibliotek innehåller en utförlig berättelse om denna negociation, i hvars detaljer vi ej här kunna ingå.

[10] Grefve *Bondes* Upplysningar. Handskrift.

[1] Den $\frac{13}{24}$ Januari 1746.

dernäst inskärptes, att han borde gifva hela sitt förtroende åt rådet [2].

Under sådana förhållanden blef det för hattarne ej svårt att bibehålla den fördelaktiga ställning, som partivändningen med tronföljarevalet återgifvit dem vid den farliga 1743 års riksdag. Ständerna sammanträdde åter i September 1746. En af mössornas chefer, baron Ungern, en moderat man, blef väl åter landtmarskalk; men hattarne rådde i sekreta utskottet och de angelägnaste deputationerna, hvarför ock den enligt förra riksdagens beslut återupptagna frågan om att återställa de enda öfverlefvande af de år 1739 licentierade rikets råd, grefvarne Bonde och Bjelke, i sina värdigheter förföll, fastän understödd af presterna och i synnerhet af bondeståndet. Vi ha sett, huruledes borgareståndet genom några af sina mest betydande medlemmar hölls i hattarnes intresse. Så mycket mer förbittrad var minoriteten just i detta stånd; och af den höra vi nu satser yrkas, som röra sjelfva regeringssättets grund.

Köpmannen i Stockholm Kristofer Springer, en personlig vederdeloman till hatt-chefen i borgareståndet Plomgren, hade i Juni månad 1743 fordrat hufvudstadens riksdagsmän till redogörelse i successionsfrågan. Under det ständerna sväfvade i fruktan för de anryckande Dalkarlarne, inträngde Springer på Stockholms rådhus, i spetsen för en stormande menighet. Han kallade riksdagsmännen till ansvar för det bifall de gifvit till tronföljarevalet. Han frågade, huru de vågat detta, utan att åtminstone först höra menige borgerskapet, hvars fullmäktige de voro; ty rikets ständers förening af den 24 Mars 1720 förbjöde att välja en kronprins så länge konungen lefde. För sin del begärde han veta, *hvilka man mente med rikets ständer*. Då den församlade magistraten härpå svarade, att dermed mentes *alla fyra stånden*, genmälte Springer: *ridderskapet och adeln* är här i riket *allena stånd*, men de ofrälse stånden allenast *ständers fullmäktige*, hvilka kunna af *principalerna* eller *menigheterna* till ansvar ställas. När magistraten begärde uppskof att öfver detta påstående höra borgareståndet, ropade Springer: »vi borgerskap, såsom principaler, fordra nu redogörelse, och denna rätt tillkommer alla städer i riket». Derpå förklarade han Plomgren, riksdagsman för Stockholm, förlustig dess riksdagsmannarätt. Detta allt skedde samma dag som

[2] Uttrycket i den på franska författade instruktionen var, att prinsen ej borde hafva någon annan favorit än hela rådet: en allusion, såsom det synes, på konung Fredriks favorit presidenten Broman.

ständernas deputerade afsändes emot den till Stäket väntade upproriska Dal-allmogen. Då borgareståndet ogillade de yttrade satserna och tog Plomgren i försvar, sade Springer, att den, som förledt ståndet till så ogudaktiga utlåtelser, förtjente att lägga sitt hufvud under bödelsyxan, hotade att vädja till alla städer i riket (en dylik oro utbröt verkligen på samma tid i Göteborg) och fordrade återinsättandet af de år 1738 entledigade rådsherrar i deras embeten[3].

Sådant var upphofvet till den på sin tid namnkunniga *principalats-qvestionen*, som väcktes under så ömtåliga omständigheter, att 1743 års ständer ej funno rådligt att expediera sitt beslut om Springers ställande inför rätta. Ett bref från konungen till öfverståthållare-embetet af den 25 April 1744 förklarade väl de yrkade satserna förgripliga och ålade Springer, som fortsatt sina beskyllningar mot Plomgren och Kjerman och äfven någon tid sattes i fängelse, att ej vidare utsprida dessa läror; men vid öfverläggningen derom i rådet hade senatorerna af mösspartiet ej ogillat, och riksrådet Åkerhjelm öppet försvarat samma grundsatser.

Vi ha utmärkt året 1743 såsom brytningen i 1720 års regeringssätt. Ett bevis derpå är, att man från denna tid — för att nytja ett nytt ord för en gammal sak — ser *ultraismen* framträda hos partierna. Vi sammanfatta under detta namn politiska riktningar, som gå *utom* en gifven regeringsform genom slutsatser, som den icke erkänner, ehuru dessa slutsatser ur densamma kunna vara dragna. *Principalats-qvestionen* om *ansvarighet för ständerna sjelfva* var utan tvifvel en sådan riktning. Man märker från denna tid flera sådana riktningar, förebud till regeringssättets fall; och det skall ej förundra oss, om vi i dessa symptom finna motsatta krafter sammanträffa. I sjelfva verket hade en gammal aristokratisk och en ny borgerlig opposition här räckt hvarandra handen och förde med olika syften samma språk, hvilket hos underliggande partier alltid får frihetens, under det hattarne tvärt om nu beskyldes för ultra-rojalism och att umgås med planer till konungamaktens utvidgande. Märklig är den inskränkning, som gafs åt principalats-frågan. Vi ha i riddarhuset funnit hufvudsätet för frihetstidens politiska makt, ehuru de *gamla mössorna* hade sökt spela makten i rådets händer. 1738 års partihvälfning, då detta spel förlorades och riddarhusets pluralitet i sjelfva

[3] Borgmästaren Bobergs (från Ystad) berättelse i sekreta utskottet den 10 December 1747.

verket blef herskande, var så litet mot regeringssättets princip, att den snarare deraf följde. Mot hatt-regementet på riddarhuset var mössornas opposition naturligen riktad, och hos ofrälse stånden ingick deri, efter kriget, en så stor motvilja mot riddarhuset i allmänhet, att den år 1743 utbröt i uppror. Ett starkare bevis, att regeringssättets både styrka och svaghet förnämligast låg i riddarhuset, kan svårligen gifvas, än Springers språk, som satte Dal-upprorets praxis i teori och likväl endast erkände ridderskapet och adeln för Sveriges egentliga riksstånd. Så allmän var ännu denna föreställning. Det behöfdes nära tretio år, tills de *nya mössorna* allvarsamt angrepo den, genom upptagandet af frälse- och ofrälse-frågan. Dermed hade de, emot sin vilja, gått regeringssättet på lifvet.

Springers sak, upplifvad på 1746 års riksdag, inblandades i den missämja, som nu utbröt både med Ryssland och England. I regeringens proposition till sekreta utskottet tillkännagafs, att vissa handlande i Stockholm sjelfva vändt sig till ryske ambassadören med begäran att få inskeppa en del af de 1,000 läster spanmål, hvilkas utförsel från Lifland och Estland, i sista traktaten med Ryssland, till Sveriges förmån hade blifvit beviljad. Plomgren anmärkte i sekreta utskottet, att kammarkollegium och statskontoret, som fått befallning att låta spanmålen för kronans räkning inkomma, till underlättande af den nöd, som genom missväxt i flera provinser sig yppat, ej kunnat detta verkställa, emedan ryska kejsarinnans resolution att spanmålen utbekomma var stäld på Springer allena. Kjerman tillade, att man måste varsamt gå till väga i saken, på det riket ej måtte gå miste om alltsammans; »helst handelsman Springer förmådde mer hos ryske ministern, än hela vår regering»[4]. Det beklagades, att svenske undersåtar mer skulle hålla sig till *främmande ministrar* än till sin *lagliga öfverhet.* Alla instämde i, att sådant vore brottsligt och förmätet; landtmarskalken tillade, med tydligt afseende på hattarne: »detta är just det, som i de förflutna åren varit vållande till rikets olycka»[5].

Rysk minister i Sverige på denna tid var baron von Korff, förut i samma egenskap anstäld i Köpenhamn, en man af skarpa former, Bestuscheffs förtrogne och derför af honom utsedd till tolk för Elisabeths missnöje med den svenske tronföljarens politik. Han uppträdde i Stockholm på en gång

[4] Sekreta utskottets protokoll den 16 Oktober 1746.
[5] L. c.

såsom rysk minister och svensk partichef så oförtäckt, att äfven de moderatare mössorna skydde honom. Han vädjade öppet i tal och skrift till *nationen*, hvars frihet vore i fara. Hattarne, sade han, smickrade med suveränitets-tankar det unga hofvet; mot detta visade han öppen ovilja, men låtsade ett synnerligt förtroende för den gamle konungen. Hans hus blef en samlingsplats för en mängd missnöjda. Att mutor der utdelades, sades offentligen; och ambassadören yrkade, att generalmajoren Wrede och kommersrådet Plomgren skulle ställas till rätta, såsom utspridare af dylika rykten [6].

Kejsarinnan skref sjelf till den gamle konungen, att han borde åter anställa de år 1739 afskedade rikets råd. I en audiens hos Adolf Fredrik den 3 Oktober 1746 beskylde von Korff kronprinsen att för mycket hålla sig till ett parti och varnade honom för örontasslare. Prinsen svarade: »att han redan vore gammal nog att veta hvad han skulle göra och låta». Baron Korff riktade slutligen i audiensen den 26 Oktober en offentlig anklagelse emot Tessin, som redan företrädde den sjuke Gyllenborgs plats och vid detta tillfälle var närvarande. Sedan ambassadören öfverlemnat till kronprinsen bref från kejsarinnan och från storkansleren Bestuscheff, uppläste han en lång deklaration, som begynte med upprepande af alla kejsarinnans välgerningar: vore emot förmodan prinsens tacksamhet derför förkolnad, så kände dock hela verlden, att han hufvudsakligen hade kejsarinnan att tacka för den plats han i Sverige innehade; han varnas för sådana personer, som med ett intagande yttre väsende sökt tillvinna sig hans förtroende,

---

[6] General Wrede hade för holsteinske ministern Pechlin yttrat, att Korffs folk vid landtmarskalksvalet (som utföll till mössornas fördel) hade utdelat 1,400 dukater. Wrede nekade till detta i enrum fälda yttrande, ehuru Pechlin skriftligen med sitt namn och sigill intygade angifvelsen. På Plomgren yrkade baron Korff arrest, emedan han sagt, att en briljanterad dosa blifvit honom erbjuden. — Såsom bekant, blefvo hattarne vid denna riksdag i deputationerna öfverlägsna. Flassan säger, att franska hofvet skickade sin då varande ambassadör i Stockholm 200,000 livres att utdela i hemliga gratifikationer, och att mössorna öfver allt blefvo slagna ur fältet. »La cour de Versailles donna à son ambassadeur, le comte de Lanmary, deux cent mille livres, pour traiter ses partisans, et être distribuées en gratifications secrètes. Aussi le parti anglo-russe fut-il écrasé en toute occasion». *Flassan*, Hist. de la diplomatie Française, Tom. V, p. 378. Då landtmarskalksvalet, som lofvade annat, aflopp efter mössornas önskan, sade baron Korff offentligen om aftonen på hofvet till sina anhängare: »wir bedanken uns». *Tessin och Tessiniana.*

i synnerhet för grefve *Tessin och hans anhang*, som endast hade för afsigt att förlänga oron i Norden och i sjelfva verket motarbeta prinsens val; genom Tessins intriger hade giftermålsunderhandlingen i Köpenhamn misslyckats; han vore ovärdig prinsens förtroende; detta förtroende borde vändas till personer, som bibehöllo enigheten emellan Hans Kongl. Höghet och kejsarinnan, emellan det unga hofvet och konungen; skilde ej prinsen sig från denne man och hans parti, så funne sig kejsarinnan nödsakad att ej blott förändra, utan fullkomligt inställa sitt hittills iakttagna välvilliga förhållande. Denna ryska deklaration var förut allmänt bekant. I sekreta utskottet sades, att den tre dagar förut funnits i afskrift på kaffehusen. Den harm steget väckte bröt för ögonblicket fullkomligt det partis krafter, som det var ämnadt att upphjelpa.

Kronprinsen lät genom grefve Ekeblad i sekreta utskottet förklara: »att han hyste en uppriktig erkänsla för kejsarinnan, hvilken han ock, så vidt rikets väl det medgåfve, ville vid alla tillfällen ådagalägga; men skulle kejsarinnan anse honom som en guvernör öfver en provins, så ville han hellre uppoffra hundrade lif, om han dem hade, än att riket skulle för hans skull komma i en så neslig dependence; endast af menagement hade han, såsom kronprins i Sverige, af herr v. Korff fördragit det han aldrig såsom biskop i Lübeck skulle tålt af en främmande minister» [7].

Ständerna täflade i trohetsbetygelser mot Adolf Fredrik. Franske ministern i Stockholm syntes endast hafva ögon för kronprinsen och hans gemål. Denne minister inberättade till sitt hof: »sedan sekreta utskottet förbjudit den gamle konung Fredrik att utan sitt tillstånd se de främmande ministrarne och äfven hotat afsätta honom och skicka honom till Tyskland, har den svenske monarken förlorat den sista öfverlefvan af sin ringa makt och sitt inflytande» [8]. Tessin begärde sträng undersökning öfver sitt förhållande. Den uppdrogs åt sekreta utskottet och blef hans triumf. Vid riksdagens slut var han kanslipresident och premierminister [9].

---

[7] Sekreta utskottets protokoll den 17 Nov. 1746.

[8] *Flassan*, l. c., Tom. V, p. 378.

[9] Grefve Karl Gyllenborg hade dött den 9 December 1746. Det fans mössor som till och med hade yrkat, att Tessin borde utlemnas till Ryssland. Den berömde professor Johan Ihre hade denna tid i tre akademiska disputationer: *De poenis innocentium*, *De victima publica* och *De ratione status*, försvarat den satsen, att en stat för sin egen säkerhet hade rätt att till främmande makt utlemna äfven en oskyldig

1746 års riksdag, den längsta hittills hållna, varade i femton månader. Huru ständerna förlorade sig i småsaker, derpå kan såsom bevis anföras, att *tretton hundra* klagomål öfver *prejudice* i befordringsmål till dem inkommo [10].

Hattarne hade åter fått fast grund. Segern skulle, såsom vanligen i dessa tider, äfven betecknas genom offer. Riksrådet Åkerhjelm, en man från Karl XII:s dagar, och så utmärkt för sin stränga redlighet, att han kallades den *svenske Cato*, hade med hattarne inträdt i regeringen 1739, men kunde med dem ej länge öfverensstämma [1]. Ingen hade med mindre skonsamhet vid öfverläggningarna om kriget mot Ryssland upptäckt missförhållandet emellan afsigten och medlen. Hans votum i rådet efter krigets nesliga utgång hade bestämt generalerna Buddenbrocks och Lewenhaupts arresterande, och han ansågs derför af hattarne såsom en upphofsman till desses olycksöde. Nu inställdes han för en ständernas kommission. Hvad man offentligen tillvitade honom var hans yttrande i *principalatsqvestionen*. Dervid invände han, att detta vore en ny fråga i den svenska statsrätten; han ville underkasta sin tanke rikets ständer, om de sjelfva bestämde, huru regeringsformen i detta afseende skulle förstås; men han fordrade att ej dömas för hvad ingen lag hade förbjudit. Med denna anklagelse förknippades en annan. På bankofullmäktiges föreställning hade regeringen år 1745 [2], »ehuru bankoverket (såsom det heter) vore i bättre och förmögnare tillstånd än någonsin», tillslutit banken för utlemnandet af metalliskt mynt; hvaremot den äfven fick rättighet att utgifva småsedlar, »i betraktande af de stora tjenster riket af banken haft, synnerligen under sista kriget och oroligheterna». Vid öfverläggningen om denna fråga i rådet hade Åkerhjelm yttrat sig deremot och fordrat undersökning af bankens tillstånd. Detta votum, för hvilket 1765

medborgare. Han blef derför och för sin disputation *De tumultu Dalcarlorum, vulgo Næftåget* (som hade blifvit ventilerad under sjelfva det sista Dal-upproret) dömd till 700 daler silfvermynts böter och att undfå en allvarsam föreställning i kanslikollegium.

[10] *Fant*, Föreläsningar öfver svenska historien.

[1] »Homme respectable, bon citoyen, Caton sévère, d'un grand sens et d'une fermeté inébranlable». Grefve *zu Lynar*, l. c., s. 194.

[2] Kongl. Maj:ts skrifvelse till bankofullmäktige den 10 Oktober och plakat om mindre bankosedlars gångbarhet den 23 Okt. 1745.

års ständer sedermera hedrade Åkerhjelm med en medalj[3], [illegible] nu brottsligt. Tre riksråd, Cronstedt, Posse och Anton Wrangel, hvilka både i principalats- och banko-frågorna varit af Åkerhjelms tanke, sluppo med en varning; han sjelf måste anse för nåd att få taga afsked utan pension. Dermed var motpartiet i rådet stumt. Det herskande deremot fick nya organ i nya rådsherrar, ibland dem friherre Anders Johan Höpken[4] och grefve Klas Ekeblad, båda sedermera kanslipresidenter. Ryske ambassadören nekade att göra de nya senatorerna den första visiten.

Principalats-frågan, som vid denna riksdag åter upptogs, framstäldes såsom ett försök att ändra den faststälda successionen. Sekreta utskottet tillkännagaf tid efter annan upptäckter om stämplingar och förbjöd förföriska skrifter. Ständernas kommission var i ständig verksamhet, spridde förskräckelse och lemnade efter sig blodiga spår. En engelsk doktor, Blackwell, som ett par år förut var inkommen i landet och blifvit hedrad med titel af konungens lifmedikus samt befordrad till ett fördelaktigt arrende af en kungsgård för att anställa nya rön i landthushållningen[5], angafs, på konung Fredriks egen befallning, af hofmarskalken Broman att hafva inför konungens höga person fört eftertänkliga diskurser och gjort propositioner om ändring af den faststälda successionsordningen till förmån för *hertigen af Cumberland*, konungens i England andre son. Blackwell häktades, nekade, underkastades tortyr, bekände och undergick dödsstraffet. Drake, en köpman i Göteborg, som

[3] Åtsidan visade riksrådet Åkerhjelms bröstbild, med omskrift: *Samuel Åkerhjelm Lib. Baro, Regni Svec. Sen. et Supr. Aul. Præf. Aet. 82.* Frånsidan bankohuset, med omskrift: *Veritas visu et mora valescit.* Inunder läses: *Ob merita in patriam hunc nummum cudi fecer. Ordd. Reg. A. MDCCLXV d. XXII Oct.* Huru bankoverket ansågs och nyttjades såsom partimedel, derpå kan som exempel anföras, att vid 1747 års riksdag *sekreta utskottet* ej blott beslöt en äreskänk åt bankofullmäktige *för deras försigtiga och nitiska förhållande*, utan äfven anslog *10,000 daler silfvermynt*, att utdelas i *belöningar åt några andra*, som vid *förenämde tillfälle* (i förföljelsen mot dem som varit af annan tanke) *gjort banken så besynnerlige tjenster, att de förtjente med någon erkänsla ihågkommas. Schwerin*, Författningar rörande bankoverket, s. 126.

[4] Baron Höpken var då expeditionssekreterare i kansliet, men gjordes, samma dag han nämdes till riksråd, förut till hofmarskalk; hvarför man om honom sade, att han stod upp såsom sekreterare, åt middag som hofmarskalk och lade sig som riksråd.

[5] Dessas beskaffenhet kan ses af Linnés Vestgöta-resa, der de omtalas med förtjent åtlöje.

der förehaft samma uppťåg som Springer i Stockholm, dömdes äfven till döden; likaledes tvänne bönder [6]. Springer sjelf, som äfven anklagades att vid riksdagen hafva trakterat för rysk räkning [7], blef efter 11 månaders fängelse väl förskonad till lifvet (Plomgren bad för honom), men dömd till schavott och lifstidsfängelse på Marstrand, hvarifrån han dock fick tillfälle att rymma till England. Under sin arrest i Stockholm smög han sig äfven ut och tog sin tillflykt i engelske envoyén Guydeckens hus. Han utlevererades ej förr, än 300 man af gardet hade omringat huset. Då lemnade envoyén Sverige; och till Stockholm kom ingen engelsk minister förr än år 1763.

Med Ryssland liknade det sig till krig. Redan vid riksdagens början samlades en rysk flotta i Cronstadt, som begärde att få anlöpa svensk hamn. En hemlig konvention tecknades den 12 Juni 1747 emellan Ryssland och England, hvari lofvades 100,000 l. sterl. subsidier, om under sommaren kejsarinnan ville i Lifland underhålla en kår af 20,000 man samt utrusta en eskader af 40 till 50 galerer. Danmark, som ombytt system och förenat sig med Ryssland, gjorde starka rustningar. Det berättades, att ryska hofvet, för att bringa denna makt i vapen, lofvat åter förhjelpa den till allt hvad den i roskildska freden förlorat, ja gifvit hopp om den svenske kronprinsens afsättande och de tre nordiska kronornas förening [8]. I ryska Finland förspordes militäriska rörelser. I Sverige rustade man sig till försvar. De gamla regementena gjordes fullständiga, sjöfolket fördubblades. Riksrådet grefve Rosen öfversändes till Finland. I allmänhet fick, under inseende af kronprinsen såsom generalissimus, försvarsverket nytt lif. År 1747 utkastades den plan till Finlands försvar, som fullföljdes till 1764, och hvars frukter blefvo Sveaborgs anläggning och skärgårdsflottans skapelse af Ehrensvärd. Det ryska förbundet efterträddes af en allians med Preussen [9], bemedlad af Frankrike, som för att sätta Sverige i försvarsstånd mot Ryssland, å nyo beviljade subsidier.

Freden blef dock ostörd i Norden. Danmark lugnades genom Adolf Fredriks försäkran att, i fall successionen af

---

[6] Grefve *Bonde*, Upplysningar.

[7] Baron Korff begärde ett publikt vederläggande af det i staden utspridda rykte, att Springer blifvit arresterad för sitt umgänge i ryske ministerns hus.

[8] Grefve *zu Lynar*, sid. 626.

[9] Den 18 Maj 1747.

Holstein honom tillfölle, taga i ersättning en deremot svarande andel af grefskapen Oldenburg och Delmenhorst, och underhandlingarna om en tillkommande förmälning emellan arfprinsen Gustaf och den äldsta danska prinsessan blefvo öppnade. Äfven Ryssland, som, nu deltagande i österrikiska successionskriget, ej på samma tid önskade krig med Sverige, gaf så vida efter, att Elisabeth beviljade det begärda återkallandet af baron v. Korff från svenska hofvet [10].

Vi hafva sett, huru mössornas ursprungligen strängt aristokratiska teori af regeringsformen, sedan partiet blef opposition, sökte ett demokratiskt stöd och slog öfver i ett vädjande till folket. Genom en naturlig motverkan syntes hattarne blifva rojalister. Denna skenbara rojalism, som misstrodde den gamle konungen, samlade sig omkring det unga hofvet; och detta bygde derpå allt för osäkra förhoppningar. Tessin beskylles att hafva närt dessa förhoppningar om en större makt; och ett så oinskränkt förtroende, som han i början njöt, i synnerhet af Lovisa Ulrika, synes svårligen kunna förklaras, utan att han i detta afseende smickrat hennes välkända tänkesätt. Men allt hvad Tessin gjorde för konungamakten i Sverige stannade vid inrättningen af de *kungliga riddareordnarne*, hvilken, utan ständernas vetskap, men, såsom det sades, för att förekomma utdelandet af ryska ordnar, blef vid 1746 års riksdag i sekreta utskottet genomdrifven, ehuru den först år 1748 trädde i verkställighet [1]. Utöfver dekorationer gick ej Tessins nit; och redan i konung Fredriks sista dagar begynte den missämja äfven emellan det unga hofvet och hatt-rådet att röja sig, som under Adolf Fredrik skulle kosta blod [2].

---

[10] Detta skedde likväl ej utan med vilkor att grefve Bark, som i Petersburg ridderligt representerat svenska namnet, äfven återkallades. Han efterträddes af Wulfenstjerna.

[1] Ordensinrättningen var öfverenskommen emellan Tessin, Lovisa Ulrika och konungen i Preussen 1744, såsom ett medel till konungamaktens upplifvande. Handskriftlig anteckning af d:r *Fant*.

[2] Första oenigheten emellan kronprinsen och rådet uppstod vid tillfälle af ett generalmajors förslag. »Grefve Liewen var *fac-totum* hos prinsen. och rådet ville vid tillfälle skapa sig än en Lewenhaupt uti korporalen vid drabanterna och brigadieren i fransk tjenst, grefve Axel Fersen, hvilken de under prinsens frånvaro på jagt, och emot dess inhemtade vilja, jämte flere, satte på förslag. Han blef ock af konungen, såsom ganska sjuklig och lätt att förleda, nämd emot all tur och vanlighet vid vår armé. Liewen hetsade upp alla öfverstar och officerare att hämnas denna tort. Härigenom blef grunden åter lagd till ett *hof-parti*, och rådet eller franska partiet skildt från unga hofvet». Grefve *Bonde*, Upplysningar; handskrift.

Emellertid gaf denna hattarnes skenbara rojalism Ryssland tillfälle att, såsom garant af regeringssättet, slå allarm för *svenska friheten*, deri troget den politik, det oafbrutet följde under partitiderna. Det klagade öfver tilltänkta ingrepp i ständernas frihet, öfver hemliga planer till konungamaktens utvidgande. Adolf Fredrik måste i bref till kejsarinnan förklara, att han ej hyste några sådana planer; och på hans egen begäran utfärdades år 1749 en kungörelse emot de rykten, som derom kringspriddes.

Sista draget i målningen af konung Fredriks regering vilja vi tillägga ur en utländsk diplomats skildring om Sveriges tillstånd vid utgången af året 1749 [3]. Denna skildring lyktas med följande ord: »Att jag under allt detta ej nämt konungen i Sverige, kommer deraf, att denne herre, som 1748 träffades af slag, sedermera mycket aftagit både till kropps- och själskrafter samt i sin höga ålder, och då han hvarken kan länge lefva, eller för sig och sin familj mer har det ringaste att i Sverige hoppas, nästan alldeles dragit sig från statsangelägenheterna, med hvilka han aldrig älskat att sysselsätta sig, och lemnat dem helt och hållet till tronföljaren och rikets råd. Rådet, hvilket, såsom bekant, tillhör franska partiet, synes för sitt framtida öde temligen lugnt, då dess motståndare, ehuru talrika nog, sakna mod och verksamhet. Emellertid har det herskande partiet ej skäl att vara så alldeles säkert, då hos en nation, hvars författning öppnar dörren för främmande inflytelser, bladet lätt kan omvändas och motpartiet få öfverhand. Gemene man är dervid på visst sätt likgiltig och dömer riktigt nog, att, det ena eller andra partiet må föra styret, de pressande utlagorna hvarken derför skola minskas eller allmänna besvären afhjelpas. Deremot lofvar den sig bättre tider, om ständernas så missbrukade frihet upphäfdes, och tror sig under en monarkisk regering blifva mycket lyckligare. Denna tanke begynner blifva temligen allmän, och äfven förnämare Svenskar, hvilka deras fäderneslands ära och välstånd ligger om hjertat, inse nogsamt, att det ej kan upphjelpas så länge privatafsigter äro förnämsta driffjädern till allmänna författningar, och rikets bästa så nära är sammanflätadt med vissa personers och amiljers fördelar. De önska derför i hjertat ej blott konungamaktens utvidgande och skulle ingalunda motsätta sig den, utan de

[3] Schilderung der Lage der öffentlichen Angelegenheiten Schwedens gegen das Ende des 1749 Jahrs. Graf *zu Lynar*, Staats-schriften, I. s. 639.

vore ock färdiga att befordra verket, om de ej fruktade att med detsamma få lägga sina hufvuden på stupstocken. Ännu synes ej saken mogen; ännu är helgden af den ed, hvarmed närvarande regeringsform blifvit besvuren, för dyr, regeringssättets otjenlighet ej nog allmänt insedd, och hos många förnäma hoppet allt för stort att under denna författning, genom vänner och konstgrepp, lättare nå sitt mål, än om de skulle vänta sina önskningars uppfyllande af en konungs vilja. Emellertid kommer det efter allt utseende förr eller senare till en brytning, ehuru vi lemna derhän, om förändringen skulle så snart följa den nuvarande konungens död, som några förmena. Att tronföljarens gemål har beslutsamhet nog till företaget, derpå är mindre att tvifla, än att han sjelf dertill skulle bjuda handen och finna anhängare, som derför ville våga lif, ära och gods. Jag tror snarare — så slutar denne statsman — att en sådan händelse blir förbehållen åt tider, då förvirringen i riket nått sin höjd; då nationen, genom partiandans förderfliga verkningar bragt till det yttersta, nära enhälligt känner åstundan efter en förändring; och då en klok, behjertad, kanhända genom franska penningar understödd konung, som talar landets språk, har truppernas kärlek och mod nog att ställa sig för dem i spetsen, skall föra Sveriges spira». — Man ser, det är profetiska ord. — Konung Fredrik dog den 25 Mars 1751, nära 75 år gammal.

Den brytning i regeringssättet, som redan länge var beredd, hade kanhända vid en ny konungs uppträde på tronen äfven inträffat, om ej personliga afseenden uppehållit sakernas gång och verkat på partiernas ställning. Vi ha sett denna ställning de senare åren af konung Fredriks lefnad: hattarne med det unga hofvet; mössorna med den gamle konungen; de förres och Frankrikes inflytelse likväl herskande, emedan nationen ej kunde eller ville tro på ryskt beskydd för svensk frihet. Båda partierna hade likväl inom sig stridiga beståndsdelar, som lätt kunde förändra deras lägen.

Hattarnes rojalism efter 1743 var en nödvändighetsdygd, tillika en sköld emot hopens förbittring. De hade med sin dyrkan vändt sig emot den uppgående solen och så mycket hellre slutit sig till tronföljaren, som denne alldeles ej visade sig villig att lyda den utländska makt, hvilken, tillika med freden, hade bestämt tronföljden i Sverige. Man hade hört hattarne vid 1743 års riksdag offentligen klandra regeringssättet och gifva det skulden till krigets olyckor; och att verk-

ligen en revolutionsplan till Adolf Fredriks fördel tidigt bragtes å bane, eller att franska hofvet åtminstone trodde derpå, derom upplysas vi genom oss tillhandakomna utdrag ur franska ministeriela handlingar. *Frankrike*, heter det, hade *i samråd med sina mest gällande vänner i Sverige*, allt ifrån 1748, till förmån för den blifvande konungen påtänkt ett *återställande*, ej af suveräniteten, men af *1634 års under Gustaf Adolfs namn bekanta regeringsform* (hvilken franska kabinettet förliknar med Englands). Men man begick, tillägges det, det hufvudfelet att gifva Lovisa Ulrika förtroende deraf. Hennes oförsigtighet röjde förslaget; och den kännedom om planen, som nådde hofven i Petersburg och Köpenhamn, var verkliga orsaken till oron i Norden år 1749 och till den missämja mellan Sverige och dessa makter, som då var nära att utbrista i krig. Man erkände redan då, och innan drottningen kom på tronen, faran af maktens missbruk hos en prinsessa af hennes karakter, och som, genom den makt hon egde öfver sin gemål, i sjelfva verket blefve ensam regerande. Derför uppgaf man förslaget. »Jag trodde då, och jag tror ännu» — säger den franske minister, hvars ord vi här låna [4] — »att man gjorde rätt. Men jag tror ej, att man i en framtid bör uppgifva planen. Sker ej någon vådlig förändring i det sinnelag och den karakter, som den unge kronprinsen Gustaf redan visar, blir kanhända *hans* regering den epok, då Frankrike skall finna det både för sig sjelft och Svenskarne nyttigt att i Sverige återställa konungamakten enligt Gustaf Adolfs regeringsform».

Den blick, som här kastas i det tillkommande, tillika med den utsigt af samma slag, på hvilken vi nyss från ett motsatt håll fästade uppmärksamheten, visar huru nära man redan 1749 var till 1772, men uppdagar tillika de *personliga* afseenden, hvilka, om ej ensamt, dock i hufvudsaklig måtto vållade ett uppskof. Ett förhastadt revolutionsförsök, genom en hög persons otålighet, som slutade med att álägga konungamakten nya band, och derpå upprörandet ända till dräggen af regeringssättets alla brister, skulle föregå en förändring, hvars nödvändighet så tidigt insågs och så bestämdt förutsades.

Vi känna likväl både Tessin och hattpartiet för väl att tro, det man ännu hade allvar med planen; men att man smickrade dermed, innan partiet syntes säkert om sitt eget

[4] Markis d'Havrincourt, nära 14 år fransk ambassadör i Sverige. Detta skrefs 1763.

välde, är troligt, liksom det förklarar Lovisa Ulrikas klagan, att hon af hattarne var bedragen [5]. Deraf slutligen förbittringen mot Tessin hos det nya hofvet, som också redan före konung Fredriks död vände sig till mössorna, egentligen för att ur deras led värfva ett eget *hofparti*. Ett sådant bildade sig ock; mera ett kotteri än ett parti. Det var detta, som år 1756 blödde.

Den 25 Mars 1751 uppsteg Adolf Fredrik på tronen. Den 9 April inlemnade han en not till rådet, hvaruti han begärde veta skilnaden emellan *riksvårdande ärenden*, som genom omröstning efter pluraliteten afgöras, och *kabinettsärenden*, i hvilka konungen eger att besluta. När denna upplysning blef gifven, förklarade konungen, att rådets tanke ej kunde gälla utan hans pröfning och samtycke. Han vore kallad att regera, men ej att blott underskrifva hvad rådet (som enligt regeringsformens 14 § borde »råda, men ej regera») hade beslutit [6]. Dessa anspråk framkallade skriftliga svar af rådet och slutligen muntliga öfverläggningar i konungens närvaro, uti hvilka grefve Tessin i alla sina medbröders namn förde ordet. Grunderna för rådets svar kunna inhémtas af det memorial, som grefve Tessin sedermera uppsatte i ämnet, för att meddelas ständerna. Både dess logik och dess vältalighet karakteriseras genom följande: »Alla de tre delar» — säger Tessin — »hvaraf vår regerings ställning består, sammanlöpa uti Svea konungs famn. Han gifver åt högheten glans, åt myndigheten lif, åt väldet eftertryck, och således förvare vi uti Hans Kongl. Maj:ts sköte vår frihet, vår säkerhet och vår omvårdnad. Rikets råd äro rikets ständers ansvarige fullmäktige; de ega råda och ej regera. *Regera* betyder här, efter det begrepp rikets råd derom hafva, att yttra sig öfver de förekommande mål efter behag och godtycke, samt utan bifogade skäl till meningens bestyrkande. *Råda* deremot är, att inför protokollet andraga sina underdåniga tankar, grundade på skäl och omständigheter, då ett sådant votum gäller vid beslutets författande, allt efter som pluraliteten det under omröstningen bifaller; och blifva sedan rikets råd, hvar för sig, på nästa riksdag för sin omröstning ansvarige. Detta är det enda sättet, på hvilket, enligt våra grundlagar, en rådsherre eger del i regeringen. Följaktligen kunna en eller flera af rikets råd ej på annat sätt

[5] *Woltemats* anekdoter. Ms.
[6] *Tessin och Tessiniana*, s. 135.

regera, än så framt de utom rådkammaren, utan ansvar och utan grundade skäl, söka bibringa öfverheten sådana tankar, som kunna vara med deras enskilda afsigter enliga, skydda sig under den kongl. högheten samt försöka att, genom smickran och andra olofliga medel, till sina medundersåtars förfång befordra egen eller andras lycka»[7].

Hvarthän det sista syftade, är lätt begripligt. Förklaringen är för öfrigt ett diplomatiskt konststycke, ännu mer genom hvad den förtiger än hvad den uttalar. Den pryder tronen med alla vältalighetens blomster, för att dölja dess verkliga obetydlighet. Den låter varsamt ljusaste dagen falla på rådets myndighet och skjuter in i vördsam skugga den verkliga högsta makten, nämligen ständerna. Den träder här på farlig grund; ty mössorna hade sedan 1743 begynt alliera sig med demokratien, och hofpartiet förde nu högljuddast frihetens språk. Man hörde mössor yttra, att äfven suveräniteten vore drägligare än hatt-rådets aristokrati, och en grefve af hög rang i armeen, en af hofpartiets förkämpar[8], säga, att särskilda ständernas fullmäktige borde insättas i rådet, och alla stånd gälla lika; hvarvid någon svarade: »det är godt, vi blifva då alla grefvar»[9]. Tvisterna emellan konungen och rådet trängde snart från rådkammaren och hufvudstadens sällskapskretsar till hela landets kännedom. Uppkommande riksdagsmän inberättade, huru sinnenas oro spridde sig åt alla håll, och att allmogen i synnerhet visade sig partisk för konungen. I hattarnes egna led märkes någon söndring. Gyllenborgska huset synes efter grefve Karl Gyllenborgs död hålla sig på något afstånd från Tessin, som blef hans efterträdare i makten. Sjelf hade Tessin för mycket inlåtit sig på olika håll, för att ej hafva gjort sin egen ställning osäker.

Den 17 September började 1751 års riksdag, som varade till den 4 Juni 1752. Landtmarskalks-stafven emottog hofkansleren grefve Henning Adolf Gyllenborg, vältalig, men sjuklig och svag till helsa och lynne, snart ej vuxen sin befattnings svårigheter; hvarför inom riddarhuset, senare på riksdagen, ordet merendels fördes af öfversten grefve Erik Brahe, nu hofvets man och, jämte grefve Hans Henrik Liewen, chef för hofpartiet; den senare lika mycket bevandrad i intrig och tillvaratagare af egen fördel, som den förre, oförsigtig och ädel-

[7] L. c., s. 146, 147.
[8] Grefve Hans Henrik von Liewen.
[9] *Woltemats* anekdoter. Ms.

sinnad, var det föga. Man ser i detta parti folk sammankomma från olika håll. Det bestod i synnerhet af officerare, emedan tronföljaren, nu konungen, egnat en synnerlig vård åt armeen och åt rikets försvarsverk, hvarför man äfven beskylde honom att vilja införa ett *imperium militare*. Mössorna i detta parti voro, såsom framdeles skulle visa sig, mest falska bröder, i hjertat konungamakten äfven mer gramse än hattarne, hvilkas makt de ville störta. För öfrigt genomgick en nyvaknad känsla af tillgifvenhet för konungahuset verkligen hela folket, hvilken particheferna i stånden under riksdagen hade möda att motverka och göra fruktlös.

Olyckligtvis underhjelptes de i detta bemödande allt för mycket af höga vederbörande sjelfva. Konung Adolf Fredrik var i ordets alla bemärkelser en god herre och man. I snille öfverträffades han vida af sin gemål. Ärelysten, häftig, utan följd i sitt handlingssätt, öfvade hon ej någon fördelaktig inflytelse på konungen. Ingen monark var mer egnad att igenom folkets kärlek förvärfva en utvidgad makt, ingen mindre att våldsamt tillrycka sig den. Såsom det händer goda menniskor, som skjutas fram till ovana kraftyttringar, att dessa ej falla sig naturligt och fästa sig vid småsaker, så äfven här. Hofvet stötte sig vid alla tillfällen och visade elakt lynne. Etikettsfrågor gjordes till vigtiga angelägenheter. Planen att öka hofvets glans med tillsättandet af tvänne öfverkammarherrar, som gick till ständen och motsades af adeln, väckte mycken ovåd. Att konungen och drottningen vid offentlig kur vände ryggen till landtmarskalken och talade med unga officerare; att man gjorde förändringar i vaktens honnör för rikets råd; att man längre fram ville hindra rådsfruarna att köra med vagn in på borggården, hvilket gaf anledning till förargliga uppträden — allt sådant kunde väl till en början firas i hofcirklarne såsom triumfer, men slutade med förödmjukelser; och sedermera, då drottningen allt mer blottat sina afsigter, valde man med flit denna hennes svaga sida att (såsom i den beryktade juvelsaken) grymmast såra hennes stolthet.

Tessin hade på en gång varit premierminister och själen i det unga hofvets nöjen, en hos honom mindre, än hos hvar och en annan, ovanlig förening. Hans mest glänsande skådeplats var sällskapslifvet, ej blott genom hans yttre behag och värdighet, ej heller blott genom hans artighet och verldskännedom, utan genom ett högst odladt förstånd, ett sinne, hvars naturligaste egenskap var kärlek för vitterhet och konst, och

en stor vältalighet. Dessa gåfvor hade i början gjort honom så angenäm för Lovisa Ulrika, som sjelf pryddes af liknande egenskaper. En glans af ädel och vitter förfining begynte derigenom sprida sig från hofvet och röja sig i dess sysselsättningar och nöjen, till sin fördel vida skild från konung Fredriks hofton, som, främmande för ädlare njutningar och synnerligen ovitter (den gamle konungen tålde ej böcker och läsning), knappast genom fernissan af en viss yttre belefvenhet och galanteri mot könet hunnit något förmildra den krigiska sträfheten af Karl XII:s tidehvarf. Tessin, sjelf snillrik, älskade snillen. Han införde hos den snillrika Lovisa Ulrika Dalin, som blef informator för kronprinsen Gustaf, under det ministern visade sin fördomsfrihet äfven derigenom, att den unge grefve Bjelke, ehuru med honom af olika parti, och son till den ännu lefvande rådsherre af detta namn, som 1739 hade blifvit störtad, anställdes såsom kavaljer hos den unge prinsen. Den senares uppförande synes alltid hafva varit exemplariskt. Man kan knappt säga detsamma om Dalin, som åtminstone ej försmådde att höja sig på Tessins fall och med den qvickhet, hvarigenom han blef hofvets ro, stundom ej heller föraktade lägre framgångar än dem, som kunde räknas för ädla och vittra nöjen. Emellertid steg han derigenom i gunst, om ej i aktning. Hans lyckliga, lätta visor flögo kring stad och land med mer allmänt bifall än hans så kallade *kalott-predikningar*, till förlöjligande af åtskilliga presterliga svagheter, som under skratt åhördes i drottningens förtroligare krets, men i afskrifter, troligen med tillägg och förändringar, utspridda, redan 1751 förtörnade preseståndet, gåfvo näring åt ryktena om drottningens fritänkeri (hvari hon sades likna sin store broder), och vid 1756 års riksdag ej litet bidrogo att fylla den bittra kalk om presterskapet då särskildt iskänkte åt Lovisa Ulrika.

I Tessins tal till ständerna vid öppnandet af 1751 års riksdag heter det: »Det öfver allt utspridda, så ogrundade som oförklarliga föregifvandet, såsom traktade Hans Kongl. Maj:t att missbruka sin förvärfvade och väl förtjenta allmänna kärlek hos folket till erhållande af en utvidgad makt, har ofta kränkt Hans Maj:ts vida ädlare tänkesätt; helst Kongl. Maj:t otvunget och med obefläckadt samvete allmänligen gifvit till känna, att han för sig intet annat begär än att inom de lagligen bestämda gränser regera öfver ett fritt och lyckligt folk». Skulden kastas på oenighetsstiftare. »Man har på mångahanda sätt försökt — fortfar talaren — dels att utströ oenighetsfrö mellan

ständernas medlemmar och genom inre söndring undergräfva rikets starkaste grundfästen, dels att uppväcka ett obilligt misstroende emot rikets råd, såsom om de emot ed, pligt och rikets uppenbara bästa ville allt för vidt utsträcka den myndighet dem, såsom riksens ständers fullmäktige, inom vissa gränser tillkommer. Alla dessa omständigheter voro bedröfliga; men de ligga för dagen i solklara bevis, som skola blifva ständerna förelagda, på det de, underrättade om faran, må i tid så mycket bättre vara i stånd att den förebygga. Mest vore att beklaga, det infödde svenske män läto bruka sig till sådana vederstyggliga värf. Dock voro de få och att räkna för intet emot deras antal, åt hvilkas obefläckade ifver för fäderneslandet efterverlden beredt och ännu dagligen bereder välförtjenta ärestoder» [10].

Sekreta utskottet vid denna riksdag sammanträdde den 1 Oktober. Den 3 Oktober anmäldes ett extractum protocolli från rådet, att Kongl. Maj:t, på enträgen begäran, beviljat kanslipresidenten, riksrådet och guvernören för hans kongl. höghet kronprinsen, herr grefve Tessin, afsked från alla sina embeten.

Afskedet, ehuru både begärdt och beviljadt, var dermed ej gifvet. Landtmarskalken yttrade väl i anledning deraf uti sekreta utskottet, att ingen kunde undra på hans excellens' steg under så tvetydiga utsigter, och att en herre, som i så många år gått till odödligheten, ej ville äfventyra sitt namn i Europa. Andra hattar yttrade sig bestämdare om Tessins omistlighet, såsom ett hufvudstöd för det närvarande systemet. Pluraliteten ville likväl icke, att han, såsom fordom Horn, genom en offentlig deputation skulle ombedjas att qvarblifva, utan borde vissa af mindre sekreta deputationens ledamöter i förtrolighet söka beveka hans excellens.

Närmaste öfverläggningsämnet i utskottet blefvo dock de i talet på riksdagen omnämda förklenliga rykten om konungens och rådets missämja. Man beslöt att deröfver höra rådet, hvilket i utskottet nedkallades. Tessin förde, i svaret på utskottets fråga, ordet å sina medbröders vägnar; och vi hafva ej utan beundran kunnat läsa detta hans utförliga muntliga yttrande, såsom det i utskottets handlingar finnes uppfattadt. Man hör en verkligen vältalig stämma. Han tackade, att tillfälle till en förklaring blifvit rådet gifvet. Det rykte, såsom ville man i

---

[10] Jfr talet i *Büschings* Magazin, Tom. X, sid. 205 ff.

Sverige vid ett omskifte i regeringen skaffa konungen mera makt, vore kommet från ryska hofvet, hvilket derom gjort föreställning i en skriftlig not, som i afskrifter lupit kring landet. På samma tid hördes från wienska hofvet och från England beskyllningar, att rådet ville tillvälla sig större myndighet. Det fans nödigt att vederlägga det förra ryktet medelst en offentlig förklaring. Den utfärdades på då varande kronprinsens, n. v. konungens, begäran, och att den troget uttrycker hans tänkesätt kunna rikets råd vitsorda. Hvad den senare beskyllningen angår, så vore den orimlig; sexton rikets råd äro ständernas fullmäktige, men ej regerande i Sverige. Derpå öfvergår talaren till en kort framställning af regeringens förnämsta åtgärder sedan sista riksdag [1]. Han prisar Adolf Fredrik för hvad han såsom generalissimus grundlagt eller utfört till rikets försvar: nya fästningar, ännu dock blott halfgjordt arbete, begynte resa sina murar; armeen hade blifvit förstärkt med två garnisonsregementen, de gamla regementena satta i fullständigt skick, vargernings-manskapet till större delen uppstäldt, och genom ett ansenligt antal galerer hade ett vapen, högst oundgängligt för rikets försvar, blifvit iståndsatt. Medel härtill hade Hans Maj:t funnit genom sina allierades understöd. Vid sista riksdag voro rikets förbindelser med utrikes makter dels ofullbordade, dels ouppfylda, dels nära sitt slut skridna. Hvad som under en så oviss belägenhet ännu mer ökade rådets bekymmer var grannarnes sällsamma uppförande. Man såg ej annat än att de så godt som riktade sina sköldar emot oss. Från Danmark hördes ej annat än att nya regementen uppsattes, artilleri öfverfördes till Norge, läger utstuckos, förråd samlades, vägar anlades genom skogarne i Norge, fartyg bygdes; kort, allt liknade sig på den sidan till fredsbrott. Falska rykten, hotfulla utlåtelser utspriddes vid gränsen. Å andra sidan voro ryska hofvets steg ej mindre tvetydiga; ty i stället att, enligt allianstraktaten, biträda Sverige, fortfor det med samma slags tilltag som vid 1747 års riksdag blefvo brukade. Dess memorial voro fulla af hvarjehanda hot i så högdragna utlåtelser, att de för ett sjelfständigt rike ej stodo att tåla. Ryske ministern begärde en egen konferens, för att förklara, huru angeläget det vore att skydda regeringssättet, hvilket Ryssland enligt 7 artikeln i nystadska freden garanterat,

[1] En sådan öfversigt af sin ministèr lemnade sedan Tessin i rådets namn till ständerna, under titel: Jämförelse mellan rikets belägenhet 1747 och 1751. *Tessin och Tessiniana*, sid. 138.

hvarför kejsarinnan, att hindra alla försök till suveränitetens införande, hade beslutit låta trupper inrycka i Finland, så snart konung Fredrik med döden afginge. Derpå svarades: att om, emot all förmodan och tronföljarens egen böjelse, något sådant vore å bane, Sverige sjelft derför kunde skaffa bot; om ryska trupper ryckte öfver gränsen, skulle man anse det för ett fredsbrott. Emellertid fann man sig af sådana omständigheter nödgad att för säkerhets skull till Finland låta öfverföra 8,000 man infanteri. Inom landet tillstötte missväxt i åtskilliga provinser. Högstsalig konungen blef med en svår sjukdom hemsökt, hvars obotlighet från början var nog synlig, hvarigenom allt bekymmer och ansvar stannade på rådet, tills Hans Maj:ts beklagliga dödsfall timade. Samma afton, som konungen dog, blef konungaförsäkran af rådet arffursten förelagd. Inom 14 timmar var den regerande konungen stadfästad fast på sin tron; och en händelse aflopp till rikets lycka, som i flera år varit fruktad såsom en epok för oro. Sedermera hade misshälligheterna med Danmark upphört. Försvarsförbundet med samma krona vore förnyadt, och vägen banad till en närmare förening. Tvisten angående Holstein vore uppgjord, och ett blodsband mellan hofven aftaladt genom det giftermål, som framdeles skall förena Sveriges kronprins och den äldsta danska prinsessan. Sedan riksdagen tagit sin början, märktes ett stillestånd i alla underhandlingar med utrikes makter. Europa hade sina ögon fästade på rikets ständer. Oaktadt det genom freden i Aachen återställda allmänna lugnet vet man dock vissa hofs planer derpå hafva gått ut, att en ny oro från Norden skulle taga sin början. Det, som inom våra gränser kunde gifva anledning dertill, måste först och främst förqväfvas; eljest skulle den oenighet, som herskar i landet, en gång draga oss i olyckan. »Jag bedyrar inför Guds ansigte — så slutade talaren — att jag anser enigheten för enda medlet att rädda riket, och att det ej finnes någon uppoffring, som ej rikets råd derför skulle vilja göra»[2].

Partisöndringen hade redan förut väckt sekreta utskottets bekymmer och i sessionen den 10 Oktober föranledt öfverläggningar, som måste varit af en särdeles ömtålig art, emedan de till en del äro förda utom protokollet. Slutet blef, att samtliga utskottets ledamöter högtidligen lofvade att inom sig ej låta

[2] Sekreta utskottets protokoll för 1751 års riksdag.

någon sådan söndring gälla; och skulle detta göras allmänt bekant.

En slik enighet synes utan några ömsesidiga medgifvanden föga tänkbar. Det första försöket i detta afseende var förnyandet af mössornas vanliga proposition, att grefvarne Bonde och Bjelke, de sista öfverlefvare af 1738 års partihvälfning, nu ändtligen måtte åter insättas i sina värdigheter. Baron Ungern Sternberg erinrade i sekreta utskottet, huru många år detta varit ett stridsämne, huru långt den söndring gått, som derifrån tagit sin första begynnelse, huru föga man vågade med en upprättelse, gifven åt desse gamle män, men huru vigtig den skulle blifva såsom det första steget på enighetens bana. Men den mindre sekreta deputationen, som opåkallad afgaf ett utlåtande i ämnet, yttrade sig bestämdt *emot* ett sådant steg, »helst det torde misshaga vissa främmande makter»; och hattarne i utskottet förklarade, att det vore en *ändring i systemen*, som ej kunde tillåtas. Motståndet var så häftigt, att båda dessa gamla rådsherrar funno rådligast att sjelfva undanbedja sig den upprättelse, som varit dem ämnad, och som först tio år derefter fullkomligt blef dem gifven [3].

Med *systemen* i denna tidens riksdagsspråk menas alltid Sveriges allianssystem. Det sedan 1738 herskande partiets och derigenom rikets förbindelser med Frankrike hade sedan den tiden blifvit allt fastare knutna. 1738 års subsidiitraktat hade blifvit förnyad 1747. Franska penningar hade vid sistnämda års riksdag åter befästat hattarnes välde. Defensivalliansen med Preussen samma år, helt och hållet sluten under Frankrikes inflytande, ehuru Frankrike ej i den syntes [4], hade, liksom det under fransk bemedling år 1749 ingångna försvarsförbundet med Danmark, samma hemliga ändamål, nämligen en gemensam sammansättning emot ryska makten [5]. Man kan ej neka denna Tessins politik lofordet af både patriotism och konseqvens, i synnerhet då man besinnar, att det äfven var

---

[3] Vid 1761 års riksdag; ehuru en ständernas deputation 1752 åter erbjöd grefve Bjelke den rådsstol, som han redan i sekreta utskottet sig afsagt.

[4] Så *Flassan*, V: 380. Men Frankrike accederade uttryckligen till traktaten i början af 1748.

[5] Då Danmark i förening med Ryssland för någon tid tillbaka syntes ovänligt mot Sverige, indrog Frankrike dess subsidier; Danmark återfick dem ej blott, utan löfte om mer, emot det att det slöt sig till Sverige; Frankrike förtjente allt beröm. Karl Fredrik Scheffer, i sekreta utskottet den 1 Maj 1752. Han hade varit ambassadör i Paris.

han som befästade dessa politiska förbindelser med både det preussiska och det danska giftermålet. Också njöt han hedern af ständernas högtidligen uttryckta bifall vid 1751 års riksdag. De franska subsidierna utgjorde årligen 1,800,000 livres eller 300,000 rdr hamb. b:ko. År 1751, den tidpunkt vid hvilken vi nu befinna oss, gaf Frankrike dessutom 900,000 livres åt svenska regeringen, och ifrån detta år till 1758 likaledes ett utomordentligt tillskott af en half million livres årligen för försvarsanstalterna i Finland [6]. Man ser styrkan af de band, hvarigenom Frankrike kunde leda Sveriges politik.

Också vågade ännu mössorna knappt offentligen tala om en förändring af system, utan klädde sina hemliga önskningar i neutral drägt. Sverige, sade de, borde ej binda sig till något system. Omständigheter gjorde äfven ett så oskyldigt yttrande förgripligt. Den 22 Oktober anmälde landtmarskalken i sekreta utskottet, att konungen i sittande råd gifvit honom samt talmännen för preste- och borgareständen till känna, det en betänklig skrift kommit i Hans Maj:ts händer, gående ut på att med falska skäl inbilla de okunnige, att för riket vore nyttigast vara utan system och utan någon förbindelse med främmande makter; ändamålet vore att verka på bondeståndet. Skriften upplästes. I utskottet yttrades, att det vore ej den första af denna art som komme från ryske ministern, för att stifta oenighet ibland nationen, och kunde ej annorlunda än som ett groft pasquill anses. En skrifvelse afgick till konungen (utan att likväl nämna anledningen) om upptäckten och förekommandet af illviljans planer. Författaren till skriften sades vara en Simolin, född Svensk, men nu anställd vid ryska missionen i Stockholm, och som sedan kom till Wien. Han hade användt en häradshöfding Wikman i Finland såsom spion på riksrådet Rosen och till att väcka missnöje bland Finnarne. Planen skall varit att göra Finland sjelfständigt under ryskt beskydd, med storfursten Karl Peter Ulrik såsom konung. Wikman dömdes och gick till döden.

Motpartiets missnöje gaf sig luft genom memorial af rojalistisk ton i stånden. Det aflöper knappt någon dag, klagar landtmarskalken, då stånden in pleno äro församlade, att ej äfventyrliga propositioner göras, som endast tjena att skaka grundvalarne af rikets regeringssätt. Så klagades den 20 De-

[6] *Flassan*, VI: 574, 1747 års subsidie-traktat förnyades 1754 på samma vilkor.

cember i sekreta utskottet. Likväl var redan den 25 November den så länge tvistiga konungaförsäkran afgjord; bevis nog, att *den* ej undanröjt stötestenarne.

Konungens missämja med rådet angående regeringsformens rätta förstånd rörde både dess princip och tillämpning på särskilda fall. I förra afseendet, och med anledning af de äfven i regeringsformen ur den gamla svenska konunga-eden införda orden, att konungen tillhörer lag, rätt och sanning styrka, men vrångvisa och orätt förbjuda, nekade konungen sig utan pröfning vara bunden vid rådets pluralitet, eller ville åtminstone vara frikallad från att med sin underskrift bekräfta hvad han ej gillat. Hvad senare afseendet, eller tillämpningen, angår, så inträffade skiljaktighet med rådet så mycket oftare i fråga om *befordringar*, som en stor del af dessa, enligt 20 § regeringsformen, hörde till så kallade *kabinettsärenden*, hvilka af konungen på vederbörandes förslag, väl i tvänne riksråds närvaro, men *icke* i sittande råd, afgjordes. Äfven i fråga om högre embeten, som af konungen med råds råde bortgåfvos, föreskrifver 40 § regeringsformen icke votering i annat fall, än om en af konungen skedd utnämning innefattade en lagstridighet. Regeringssättets hela riktning skulle nödvändigt allt mer inskränka det utrymme, som dessa paragrafer (hvilka redan i konung Fredriks tid föranledde flera förklaringar) ännu syntes lemna konungamakten. Ständerna togo allt mer befordringarna till sig under riksdagarne [7], rådet emellan riksdagarne; båda så mycket lättare, som konung Fredrik under senare hälften af sin regering med det herskande partiet befann sig i ständig opposition, af likgiltighet, beqvämlighet eller ohelsa tog föga del i ärendena och till och med genom en åt rådet anförtrodd namnstämpel hade befriat sig från mödan att teckna sitt namn.

Med en ny konung vaknade åter konungamakten ur sin dvala. Adolf Fredriks påminnelser vid förslaget till hans konungaförsäkran verkade hos ständerna intet begifvande i fråga om principen; och i afseende på tillämpningen skedde snarare nya inskränkningar, om också ej alla de som rådet hade åsyftat. Konungens förhållande vid undertecknandet af sin försäkran anmärktes såsom besynnerligt. Ingen förmälte sig kunnat höra

[7] I allmänhet först vid 1747 års riksdag; i anledning hvaraf ständernas så kallade urskiljnings-deputation fick en egen instruktion.

hans svar till rikets ständers deputerade. Detsamma sade protokolls-sekreteraren. Konungen hade sedan befalt honom fatta det i pennan, sådant det vid justeringen befans, af innehåll: »att såsom Hans Maj:t till riksens ständer hyste det goda förtroende, att de vid denna försäkrings uppsättande gjort behörig reflexion på de af honom förut dervid gjorda påminnelser, så ville han den nu med fullkomligt förtroende underskrifva». I rådet yttrade derpå deras excellenser, att churu Kongl. Maj:ts svar vore något mörkt, kunde de dock ej anse det såsom en reservation, helst försäkringen varit konungen förut bekant, hade passerat alla stånden och derför vore att anse såsom *lag*. I sekreta utskottets protokoll förekomma samma uttryck. I anseende till de fortfarande rojalistiska memorialen i stånden utarbetade den mindre sekreta deputationen ett eget betänkande angående de orätta begreppen om regeringssättet, ehuru mössorna deremot protesterade, på den grund att inga förklaringar af grundlagen kunde gifvas utan särskildt uppdrag af rikets ständer. De häftigaste yttranden hördes i utskottet i anledning af de vid denna riksdag brukade partinamnen *rojalister* och *antirojalister*, och emot hofvets beskickningar och helsningar till riksdagsmän i riksdagsärenden. Den lättrörde landtmarskalken fruktade, att man inom två gånger 24 timmar kunde ha revolution, och rådet, i ett eget extractum protocolli, klagade öfver ett sig allt mer vidgande misstroende, en sjukdom i det allmänna, som hindrade ärendenas drift och satte rikets *system* i fara; hvarför i svaret på regeringens sekreta proposition upprätthållandet af det närvarande systemet, såsom det för riket naturligaste, på det kraftigaste anbefaltes [8]. Med sådana utsigter slutade denna riksdag. Konungen företog en resa till Finland. Folket var i allmänhet för honom. Högst i hans förtroende stod nu det nya riksrådet Löwenhjelm [9]: en herre, hvars närvaro i ett parti var likbetydande med hoppet, liksom hans frånvaro ett tecken till den med säker blick förutsedda olyckan.

I spetsen för ministèren står en man af mindre uteslutande praktisk skicklighet än den sistnämde, men utrustad med högre egenskaper på ädlare grund — friherre Anders Johan von Höpken — af ständerna under riksmötet med sällsynt enighet kallad till presidentstolen i kansliet, — djupare än

[8] Sekreta utskottets protokoll.
[9] Kallad i rådet såsom president i Svea hofrätt den 5 Oktober 1751.

Tessin, men lysande då han ville (ty hans lynne hade sina förmörkelser), lärd, i skrift och tal beundransvärd, försigtig, vidtseende, till hufvud och karakter en tviflare, för stolt att kunna vara gunstling, men i hjertat uppriktigt tillgifven holsteinska huset, med hvilket en ärftlig trohet förband honom; för öfrigt mer personligen intressant, än kallad att utföra stora saker. Tessin, om hvars afgång ur ministèren under en stor del af riksdagen förhandlades med en mängd vidlyftigheter, som tydligt nog röjde hans afsigt att af hofvet bli återkallad, hade slutligen erhållit sitt afsked, på det sättet bestämdt eller obestämdt, att han efter beqvämlighet och helsa skulle få sköta rådsgöromålen, men likväl bibehålla sin plats såsom guvernör för kronprinsen. Konungen lät förmå sig [10] att i en egenhändig biljett uttrycka denna önskan, ehuru i sekreta utskottet, der den upplästes, det blef anmärkt, att man svårligen kunde vara guvernör och likväl vissa tider frånvarande. Det syntes som Tessin äfven i fråga om denna plats ville genom frånvaron framkalla något uttryck af den *omistlighet*, hvarom han älskade att försäkras. Men ett sådant lät vänta på sig, ehuru han sedan sommaren 1752 drog sig tillbaka och, under ständigt å nyo sökt och beviljad tjenstledighet, tillbragte 15 månader på landet och endast genom bref förblef i förbindelse med den unge kronprinsen. Hofvet visade ingen längtan efter den frånvarande. Han måste slutligen i September 1753 återkomma objuden. Han fann för sig riksrådet Stromberg förordnad till prinsens vice guvernör och sin oumbärlighet så litet erkänd, att, innan han återtagit sin plats i rådkammaren, konungen lät insätta i rådsprotokollet, att grefve Tessin ytterligare ämnade begagna sin tjenstledighet. Drottningen hade på länge aldrig yttrat sig om honom utan med bitterhet; och Tessin, ehuru rörande han klagar öfver onåd och otack, lärer dock ej alldeles varit främmande för hämdens känslor, emedan franska kabinettet räknar honom ibland dem, som af *personliga* skäl ville förödmjuka Lovisa Ulrika [1]. I Januari 1754 följde på Ulriksdal en öppen brytning, allt för länge uppskjuten att ej slutligen synas sökt å ömse sidor. Tessin klagade med ifver inför de kungliga föräldrarne öfver någon den unge prin-

[10] Efter en konferens med Tessin, i närvaro af landtmarskalken och talmännen. Konungen utverkade ock åt honom Leckö kungsgård i förläning.

[1] *Flassan*, VI: 564.

sens olydnad; förklaringar förde till ömsesidiga förebråelser [2], förebråelserna till bittra ord och ett uppträde af föga passande häftigheter, som under många år för Tessin gjorde hofvet otillgängligt. Att han der ej syntes, var likväl icke hans fel. »Det kunde ej annat än djupt gräma grefve Tessin», säger hans biograf, »att veta sig i onåd hos Deras Majestäter, som förr öfverhopat honom med så många nådebetygelser. Flera gånger anhöll han förgäfves om företräde för att i underdånighet urskulda sig; hans öde var att på 12 år ej en enda gång blifva hörd, under fortfarande vedermälen vid alla tillfällen af en obegriplig kallsinnighet» [3].

Hofvet stälde sig allt mer i fiendtligt förhållande till rådet. Det var mot slutet af samma år som den bekanta vagnssaken väckte så mycket uppseende. Den 1 December 1754 gjorde kanslipresidenten v. Höpken och riksrådet Karl Fredrik Scheffer föreställningar i rådet i anledning deraf, att man vägrat deras vagnar inkörsel på inre borggården. Öfversten af gardet Pfeiff undskylde det genom ett missförstånd af en underofficer, hvilken derför, på senatens befallning, af honom arresterades och skulle ställas för krigsrätt. Konungen, derom underrättad, tillkallade Pfeiff, förklarade att gardet endast tager order af konungen, då han är närvarande; hvarför han befalde underofficeren lösgifvas, krigsrätten kontramanderas och förbjöd öfversten att komparera för rådet. I anledning deraf gjorde rådet konungen först muntliga föreställningar genom rådsherrarne Rosen och Wrede och ingaf slutligen ett skriftligt betänkande, »att rikets råd ej kunde enligt regeringsformen stå till svars för ständerna, om gardet undandrogs dess order; hvarför det också funne sig föranlåtet att med det första på en *säker* ort sammankalla rikets ständer». Konungen yttrade med häftighet: »I viljen sammankalla ständerna och råda dem att akta på sin frihet. Det vill jag göra sjelf. Jag vill kalla dem; jag vill fråga dem, om I ären mina guvernörer eller mina rådgifvare? Jag vill hoppas det sista. Viljen I föreställa

[2] Ibland annat för det konungen förklarat sitt missnöje öfver tryckningen af Tessins bref till kronprinsen (*En gammal mans bref till en ung prins*); emedan, såsom konungen yttrade sig, en skyldig aktning för honom såsom fader fordrat, att Tessin angående denna tryckning förut inhemtat hans tanke. Adolf Fredrik författade egenhändigt en berättelse om uppträdet, som kommunicerades rådet och står att läsa i *Büschings* Magazin, Tom. VI. Den kan jämföras med *Tessin och Tessiniana*.

[3] *Tessin och Tessiniana*, sid. 161.

min person, så vill jag resa på landet och vänta tills *min* regeringstid infaller». Konungens derpå följande *skriftliga* förklaring till protokollet slutade med dessa ord: »jag är den, som är angripen, som är den lidande; jag är det, som af hjertats grund önskar ständernas sammankomst, för att af alla redlige svenske män och trogne undersåtar förfara, om det är deras mening, att deras konung skall anses så som skett i herrar rikets råds sista föreställning»[4].

Den märkliga lagtima riksdagen 1755—56 sammanträdde den 13 Oktober förstnämda år. Landtmarskalken, generalmajoren grefve Axel Fersen, anmälde i sekreta utskottets tredje session den 6 November, att kanslipresidenten friherre von Höpken hade den föregående dagen till honom öfverlemnat, för att till rikets ständers ömsinta öfvervägande hemställas, ett af herrar rikets råd undertecknadt memorial[5], hvari tillkännagifves, att sedan sista riksdag i många mål ett olika förstånd af fundamentallagarne, och följaktligen af sjelfva riksstyrelsen, emellan Hans Maj:t och rådet sig yppat, bestående derutinnan, att Kongl. Maj:t ej anser rikets råds tillstyrkan, vidare för sig bindande, än så vida han dertill, efter skedd pröfning, kan gifva sitt samtycke; men då rikets råd ansett principen af konungens pröfning och samtycke såsom ledande in i enväldet, så hafva de, i följd af sin ed, funnit sig böra anmäla denna högvigtiga angelägenhet, på det rikets ständer, såsom maktegande och lagstiftande, må rätta sådana irringar, som leda till regeringssättets försvagande och undergång. Utskottet beslöt att meddela memorialet åt ständerna, med hemställan att det måtte förvisas till en stor sekret deputation, hvartill bönderna äfven borde kallas; och skulle man emellertid söka förekomma ämnets ventilation i stånden.

Öfverläggningarna afbrötos genom en befallning från konungen, som kallade landtmarskalken samt preste- och borgare-

---

[4] Se hithörande akter i *Büschings* Magazin, T. XII, p. 5.

[5] Nämligen af Rosen, A. J. Wrangel, v. Höpken, Palmstjerna, v. Seth, Stromberg, Ehrenpreus, Tessin, Wrede, Ekeblad, Löwenhjelm, K. F. Scheffer. — Löwenhjelms namn är här betydande. — De öfriga fyra medlemmarne af dåvarande rådkammaren, Ruth, K. O. Hamilton, Lagerberg, Otto Fleming, hade alla nyligen och efter riksdagens början inträdt. Det säges, att några af de rådsherrar, som undertecknat memorialet, hemligen smögo skriftliga reservationer i konungens hand. Se en märklig anekdot derom i *Tessin och Tessiniana*, s. 172

ståndens talmän[6] till sig, med tillkännagifvande, att bondeståndets talman redan vore efterskickad. Då de instälde sig, lemnade konungen uti sittande råd i deras händer sin nådiga föreställning till samtliga rikets ständer, utur hvilken vi här till innehållet anföra det hufvudsakligaste. »Jag hade trott — säger konungen — att jag i mitt konungsliga embete, näst Guds ord och mitt samvete, intet annat rättesnöre hade än regeringsformen, min försäkran och rikets grundlagar, och att ingen utom mitt samtycke dem kunde vidare sträcka än rätta förståndet af dem var, då jag dem antagit och besvurit. — Jag har med bedröfvelse fått erfara motsatsen. — Om dertill mindre klarhet i lagen eller en ofullkomlig tydning är vållande, lemnar jag åt ständerna att afgöra. Jag skyller på ingendera. Men herrar rikets råd, som tagit lagens rätta förstånd på sitt ansvar, hafva genom flera skriftliga föreställningar gifvit mig meningar till känna, dem jag ej kunnat mig föreställa. Om sådana grundsatser skulle vinna bestånd, så ser jag ej, huru det på mig kunde ankomma att uppfylla min dyra försäkran: — jag betydde mindre än den ringaste af landets inbyggare. Jag vet ej en gång, huruvida jag eger att befalla i mitt eget hus. — Vid mitt anträde till regeringen var min första omsorg att hämma det förderfliga missbruk, som i hela riket sig inritat: att genom ackord sälja och köpa tjenster, såsom privat egendom[7]. Vid utöfningen af min rätt har jag endast sett på största skicklighet och verklig förtjenst. Icke dess mindre, då jag, efter den mig *lagligen* uppdragna makt, funnit för godt att afgå från *förslaget*, har man merendels skridit till votering om den af mig utnämda personen. — Än har ett och annat längre tjenstår, oaktadt olikheten af tjenstbefattningar, blifvit högre skattadt: stundom har man åberopat en högre beviljad karakter, slutligen sista fullmaktens ålder, om äfven den utvoterade från början tjent längre, så att jag snart ej vet hvilken grund är att följa. — Föreskrifter och rekom-

---

[6] Ärkebiskopen doktor Henrik Benzelius och rådman Kjerman. Bondtalmannen (hvars stånd ej hade säte i sekreta utskottet) var äfven denna riksdag Olof Håkansson.

[7] Sådana ackord skedde med ständernas tillåtelse, hvarpå vi såsom exempel anföra, att 1761 den 14 Juli ständerna i skrifvelse till Kongl. Maj:t rekommendera revisionssekreteraren Silfverschöld att få bortackordera sin revisionssekreterare-syssla till hofrättsrådet i Göta hofrätt Joakim Beckfriis. Efter Beckfriis skulle häradshöfding Linnerhjelm komma, och dennes domsaga skulle en arkivarie Silfversparre få. *Riksdags-tidningar 1761*, n:r 30.

mendationer i ständernas namn blifva mig förelagda. — Man utfärdar dessutom befallningar till mina embetsmän i saker, som konungen allena angå, utan att derom lemna mig underrättelse. — Hvad som mig mest gått till sinnes äro de mångfaldiga oförskylda och hårda tillvitelser, som i åtskilliga rådets föreställningar [8] mig göras, liksom handlade jag emot min försäkran, vore okunnig om lagen, ville våldföra friheten och läte förleda mig af onda rådgifvare; hvarigenom i hela landet oro och misstankar blifvit spridda, och mina trogna undersåtar sättas i fruktan, såsom genom mig någon fara förestode deras frihet. — Jag betygar, att rikets frihet och hvarje svensk undersåtes rätt äro mig så kära och heliga, att jag derför gerna håller hvarje blodsdroppe ospard. — Öfverlägge nu riksens ständer i den högstes namn frie och obehindrade öfver detta angelägna mål! Enighetens Gud styre och välsigne deras öfverläggning! Jag har, af vördnad för Guds underbara skickelse, till att bistå och styra detta rike öfvergifvit och uppoffrat mitt fädernearf och ganska kära förmåner. Jag har på god tro förbundit mitt öde och min timliga välfärd med detta landet. Jag vågar också gerna för dess bästa allt hvad jag på jorden eger. Men om jag (det Gud förbjude) blefve af ofvan anförda svåra omständigheter satt ur stånd att fullgöra mitt rena uppsåt och hjertelag för Svea rike, så skulle jag långt hellre vara beredd att återgifva en spira, den Gud och riksens ständers fria val mig anförtrott, än densamma föra med ängslan och utan konungslig värdighet» [9].

Följande dagen ingåfvo rikets råd sin förklaring, hvari de yttra, att de ej behöfva anföra säkrare bevis till styrkande af hvad deras memorial innehåller, än konungens egna ord uti dess nyss afgifna nådiga föreställning, enligt hvilken Kongl. Maj:t ansåge det såsom en sin höga rätt att enligt ed och samvete pröfva och skärskåda, gilla och förkasta rådets tankar. Vore detta Hans Maj:ts höga rättighet, så vore ock dess samvete Sveriges rikes lag. Intet exempel funnes af något fritt folk, som bundit sitt öde vid en regents samvete, och hos Svenskarne vore icke stadgadt, att de skulle styras efter konungens samvete, utan efter rikets lag. — Rådets förklaring besvarades med en ny framställning af konungen, hvari han säger sig aldrig velat hindra expeditionen af de beslut, som genom

[8] Konungen åberopar rådsprotokollen för den 9 Sept., 23 och 30 Okt., 20 Nov., 23 och 24 Dec. 1754 samt 2 Sept. 1755.
[9] Jfr *Modée*, VI, p. 4439 o. följ.

rådets pluralitet voro fattade; en sådan expedition må ske på rådets ansvar, såsom redan vore stadgadt i fall af konungens sjukdom, frånvaro eller andra förhinder; men att förbinda konungen att med sitt namns underskrift bekräfta beslut, mot hvilka han till protokollet gjort påminnelser, beslut som stridde mot hans samvete och mot den försäkran han gifvit, *att sjelf vara sina undersåtars starkaste försvar emot allt inbrott i deras rättmätiga frihet*, det vore i hans tanke för mycket begärdt: en tanke, som han genom anförande af ett särskildt fall, i hvilket han nekat sin underskrift, ytterligare sökte stödja. Särskildt begärde han uttydning öfver hvad rådet förmält angående *en riket öfverhängande fara*. Rådet i dess sista förklaring af den 12 November svarade, att ingen större fara kunde finnas, än då ett fritt folk, äfven under den mildaste och rättvisaste konung, hotades med dess frihets förlust.

Så var den högsta fråga i svenska statsrätten uttryckligen dragen inför ständernas egen domstol. De voro i tillfälle att ge högsta stadfästelsen åt sin egen makt. Denna fordrade bålverk åt tvänne håll, så väl åt *folkets* som *konungens* sida. Åt förra hållet hade man befästat sig 1743 genom qväfvandet af Dal-upproret och 1746 genom afgörandet af principalatsqvestionen; det gälde nu skydd mot den å nyo sig rörande konungamakten. I grunden sammanhängde bägge vådorna; och detta både kändes och utsades. Sedan ständerna redan afgifvit sitt utslag i den nu väckta frågan, yttrades i sekreta utskottet farhåga att kungöra det genom trycket. Baron Ungern Sternberg sade: »man vet. hvilken impression hos allmänheten finnes, och hvilken hos svenska nationen länge lärer bibehållas, att konungen vore allena maktegande och att i gemen fruktas för aristokrati eller herreválde: skulle nu allmänheten af rikets ständers underdåniga svar få *veta*, att konungen allenast dependerar af pluraliteten i rådet, så torde det väcka missnöje»[10]. Man ser huru *främmande* ständernas förhandlingar och sjelfva regeringssättet voro för den stora hopen, under det herredagsmännen genom mutor och intriger deri hemligen invigdes. — Det herskande partiet talade likväl ut, men ålade alla motståndare tystnad. Det hade beredt sig till riksdagen äfven med att söka stöd i allmänna opinionen. Men endast *den* publicitet gynnades, som försvarade partiets afsigter. Motsägelser förföljdes med straff och hämd.

[10] Sekreta utskottets protokoll den 15 Dec. 1755

Åren 1755—56 utkom den bekanta veckoskriften *Ärlig Svensk*. Den var helt och hållet egnad till rådets försvar i stridigheterna med konungen, hvilken också den 14 Mars 1755 hade begärt ettdera skriftens indragning, eller, om den finge fortsättas, dess föregående granskning af justitiekansleren. Denna fordran framkallade vältaliga yttranden i rådet till försvar för »rättigheten att skrifva om konstitutionen och regeringssättet, såsom ett *essentiale* af friheten». Förnämste författaren till »Ärlig Svensk»[1], som likväl ej derför ville bära namnet, ansåg sig af denna anonymitet ej hindrad att emottaga offentliga tacksamhetsbevis. Ridderskapet och adeln fann honom värdig att utan föregånget adelsbref upptagas på riddarhuset. Rikets ständer tillade honom en vedergällning i reda penningar. »Ärlig Svensks» tydningar af grundlagarne ansågos snart lika helgade som de sjelfva och uppehöllos med samma nit. Ej ett blad, hvari den granskades eller motsades, fick tryckas. En kritik deraf, som under namn af *Constans Sincerus* lopp ikring i handskrift, blef, enligt ständernas dom, af bödeln offentligen bränd; och en löjtnant Appelbom, som emot »Ärlig Svensk» ibland annat yttrat, det en mindre välsinnad pluralitet inom rådet kunde i en framtid blifva lika äfventyrlig för riket som en ökad konungamakt, straffades, ehuru sjelf riksdagsman, genom en dylik ständernas dom med tjenstens förlust, 14 dagars fängelse vid vatten och bröd, offentlig afbön samt landsflykt[2]. I sekreta utskottet klandrades, att undervisningen i de offentliga lärohusen ännu grundade sig på *monarkiska ideer*, och undersåtarnes lydnad derefter afmättes; grundlagarne efter deras rätta förstånd borde för ungdomen föreläsas[3]; kanslikollegium borde derom ingå med en föreställning till Kongl. Maj:t, hvilket ock skedde. Samma kollegium fick efter riksdagen befallning att utarbeta en systematisk afhandling öfver grundlagarne till ledning för ungdomens under-

[1] Censor librorum Nils Oelreich.

[2] Jfr *Några ord om publicitetens uppkomst och öden i Sverige, i synnerhet emellan 1719 och 1772*. Sthm 1824.

[3] Genom kongl. brefvet den 10 Febr. 1757 anbefaldes grundlagarnes årliga afkunnande vid öfver- och underdomstolar och på predikstolarne, samt ungdomens undervisning deruti vid akademier, skolor och gymnasier. Denna undervisning uppdrogs i början åt juris patrii professorn vid Upsala akademi. Men 1761 stiftade ständerna en egen profession för det svenska *jus publicum* i Upsala och anmälde sjelfva dertill akademisekreteraren magister Nils Risell.

visning. Vi känna ej, om den någonsin blifvit färdig[4]. Emellertid förbjöds att låta något trycka i ämnet, tills samma afhandling vore fulländad. Äfven hos »Ärlig Svensk» förmärkes den ofvannämda dubbla vändningen i försvaret af det herskande systemet. Mot *konungen* ställes rådet, hvars myndighet kallas ständernas egen; mot *folket* åberopas åter ständerna, hvilka »äro sina hemmavarande medbröder icke uti något mål ansvarige för deras förrättningar, slut och anstalter, målet må vara af hvad beskaffenhet som helst» [5]. Att upphöja ständernas makt öfver all ansvarighet, hade sedan principalats-qvestionen blifvit en egen dogm i hattarnes trosbekännelse, lika nödig som för det herskande partiet nyttig. Man täflade i detta slags ortodoxi. En biskop [6] yttrade i sitt stånd vid 1751 års riksdag: »ideen att ständer kunna fela, är emot rikets fundamentallag».

Den 28 November 1755 öfverlemnades till konungen i sittande råd riksens ständers underdåninga svar angående *grundlagarnes verkställighet* [7], af följande hufvudsakliga innehåll: Kongl Maj:t täcktes nådigst finna, att friheten vore bunden vid lagen och rådets ansvar, och att, om pluralitetens beslut ej ginge i verkställighet, riksstyrelsen afstannade i sitt lopp. Vid ett skyndsamt verkställande kunde Hans Maj:ts mer än prisvärda samvetsömhet ega rum, men icke vid sjelfva besluten, enär Kongl. Maj:t antingen uti dem ingen del toge eller ock sin skiljaktiga mening i nåder förklarade. — På denna grund anhöllo riksens ständer i underdånighet, det täcktes Hans Maj:t de ännu så väl oafgjorda som afgjorda, men oexpedierade mål med dess höga kongl. slut i nåder afhjelpa. — Emellertid skulle riksens ständer, innan de åtskildes, vara vidare betänkta på de mått och utvägar, som kunde i denna delen befrämja Kongl. Maj:ts och rikets sannskyldiga nytta. Hvad härmed menades blef klart genom en särskild ständernas skrifvelse af den 26 Maj 1756, enligt hvilken rådet komme att erhålla en *kunglig namnstämpel*, att begagna i stället för konungens underskrift, när denna underskrift på rådets en eller två gånger förut gjorda underdåniga föreställning icke följde.

[4] Författandet deraf uppdrogs åt Botin, som dock icke lärer ha gjort något dervid.
[5] *Ärlig Svensk*, s. 572.
[6] Brovallius i Åbo. *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia ur preståndets arkiv.* Sthm 1835, 2 häft. s. 345.
[7] Kongl. Maj:ts skrifvelser och riksens råds memorial, som föranledt detta svar, jämte stora deputationens betänkande i ämnet af den 15 Nov., hade förut å trycket utkommit. De läsas i *Modées verk.*

Stora deputationens betänkande, som föranledt dessa ständernas beslut, hade blifvit gilladt i alla stånden, och i bondeståndet — såsom det säges — *utan votering*. Huru dermed ock må förhålla sig, visst är, att, då i detta stånd, såsom i de öfriga, deputerade skulle nämnas för att till Kongl. Maj:t frambära svaret, en häftig oro yppades bland bönderna. Flere rusade upp, ropade på votering om sjelfva saken, som vore orätt sluten, hotade och buro slutligen händer på talmannen Olof Håkansson och sekreteraren Palén; tills Olof Håkansson, af andra räddad ur deras händer, i hast ur psalmboken tog upp versen: *Vår fiende ifrån oss drif*, då efter någon stund alla, äfven de oroliga, sjöngo med, och sorlet afstannade. Oron begynte å nyo, då talmannen förklarade, att så som han blifvit behandlad, han ej kunde göra någon proposition, innan han af ståndet erhållit upprättelse. Då ropades åter, att hvad i går beslöts måste ändras; tills ändtligen landtmarskalkens och de öfriga talmännens ankomst stillade oväsendet. Medan detta ännu var i sin höjd, hade trapporna till bondeståndets rum synts uppfylda med beväpnadt folk [8].

Såsom hufvudmän nämdes Erik Persson från Stockholms län, Erik Johansson från Vestmanland och Lars Larsson från Vermland, hvilken senare räddade sig med flykten. De bägge förstnämde arresterades, och den 1 December sattes först i anledning af detta uppträde den *riksens ständers kommission* [9], som under denna riksdag skulle förvärfva en blodig namnkunnighet [10].

Den egentlige hufvudmannen för oppositionen inom bondeståndet var klok nog att ej synas [1], ehuru page-hofmästaren

---

[8] Efter landtmarskalkens egen framställning i sekreta utskottet samt de der uppkallade Olof Håkanssons och Paléns berättelser. Sekr. utsk. protok. den 29 Nov. 1755.

[9] Tio riksdagsmän af bondeståndet dömdes till större och mindre straff, vatten och bröd, fästning, afbön, böter.

[10] Den bestod af åtta adelsmän och fyra af hvartdera utaf de ofrälse stånden. Ordförande var landshöfdingen friherre Henrik Jakob Wrede. Se riksdagstidningarna, som på ständernas befallning vid denna riksdag först utkommo och begynna med den 10 Maj 1756, men referera äfven äldre riksdagsmål. Redaktör var kanslirådet (sedermera riksrådet) Hermansson, som vid denna riksdag, såsom ifrig hatt, begynte sin politiska bana.

[1] Såsom sådan nämnes i enskilda anteckningar (efter uppgift af presidenten i kommissionen baron Wrede) riksdagsmannen Johan Persson från Stora Tuna i Dalarne, en karl af mod, heter det, och ganska godt förstånd, som hofvet velat hafva till talman i stället för Olof Håkans-

Breda, som trakterat bönderna natten före det nämda uppträdet, blef röjd och sedermera af kommissionen dömd. Öfver de högre hemliga anstiftarne hvilade ännu en dunkelhet, i hvilken likväl, i synnerhet genom drottningens oförsigtigheter, en och annan ljusstråle redan föll. — Emellertid hopade sig angifvelser och arresteringar af lägre verktyg. Kaptenen vid lifgardet Scheckta uppträdde i hofrätten med anklagelse, att bond-talmannen kränkt sin ed, utbröt i sekreta utskottet, dit han uppkallades, i osammanhängande, med bibelspråk späckade deklamationer och hotade i arresten, dit han fördes, att blod skulle rinna som vatten på Stockholms gator. Utgifvaren och författaren [2] af en utan censur tryckt saga om *djurens regering*, som i sekreta utskottets protokoll [3] förmäles innehålla »en förgripelig kritik öfver innevarande riksdag», blefvo instämda för kommissionen; page-hofmästaren Ichsell likaledes, för det han i ett tal på drottningens födelsedag yttrat om *mångrådigheten* i Sverige under medeltiden, att den varit »konungamyndighetens plåga, många tilltagsnas afgud och menighetens tyrann»; äfvenså hofdrabanten Silverhjelm och riksdagsmannen Anders Olsson för förgripliga utlåtelser, sedan deras sak förut i hofrätten varit före och befunnits utmärka så farliga anslag, att den till ständernas kommission hänvistes. En trovärdig enskild anteckning [4] förmäler, att hemlige angifvaren och sedan förnämsta vitnet mot Silverhjelm vid en anstäld måltid sjelf ur hans mun lockat dessa utlåtelser. Utskottet hade sin egen polis och anordnade tvänne gånger särskilda summor för hemliga utgifter [5]. Det talas om anläggningar, som leda sitt ursprung »från de innersta och heligaste ställen». I anledning af ett memorial af borgmästaren Renhorn, tillika aktor i ständernas kommission, hvari klagas öfver den köld och missaktning, hvilken nu, såsom under förra riksdagen, visas landtmarskalken och rikets råd vid hofkurerna på Ulriksdal (ty

son, liksom Brahe till landtmarskalk i stället för Fersen. *Handl. till Skand. hist.*, XIII: 303.

[2] Den förre hofrättsauskultanten Ferneboni, den senare en magister docens Söderberg i Upsala.

[3] Den 6 Dec. 1755.

[4] Af framlidne biskop Nordin (Nordinska samlingarna), som sjelf hört det af en person, hvilken angifvaren velat bjuda såsom vitne vid tillfället. Silverhjelm rymde ur riket.

[5] Protokoll för den 12 Nov. 1755 och 21 Jan. 1756. Det anmärkes, att en viss summa alla riksdagar blifvit anordnad till kunskapers inhemtande.

hofvet undvek hufvudstaden), förekomma i utskottet allt tydligare hänsyftningar på drottningen och hennes parti. Man berömmer Renhorn, att han ändtligen brutit isen. Hvad som skett och sker vore vida skildt ifrån Hans Maj:ts eget nådiga tänkesätt; det härledde sig från »olagliga rådgifvare», som vända konungens hjerta från hans folk, från »favoriter och smekungar», hvilkas anläggningar kommissionen kommit på spåren. — Det talas om att göra en föreställning i anledning af hofvets sätt att bemöta landtmarskalken. Fersen afråder allt sådant; när något förelöper, som rörer ständernas *rättigheter*, då vore det deras *skyldighet* att tala; anledning kunde tagas af *edukationsverket*, nämligen kronprinsens uppfostran och undervisning, som just nu vore under öfverläggning. Vinken iakttogs, och detta ämne synes med flit ha blifvit behandladt på det för de kungliga föräldrarne mest sårande sätt.

Redan vid 1751 års riksdag hade sekreta utskottet uppsatt ett betänkande om kronprinsens uppfostran, hvartill konceptet blef konungen meddeladt af den för tillfället tjenstgörande landtmarskalken grefve Erik Brahe, som till utskottet återförde den helsning, att konungen ej gerna såge, det utskottet afgåfve ett sådant betänkande; Hans Maj:t hade genomläst det och ville ej kränka någon riksens ständers rätt, men skulle med särdeles nådigt välbehag upptaga, om det lemnades till Hans Maj:t, såsom fader, att sörja för de kungliga barnens uppfostran: konungen hade redan 1747 varit betänkt på en instruktion för kronprinsens informator och deröfver gifvit sekreta utskottet sina tankar till känna; en sådan instruktion hade ock sedermera blifvit utfärdad. Han hoppades den vore tillräcklig; konungen hade lemnat denna på franska författade instruktion till Brahe, för att genom honom meddelas utskottet, som beslöt att dervid låta bero [6].

Nu upptogs åter detta ämne, i anledning af frågan om Tessins entledigande; och utskottet fann en föreskrift så mycket nödvändigare, som ständerna nu hos kronprinsen saknade *den*, åt hvilken ansvaret för hans uppfostran varit anförtrodt. Anmälning skedde i stånden, och instruktionens författande uppdrogs åt mindre sekreta deputationen. I dess betänkande, som den 21 Januari 1756 i utskottet upplästes, yrkas en undersökning om förhållandet med Tessin: det vore en eftergift af ständernas rätt, att anse någon annan för prinsarnes guvernör

[6] Sekreta utskottets protok. den 30 Mars 1751.

än den ständerna dertill förordnat. Utskottet instämde deruti. Tessin, uppvaktad genom en högtidlig deputation, som anhöll, att han i sitt embete måtte fortfara, svarade, att han skattade den dagen för den lyckligaste i sin lefnad; men embetet kunde han ej mera förvalta, då han saknade Deras Majestäters förtroende. Det beslöts, att han skulle uppkallas i utskottet. Med detsamma ankom ett extractum protocolli från rådet, innehållande konungens yttrande i ämnet: att Hans Maj:t på grefve Tessins enträgna begäran i Januari månad 1754 hade samtyckt till hans entledigande och med råds råde tills vidare utnämt riksrådet grefve Stromberg till guvernör, hvilket embete han i två år till Deras Majestäters fullkomliga nöje förestått; konungen, som hade väntat ständernas bekräftelse af detta val vid deras granskning af rådsprotokollen, begärde en sådan bekräftelse och yttrade tillika sig med nöje skola anse, att ständerna vilja underrätta sig om kronprinsens framsteg.

På denna förklaring följde utskottets egen, att med råds råde kunde den nya guvernören ej vara nämd, då det skett *utan votering;* grefve Stromberg kunde ej erkännas för guvernör, mycket mindre ständerna tid och sätt föreläggas i afseende på hans erkännande; rådet borde få en skrapa för sitt förhållande; en sådan, på förhand uppsatt [7], gillades, och en deputation uppskickades att i rådkammaren densamma afgifva. Medan denna galla iskänktes åt hofvet, emottogs den tillstädeskomne Tessin med lofordens fullbräddade bägare, hvaremot han försäkrade: »att en svensk mans skyldighet och glädje är att anse minsta vink af rikets ständer för en befallning». Dock ursäktade han sig ytterligare med sjuklighet, ålder och bristande förtroende å högre ort. Emellertid anmodades han af utskottet att öfvervara kronprinsens offentliga examen. — I ett senare sammanträde [8] omtalas denna med beröm, dock hade prinsen ej visat någon speciel kunskap om Sveriges regeringssätt och i sina berättelser ur romerska historien på ett nog eftertänkligt sätt föredragit Cæsar framför Pompejus; äfven hade han utmärkt sin erkänsla för grefve Stromberg, men alldeles förbigått Tessin. — Grefve Stromberg tackades för sin möda och förklarades entledigad. Samma förklaring skedde angående hofmarskalken grefve Nils Bjelke, som sedan sista riksdag utan ständernas vetskap blifvit utnämd till under-guvernör. Strängare

[7] Af Hermansson.
[8] Den 9 Febr.; sekreta utskottets protokoll.

var man mot Dalin, hvilken ej blott förafskedades från sin lärareplats hos kronprinsen, utan förbjöds visa sig vid hofvet och med möda undgick svårare straff. I den öfver honom satta kansliråtten anklagades han till lifvet, i synnerhet emedan han uti de i afskrift kringlöpande så kallade kalott-predikningarna smädat religionen och dess lärare, hvarför redan vid 1751 års riksdag prestesåndet yrkat strängt straff. Det anmärktes, att han i andra upplagan af sin skaldedikt *Svenska Friheten* kallar Sveriges krona för Ulrika Eleonoras *arf*, ehuru censor och kanslikollegium påmint, att detta uttryck borde borttagas; att han i ett så kalladt *herdespel*, för att fira Hans Maj:ts återkomst från Finland, föreslår att fyra par herdar och herdinnor skulle spänna sig för en vagn och låta Herren sjelf köra, hvilket synes innebära en ganska eftertänklig tillämpning på rikets ständer och deras frihet; slutligen att de mångfaldiga diktamina till rådsprotokollet, som Kongl. Maj:t sedan sista riksdag ingifvit, alla stridande mot regeringssättets princip, röjde en känd skrifart; ehuru man ej just kunde nämna författaren.

Till guvernör för prinsarne förordnades riksrådet friherre Karl Fr. Scheffer. Nya lärare tillsattes dessutom så för kronprinsen som prinsarne Karl och Fredrik Adolf[9]; till och med de uppvaktande kavaljererna nämdes genom votering i sekreta utskottet. — Konungen, som förgäfves invändt, att 3 § i regeringsformen endast tillade ständerna rätt att *med Kongl. Maj:ts nådiga behag* förordna personer vid de kungliga barnens uppfostran, ingaf efter meddelandet häraf slutligen ett så lydande egenhändigt svar: »så vida jag förnimmer, att riksens ständer utnämt och förordnat personer så till information som uppvaktning, så finner jag alldeles onödigt att mig deröfver yttra». Utskottet, som fann, att dessa konungens ord, ehuru något dunkla, dock innehöllo ett *klart erkännande af riksens ständers rätt*, meddelade dem åt stånden, hvilka åter å sin sida funno *onödigt* att ens gifva konungen del af den i deras namn författade instruktionen för kronprinsens guvernör, emedan denna instruktion äfven dessförutan egde gällande kraft[10].

Den ryktbara skriftvexlingen om kronjuvelerna var riktad mot drottningen personligen. Den 6 April 1756 ingick sekreta

[9] För kronprinsen professor Klingenstjerna med kansliråds fullmakt och 3000 daler smt i lön, för prins Karl professor Woltemat, för prins Fredrik professor Jan Benzelstjerna. Öfver-hofpredikanten d:r Schröder skulle förblifva lärare i religionen med 1000 daler smt i lön.

[10] Sekreta utskottets protokoll den 27 Febr. 1756.

utskottet med en underdånig skrifvelse till konungen angående inventeringen af riksens klenodier, ibland dem af de juveler som vid Deras Majestäters förmälning i Berlin blifvit till Hennes Maj:t drottningens vård och nytjande öfverlemnade. Lovisa Ulrika, sedan hon förgäfves begärt tala med landtmarskalken, som undskylde sig med opasslighet, lät kalla till sig tvänne utskottets ledamöter. Hvad hon muntligen till dem yttrat är oss obekant, men kan någorlunda dömas af en egenhändigt underteckuad biljett, som hon genom sin hofmarskalk lät följande dagen tillställa den ene af dem, generalmajoren Kaulbars. Hon nekar underkasta sig en åtgärd, som synes vitna om misstroende [1], men rikets juveler ville hon låta utbryta, skilja från sina egna och återlemna, emedan hon från denna stund ansåg sig för god att dem bära. — Ett skarpt bref från riksens ständer till konungen följde, hvarpå konungen i ett slags ursäktande skrifvelse svarade, det meningen ej varit att förolämpa ständerna, utan hade hans gemål ansett de outbrutna, ännu i hennes smycken qvarsittande juvelerna såsom sina *egna*, emedan de i konungens namn blifvit henne öfverlemnade; gerna förklarar hon sig dock nöjd att för trogna undersåtar uppoffra sina klenodier och allt hvad hon i verlden eger, och framtiden skulle visa, att riksens ständers omdöme ej vore svarande mot hennes tänkesätt för dem och riket [2]. Derpå följde ett ännu skarpare svar från ständerna: svårt vore att tro på Hennes Majestäts ömhet för riket, då hon bemötte rikets råd och förnämsta embetsmän såsom för ögonen är, då ständers göromål uppenbarligen klandras, liksom vore utan öfverhetens godtycke ingen lag i landet, och utom några få vid hofvet gynnade personer ingen nation; ständer blifva ständer, alltid lika maktegande som trogna; de begära blott sin rätt, och att Kongl. Maj:t utan hinder må vara herre i sitt hof och konung i sitt rike [3].

[1] Första anledningen till juvelsaken' var ett lån, som hofvet upptagit i Hamburg, och som olyckligtvis blef kändt af ständerna — heter det i *Tessin och Tessiniana*, sid. 173. — Vi vilja ej ansvara för tillförlitligheten af denna uppgift. Stöver (i sin *Frihetstidens historia* omtalar, jag vet ej på hvad grund, att en hoffröken utspridt *ryktet* om ett i Hamburg negotieradt lån och pantsättning af juvelerna. Denna hoffröken erhöll en pension.

[2] Denna konungens deklaration är af den 26 Maj 1756.

[3] I sekreta utskottets protokoll för den 5 Juni säges, att Kongl. Maj:t utsatt den 3 Juni till verkställande af inventeringen, som då ock gick för sig, men utan att de så kallade *berlinska juvelerna* vid detta tillfälle blifvit framlemnade, emedan drottningen, såsom det säges i konungens deklaration, ansett dem för sina *egna*. Detta togs ganska illa

— Flera fåfänga påminnelser emot konungens deklaration, innan den afgafs, och således om inventeringen af de så kallade berlinska juvelerna, hade skett. Den 22 Juni 1756 finna vi den underrättelsen i riksdagstidningen [4], att dessa juveler, af drottningen slutligen aflemnade, af sekreta utskottets deputerade blifvit öfversedda. — Natten förut hade revolutionsförsöket misslyckats.

Man kan i detta olyckliga företag skilja plan, medel, verkställighet och den innersta driffjädern. Hvad planen till konungamaktens utvidgande i allmänhet angär, så fans, såsom vi nämt, en sådan hemligen uppgjord af franska ministèren, sedan 1748, i samråd med »Frankrikes mest gällande vänner i Sverige». Vi ha sett den öfvergifven af misstroende till Lovisa Ulrika; vi ha sett hattarnes söndring från hofvet redan innan Adolf Fredriks uppstigande på tronen, hvarigenom den skeppsbrutna planen på visst sätt väderdrefs under mössornas skydd. Drottningen sökte emellertid verkställare för densamma i ett parti af personligen tillgifna inom hofkretsarne och militären, ej utan hopp om understöd af sin bror, konungen i Preussen, ehuru hon kanhända deri allt för vidsträckt uttydde hans broderliga tillgifvenhet, som 1756 yttrade sig i en skarp not angående ständernas behandling af hans syster [5]. — Mössorna synas hufvudsakligen ha omfattat planen såsom ett medel att störta sitt motparti. De ville befordra den, dels genom den vanliga riksdagstaktiken, traktering och mutor, hvartill Ryssland och England skulle bestå penningar — såsom en af partiets förnämste män i ett hemligt memorial till konungen redan före riksdagen tillrådde [6] — dels genom bonduppror, ett medel, hvarmed de sedan 1743 voro förtrogne; och i denna mening synes framför andra lagmannen baron Erik Wrangel,

och föranledde det ständernas bref till konungen af den 14 Juni, hvars innehåll vi meddelat. I utskottets protokoll för denna dag säges, att tre gånger bevekliga föreställningar skett emot den ofvannämda kungliga deklarationen, som väl derigenom till ordalagen, men ej i hufvudsaken, blifvit mildrad.

[4] N:r 34, s. 136.

[5] Konungens af Preussen deklaration om sekreta utskottets göromål i Maj 1756. Rådets svar gillas af utskottet.

[6] Projet présenté au roi Adolphe Frédéric par le feldmaréchal comte de Düring. *Büschings* Magazin, VI: 319. Jag anser den för äkta. Büsching redovisar sjelf i företalet till II och VI delarne af sitt Magazin för de källor, hvarur han hemtat sina många intressanta akter angående svenska partitiden. De kommo ur ryska missions-arkiven.

en man af stora gåfvor, men mer för intrig än handling, ha verkat. Skriften *Constans Sincerus* var hans verk och upplästes före riksdagen på gästgifvargårdarne för allmogen i Vestergötland [7]. Han var ock den hemliga, mest verkande tillställaren af det redan omtalta upploppet inom bondeståndet i November 1755 och sökte, sedan han efter det misslyckade revolutionsförsöket räddat sig med flykten, genom en i Norge tryckt skrift, hvilken hans agenter med budkaflar spridde till Dalarne och flera landsorter, att väcka uppror bland menigheten [8].

Såsom författare till den skriftliga planen för revolutionsförsöket i Stockholm nämnes öfversten och löjtnanten vid lifdrabanterna grefve Hård, son till den år 1739 entledigade rådsherren af samma namn, således genom sitt fäderne mössa, hvarför han ock hade gått i holländsk tjenst emot Frankrike under österrikiska successionskriget; för öfrigt mer krigare än partiman, och derför i hjertat vän af en stark konungamakt. Sjelf säger han sig åsyftat återställandet af regeringssättet sådant det var under den store Gustaf Adolf [9]. Man finner denne konungs namn i alla planer och försök till ändring af den närvarande författningen. De förnämste invigde i denna plan voro för öfrigt öfversten för lifregementet till häst grefve Erik Brahe, till namnet företagets hufvudman, men med mera mod än försigtighet, samt hofmarskalken friherre Gustaf Jakob Horn, en välvillig man, utan synnerlig sinnesstyrka och derigenom lättast kufvad af den höga persons häftighet, som var själen i hela tillställningen. Alla dessa voro omgifna af en mängd underordnade förtrogne, deltagare och handtlangare, långt flere än för hemlighetens bevarande nyttigt var. Man hade genom dessa vändt sig till den egentliga pöbeln i hufvudstaden. Bland militären påräknades gardet och artilleriet. Utbrottet skulle ske om natten, larmtrumman röras, arbetsfolk

[7] Riksdagstidning för den 27 Maj 1756.

[8] Om lagmannen baron Erik Wrangel och öfriga deltagare i försöket jfr *Handl. till Skandinaviens historia*. 13 delen, i uppsatsen angående de vid riksens ständers kommission dels dömda, dels hörda personer under riksdagen 1756. Den omtalta skriften af Wrangel om *Svea rikes tillstånd* fins på tyska öfversatt i *Büschings* Magazin, VI: 333. Jfr Riksdagstidning för den 19 Juli 1756.

[9] Se grefve Härds memoirer. *Mémoires d'un gentilhomme Suédois*, Berlin 1788, s. 159. — För yttrandet i *Tessin och Tessiniana*, s. 173 och noten på samma sida, ha vi ej funnit någon anledning i grefve Hårds memoirer.

och soldater beväpnade samla sig på Ladugårdslandstorget, der de skulle finna för sig anförare och färdiggjorda patroner. Sedan artillerigården först blifvit intagen, skulle man marschera mot slottet, under rop att konungens person vore i fara; man ville anmoda Hans Majestät visa sig för folket och erbjuda honom större makt. Åtskilliga af rikets råd och de mest betydande riksdags- och embetsmän skulle i sina hus arresteras, riksdagen afblåsas, och ständerna å nyo sammankallas till Vesterås eller Norrköping. Brahe hade den 19 Juni på Rydboholm förfärdigat 800 patroner och sedan i hemlighet låtit föra dem till staden. — Emellertid hade man ännu ej bestämt tid och stund för utbrottet. Grefve Hård ansåg allt ännu ej moget och önskade uppskof[10]. Man antog hans mening och syntes öfverens om uppskofvet. Emellertid antändes minan från annat håll och påskyndade förderfvet för anläggningens upphofsmän.

Den 21 Juni om qvällen hade hofllöparen Ernst och några af de subalterna agenterna redan gjort anstalter att samla folket och underrättade grefve Brahe, som de funno hos grefve Hård, att de alla vid midnatt skulle vara under vapen. De bägge grefvarne besvuro dem att ännu hålla sig stilla. Om en timme återkommo de och sade, att allt förbud komme för sent; folket vore redan i rörelse. Brahe skyndade då till konungen, som träffades jämte drottningen och ett par förtrogna uti sitt kabinett. Alla besvuro konungen att stiga till häst. Drottningen erbjöd sig sjelf att följa honom och visade sig färdig att trotsa hvarje fara. Under dessa föreställningar kom underrättelse, att allt var upptäckt, att talrika patruller redan genomtågade gatorna och att folket var skingradt. — En gardeskorporal Schedvin, som derför af riksens ständer belöntes med adelskap och 100,000 daler kopparmynt, hade samma natt för löjtnanten friherre Creutz, ledamot i ständernas kommmission, upptäckt komplotten, som i sig sjelf var allt för lösligt anlagd att ej lätt qväfvas.

Nu begynte egentligen den förut nedsatta ständernas kommission sin förskräckliga verksamhet. Enligt dess och ständernas domar blefvo grefve Brahe, friherre Horn, kaptenen vid fortifikationen Stålsvärd, f. d. kaptenen i holländsk tjenst, nu underofficeren vid artilleriet, Puke, den 23 Juli, och den 26 följande underofficerarne Mozelius, Christiernin, Escolin och lö-

---

[10] »On adopta mon plan, et on résolut de différer l'exécution de la révolution». *Mém. d'un gentilhomme Suédois.*

paren Ernst halshuggna på Riddarholmen. Lika dom föll öfver Wrangel och Hård, som bägge räddat sig med flykten. — Ännu tre dödsdomar blefvo afkunnade[1], hvarförutom en mängd andra straff: landsflykt, fästning, skampåle, böter, afbön, träffade 53 personer[2]; och en ny kommission efter riksdagen fortsatte den förras verksamhet[3]. Tortyr användes att utpressa bekännelse. Man har en berättelse om den Puke undergick i den så kallade Rosenkammaren. Denne unge, oförskräckte man, som ej kunde förmås att bekänna på grefve Hård, sin välgörare, fördes om midnatten till detta pinorum, en djup källare under Smedjegården. Han upphissades med en jernked vid handklofvar midt i taket, så att han näppeligen med tåspetsarne nådde ner på berghällen, hvilken utgjorde botten på källaren och var en håla af grytform midt i berget, full med iskallt vatten. Här hängde den olycklige naken under flera timmars tid, i trenne omgångar, och hördes emellanåt inför några medlemmar af kommissionen, som för tillfället voro nära dervid. Pinandet upphörde ej, förr än de tvänne äfven närvarande kirurgerna sade, att de ej kunde ansvara för Pukes lif. Han led allt detta utan klagan och yppade intet, innan han med visshet fått veta, att grefve Hård var undkommen och i säkerhet[4].

Ständerna påbjödo, att räddningen af rikets frihet årligen hvarje midsommardag genom en högtidlig tacksägelse skulle helig hållas. — Det fans höjder, dit intet straff, endast varning kunde nå; och presterskapet åtog sig att frambära den senare till Lovisa Ulrika.

Efter tillsägelse att öfverläggningarna i detta ämne skulle begrafvas i djupaste tystnad, beslöt presteståndet att uppsätta

[1] Öfver förrymde riksdagsmannen Lars Larsson för uppträdet i bondeståndet, och öfver löjtnanten Erik Sahlfelt och borgaren i Köping Hellberg, för det de utspridt Wrangels skrift och sökt genom budkaflar reta allmogen till uppror.

[2] Se listan i *Handl. till Skand. hist.*, del 13. — Ibland »hörde och rörde personer» — såsom det heter — vid kommissionen, men hvilkas förklaring ansägs nöjaktig, voro kanslirådet v. Dalin, öfversten baron Stjerneld, öfversten baron Kalling, majoren grefve J. A. Meyerfelt, öfverstlöjtnanten baron Fredrik Ribbing, öfverste Stackelberg, hofrådet Warmholz m. fl.

[3] Denna nya kommission utsägs äfven, såsom orden lyda, i anledning af *uppproriska anläggningar till regeringssättets förändring;* sattes år 1758 under riksrådet Palmstjernas presidium, närmast i anledning af missnöjet i Dalarne.

[4] *Handl. till Skand. hist.*, IV: 347. — Pinorummen *Rosenkammaren, Tjufkällaren, Hvita Hästen* igenfyldes efter revolutionen **1772**, på befallning af Gustaf III, som afskaffade tortyren.

och för drottningen låta uppläsa en skriftlig, af hela ståndet underteoknad föreställning; hvilket ock, i både konungens och drottningens närvarelse, skedde af ärkebiskopen doktor Henrik Benzelius, åtföljd af biskopen i Vesterås (sedermera ärkebiskopen) doktor Samuel Troilius. Utur denna temligen vidlyftiga handling, som blottar de hemligaste drifffjädrarne i hofvets olyckliga försök, anföra vi här följande. Genom de afstraffades, i synnerhet Horns och Brahes, bekännelser, dem de med sitt blod beseglat, hade man med största grämelse förnummit, att tankarne om upprors anställande under riksdagen haft sin första upprinnelse från drottningen, som ständigt visat missnöje med regeringssättet och derför allt sedan sista riksdag sökt, ehuru förgäfves, att fostra oenighet inom rådet; detta missnöje, denna onåd hade under innevarande riksdag växt, sedan riksens ständer, emot Hennes Maj:ts önskan, afgjort de vigtiga frågorna om grundlagarnes verkställighet och prinsarnes uppfostran; hvarför hofvet äfven flyttat från Stockholm till Ulriksdal; drottningen hade visat öppen onåd mot landtmarskalken och rikets råd och ej en gång genom knäfall af Horn kunnat förmås att mot dem ändra sitt bemötande; tankarne hade blott varit riktade på våldsamma utvägar; ibland har Hennes Maj:t rådgjort med Brahe, Horn, Hård och Wrangel, om ej landet kunde förmås till resning mot ständerna; ibland har hon velat förmå konungen att sätta sig i spetsen för gardesvakten vid Ulriksdal, om natten marschera till staden, intaga artillerigården och göra revolution. Sedan undersökningen af riksjuvelerna hade Hennes Maj:ts böjelse för våldsamheter ökat sig; hon hade talt vid Brahe om uppväckande af en folkrörelse, sådan som den, hvilken år 1747 i Holland återstälde arfståthållarens makt; hon hade yttrat, att man borde begagna någon högtidlighet, då mycket folk vore samladt, för anställande af ett upplopp, hvartill Puke, förklädd i båtsmansdrägt, skulle brukas; och man hade tänkt föranleda ett sådant sistlidne serafimerdag, om ej kapitlet blifvit uppskjutet; vid en samma dag uppkommen vådeld på slottet har drottningen efterskickat Brahe, sagt att tillfället vore gynnande, velat öfvertala konungen att visa sig för folket, och, då han dertill ej kunnat förmås, varit i fullt begrepp att sjelf med kronprinsen gå ned, om ej Brahe det hindrat; hon hade vid ett annat tillfälle yttrat, det lösen vid revolutionen borde blifva konung Gustaf Adolfs: *Gud med oss;* ibland andra förslag hade äfven varit å bane, att drottningen skulle resa till Upsala, der hon trodde sig kunna lita på studenternas

trohet, att derifrån hennes silfver skulle skickas till Avestad att förmyntas, hvarmed folk skulle skaffas; hon hade dagen efter upptäckten af den sista anläggningen förebrått Brahe, att han handlat oförsvarligt, som hindrat löparen Ernst från att tillställa upplopp [5]; och slutligen hade hon äfven yttrat förhoppningar om utländsk hjelp till regeringssättets störtande. — Drottningen afhörde denna framställning och de derpå följande förmaningarna stilla. Hon åtnöjde sig att säga, det hon ej menat ondt mot riket. Stundom under berättelsen syntes hennes ögon vattnas. Hon af- och underskref en, som det synes, af de deputerade sjelfva uppsatt förklaring, hvarigenom hon betygade presterna sitt nöje öfver deras mogna föreställningar och försäkrade om sitt misshag öfver skadliga stämplingar. — För menniskors ögon, säga de deputerade, hade Hennes Maj:ts uppförande varit vid detta tillfälle sådant som någonsin kunnat önskas; huru hjertat varit beskaffadt, vore Gud allena bekant, dock ville man förmoda det bästa [6].

Till frihetens förskansning och befästande — såsom det heter — betogs nu konungen rättigheten att på ingifvet förslag sjelf nämna till öfverståthållare i hufvudstaden, till öfverste för gardet, till öfverste för artilleriet, till kaptenlöjtnant vid lifdrabanterna, utan beslöto ständerna, att dessa beställningar efter flesta röster i rådet hädanefter skulle bortgifvas. Franska ministerberättelser förmäla, att konungen funnit detta för sig synnerligen sårande. *Tjenstebetänkandet*, hvarigenom ständerna vid denna riksdag slutligen stadgat anciennitetsprincipen såsom enda rättesnöret vid befordringar, band vid alla sådana fullkomligt konungens händer.

Man stannade ej dervid. I skrifvelse af den 2 Augusti 1756 förmäler sekreta utskottet, att det väl önskade ej vidare oroa ständerna med ett så bekymmersamt ämne som de nyligen upptäckta stämplingar, sedan lagen på de brottslige öfvat sin rätt; men då undersökningen leder hela tillställningen allt längre in på sådana omständigheter som fordra en lika grannlaga som hemlig åtgärd, så hemställes, om icke det, som återstår och i utskottets tanke är det *allra vigtigaste*, kunde af ständernas stora sekreta deputation afgöras. — Hvad denna deputation vidgjort i anledning af uppdraget, är mig för öfrigt

[5] Man ser deraf, att det för tidiga försöket kom af drottningens otålighet. Hon lärer ha gifvit befallning derom genom Horn.

[6] Ur presteståndets hemliga handlingar; *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia*, III häft., Sthm 1835.

obekant; men vid genomgåendet af sekreta utskottets protokoll vid den följande riksdagen finner jag, att samma sekreta deputation lemnat efter sig en så kallad *riksakt*, som aldrig blifvit stånden meddelad. Dess innehåll nämnes ej, men af öfverläggningarna derom synes, att den måste ha föreskrifvit vissa mått och steg emot konungen sjelf, i fall af ett nytt revolutionsförsök [7]. 1761 års sekreta utskott beslöt, att denna så kallade riksakt, som säges ha rört *konungens höga person*, skulle, i anseende till förändrade tider och till enighetens befästande emellan öfverhet och undersåtar, *förstöras*, utan att derom tillsäga plena, hvilka ej heller haft kunskap om dess tillvarelse. I sammanhang härmed må nämnas att, enligt ett den mindre sekreta deputationens förslag vid 1756 års riksdag, *förmynderskapet* för kronprinsen vid inträffande fall skulle föras af *hela rådet* efter flesta rösterna, utan någon annans deltagande [8].

Så var hatt-rådet på höjden af sitt välde. Det hade till det yttersta förödmjukat konungamakten. Det hade triumferat öfver sitt motparti. Medan det skrämde på ett håll, smickrade det på ett annat. Sekreta utskottet tillkännagaf, att, ehuru stora summor på försvarsverket och fästningsarbetena i Finland blifvit använda, franska subsidierna likväl lemnat ett öfverskott, och att rikets finanser tillläto en förminskning i bevillningen, äfvensom en nedsättning i räntan på bankolån, »på det rikets inbyggare måtte få njuta någon hugnelig frukt af bankoverkets vunna tillväxt och förkofran»; hvilket allt rikets ständer med nöje godkände. — Huru det redan nu stod till både med finansernas flor och bankoverkets förkofran, skulle mössorna framdeles i sin ordning ådagalägga. Dock fingo rådsherrarne, hvilkas »försigtiga hushållning med rikets medel sedan sista riksdag» af ständerna lofordas, nu sina löner fördubblade [9]. Medlemmarne i ständernas kommission ihågkommos med riklig ersättning för sitt besvär [10], och frikostigheterna af alla slag

---

[7] Troligen hans *afsättning*. I Woltemats handskrifna anekdoter säges, att vid 1756 års riksdag fråga verkligen varit om afsättning, men att Pechlin, eljest hofvets ständige antagonist, varit ibland dem som satt sig deremot, emedan svenska nationen aldrig skulle vilja styras utan konung.

[8] Sekreta utskottets protokoll den 25 Maj 1756.

[9] Ifrån 6000 till 12,000 d:r s:mt.

[10] Endast aktor i kommissionen, borgmästaren i Arboga Renhorn, erhöll omkring 20 000 rdr b:ko i n. v. myntvärde, utom betalning för en dryg expensräkning. Äfven den senare kommissionen under Palmstjerna kostade stora summor.

mot riksdagens slut hopade sig så, att många af det herskande partiet, såsom samtida anteckningar tillkännagifva, begynte frukta för framtiden. Emellertid lemnade sekreta utskottet, vid ständernas åtskiljande, regeringen ett kreditiv på tre millioner daler s:mt [1], att lyfta i banken »i fall af någon riket åkommande olycka, eller ock i hänseende till *den förevarande belägenheten, af hvilken riket borde kunna draga någon säker fördel»*. — Det var i Oktober 1756. I Augusti hade redan *sjuårakriget*, genom Fredrik den stores inbrott i Sachsen, börjat. Man misstyder ej de anförda hemlighetsfulla orden, om man anser dem redan hafva afseende på Sveriges deltagande i detta krig.

Frankrike bestämde hattarne dertill. Efteråt synes det nästan ha ångrat sig. I en fransk ministerinstruktion, som nu ligger för oss, skrifven sju år derefter, kallas detta krig »olyckligt och förhatligt för Svenskarne, som med rätta kunna förebrå Frankrike deras invecklande deri, hvilket kanhända Frankrike förebrått sig sjelf» [2]. I sjelfva verket hade Frankrike aldrig oinskränktare öfvat sin makt öfver Sverige. I December månad 1751 beskrifver då varande franske utrikes ministern [3] Frankrikes allians-system, såsom i Norden omfattande Sverige, Danmark, Preussen, och riktadt mot Österrike, Ryssland och England. Om få år finna vi Frankrike plötsligen i förbund med Österrike och kallande Sverige att göra gemensam sak med Ryssland mot Preussen, åt hvilket Frankrike i aachiska freden garanterat Schlesien och Glatz, som det nu ville hjelpa Österrike att återförvärfva. Det var en fullkomligen förändrad politik, hvilken Sverige lydde utan egentligt nationelt intresse. »Man trodde sig af Preussen kunna återfå Pommern och väntade sig ej att råka ut för en Alexander Magnus», sade grefve Axel Fersen sedermera i sekreta utskottet vid 1765 års riksdag. Att Sveriges allierade smickrade det med sådana förhoppningar [4], är lätt begripligt; att man trodde derpå efter den erfarenhet

[1] Enligt rådsprotokollet den 21 April 1757, 30 t:r guld, som är detsamma.

[2] »Guerre malheureuse pour les Suédois, odieuse à cette nation, et dans laquelle elle avait droit de reprocher à la France, qui peut-être se l'est reproché à elle-même, de l'avoir enveloppée». Mémoire af duc de Praslin för baron de Breteuil den 8 Okt. 1763, då den senare sändes såsom ambassadör till Sverige. Denna mémoire är oss på begäran benäget meddelad ur franska arkiv.

[3] M:r de Saint-Contest. *Flassan*. VI: 14.

[4] Frankrike och Österrike lofvade Sverige hela Pommern i traktaten den 22 Sept. 1757.

man under detta regeringssätt redan haft, är mindre förklarligt; i synnerhet som Fredrik den store redan i schlesiska krigen aflagt sitt prof. Det nu herskande rådet pliktade dyrt nog för den tillfredsställelsen att både emot hofvets böjelse och utan ständernas hörande ha fått förklara krig mot Lovisa Ulrikas bror. Kriget störtade hattarne.

I början syntes man nu, såsom i finska kriget, endast åsyfta en demonstration. Sverige, som uppträdde såsom garant af westfaliska freden [5], skulle enligt första planen blott hålla en observationskår i Pommern på Frankrikes och Österrikes bekostnad. Så lydde kanslikollegii redan i December 1756 afgifna betänkande, författadt af Höpken, som, då ärendet först förekom i rådet, till och med inskränkte sig att tillstyrka endast en förstärkning af garnisonen i Stralsund. Den hufvudsakliga öfverläggningen i rådet föreföll den 12 Maj 1757, sedan nyss förut vår minister i Paris, baron Ulrik Scheffer, tillkännagifvit marskalken Belle-Isle's anbud om återvinning af den år 1720 förlorade andelen af Pommern och ansenliga subsidier, i fall Sverige ville till Pommern öfversända en armé af 30,000 man, för att agera gemensamt med Frankrike och Österrike mot Preussen. Då tillstyrkte pluraliteten i rådet, nämligen Palmstjerna, K. F. Scheffer, Ekeblad (som alla tre i denna sak voro synnerligen ifriga), samt Fleming, Hamilton, Ruth, Stromberg, Wrangel, Ehrenpreus och Rosen, att om subsidiernas belopp underhandla genom ministern baron Scheffer i Paris, men emellertid göra 16- à 17000 man färdiga att öfvergå till Pommern. — Minoriteten, som utgjordes af Tessin, Löwenhjelm och Lagerberg, afstyrkte deremot, påminnande om utgången af finska kriget, åberopade armeens släta tillstånd, missväxten och nöden i landet, hänvisade på splitet inom nationen. I anledning af det sista svarade Ekeblad med tydlig hänsigt på drottningen: »en del af de omständigheter, som göra vårt inrikes tillstånd oroligt och svårt, torde ock vara af den beskaffenhet att de, med försvagandet af konungens i Preussen influence, om ej alldeles försvinna, åtminstone minskas och aftaga» [6]. Enhälligt beslöts dock, att armeen skulle sättas på rörlig fot. Konungen, frånvarande vid öfverläggningen, gaf dertill sitt

[5] Första deklarationen i Regensburg, i följd af Frankrikes och Österrikes konvention med Sverige i Stockholm den 21 Mars 1757.

[6] Enligt meddelanden ur rådsprotokollen af herr landshöfding Järta, hvars godhet jag har att tacka för många upplysningar till detta arbete.

bifall, men frågade efter medlen och, då derpå yttrades, att man hade franska subsidier att vänta, svarade: »att man må underhandla derom, men att Frankrike troligen hade sjelf alla sina resurser af nöden». — Den 18 Maj kalkylerades i rådet, att man med 24 tunnor guld årligen i Tyskland skulle kunna underhålla 20,000 man. Den 7 Juni anmälde Ekeblad, att franske ambassadören och österrikiske ministern gjort bestämda propositioner; och följande dagen vid företagen votering i rådet tillstyrkte pluraliteten att öka Sveriges styrka i Pommern till 20,000 man (med hvilket antal äfven Frankrike slutligen förklarade sig belätet), under det riksråden Löwenhjelm, Lagerberg, jämte kanslipresidenten och Wrangel, yttrade sig deremot. Den 20 Juni uppläste Löwenhjelm en vidlyftig deduktion, att *ständerna först borde höras*; Lagerberg förenade sig med honom, och Stromberg förklarade, det han i fall af *dissensus* ändrade sin mening och skulle votera mot kriget. Men samma dag under fortsatt öfverläggning blefvo alla ense om att förklara det. Äfven Löwenhjelm öfvergick till pluraliteten, med vilkor att hans nyss upplästa anförande i protokollet blefve intaget. Rikrådet Seth, frånvarande, insände sitt bifall; Tessin likaledes, under vissa vilkor; kanslipresidenten, som var på landet, äfvenså; slutligen, under förbehåll att ej göras ansvarig för en olycklig utgång, gaf konungen äfven ett slags samtycke, men erinrade i ett skriftligt yttrande vid justeringen än en gång om 6 § i regeringsformen, som föreskref ständernas sammankallande vid offensivt krig. Men sekreta utskottets så kallade testamente ansågs göra ständernas sammankomst öfverflödig.

Af det sätt, på hvilket kriget beslöts, synes tydligt, att nu, såsom förut vid finska kriget, beslutet var taget *före* öfverläggningen, och att den senare endast skedde för att så mycket möjligt rädda utseendet. Härvid måste man tillstå, att ingen i lycklig försigtighet öfverträffade riksrådet Löwenhjelm. Han hade af alla anfört de starkaste skäl mot kriget, men öfvergick till pluraliteten, med vilkor att dessa motskäl skulle qvarstå i protokollet, och blef för detta förhållande sedermera vid 1760 års riksdag ej blott undantagen från den föreställning rådet för sitt förhållande i denna sak då fick uppbära af ständerna, utan erhöll 20,000 daler s:mt i uppmuntran [7]. Höpkens uppförande är högst besynnerligt. Med skäl frågar man med Pechlin vid följande riksdag: »huru är det möjligt, att riket

[7] Jfr Riksdags-tidning 1762, n:r 90.

utom ständers vetskap får krig, utan att *premierministern* det bereder?» Höpken begynte med att framställa skäl *pro et contra*. Vid öfverläggningen den 12 Maj aflägsnade han sig i anledning af en åkommen frossfeber. Den 25 Maj, då han kom till städes i rådet, afstyrkte han rustningarna. Den 8 Juni voterade han med Löwenhjelm emot kriget, under yttrande, att konjunkturen väl vore lockande, men att han ej ansåge Sveriges tillstånd medgifva att begagna densamma. Vid den afgörande voteringen den 20 Juni var han frånvarande på landet, men insände den 22 i korta ordalag sitt bifall till pluralitetens beslut. — Till märkligheter i denna sak hörer äfven, att nästa riksdags sekreta utskott förbjöd att kungöra för ständerna konungens votum, deri han åberopat 6 § af regeringsformen. Den 27 Juni 1757 gafs befallning att utrusta och öfverföra 17,000 man till Pommern, der 5,000 man tyskt och värfvadt manskap förut befann sig. Den 13 September ingaf svenske ministern Greiffenheim i Regensburg sin andra förklaring till riksförsamlingen, att Sverige såsom garant af westfaliska freden förklarade krig mot konungen af Preussen. Samma dag togo fiendtligheterna sin början, men först den 22 September tecknades Sveriges subsidietraktat med Frankrike och Österrike [8].

Krigets beskrifning kunna vi så mycket hellre förbigå, som redan i dess anläggning ligger dess utgång, och vi dessutom af svensk hand ega det med skicklighet tecknadt [9]. Många enskilda för svenska vapnen hedrande drag skulle kunna anföras; i det hela herskade lamhet och osammanhang. Rådet sköt skulden på generalerna; generalerna på rådet tillbaka. Höpken skref och emottog häftiga bref [10]. Man hade vid krigets början försökt ett slags sammansmältning af partiintressena, hvilken redan erbjöd sig sjelf derigenom att både Frankrike och Ryssland i detta krig gjorde *gemensam* sak. En sådan

---

[8] De utlofvade subsidierna utgjorde 4,200,000 livres för första och 3,150,000 livres för de öfriga krigsåren. Traktaten förnyades 1758, då Frankrike ensamt åtog sig subsidierna, som förhöjdes emot Sveriges löfte att öka sin armé i Tyskland till 30,000 man.

[9] Försök till en historia öfver det förra pommerska kriget af *G. v. Schantz*; Sthm 1811.

[10] Jfr *Correspondance de m:r le marquis de Montalembert, étant employé par le roi de France à l'armée Suédoise, avec m:r le marquis d'Havrincour, ambassadeur de France à la cour de Suède*. London 1777. I synnerhet första tomen märklig för karakteristiken af de förnämsta personerna och den rådande andan inom armeen.

förening af partierna söktes dessutom af hattarne, emedan de begynte känna sig stå på svag grund. I följd deraf öfvertaltes äfven en mössa, fältmarskalken Ungern Sternberg, att emottaga befälet; en hederlig man af måttliga egenskaper, hvilken merendels följde den skickligare generallöjtnanten grefve Axel Fersens råd och sjelf var utan synnerlig krigserfarenhet, ehuru han emottagit sin första bildning i Karl XII:s krig. Denna bildning kunde visserligen med vida större skäl åberopas för Ungerns efterträdare, den gamle tappre rådsherren grefve Rosen[1]. Men det anmärktes, att Karl XII hvarken bildat eller efter sig lemnat några stora generaler. Alla krigare ur hans skola voro vane vid en blind lydnad, väntade i allt på order och visade sitt nit med att lägga hufvudsaklig vigt på småsakerna i tjensten. Derunder förspordes nu mera en allt större brist på lydnad och disciplin och en allt bittrare partisöndring ibland officerarne. Många gjorde sin skyldighet såsom en viss till mösspartiet hörande generalmajor (sedermera riksråd), som sade till sin chef, en hatt: »jag skall göra min skyldighet, men ej mera»[2]. Hvarken denne chef, den älskvärde och tappre general Hamilton, eller de följande tätt ombytta öfverbefälhafvarne, den af alla för sin redlighet högt aktade Lantingshausen, den snillrike Ehrensvärd, kunde gifva detta krig någon ny karakter. Det blef vid Fredrik den stores ord: »Svenskarnes bedrifter bestodo i att inträngа i öppna landet, då de ej funno något motstånd; men äfven en mindre trupp bragte dem på defensiven, och, långt ifrån att hafva gjort eröfringar, funno de sig lyckliga, att man tillät dem under vintern kantonera omkring Stralsund»[3]. Man kan ej utan djup beundran läsa de Cæsariska kommentarier, ur hvilka dessa ord äro hemtade. Sjuåra krigets hjeltemod satte inseglet på Preussens storhet. Det är af de minnen, öfver hvilka tiden ingenting förmår.

En fransk utskickad följde svenska lägret. Planer om samverkan med Fransmän, Österrikare, Ryssar uppgjordes och lemnades outförda. Frankrikes politik under denna tid styrdes af en qvinnas[4] nyck bakom tronen och var i allmänhet lika äfventyrlig som svag. År 1759 började franska ministèren, i spetsen för hvilken duc de Choiseul nu stod, långvariga och

[1] Hade följt Karl XII till och från Turkiet; emottog nu befälet vid 70 års ålder.

[2] *Correspondance de Montalembert*, I: 396

[3] *Histoire de la guerre de sept ans*, I: 211.

[4] Madame Pompadour.

hemliga underhandlingar i Stockholm, hvilkas föremål var att använda Svenskarne till en *landstigning i England.* Under det 15,000 af dem försvarade Stralsund, skulle 15,000 andra, förstärkta af franska trupper, göra en landstigning i Skotland och der under hertigens af Aiguillon befäl höja pretendentens fana. Så snart fiendens uppmärksamhet härigenom blifvit delad, skulle prinsen af Soubise (hjelten af Rossbach) öfvergå och intaga England med 50,000 man [5]. — Det är hvad duc de Choiseul kallade *sitt stora förslag.*

Riksdagen 1760 sammanträdde och varade ett och trefjerdedels år [6]. Redan nu hade mössornas seger varit afgjord, om man ej i det längsta ansett sig behöfva de redan ingångna allianser och betingade subsidier för att komma ur kriget, och om ej flera omständigheter ännu någon tid gifvit det herskande systemet ett skenbart stöd. — Slutligen gjorde nödvändigheten lag. Den 13 Mars 1762 framstälde grefve Axel Fersen, äfven vid denna riksdag landtmarskalk, i sekreta utskottet frågan: »huruvida utan afbidande af vidare upplysningar från de allierade hofven en särskild konvention med konungen i Preussen genast bör sökas?» — Dervid yttras af andra, att sekreta utskottet redan den 11 December 1761 gifvit Kongl. Maj:t till känna, att riket ej längre mäktade fortsätta kriget; att, utan afseende på politiska förbindelser, fred måste sökas, och en *särskild* fred, då en allmän ej stod att vinna, och att de skäl, som gälde då, gälla ännu mer för det närvarande, sedan genom Elisabeths död [7] och Peter III:s uppstigande på ryska tronen, Ryssland ändrat system [8]. Efter långa debatter sade Axel Fersen: »finge jag följa min böjelse, skulle vi ej skilja oss från våra allierade och icke frånträda de en gång stadgade förbund; hvaraf följden ej genast, men i framtiden lärer visa sig; det är ett afsteg från den bana, som Sverige så ärofullt i Gustaf Adolfs dagar beträdde; separatfreders skadlighet bevisa flera exempel; men allt detta måste vika, då man betraktar vår närvarande inre ställning: *vi äro vanmäktige genom söndrade sinnen och delning i nationen; jag röstar för fred, såsom det enda vilkoret att förekomma vårt inre väsendes undergång».* — Det var hattväldets svanesång genom den störste af dess medlemmar.

[5] *Flassan*, VI: 147 ff.
[6] Ifrån 16 Okt. 1760 till 21 Juni 1762.
[7] Den 5 Januari 1762.
[8] Vapenhvila emellan Ryssland och Preussen den 16 Mars, hvarpå följde fred och allians den 5 Maj 1762.

Lovisa Ulrika anmodades af rådet att inleda fredsunderhandlingen genom ett bref till sin bror[9], som svarade, att han endast af aktning för henne biföll den. Freden i Hamburg den 22 Maj 1762 återstälde Sveriges och Preussens förhållande i samma skick som före kriget.

För öfrigt är denna riksdags historia en förberedelse till den af 1765 och skall i följande afdelning beskrifvas.

[9] Fredrik II yttrar sig, l. c. III: 63: »Le roi reçut une lettre d'apparat de la reine sa soeur, dictée par le sénat de Stockholm. Il y répondit dans le sens que la reine pouvoit le désirer, en lui témoignant le plaisir qu'il ressentoit de voir se terminer une guerre entre de si proches parens; que par amitié pour la reine sa soeur il vouloit bien oublier les procédés irréguliers et étranges de la nation Suédoise, sans en conserver de ressentiment; que s'il faisoit la paix, c'étoit uniquement par considération pour elle, à condition toutefois que les choses seroient remises exactement sur le pied où elles avoient été avant le commencement des hostilités».

FJERDE AFDELNINGEN.

STÄNDERNA UNDER MÖSSORNA.

Man bör skilja emellan de *äldre* och *nyare* som buro detta partinamn. De *gamla* mössorna, som herskade till 1738, voro öfverlefvor af den forna höga aristokratien, som ville regera genom *rådet*, men som misslyckades deri, emedan de i ett emot deras vilja *demokratiseradt* riddarhus, der yngre adeln gaf lag, funno, i stället för stöd, motstånd, och slutligen af detta motstånd besegrades, emedan det förde frihetens namn och Sveriges ära i skölden. Då denna adliga demokrati, det vill säga, det då varande svenska riddarhusets pluralitet — som var grunden till hattväldet — kom till makten, se vi den sjelf skifta i aristokratiens och, i ögonblick af fara, till och med i rojalismens färger, af hvilka likväl de förra anstodo den bäst, emedan hvarje makt, som ej är en endas, till sin natur blir aristokratisk, och en *adlig* demokrati redan är förnäm mot hopen. Äfven Tessins med många omsvep förrådda statshemlighet var slutligen ej någon annan än Arvid Horns, »att hela regeringssättets bestånd låg förvarad i rådets myndighet»[10]. Utan ett demokratiskt fältrop kan ingen opposition vara. Hvad under, att mössorna i sin ordning äfven höjde ett sådant! Ehuru det uti förnäma munnar ljöd främmande nog. Egentligen var det ett instämmande; ty Dal-upproret hade först höjt ropet. Från detta daterade sig de forna möss-myndigheternas förbindelser med menigheten, liksom från Springers sak och *principalats-qvestionen* deras sammanhang med en del af borgareståndet. I preteståndet funno de stöd, först hos biskoparne, tills de flesta prelaterna hyllade hattarnes öfvermakt, senare (oaktadt mössorna i sina led räknade en Serenius) förnämligast hos ett *anti-episkopalt* parti inom preteståndet, som redan vid 1751 års riksdag genom motionen emot biskopssöners adlande

---

[10] *Tessin och Tessiniana*, sid. 167.

gjorde sig märkbart. Så förstärktes de gamla högadliga mössorna, som tillika alltid kunde befalla öfver ett parti på riddarhuset, under sin långvariga opposition, tillika allt mera af *ofrälse* bundsförvandter. Denna blandning är det *nya* möss partiet, hvars bedrifter oss förestå att betrakta.

Förändringar både i afseende på grundsatser och personer förebådade redan vid 1760 års riksdag detta partis seger. I förra afseendet anmärka vi den sekreta utskottet vid denna riksdag gifna instruktion, som tydligt röjer ständernas misstroende till detta mäktiga, i sjelfva verket regerande utskott, hvilket af dess försvarare uttryckligen kallades *själen* i en svensk riksdag [1]. Detta misstroende röjde sig äfven på annat sätt. Oaktadt allt motarbetande och rop, att man ej borde gifva rikets dyra hemligheter till pris, sattes af ständerna bredvid sekreta utskottet en *stor deputation* af hundra adelsmän och femtio af hvartdera bland de öfriga stånden, som väl ej egentligen skulle lyfta slöjan af den politiska sekretessen, men fick ett närgränsande och i afseende på förevarande omständigheter ganska betydande område, då ibland annat åt den uppdrogs att yttra sig öfver frågan: »om *krig* kan börjas och fortsättas utan riksens ständers sammankallande enligt grundlagen». Det var förebudet till en anklagelse mot hattrådet, hvars utgång Höpken fann rådligt undvika [2] genom sin afskedsansökning; och hans utträde ur rådet väckte så mycket mer uppmärksamhet, som det motsvarades af de gamla senatorerna Bondes och Bjelkes nu ändtligen verkstälda återinträde. Man väntade och förespådde en förändring af både minister och system.

Vi hafva nämt ett hufvudskäl, hvarför detta ej redan nu skedde: man vågade ej sätta de franska subsidierna på spel. Men härtill kommer äfven en intrig, som äfven utmärker 1760 års riksdag. Den företer ett slags neutralitet emellan båda partierna, hvars grund var en fortfarande *gemensam* fruktan för konungamakten.

Sekretа utskottets handlingar vid denna riksdag förvara häftiga och långvariga öfverläggningar angående den vid förra riksdagen förordnade nya kommission, till undertryckande af försöken mot regeringssättet. Riksens ständer voro knappast åtskilda — heter det — förr än oroande rykten mot ständer och regering kringspriddes i landsorterna; orostiftarne voro

[1] Borgmästar Renhorns yttrande i sekreta utskottet den 13 Dec. 1760.
[2] Pechlin yrkade uti sekreta utskottet på en ständernas kommission i saken.

från Stockholm och reste för detta ändamål kring landet; i Karlskrona och Stockholm hade blifvit uppspikade de grofvaste pasqvill; snart kom rapport från landshöfdingen i Falun, att allmogens sinnen i Dalarne voro synnerligen upprörda, och vid skedd undersökning befans, att en anläggning till uppror verkligen der förevarit, till hvars hämmande regeringen, enligt riksens ständers yttrade afsigt, äfven hade den 1 Aug. 1758 förordnat en särskild kommission, med en af rikets råd (Palmstjerna) till ordförande, hvilken också för delaktighet i nämda anläggning dömt åtskilliga personer. Man hade med bestörtning i denna, liksom i den förra kommissionens handlingar, läst, huru alla de brottsliga kastat skulden på konungens höga person; dertill komme, att statssekreteraren Benzelstjerna på tillfrågan tillstått, det han, som i fyra år haft den af ständerna vid sista riksdag förordnade *namnstämpel* under sin vård, dermed i synnerhet måst märka kommissionens domar, hvilka konungen *vägrat* underskrifva; allt komme från *obefogade* rådgifvare, om hvilka den sedan 1756 beryktade aktorn Renhorn, nu i utskottet närvarande, utropade: *Gud näpse dem!* Det föreslogs, att konungen borde få en föreställning af ständerna, och alla kommissionens handlingar tryckas, på det rätta förhållandet måtte komma till allmänhetens kännedom [3]. Detta sista beslöts verkligen af både sekreta utskottet och af tre stånd, emedan *så väl kommissionens domar som det utan ständernas hörande började kriget blifvit nytjade såsom medel att åter uppreta menigheten*. Beslutet angående tryckningen gick aldrig i verkställighet. Det var blott ämnadt såsom hotelse, och sedan denna gjort sin verkan på hofvet, blef sedermera till och med det hemliga testamentet under namn af *riksakten*, från 1756 års sekreta utskott, såsom vi nämt, tillintetgjordt. Men i den nämda hotelsen instämde *hattar* och *mössor*; och vi ha utvisat den neutrala gemensamma grund, på hvilken de senare medgåfvo, att för denna gång icke till det yttersta yrka, hvarken ansvar för kriget eller ändring af system. — Likväl gälde mössorna nu för tiden såsom rojalister. Om bägge partiernas ställning säges i den instruktion, som franske ambassadören baron Breteuil ej långt derefter medförde till Sverige [4]: att man af namnet *rojalister* oriktigt skulle i Sverige sluta till deremot svarande tänkesätt; att hofvet endast har få upp-

[3] Sekreta utskottets protokoll den 4—15 April 1761.
[4] I ofvan citerade ur franska arkiv meddelade mémoire.

riktiga vänner och dessa mest skuldsatta, utan seder och anseende; att alla de öfriga, under det de för en hersklysten drottning framhålla bedrägliga förhoppningar, blott sjelfva vilja komma till makten, hvilket, för det ena eller andra partiet, endast med närvarande regeringsform är möjligt; hvarför de framför allt frukta regeringssättets ändring. »Fordrade man bevis — heter det — för denna sanning, skulle en berättelse om tilldragelserna vid 1760 års riksdag under detta riksmötes mest kritiska ögonblick lemna de fullständigaste; ty man har då lyckats att frälsa det närvarande politiska (d. v. s. franska) systemet ifrån den mest hotande fara endast genom rojalisternas (mössornas) fruktan, att dess fall skulle (under närvarande omständigheter och nationens missnöje med kriget) medföra regeringssättets, och man har ofta lyckats att just genom de ifrigaste af dem tillintetgöra hofvets planer». Deraf den vacklande, lama karakteren af denna riksdag; deraf mössornas återtåg, just som deras seger syntes gifven; deraf deras medgifvande att sätta en hatt, grefve Ekeblad, i Höpkens ställe på presidentstolen i kansliet; deraf, genom samma ständer som emottagit Höpkens[5] afsked, hans återinsättande i rådet, der han likväl blott dröjde i tre månader, för att för andra gången afträda; deraf, under samma riksdag, rådsherrarne Palmstjernas och Scheffers både afsked och återkallande, ehuru endast den senare emottog anbudet, under det den förre svarade: *vestigia terrent*.

I sekreta utskottets handlingar ser man dessa intriger, till hvilka vi än en gång skola återkomma, under det Fersen, som åter begynner närma sig till hofvet, förgäfves varnar, att riket går under; och ständerna deremot sysselsätta sig med en otrolig mängd småsaker, enskilda ekonomiska mål, pensioner, befordringar, klagomål öfver prejudice, till och med karaktersansökningar; allt detta till en sådan grad, att mössorna, ehuru tillräckligt småaktiga, dock vid nästa riksdag högt tadlade det. Tilläggas måste visserligen, att de fortsatte att utöfva hvad de tadlat och drefvo förvirringen till sin höjd. Hattarne fingo sålunda med sina motståndares begifvande *sluta* det krig som de börjat. Krigets följder fullkomnade först de förras fall och de senares seger.

En stats finanser kunna räknas ibland kännetecken på den politiska atmosferens beskaffenhet. Om det fullständiga

[5] Nedlade sina embeten den 5 Febr. 1761, återinkallad i rådet den 11 Aug. s. å. Tog afsked för andra gången den 12 följande November.

sammanhanget emellan barometerns stigande och fall samt väderleksskiftena också här har sin dunkla sida, visst är, samtida äro de, äfven i den politiska verlden; och hvar och en känner sig intagen af fruktan, då fallet i skalan sker ända till den grad, som motsvaras af storm och jordbäfning. Så långt hade det kommit med hatt-regeringens finanser; och den *kände* detta redan år 1756, såsom följande utdrag af rådsprotokollet för den 2 Nov. nämda år visar[6]: »Sedan utrikes expeditionen på befallning tagit afträde, anmälde hans excellens herr riksrådet och presidenten baron von Höpken sig vara föranlåten att begära en enskild öfverläggning med herrar riksens råd öfver ett ämne, som är i anseende till rikets upprätthållande det allra vigtigaste, i anseende till tid och omständigheter det allra betydsammaste och i anseende till tystheten det allra ömmaste, som i långliga tider, ja snart i mannaminne, förefallit. Ärendet var detta, att sedan Kongl. Maj:t, i anledning af riksens ständers underdåniga anhållan angående spanmåls inskaffande, med råds råde uppdragit hans excellens herr riksrådet baron Scheffer att med biträde af vissa kommitterade foga alla görliga anstalter till spanmåls införskaffande från utrikes orter, på det vid närvarande beklagliga missväxt och sädesbrist landets invånare icke måtte af hunger i elände försmäkta och förgås; och hans excellens Scheffer, sedan riksens ständers sekreta utskott fogat anstalt om understöd af banken, samma angelägenhet på allt möjligt sätt sökt besörja, samt dermed så vida kommit att kontrakt blifvit med åtskilliga handlande slutna, och att ej mera återstod än att skaffa remisser för penningar till utrikes orter; så hafva, på skedd anmälan, de herrar och män, med hvilka riksens ständer angående *vexelns styrande* kontraherat, förklarat sig icke vara i stånd slika ansenliga, men oförmodade vexlar att meddela, emedan rikets skuld utomlands redan vore så stor, att föga mer kredit stode att förmoda; och, om ändtligen kredit på deras egna namn ännu kunde erhållas, vore dermed litet eller intet uträttadt, emedan utlänningen vid tidens förlopp icke kunde tillfredsställas med bankosedlar, utan skulle vid förfallodagen fordra sin betalning i reda penningar eller varor». Det tillägges, att deras excellenser hafva icke utan största bestörtning kunnat anhöra en så obehaglig ställning och i den funnit ett ofelbart

[6] *Tankar om Tyst- och Hemlighets-eder och deras verkningar i Sverige öfver dess Finance, Banc, Mynt och Oeconomi* (af Nordencrantz), IV del., sid. 22.

bevis, att närvarande svåra omständigheter fordra helt andra än de vanliga, ja ganska kraftiga åtgärder. Det föreslagna botemedlet bestod uti att söka ett utrikes lån på 3 millioner rdr b:ko. Det var samma råd som kort derefter beslöt pommerska kriget; i hvilken afsigt partiet, redan vid den nyss afslutade riksdagen, under den hemlighetsslöja, hvarmed alla sådana ärenden nu behandlades, utfärdat ett kreditiv af omkring 3 millioner daler s:mt på banken. Jämför man det ena med det andra, så visar sig äfven detta krig såsom ett förtvifladt steg att afvända uppmärksamheten från en redan till fruktansvärd höjd stigen finansiel förlägenhet.

Det finska kriget hade, enligt utrednings-kommissionens hufvudböcker, kostat öfver 108 tunnor guld [7], hvartill franska subsidier gifvit öfver 28. Det pommerska kriget kostade fem gånger så mycket (utom flera dryga efterräkningar), och blott en femtedel deraf hade blifvit godtgjord genom franska subsidier [8]. Bankofullmäktige yttra i sekreta utskottet vid 1760 års riksdag: banken har från 1757 till 1760 gifvit flera förskott till kronan; fullmäktige sågo å ena sidan det ansvar, hvarmed de nu hotas, men ock å den andra att rikets heder och bestånd på deras åtgärder ankomma skulle; riket måste hjelpas, armeen frälsas, och detta förenas med bankens bestånd; öfver krigets anledning tillhörde det ej fullmäktige att döma; man borde betänka att, om det hade blifvit förklaradt enligt 6 § af regeringsformen (och således med ständernas samtycke), så hade konungen haft rätt att utskrifva en krigsgärd, för hvilken banken i alla fall fått gä i förskott; att förkofra banken genom *utlåningar* på säker pant har under dessa förflutna åren, enligt fullmäktiges instruktion, varit grunden för bankens hushållning; har banken blifvit öppnad till understöd för enskilda behof, huru skulle den då kunna tillslutas för riket? — Huru litet

[7] En tunna guld räknad till 100,000 daler silfvermynt. Silfverdalern. nu mera ett af koppardalerns värde beroende ideelt mynt, var 3 daler kopparmynt. På en koppardaler räknades 4 mark, på en riksdaler 9 koppardaler, varande således riksdalern 36 mark kopparmynt. *Bankosedlarne*, som voro stälda på *mark kopparmynt*, föllo och fingo ett allt vanskligare värde. 1765 års medelkurs var 85½ mark kopparmynt för en riksdaler i silfver, så att vid denna tid 8 daler kopparmynt i det närmaste motsvara 1 rdr b:ko efter 1830 års myntfot. År 1776 var 1 rdr specie värd 72 mark kopparmynt, d. v. s. 18 koppardaler eller 6 daler silfvermynt, hvarför realisationen då gjordes efter denna grund.

[8] *Nordencrantz*, l. c. II: 85. 1765 års sekreta utskott räknar kostnaden för pommerska kriget till 620 tunnor guld eller 62 millioner daler s:mt.

man frågade efter de nyss åberopade instruktioner, derpå kan såsom bevis anföras, att ibland 1756 års riksdags hemliga frikostigheter äfven var en stor gratifikation till bankofullmäktige, »i synnerhet», heter det, »för deras behjertade rådslag och fermeté att sträcka bankens utlåningar *längre* än vid 1752 års riksdag faststäldt var» [9]. Sekreta utskottet vid 1760 års riksdag beslöt, oaktadt det nyss gifna förbudet mot lån ur banken, att den ej blott skulle meddela förskott på det nu beslutna utländska lånet [10], utan dessutom särskildt förskjuta 50 tunnor guld, hvartill man ansåg sig ej behöfva ständernas auktoritet, och hvilket ej heller behöfde komma till plenorum kunskap [1]. Två dagar derefter beslöt utskottet ännu ett förskott till lika belopp.

Till 1765 års riksdag sammankallades ständerna [2] före den vanliga tiden. Redan deras första steg visade, att *mössornas* välde var kommet. Sjelfva riksdagspredikan af biskop Serenius [3] andas i kraftiga ord hela djupet af en länge undertryckt bitterhet. Då predikanten utropar med Micha: »Gode män äro borta i thesso lande och the rättfärdiga äro intet mer ibland folket, the fara alla efter att utgjuta blod, hvar och en jagar efter then andra, att han skall förderfva honom», så framstår tydligt nog för tanken 1756 års blodsdomar, hvilkas öfverlefvande offer nu också njöto upprättelse [4]; då han säger med Moses: »Främlingen skall stiga öfver thig och alltid blifva öfverst», så träffar pilen det franska systemet; då han talar om krig, som begynnes »med Sauls fåvitsko och the Moabiters skryt», och ännu mer då han målar den invärtes ofriden, som gör tillståndet liksom fordom i Davids tid, »thå allt folket kifvade tillhopa i alla Israels slägter», så ligger tillämpningen ännu klarare för dagen.

[9] Ordföranden fick ensam derför 180,000 daler kopparmynt; de öfriga mindre. Jfr Riksdags-tidningen för den 7 Juni 1766, der förhållandet uppdagas.

[10] Riksdagen utdrogs länge, innan bönderna kunde förmås att dertill samtycka.

[1] Sekreta utskottets protokoll den 17 Juni 1762.

[2] Den 15 Januari. — Rätta riksdagsterminen var först i Oktober.

[3] Hållen den 24 Januari. »Uppå riksens ständers åstundan i trycket utgifven», heter det på titelbladet. Till yttermera visso finnes denna ständernas vilja i ett vidtryckt protokollsutdrag bekräftad.

[4] 1765 års ständer återkallade högtidligen 1756 års domar mot de öfverlefvande, äfven påbudet om tacksägelsefesten hvarje midsommardag, samt förordnade att alla angifvares premier skulle upphöra.

Landtmarskalk [5] blef öfversten för Uplands regemente, sedermera friherre, Thure Gustaf Rudbeck, en välmenande och verksam, men föga bildad man. I sekreta utskottet höra vi knappt en och annan hatt, bredvid grefve Axel Fersen, som oförskräckt och värdigt förde det fallande partiets talan; allt det öfriga är mössor. Den 16 Februari 1765 gaf utskottet, sedan det afhört den så kallade sekreta propositionen från regeringen, ständerna till känna: att det med blödande hjerta och tacksamhet för »Kongl. Maj:ts med råds råde visade faderliga ömhet» åhört de orsaker, som föranlåtit Kongl. Maj:t att förkorta tiden till rikets ständers nuvarande sammankomst och utan förbehåll lagt för deras ögon en beskrifning öfver rikets tillstånd; täckelset hade derigenom blifvit borttaget, och vägen för svenske män öppnad att genom uppletandet af källorna till det onda, som hvar man i minsta koja känner, rädda riket från de vådliga händelser, som mörker och ett förtjusande smicker medföra; ändamålet kan ej vinnas, innan utskottet öppenhjertigt får framlägga för ständerna hela det sammanhang af oredor och nöd, hvari riket är försatt, hvarom utskottet så fort som möjligt vill inkomma med så fullständig berättelse, som sanningen kräfver och ske kan». Redan i utskottets instruktion hade ständerna föreskrifvit, *att alla förändringar af statsverket, alla förfoganden om riksgäldens betalning, alla medel till vexelkursens styrande, alla författningar om bankolån och alla andra ekonomiska ärenden ej annorlunda än af riksens ständer i plenis skulle afslutas*, sedan sekreta utskottet derom gifvit sitt betänkande. — För att göra beredningen i detta afseende så mycket fullständigare, sattes, ej blott såsom förut någon gång *bredvid*, utan nu *uti* sjelfva sekreta utskottet, och såsom en tillökning af detsamma, en *stor deputation* af 100 adelsmän, 50 prester, 50 borgare och lika många *bönder*, hvilka sistnämde på detta sätt äfven inkommo.

Redan 1 § af den stora deputationens instruktion är af det betänkliga innehåll, att den skulle bereda och granska alla de nyss omförmälda mål, utan afseende på de *decharger* som, riksens ständers *plena* ovetande, blifvit vederbörande under hemlighetens slöja af forna sekreta utskott gifna.

Vi vilja här i korthet uppgifva utslaget af de sålunda anbefalda undersökningar. Såsom grundsats antogs, att då man

[5] Talman för presteståndet var ärkebiskop Beronius, för borgareståndet borgmästaren i Stockholm Sebaldt, för bondeståndet Josef Hansson från Elfsborgs län.

förr beslutit utgifterna utan afseende på inkomsterna, så skulle nu förhållandet omvändas [6]. Rikets ordinarie och extra-ordinarie inkomster för år 1765 räknades till 107 tunnor guld [7]. Utgifterna, hvilka för 1763 gått till 284 och för 1764 till 202 tunnor guld, upptogos för det innevarande året blott till 121, som ändå gaf en statsbrist af 14 tunnor guld, utom 11, som bort ingå såsom afbetalning till banken. Inalles räknades med förfallen gäld och löpande intressen, intill nästa riksdag eller till 1769, statsbristen till omkring 190 tunnor guld, efter 84 à 85 marks kurs [8]. Då en sådan summa vore allt för dryg att genom bevillning sammanskjutas, borde staten först lättas genom alla möjliga besparingar, alla förskott och tilltag af publika medel emot reglementen och författningar återfordras, och rikets skuld regleras, innan någon ny bevillning åtages.

Riksens ständers kontor eller riksgäldskontoret hade först år 1719 blifvit inrättadt. Inkomsterna, som endast skulle användas till riksgäldens betalning, hade intill år 1738, med få afsteg, och dessa i följd af ständers befallning, blifvit i enlighet med ändamålet förvaltade. Annorlunda var förhållandet ifrån 1738 till närvarande tid, under hvilken öfver 78 tunnor guld af kontorets inkomster genom sekreta utskotten blifvit disponerade utan ständers hörande och emot stat och reglementen. Rikets gäld gick nu till öfver 600 tunnor guld efter gällande kurs och fordrade 21⅓ tunnor guld i årliga intressen.

En af de vidlyftigaste undersökningar vid denna riksdag rörde de så kallade *vexelkontoren*. Då i följd af de offentligen beprisade tjenster, som banken under finska kriget gjort kronan, den år 1745 tillslöts för all utleverering af plåtar och i stället fick utgifva småsedlar, begynte sedlarne förlora i värde, så att 1746 års riksdaler specie gälde 12 i stället för 9 daler kopparmynt, eller hade gått från 36 mark kopparmynt, som var silfverriksdalerns värde al pari, till 48 mark. I farhågan för denna höga kurs hade man mot slutet af 1747 års riksdag för godt funnit att genom ett så kalladt vexelkontor, åt hvilket banken borde försträcka medel, söka styra kursen. Ärendet behandlades med så stor hemlighet, att ej ens då varande sekreta utskott kände personerna, med hvilka det så kallade vexelkontraktet ingicks [9]. Flera sådana vexelkontrakt med

[6] Landtmarskalken i sekreta utskottet den 6 Febr. 1765.
[7] Hvarje sådan alltid räknad till 100,000 daler s:mt.
[8] Riksdags-tidningen för den 27 April och den 9 Oktober 1765.
[9] Sekreta utskottets berättelse om vexelkontoren, tryckt i Stockholm 1765.

hufvudstadens förnämsta penningemän och handlande hade sedermera, under lika hemlighet i lika ändamål, blifvit ingångna och födt af sig lika många vexelkontor; och ehuru deltagarne i det så kallade Königska vexelkontoret (det fjerde i ordningen), då de 1757 uppsade sitt kontrakt, uti sitt till rådet ingifna memorial vitsordade hela anstaltens olämplighet, hade likväl regeringen, i samråd med bankofullmäktige, ingått öfverenskommelse med ett nytt vexelkontor, till hvars disposition ställdes både en betydlig del af bankens redbarheter och de resterande franska subsidierna, hvaremot dessa associerade förbundo sig att hålla kursen vid 50 mark. År 1760 hade den stigit till 70, och vexelkontoret, oaktadt de fördelar det njutit, uppgaf sin fordran hos kronan till öfver 6 millioner daler kopparmynt, hvilken, efter en i sekreta utskottet uppgjord aversionshandel, blef godtgjord med 1¼ millions afslag; hvarpå de associerade erhöllo *decharge*[10], och hela anstalten upphäfdes, men också, oaktadt den så kallade *vexelberedningen* vid 1760 års riksdag[1], kursen innan kort steg ända till 108 mark. Den var emellan 80 och 90, då 1765 års ständer sammanträdde. Nu anstäldes, oaktadt decharger och flera för de anklagade talande omständigheter, med inqvisitorisk hårdhet en räfst med alla vexelkontoren, som nådde flera deras intressenter, men strängast träffade den bekante Kjerman, hvilken såsom borgareståndets talman vid tvänne föregående riksdagar, tillika bankofullmäktig och deltagare i vexelkontoren[2], öfvat på dessa ett så mycket större inflytande[3], som han, sjelf redogörare, äfven varit redofordrande.

[10] Riksens ständers underdåniga utlåtande till Kongl. Maj:t öfver borgmästaren Kjerman och hans med-associerade i det 1:sta, 2:dra, 3:dje och 5:te vexelkontoret i anseende till de mot dem anmärkta brottmål. Bihang till Riksdags-tidningen n:r 75 år 1765, samt flera föregående betänkanden i samma ämne.

[1] En egen deputation, föranledd af kommersrådet Nordencrantz, som af ständerna fick rättighet att sjelf nämna hälften af ledamöterna, och redan nu var i begrepp att procedera enligt nästa riksdags mössprinciper, då hattarne afbröto denna deputations arbeten.

[2] I alla utom det 4:de eller Königska.

[3] Kjerman dömdes förlustig embeten och burskap, till en månads fängelse vid vatten och bröd samt Marstrand för lifstid. Wittfot, deltagare i Königska kontoret, dömdes ock till lifstidsfängelse; andra, såsom Lefebvre, Grillarne, Clason (hvilken rymde) till mindre straff.

Berättelsen om *bankoverket* kostade vid 1765 års riksdag sekreta utskottet tretton månaders arbete[4]. Vi kunna blott fästa oss vid några hufvudpunkter. Såsom grund till oredan i penningeväsendet uppgifves framför allt hvad som kallas *1738 års skadliga princip, att förena kronan och banken i en gemensam penningerörelse.* Tvänne krig torde hafva varit förebygda, så framt ej bankens samlade penningestock stått kronan utan gensägelse till handa. Förvirringen hade blifvit grundlagd genom finska kriget[5], hvarefter seden hos sekreta utskotten uppstod, att efter sig lemna så kallade *kreditiv* på banken, som regeringen vid förefallande händelser egde att lyfta. Missförhållandet hade växt genom pommerska kriget, i förväntan på hvilket 1756 års sekreta utskott ej blott lemnat det så kallade *stora* kreditivet på några millioner, hvilka nödvändigheten sedermera ökade till emellan tjugu och tretio, utan, botande ett ondt med ett annat, beviljat »till statsbristens förekommande», såsom det heter, äfven ett *mindre* kreditiv på banken[6]. Till sin höjd hade detta onda kommit genom *korruption* och otidig *sekretess* i bankens ärenden. Till det förra medlet kunde *bankolånen* räknas, enligt de grundsatser som 1738 års system införde och den senare hattperioden ifrån 1756 öfverdref. Dessa lån utsträcktes till handel, till näringar, till bruks- och landtegendomar, till hus, till korporationer som till enskilda. Principen var att *öka* dem i samma mån, som det redbara myntet *minskades*, då i bankoverket den falska tanken uppkommit, att allt detsamma kunde uträttas med kreditsedlar som med redbart mynt. Såsom exempel kunna

[4] Hufvud-dokument: Berättelse angående hushållningen i banken af den 14 Febr. 1766, utgifven på riksens ständers befallning. Jfr utdrag af protokollet i sekreta utskottet den 20 Sept. 1765; äfven särskildt tryckt.

[5] 1741 anordnades 1 million daler s:mt af bankens vinst till utförande af kriget mot Ryssland, och biträde lemnades dessutom i låneväg. Vid befaradt fredsbrott med Danmark 1743 lemnade sekreta utskottet efter sig ett kreditiv till 2,400,000 daler s:mt att i banken efter hand lyftas. 1747 års sekreta utskott lemnade ett dylikt ännu större, hvaraf omkring hälften lyftades vid de krigiska utsigterna 1749. *Schwerin*, Om bankoverket, sid. 456.

[6] Den 21 April 1757 förklarade regeringen, att, i anseende till ett förestående krig med Preussen, den vore i behof att bryta det stora kreditivet. Dessa medel räckte icke till. Bankofullmäktige måste på eget ansvar biträda med ytterligare nära 15 millioner. 1761 års sekreta utskott fann sig i nödvändighet att på banken assignera åter 10 millioner och dessutom öppna ett lån på ännu 3 millioner riksdaler specie. *Schwerin*, l. c., sid. 458. Det mindre år 1756 beviljade kreditivet var på 1,200,000 daler s:mt.

lånen på rikets förnämsta exportvara *jernet* anföras. Sådana lån hade väl redan vid 1734 års riksdag blifvit beviljade till tre fjerdedelar af värdet och mot 6 procents ränta. Men riksdagen af 1738 hade ökat dem till sju åttondedelar af värdet, den af 1741 hade nedsatt räntan till 5 procent; den af 1747 till 4 procent, emedan banken (ehuru redan tillsluten för vexling af redbart mynt) förklarades utan fara för sin kredit derpå kunna ingå. Efter samma riksdag hade det första *vexelkontoret* till kursens styrande och *jernkontoret* till upprätthållande af jernpriset blifvit inrättade[7]. Från den tiden växte bankolånen på jern i ohejdadt förhållande, helst sedan vid 1756 års riksdag räntan blifvit ytterligare nedsatt till 3 procent, och allt detta mest till några få personers fördel. Af 66 millioner (daler kopparmynt) lån i banken på jern hade fjorton exportörer i Stockholm och Göteborg disponerat 40 millioner. I Stockholm hade ett enda handelshus under den förflutna tiden opererat med inalles 16 millioners bankolån.

Ej annorlunda hade tillgått med den fond, uppkommen genom en viss alla in- och utgående varor ålagd afgift, som sedan 1739 varit stäld under styrelsen af det så kallade *manufakturkontoret*. Ifrån sin inrättning till och med år 1764 hade detta kontor i lån, premier och understöd utgifvit öfver 117 tunnor guld. Men dessa uppmuntringar hade snarare blifvit gifna åt gynnade personer än åt näringarna och mer tjenat partiafsigter än saken[8]. För detta ändamål insveptes allt i

[7] Jernkontoret stiftades 1748. Till bildande af en fond skulle erläggas 1 daler kopparmynt af hvarje skeppund som afvägdes på stapelstadsvåg. Denna afgift, som nu är obetydlig, gjorde då nära 2 procent af varans värde. *Schwerin*, l. c., sid. 470. Vid 1751 års riksdag tillstyrkte stats-deputationen 50,000 daler s:mt i belöning åt kommersrådet Nordencrantz för det af honom uppgifna förslag till jernkontorets inrättande. Kommersrådet och borgmästaren Plomgren uppstod då i sekreta utskottet, sägande: »det vore honom okärt att just nu vara till städes; men han tror sig ej böra förtiga, att *han* ensam uppsatt det memorial om jernkontoret, som föranledt dess inrättning. Han begär ej pris, men tycker bäst, att ingen tillegnar sig hvad honom ej med rätta tillkommer». Sekreta utskottets protokoll den 20 Dec. 1751.

[8] *Mémoires pour servir à la connoissance des affaires politiques et économiques du royaume de Suède*, Londres 1776, p. 381. Författaren (Canzler), sachsisk legationssekreterare i Stockholm, har sina underrättelser ur trovärdiga citerade källor. Förhållandet kan bedömas af det faktum, att hela laddningar svenskt porslin, som varit tillverkadt och inskeppadt för att förtjena den höga exportpremien, utvräktes så snart skeppen kommo i sjön, emedan varan ej var säljbar.

hemlighetens slöja, näringarnas verkliga tillstånd ej mindre än bankens. Manufakturintresset bevakades vid riksdagarne af en sekret manufakturdeputation, handelsintresset genom en sekret handelsdeputation, liksom bankens genom en sekret bankodeputation; alla förlorande sig i det allrådande sekreta utskottet, som sjelft likväl ej kände alla sina hemligheter, ty det fans en sekretess äfven inom sekretessen. Med detta ursäktade sig t. ex. bankodeputationen 1762, att till sekreta utskottet närmare uppgifva beloppet af bankens försträckningar [9]. Om sådant kunde hända sjelfva sekreta utskottet, må man ej förundra sig, om å ena sidan ständerna, å den andra den så kallade regeringen hölls uti okunnighet. Det var i *konungens* namn som förordningarna om bankens angelägenheter utfärdades, ehuru *han* i fråga om sådana hvarken egde kunskap eller minsta inflytande; och man sade honom det i ansigtet, äfven då det ej gälde egentliga bankoärenden. Den 8 Febr. 1765 anmäldes i sekreta utskottet, huruledes Hans Maj:t aktat nödigt att af manufakturkontoret fordra underrättelse, huru högt manufakturfonden sig belopp, men att en sådan upplysning blifvit *vägrad*, emedan kontoret vore ett ständernas verk; och sekreta utskottet lät dervid bero [10]. Likväl visste i sjelfva verket *ständerna* ej mer än konungen, ty deras förnämsta klagomål vid denna riksdag gäller de föregående *sekreta utskottens* myndighet, att i de vigtigaste ämnen besluta i deras ställe. De skamligaste under skydd af denna hemlighet drifna förhandlingar kommo vid 1765 års riksdag för dagen [1]. Och på det man ej må förebrå mig att på det segrande partiets omdöme grunda mitt eget, så vill jag här slutligen anföra hvad en för detta minister ur hattperioden redan 1762 för sig sjelf nedskref i anledning af sedelsystemet och bankolånen, hvilka, enligt bankofullmäktiges eget yttrande, varit *grunden* för bankens

[9] Protokoll för den 3 Maj 1762.

[10] Sekreta utskottets protokoll för nämda dag.

[1] T. ex. lagmannen friherre Reuterholm hade den 19 Maj 1762 på den sällsamma grund blifvit till *bankokommissarius med full lön* förordnad, att han *undertryckte* ett diktamen emot bankohushållningen, som han varit sinnad att på riddarhuset inlemna. På det banken ej inom sina murar skulle få en betjent, som vore mot verket vidrigt sinnad, så lemnades honom med detsamma *tjenstledighet*, emot det att han hade inseende öfver egendomar som i banken voro pantsatta och belägna i de län, hvarest han hade sitt hemvist (en mängd sådana embetsmän tillskapades), och skulle hvad bankodeputationen gjort till hans fördel alldeles anses såsom ogjordt, derest i plenis någon den minsta rörelse angående banken förmärktes. Jfr Riksdags-tidning för den 7 Juni 1766.

hushållning. »Bankens lån på fastigheter hafva varit rikets ruin, i det de ökat sedlarne öfver höfvan, infört en allmän lyx, spelt godsen ur fordomdags egares händer, utarmat adeln och gjort den vinningslysten, uppjagat vexelkursen, eggat oss till krig, att bygga slott i luften, gjort riksdagskorruptionen allmän och synnerligen lätt för utrikes hof, då deras ringa penning här gjort en stor summa, stegrat alla varors pris. Bankosedlarne hafva ytterst faciliterat partiernas ömsesidiga frikostighet vid våra riksdagar, då de utan eftertanke låtit i banken stämpla pappersprésenter åt deras falska medhållare, ökat staten, riktat hofvet och utmattat riket». Det är Tessin ur sitt lugn, som så talar [2].

Man kan ej neka dessa ständer förtjensten att ha uppdagat många, djupt inrotade missbruk. Om botemedlen misstogo de sig i mer än ett afseende. Vi uppskjuta här framställningen af denna riksdags finansiela beslut, för att sedan betrakta dem i sammanhang med deras följder.

Det var för öfrigt icke blott finanserna som 1765 års ständer underkastade en utförlig granskning. De sträckte räfsten till alla delar af riksstyrelsen. Uti sin skrifvelse till regeringen om *lagarnes behöriga verkställighet* [3] yrkade de reform i ungdomens uppfostran, i sederna, i befordringssättet, i lagskipningen, i exekutionsverket, i det hittills gällande skadliga skrif- och trycktvånget samt i ständernas egen verksamhet vid riksdagarne, hvilka blefvo allt för långvariga och kostsamma genom myckenheten privata besvär och ansökningar. En kedja af åtgärder följde härpå. Man yrkade tillsättande af särskilda *censores morum* vid gymnasierna. Till förordningarna af den 10 Mars 1749 och den 9 Mars 1750 om civilexamina vid universiteten kom nu den föreskrift, att i alla kollegier och öfverrätter, såsom i kansliet redan skedde, auskultanter och extraordinarier äfven vid inträdet inom verket skulle examineras. Genom rangordningens upphäfvande sökte man motarbeta titelsjukan [4], genom den strängaste förordning mot yppighet och öfverflöd [5] att befrämja sparsamheten, genom tryckfriheten [6] att befordra upplysningen och skingra det mörker, i hvilket behandlingen af rikets vigtigaste angelägenheter

[2] *Tessin och Tessiniana*, sid. 373.
[3] Den 12 Nov. 1766.
[4] 5:te punkten af ständernas ofvannämda skrifvelse.
[5] Kongl. förordningen mot yppighet och öfverflöd af den 26 Juni 1766.
[6] Kongl. förordningen angående skrif- och tryckfriheten den 2 Dec. 1766.

hittills varit insvept. Tjenstebetänkandet af år 1756 upphäfdes, dock utan att konungens makt i besättandet af förtroendetjenster öktes. Stadgandet, att den, som trenne gånger stått på förslag, sedan vore sjelfskrifven till tjensten, bibehölls ej blott, utan utsträcktes äfven till rådsförslagen. *Justitiekansler* förklarade ständerna sig sjelfva vilja tillsätta. Han kallas uttryckligen för *folkets* ombud och får äfven tillträde i rådkammaren vid föredragning af justitieärenden. I allmänhet, ehuru det nu rådande partiet burit namnet *rojalister*, visade det sig snarare mera obenäget för konungamakten än det föregående, liksom det ock tog ständernas makt i dess allra vidsträcktaste bemärkelse emot råd, sekreta utskott och alla slags ständernas fullmäktige. Med denna syftning innefattade beslutet, att grundlagsfrågor ej skulle kunna afgöras vid samma riksdag som de väcktes, och inga privata besvär i tjenstesaker af ständerna upptagas, mer skenbara än verkliga inskränkningar i deras myndighet. Hvad den sista angår, så var det ej första gången som den infördes och tillika till sin kraft och verkan upphäfdes. Redan vid 1756 års riksdag hade det blifvit förbjudet att hos ständerna göra ansökningar om tjenster och karakterer, men i samma förordning, som kungjorde förbudet af den 15 Dec. 1756, heter det, att riksens ständer, såsom lagstiftande, ingalunda vilja gifva ifrån sig makten att upprätta den lidande, som laglig upprättelse söker, således att döma öfver *prejudice*. År 1765 förklarade ständerna, att de ej heller ville befatta sig med privata besvär i tjenstesaker, men förbehöllo sig dock att vid slika ärenden lägga den hand, som granskningen af rådsprotokollen föranleder. En hufvudsak blef naturligtvis förändringen af hvad man kallade *systemet* — det vill säga allianserna och den utrikes politiken, som i dessa tider allt för mycket bestämde alla inre förhållanden i Sverige. Detta stridsfält öppnades vid frågan om de återstående franska subsidierna, angående hvilkas rätta belopp redan förut tvist hade uppstått. De hade, ehuru 1758 ökade, under sista åren af kriget ej af Frankrike blifvit betalda. Sveriges derigenom påskyndade särskilda fred, jämte den omständigheten att Sverige aldrig uppfylt vilkoret att slutligen öka sin styrka i Tyskland till 30,000 man, togs nu af Frankrike hufvudsakligen till skäl att nedsätta Sveriges fordran; men den uppkomna stridigheten sträckte sig till flera delar af de ingångna fördragen. Redan före riksdagen hade likväl Frankrike gjort ett förlikningsförslag. Franske ambassadören i Stockholm baron Breteuil erbjöd för

alla Sveriges fordringar, i följd af traktaterna af 1754, 57, 58, i ett för allt 12 millioner livres, att betalas med 1½ million årligen under 8 år, räknade från den 1 Jan. 1765, dock med vilkor, att *Sverige under tiden så stälde sitt förhållande, att det på det närmaste instämde med Frankrikes intresse.* Det var ett nödankare för bibehållandet af den franska inflytelsen. Kanslikollegium, häröfver hördt, hade tillstyrkt antagandet af anbudet. Vid öfverläggningen i rådet hade frågan blifvit delad i tvänne. Den *första* var, huruvida de 12 millionerna skulle antagas med eftergifvande af allt hvad Sverige derutöfver kunde ega att fordra, en fråga, hvilken 11 rikets råd, Hjärne, Rudenskjöld, Friesendorf, Liewen, Fleming, Lagerberg, Hamilton, Scheffer, Seth, Ekeblad, Rosen, besvarade med *ja*, under det 4, Törnflycht, Horn, Löwenhjelm och Bonde, hade ansett saken böra lemnas till ständernas eget bedömande, då deras sammankomst var så nära för handen, i hvilken åsigt *konungen* instämde. Den *andra* frågan blef, huruvida de af Frankrike erbjudna betalningsterminerna kunde anses antagliga, hvilket bifölls af 9 rikets råd, Hjärne, Rudenskjöld, Liewen, Fleming, Hamilton, Scheffer, Seth, Ekeblad, Rosen, men mer och mindre bestämdt afslogs af 6, nämligen Törnflycht, Horn, Löwenhjelm, Bonde, Friesendorf, Lagerberg. Svaret blef således i det hela jakande, men en *önskan* tillades, att betalningsterminerna måtte förkortas. — Riksdagen samlades, och rådets förhållande i denna sak blef ett hufvudämne för anmärkning. Mindre sekreta deputationen i sitt betänkande häröfver förebrår senaten, att denna angelägenhet, sedan den i två och ett halft år med Frankrike varit under afhandling, slutligen blifvit så brådstörtad, att ifrån den 4 Nov. 1764, då franske ambassadören aflemnade sin deklaration, intill den 1 följande December allt blifvit afgjordt, oansedt Kongl. Maj:t med råds råde redan i nästföregående September månad hade utfärdat riksdagskallelsen; att 12 millioner blifvit antagna, ehuru Sveriges fordran intill den 12 Juli 1768 inalles vore 16 millioner; och att, ehuru subsidietraktaten med Frankrike blott gälde till 1768, denna allians likväl nu genom de till och med 1772 utsträckta betalningsterminerna i sjelfva verket äfven blifvit utsträckt i 4 år till, och derigenom *ett band lagdt på riket* [7].

Rådet, som undvek det muntliga förhöret i utskottet, afgaf en skriftlig förklaring, som befans otillfredsställande. I

[7] Hela denna framställning är efter sekreta utskottets protokoll den 15 Aug. 1765.

anledning häraf anser mindre sekreta deputationen i ett nytt betänkande de sistnämde 9 rikets råd, som sålunda indirekt tillstyrkt förlängandet af franska alliansen, *hafva förverkat riksens ständers förtroende;* ville dock sekreta utskottet af ädelmod göra undantag för de tre rådsherrar ibland dessa, som sedan sista riksdag inträdt i rådkammaren, nämligen Liewen, Rudenskjöld och Hjärne, så blefvo deremot de öfriga 6 så mycket felaktigare, som de äro just desamme som beslutit det sista för riket så förderfliga kriget, hvilket väl riksens ständer dem tillgifvit, men aldrig i den tanken, att de skulle framhärda i samma princip.

Striden härom kan anses såsom hattarnes sista i sekreta utskottet vid denna riksdag. Grefve Axel Fersen ansåg sig, såsom svåger med Ekeblad, böra afträda. Först ville han dock, med stöd af sin rätt, yttra, att flera till målet hörande omständigheter, såsom korrespondensen emellan vår minister och svenske ambassadören baron Ulrik Scheffer i Paris, blifvit förbigångna. Rådet, sade han, hade i tre års tid gjort allt hvad de kunnat för subsidiernas utbekommande; de hade lika litet varit mästare öfver summan som betalningsterminerna, och hvad den förra beträffade, så hade äfven ständerna vid sista riksdag tviflat, att Sveriges fordran oafkortad kunde utgå. Hvad anginge terminerna, så kunde han ej med sekreta utskottet tro, att de innefattade en uttrycklig förlängning af alliansen; men väl ville han till utskottets ompröfvande hemställa hvad verkan rådets afsättning skulle ega på traktaterna, då en ministers öde gemenligen vore oskiljaktigt från de traktaters bestånd, som den tillstyrkt. Hvad riket hade att vänta af Ryssland och England hade visat sig i nystadska freden. Endast de största makter kunde sjelfva bestämma sin politiska ställning. De andra måste välja emellan redan gjorda statsplaner och omfatta den, som med deras intresse är mest öfverensstämmande. I denna belägenhet befunne sig beklagligen Sverige. Frankrike och England egde i allt stridiga intressen. Sverige och Frankrike hade af ålder haft en förbindelse, som, 1738 upplifvad, 1754 åter förnyades. Engelska alliansen, som nu bereddes, vore med den franska oförenlig och kunde ej heller ingås utan samråd med Frankrike, enligt 2 § i 1738 års traktat. Allmänna tanken vore, att allt hvad nu åsyftades blott skedde af hat mot 1738 års system. Detta vore nu endast föremål för det bittraste klander, ej mindre i fråga om inre styrelse än yttre politik. Ändamålet af både det finska och pommerska

kriget hade varit återbekommande af Sveriges förlorade provinser, hvartill sannolikheter varit för hand, fast utgången blifvit annorlunda. Anser man perioden sedan 1738 för landet så olycklig, så borde man ock veta, hurudant tillståndet var förut, och om ej all industri, handel och rörelse legat i vanmakt. Han (Fersen) hade ej varit med, då 1738 års system vidtogs, men hade af förra och senare tiders handlingar inhemtat, att dåvarande ständer ansett landets rikedom mindre bestå i roulerande guld- och silfvermynt än i folkmängdens och näringarnas tillväxt. Sedelmyntet, som inkom af nödvändighet, hade ock haft sin goda sida. Ville man ej öka oenigheten i landet, så fordrades fogligare utvägar än de nu föreslagna, helst intet af de i grundlagen anförda skäl till rådets entledigande här inträffade, och rådet i allmänhet, såsom en *barrière emellan konung och ständer*, borde med varsamhet behandlas. — Ärkebiskop Menander rådde till skonsamhet; biskop Filenius försvarade; biskop Serenius fann riksrådet grefve Rosen, hvars ålder och förtjenster väckte medlidande, äfven mer brottslig än de andra, emedan han med sin falska beräkning af krigskostnaden till 24 tunnor guld inledt rådkammaren i det olyckliga kriget; Frankrike, som vållat det, borde det ock betala; penningarna voro blodspenningar och tålde ingen afprutning. Borgmästaren Cervin påminde, huru riket sedan 1720 i aderton års tid styrdes efter principen att sitta i stillhet; huru landet tilltog i hushållning, riksgälden betaltes, kassorna föröktes, redbart mynt var gängse, rätt och lag hade sin jämna gäng och riket sin aktning; huru man sedermera sett ett motsatt förfarande med princip af conqueter, rådslag bygda på probabiliteter, finansverket fotadt på imaginärt mynt, krig började utan tillräckliga medel, landet med skatter besväradt och riket i en tärande gäld försatt; hvad under, om ständerna ej hade förtroende för styresmän, som följt en för riket så olycklig plan! — De häftigare mössorna ropade emot rådsherrarne: »bort med alla nio!» — Den fogligare meningen, att åtminstone trenne bland desse, Hjärne, Rudenskjöld och Liewen, hos ständerna skulle anmälas till någon mildring, vann dock pluralitet. Af de öfriga hade Ekeblad och Scheffer redan genom afskedsansökningar [8] sökt förekomma sitt öde.

Intressant är debatten om formen för sjelfva expeditionen till rikets ständer, om man kommer i håg att hattarne hittills

[8] Den 5 Aug. 1765. Sekreta utskottet yttrade, att det ej hade något emot bifall dertill, med förbehåll af öppen talan.

försvarat sekreta utskottets makt, under det mössorna deremot mer omedelbart yrkat på ständernas egen. Nu är det de senare som, mästare af sekreta utskottet, neka Fersen att få gå till plena med sin särskilda tanke, emedan utskottets anmälan till ständerna om rådsherrarnes entledigande komme att, enligt vanligheten, ske i *generela termer*, utan uppgifvande af skälen (för den angelägna ministeriela tysthetens skull) och emedan — såsom orden föllo sig — det vore orimligt att anföra skäl emot ett dokument, som inga skäl innehölle. Utskottets skrifvelse af den 15 Augusti 1765 innehåller, att det vid pröfningen af de ofvannämde *nio* rådsherrars förhållande funnit sådana felsteg vara af dem begångna, som betaga dem det förtroende de som rikets råd böra ega; hvilket, utom de tvänne, grefve Ekeblad och friherre Scheffer, som redan tagit afsked, i synnerhet gälde de 4 äldste, nämligen grefve von Rosen, grefve von Seth, friherre Hamilton och friherre Fleming, men i mindre grad grefve von Liewen, friherre Rudenskjöld och friherre Hjärne, som först sedan sistlidna riksdag beklädt rådsembetet och hvarken haft del i hela den olyckliga kedja af rådslag, som träffat land och folk, ej heller i sin början beredt de saker, vid hvilkas slut de sedermera tillika med de föregående lagt handen.

Ståndens pluralitet instämde häri. Senare återtog ständerna sitt förord för Rudenskjöld, hvarför äfven han måste taga afsked [9], hvaremot Liewen och Hjärne bekräftades i deras rådsembeten [10]. Man fick ett nära nytt råd. Genom tio utnämningar fylldes de rådstolar, som död eller afsked lemnat lediga [1]. Man fick en ny *premierminister*, såsom kanslipresidenten nu

[9] Liewen blef af sekreta utskottet tillika föreslagen, det vill säga, i sjelfva verket nämd till generalguvernör i Pommern. Af de entledigade råden erhöll endast grefve Rosen för sin ålder, sjuklighet och långliga tjenster pension eller, som det kallas, en årlig gratifikation af 4000 daler s:mt. Riksdags-tidning den 30 Dec. 1765.

[10] Fredrik den store, hvars personliga vänskap riksrådet Rudenskjöld egde, erbjöd honom vid underrättelsen härom en fristad hos sig, men han ville ej lemna sitt fädernesland.

[1] De under riksdagens lopp till riksråd nämde voro Axel Lagerbjelke, Per Kalling, Otto Vilhelm De Geer, Karl Hermelin, Göran Gyllenstjerna, Esbjörn Kristian Reuterholm, Karl Funk, Johan v. Wallwijk, Fredrik Ribbing, Joakim von Düben. Före riksdagen hade de bägge gamla senatorerna Gustaf Bonde och Thure Gabriel Bjelke, som ej hunno fullständigt upplefva fallet af 1738 års system, samt riksrådet Anton Johan Wrangel gått ur tiden.

hette. Vid första omröstningen dertill i sekreta utskottet kallades dertill riksrådet grefve Adam Horn, för att äfven genom namnet fira segern af hans fars, Arvid Horns, återvändande system. Han afsade sig förtroendet, sägande att han i all sin tid följt trumman. Då nämdes riksrådet grefve Karl Gustaf Löwenhjelm och emottog den honom erbjudna värdigheten. — Det är bekant, att bondeståndet, såsom uteslutet ur sekreta utskottet, hvarken egde del i rådsval eller utnämning af premierminister. Nu underrättas vi, att det ej ens var bruket att notificera bondeståndet hvem som blifvit premierminister: och de nu herskande mössorna funno ej skäl att afvika från detta bruk [2].

Det har i allmänhet sitt intresse att betrakta partier i deras öfvergång från opposition till ministèr eller tvärt om. Med hattarne, som nu trädde i oppositionen, inträffade, att de ej blott öfverlefvat, utan i sjelfva verket utlefvat sin makt. De hade innehaft den länge nog att uttömma alla dess medel, hvarför ock partiet mot slutet så upplöste sig, att äfven dess ifrigaste anhängare tvekade hvar de skulle igenfinna det gamla hattpartiet och misströstade om bildandet af ett nytt. Följden visade, att partiet förlorat sin egen grund och endast kunde verka på en annans, hvarför man ser det dels söka stöd hos hofvet, dels sprida sig bland mössorna. Om denna hattpartiets söndring och upplösning lemnar en egenhändig uppsats af riksrådet grefve Karl Fr. Scheffer, *angående tillståndet i riket näst före början af 1765 och 66 års riksdag* [3], den bästa underrättelsen, hvarför vi derutur meddela några utdrag.

Den begynner med ett försvar för partiets hufvudmän, hvilkas närmande till hofvet hade sin grund i omständigheterna, men ej i någon plan mot friheten, och detta försvar utföres i synnerhet med afseende på grefve Axel Fersen, som allt sedan 1760 års riksdag syntes ega hofvets förtroende. Vi ha omtalt Frankrikes åtgärd vid det slags kompromiss emellan partierna, som utmärkte sistnämda ..ksmöte. Här får man den inre historien deraf. Det gamla hattpartiet söndrade sig då inom

---

[2] Sekreta utskottets protokoll den 22 Aug. och 5 Sept. 1765. — Men enligt sekreta utskottets protokoll för den 1 Juni 1769 synes likväl valet *ad notitiam* sedermera blifvit anmäldt äfven hos bondeståndet, såsom ock skedde med grefve Ekeblad, då han återkallades vid sistnämda riksdag till president i kansliet.

[3] Införd i *Handl. rörande Skandinaviens historia*, 16 del., s. 177; den ..n 4 Oktober 1764.

sig sjelft, säger författaren; personliga afsigter blefvo för första gången mer gällande än partisyften, i synnerhet glömdes bort, att hela rådet var af ett enda parti sammansatt, och att man omöjligen kunde angripa rådet för krigets skull, utan att tillika stöta och skingra hela partiet. — Han klandrar, att hattarne ej blott tilläto, utan sjelfva till en del gjorde angreppet. Ifrån första början af riksdagen uppkom således, säger han, en konfusion i partierna, som märkligen öktes genom Pechlins personliga uppförande, hvilken hade fått ett stort anhang med sig. — Följden af hattarnes uppförande blef det gamla partiets skingring och pluralitet för mössorna, som redan ropade på hämd och räfst öfver allt hvad sedan 1739 förelupet var. »Vid en sådan befarad extremitet — heter det — föll då varande landtmarskalken grefve Fersen på den tanken att sätta sig tillsammans med de förnuftigaste och minst ifriga ibland mössorna; skaffa mösspartiet i gemen vissa mindre obilliga fordringar; ställa hofvet till freds i de mål, hvarigenom det trodde sig mest förolämpadt, och således på en gång vinna riksdagens slut och göra de uppeldade mössornas hämdeplan om intet. Detta allt blef verkstäldt, och riksdagen slöts, men med allmänt missnöje å alla sidor. De få öfverblifna hattar, som ännu höllo tillsammans, voro missnöjda med en förlikning, hvarigenom de nu sågo mössorna bredvid sig i alla allmänna verk, och derjämte sig sjelfva, som de trodde, blottstälda för hofvets ressentiment, sedan detta vunnit sitt ändamål och utplånat ända till hågkomsten af hvad 1756 förelupet var. Mössorna i gemen åter beklagade sig deröfver, att riksdagen blifvit afbruten, utan att de fått nytja en så länge efterlängtad konjunktur. Hela riket, och i synnerhet de som ingen del haft i riksdagsgöromålen, klagade öfver ständernas förfarande i tjenstesakerna; öfver otaliga skedda prejudicer; öfver den allmänna kassans uttömmande i enskildas favör; öfver oordentligheter som ännu icke blifvit sedda i sådan mån. Denna allmänna jäsning var dock icke den värsta af den öfverståndna riksdagens följder. Man märkte nu ögonskenligen hvad som långt värre var, att nämligen all myndighet i riket var alldeles försvunnen. Rådet hade igenom åtskilliga ständernas bref i flera delar fått mera bundna händer än fundamental-lagarne dem lemnat. Ständernas förfarande dessutom i anseende till kriget; de tal som utan ringaste menagement hade blifvit hållna på riddarhuset och i flera stånd mot riksens råds personer, utan att de fått minsta tillfälle att försvara sig; och ändtligen sjelfva

rådsvalen, som under denna riksdag med helt ovanliga intriger försiggått: detta allt hade dels minskat rådets anseende i gemen, dels satt sjelfva embetet i osäkrare och farligare omständigheter, än det tillförene varit, och borde således föda af sig en större varsamhet i rådslagen än en kraftig administration tillåta kan. Betraktade man tillika ständerna sjelfva, som den högsta makten i riket tillkom, så hade deras anseende i landet i ännu högre grad aftagit. Man hörde intet annat omtalas än den oerhörda korruption, som sades hafva varit driffjädern till de flesta ständernas göromål; man såg i landsorterna kringlöpa förteckningar på ständernas så kallade promotioner och priset, som blifvit satt på hvarje befordran; man ryste vid åtanken af ett sådant möte, och när kort efter ständernas skilsmessa åtskilliga brydsamma omständigheter åstadkommo ett rykte om en ny riksdags utlysande, fasade man allmänneligen derför. De bästa patrioter, de största älskare af vår frihet bekände uppenbarligen, att ehvad nöd ock kunde vara å färde, vore ständernas sammankallande ett ännu större ondt och det minst tjenliga af alla hjelpmedel. När nu i ett samhälle alla de moraliska kroppar, hos hvilka den lagliga myndigheten bör finnas, förlorat deras anseende i nationens ögon och till en del verkligen mist den styrka de ega borde, så kan man lätteligen föreställa sig, huru i detta samhälle tillgå måste. Så har ock hos oss verkligen tillgått. All lydnad för lag, all subordination, all ordning har ögonskenligen och dagligen aftagit. Det enskilda intresset har blifvit rådande öfver det allmänna, enskildas beqvämligheter öfver rikets tjenst, egen vilja öfver embetsmäns bud och befallningar. Dertill har stött en förvirring i vårt penningeväsende, som lättligen kan bevisas vara af allt det föregående upprunnen, men af sig födt en i Sverige aldrig till förene sedd dyrhet på all ting; en otillräcklighet af kronans inkomster mot dess behof och följaktligen en förlägenhet hos regeringen, hvarur den på intet sätt igenom egen åtgärd sig reda kunnat. — Jag kallar förlägenhet hos regeringen, då den måste se rikets tarfvor i de oundgängligaste delar brista; se, att fästningar och försvarsverk luta till undergång; att hela armeen är obevärad och intet enda regemente försedt med dess nödvändiga behof; att de värfvade regementena snart sagdt icke mera äro till; att försvarsverket till sjös är lika förfallet som till lands, då de gamla skeppen ej kunna underhållas, nya ännu mindre byggas, och alldeles inga medel finnas till utrustning och exercis; att en stor del af rikets be-

tjening, både af civil- och militär-staten, föga annat än förgås af hunger och nöd, emedan penningelönerna till deras föda och utkomst alls intet förslå; och att ändtligen en så otillräcklig stat ändå intet kan med rikets inkomster bestridas, utan att lika fullt utgifterna öfverstiga tillgången med många tunnor guld. Uti ett så bedröfligt och för hvar svensk man hjertsvidande rikets tillstånd har rådet icke längre kunnat undvika riksens ständers sammankallande, och konungen har deri instämt dels af samma öfvertygelse, dels till äfventyrs af hemlig förhoppning att af den allmänna förvirringen hemta någon förmån för konungamakten; ehuru intet Hans Maj:ts steg sedan förra riksdagen deråt synes syfta, och minsta anledning ej heller är, att rådet skulle sådant vilja gynna.» Författaren öfvergår derefter till frågan, huru en del betydande hattar, och i synnerhet landtmarskalken vid 1756 års riksdag, kunnat blifva vid hofvet så väl anskrifna. »Jag måste bekänna», fortfar han, »att jag icke eger mig egentligen bekant allt hvad emellan hofvet och grefve Fersen kan vara förelupet, och att jag således intet kan besvara detta inkast annorlunda än med anförande af hvad jag kan och bör döma, dels af hans personliga omständigheter och karakter, dels af det förtroende han mig och flere sina vänner gjort. Men detta torde göra till fyllest, då man besinnar, att om också, emot all sannolikhet, grefve Fersen skulle hafva tagit något hemligt aftal med hofvet, kan sådant ej hafva någon farlig påföljd, så länge han icke vågar yppa det för någon, eller bjuda till att deruti indraga någon annan med sig. När jag således betraktar grefve Fersens uppenbara tänkesätt i hela dess tid, den reputation han sig förvärfvat genom frihetens försvar, det intresse han eger i dess bestånd, såsom en af de största possessionater i riket, den fara han icke allenast för sin egendom, utan ock för sin person skulle löpa under en suveränitet, men deremot den säkerhet han under friheten njuter för bägge, jämte full visshet om allt hvad hans ärelystnad skulle vilja eftersträfva; när, säger jag, detta allt betraktas, så tillstår jag mig icke finna någon liknelse dertill, att grefve Fersen skulle vilja arbeta för hofvet emot vårt nuvarande regeringssätts bestånd. Men deremot kan jag nogsamt begripa, att den art af förlikning, som vid slutet af 1760 års riksdag emellan båda partierna ingicks, kunnat öppna vägen till en kommunikation emellan hofvet och grefve Fersen, som till förene icke varit möjlig. Det har då kunnat hända, att hofvet yttrat sitt missnöje öfver mössorna, som endast tänkte på sig sjelfva och

utan afseende på riket eller hofvets enskilda intresse, som dem dock så ansenligen understödt, uppenbarligen ådagalagt deras afsigter inga andra hafva varit än att taga väldet ifrån hattarne och behålla det för sig. — Grefve Fersen har såsom god medborgare och patriot kunnat anföra ett nästan dylikt rön. Han har kunnat intyga, huru hattarne, som i början intet andades annat än frihet, lag och allmänt väl, sedermera glömt bort dessa principer, blifvit laglöse i stället för laglydige, bortbytt friheten i sjelfsvåld och ändtligen fallit i tvedrägt med sig sjelfva. Af sådana inbördes bekännelser har naturligt ett större förtroende bort uppväxa emellan grefve Fersen och hofvet. Man har då kunnat ledas ifrån den ena reflexionen till den andra och ändtligen stanna i den öfvertygelsen, att under en sådan täflan emellan tvänne partier, som hittills varit, riket svårligen står att hjelpas; att de bästa författningar, som af det rådande partiet tagas, alltid af det andra tadlas och göras fruktlösa; att ett sådant inbördes krig tillskyndar intetdera någon väsentlig förmån, men underhåller oro och osäkerhet hos bägge; att det vissaste är rikets försvagande och förakt, och att hög tid är att, utan afseende på forna partier, arbeta på återställande af lag, ordning och ett stadgadt väsende i vår rikskropp. — Hvad jag med visshet vet, är att hofvet nu vill synas intaget af dessa tänkesätt; att man derstädes talar om intet annat än glömska af det framfarna, upprättande af kärlek och förtroende emellan rättsinta medborgare, af hvad parti de ock till förene må ha varit, samt rikets upphjelpande utan afseende på enskilda intressen. Så snart hofvet förer ett sådant tungomål, det må nu vara uppriktigt eller förställdt, så följer deraf åtminstone, att dess uppförande både emot grefve Fersen och andra hattar icke kan vara annat än hvad det nu är, och att af deras olika bemötande vid hofvet emot förra tiden intet slut kan dragas till någon plan mot friheten. — Men då jag å ena sidan anför detta, bör jag äfven å den andra tillika anmärka, att ehvad uppriktighet man ock vill medgifva drottningen, som egentligen determinerar hofvet, i hennes närvarande uppförande man dock aldrig kan föreställa sig eller tro, att hon inom sig sjelf öfvergifvit sin gamla plan till konungaväldets utvidgande eller afsagt sig allt hopp att derutinnan lyckas. Hvaraf följer, att man ej utan största varsamhet och försigtighet kan och bör med hofvet umgås. — Detta är nu i sanning det begrepp, jag efter nogaste besinnande kan göra mig om sakernas belägenhet i närvarande stund. Frågas vidare, hvad i följd deraf för

en redlig patriot till görandes är, så måste jag, till att svara på denna fråga, allra först öfverväga den meningen, som jag af några välsinnade män hört framkastas, att man nämligen åter borde upplifva det gamla hattpartiet, som, ehvad svagheter det kunnat falla uti, varit i början ostraffligt i dess principer om friheten och det allmänna bästa, och med hvilket man följaktligen kunde göra sig säker mot allt hvad å hofvets sida under dess nu antagna uppförande kan ligga förborgadt. Jag kan så mycket mindre neka hvad om hattpartiets principer anföres, som jag på ingen annan grund gått in deruti, och ifrån mitt första inträde i verlden aldrig ett enda ögonblick afvikit ifrån dessa principer och detta parti. Men jag har beklagligen sett bägges undergång. Jag har sett penningar blifva själen af hela sammansättningen, och partiet resa sig emot medlemmar, som det troligen och ifrigt tjent. När nu således frågan blir om partiets upplifvande å nyo, så måste jag å min sida framför allt begära veta, hvar partiet nu för tiden är. Nog kan jag nämna tio, tolf eller till äfventyrs tjugu redlige män, som varit hattar och alltid tänkt samt ännu tänka såsom partiet fordom gjort, men hvad ville man med en sådan handfull folk uträtta? Skulle man vilja samla ett större antal, så fordras dertill penningar, och skulle man vilja fortfara att använda ett så nedrigt medel till partiets sammanhållande, så måste jag rent bekänna, att jag ej vet, hvar några penningar äro till fångs. Dock, jag går ännu längre. Om jämväl penningar skulle kunna fås och ett talrikt parti åter upprättas, hvad skulle blifva objektet för dess göromål? Att vara vakande på hofvets försök mot friheten. Men sedan sista riksdag hafva inga sådana försök af hofvet blifvit gjorda, och dess nuvarande uppförande och språk kunna på intet sätt tadlas. Man hade således intet annat objekt att presentera partiet än hemliga afsigter, hvilkas existens jag väl intet vill eller kan bestrida, men ock har lika svårt att leda i minsta bevis. Det blefve följaktligen ett förhatligt ämne till sammansättning, och dess säkraste följder skulle blifva att tvinga hofvet tillbaka i mössornas händer. — Jag kan för den skull, efter min fulla öfvertygelse, ej annat finna, än att en nitälskande medborgare nu bör afsäga sig allt parti. — Blifver riksdagen med en sådan anda börjad, så lärer snart nog visa sig hvad hofvet egentligen förer i skölden. — Ehvad hända må, anser jag den närvarande ställningen emellan hofvet och partierna såsom dyrbar och ovärderlig, åtminstone i det afseendet, att vi ändtligen nu

få göra ett försök till uteslutande af penningekorruption vid riksdagarne, som till äfventyrs varit egentliga ursprunget till våra i grund förderfvade seder i gemen.»

Skriften är i hög grad betecknande så väl för rikets tillstånd som för det fallande partiets, för saker så väl som för personligheter, och ibland dessa ej minst för författaren sjelf, kronprinsens f. d. guvernör efter Tessin, än ädlare man än han, men så född med det godas fördomar, om uttrycket tillåtes, att han var en föga skarpsynt domare af det onda i verkligheten. Man finner, att franska kabinettet under namn af det *Platonska Sverige* utmärkt dem, hvilka alla erfarenheter af regeringssättets *praktiska* olägenheter ej kunde rubba i den fasta tron på dess *teoretiska* förträfflighet [4]. Såsom en af representanterna för detta tänkesätt kan ock den ädle Karl Fredrik Scheffer anses, som drömde om enighet nyss före 1765 års riksdag och hoppades korruptionens upphörande vid en tidpunkt, då den tvärt om utbredde sig mer än någonsin.

Beviset för det sista hemta vi ur franska ministeriela handlingar. Franske ambassadören baron Breteuils benigaste uppdrag — heter det [5] — var ledningen af 1765 års riksdag. De förnämsta medlen för denna försökta ledning voro gratifikationer och understöd i penningar. Engelske ministern chevalier Gooderik utdelade stora summor; grefve Osterman, ryska sändebudet, hade en lika öppen hand; Frankrike, ej mindre ädelmodigt, bekostade på denna riksdag ifrån Januari 1765 till Juni 1766 nära 1,830,000 livres, hvaraf danska hofvet betalte 100,000, likaledes i afsigt att understödja rådet till upprätthållandet af franska alliansen. — Det finnes en specifik räkning på baron Breteuils första reqvisition för riksdagen. Han trodde sig då kunna komma ut med 600,000 livres; af dessa skulle 137,000 användas att leda riksdagsmannavalen, 36,000 att i samråd med hofvet köpa fullmakter på riddarhuset, 12,000 i månaden under ett år till underhåll för fattiga men nitiska adelsmän, 10,000 i månaden för lika beskaffade borgare, 6,000

---

[4] Om detta var många hattars tro, så gingo vissa mössor ännu längre och förmente, att ur en så förträfflig grund ej heller annat än förträffliga frukter kunde uppväxa. Den gamle presidenten i Svea hofrätt Fredenstjerna yttrade sig i ett memorial på riddarhuset den 6 Okt. 1766, att »vår regeringsform ej af englar synes bättre kunna författas». Han omtalar der, huruledes han sjelf fört pennan vid de hemliga öfverläggningar angående regeringsformen, som landshöfdingen baron P. Ribbing och lagman Gyllencreutz redan år 1716 förehade.

[5] *Flassan*, VI: 560.

i månaden för det lägre presterskapet[6]. Men under riksdagens lopp gingo omkostnaderna vida högre och ända till den förutnämda summan. — Emellertid blef utslaget, såsom bekant, helt och hållet emot franska intresset; och då den nya ministèren i Sverige den 5 Febr. 1766 förnyade alliansen med England, upphörde Frankrike att betala subsidierna, hvilkas reglering varit hattarnes sista omsorg. Hvad man denna tid trodde om hvarandra, derpå kan äfven till bevis anföras, att ibland skälen till mössornas förbittring var den tanke, som många af dem blindt hyste, att det afgående rådet för sina personer fullt uppburit det redan omtalta tvistiga beloppet af dessa subsidier[7]. Den vexling af ovänliga förklaringar emellan det nya rådet och franska kabinettet, som nu följde, afbröt det senare genom att återkalla sin ambassadör, hvars sista uttryck af sin konungs vänskap för Adolf Fredrik personligen äfven af det nu herskande partiet upptogs som en skymf[8].

Redan under riksdagen hade hertigen af Choiseul den 22 April 1766 för baron Breteuil i Stockholm tillkännagifvit sitt hofs beslut att *ändra system* i afseende på Sverige; en ändring som han likväl förbjöd ambassadören att ännu låta märka för någon af Frankrikes vänner, ej en gång för Fersen och Scheffer. — Frankrike, säger hertigen, har begått ett fel, att, genom understöd för ett så kalladt patriotiskt parti (hattarne) i Sverige, binda den kungliga makten och i detta rike upprätta ett slags metafysisk styrelse, som möjligen dugde för Svenskar, som vore så vise som Plato, men med all denna vishet ej förmådde hålla Sveriges makt på en sådan fot, att man i denna krona kunde finna en nyttig allierad. Den förre konungen i Sverige älskade ej Frankrike. I stället för att tåligt afvakta hans död, har man, för att förstöra hans makt, drifvit ända till ytterlighet de principer, som antogos efter Karl XII:s död. Från denna tid har konungen i Frankrike ej egt Sverige, utan det så kallade

---

[6] Korruptionen begynte vid beredelserna till en riksdag genom köpta fullmakter och val. Den fortfor under riksdagen. Ändtligen köptes ock riksdagens slut. »En hederlig man, som varit förbunden med ryske ministern, har sagt mig, att det kostade grefve Osterman endast i preståndet 15,000 plåtar för att förmå dem att sluta riksdagen». Schönborg i *Bergii* handskrifna samlingar. — Riksdagen hade varat i sexton månader.

[7] Handskriftlig anmärkning af biskop Nordin.

[8] Jfr berättelsen om dessa underhandlingar i sekreta utskottets protokoll för 1769 års riksdag. Ett franskt sändebud af andra rangen blef likväl alltid här.

patriotiska partiet till bundsförvandt för sin krona. Hvad har blifvit följden? Att det krig, som Sverige genom Frankrikes inflytande företog mot Ryssland, blifvit första steget till Svenskarnes förnedring. Från denna tid har man i Stockholm ej sysselsatt sig med annat än att bekriga sin konungs tänkesätt och känslor och att under denna strid undergräfva rikets väl. Då den nuvarande konungen uppsteg på Sveriges tron, var han personligen böjd för Frankrike; han hade förmält sig med en prinsessa af Preussen, hvilken makt då med oss var förbunden. Konungen i Preussen, som hade inflytande på sin syster, borde, liksom vi, ega intresse uti att betjena sig af svenska makten emot Ryssland och Österrike, som då voro våra fiender. Men huru framgå på denna bana, så länge vi ej voro förbundna med Sveriges rike, utan med ett parti, så länge våra patriotiska vänner och i synnerhet grefve Tessin blott sysselsatte sig med att såra och förödmjuka drottningen i Sverige, som stolt och ärelysten tänkte på sin ära och sin makt, hvilka det patriotiska partiet åter blott tänkte på att undertrycka? Det fans två faktioner i riket, och Frankrike invecklade sig i dessa partiers strider, utan att besinna, att det var Sverige med sitt manskap, sina skepp och sin handel, som för oss var af vigt, men ej hvilketdera hattarne eller drottningen hade öfverhanden. I sista kriget har man sökt draga någon nytta af vår allians med Sverige. Man uppgjorde en plan, hvars utförande för de allierade och i synnerhet för Frankrike skulle varit ganska fördelaktigt, om Svenskarne kunnat eröfra preussiska Pommern. Sverige skulle åter kunnat blifva en fruktansvärd makt i tyska rikets rygg och intaga den ställning, som den store Gustaf åt det förvärfvat. — Planen har misslyckats, mindre genom konungens i Preussen makt än genom intrigerna i Stockholm. — Jag sluter af dessa erfarenheter, fortfar hertigen, att det aristokratiska, demokratiska och *platonska* Sverige aldrig blifver oss en nyttig allierad; och att, om det ingår i Frankrikes intresse att bibehålla sina förtroliga förbindelser med denna krona, man måste ettdera öka den monarkiska makten i Sverige, så att konungen har ledningen af rikets makt och af utländska förbindelser, eller ock så befästa rådet, att dess medlemmar ej kunna afsättas, utan dela suveräniteten med konungen, men ständerna endast församlas för bevillning och fördelning af skatterna samt afgifvande af föreställningar i afseende på den inre styrelsen.

Konungen (i Frankrike), efter mogen öfverläggning om sitt politiska system i hänseende till Sverige, har ansett det enligt med sitt rikes bästa att återkomma från de fördomar, som hittills fördunklat Frankrikes sanna intressen i förhållande till Sverige. Hans Maj:t har trott, att det ej anstod Frankrike att endast vara allierad med ett parti i Sverige, och ett parti, som nu hvarken är eller alltid kan vara det starkaste. Konungen vill rikta sina mått i Stockholm efter en fast plan och anser den bästa vara att begagna sig af den närvarande oron i Sverige för att vid tillfälle återgifva dess konung den myndighet, som de föregående riksdagarne honom beröfvat. Man borde söka förmå våra vänner, de så kallade hattarne, att dertill samverka. Men dessa skola vara lika mycket emot ett sådant förslag som Rysslands anhängare, hvilka visserligen ej ha för afsigt att öka den kungliga myndigheten; ty i denna hänsigt fins ingen skiljaktighet emellan partierna. — Våra vänner skola säga oss, att man måste söka sluta denna riksdag och sedan sammankalla en annan, der man skall taga bättre sina mått och vinna fördelen ifrån motpartiet. Men, märkom det väl, när patrioterna säga er, att de vid en ny riksdag skola få öfverhanden, så är detta som om de sade eder: kosta ännu två millioner på oss i två år, och Frankrikes vänner, som vilja uppehålla vår närvarande regeringsform, skola besegra motpartiet, som är Frankrikes fiende, men har samma ärelystnad och vill samma regeringssätt. Betänken väl (jag kan ej nog upprepa det), hvilken nytta kan väl Frankrike hemta af våra vänners öfvermakt? Ingen, om man ej derför vill räkna en tilltagande svaghet. Ty ju svagare Sverige blifver (hvilket visar sig vid hvarje riksdag), desto onyttigare blir det. Och låt vara, att man äfven kunde draga några små fördelar af våra vänners öfvervigt vid nästa riksdag, så skall motpartiet, liksom våra vänner nu, bemöda sig att till sin förmån kalla en ny, hvaraf endast ny kostnad och mindre framgång för Frankrike och höjden af anarki och svaghet i Sverige blifva följderna. I ett sådant sakernas läge måste man bestämdt besluta sig ettdera att hafva till allierad en makt, som har grund och stadga, eller ock öfverlemna den åt sitt olyckliga öde. Det sämsta är att fruktlöst föda enskilda intressen. Efter allt hvad jag nu framstält, befaller konungen eder att använda edra kunskaper och talanger till befordrande af följande syften: 1:o att igenom Frankrikes inflytelse återställa den monarkiska makten i Sverige, hvars befästande skall, i samråd med konungen i

Sverige, blifva Frankrikes enda ändamål, och hvarför det ej bör blifva svårt att uppgöra en plan med konungen och drottningen samt deras förtrogne; 2:o att förmå våra vänner att derpå ingå, i hvilket hänseende man bör föreställa dem revolutionen såsom det säkraste medlet att störta det nu herskande partiet.

Man ser, att revolutionen af 1772 redan ligger i denna memoire [9]. — Att endast under hand verka för ändamålet, blef så mycket nödvändigare, som 1765 års ständer i sitt så kallade *testamente* föreskrefvo att väl bibehålla godt förstånd med Frankrike, men aldrig lyssna till någon framställning som syftade till återställande af det gamla allianssystemet med denna krona, utan tvärt om vinnlägga sig om befästande af det ingångna förbundet med *England* och omsorgsfullt iakttaga vänskapen med *Ryssland,* hvadan regeringen bemyndigades att förnya den förra alliansen med denna makt. Arbetena på Finlands försvar inställdes. Ehrensvärd, som till dem gifvit planen, kallades både från Sveaborgs bygnad och skärgårdsflottans började skapelse. Han till och med uteslöts ur den nya så kallade fästnings-kommission, som 1765 års ständer förordnade, ehuru han sjelf anhöll att dervid åtminstone bli adjungerad, och konungen sådant af rådet fordrade [10].

Franska kabinettet inskränkte sig under de nästföljande åren att söka bilda ett parti för sina afsigter ibland särskilda medborgareklasser. I detta ändamål finna vi anmärkt, att Frankrike gifvit ett räntefritt lån åt Stockholms borgerskap af 800,000 francs, att det beviljat en årlig gratifikation (man undvek namnet pension) af 12,000 livres åt Tessin, hvaraf hälften, i fall af hans tidigare död, skulle tillfalla hans hustru, med flera dylika frikostigheter; deribland den märkligaste, att konungen och drottningen i Sverige, som för Ludvig XV bekänt sitt penningebehof, af honom emottogo en vängåfva af 1,200,000 livres [1]. — Den källa vi här följa tillägger: »det måste märkas, att grefve Fersen, som både genom talanger och rang var den mest betydande personen i hattpartiet, aldrig hvarken tog eller ville emottaga konungens af Frankrike välgerningar» [2].

---

[9] *Flassan,* VI: 562—570.
[10] Defensions-deputationens betänkande om Finlands försvar, den 13 Januari 1770.
[1] *Flassan,* VI: 581.
[2] l. c.

Vi ha nämt att mössorna, hvilkas valspråk var *hushållning*, i synnerhet sysselsatte sig med finanserna och deri uppdagade stora brister och missbruk. Det är tid att betrakta de åtgärder till dessas botande, som utmärkte partiets upphöjelse och påskyndade dess fall. — Riksdagsbeslutet af den 15 Oktober 1766 innehåller hufvudsakligen följande medel till statens upphjelpande och ordnande: *utsökning* af de allmänna medel som obehörigt ansågos ha stannat i enskilda händer och hufvudsakligen drabbade intressenterna i de omtalta vexelkontoren; *förenkling* af förvaltningen och alla statens inkomsters tagande under dess egen hand, hvarför bankens betjening förminskades, riksgäldskontoret sammanslogs med statskontoret, der äfven den så kallade manufakturfonden, under kommerskollegii tillsyn, insattes, hvarjämte tullarrendet upphörde och tullverket sattes under kronans egen styrelse; *besparingar* af alla slag, enligt den i riksdagsbeslutet yttrade grundsats, att utgifterna böra rättas efter inkomsterna; *reglering af riksgälden*, hvartill ständerna ifrån 1767 till nästa riksdag åtogo sig en bevillning; slutligen *indragning af det öfverflödiga sedelmyntet*, tills kursen blefve *al pari* och sedelstocken reducerad till det qvantum, som förmodades vara tillräckligt att, *jämte* redbart mynt, underhålla rörelsen; till hvilket ändamåls befrämjande dels alla banklån ytterligare förbjödos, dels inbetalning af de redan gifna efter 8 för 100 (4 å hufvudstolen och 4 i räntan) anbefaldes, dels vissa kronans inkomster, såsom stora sjötullen, hammarskatten, kopparräntan, tackjerns- och aluntionden, förordnades skola utgå i silfver. — Ständerna läto utfärda en *berättelse om rikets tillstånd*, sådant det var vid riksdagens början, samt de medel och författningar de till dess förbättrande vidtagit.

Emellertid voro alla de nyssnämda åtgärder egnade att väcka missnöje och klagan. Den första af dem ruinerade de förnämsta handelshusen i Stockholm, som varit intressenter i vexelkontoren, och beröfvade en mängd personer, äfven af den lägre klassen, som genom dem haft sitt uppehälle, arbete och bröd. Då Kjerman, hufvudstadens störste skeppsredare och varfsegare, i Maj månad 1765 fördes ifrån sitt hus på högvakten, gjorde pöbeln upplopp. Flere riksdagsmän blefvo öfverfallna; osäkerheten var flera gånger under riksdagen så stor, att borgerskapet måste patrullera till häst om nätterna, och fråga var om vidtagande af andra utomordentliga säkerhetsmått. Oron spridde sig till landsorterna. I Vedens härad af Elfsborgs län anstiftade en för detta ryttare vid namn Hoffman,

hvars riksdagsmannaval blifvit kasseradt, en resning bland allmogen i Maj 1766 till regeringssättets förändring, under förevändning att han dertill hade uppdrag af höga personer, som vid Stockholm skulle vara bönderna till mötes och understödjas af det nu vid riksdagen underliggande partiet. Vid fråga om förvaringsanstalter häremot i sekreta utskottet, föreslogs äfven, att vakterna i hufvudstaden borde få skarpa skott, emedan i Stockholm visade sig mycken jäsning hos fabrikörer och andra. Missnöjet förde ordet *stagnation* i skölden, och man hörde uppenbart sägas, att regeringssättet icke bure sig [3]. Bondupproret i Vestergötland, som lätt stillades, blef besjunget i en skämtsam dikt [4], men hade allvarsamma följder för upphofsmännen. Ständerna satte en kommission öfver saken. Hoffman dömdes till döden och afrättades; tretioåtta bönder undergingo andra mer och mindre hårda straff [5].

Våldsammast verkade de till myntvärdets upprätthållande vidtagna författningar. Vi ha sett de orsaker, som vållat dettas fall. Dessa orsaker hade under en följd af år varit verksamma, och billigheten fordrade, att ej heller hela tyngden af botemedlet kastades på ögonblicket. Det var likväl hvad i sjelfva verket skedde, utan att riket ändå erhöll fördelen af en realisation. Hufvudplanen gick blott ut på en *minskning af sedelstocken* tills kursen blef *al pari;* och ehuru detta borde ske småningom, så att kursen ifrån 70 mark, hvartill den för år 1766 fastställdes, endast skulle fällas 4 mark om året till 1775, då riksdalern borde återfått sitt rätta värde af 36 marker kopparmynt, och guld och silfver skulle komma i rörelsen (hvilket allt med största hemlighet skulle bedrifvas), så verkade likväl beslutet en lika öppendaglig som häftig förändring. Banken var tillsluten för alla lån. Alla kapitalister höllo på sina penningar. Förlägenheten blef på en gång så mycket större, som spekulationerna varit utsväfvande, och under det landtmarskalken i sekreta utskottet bevisade, att det funnes mer penningar i rörelsen nu än 1762, klagades, att utskottet sjelft hade största svårighet att negotiera vexlar.

Planen af ett långsamt och regelmässigt kursens fällande, äfven om den varit verkställbar, motverkades af sjelfva upphofsmännen, för hvilka möjligheten af en stegrad kurs alltid blef det spöke, hvarigenom de kunde drifvas till ytterligheter.

[3] Sekreta utskottets protokoll den 16 Maj 1766.
[4] *Boråsiaden* (af Ol. Rudbeck), trycktes i Stockholm 1776.
[5] Se domen. Riksdagstidning för 1766, n:r 147, 148.

Bankofullmäktige, åt hvilka blifvit uppdraget att på en gång reglera sedelindragningen och kursen, hade i detta ändamål af sekreta utskottet fått sig efter riksdagen tillförordnade tvänne af partiets mest betydande män, förre landtmarskalken, generalmajoren Rudbeck och hofrättsrådet, borgmästaren Sebaldt, med utomordentlig makt. Kursen för 1767 bestämdes till 66 mark enligt planen. Men i Juli samma år föll den till 58, och i början af Augusti till 54. Då det nu föreslogs, att banken till kursens stadgande borde uppköpa vexlar, gåfvo Rudbeck och Sebaldt det besked, att den borde gömma sina vexlar till att förekomma kursens stegring, men ej blanda sig i något försök att hindra dess fall; och då verkan häraf blef, att den innan månadens slut sjönk ända till 42 mark, blefvo de så uppskrämda öfver *ryktet,* att den följande postdag åter skulle *stiga,* att de den 7 September skriftligen tillstyrkte, det kursen genom en kunglig förordning dervid borde fixeras. Bankofullmäktiges hemställan derom blef samma dag i rådet föredragen, bifallen och till trycket befordrad med konungens namn, ehuru hans underskrift saknades, och man väl visste, att han följande dagen inväntades till staden. — Följderna, säger den handling vi här följa [6], »hvarigenom krediten på en gång förföll, all inrikes rörelse afstannade, oändeliga bankrutter sig yppade och priset på varor och egendom nedtvingades under halfva värdet» — dröjde ej att låta känna sig, och nöden i bergslagerna blef i synnerhet ganska stor.

Den 9 Febr. 1768 afgaf konung Adolf Fredrik följande diktamen till rådsprotokollet: »Flera månader äro redan förflutna, sedan jag förelagt herrar riksens råd ett ämne till öfverläggning, som rörde samteliga rikets inbyggare i den ömmaste delen af deras timliga välfärd. Jag har esomoftast påminut om herrar riksens råds yttrande häröfver. Bristande upplysningar hafva varit de skäl, som till tidens utdrägt blifvit den ena gången efter den andra emot mig anförda. Jag medgifver gerna, att utan tillräckliga upplysningar blifva öfverläggningar alltid ofullkomliga. Men stundom gifvas saker af den beskaffenhet, att uppskof allena gör beslutet fåfängt, och upplysningarna, som väntades, komma för sent och intet tjenande. Jag lemnar herrar riksens råd att icke det ämne, som nu i fråga är, kan vara af sådan art.

[6] Bankodeputationens berättelse vid 1769 års riksdag, författad af sekreteraren i banken Erik Schröder. — I sekreta utskottets handlingar för nämda riksdag.

Jag för min del är derom alldeles öfvertygad och stöder denna min tanke på de mångfaldiga ifrån bergskollegium, ifrån jernkontoret, ifrån hela menigheter och bergslagen inkomna föreställningar, som alla intyga, att förlägenheten i rörelser och näringar dagligen tilltager. — Riksens ständer hafva i rikets bestånd, i alla dess inbyggares vältrefnad ett intresse, som mitt faderliga hjerta väl med dem delar, men som icke i min makt står att utom deras biträde göra kraftigt och gällande. Jag påkallar för den skull deras sammankomst. Jag äskar deras råd, och jag anser dem nu nödigare till mina undersåtars räddning än de någonsin varit. Öfver denna min proposition behaga herrar riksens råd yttra sig efter lag och regeringsform». — I de vidlyftiga öfverläggningar som följde var endast riksrådet friherre Hjärne af konungens tanke; kanslipresidenten grefve Löwenhjelm, som, sjelf stor bruksegare, betydligen led af allmänna ställningen och erkände dess betänklighet, förenade sig slutligen äfven med pluraliteten [7], hvars beslut blef afstyrkande; hvaremot konungen den 17 Februari inlemnade följande reservation: »Min ömhet för riket och mitt faderliga hjerta för mina undersåtars väl har gifvit mig anledning att göra proposition om riksdagskallelse, på det jag intet må ha att beskylla mig att hafva försummat något som kunnat vara att rädda mina undersåtar. Men som herrar riksens råd ansett riksens ständers sammankallande för onödigt, är för mig intet mera öfrigt än att binda vid deras ansvar alla de olägenheter och obehagliga följder, som framdeles kunna sig yppa».

Emellertid steg nöden och med den klagomålen och bitterheten. Af den senare lemnade ej blott de lidande exempel. Det herskande partiet visade en allt större otålighet mot hvar och en som ej instämde i dess egen åsigt, att allt hvad man led endast var ett välförtjent straff. Rådet har aldrig visat sig så vresigt som under denna mössornas regementstid. Landshöfdingar, äfven rikskollegier, aktionerades af det hemliga eller erkända skäl, att de ansågos vara organ för missnöjet. Justitiekansleren erhöll föreställning för det han ej beifrat de skrifter, hvari detta missnöje, under skydd af den nya tryckfriheten, gaf sig luft. Emellertid vitsordade kommerskollegium fabrikernas ruin; bergskollegium, ehuru man for ut emot det i rådet, förnyade sin framställning om eländet i bergslagerna, och kammarkollegium, med sin president (sedermera riksrådet)

---

[7] Han dog kort efter, den 7 Mars 1768.

friherre Hermansson i spetsen, lät ej en öfverhängande aktion [8] afskräcka sig från att framlägga den mörkaste skildring af landets belägenhet. Kronprinsen, ännu dyrbarare för nationen sedan han genom sin förmälning 1766 [9] synts gifva en ny borgen åt rikets framtid, hade sjelf rest omkring för att förvissa sig om tillståndet.

Den 12 December 1768 inträdde konung Adolf Fredrik i rådkammaren åtföljd af kronprinsen, som uppläste följande sin faders yttrande till protokollet: »Då för några månader sedan de fleste af herrar riksens råd afstyrkte riksens ständers sammankallande, hvilket jag i rikets dåvarande omständigheter hade skattat för den allmänna välfärden oundgängligt, lät jag, regeringslagarne likmätigt, dervid bero, änskönt utan minsta öfvertygelse om grunden af de skäl, hvarpå samma afstyrkande var bygdt. Tiden, som allt upplyser, har nu närmare ådagalagt, huru svaga förenämda skäl i sig sjelfva voro. Långt ifrån att se den allmänna förlägenheten dagligen aftaga, som då troddes vara ofelbart att vänta, har densamma i märkligaste måtto tillväxt. Jag beropar mig härutinnan på de mångfaldiga böneskrifter, som under min käre sons kronprinsens resa i de förnämsta rikets bergslager blifvit till honom öfvergifna, och dem jag redan herrar riksens råd meddelt. Men jag beropar mig ännu mera på kammarkollegii nu nyligen ingifna berättelse om rikets tillstånd i gemen, som innehåller en målning, hvilken ett allmänt klagorop i alla landsorter bestyrker. Att bergsbruk, handaslöjder, näringar och ända till sjelfva jordbruket så plötsligen aftaga, ömmar mig visserligen, så mycket mer som sådant bereder en framtid, vida svårare och bedröfligare än det närvarande. Dock röres mitt faderliga hjerta till än större oro och grämelse, då jag eftersinnar tyngden af de närvarande pålagor och det till förene aldrig hörda exekutionstvång, hvarigenom de utpressas måste. När i Upland, som är en af de förmögnaste rikets provinser, landshöfdingen måste klaga, att kronans betjening icke är mera tillräcklig att bestrida utmätningar för kronoutlagor, som på det sättet för år 1767 ändock svårligen utgått, och derför måst anhålla om

[8] I anledning af den så kallade Cronackerska saken.

[9] Rådet nekade att låta slå en medalj deröfver, emedan ständerna ingenting derom förordnat. Vid 1769 års riksdag slogos medaljer både öfver kronprinsens biläger och konungens och drottningens silfverbröllop.

flere kronobetjentes förordnande, som väl icke till förene någonsin skett; så är lätt att föreställa sig hvad nöd allmogen i riket trycka måste, och huru orimligt det är att vänta, det han längre dermed skall kunna uthärda. Riksens ständer hafva omöjligen sådant kunnat förutse. De stadgade den allmänna bevillningen efter det värde metaller och alla andra effekter den tiden egde. De förordnade väl tillika, att kursen skulle fällas, men småningom och allenast några mark hvarje år. I följd häraf borde han för innevarande år hafva varit omkring 60 mark för hvarje riksdaler speciemynt. Hade härvid förblifvit, så hade alla varor behållit sådant pris, att utlagorna till kronan af undersåtarne utan tvång erläggas kunnat. Men då en oförmodad hvälfning på en gång bragt kursen ned till 42 mark, och då en lag honom dervid stadgat, så hafva undersåtarne blifvit pålagdt att betala till kronan för innevarande år en tredjedel mer än de sig åtagit att utgöra. Att en så betydande tillökning öfvergår deras förmåga, kan lätt begripas; men att den ock tillika strider emot den dyrbaraste delen af nationens frihet, som är att beskatta sig sjelf, det är hvad jag här så mycket hellre vill hafva anmärkt, som jag mig genom min dyra ed förbundit att låta mina undersåtar deras fri- och rättigheter alldeles oförkränkta tillgodonjuta. Jag vill icke härmed hafva herrar riksens råd skyllat för denna oförmodade och emot lag stridande beskattning på rikets inbyggare. Men då den, af hvad orsak det ock vara må, kommit att ega rum, så fordrar nationen rätt, att hon måtte sig sjelf få pröfva, om hon sig densamma åtaga vill, det är, att riksens ständer måtte sammankallas, som i den delen äro maktegande allena. Jag äskar* således ännu en gång detta riksens ständers sammankallande, och det så skyndsamt sig någonsin göra låter. Skulle emot all min förmodan herrar riksens råd äfven nu detsamma afstyrka, så nödgas jag härmed förklara, att jag i den händelsen afsäger mig en regementsbörda, som igenom otaliga nödlidandes tårar och ett dagligt rikets försvagande blir mig alldeles odräglig, förbehållandes mig att, då en gång mina trogna rådgifvare riksens ständer inför mig samlade blifva, ännu vidare för dem ypna alla de skäl, som föranlåtit mig att intill dess mig med riksstyrelsen intet befatta. Jag förbjuder ock härmed allvarligen, att emellertid mitt namn icke uti något rådkammarens beslut brukas må». — Det var en måndag. Konungen tillade muntligen, att han nästkommande onsdag vore sinnad att åter infinna sig i rådkammaren, för att emottaga rådets underdåniga

yttrande, och kunde endast förmås att öka det lemnade anståndet med ännu en dag. Justitiekansleren, för tillfället i rådet närvarande [10], steg fram till den äldste rådsherren friherre Friesendorf och yttrade sitt bekymmer och sin öfvertygelse, att skyndsam hjelp vore nödig.

Vid de följande dagars öfverläggningar i rådet, under hvilka riksrådet Hjärne åter förmärktes ensam vara af konungens tanke, synas de öfriga ej ogerna undanskjuta frågan om riksdagen, för att i stället yttra sig öfver en annan, nämligen huruvida konungen egde *rätt* att nedlägga regeringen; hvilket de nekade af följande skäl: riksens ständer hafva förklarat, att herrar riksens råd uti riksstyrelsen icke kunna från Kongl. Maj:ts nådiga förtroende skiljas, således ej heller konungen från dem; riksens råd kunna icke efter grundlagarne sina embeten mellan riksdagarne afsäga, mycket mindre lärer det således passa sig, att Hans Kongl. Maj:t dess emellan afsäger sig riksstyrelsen; konungen har utfäst sig att icke utan ständernas samtycke resa ur riket, *analogice* kan deraf slutas, att Hans Maj:t ej heller utan deras samtycke kan skilja sig från rådet och riksstyrelsen; slutligen, om redan Kongl. Maj:ts vägran att underskrifva en af rådet tillstyrkt expedition blifvit af riksens ständer för lagstridig ansedd, och de i sådant fall stadgat, att den med Kongl. Maj:ts höga namnstämpel borde tecknas, så synes detta så mycket mer böra ega rum, i fall Kongl. Maj:t skulle vilja sig hela riksstyrelsen på någon tid afsäga[1]. Genom en obegriplig förblindelse tycktes pluraliteten ej inse, att alla de anförda skälen *emot* den kungliga afsägelsens giltighet just talade *för* riksdag, hvilken man dock på samma gång afstyrkte, under förevändning af bristande upplysningar och med åberopande af 1765 års riksdagsbeslut, hvari ständerna sig förbehållit att ej utan *synnerliga* orsaker blifva före den vanliga tiden sammankallade; liksom en synnerligare orsak dertill kunnat inträffa, än den som nu var för hand!

Hela denna öfverläggning föreföll i kronprinsens närvarelse och lyktades med ett af pluraliteten fattadt beslut att, i anseende till vissa sig nyligen yppande omständigheter, Kongl. Maj:ts befallning om lugnets upprätthållande borde afgå till alla landshöfdingar, konsistorier och regementschefer i riket,

[10] Erik von Stockenström (sedermera grefve och riksråd), justitiekansler sedan 1758, hvilket embete han redan under 1756 års riksdag förestod.

[1] Råds-protokoll den 13 Dec. 1768. Samtliga de till detta ärende hörande handlingar blefvo tryckta.

hvarom öfverståthållaren och militärbefälhafvarne i hufvudstaden äfven förständigades. — Då man förutsåg, att för en sådan befallning den kungliga namnstämpeln torde komma att användas (såsom ock skedde), så väckte det i senaten ej ringa bestörtning, att hofkansleren inkom och anmälde sig hafva erhållit konungens befallning att för Hans Maj:t uppvisa nämda stämpel, den Hans Maj:t förklarade sig aldrig hafva sett. Hofkansleren hade underdånigt svarat, att den försegling, hvarunder stämpeln förvarades, ej utan skriftligt tillstånd genom protokollsutdrag ur rådkammaren finge brytas; och deras excellenser förklarade, att de öfver denna anmälan ej kunde sig utlåta, innan de närmare fört sig till minnes hvad riksens ständer angående samma stämpel och dess vård hade förordnat.

På utsatt dag infann sig konungen i rådkammaren, lät sig rådets i undvikande ordalag författade yttrande angående den fordrade riksdagskallelsen föreläsas och förklarade, då han ej kunde anse det för annat än ett afslag, att han stode fast i sitt beslut; hvarefter han aflägsnade sig. Rådet beslöt en ny underdånig föreställning. I detsamma nedkallades riksrådet baron Friesendorf i kanslikollegium, men återkom med berättelse, att han der funnit H. K. H. kronprinsen före sig, anbefald och befullmäktigad att i sin faders höga namn gifva så väl detta som öfriga rikets kollegier till känna, att hans Maj:t afsagt sig riksstyrelsen tills riksdagskallelse utfärdades; hvarvid Hans Kongl. Höghet utdelat tryckta exemplar af hans Maj:ts i rådkammaren afgifna diktamen. Denna underrättelse tycktes till en början verka eftergifvenhet hos rådet, och en anmälan skedde redan hos konungen, att man torde foga sig efter hans önskan. Men utslaget blef helt annorlunda. Pluraliteten förklarade hvad som skett för ett olagligt tvång på deras öfvertygelse; och samma kollegier, som nyss emottagit det nämda meddelandet af kronprinsen på sin faders vägnar, erhöllo genom utdrag af rådsprotokollet den påminnelse: att, sedan Kongl. Maj:t i dess rådkammare gjort sig underrättad, huruledes Hans Kongl. Höghet kronprinsen på särskild befallning gifvit kollegierna till känna, att Kongl. Maj:t sig ej med riksstyrelsen ville befatta, så borde inga andra befallningar än de som i konungens eget höga namn, vederbörligen kontrasignerade, från rådkammaren utgingo, lydas och verkställas. — Kollegierna befaltes inberätta hvad vid tillfället af kronprinsens besök förefallit (hvilket äfven genom deputerade skedde), och det föreslogs att äfven göra kronprinsen sjelf en föreställning. Men hvarken allmänheten eller de all-

männa myndigheterna tycktes vilja förstå, att den kungliga namnstämpeln egentligen var konung. Torsdagen den 15 December hade konungens sista deklaration skett i rådet. Lördagen den 17 anmäldes i rådet, att krigs-, kammar- och bergskollegierna samt kammarrevisionen *en corps* uppkommit och begärde företräde, hvarefter, då detta beviljades, presidenten i bergskollegium baron Liljenberg, såsom den äldste, i allas namn förklarade: »att, sedan Hans Kongl. Maj:t igenom Hans Kongl. Höghet kronprinsen behagat meddela samtliga kollegierna den underrättelse, att Hans Maj:t icke vidare, innan riksens ständers sammankallande, sig med regementsbördan befattar; så försätta grundlagarne kongl. kollegierna uti en fullkomlig inaktivitet, emedan riket icke kan styras utan konung, äfven så litet som konung kan styra riket utan råds råde». Måndagen den 19 December skedde samma förklaring af kanslikollegium, statskontoret och öfverståthållare-embetet, tillika med magistraten [2], hvarvid statskontoret tillade, att det ej heller ansett sig berättigadt att utbetala en genom resolution i rådet anbefald aflöning till den förstärkta vakten i hufvudstaden under närvarande omständigheter. Dessa funnos äfven af det uppkallade militärbefälet så betänkliga, att det förklarade sig ej kunna ansvara för soldatens lydnad. Då måste rådet gifva vika; och efter ett fem dagars interregnum af den besynnerligaste art, uppträdde konungen onsdagen den 21 December i rådkammaren med följande förklaring: »Jag återträder i dag till detta rum med innerligaste erkänsla för den gudomliga försynen, som så styrt allting, att jag nu mera med förnöjelse kan föra mitt konungsliga regemente, sedan riksens ständers kallande lemnat mig hopp om hjelp för mina trogna undersåtar i den nöd de så allmänt klaga öfver. Jag besvarar intet här de skäl herrar riksens råd trott sig uti rikets lagar finna emot det af mig fattade beslut, som nu genom riksdagskallelsen upphört. Jag förbehåller mig att inför riksens ständer ådagalägga, huru lagligt detta beslut varit, huru nödigt att bibehålla nationens frihet och rätt. Mitt samvete förebrår mig i den delen alldeles intet, och hvad i dessa dagar förelupit torde göra till fyllest att bevisa, huru menlösa mina afsigter varit. Jag hyser ock inom mig sjelf den fulla öfvertygelse, att hvad jag gjort skall både af samtiden och efterverlden blifva gilladt.»

[2] Hofrätten, der mössorna voro starka, uteblef, men hade dock beslutit en föreställning hos rådet om riksdagskallelse, som likväl ej afgafs, då rådet emellertid måst gifva efter.

Det var *1756 års grundsatser*, på hvilka rådet i hela denna tvist uttryckligen hade åberopat sig. Hattarne ledo den förödmjukelsen att se sina egna vapen i mössornas händer. Emellertid räknade de sig äfven konungens seger till godo, och syntes nu med hans förena sin sak. Det är redan anmärkt, att hattpartiet förlorat sin grund och var bragt till utvägar för dagen. En enda återstod, som ännu bibehöll ett visst patriotiskt sken åt partiets intressen, nämligen att upphöja regeringssättets *förträfflighet*, men klaga öfver dess *missbruk*; hvarför man borde återföra regeringsformen till sin *simplicitet*[3], såsom det hette. Detta — alltid ett vanskligt företag med konstitutioner, mest med sådana hvilkas tillväxt varit oredan — blef emellertid hattarnes lösen vid 1769 års riksdag.

1766 års ständer hade utsatt nästa lagtima riksdag till medlet af Oktober 1770, och till församlingsort emot vanan bestämt Norrköping, af fruktan för de oroligheter som mösssystemet redan i sin början väckt i hufvudstaden. Konungen gjorde väl föreställningar, så väl emot obeqvämligheten af samlingsorten som den beslutade rådkammarens delning, då endast några rådsherrar skulle följa konungen till riksdagen och de andra emellertid föra regeringen i hufvudstaden; men rådets tanke blef gällande. 1769 års urtima riksdag sammanträdde i Norrköping den 19 April. Dagen förut innehåller en samtida anteckning, som vi rådfråga angående denna riksdag[4]: — »*ridderskapet och adeln* tyckes på allt sätt vara väl disponerad; man ser mäkta litet af mössor på torget. De gå merendels för sig sjelfve. Sjelfva aktörerna synas ej stort till, men man säger dock, att de arbeta grufveligen i mjugg och akta ej om pengar. Skulle hattpartiet tappa i pluraliteten, så är det den grufligaste missräkning. — Emellertid hafva gamla mössor gått öfver till hattarne, äfvensom hattar gått öfver till mössorna; dock är den senare händelsen mer sällsynt än den förra. *Preste-ståndet* räknas för så fast, att mössorna knappast töras se på dem. *Borgareståndet* förstärker sig, så att konjunkturs-mössor redan deklarerat sig för hattar. *Bondeståndet* är mesta faran underkastadt för korruption, och der göra mössorna all sin effort med tusen konstgrepp, ända till att stjäla och gömma undan herredagsmän och hålla dem innestängda. De hafva sina välbestälda utliggare vid tullarne, som skaffa dem qvarter

[3] Man kallade dem, som yrkade detta, för *simplicister*.

[4] Landshöfdingen friherre Tilas' egenhändiga dagbok vid riksdagen 1769—70. *Handl. till Skandinaviens historia*, XVI delen.

och hålla vakt om dem med mat, bränvin och öl. Men så kan ej slik vakthållning länge räcka. Man får småningom rätt på dem. Bergslagsallmogen är oförsonlig och låter ej smeka sig. — I gemen är dock allmogen mycket välsinnad för öfverheten, så att mössorna ej töras mycket röra på strängen mot hofvet. I allmänhet har den grofva tonen, som rådsherrarne begynt spela upp i Stockholm mot öfverheten, så förfallit, att den knappt höres skorra; tvärt om, den har vändt sig till konträr effekt, och man begynner högt skria mot rådet».

Grefve Axel Fersen blef med 234 rösters öfvervigt framför generalmajoren Ture Gustaf Rudbeck, vald till landtmarskalk. Biskop Filenius i Linköping (en ifrig hatt) nämdes utan votering till talman i presteståndet. I borgareståndet erhöll borgmästaren Gother från Stockholm pluralitet öfver Cervin från Karlshamn. I spetsen för bondeståndet trädde åter, nu för åttonde gången, Olof Håkansson från Blekinge, redan 1734 sitt stånds vice talman, allt sedan 1738 dess talman vid alla riksdagar, utom år 1765, då hans motparti ej blott flyttade talmansklubban i andra händer, utan äfven utvoterade honom ur ståndet: en eldig, rådig och klok man, som under ett till utseende okonstladt väsende dolde mycken verldskännedom[5].

Rikets råds uppförande blef första öfverläggningsämnet. I stånden öfverröstades genom häftiga anklagelser deras försvarare. I sekreta utskottet funno de inga sådana. Till och med Pechlin, som redan omgicks med planen att mot hofvet än en gång uppresa mösspartiet (hvari han ock skulle allt för mycket lyckas), begynte med att taga sitt rum ibland rådets anklagare och emottog uppdraget att uppsätta tacksägelseadressen till konungen och kronprinsen för deras ståndaktighet i fråga om riksdagskallelsen. Emot rådet sades i sekreta utskottet, att de lemnat riket utan regering; att de uppfört sig såsom partimän, ej såsom rådsherrar; att de på samma gång trädt konungens person för nära och velat inkräkta på rikets ständers rättigheter; att de libellerat med sin konung och genom samma libellers utgifvande och spridande åstadkommit en oerhörd jäsning, och, i det de vändt sig till *menigheten*, velat upprätta en domstol *öfver* rikets ständer, i ett r[illegible] endast tillkom dessa att döma: att de [illegible] delt sig i två rådkammare, af hvilka den ena var [illegible] ungen i Norrköping, under det den andra regerade utan kon-

[5] Han dog under denna riksdag, den 18 Nov. 1769, nära 75 år gammal.

ung i Stockholm. — Man citerade såsom deras utlåtelse, att, om riksdagsvalen ej utfölle till rådets fördel, *skulle grannen lära folket dansa.* Man anförde såsom bevis på deras envishet, att de kasserat flera riksdagsmannaval och hitsändt resolutionerna deröfver, samt då konungen ej velat underteckna dessa, emedan de ifrågasatta valen redan af ständerna sjelfva blifvit godkända, icke dess mindre låtit med hans namn stämpla besluten. De i Stockholm qvarblifna rådsherrar kallades genom kurir att efter 24 timmar inställa sig till redogörelse för rikets ständer. De som ej egde sjukdomsförfall inställde sig äfven. Så väl de närvarandes som frånvarandes förklaringar funnos onöjaktiga. Den 27 Maj afsattes på en gång tio af rikets råd [6]. — Riksrådet v. Wallwijk, som i flera afseenden varit af skiljaktig tanke med sina medbröder, slapp med en skarp föreställning; riksrådet Hjärne, som instämt med konungen, erhöll loford. Ständerna gillade högtidligen kollegiernas uppförande. Af de i rådet återkallade herrar: Ekeblad, Hamilton, Rudenskjöld, Seth, Karl Fr. Scheffer, Fleming, — undanbådo sig de trenne sistnämde förtroendet. Nya rådsherrar blefvo: justitiekansleren Erik von Stockenström, landshöfdingen grefve Nils Adam Bjelke, öfversten friherre Ulrik Scheffer, presidenten friherre Matthias von Hermansson, landshöfdingen Joakim Beckfriis, presidenten grefve Jakob Filip von Schwerin, generalmajoren friherre Maurits Posse, öfversten grefve Ulrik Bark, öfversten friherre Fredrik Karl Sinclair och kontre-amiralen Johan von Snoilsky. Grefve Ekeblad kallades åter till presidentstolen i kansliet. — Med återställd hatt-minister fruktade man redan ett fiendtligt förhållande till Ryssland. Det taltes om rörelser af ryska trupper på finska gränsen, om utrustandet af en rysk eskader, som gemensamt med en dansk flotta skulle kryssa i Östersjön. Men Katarina II, nu sysselsatt att med vapen i hand göra sin vilja gällande i Polen och att besegra Turkarne, utfärdade en förklaring om sina fredliga tänkesätt mot Sverige. Riksdagen flyttades från Norrköping till Stockholm, och konungens intåg i hufvudstaden firades af den allmänna glädjen såsom en triumf.

Den andra akten af denna riksdag upptogs förnämligast af *finansplanen* och den så kallade *konstitutionsfrågan.* Den *förra* kullkastade mössornas hushållsplan, öppnade banken,

[6] Friesendorf, Horn, Lagerbjelke, Kalling, Hermelin, Gyllenstjerna, Reuterholm, Funk, Ribbing, Düben. Riksrådet friherre Otto Vilhelm De Geer hade dött den 28 Mars 1769.

som sedan 1762 varit tillsluten för lån, åter för sådana [7], inställde tills vidare den årliga afbetalningen på de redan beviljade, upphäfde förordningen om kursens fixerande, återstälde pensioner, som mössorna indragit, anslog medel till kronprinsens och arfprinsarnes utländska resor och förklarade hofvets skuld (24 tunnor guld) för rikets. Den *andra* frågans föremål var detta återbringande af regeringsformen till sin *simplicitet* eller *primitiva renhet*, hvarom vi talat. Den väcktes genom förslaget att återgifva besättandet af det lediga justitiekanslersembetet åt konungen, men utvidgades i allmänhet derhän, att endast regeringsformen till sitt bokstafliga innehåll borde följas, alla dermed ej instämmande senare tilläggningar och förklaringar upphäfvas, och i synnerhet riksens ständers inblandning i lagskipningen och befattning med enskilda personers besvär och ansökningar upphöra. Det hela — med uttryckligt *förbud* af alla de missbruk, som utmärkt riksdagslagskipningen, såsom ständernas kommissioner, summarisk process, bevis ur enskilda bref och papper, som med våld blifvit ur de anklagades hemvist hemtade, delatoriska vitnen, ransakning genom tortyr, — sammanfattades under namn af en *säkerhetsakt*, hvilken från sekreta utskottet kom till stånden [8], och af dessa återremitterades till ny öfverläggning i utskottet, som dervid borde sammanträda med sekreta- och justitie-deputationerna. Det goda i det slut, hvartill man syftade, kan i sig sjelft ej bestridas, men det följde icke ur de gifna premisserna. Ur regeringsformen hade ju hela denna massa af tillägg och förklaringar, som man nu på en gång ville underkänna och afskaffa, utvecklat sig. De voro dess *följder*, liksom regeringssättet var dessas *grund*. Huru kunde man nu vända grunden mot följderna? I synnerhet som ej blott regeringsformen af 1720, utan äfven riksdagsordningen af år 1723 var grundlag, hvilken i sin 13 § inneslöt de sedermera så oändligt utsträckta orden, »att enskilda personer skulle få besvära sig hos ständerna i sådana mål, som ej stode annorstädes att rätta». Hela förslaget gick för öfrigt ut på inskränkningen af *ständernas* makt, men lemnade *rådets* oförkränkt; och hvad de förra mistade, kom det senare godo. I denna mening synas hattarnes hufvu

---

[7] På jern och metaller. Till stagnationens häfvande skulle banken [illegible] utlåna 40 tunnor guld på sådana fastigheter, som ej redan voro belånta.

[8] Af förslagets teoretiska utveckling hade rikshistoriegrafen Schönberg största förtjensten.

ha intresserat sig för planen; liksom de lemnade den åt sitt öde, då denna afsigt ej kunde vinnas. För *konungen* kunde de svårligen med allvar arbeta. Ett hufvudämne för de många förklaringarna af grundlagarne hade varit konungens makt i fråga om tjensters tillsättande, hvilken dessa förklaringar allt mera inskränkte och hattarnes *tjenstebetänkande* af år 1756 slutligen nästan helt och hållet upphäfde. Nu var det samma parti, som just i denna punkt skulle strida *för* konungen och med detsamma *emot* sig sjelft. Ställningen var så i afseende på sak som personer falsk. Också visade det sig snart, att det understöd, som vid riksdagens början tycktes erbjuda sig åt förslaget, var ingenting mindre än pålitligt. En enda partigängare — den djerfvaste under den senare frihetstiden, funnen än i ett än i ett annat partis led, men alltid i deras som vände sig emot hofvet — öfverste Pechlin kullkastade hela bländverket, dels genom ett öppet försvar af den satsen att då regeringssättet tydligen lagt *högsta makten* hos ständerna, så hade ock hela den utveckling deraf, som i följd af ständernas egna beslut åt *dem* äfven gifvit maktens *utöfning*, varit lagliknätig, dels genom hemliga anklagelser, att hattarne hvarken ville eller kunde vilja något annat än återställandet af den förhatliga suveräniteten. De svartaste målningar af hans karakter, hvari hans motståndare med hvarandra täflade, rörde honom ej och medförde snarare den belöning, att han i hopens ögon gälde på en gång som frihetens martyr och hjelte och besjöngs i riksdagspoem. Aktioner mot åtskilliga utkomna skrifter, som förfäktade konungamakten, begynte röja opinionens brytning vid riksdagen. Säkerhetsakten bifölls endast af presterna, men afslogs för öfrigt i alla stånd, till och med, ehuru blott med 26 rösters pluralitet, hos adeln, der hattarne dock voro starkast. — »Den som ej ser, att härunder låg ett stort bedrägeri af en del bland sjelfva hattpartiet och egentligen dess hufvudmän, känner ej trolösheten», yttrar sig en af förslagets uppriktiga förfäktare, sjelf hatt [9].

Riksdagen lyktades med öfvertygelsen om regeringssättets ohjelplighet genom sig sjelft, hos många; hos andra med föresats att för allehanda afsigters vinnande låta dess ytterligheter

[9] Eljest hade mössorna, oaktadt de hade Pechlin till hjelp, som i riddarhus-förstugan köpte röster för 200 plåtar stycket, ändå ej vunnit, säger Tilas i sin citerade riksdagsberättelse, och tillägger: »man vet visst, att en stor del förnuftiga mössor voterat ja». Kanhända torde likväl Tilas få räknas till det egentliga hofpartiet.

sjelfva finna sin gräns. Det var förtviflan, eller ett hopp som låg den nära.

Den 12 Februari 1771 dog konung Adolf Fredrik af ett hastigt påkommet slag, uti sitt 61 ålders år. Godheten är likväl äfven en makt på jorden. Den uppriktiga, af samtida underrättelser skildrade sorgen hos folket vid hans frånfälle röjde den plats han egde i sina undersåtars hjertan — på en tid då konung och folk i Sverige mindre betydde än stånds-, parti- och enskilda intressen.

Underrättelsen träffade kronprinsen, nu konung Gustaf III, i Paris; der, efter bekräftade statsförbindelser, han både med Frankrikes konung och tronföljare slöt det personliga förbund, som innan kort genom tillbudet af hela Frankrikes makt skulle tillbakahålla grannar, retade genom Sveriges återtagna sjelfständighet. Återstoden af de förr omtalda, innehållna och omtvistade subsidierna erkändes och betaltes till en del genast. Gustaf III återvände öfver Berlin och öppnade den 25 Juni i Stockholm den strax efter hans faders död utskrifna riksdagen. — Sedan Karl X hade svenska konungars, i forna dagar så mäktiga stämma ej blifvit hörd vid riksdagarne. Gustaf III:s tal till ständerna gjorde det lifligaste intryck. I första förtjusningen beslöto de, att det skulle utdelas till alla församlingar i riket. Denna känsloyttring följdes nästan ögonblickligen af det största misstroende; och samma ständer, som ville att konungens tal skulle förnimmas af hvarje svenskt öra, tydde redan illa, att han vissa dagar i veckan gaf fritt tillträde och emottog böneskrifter. I tjugu år hade en revolution vid en inom landet född och uppfödd furstes anträde till regeringen blifvit förutsagd. Den unge konungens tänkesätt och politiska sympatier voro kända, så inom landet som af främmande makter; och de, hvilkas intresse det var att hålla Sverige i vanmakt och förvirring, sparade nu minst på de vanliga medlen dertill. Redan talmansvalen [10] visade hvilket parti skulle få öfverhanden; och då hattarnes för kort tid återvunna inflytande vid 1769 års riksdag i synnerhet härledde sig från konung Adolf Fredriks seger öfver rådet genom afsägelsen, så röjde sig nu mössornas välde genom den största bitterhet emot detta

[10] Landtmarskalk: öfverkammarherren friherre Axel Gabriel Lejonhufvud; talman för preSteståndet: biskop Forssenius i Skara; för borgareståndet: hofrättsrådet och borgmästaren i Stockholm Sebaldt; för bondeståndet: Josef Hansson från Elfsborgs län, talman äfven vid 1765 års riksdag, men 1769 ur ståndet utesluten.

steg, i hvilket den nu regerande konungen såsom kronprins hade så mycken del, och genom en ej mindre häftig partiskhet för de vid nämda riksdag aflägsnade rådsherrar. Den 30 Juli, samma dag som ständerna följt konung Adolf Fredrik till grafven, förklarade de i skrifvelse till konung Gustaf III, att de *i anseende till de nu offentligen uppdagade omständigheter* funnit sig föranlåtna att återställa de vid sista riksdag licentierade herrar riksens råd uti det dem på ett ömmande sätt frångångna riksens ständers förtroende; hvarför de tvänne äldste af dessa rådsherrar, grefve Horn och baron Lagerbjelke [1], genast borde intaga de tvänne nu i rådkammaren lediga rummen, och de öfriga så snart flera ledigheter inträffade.

Då i följd häraf kallelsebrefven för dessa rådsherrar presenterades till konungens underskrift, befalde han statssekreteraren utfärda andra, efter ett af honom sjelf författadt utkast, hvari de af oss särskildt utmärkta orden i ständernas skrifvelse voro utelemnade. Han förklarade i anledning af rådets föreställningar, att då dessa ordalag innefattade en sårande hänsyftning på hans faders och hans egen heder, i anledning af hvad som föreföll vid tronafsägelsen år 1769 och riksdagens sammankallande i Norrköping, han icke med sitt namn dem ville underteckna. Han tillkännagaf sjelf i kraftiga uttryck detta sitt beslut åt de till en förtrolig audiens uppkallade talmännen. Rådet å sin sida förklarade, att det i sådant fall skulle se sig nödsakadt att låta förfärdiga och använda en *namnstämpel*, men inberättade emellertid förhållandet till sekreta utskottet. Vid öfverläggningen derom i utskottet [2] förestäldes förgäfves (af rikshistoriegrafen Schönberg), att frågan ej angick saken, eller rådsherrarnes återkallande, hvari konungen instämde, utan endast några uttryck, som han ansåg röra sin faders minne; en sådan känsla borde vördas af en hvar; användandet af *namnstämpeln* skulle vid början af en regering blifva ett obehagligt minnesmärke både för konung och folk. Mössorna, ibland hvilka de *mindre* nu förmärktes blifva synnerligen högljudda, yttrade sig häremot på ett sätt, som syntes visa, att ordalagen snarare blifvit med flit valda, för att bringa den nämda utvägen i god tid å bane. En borgmästare föreslog en stor sekret deputation för att undersöka de *omständigheter*, hvilkas blotta nämnande förekommit så ömtåligt. En

[1] Den sistnämde, tre gånger under riksdagens lopp kallad att återtaga sin plats i rådet, afsade sig alla gångerna förtroendet.
Protokollet för den 13 Aug. 1771.

annan kunde ej tro, att detta uppförande å konungens sida innebure den förutsättning, att riksens ständers beslut i hufvudsak eller ordalag vore någon dess pröfning underkastade. En prost påstod lagligast hafva varit att genast använda namnstämpeln; saken borde hänskjutas till plena; orden behöfde ingen uttydning, då ingen förolämpning vore menad. Och konungen lät dervid bero, ehuru vändningen i det ständernas bref, som skulle uttrycka denna förklaring, enkom syntes egnad att påminna honom om sitt fullkomliga beroende. Der säges nämligen, att då det är *riksens ständer*, som både tagit och återgifvit deras förtroende i anseende till de herrar riksens råd, hvilkas kallelsebref äro i fråga, så täcktes Kongl. Maj:t deraf nådigt intaga, att de anmärkta ordalagen hvarken kunna lämpas till Kongl. Maj:ts fader eller till Kongl. Maj:t sjelf.

Hvad som egentligen åsyftades med de omnämda *uppdagade omständigheterna* hafva vi ej funnit i de oss nu tillgängliga handlingar angifvet. Troligen hade det blifvit bekant, att konung Adolf Fredriks beslut till regeringens nedläggande 1769, hvaraf dåvarande rådets afsked blef en följd, var taget *i samråd med Frankrike* — såsom i sjelfva verket förhållandet var[3]. — Detta, jämte uppträdandet af en fransk ambassadör, grefve Vergennes, i Stockholm i Juni månad 1771, till offentligt bevis på konungens förbindelse med denna makt, synes ha verkat mössornas förbittring.

Vi äro vid sista akten af det skådespel vi företagit oss att beskrifva. Vi måste dervid påminna om de föregående: huru frihetstidens regeringssätt ursprungligen var aristokratiskt menadt och så öfvades af de *gamla mössorna* i rådet, i motsats mot den adliga demokratien på riddarhuset; huru denna med *hattarne* segrade och länge bibehöll sig, tills den uttömt sina tillgångar både i verkligheten och i opinionen; huru under tiden motpartiet sökte *bundsförvandter* längre ned bland de ofrälse stånden; och huru denna blandade makt, som var de *nya mössorna*, i sin ordning segrade, vek, och förstärkt åter upprättade sig. Vi komma nu till det *bellum sociale*, — för att tala i romersk stil, — det bundsförvandter s k[illegible] skulle upplösa republiken.

Man måste erkänna, att personerna i skå[illegible] fortgång förlora i intresse. Frihetstidens första styres[illegible], öfverlefvorna af en gammal aristokrati med en större tids tradi-

[3] *Flassan*, VII: 56.

tioner, öfverträffade i hållning sina efterträdare och besegrare. De hade utan tvifvel i syfte en sjelfständig politik, så vidt Sveriges förändrade läge det medgaf, och som gick ut på att samla dess krafter till framtida bruk. Denna politik var fredlig, men ej feg, och att de åt en mäktig granne velat uppoffra sitt fäderneslands bestånd och ära, för det de ej delade det öfvermod, som bedrog sig lika i skattandet af egna som af fiendens krafter, är den orättvisaste beskyllning. I fråga om korruptionen var ock *deras* tid visst ej ren, men i förhållande till de följande mindre tadelvärd. 1738 års riksdag flyttade väldet i den yngre adelns händer. Detta välde uppstod genom ett vädjande till hopens passioner, ej derför mindre hopens, att denna hop mest var en adlig och passionerna krigiska. De som framkallat dem blefvo beroende af sina händers verk. Vi äro inga beundrare af en Arvid Horn och hans likar. Men att statsmannamåttet i Sverige från dem till Gyllenborg och Tessin var i fallande, synes oss föga tvifvelaktigt. Den senare hattperioden var rikare på män, fast ej på lycka; och, med en förlorad sak, höjde sig dessa personligen kanhända ännu mer öfver sina efterföljare i väldet, än grundläggarne af deras parti stått under sina föregångare.

Emellertid steg korruptionen. — Det finnes några handskriftliga anteckningar till dess historia för denna tid af en svensk häfdatecknare [4], uppsatta efter revolutionen, ur hvilka vi, med förbigående af namn, låna följande drag. »Med penningeutdelningen — säger författaren, sjelf en betydande riksdagsman från senare hattperioden — ville jag aldrig befatta mig, och således är väl i detta ämnet mycken styggelse mig obekant. Dock hade jag nog tillfällen att se och förspörja åtskilligt deraf, och efter 1772 omtaltes högt hvad man förut var nödsakad att dölja. Före riksdagen 1727 har jag icke funnit spår, att penningar blifvit mera allmänt använda på riksdagarne. Åren 1719 och 20, vid frederna i Norden, vid drottning Ulrikas och konung Fredriks val, fingo väl några betydande män penningar, men den öfriga hopen hade ännu föga inflytande. Frankrike och England, förenade vid hannoverska alliansen, hitsände mycket penningar, då Sveriges accession syntes angelägen. Då köptes först fullmakter vid riksdagen. Till 1762 års slut ombyttes fullmakter ofta, så snart ett caput kom tillbaka till staden för att sälja sin fullmakt å nyo. Sedan riddarhus-

[4] Rikshistoriegrafen Schönberg; de äro författade 1778.

ordningen blifvit utfärdad 1762 och fullmakterna blifvit mera beständiga, uppstegrades deras pris genast vid följande riksdagen, då hattarne blefvo bedragna af den emellan dessa riksdagar skedda konventionen att ej uppköpa några fullmakter på båda sidor, men mössorna emellertid handlade till sig sådana i tysthet på alla sidor. 6000 daler kopparmynt för en fullmakt ansågs då ännu för oskäligt pris. — Men vid riksdagen 1771 fick man icke många fullmakter under denna summa, och mot riksdagens slut gåfvo mössorna allmänt 12,000 daler. — Det var således ett visst jordagods att vara caput. Man har sagt mig, att i en viss provins denna rättighet beräknades i ett sterbhus till kristligt pris för äldste sonen emot dess syskon. Några drogo vexel derpå, så att de togo afsked från sina sysslor och fingo vissa årliga pensioner af de hofs ministrar, som de voro tillgifna. Korruptionen till de öfriga ståndens val fordrade ej mindre omåttliga summor på hvardera sidan. Till slut kostade mestadels hvar väljande prest 1000 daler. Tio tunnor guld började ändtligen på hvardera sidan blifva en otillräcklig summa endast till riksdagsmansvalen. När dessa med oändlig möda voro besörjda, var det minsta vunnet, fastän ett parti ock fått pluraliteten. Det var ofta den bästa marknaden för det andra partiet att sedan köpa dem, som redan fått hvad de kunde vänta af den flock, till hvilken de först sålt sig, eller åtminstone måste det rådande partiet med nya omåttliga summor verka i alla stånd för att söka afvärja detta. Första attacken var till talmansvalen. Mesta penningarna gjorde merendels utslaget. Ingenstädes kostade rösterna mer än i presteståndet, för deras mindre antal. Vid 1771 års riksdag använde mössorna tre tunnor guld i detta ståndet ifrån riksdagens utblåsning och tills de med *en* röst vunno talmansvalet. — Korruptionen skedde ej endast med penningar. Andra gracer, tjenster, rättegångsmåls vinnande m. m. tjente till samma ändamål. Deraf kom det beständiga motståndet vid riksdagarne mot enskilda måls frånskiljande från riksdagsgöromålen; och det var ett af de stora syftemålen för patriotiska medborgare vid riksdagen 1769 [5], att man hoppades, om denna gren af riksd[illegible] tionen kunde undanrödjas, som tillika ledde [illegible] hetens beständiga förstöring, så skulle korr[illegible] ningar fordra så dryga summor, att utländska makter om[illegible] måste dervid upptröttna. — Rättvisa, embeten, allt såldes.

---

[5] Schönberg sjelf var en af de verksammaste i detta afseende.

Man talade sällan utan med öppna händer till dem, som hade något att söka. Adeln vann litet deraf, i plenum, för dess stora mängd, men en del funno tillfällen att rikta sig i deputationerna. Borgareståndet skördade mest på denna åker. En del prester blefvo ej lottlösa, och bönderna lärde af de öfriga. — Utom alla extraordinära behof vid alla riksdagar fordrades stora summor till bord, klubbar och det månatliga underhållet. Till slut voro de icke många, som ansågo det under sin värdighet att taga sådant underhåll. För många var det nödvändigt, som eljest ej kunnat lefva vid de långa riksdagarne. Somliga ackorderade om en viss summa för hela riksdagen, andra togo stora summor under titlar af att hålla bord, eller på annat sätt. — Menniskor, som aldrig varit korruptibla, blefvo det hoptals af frestelsernas mängd, och jag ryste då jag 1771 i April fick bref af en, som allt hittills varit fri från korruptions-smitta, men nu förmanade mig att ej vara så samvetsgrann, utan föda mig som de andra. Vi hade hunnit så långt, att en god sak måste drifvas med samma medel, som höra till en komplott, såsom en Pluteney sade år 1733 i engelska parlamentet. Man kunde knappt förmå dessa korrumperade styresmän att sluta en riksdag, utan att de köptes äfven att fatta beslutet om riksdagens slut. — År 1772 lofvade grefve Osterman (ryske ministern) sina adherenter att få gage för längre tid, om de då midsommartiden ville sluta riksdagen. Men fanatism och snålhet segrade, till större lycka för oss, emot dess kloka uträkning. Så länge en utrikes makt, af stridigt intresse mot fäderneslandet, använde penningar vid våra riksdagar, kunde detta ej hindras utan med lika medel. Franska ministèren såg nog, att Sveriges styrka ej kunde ersätta de omåttliga summor, som måste kostas på oss. — Till slut ville Frankrike ej mer kasta bort millioner utan nytta, och man hade ej kunnat vinna någon tillgång till utvägar mot Rysslands välde, om icke den förre konungen i Frankrike (Ludvig XV) af sin drottning fått en så hög grad af välvilja för Sverige. — Franska ministrarne hade order att spara i allt hvad någonsin ske kunde. År 1772 vid nyårstiden indrog hattpartiet alla partipenningar och all månatlig utbetalning. Detta beslut var dock tillstyrkt härifrån. Efter revolutionen sade man, att det varit för att påskynda denna händelse, så att utan motstånd det rådande partiet med sin yrsla måtte göra allmänna missnöjet fullkomligt. Detta lät säga sig efter revolutionen; men jag har tviflat, det man följde någon så systematisk plan, emot

hvilken många andra näst efteråt vidtagna steg skulle varit stridande. — Detta tror jag ha flutit af en viss herres[6] mera välmenande än öfverlagda föreställning, att säkraste medlet till att häfva korruptionen vore, om endera delen upphörde dermed. Den andra delen fortfor lika fullt. Nu hände deraf, att största hopen af dem, som ej kunde eller ej ville lefva vid riksdag utan betalning, vunnos af den andra sidan; och om ej den lyckliga revolutionen räddat fäderneslandet, hade aldrig mera något motstånd varit möjligt emot den mäktigaste grannens öfvervälde. När man haft tillfälle känna all denna uselhet, så var det ej underligt, om revolutionen var det största fröjdeämne för alla patriotiska medborgare. Alla regeringar kunna hafva sina svagheter; men hurudana de ock må kunna blifva under denna regeringen, så kunna de dock aldrig jämföras med all den jämmer, som riksdagsstyrelsen medförde». — Så långt denne tecknare.

Hvar och en, ännu ej hunnen till förderfvets djup, blyges egentligen att endast handla efter sitt enskilda intresse, då detta befinnes i uppenbar strid med det allmänna. Omfattar detta enskilda intresse deremot redan fleres, såsom en korporations, ett partis, så blir det dristigare; och kan det slutligen dölja sig under kappan af allmänt väl, så uppstår deraf det egna, men ganska vanliga förhållandet, att man får höra en *god* sak drifvas med hela oförskämdheten af *dåliga* bevekelsegrunder. Frihetstidens regering var en *ståndsregering*. Den började och den slutade med *ståndsstridigheter*. — Vi ha nämt, huruledes Ulrika Eleonoras underskrift på adelns privilegier år 1719 utverkades utan de andra våndens samtycke och vetskap, hvarför dessa ock protesterade deremot. De upprepade denna prote vid 1720 års riksdag, hvilken derför slutades i hast och osämja. Ärendet skulle hvila till nästa riksdag, der p ter-skapet, nu tillfredsstäldt med 1723 års privilegier för sitt d, gaf efter, och de öfriga stånden följde; dock med så my n motsträfvighet att, oaktadt den så kallade differentie-dep tionens bemödanden, förlikningsförslaget nära blifvit tillintetgjordt. Emot adelns i privilegierna förvarade till rikets i synnerhet högre tjenster 1723 års riksdag påståendet[7].

[6] Troligen grefve Karl Fredrik Scheffer.

[7] Memorialet ingafs i September 1723 och biträddes af de öfriga ofrälse stånden.

till hälften af ofrälse män; och ehuru detta togs så illa af adeln, att den i en egen *konvention*[8] förband sig med lif och gods »försvara sin dyrbara frihet», hvarmed krigsbefälet i de starkaste ordalag instämde, förente sig likväl de ofrälse stånden uti en *reservations-akt* om vissa civila tjensters besättande af personer utom adelsståndet, till jämvigtens bibehållande emellan fyra lika maktegande stånder[9], hvilket ärende de dock förmälte sig vilja skjuta till framtiden; och denna reservation qvarblef i ståndens protokoll, oaktadt talmännen slutligen underskrefvo adliga privilegierna.

Ståndsregeringen var förnämligast en regering igenom det *första ståndet;* redan i följd af en viss nödvändighet, då någon öfvervägande makt väl skulle finnas ibland fyra maktegande, men till intressen ofta skilda stånder. *Partiernas* band genomlöpte dessutom det hela och förenade eller söndrade. Men äfven för partierna stod adeln i spetsen; och först de *nya mössorna* i sin opposition mot hatt-politiken på riddarhuset inkallade i sina led så mycket ofrälst, att detta slutligen för det adliga befälet blef farligt och gjorde sak för sig. Naturligen borde de ofrälse stånden ha vändt sig till konungen. Deras riksdagshjeltar af år 1771, för att ändtligen ock njuta sin del af friheten, vände sig i stället, och med förbittring, *emot* honom. Att adeln, hvars privilegier på samma gång angrepos, derigenom blef till största delen dels neutral, dels gynsam för revolutionen, var en betydande omständighet för ögonblicket. För ögonblicket, säga vi, ty man ihågkommer dervid ett annat tidskifte, då man ser samme konung under följden af sin regering byta om inre bundsförvandter.

Den 1 Maj 1770 hade rikets råd af 13 sökande till vicepresidents-sysslan i Åbo hofrätt på förslag uppfört lagmannen Stjerneld, revisionssekreteraren Wallencreutz och lagmannen Wallenstjerna, ehuru lagman Palén och hofrättsrådet Tollstedt voro, näst lagman Stjerneld, de äldste af de sökande. Skälet till deras uteslutande för deras adliga medtäflare var, att vicepresidents-embetet räknades ibland de högre tjenster, hvilka, enligt 1723 års privilegier, blifvit ridderskapet och adeln förbehållna. Rådsprotokollet härom utkom i tryck under titel: *Ofrälsemäns sent omsider tydligen förkunnade öde* m. m. och drog med sig en flod af partiskrifter om frälse- och ofrälse-

[8] Af den 23 Sept. 1723.
[9] Den 15 Okt. 1723.

ståndens rättigheter [10], som redan före riksdagen utmärkte detta såsom förnämsta tvisteämnet och under dess lopp födde af sig en mängd förslag, dels till särskilda privilegier för borgare- och bondestånden, dels till gemensamma privilegier för svenska *odalfolket*, med hvilken benämning man började skilja sig ifrån det så kallade *adelsfolket*. Snart inblandade sig bitterheten af denna strid i alla andra riksdagsämnen. Den 22 Augusti 1771 blef en beredning satt af 16 sekreta utskottets ledamöter och 4 adjungerade af bondeståndet, att öfverse och granska 1751 års konungaförsäkran och ingifva förslag till en ny. Då förslaget blifvit sålunda uppgjordt och hemstäldt till plena, förordnade dessa ett sammanträde af hela sekreta utskottet, sekreta deputationen och 25 deputerade af bondeståndet till dess ytterligare genomseende. Inför detta anmälde borgareståndet genom sin talman, borgmästaren och nu af ständerna nämde justitiekansleren Sebaldt, den 18 September, att då riksfäderna redan vid 1719, 1720 och 1723 års riksdagar faststält, att privilegier för ofrälse stånden skulle utgifvas så fort de hunno samlas, och ridderskapet och adeln endast under detta förbehåll sistnämda år erhållit sina privilegier, så syntes nu, efter femtio års förlopp och vid en ny konungs uppträde på tronen, tiden inne att uppfylla detta löfte och i den nya konungaförsäkran så befästa ofrälse ståndens rättigheter, att de finge helgden af en grundlag. Det var en reaktion af de nya mössorna emot hela den föregående frihetstiden. Dertill kom särskildt partiets reaktion mot 1769 års riksdag. Ständerna hade då högtidligen tackat konungen för dess beslutsamhet, emedan han genom sin afsägelse föranledde riksdagskallelsen; de hade offentligen förklarat sitt välbehag öfver kollegierna och embetsverkens uppförande vid samma tillfälle. Nu uppstod prosten Kröger, en häftig mössa, som 1769 blifvit utvoterad ur sitt stånd, och yrkade, att konungen ej blott skulle förbinda sig att sjelf *oafbrutet* regera, utan ock med högsta onåd anse och såsom ett *högmålsbrott* låta beifra, derest några af riksens råd eller andra rikets embetsmän, under hvad sken det vara måtte, skulle på längre eller kortare tid sitt embetes förvaltande sig undandraga. Propositionen omfattades ifrigt; och med

[10] De finnas uppräknade i en särskild skrift: »Kort underrättelse om frälse- och ofrälse-stånden i Sverige, jämte förteckning på de i den sist uppkomna tvisten om befordringsrätten utkomna skrifter. Sthm i Maj 1771». — De uppgingo af alla slag på ett år till inemot hundra.

dessa nya svårigheter belastadt återkom ämnet efter många omvägar ändtligen till ständerna, af hvilka de ofrälse stånden gillade det i enlighet med de nyss yttrade åsigterna författade förslaget, under det adeln afslog det och ville förblifva vid 1751 års konungaförsäkran, åberopande tillika att denna egde egenskapen af grundlag, och att, i följd 1766 års förordning om lagarnes verkställighet, ingen grundlagsförändring kunde beslutas vid samma riksdag den blifvit föreslagen. I stridighet med denna grundsats, hvars tillämplighet de öfriga bestridde, yrkade likväl adeln äfven vissa tillägg till 1751 års försäkran. I den vidlyftiga skriftvexlingen emellan adeln och de öfriga stånden inlåta vi oss ej[1]. Det gick så långt, att ofrälse stånden slutligen befalde sitt förslag, såsom af tre stånd bifallet, expedieras till konungens underskrift, under det adelns ledamöter i expeditions utskottet protesterade och aflägsnade sig. Det hade utan tvifvel kommit till en för konungamakten gynsam brytning emellan ständerna sjelfva, om ej just denna fara tillvägabragt ett slags förlikning, i hvilken adeln på det hela visade sig eftergifvande, hvaremot ständerna, vid konungaförsäkrans öfverlemnande till konungens underskrift, särskildt förklarade, att, ehuru under beredningen skiljaktiga meningar uppkommit om privilegier och deras tillämpning, riksens ständer likväl uppenbarligen ville förklara, att intet stånds välfångna rättigheter och privilegier härigenom kunna anses i någon måtto rubbade. Att konungen *oafbrutet* skulle regera, inkom i konungaförsäkran. Deremot uteslöts förbudet mot embetsmäns inaktivitet, såsom högmålsbrott; utan skulle detta blifva ämne för ett särskildt ständernas bref[2].

Midt under denna strid, som upptog öfver sex månader, kallade konungen den 28 November 1771 till sig landtmarskalken och de öfriga talmännen för stånden. I närvaro af

---

[1] Ibland adelns anmärkningar var, att de ofrälse stånden i 9 § af konungaförsäkran insatt, det vid tjensters besättande, så under civil- som krigsstaten, personernas bepröfvade skicklighet, förtjenst och erfarenhet *endast* borde afses, hvilket adeln förmente vara emot 2 § af adliga **privilegierna**, och ville bibehålla ordet *förnämligast*. I 5 §, der, enligt **1751 års försäkran**, konungen lofvar att städse instämma med *samtlige* riksens ständer, hade de ofrälse stånden uteslutit orden *samtlige*, derigenom bindande konungen vid ständernas pluralitet. Deremot protesterade adeln, ehuru särskildt i konungaförsäkran förklaras, att till *privilegiers* ändring fordras alla 4 ståndens bifall.

[2] Se den vidlyftiga berättelsen om konungaförsäkran i Riksdagstidningar 1772, n:r 30—36.

fyra rikets råd (han hade förut samma dag tillkännagifvit sin afsigt i senaten) framstälde han för dem faran af deras egen och nationens söndring, erinrade sjelf, att denna vore säkraste vägen till enväldet, i fall han lika med konungar före honom ville begagna sig af oenigheten, besvor dem att sämjas och erbjöd sig sjelf att blifva medlare, hvarom han önskade det ständerna måtte underrättas. — Talmännen svarade undvikande, med undantag af Sebaldt, som öppet förklarade, att han till ständerna ej kunde framföra någon konungens proposition, som ej komme ur rådkammaren. I sitt stånd förklarade landtmarskalken, att Kongl. Maj:t hållit ett tal, hvars innehåll lagarne ej tillät honom att omtala. Emellertid egnade ständerna derför en tacksägelse åt konungen, hvars bemedling för öfrigt blott blef ett nytt partiämne. Ibland andra faktionsnamn får man nu äfven höra talas om *komponister* och *anti-komponister;* och då talet i landsorterna blef tryckt och föranledde åtskilliga yttranden i tidningarna, beifrades denna tryckning såsom ett högmålsbrott. — »Hvad bitterhet» — skrifver rikshistoriegrafen Schönberg till en sin vän den 21 Februari 1772[3] — »skall det icke förorsaka, när kungens i sig sjelf förträffliga tal förbjudes som ett pasqvill, och det trumlas efter den som låtit trycka det! — Ju mera bågen spännes mot kungen, desto mera deltagande måste det snart eller sent väckas för honom i landet, till dess bågen brister och det svänger om på en annan sida».

I sådan sinnesstämning firades Gustaf III:s kröning den 29 Maj 1772. — Den 4 föregående hade ständerna i 20 punk afgifvit ett ganska vidlyftigt yttrande om rådets förhållande o förvaltning sedan sista riksdag[4]. För första gången var d yttrande offentligt, men rörde endast inre ärenden. Det mesta går ut på obetydligheter. Af den anda, hvari denna skrift är författad, vilja vi endast anföra ett bevis. Konung Adolf Fr hade för egen räkning år 1768 låtit inkomma ett litet p gröfre jernsaker, hvilka det med honom stridiga rådet befal åter utföras, »emedan lika så god, om icke bättre vara i Sv kunde förfärdigas». Att det vid 1769 år en tid styrande hattrådet återk ledning till anmärkning. uter Maj:t sjelf åstundade berörda jernsakers lösgifvande, och en

---

[3] I *Bergii samlingar.*

[4] Se Riksdagstidningar för 1772, n:r 43—48.

deras värde ej öfversteg 137 r:dr, och de ännu stodo qvar på packhuset, så hade dock visserligen högstbemälte Hans Maj:t öfverlemnat sig åt lagarne och sin allmänt kända ömhet för svenska arbetare, allenast herrar riksens råd medelst underdåniga påminnelser fullgjort deras embetes pligt». Sju riksens råd förklarades förlustiga sina embeten [5]. Trenne hade genom frivilligt afsked undandragit sig detta öde [6]. — De lediga platserna fyldes till en del med så mycken möda, att det kom i öfvervägande vid riksdagen, om man ej kunde tvingas att emottaga rådsembetet.

På räfsten emot rådet följde en annan mot flere landshöfdingar, som hotades med afsättning, emedan de inblandat sig i riksdagsmannavalen. Öfver dessa val bestämde i allmänhet ständerna godtyckligt. Det herskande partiet i de ofrälse stånden utvoterade dem, som ej ville rösta enligt dess afsigter. — Pluraliteten, såsom konungen ock yttrade i sitt tal, satte sig öfver lagen. — Den gamle Nordencrantz ref åter upp anklagelserna mot de forna vexelkontoren och hade nära lyckats att dermed åstadkomma ett af de förnämsta stockholmska handelshusens [7] ruin. Man begynte tala om att hålla efter rika medborgare och om listor, som i detta ändamål blifvit uppgjorda. Adeln lemnade till en stor del riksdagen. Biskoparne tego. Rösten och makten hade kommit till de lägre mössorna, som styrde bondeståndet och i preste- och borgareständen (af hvilka det senare visade sig synnerligen häftigt) instämde med hvarandra; ehuru denna enighet begynte äfventyras, t. ex. då den vid denna riksdag så myndige borgmästaren Sundblad från Eskilstuna å nyo upptog den 1769 af de öfriga stånden väckta frågan om presternas *vederlag* [8]. I allmänhet uppträda borgmästare och prostar såsom de mäktigaste riksdagsmän. Prester och borgare i sekreta utskottet besluta *emot* adeln, att ryska

[5] Rudenskjöld, Bjelke, Ulrik Scheffer, v. Hermansson, Beckfriis, Posse, Bark. Den förste hade 1769 blifvit återkallad och alla de öfrige då invalde i rådet.

[6] Hjärne, von Stockenström och von Snoilsky.

[7] Finlay och Jennings.

[8] Allt sedan 1765 hade i presteståndet visat sig en stor obenägenhet mot adeln, som ökades genom ståndsstridigheter angående tionden af säterier. Vid sistnämda riksdag hade presterna förklarat: »att ingen, eho han vara må, som antingen vore född frälseman eller för sina barn adlig sköld erhållit, skulle i ståndet ega säte och stämma». Beslutet, tydligen riktadt mot adlandet af biskopars barn, upphäfdes åter vid 1769 års riksdag, då hatterne i ståndet hade öfverhanden. 1771 blef förhållandet i detta afseende omvändt.

illiansen skyndsamt, ännu innan riksdagens slut, skall förnyas[9]. De ledande männen anade ingalunda det förestående slutet af deras egen makt. En ledamot af borgareståndet — berättar en författare, som vi ofta om dessa tider citerat[10] — skref näst före revolutionen till sin hustru: »vi äro nu så befästade i väldet, att ingen dödlig makt kan taga oss derifrån». Revolutionsdagen gömde han sig och skref till sin hustru: »jag vill med dessa rader endast låta min k. hustru veta att jag efver».

Det sätt, hvarpå allmänna nöden behandlades, må blifva sista draget af målningen. — Det herskande partiet syntes ha föresatt sig att dermed plåga konungen. Vid fråga om fyllandet af statsbristen, hvartill man ville att konungen skulle uppgifva utvägarne, ehuru alla medel dertill voro ständernas egna, lät sekreta utskottet förstå, att det så mycket mer fann sig dertill befogadt, som, ehuru landets beklagliga ställning vore bekant, ej *denna*, utan endast det kungliga dödsfallet varit orsaken till närvarande urtima riksdag. Så litet kunde de förlåta konungen den del han såsom kronprins, med åberopande af den allmänna nöden, tagit i 1769 års händelser. Nu hotades landet af hungersnöd. Tullfrihet beviljades väl för all med svenska skepp införd säd; men Stockholms handlande förklarade, att de ej mot blotta tullfriheten kunde åtaga sig att förse riket med erforderlig spanmål[1]. Redan om hösten 1771 föreslogs att förbjuda bränvinsbränningen. Olyckligtvis var detta äfven ett partiämne. Hattarne hade alltid sökt att inskränka och år 1756 alldeles förbjudit bränvins tillverkande. Med mössornas började inflytelse 1760 blef bränvinet lösgifvet, stod sedermera ibland deras titlar på rikets oundgängliga inkomster, var ett af deras medel att verka på bondeståndet och försvarades äfven nu med häftighet. Den 29 November 1771 föredrogs i sekreta utskottet ett betänkande öfver medlen att förekomma nöden, af en komité, i hvilken konungen sjelf deltagit. Spanmålsbehofvet, säges det, kommer att uppgå till flera hundra tusen tunnor, och då ett bränvinsförbud — det enda möjliga besparingsmedlet — *emot* ständernas förklarade tanke ej kan mer sättas i fråga, återstår endast införseln från främmande orter. På detta meddelande, tydligen ämnadt att i ständernas sida framkalla en verksamhet, som ej stod i kon-

[9] Sekreta utskottets protokoll den 21 Juli 1772.
[10] *Schönberg*, l. c.
[1] Sekreta utskottets protokoll 31 Juli, 3 Augusti 1771.

ungens makt, fann sekreta utskottet ingenting vidare vara att tillgöra, än att tacka Kongl. Maj:t och uppmuntra honom att på allt sätt söka förekomma nöden; och under det den vigtigaste angelägenhet så behandlades, föreslog borgmästaren Cervin ett förbud mot *puders* tillverkande af hvete; hvilket sekreta utskottet framdeles ville taga i öfvervägande [2]. Den 2 April 1772, i anledning af klagan om hungersnöden i Vermland och Dalarne, vet sekreta utskottet ingen annan råd än att på ministeriel väg låta begära import af 10- till 12,000 tunnor hafra från England; hvarvid hofkansleren baron Bunge upplyste, att spanmålsutförsel nu vore i England förbjuden. Slutligen gåfvos betydande förskott åt en handlande i Stockholm för att uppköpa spanmål, som till de behöfvande skulle utlånas emot betalning nästa år; hvarvid först mäklades med vilkoren, så att köpmannen ej ville uppfylla kontraktet [3], och försäljningspriset slutligen bestämdes så högt, att bondeståndets knot måste tystas med mutor till en dess ledare [4]. Skriften: *Mörksens rike och väldigheter, tecknade till åminnelse af nu varande hunger och dyra tid,* som den 21 Juli 1772 såsom upprorisk anmäldes i sekreta utskottet, föranledde redan å de herskande partimännens sida de första fåfänga säkerhetsmåtten emot den revolution, som den 19 Augusti 1772 utbröt och utan blodsutgjutelse fullbordades. Att förtälja den tillhör konung Gustaf III:s historieskrifvare.

Och här nedlägga vi vår penna. Vi ha tecknat en tafla med mörka skuggor. Vi ha bemödat oss om sanning och oväld, men måste erkänna, att hvad vi framstält ändå ej innefattar *hela* sanningen om fäderneslandets tillstånd under denna tid. Vår tafla har förnämligast haft till föremål regeringssättet med dess drifffjädrar och följder. Men *regeringarnas* historia är sällan fullständigt *folkens;* och det gäller lyckligtvis äfven om den tid, med frihetens namn, som vi sökt skildra. Ser man på denna tids politiska inrättningar, så äro de osammanhängande och i sitt utslag skadliga; ser man åter på de krafter, som inom landet på samma tid utveckla sig, så äro dessa i många afseenden beundransvärda. Till en viss grad har denna tid gynnat denna utveckling. Partier egga, fast söndra; de föda

[2] Sekreta utskottets protokoll den 29 November 1771.
[3] Sekreta utskottets protokoll den 9 April 1772.
[4] Schönberg till Bergius, i den senares samlingar.

täflan. Varaktig blir likväl blott nyttan deraf, så vida täflan riktas åt ett gemensamt, stort och allmänt mål; eljest sprider och förlorar den sig på afvägar, hvilket här blef fallet. Men ej endast åt denna täflan får man tillskrifva frihetstidens fruktbarhet på krafter och gåfvor. Hela det föregående Sverige inverkade här på det närvarande. Huru länge var det ej sedan fäderneslandet i sjelfva verket njöt *fredens* välgerningar! — Efter hundraåriga krig först under Karl XI ett fredstillstånd, fullt af våldsamma inre förändringar; derpå åter med Karl XII idel krig, slutligen utan mål och utan hopp. Skulle hos ett sådant folk, äfven med allt hvad det lidit och förlorat, freden ej ändtligen bära fredens frukter? Också kommo de med hast, ända till fredens öfvermod, i stället för krigets. Man märker en stilla, en snar förkofran, först i välstånd, sedan i ovanliga snillegåfvor. Välståndet var ända till finska kriget i jämt stigande. De gamla mössornas fredliga politik var gynnande derför. Man ser föga grund för deras efterträdares klagan öfver vanmakten i rikets handel och näringar. Dessa blomstrade väl långsammare än under hattarnes händer, som hyllade den mer lysande än gagneliga satsen, att staten borde vara deras förläggare, men säkrare och naturligare. Det första svenska ostindiska kompaniet (1731), som oaktadt tillfälliga olyckor lemnade en ovanligt stor vinst, tillhör denna äldre period, liksom Alströmers första bemödande för svenska slöjdernas uppkomst. — Det svenska snillet begynte redan förkunna den vår, som snart rikare skulle framblomstra under Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika, hvilka bägge, men i synnerhet drottningen, älskade vetenskaper och konster och hedrade deras idkare. Språket renade sig med Dalin. Svenska lagfarenheten har haft en mognare ålder än den, som utmärktes af Nehrm[illegible] (Ehrenstråle) och 1734 års lag, om också i denna väg, [illegible] än i andra, betydliga förarbeten blifvit gjorda. Den granskn[illegible] lärdomens fackla hade hos oss blifvit tänd med Erik Benzeliu[illegible] filosofiens med Anders Rydelius. Polhem var denna [illegible] redan en föregående tids under i mekanisk fyndighet. Klin[illegible] stjerna bildade sig till Sveriges förste geomet[illegible] sius till dess förste astronom, Rosén [illegible] läkarekonstens fader, och Linné till lag[illegible] dom. Med inrättningen af svenska vetenskaps-a[illegible]emien — en frivillig förening af desse män och deras likar — hade sådana snillen vuxit till män, som gåfvo Sverige ett ärofullt namn

